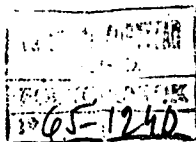

54054
ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

**A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

1965

I.

SZEGED, 1965

CSUKÁS ISTVÁN és MEGYERI JÁNOS

közreműködésével

szerkesztette:

BENKŐ LÁSZLÓ

Felelős kiadó: a Szegedi Tanárképző Főiskola igazgatója
Megjelent: 500 példányban 32,25 (A/5) ív + 14 oldal melléklet terjedelemben Kézirat a nyomdába érkezett: 1964 szeptember hó
Készült linó-szedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5503-55 szabványok szerint
65-5672 — Szegedi Nyomda Vállalat

A TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK TÍZ ÉVE

„Főiskolánkon különböző tanszékek keretében a szaktudományok különböző ágainak művelése folyik, szorosan egybefonódva az intézet jellegéből adódó nevelő tevékenységgel. Ennek megfelelően Évkönyvünk a főiskolán folyó tudományos és gyakorlati pedagógiai munkába ad némi betekintést jelölve annak, hogy a ránk háruló országépítő, emberformáló munkából ki akarjuk venni részünket.” Ezekkel a gondolatokkal indult útnak a főiskola Évkönyve – 10 évvel ezelőtt. Ugyanezzel a szándékkal bocsátjuk útjára a közben Tudományos Közleményekké vált kiadványunk tizedik kötetét is. Ezt az önmagában szerény jubileumot ünnepélyessé emeli az a körülmény, hogy egybeesik a felszabadulás huszadik évfordulójával. Ha első pillanatra merő véletlennek látszik is az évforduló ilyen párosulása, valójában nagyon is természetes, hogy népi demokráciánk fejlődésének egy útjelző pontjaként születhetett meg és terebélyesedett ki főiskolánknak ez a kiadványsorozata. Az első kötetnek még a legkülönbözőbb szaktudományok területéről egybe sűrített 31 dolgozatát a második évtől kezdve már külön-külön társadalom- és természettudományi kötet követte; s ezeken belül is külön Actákba sorolva jutnak el Közleményeink a megfelelő szakmai intézményekhez és kutatókhoz. Közleményeink életének, arculatának a szakosodás mellett másik vonása abban mutatkozik, hogy a főiskola tanszékei, illetőleg oktatói egyre több hazai, külföldi felsőoktatási és tudományos intézettel kerülnek szoros kapcsolatba; ezért a külföldi testvérintézmények vagy más kutatók munkáját tükröző dolgozatoknak is igyekszünk – lehetőség szerint – teret biztosítani. Közleményeink tíz kötetének munkatársai közt van egy jelentős törzsgárda, megannyi visszavisszatérő s a maguk munkaterületén, szakfolyóiratokból és önálló kiadványokból egyaránt ismert név. De nagy gondot fordítunk arra, hogy mellettük felsorakozzanak, és fokozatosan gazdagítsák szerzőink lajstromát a fiatal oktatók is. Közleményeink tíz évi termésének mércéje a „non numeratur, sed ponderatur”. Mégis úgy véljük, tizedik kötetünk útrabocsátásakor célszerű visszapillantánunk, s néhány számadattal is felmérnünk a megtett utat: A társadalomtudományok területéről megjelent 169 dolgozat 191 ív terjedelemben 74 szerző tollából. A természettudományi kötetek 51 szerzőnek 164 dolgozatát tartalmazták 207 ív terjedelemben.

Tíz év csak múltó pillanat egy közel százéves intézmény életében. Mégis – úgy véljük – méltó alkalom a visszapillantásra s erőforrás ahhoz a munkához, amellyel húsz éve szabad népünk és országunk további fejlődését a tudomány és nevelés terén szolgálni törekszünk.

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS

AZ ÚJSZEGEDI KENDER-LENSZÖVŐ VÁLLALAT MUNKÁSLÉTSZÁMÁNAK ÉS A MUNKÁSSÁG ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA 1945 ÓTA*

Írta: KOVÁCSNÉ RÓZSA KLÁRA

Az utóbbi években a marxista történetírás fontos feladatának tekintette a társadalomtörténet kidolgozását, az egyes társadalmi osztályok és rétegek fejlődéstörténetének, egymáshoz való viszonyának, történetileg kialakult arculatának és tudatbeli adottságainak feltárását [1].

E társadalomtörténeten belül különösen nagy jelentőségű a munkásosztály történetének rekonstruálása. Némcsak a dolgozó nép helyes történeti tudatának kialakulása, a munkásmozgalom és a párttörténet mélyebb megalapozása szempontjából kiemelkedő fontosságú ez, hanem azért is, hogy a forradalmi párt, a tudatos politikai erő helyesen támaszkodhasson társadalmunk hivatott vezető osztályára, még aktívabban alakíthassa és formálhassa társadalmi tudatát és magatartását. Elengedhetetlenül szükséges a munkásosztály történetileg kialakult arculatának, összetételének, társadalmi eredetének, a növekedés forrásainak vizsgálata, a különböző magyar munkástípusoknak az ismerete [2].

E cél érdekében vizsgáljuk most meg az Újszegedi Kender és Lenszövő munkásainak szociográfiai adatait [3].

A munkásosztály létszáma a felszabadulást követő években országosan megnőtt, kulturális színvonala magasabb lett, összetétele megváltozott, anyagi helyzete megjavult. A termelés növelésével 1964 nyarától az iparban alkalmazott munkások, különösen a gyáripari munkások létszáma jelentősen megnőtt. 1964-ben a gyáripari munkások létszáma az 1938. évinek már 96,2%-a volt, 1947-ben pedig 17,3%-kal meghaladta azt [4]. Ettől függetlenül az ipari munkanélküliek száma 1947 végén még kb. százezer fő volt. Ennek oka az, hogy az infláció idején a fix ipari bérek mellett jelentős munkástömegek nem tartották érdemesnek a munkavállalást, és más módon kerestek megélhetést. A stabilizáció után azonban egyre többen jelentkeztek ismét a gyárakban. Növelte a munkát keresők számát az, hogy az alacsonyabb bérek miatt a munkáscsaládok korábban nem dolgozó tagjai is állást kerestek, valamint a hazatérő hadifogoly tömegek is munkát kerestek.

1949-ben a gyáripari munkások száma már 28,3%-kal meghaladta az 1938. évi szintet. A növekedés ezután igen gyors ütemű volt. Az Iparstatiszti-

* Részlet a szerző „Az Újszegedi Kender-Lenzövő Vállalat fejlődése” c. — 1964-ben megvédett — egyetemi doktori disszertációjából.

kai Zsebkönyv adatai szerint az állami iparban foglalkoztatottak száma a következőképpen alakult:

1949-ben:	547 905 fő
1955-ben:	936 420 fő
1960-ban:	1 109 593 fő

A munkásság létszáma nem minden iparágban növekedett egyforma mértékben. Ez összefüggött azzal, hogy részben már a felszabadulást követő években az újjáépítés érdekében, de a későbbi esztendőkből is a szocialista iparosítás megvalósulása során jobban fejlesztettük a nehézipart, mint a könnyű- vagy élelmiszeriparunkat. Ennek megfelelően: míg 1938-ban az összmunkásság 58%-a nehéziparban és 42%-a a könnyű- és élelmiszeriparban helyezkedett el, addig 1949-ben már a munkáslétszám 62,1%-a dolgozott a nehéziparban és csupán 37,9%-a a könnyű-, illetve élelmiszeriparban.

Persze, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a könnyűiparban, pl. a textiliparban a munkáslétszám nem emelkedett az 1938-as szint fölé. Az Iparstatisztikai Zsebkönyv adatai a következőket mutatják:

A textiliparban

	foglalkoztatottak s z á m a	munkások
1938-ban:	63 411 fő	54 729 fő
1949-ben:	77 445 „	61 739 „
1955-ben:	97 078 „	78 187 „
1958-ban:	101 259 „	83 263 „
1959-ben:	103 136 „	85 173 „
1960-ban:	107 608 „	88 875 „

1938-at 100-nak véve 1960-ban a textiliparban foglalkoztatottak száma 169 volt. (Az egész állami iparban ugyanekkor: 260.)

Ha most leszűkítjük a problémát az Újszegedi Kender- és Lenszövő viszonylatára, akkor meg kell állapítanunk, hogy létszám tekintetében semmi fejlődés nem volt az elmúlt 16 évben. A gyárban foglalkoztatottak száma csak 1961-ben érte el az 1938-as szintet, a legmagasabb 1944. évi 2400 főt addig meg sem közelítette. A gyár háború alatti munkáslétszámának alakulását az alábbi adatok szemléltetik:

1938-ban:	1400 fő
1939-ben:	1496 „
1940-ben:	1600 „
1942-ben:	2000 „
1944-ben:	2400 „

[5]

Az adatok mutatják, hogy a háború folyamán a gyárban a munkások száma állandóan emelkedett. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a hadikonjunktúra a len-kenderiparban pozitívan érezte hatását, a gyár jelentős hadimegrendelést kapott. Ezenkívül a gyár hazai, illetve bácskai kikészítő telepekkel rendelkezett és maga is termeltetett kendert. A nyersanyag ellátottság tekintetében természetesen voltak nehézségei, de ezek korántsem

olyanok, mint az ország más hasonló jellegű gyáraiban. Másrészt a nők százalékos aránya — 64,3% — meglehetősen magas, a behívott férfiakat pótolni tudták nőkkel, sőt újakat is tudtak foglalkoztatni a harmadik műszak beállításával. A női munkaerő nemcsak a kieső férfimunkát pótolta, hanem annál lényegesen olcsóbb lévén, fokozott profitszerzési lehetőséget is jelentett a tulajdonos számára.

Az üzem a háború idején igen súlyos károkat szenvedett. Az újjáépülő gyár fokozatosan vette fel a munkásokat, de mivel néhány üzemrész nem épült fel teljesen, pl. a cérnázó, a profilirozásokor pedig több üzemrész más üzemhez került (a fonoda a Szegedi Kenderhez, a varroda a Ruhagyárhoz, a rostkikészítő önálló üzem lett), érthető, hogy a munkáslétszám nem érte el a háború alatti igen magas arányokat.

Tekintettel arra, hogy 1938-ban és 1961-ben a gyári munkáslétszám megközelítően azonos volt, néhány összehasonlítást eszközölhetünk.

A munkásság nemenkénti összetétele a következőképpen alakult:

	Nők	Férfiak	Összesen (fő)
1938:	900 fő=64,3%	500 fő=35,7%	1400=100%
1961:	840 fő=60,0%	557 fő=40,0%	1397=100%

[6]

A nők felszabadulása és munkában való nagyobb arányú elhelyezkedése a számokban egyáltalán nem tükröződik, (hiszen 1961-ben kevesebb nőt foglalkoztatott az üzem, mint 1938-ban). Ez azzal magyarázható, hogy a textilipar a felszabadulás előtt is elsősorban női munkaerőre támaszkodott, s a növekedés a felszabadulás után elsősorban azokban az iparágakban és szakmákban következett be, amelyekből a nők a múltban majdnem teljesen el voltak zárva.

Szemléletesen mutatja viszont a nők felszabadulását, haladását, fejlődését az a tény, hogy míg 1946-ban nem volt női mérnök és műszaki vezető, addig 1961-ben öt mérnök közül kettő nő, és 20 műszaki beosztású nő dolgozó van.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ezzel a számmal meg lehetünk elégedve, de az arányok javulása mégis egy lépést jelent előre. Hiszen a nők előképzettsége átlagosan alacsonyabb színvonalú volt, mint a férfiaké, s még nem minden tekintetben tudták behozni azt a hátrányt, ami a múlt korszak oktatási rendszerének a következménye volt. Emiatt azután e tekintetben is hátrányos megkülönböztetéseket alkalmaztak a nőkkel szemben. Persze az is igaz, hogy a nők sokszor kényelemből különböző okokra hivatkozva elhanyagolják továbbképzésüket, pedig ma már erre sok alkalom kínálkozik.

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a nők száma a gyári vezetésben nem kielégítő, e területen a párt- és szakszervezetnek lenne még tennivalója.

A munkáslétszám összetételének megvizsgálása után nézzük most meg a munkásság rétegződését. 1961. december 31-én az üzemben foglalkoztatottak megoszlása a következő volt:

Mielőtt az adatok elemzéséhez kezdenénk, tisztáznunk kell, hogy a vizsgált időszakban ki számított szak-, és ki számított betanított munkásnak.

Szeged mindkét nagy len-kenderipari üzemében csak a vasipari dolgozókat tekintették szakmunkásoknak. (Pl. géplakatos, villanyszerelő, csőszerelő,

	Nő	Férfi	Összesen	
Szakmunkás	3	114	117	— 8,4%
Betanított	687	97	784	— 56,2%
Segéd	29	200	229	— 16,4%
Műszaki	20	82	102	— 7,3%
Adminisztrátor	56	26	82	— 5,8%
Kisegítő	23	1	24	— 1,7%
Nem ipari	22	37	59	— 4,2%
Összesen:	840 fő=60%	557 fő=40%	1397 fő=100 %	

[7]

bádogos, vasesztergályos, faesztergályos, asztalos hegesztő, gépész). A fonók, szövők betanított munkások voltak. (Azóta változott már a helyzet, mert most már van fonó-, szövő iparitanuló-képzés. több átképző tanfolyamot szerveztek mindkét üzemben és a régóta [legalább 15 éve] ott dolgozó betanított munkás is kérheti átminősítését szakmunkássá.)

Vizsgáljuk meg a gyárban foglalkoztatott szak-, betanított- és segédmunkások számát, összehasonlítva az 1938-as állapottal, az 1960-as országos textilipari adatokkal és végül a Szegedi Kenderfonó 1961. december 31-i kimutatásával.

	1938 Újszegedi K.	1961 Újszegedi K.	1960 Orsz. Text. ip.	1961 Szegedi K.
Szakmunkás	8,6%	10,3%	32,7%	9,1%
Betanított	66,4%	69,4%	49,2%	62,2%
Segéd	25,0%	20,3%	18,1%	28,7%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

[8]

Szembevetendő az eltérés a szegedi és országos szakmunkás létszám között. Ez abból adódik, hogy más textilipari üzemekben nemcsak a vasipari munkások számítanak szakmunkásnak. Így az összehasonlítás irreális, tényként közöltük.

Összehasonlítva az 1938-as és 1961-es adatokat, meg kell állapítanunk, hogy lényeges fejlődés a szakmunkás létszámot tekintve nincs. Pozitív tényként kell azonban említeni a segédmunkás létszám csökkenését, mert ez azt is mutatja, hogy az ember nehéz fizikai munkáját egyre inkább a gépek végzik el, s az így felszabadult munkás hasznosabb tevékenységet folytathat. Lehet belőle betanított munkás, szakmunkás, sőt műszaki vezető is, ha a szükséges tanulmányokat elvégzi.

A testvérüzemmel történt összehasonlításból pedig az derül ki, hogy az Újszegedi Kender- és Lenszövőben a munkások nagyobb százaléka dolgozik szak- és betanított munkásként, ami viszont a magasabb színvonalú termelést is feltételezi.

A fizikai munkát végzők mellett szólnunk kell a műszaki és adminisztratív munkakörben dolgozók létszámának alakulásáról is. 1946-ban az üzem dolgozóinak 2,7%-a dolgozott műszaki beosztásban, 1 mérnök volt.

1961-ben a gyár munkásainak 7,3%-a volt műszaki képzettségű, közülük 5 mérnöki végzettséggel.

1000 munkásra 73 műszaki jut, másképpen minden 13,7 munkásra jut 1 műszaki. (A magyarországi textiliparban 1960 végén 86 fő volt az 1000 munkásra jutó műszakiak száma.) [9].

Bár az üzem eredménye elmarad az országos átlagtól, mégis szép eredmény az, hogy minden 13–14. munkás mellé műszaki képzettségű embert tudnak állítani. Különösen szembetűnő a fejlődés, ha megnézzük és összehasonlítjuk a 15 évvel korábbi, 1946-os adatokkal, amikor csak minden 38. munkásra jutott egy műszaki. (A Szegedi Kenderfonógyárban 1000 munkásra jutó műszakiak száma: 45.) [10].

Ha a létszámot tovább vizsgáljuk, akkor találunk negatívumot is. Ez pedig az üzemben foglalkoztatott adminisztrátorok nagy száma. Az előbbi kimutatás szerint 82 fő, a gyárban foglalkoztatottak 5,8%-a dolgozik ebben a munkakörben.

1000 munkásra 58 adminisztrátor jut, másképpen kifejezve minden 17. munkásra jut egy ilyen beosztású dolgozó. Ez a szám az országos kimutatásnál nem sokkal rosszabb, (a textiliparban 1000 munkásra 55 adminisztrátor jut), sőt az állami ipar eredményénél jobb (ott 1000 munkásra 82 adm. jut) [11], de a testvérüzem adataihoz hasonlítva lényegesen rosszabb. A Szegedi Kenderfonóban 1000 munkásra átszámítva csak 39 dolgozó végez adminisztratív munkát.

Új nagyteljesítményű számológépek beszerzésével, valamint a munka jobb megszervezésével, és ez a fontosabb, valószínűleg ezen az eredményen is lehetne javítani és e területen is az élvonalba lehetne kerülni.

Az Újszegedi Kender- és Lenzövőben alkalmazott munkások számának és rétegződésének vizsgálata után, nézzük meg most e rétegek társadalmi eredetét és növekedésének forrásait. Mielőtt rátérnénk az 1961-es adatok elemzésére, tekintsük meg a gyáripar e három rétegének kialakulását.

A századforduló előtt a külföldi eredetű munkásság Magyarországon nemcsak a legmagasabban kvalifikált szűk felső munkásrétegnek, hanem a szakmunkásság alapvető tömegének a kialakításában is kiemelkedő szerepet játszott. E réteg vetette meg az örökletes gyári proletariátus alapjait Magyarországon.

A századforduló után a külföldi elem szerepe már erősen csökkenő tendenciát mutatott, a külföldi származású munkások aránya egyre jobban zsugorodott. A korábban Magyarországra települt külföldi munkások magyarosodása — nem utolsósorban a házasság útján — gyors ütemben haladt. A magas kvalifikációjú külföldi szakmunkások aránya, különösen az újonnan alakuló, hagyományokkal még nem rendelkező iparágakban volt jelentős. Pl. a textiliparban a művezetők 40%-a volt idegen honos. Ezeknek a külföldről bevándorolt szakmunkásoknak a gyerekei alkották a szakmunkások második, harmadik generációját is [12].

Nézzünk néhány adatot az Újszegedi Kendergyár életéből. A gyár megindulásával egyidőben telepedtek le Szegeden a következő Németországból jött szakmunkások, akik itt többnyire mindnyájan vezető, oktató beosztást kaptak:

A szövődében:

1. Raschke Gusztáv — főművezető,
Raschke Román — szövőmester lett.
Gusztáv gyermekei közül Ferenc és Gyula segédművezetők lettek az üzemben,
Lajos pedig szövő osztályvezető.
2. Bittner Antal és Bittner Richárd főfelügyelők voltak.
3. Kasper Ede szövőmester volt.
Fia: Frigyes segédművezető, leánya: Anna betanító.
4. Héger Emil — szövőmester.
Gyerekei: Ferenc, Károly, Hermann, Ede, Teréz, Anna szintén itt az üzemben dolgoztak.
Két unokája is itt dolgozik, akik közül Lajos jelenleg szövőművezető.
5. Rotmann János üzemellenőr volt.
6. Szövőszakmunkásként dolgoztak a gyárban:
Johne Ferenc, Junkner András, Jüptner Mária, Kleipner Antal feleségével, később 4 gyerekével stb.

A keresztoroszóban: külföldi eredetű szakmunkások a következők voltak:

Jung Jakab és testvére Antal — művezetők.
Jakab gyermekei: Jakab és Amália.
Antal gyermekei: Adolf, János, Lajos, Mária is itt dolgoztak.

A felvetőben:

Klombauer Kurd és testvére Miklós — művezetők.
Miklós gyermekei közül István, János, Erzsébet dolgoztak itt.
István (Koltai néven) ma a kereskedelmi osztály vezetője.

A törő, tilolóban:

Stefán Jakab — főművezet volt.
„ András — segédművezető.
„ Katalin — szövő
„ Éva — szövő
Jakab fia: István jelenleg művezető.

A kikészítőben:

1. Brückner Jakab — kikészítő vezető,
Brückner István — gépész volt.
Jakab fia: Jakab sokáig előkészítő művezető volt.
2. Ebner Antal — impregnáló mester, fia Ferenc szintén.
3. Kommerszka János gépészként, felesége szövőként dolgozott, 3 gyermekük és azok házastársa szintén itt az üzemben helyezkedett el.

[13]

Len-kenderszövő üzembről lévén szó, a szakmunkásság utánpótlásának más, pl. hazai forrása nem volt.

A gyárban dolgozó vasipari szakmunkások fő utánpótlási forrása az iparosság lett. Nem elsősorban azon a réven, hogy proletárokká váltak, hanem:

úgy, hogy fiaikból szakmunkásokat neveltek. A gyári szakmunkásságnak más hazai utánpótlási forrása nem volt. Az iparos népességnek, mint a szakmunkásság utánpótlási forrásának a szerepe a felszabadulás után egyre inkább csökkent. Ennek oka az iparosok számának, súlyának általános csökkenése az országban, valamint az, hogy az önálló iparos családok fiai és lányai közül kevesebben váltak ipari munkássá. Sokan lettek közülük tisztviselők, értelmiségiek, birtokos parasztok [14]. A nagyrészt iparos származású régi szakmunkásságot fokozatosan ipari proletár származású új szakmunkás generációk váltották fel. Ez pedig pozitív hatású tényező volt ipari proletariátusunk származási összetételének alakulásában.

A tőkés iparra általában jellemző tendencia az olcsó, tanulatlan munkások fokozott alkalmazása. Ez, valamint a technika fejlődése arra vezetett, hogy rohamosan csökkent a gyári proletariátus szakképzett rétegének súlya az össz-munkásságon belül. A gyári proletariátus legnagyobb rétegévé a betanított munkásság vált. A betanított munkásság társadalmi eredet szempontjából egyeneműbb volt a szakmunkásságnál. A faluval szakító nincstelen- agrárproletárok mellett nagy számban voltak közöttük városi napszámosok, alkalmi munkások és utódaik, kisipari szakmunkások, akik nem tudtak tanult szakmájukban elhelyezkedni, a városi proletariátus számos olyan tagja, akiknek szakmatanulásra nem volt lehetősége, végül nem egy esetben olyan gyári szakmunkások, akik munkahiány vagy üzemi baleset stb. következtében szakmájukban nem dolgozhattak. A betanított munkások nagy többsége tehát a városi és falusi proletariátusból származik.

A betanított munkások jelentős része nő volt. A nőmunkásság társadalmi eredetét tekintve lényegesen egyeneműbb volt, mint a férfimunkásság. Túlnyomó része a városi ipari proletárok asszonyai és leányai közül került ki. Az agrárnépességből származó munkásnők száma egészen a felszabadulásig, sőt az ötvenes évekig alacsony volt. A faluról a városba való nagyfokú beáramlás az 50-es évek közepén kezdődött.

A segédmunkásság társadalmi eredetét tekintve igen vegyes összetételű volt, zömében azonban az agrárproletariátusból származott. Az ipari munkásság vegyes származási összetételét igen kézzel foghatóan bizonyítják azok az adatok, amelyek a munkások származását más társadalmi osztályok és rétegek eredetével hasonlítják össze.

A magyar társadalom különböző osztályait és rétegeit — az ipari és általában a városi proletariátust kivéve — a kapitalizmus viszonyai között társa-

A férfi keresők száma 1930-ban:

Társ. osztály, réteg	Saját oszt.-ból	Más oszt.-ból
	s z á r m a z o t t	
Ipari munkás	55,5	44,5
Önálló iparos	71,1	28,9
Birtokos paraszt	79,9	20,1
Mezőgazdasági munkás	87,2	12,8
Tisztviselő, értelmiségi	87,4	12,6

[15]

dalmi eredet és összetétel szempontjából nagyfokú egyneműség, szinte azt mondhatnánk, kasztszerű elzárttság jellemezte.

Az értelmiség a kapitalizmus korszakában szinte kizárólag a polgárság és a kispolgárság köréből került ki, eredet szempontjából igen homogén társadalmi réteget alkotott. Az ipari proletariátus viszont a társadalom legvegyesebb eredetű dolgozó osztálya volt, tagjainak közel fele a falusi félproletariátusból s a különböző falusi és városi kispolgári rétegekből származott. Ez a vegyes összetétel a felszabadulás után sem változott lényegesen. Ez összefüggésben van azzal is, hogy a munkásosztály létszáma a felszabadulást követő tíz évben igen nagymértékben megnőtt. 1949 és 1954 között, figyelembe véve a természetes lemorzsolódást is, kb. 460 000-rel nőtt a munkásosztály létszáma. Ebből mintegy 75 000 volt a természetes utánpótlás, a korábban nem dolgozók közül 110 000-en léptek a gyár- és építőiparba, a kisiparból 75 000 munkaerő került át, a mezőgazdaságból pedig kb. 200 000 [16].

Az Újszegedi Kender- és Lenszövőben dolgozók származás szerinti megoszlását adatszerűen illusztrálni nem tudjuk. Tény azonban, hogy a gyár dolgozóinak többsége, kb. háromnegyed része munkás származású, a többi első sorban paraszti családból származott és csak kismértékben kisiparos, értelmiségi, egyéb családból.

A gyár statisztikai osztályának segítségével megpróbáltuk összeállítani a munkavállalók eredeti foglalkozás szerinti megoszlását. Ez csak hozzávetőlegesen sikerült, mert a munkakönyvben nem mindig található meg az illető dolgozó legelső munkahelye és beosztása. A kapott adatokat azonban mégis érdemes szemügyre venni.

	Munkás volt	Paraszt volt	Kisiparos volt	Ért., adm. volt	Még nem dolgozott
a szakmunkások	79 ⁰ / ₀ -a	12 ⁰ / ₀ -a	5 ⁰ / ₀ -a	—	4 ⁰ / ₀ -a = 100 ⁰ / ₀
a bet. munkások	41 „	22 „	—	—	37 „ = 100 ⁰ / ₀
a segédmunkások	74 „	25 „	1 ⁰ / ₀ -a	—	— „ = 100 ⁰ / ₀
a műszakiak	76 „	8 „	—	6 ⁰ / ₀ -a	10 ⁰ / ₀ -a = 100 ⁰ / ₀
az adminisztratívok	72 „	—	—	18 „	10 „ = 100 ⁰ / ₀

A gyárban dolgozó munkásoknak kb. 19–20⁰/₀-a került ki a parasztság soraiból, azaz csak 19–20⁰/₀-a volt maga is földműves, mielőtt a gyárba került. Ez nem nagy szám, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy vidéki üzemből van szó. Más, főleg a felszabadulás után, pl. az 50-es években létrehozott üzemekben ez az arányszám sokkal magasabb. Nem jelentős a volt kisiparosok, tisztviselők, értelmiségek száma sem. A munkásság zömét azok alkotják, akik már eredetileg is valamilyen gyárban, üzemben dolgoztak, esetleg kisiparosnál segédek voltak. Ez az arány különösen a munkásmozgalom szempontjából jelentős. Erre azonban később még visszatérünk. Érdeklenségként még az üzem vezetőinek származás és eredeti foglalkozás szerinti megoszlását említjük.

Ez a kimutatás is az előbbi megállapításokat támasztja alá. Amint látjuk, nemcsak a munkások, hanem az üzem vezetőinek többsége is munkáscsaládból származott. Ez pedig elvitathatatlanul a munkásosztály vezető szerepét bizonyítja.

Beosztás	Név	Származás	Eredeti fogl.	Párttag-e
Igazgató	Molnár János	gy. m.	textiltechnikus	igen
Főkönyvelő	Marosi János	m.	könyvelő	igen
Főmérnök	Kiss Ferenc	m.	technikus	igen
Személyzeti vezető	Zsigmond Rózsa	m.	szövvő	igen
Műszaki o. vez.	Tóth József	m.	technikus	igen
Keresk. o. vez.	Koltai István	egyéb	tisztviselő	nem
Anyagbesz. o. vez.	Szabó János	m.	munkás	igen
Munkaügy. o. vez.	Pavlovich L.	m.	technikus	igen
MEO	Bárdos Éva	egyéb	fényképész	nem
Pénzügyi o. vez.	Rényi Károly	egyéb	tisztviselő	nem
Bérügyi o. vez.	Deák Gyula	munkás	tisztviselő	igen
Előkész. ü. vez.	Frányó József	paraszt	technikus	igen
Felvető ü. vez.	Kiss József	munkás	munkás	igen
Szövő ü. vez.	Lebák József	munkás	technikus	nem
Kikészítő o. vez.	Bakó László	egyéb	mérnök	nem
Erőtelep o. vez.	Billeg György	egyéb	mérnök	nem

Az MSZMP VIII. kongresszusa határozatot hozott arról, hogy meg kell gyorsítanunk a szocializmus alapjainak lerakását. Így került sor a mezőgazdaság szocialista átszervezésére is. Ezzel kapcsolatban 1959 áprilisában kimutatót készítettek azokról a dolgozókról, akik földdel rendelkeztek.

Ezek száma a gyárban 57 volt.

Közülük	51%-nak	1—1,5	hold földje volt
	21%-nak	2	hold
	10%-nak	3	hold
	9%-nak	4	hold
	9%-nak	4—7	hold földje volt.

Ezek egy részének már a felszabadulás előtt is volt valamennyi földje, többségük azonban a földosztáskor jutott hozzá. A föld kétlakivá tette őket. A felszabadulás előtt a tőkés igazgató szívesen alkalmazott ilyen munkásokat, mert ezek nem elégedetlenkedtek, nem követelődtek, hiszen a kamra tele volt. Az üzemi munkát csak biztosítéknak, kiegészítésnek tekintették, munkaerejük nagy részét a föld megmunkálására fordították. A felszabadulás után is a gyárban rájuk lehetett a legkevésbé számítani. Továbbképzésen, politikai oktatáson, értekezleteken nem vettek részt, mert várta őket otthon a „fontosabb” munka. Vetés, aratás, gyümölcszedés idején kivették szabadságukat, ha az már nem volt, akkor fizetés nélküli szabadságot kértek. A mezőgazdaság szo-

cialista átszervezésekor ezek többsége beadta földjét az ott működő tsz-be. Jelenleg 60–70 főre tehető azoknak a száma, akik nagyobb kerttel rendelkeznek. Ezek, bár nem tekinthetők kétlakiaknak, azokhoz sok tekintetben hasonlítanak. Munkaidő után sietnek haza, hogy gondozzák a virágokat, a primőr áruféléseket, szedik a gyümölcsöt. Ezek szervezése, a politikai életbe való bevonása most is sok energiát igényel.

A következőkben az Újszegedi Kender- és Lenszövő dolgozóinak fluktuációjáról beszélünk. A Statisztikai Osztály kimutatása a következő képet mutatja:

		<i>Munkahelyváltozás</i>									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		a l k a l o m m a l									
szakmunkás	nő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	férfi	3	6	6	4	—	3	1	5	1	1
betanított	nő	62	40	32	21	7	3	3	3	—	1
	férfi	5	4	1	4	4	1	—	—	—	—
segédmunkás	nő	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	férfi	7	10	9	7	9	2	3	3	1	3

Az adatok szerint az üzem dolgozóinak 10%-a változtatta munkahelyét 2–4 alkalommal.

Ha szak-, betanított-, segédmunkás felosztás szerint nézzük és összehasonlítjuk az országos átlaggal, a következő eredményt kapjuk.

2–4 alkalommal változtatta munkahelyét:

	a gyárban	a m. textiliparban
Szakmunkások	13%-a	41,4%-a
Betanított	13%-a	38,5%-a
Segédmunkások	12%-a	40,7%-a

[17]

A gyár eredménye tehát messze felülmúlja az országos eredményt. Ennek oka elsősorban a jó munkáskollektívában keresendő, valamint abban, hogy a munkások megtalálták a számításukat, elégedettek a munkakörülményekkel.

A kimutatás szerint csak a betanított nő munkások körében volt nagyobb a munkahelyet változtatók száma. A munkaerővándorlás azonban e területen is csökkenő tendenciát mutat.

Az előbb említettek egyben a törzsgárda magas számát is feltételezik. Nézzük, mit mondanak a statisztikai adatok. A munkavállalók megoszlása a vállalatnál eltöltött idő szerint a következő:

	25-nél több	20—24	15—19 É V	10—14	5—9	1—4
Szakmunkás	17 fő =15%	11 fő =9,4%	12 fő =10,2%	20 fő =17%	23 fő =19,4%	34 fő =29%=100%
Betanított	63 fő =8%	32 fő =4%	70 fő =9%	180 fő =23%	199 fő =26%	235 fő =30%=100%
Segédmunkás	10 fő =5%	14 fő =6%	19 fő =8%	43 fő =19%	57 fő =24%	87 fő =38%=100%
Műszaki	25 fő =24%	11 fő =10%	26 fő =24%	21 fő =20%	13 fő =12%	11 fő =10%=100%
Adminisztratív	12 fő =15%	13 fő =16%	17 fő =20%	20 fő =25%	12 fő =15%	8 fő =9%=100%
Kisegítő	—	1 fő	3 fő	4 fő	6 fő	10 fő
Nem ipari	7 fő	1 fő	7 fő	14 fő	12 fő	16 fő
	134 fő	83 fő	154 fő	302 fő	322 fő	402 fő
Összes dolgozók %-ában:	=9,6%	=5,8%	=11%	=21,7%	=23,1%	=28,8%

Nagyon szép ez az eredmény. Kevés gyár dicsekedhet azzal, hogy szakmunkás gárdájának 51%-a, betanított munkásainak 44%-a, műszaki dolgozóinak 78%-a 10 évnél régebben dolgozik az üzemben. Pozitív tény ez munkásmozgalmunk szempontjából is, de technikai vonatkozásban is, hiszen a termelés sokkal jobban megy állandó munkaerővel, a korszerűsítés, az újítás pedig magasabb színvonalú, hosszú tapasztalatok alapján születik. (Itt kell megjegyezni, hogy véleményünk szerint 10 évnél hosszabb gyakorlatban eltöltött idő felér egy átképző tanfolyammal, sőt az ipari tanulóként eltöltött három évvel is, tehát a betanított munkások közül 345 főt = 44% [a gyár összmunkásainak 24,6%-a] nyugodtan lehet szakmunkásnak tekinteni. S akkor a szakmunkások százaléka az üzemben belül mindjárt felugrik, 8,4%-ról 33%-ra, ami viszont már nem rossz eredmény országos viszonylatban sem.)

A testvérüzemmel, a Szegedi Kenderfonóval történt összehasonlítás alapján az állandó munkáslétszámot tekintve előbbre áll az újszegedi gyár.

A Szegedi Kenderfonóban a gyár munkásainak 38,4%-a (895 fő) dolgozik 10 évnél régebben az üzemben. Itt viszont ez a szám 48% [18].

A törzsgárdatagok között gyakran találkozunk családi dinasztiákkal, vagyis hogy egy családból 3 nemzedék szinte valamennyi tagja itt dolgozott vagy dolgozik. Pl.

1. Hegyközi András és Mihály (eredeti foglalkozásukat tekintve kubikusok) még a századforduló körül vállaltak itt a gyárban munkát. András gyermekei közül öten, unokái közül ketten dolgoznak ma is a gyárban. Mihálynak hat gyermeke és egy unokája dolgozik itt.

2. Bozóki József 1915-ben csatlakozott testvéréhez, Péterhez, aki már 1914-től itt dolgozott. Józsefnek két fia: József és Lajos 1936, illetve 1937-ben lépett be a gyárba. Péternek itt dolgozott a felesége is, fiuk 1938-ban, lányuk 1939-ben kezdett itt dolgozni.

3. Kiss Sándor és felesége szintén a századforduló körül került be a gyárba. Öt gyermekük: Sándor, József, Erzsébet, Mária, Teréz a 20-as évek óta dolgozik itt. Sándor most a gyár

újítási előadója. József a felszabadulás után volt egy ideig a gyár igazgatója is, most az előkészítő üzembrész vezetője. Fia Ferenc jelenleg a gyár főmérnöke. Teréz fia, Tóth József most a műszaki osztály vezetője. Sándor fia, Sándor technikus az üzemben. Mária két fia is itt dolgozik.

4. Kovács István és öt gyermeke is itt dolgozik, akik közül egy, István jelenleg a szállítási osztály vezetője.

5. Káity János és 6 gyermeke.

6. Csubirka Károly feleségével és hat gyermekével dolgozott itt.

7. Sánta József feleségével és 5 gyermekével.

8. Kiss István feleségével és 5 gyermekével.

9. Váradi József feleségével és 3 gyermekével dolgozott itt.

10. Itt dolgoztak a Zsigmond-testvérek (négyen) is már a harmincas évek elejétől. Rozália eredetileg szövőnő volt, most a gyár személyzeti osztályának vezetője, nővére Péter Jánosné jelenleg az üzemi könyvtár vezetője.

Számtalan példát lehetne még sorolni arra, hogy a gyárban eredetileg betanított-, segéd-, szakmunkásként dolgozók közül hányan lettek az üzemben művezetők, osztályvezetők, előadók, műszakiak stb.

Nézzük meg most, hogy hány kiemelt vezetőt adott az üzem népgazdaságunknak. Hat vállalatvezetőt, akik közül 2 betanított, 4 szakmunkás volt. (Pl. Móczán Lajos a Textilművek igazgatója. Tóth Lajos a Délrost igazgatója, jelenleg a Kenderfonó és Szövőipari Vállalat igazgatója. Biczó György, az újszegedi gyár igazgatója volt, majd Szeged Városi Tanács VB elnöke. Csóti József jelenleg a X. sz. AKÖV személyügyi előadója.) Hat mérnököt, négy tanárt, kettő jogászt — akik közül hatan szakmunkásként, ketten betanított munkásként, ketten segédmunkásként és ketten adminisztrátorként dolgoztak az üzemben.

Rendőr-, ill. katonatiszt lett egy szakmunkásból, négy betanított munkásból és egy segédmunkásból.

A tanácshoz, a pártbizottsághoz kerültek vezető beosztásba tízen (2 szakmunkás, 6 betanított, 1 segéd, 1 adminisztratív).

A gyár munkásaiból tehát 34-en kerültek vezető beosztásba a népgazdaság különböző területein. De ha a kiemeléshez hozzászámítjuk azokat is, akik másik üzembe kerültek főművezetői, művezetői beosztásba, akkor ez a szám 52-re emelkedik. Ez pedig a jelenlegi munkáslétszámnak 3,7⁰/₀-a.

(A Szegedi Kenderfonóból 49 kiemelt vezető került ki: 5 igazgató, 4 személyzetis, 5 osztályvezető, 13 tanácsi és pártbizottsági dolgozó stb.)

Nyilvánvalóan azok a dolgozók, akik magasabb funkcióba kerültek, politikailag a legmegbízhatóbbak, a vezetésre a leginkább alkalmasak voltak. Ezért javasolta őket a helyi pártszervezet is. Tekintettel arra, hogy többségükben maguk is fizikai dolgozók, munkásemberek voltak, jelenlétükkel, intézkedéseikkel a munkáshatalmat képviselték és erősítették. Egy kollektívának mindig öröm, ha tagjai eredményeket, sikereket érnek el, ha ezért elismerést kapnak. A magasabb funkcióba helyezés pedig méltán számít elismerésnek. Büszke lehet az Újszegedi Kendergyár kollektívája, hogy sok becsületes, néphez hű, a népgazdaság fejlődését elősegítő, ezért küzdő vezető elvtársat bocsátott ki soraiból.

Két dologról kell még röviden beszélnünk.

Az egyik a munkások kor szerinti megoszlása. A textiliparban 1961-ben a munkások átlagos életkora 32,5 év volt. Hasonlítsuk össze ezt az újszegedi munkások életkori statisztikájával:

	Újszegedi gyár munkásainak	Textilipar ‰-ában
18—24 év	13‰	36‰
25—34 év	27‰	26‰
35—44 év	30‰	18‰
45—54 év	23‰	17‰
55 év	7‰	3‰

Lényegesebb eltérés a 18—24 évesek között van.

Ez talán azzal magyarázható, hogy a fiatalok egy része, próbál más munkaterületen elhelyezkedni, másik része kihasználja a továbbtanulási lehetőséget és középiskolába, egyetemre jár. Az ifjúság védelmét szolgáló intézkedések, valamint a munkáscsaládok kedvező életfeltételei miatt is lényegesen csökken a fiatalok munkások száma. Egyébként az üzem törzsgárdájának nagy száma is megköveteli, hogy a dolgozóknak több mint fele 30 éven felüli legyen.

Érdemes figyelembe venni azt is, hogy egy-egy dolgozónak hány gyermeke van.

A Statisztikai Osztály kimutatása szerint 281 főnek = 21‰ nincs gyermeke, 561 főnek = 40‰ 1 gyermeke van, 429 főnek = 30‰ 2 gyermeke van, 88 főnek = 6‰ 3 gyermeke és 41 fő = 3‰ 4 és több családos. Az átlagos családnagyság 2,92. Az egyke tehát erősen dívik az üzemben, különösen a műszaki és adminisztratív dolgozók körében.

	Szak-, betanított, segédmunkások	Műszaki adminisztratív
Nincs gyereke	19‰-ának	23‰-ának
1 gyereke van	38‰-ának	57‰-ának
2 „ „	34‰-ának	14‰-ának
3 „ „	6‰-ának	5‰-ának
4 „ „	2‰-ának	1‰-ának

Megnéztük tehát az Újszegedi Kender- és Lenszövő szociográfiai adatait, helyenként összehasonlítva az 1938-as háború előtti adatokkal, vagy a jelenlegi országos eredményekkel, néhol pedig a testvérüzem, a Szegedi Kenderfonó statisztikai kimutatásaival. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy habár a létszám nem magasabb a háború előttinél, mégis megváltozott ez a gyári munkásság. Fejlődött összetételében, képzettségében, a munkához való viszonyában, öntudatában.

Ma is Szeged egyik legnagyobb üzeme, s a város gazdasági, politikai életében jelentős szerepet játszik.

A munkásság származási összetételének a munkáosztály tudatára és a munkásmozgalomra gyakorolt hatása igen bonyolult kérdés. A munkáosztály társadalmi tudatát, politikai beállítottságát, elsősorban osztályhelyezete, osztályérdekei határozzák meg, de emellett hatást gyakorol rá sok más tényező is, mint pl. a proletariátus szakmai képzettségi foka, összetétele, nem utolsósor-

ban a forradalmi szocialista mozgalom, amely szakadatlanul formálja a munkásosztály arculatát. Ez a tényező azonban csak meghatározott viszonyok, feltételek mellett játszhat pozitív vagy negatív szerepet, attól függően, hogy az egyéb más objektív és szubjektív elemek milyen hatással vannak a munkásosztályra.

„Azokon az objektív történelmi-társadalmi viszonyokon belül, amelyek egy adott országban befolyásolják a munkásság helyzetét, életviszonyait, egész fejlődését, a munkásság származási-társadalmi összetétele és szakmai rétegződés ecsupán egy-egy tényező a sok közül. E tényezők is csak a fő feltételeknek alávetve, a többi objektív és szubjektív tényezővel kölcsönhatásban befolyásolják a munkásosztály arculatát, magatartását.” [19].

1948–49 után új korszak kezdődött hazánkban. A munkáshatalom győzelme, a szocialista építőmunka kibontakozása nyomán minden addiginál mélyrehatóbb változások következtek be az ország gazdasági és osztálystruktúrájában, a munkásosztály és a többi dolgozó osztály társadalmi helyzetében. Ezeket a statisztikai adatok hűen tükrözik. De a számokkal nem mutatható ki, mennyire haladt előre az egyes osztályok és egész társadalom szocialista tudatának kialakítása. Pedig a szocialista forradalom meghatározott szakaszában, amikor a népgazdaságban uralkodóvá válnak a szocialista termelési viszonyok, az ideológiai hatásnak az osztályszerkezet átalakításában elsőrendű szerep jut. A kapitalista társadalomra jellemző osztályok átalakulása szocialista osztályokká ugyanis hosszan tartó és a gazdasági változásokat egyáltalán nem automatikusan követő folyamat. Ezt az igazságot a személyi kultusz éveiben nem tartottuk kellően szem előtt. A társadalom átalakulásának és átalakításának megítélésében mechanikus szemlélet és gyakorlat uralkodott, amely — ha szavakban hangzottatta is — valójában lebecsülte a politikai munka, az ideológiai ráhatás jelentőségét, a gazdasági és hatalmi intézkedések szerepét túlbecsülte, és pusztán a statisztikai mennyiségi adatok alapján befejezettnek vélt olyan, a tudatban végbemenő, hosszan tartó folyamatokat, amelyek csak elkezdődtek. Központi intézkedéssel elrendelhető — és erre szükség is van — egy-egy tőkés réteg, pl. az ipari nagyburzsoázia felszámolása. A hatalmi intézkedés, amely a gazdasági szerkezetben egy csapásra hozhat változást, nem azonnal, és főképpen nem automatikusan hat minden érintett osztály tudatának megváltoztatására.

Az a munkás pl., aki tegnap még nézeteiben elmaradott volt, pusztán azzal a ténnyel, hogy ma már államosított, szocialista jellegű üzemben dolgozik, még nem válik szocialistává, nem teszi magáévá önműködően a munkásosztály forradalmi világnézetét.

A munkásosztály egészét tekintve, ez hosszabb folyamat. Még inkább igaz ez az értelmiségre és az alkalmazottakra. (Ami pedig a tegnap még termelőeszközei birtokában levő tőkést megkülönbözteti az államosítás másnapján termelőeszközeitől megfosztott tőkéstől, az csak a termelőeszközök tulajdonjogában, a hatalmi viszonyokban beállott változás; világnézetét, politikai magatartását tekintve nem szűnt meg tőkésnek lenni.)

A szocialista társadalom kialakításáért folytatott osztályharcban ezért a gazdasági, adminisztratív intézkedések mellett nélkülözhetetlen és mind hatványozottabb szerepe van az ideológiai, politikai munkának.

Az osztályok egységes szocialista tudatának megteremtése bonyolult folyamat, amely gazdasági eredményeinkkel párhuzamosan, azokra építve meg-

követeli az ideológiai, kulturális eszközök teljes fegyvertárának harcbevetését. Itt azonban nem lehet rohammal eredményt elérni. Türelem és kitartás kell ahhoz, hogy a világnézeti, politikai meggyőzés meg hozza a maga tartós eredményét.

E hosszan tartó harc sikere számokkal ugyan nem mindig lemérhető, de az eredmények mégis észlelhetők népünk összeforrottságában, megmutatkozik a gazdasági sikerekben, a szocialista építőmunka minden területén.

Pártunk ma reálisan számol a munkáosztály tényleges szocialista erőivel. Helyes gazdaságpolitikánk megváltoztatta a munkáosztály összetételét. Ennek eredményeként — az ipar egészséges fejlődése mellett — a munkáslétszám emelkedése lassúbbá vált. Az egyes iparágak arányos, átgondolt fejlesztése, a munkásság életszínvonalának és munkafeltételeinek folyamatos javulása stb. a fluktuáció csökkenését, az üzemek stabil munkástörzsének szilárdulását eredményezik. A párt és munkáosztály közötti kapcsolatok elmélyülése növeli a forradalmi, szocialista mozgalom formáló hatását. Háttérbe szorulnak a munkáosztály gyors, belső átalakulásából és feltöltődéséből fakadó negatív hatások, amelyek az 1956-os ellenforradalom előtt, a bal- és jobboldali hibák következtében átmenetileg előtérbe kerültek. Egyre jobban érvényesülnek azok a lényeges, tartós, a szocializmusra jellemző pozitív hatások, amelyek a munkáosztály számának, társadalmi súlyának és vezető szerepének növekedését, különböző csoportjainak egységebbé válását, a többi dolgozók osztályhoz fűződő kapcsolatainak erősödését, a munkásság kulturális fejlődését eredményezik.

JEGYZETEK

- [1] LACZKÓ MIKLÓS, Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. 1961. 6.
- [2] Uo. 7.
- [3] Az ebben a fejezetben közölt adatok sajnos csak statikus képet adnak a gyár munkáslétszámáról és a munkásság összetételének alakulásáról. Kénytelen voltam azonban beérni az 1961-es adatok ismertetésével, mivel az üzem irattárában, illetve a Szegedi Állami Levéltárban (továbbiakban SZÁL) korábbi adatok vagy egyáltalán nem, vagy csak olyan hiányosan álltak rendelkezésre, hogy a meglevő, más évekből származó adatok megbízható következtetésekre nem nyújtottak lehetőséget. Az összehasonlításként felhasznált adatok hasonló okokból nem homogének. Az adatsorok hiányossága miatt kényszerültem az 1961. évi adatokat hol ezzel, hol azzal az adatsorral összehasonlítani, mivel ugyanaz a forrás más kérdésre már nem ad feleletet.
- [4] RÉDEI JENŐ, A magyar társadalom struktúrájának átalakulása. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből, 1955. 630.
- [5] SZÁL. Újszegedi Kender- és Lenszövő (továbbiakban UKL) igazgatósági ügyiratok „Statisztikai adatok 1939” c. dossié.
- [6] SZÁL. Igazgatósági ügyiratok és UKL. Statisztikai Osztály tájékoztatója.
- [7] UKL. Statisztikai Osztály közleménye.
- [8] 1938: SZÁL. UKL igazgatósági ügyiratok.
1961: UKL. Statisztikai Osztály közleménye.
1960: Országos textilipari adatok: Statisztikai Időszaki Közlemények: A munkások helyzete az iparvállalatoknál, 1961. 41.
1961: Szegedi Kenderfonó Statisztikai Osztályának közleménye.
- [9] Központi Statisztikai Hivatal, Iparstatisztikai Zsebkönyv, 1962. 68.
- [10] Szegedi Kenderfonó Statisztikai Osztályának kimutatása.
- [11] Központi Statisztikai Hivatal, Iparstatisztikai Zsebkönyv, 1962. 69.
- [12] LACZKÓ MIKLÓS, i. m. 75.
- [13] Az adatokat az üzemi nyilvántartókönyvből és visszaemlékezésekből merítettem.
- [14] LACZKÓ MIKLÓS, i. m. 147.
- [15] Uo. 127.

- [16] RÉDEI JENŐ, i. m. 640.
- [17] Központi Statisztikai Hivatal, A munkások helyzete az iparvállalatoknál, 1961. §1.
- [18] UKL. Statisztikai Osztály kimutatása 1961-ről és a Szegedi Kenderfonó Statisztikai Osztályának kimutatása 1961-ről.
- [19] LACZKÓ MIKLÓS, i. m. 184.

РАЗВИТИЕ КОНОПЛЯНО-ЛЬНОПРЯДИЛЬНОЙ ФАБРИКИ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЯ ДО 1960 ГОДА

К. Р. Ковач

Данная часть статьи по социографическим данным одного завода показывает изменения, происшедшие в классовой структуре нашей страны с 1945 года. Данная работа анализирует формирование числа рабочих завода, изменение состава по полам и дифференциации. Исследуется источник роста числа рабочих, разделение их по первоначальным профессиям, и их текучесть, и сравниваются эти данные с общевенгерскими. Наконец, устанавливается влияние этих факторов, на сознание и общественную жизнь рабочих

DIE ENTWICKLUNG DES UJSZEGEDER HANF- UND LEINENWEBEREI- BETRIEBES VON DER BEFREIUNG BIS 1960.

Von

K. R. KOVÁCS

Der hier publizierte Abschnitt der Arbeit zeigt die in der Klassenstruktur unseres Vaterlandes seit 1945 eingetretenen Änderungen im Spiegel der soziographischen Daten eines Betriebes. Es wird die Gestaltung der Arbeiterzahl, der Zusammensetzung des Arbeiterbestandes nach Geschlechtern und die Schichtung der Arbeiter analysiert. Die Quellen der Zunahme der Arbeiterzahl, die Verteilung der Arbeiter nach ihren ursprünglichen Berufen, ihre Fluktuation werden untersucht und mit den Daten des ganzen Landes verglichen. Endlich wird die Wirkung aller dieser Faktoren auf das Bewusstsein der Arbeiter und auf Ihre Teilnahme an der Bewegung festgestellt.

A SZEGEDI IPAR FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY FEJEZETE

Írta: SZABÓ ISTVÁN

1. A szegedi ipar fejlődése és helyzete a felszabadulásig

Az iparra jellemző tények, adatok

A felszabaduláskor a szegedi ipar a környék mezőgazdasági termékeinek feldolgozására szolgáló nagy és kisipart foglalta magában. Magán viselte a korábbi társadalmi rendszer és az előző kormányok „iparfejlesztési” politikájának bélyegét, tükrözve a tőkeszegény, félgyarmati sorú ország helyzetét.

A jelenleg rendelkezésre álló korábbi források közül az 1522. évben [1] készült tizedlajstromból nyerhetjük a legátfogóbb képet Szeged korabeli iparáról. Ekkor Szegeden 291 önálló iparos működött. A lajstrom 50 féle iparnem folytatásáról ad számot.

A török uralom alól felszabadult Szeged ipara gyors és jelentős változáson ment keresztül. Egymás után alakultak a céhegyesületek, mint a kézműves-ség feudális szervezetei. (1702 és 1855 között 30 céhegyesület kapta meg szabadalmi levelét.) A török uralom alól felszabadult városban a céhek újjászerveződése bizonyos ideig fejlődést jelentett. A török uralom a kézművesipar szervezeteinek fejlődését gátolta. Megszűnése után a céhek újrászerveződése a termelőerők fejlődésével járt együtt. Hamarosan nyilvánvaló lett azonban, hogy ezek a feudális viszonyokat képviselő szervezetek korlátozó tényezőkké váltak a termelés és a termelőerők további fejlődésében. A reformkorszak, majd az 1848-as forradalom idején kezdetét veszi tevékenységük korlátozása. A törvény biztosítja a gyárak számára azt a jogot, hogy szabadon alkalmazzanak segédek és segédmunkásokat. A céhek tehát elmaradott, önmagukat túlélt viszonyokat képviseltek, „időszerűtlenné” váltak.

Magyarországon 1867 után meggyorsul a tőkés ipar fejlődése. A deák-párti kormány „ipartámogató” politikájában legjelentősebb volt az 1872. évi ipartörvény, amely a kisiparral szemben a nagyipar érdekeit szolgálta. Az 1872. évi ipartörvény ipartársulatok alakítását rendelte el. Szegeden 1873-ban alakult általános ipartársulat 200 taggal. Ekkor már 4767 iparral foglalkozó lakos volt a városban, és ebből 1937 önálló iparos. Egy korabeli népszámlálás adataiból a következő kép rajzolódik ki:

1937 vállalkozóra 2830 alkalmazott jutott. Ez átlagban, vállalkozónként még két alkalmazottat sem jelent. Legtöbb alkalmazott az építőipari vállalkozóknál dolgozott. 58 vállalkozó 362 munkást és 20 tisztviselőt foglalkoztatott. Az egyes vállalkozásokra hat és fél alkalmazott jutott átlagosan.

Ezek a számok a termelőerők bizonyos fejlődése mellett szólnak, de egyben Szeged város iparának vidéki jellegét és elmaradottságát is tükrözik. 1869

Iparfélések	Önálló vállalkozó	Hivatalnok	Munkás	Összes alkalmazott	Ippal foglalkozók összesen
Bőr, papír	550	12	673	685	1235
Vegyészet, élelem, dohány	491	27	334	361	852
Fém, kő	414	14	679	693	1107
Szövőipar	380	6	520	526	906
Építés, iparművészet	58	20	362	382	440
Nem közvetlenül fogyasztási termékeket előállító	44	9	174	183	227
Összesen:	1937	88	2742	2830	4767

és 1873 között alapították a Szegedi Gyártelepi RT-t 500 ezer forint, a Szegedi Téglaipar RT-t 100 ezer forint, a Szegedi Légszuszítási RT-t 120 ezer forint alaptőkével [2].

Ezt a viszonylag meggyorsult iparosítást bizonyos ideig megállította az 1873. május 9-én kitört gazdasági válság. A Szegedi Export Gőzmalom és Vízművek RT három bankkal együtt csődbe jutott. A XIX. század utolsó negyedében a könnyű- és élelmiszeriparban ismét gyors fejlődés következett be. Szegeden egymás után alapítják a következő üzemeket: 1882-ben a Szegedi Szeszgyár és Finomító RT 750 ezer forint, 1883-ban a Szegedi Fonó-Szövő és Kötélgyár 180 ezer forint, majd 1885-ben ez a gyár Első Magyar Kenderfonó néven újjáalakult 360 ezer forint alaptőkével. Ezután alapították a gőzfűrészt, szalmát, paprikát, gyufát és más üzemeket. A Szegeden épülő üzemek is magukon viselték a tőkés iparosítás jellegét: a könnyű- és élelmiszeripar elsődlegességét. Ugyanakkor a tőkeszegény iparosítás, az alacsony fokú gépesítés jegyei is megtalálhatók. Ezek a tényezők meghatározták a tőkés ipar további fejlődését is. Csaknem kizárólag közep nagyságú és kisüzemek jöttek létre Szegeden. Ebben szerepet játszott bizonyos mértékig a földrajzi helyzete is, amely elsősorban mezőgazdasági eredetű nyersanyagok feldolgozására szolgáló ipar telepítésére ösztönzött.

Az ipartelepek telepítése a munkásság számának gyarapodásával járt együtt. 1900-ban Budapesten 1000 lakosból 93 ipari munkás, Debrecenben 38 és Szegeden 22. Országos átlagban Magyarországon 1000 lakosból 16 ipari munkás. Szeged tehát az országos átlagon felül, de a többi nagyváros átlagán alul marad a munkásság arányát tekintve. Az 1900-as évek első harmadában még mindig túlsúlyban volt a kisipar, bár az 1907. évi III. tc-be foglalt újabb ipartörvény ismét a nagyvállalkozások segítségére sietett. Ez a törvény az állami támogatást nem kötötte egyetlen iparághoz sem. Közben a koncentrációs és centralizációs folyamat egyre gyorsuló ütemben megy végbe. Jól megfigyelhető ez a következő táblázaton:

Az 1929–33-ig terjedő gazdasági válság még jobban meggyorsítja a koncentráció és centralizáció folyamatát. Növekszik a munkásság száma, a termelés szolgálatába állított gépek mennyisége, valamint megtermelt termékek mennyisége is.

Iparvállalkozók és alkalmazottak száma Szegeden 1900 és 1930 között:

[3]

Év	Összes vállalkozó	Összes vállalkozóból						
		Segéd nélkül	1 segéd-dél	2 segéd-dél	3—5 segéd-dél	6—10 segéd-dél	11—20 segéd-dél	20-nál több munkással
1900	2756	1500	514	263	310	96	42	31
1910	3768	1978	747	336	407	175	63	62
1920	4609	2855	844	330	363	112	53	52
1930	3763	2844	742	372	354	119	40	52

A szegedi ipari üzemek helyzete 1935 és 1940 között [4]:

Év	Üzemben levő ipar-telepek száma	Munkások létszáma évi átlagban	Erőgépek teljesítő-képessége (1000 LE)	Termelési érték (millió pengőben)	Termelési érték az 1935. év %-ában
1935	75	4251	15,5	41,6	100
1938	69	5334	24,—	51,1	123
1940	72	6140	25,9	71,3	171

Az ipartelepek száma 75-ről 72-re csökken ugyan, de közben a munkások száma 1889-cel nőtt. Az előállított termelési érték pedig 71%-kal emelkedett.

*

1900 és 1940 között megváltozott Szeged város lakosságának összetétele is az iparban dolgozók javára. Az önálló keresettel bíró lakossághoz, sőt az összlakossághoz viszonyítva is növekedett az iparban foglalkoztatottak száma.

Iparral foglalkozók aránya Szegeden 1900—1940 [5]:

Év	Az egész népességből iparral foglalkozók: %-ban	
	A keresők számához viszonyítva	A keresők és eltartottak együttes számához viszonyítva
1900	19,8	18,8
1910	26,9	23,9
1920	23,7	22,6
1930	25,3	23,5
1940	—	24,3

A keresőknek több mint egynegyedét az ipar foglalkoztatta, sőt arányuk az egész népességhöz viszonyítva is megközelítette a 25%-ot.

A század első négy évtizedében újabb és nagyobb alaptőkével rendelkező ipartelepek épültek. 1910-ben alapítják a Back B. és Fiai Gőzmalma és Vívezetéke RT-t, 1915-ben a Szikra Gyújtógyárak RT-t, 1920-ban a Hűtőház és Élelmiszerszállító RT-t, 1921-ben Orion Bőrgyár RT-t, 1922-ben a Szegedi Bútoripari és Kereskedelmi RT-t, 1929-ben az Angol–Magyar Jutafonó és Szövőgyár RT-t, 1938-ban a Délmagyarországi Cipőgyár RT-t, 1939-ben a Lippai és Fiai Gőzfűrészt RT-t, 1940-ben a Tisza Malom RT-t, az Újszegedi Gőzfűrészt és Ládagyárt RT-t, 1943-ban az Első Szegedi Konzervgyárat [6].

A Szegeden levő 70 nagyobb ipartelep túlnyomó részben könnyű-, illetve élelmiszeripari jellegű üzem. A 70 ipartelepen 1938-ban 23 960 gépi lőerőt alkalmaztak. Ugyanekkor Debrecenben 71 ipartelepen 37 176, Miskolcon 30 ipartelepen 30 145 gépi lőerőt alkalmaztak [7].

A szegedi ipar kialakulásának általános jellemzése

Szeged mai iparának kialakulásában és fejlődésében több tényező játszott szerepet. Ezek két nagy csoportra oszthatók:

a) A felszabadulás előtt a kapitalizmus gazdasági törvényei szerint ment végbe a fejlődés.

A Szeged környékén található nyersanyag, a gyorsan megtérülő könnyűipari befektetés és a felvevőpiac érdekei meghatározó tényezők a kapitalista ipar fejlesztésében. Ezért elsősorban a mezőgazdasági nyersanyagok és termékek feldolgozására alkalmas könnyű- és élelmiszeripar jutott el a tőkés közép- és nagyipar színvonalára. A Szeged vidékén termelt kender, bőr- és húsféleségek, konzerválható élelmiszerek, dohány, gabona és a Tiszán szállított fa feldolgozását szolgáló iparágak váltak jelentősékké.

A második világháborúban ezek az üzemek is tönkrementek. Az értékeiből gépek és műszerek elpusztultak. A megmaradt gépek és munkaeszközök pedig technikailag elavultak, erkölcsi kopásuk igen nagymérvű volt. A felszabaduláskor tehát avult, szétrombolt, nyersanyaghiánnyal küzdő ipart találtak Szegeden, amely csak alig termelt. Még 1946-ban is csupán 86 ipartelep üzemelt, s ezekben együttvéve 4600 munkás dolgozott.

A felszabadulás előtt kialakult tőkés ipar, amelyet később (a felszabadulás után) államosítottak, a mai szegedi szocialista ipar kialakulásában szerepet játszó egyik tényező.

b) A felszabadulás és államosítás után gyors ütemben fejlődött a szocialista ipar, melyben a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak gazdasági törvényei az uralkodóak.

Az új viszonyok új távlatokat nyitottak a termelőerők fejlődése előtt. Itt már nem a profit, hanem a szocialista népgazdaság érdekei, — nem a tőkés gazdaság és társadalom, hanem a szocialista gazdaság és társadalom objektív törvényei a meghatározók.

A másik tényező, amely Szeged szocialista iparának kialakulásában döntő szerepet játszott, a párt és az állam gazdaságpolitikájában jutott kifejezésre. Ezt a gazdaságpolitikát azonban a „törvényeken” kívül még sok körülmény befolyásolta. A szegedi ipar esetében ezek közül a nemzetközi helyzet, elsősorban a Jugoszláviával való kapcsolatok romlása, emelhető ki. Ez nagymértékben befolyásolta a szegedi iparosítás további sorsát. Éppen a hároméves és az első ötéves terv időszakában a káros délvidéki határzóna-politika gátolta a szegedi ipar nagyobb arányú fejlődését. A párt gazdaságpolitikájában elkö-

vetett egyéb hibák is okoztak kárt Szeged szocialista iparosításában. Egyfelől a személyi kultusszal összefüggő szubjektív hibák, amelyek főként a tervezés és a fejlesztés egyoldalú túlzásaiban jutottak kifejezésre, másfelől a szocialista iparosítás politikájától idegen jobboldali torzítások és a velük összefüggő elvtelen demagógia. A hibák okozta károk ellenére is tény, hogy Szeged ipara a hároméves és az első ötéves, majd az ellenforradalom után következő hároméves tervben — 12 év alatt — többet fejlődött, mint a század első felében.

2. Az állami tulajdonba vett ipar helyzete és feladatai.

A szocialista iparosítás kezdete

A szegedi ipar helyzete az első hároméves terv befejezésének időszakában

1949-ben 35 nagyobb szegedi üzemből 26 termelt. A 26 termelő üzemből 24 államosított, 2 pedig külföldi érdekeltségű [8]. Kilenc sorolható a nagy üzemek közé: a Szegedi Kender, az Újszegedi Kender, a Déma, a Konzervgyár, a Gőzfűrés, az Újszegedi Gőzfűrés, a Ládagyár, a Gyufagyár és a Lemezgyár.

A „fiatal” szocialista szektorhoz tartozó üzemek sok bajjal küszködtek. Közülük a szocialista munka kialakításának problémáit emelhetjük ki első helyen. A szocialista tulajdonba vett termelési eszközökkel többségükben még nem szocialista tudattal bíró emberek dolgoztak. A legfontosabb lépés az üzemek államosításával megtörtént, azonban a szocialista munka jellemző vonásai még csak felszínesen hatottak a munka szervezetében, az emberek egymás közötti viszonyában. A kollektív szerződés, a normák, a tervgazdálkodás, a tervteljesítés, a termelékenység emelése, az önköltség, a takarékoság, a szocialista elosztási forma, a brigád- és versenymozgalom... mind-mind új kategóriák, szokatlan fogalmak. Új eszközei a munkás és a szocialista tulajdonba vett termelőeszközök közötti helyes viszony kialakulásának, valamint a munkások egymás közötti szocialista viszonya formálásának, öntudatuk fejlesztésének.

A szegedi pártbizottság vezető tevékenységének, a munkások között végzett nevelőmunkájának jelentős részét a szocialista munka kereteinek megteremtése, formáinak kialakítása és ezek terjesztése tette ki. A párt szegedi vezető szervei 1949-ben több ülésen, üzemi tanácskozáson foglalkoztak a helyes termelési normák kialakításával, megállapították, hogy „lazák” a normák, gyakori a normacsálás. Az állami iparban javultak a termelés technikai feltételei, azonban a normákat nem igazították az új körülményekhez. A munkások többsége elfogadta ugyan a normák bevezetésének tényét, de nem értette meg, hogy a helyesen kialakított norma és annak teljesítése, milyen népgazdasági, társadalmi következményekkel jár, milyen közvetlen hatással lesz az a munkás életkörülményeinek és munkakörülményeinek alakulására.

Ezzel függ össze a szocialista munkafegyelem kialakulásáért folytatott politikai nevelő munka. Az üzemekben már korábban új fegyelmet kértek a munkásoktól. Ez főként a pontos munkakezdésért folytatott harcot és a késések elleni küzdelmet foglalta magában. Kevesebb gondot fordítottak az üzem illetékes vezetői a munkaidő jó kihasználására. A pártvezetés felismerte, hogy a nevelő munka mellett a termelés folyamatosságának biztosításához az anyagi és technikai feltételeket is meg kell teremteni. Az elavult technikájú államosí-

tott ipar, még az újjáépítés után sem lehetett alkalmas eszköze a szocializmus alapjai lerakásának. Ez új feladat elé állította az egész országot: meg kellett kezdeni a szocialista iparosítást. Az MDP Szeged Városi Pártbizottsága helyesen ismerte fel ezt a minőségileg új feladatot. Megállapította: „Új feladat áll előttünk, ez az ötéves terv végrehajtása, melyet választási programjában hirdetett meg a Központi Vezetőség.” [9].

A távlati feladatok felismerése mellett azonban még sok problémát le kellett küzdeni, hogy alapot teremtsünk a szocialista iparosítás megkezdéséhez.

Súlyos gondot jelentett Szegeden a munkanélküliség növekedése. 1948 januárjában 4800, 1949. január 31-én pedig 6200 munkanélkülit tartottak nyilván. Ezek közül 300 szakmunkás, 2000 betanított munkás, 1200 segédmunkás volt [10]. Ebben a helyzetben a technikai okok mellett ez is indokolta azt, hogy az MDP Szeged Városi Bizottsága a meglévő üzemek kapacitásának növelését, új üzemek telepítését, továbbá a szabad munkaerő átképzését és átcsoportosítását tartotta szükségesnek. A kapacitás növelésével a Szegedi Textilművek 800, az élelmiszerüzemek 400, a faipar 200 munkanélkülit tudott volna alkalmazni. A munkások szakmai átképzésével és a közmunkák folytatásával újabb 1500 munkás alkalmazása valósulhatott meg.

Az iparfejlesztés távolabbi tervével foglalkozva a villamosenergia és nyersanyaghiány miatt nehézipari létesítmények telepítését nem tartották lehetségesnek. A meglévő könnyűipari üzemek fejlesztését és újak telepítését azonban szorgalmazták [11].

További nehézséget jelentett, hogy nem minden üzemben volt ekkor még pártszervezet. A meglévők zömében nem ismerték jól a termelés pártirányításának feladatait és a munkások között végzendő politikai nevelő munka módszereit. A szegedi pártbizottság helyesen állapította meg: az üzemi pártszervezeteknek egy része csak általában foglalkozik a termeléssel, mechanikusan ismételteti a kapott feladatokat. Ugyanakkor magas az önköltség, sok a selejt, termelési és brigádmozgalom pedig gyenge. Világossá vált: ki kell képezni az üzemi pártszervezeteket a termelés pártirányítására, hogy mozgósítani tudják üzemük munkásait a tervteljesítésre, a termelékenységség növelésére, az önköltség, az anyagtakarékosság, a munkafegyelem feladatainak megvalósítására. Az üzemi pártszervezetekben a vezetőségi tagok közül termelési felelősöket választottak, s ezeket rendszeresen oktatták feladataik ellátására. Kéthetenként a brigádvezetőkkel folytattak tanácskozásokat a termelésről, a munkaversenyről, a szocialista munkamódszerek terjesztéséről. Élmunkás és újítóköröket szerveztek eredményeik és munkamódszereik terjesztése céljából.

A pártvezetőségekbe gyakran olyan specialistákat bízta meg a termelés-pártellenőrző munkájának segítésére, akik jól ismerték szakmájukat és a vezetésben is járatosak voltak.

Az újjáépítést szolgáló 3 éves terv túlteljesítésével a munkásosztály bebizonyította, hogy kész támogatni a párt iparfejlesztési politikáját. Bebizonyította, hogy felkészült a szocialista iparosítás politikájának végrehajtására. A 3 éves terv nagyszerű eredményei mellett felszínre került néhány negatív vonás, melyek a tervfegyelem megsértéséből, az üzemi pártszervezetek tapasztalatlanságából, valamint abból adódtak, hogy a termelőmunka szocialista formái, jellemző vonásai még gyegnék, nem állandó jellegűek.

A szegedi pártbizottság a helyzet elemzése során az alábbi következtetésekre jutott [12]: a) a termelési mozgalmak kampányszerűek, b) a termelési

agitáció nem állandó és sematikus, c) az újtómozgalom, a Sztahanov-mozgalom, a munkamódszerátadás lassú és szervezetlen [13], d) a vezetés tapasztalatlan, e) a pártvezetésben kevés a műszaki értelmiségi, f) a termelés eredményességi mutatóit nem ismerik eléggé a pártvezetőségek és a népnevelők sem, g) a pártvezetés gyakran átveszi az üzemvezetés feladatait, h) új bérézést és normákat kell bevezetni, mert a régié elavultak [14]. Ez az elemzés nagy jelentőségű, mert feltárta azokat a hibákat, amelyek a szocialista iparosítás első éveiben a munka gátjává válhattak volna, ha a párt nem indít harcot ellenük.

Az első ötéves terv kezdeti szakasza

A hároméves terv végén megállapított hibák leküzdését, valamint az új tervfeladatok végrehajtásának előkészítését tekintették a párt szegedi vezető szervei az ötéves terv kezdeti szakaszán fő feladatuknak.

Az első helyen levont tanulságot és feladatot egy mondatban összefoglalva a következőképpen határozta meg a szegedi pártbizottság: az első ötéves terv végrehajtását jobban elő kell készíteni. Az új tervidőszak 1950. január 2-án kezdődött. Ekkorra azonban még a tervfeladatok nem voltak részleteikre felbontva minden iparágban és minden üzemben [15]. A szegedi üzemek munkásaival meg kell ismertetni a tervet és kimutatni az ebből rájuk eső részt. A párt városi bizottsága elhatározta, hogy a munkásokkal tanácskozik ebben az ügyben. Az ismertetést és az üzemekre lebontott tervfeladatokat különböző értekezleteken tárgyalták meg. Harminc üzemben szerveztek tervismertető értekezletet. Az értekezleteken jó hangulat alakult ki, sok egyetértő felszólalás, sok hasznos javaslat hangzott el. Ezek a javaslatok a tervfeladatok végrehajtásának módszerére irányultak. A termelési folyamat egy-egy részének, mozzanatának új módszerét tartalmazták. A tervismertető gyűléseken 240 újítási javaslatot tettek az üzemek dolgozói. A felszólalók többsége a munkaverseny mozgalom továbbfejlesztését is sürgette. A műszaki értelmiségiek elhatározták, hogy segítik a vállalások teljesítését, és külön foglalkoznak a versenyben résztvevőkkel. Új brigádszervezést kezdeményeztek, — komplexbrigádok alakultak. Ebben az előkészítési szakaszban több tanfolyamot indítottak. A tanfolyamok a munkamódszer átadását, az újtó- és Sztahanov-mozgalom terjesztését, valamint a szakmai továbbképzést szolgálták. Az ötéves terv feladatait tehát nemcsak megismerték a munkások, hanem helyeselték is.

A lelkesedés és a versenymozgalmak fellendülése azonban nem hozott még e rövid idő alatt kívánt eredményt [16]. A tervidőszak első hónapjában a szegedi üzemek közül csak 7 teljesítette tervét. Ebből a tényből két következtetést vont le a városi pártbizottság. Az egyik az, hogy javítani kell a termelés technikai és anyagi feltételeit, a folyamatos nyersanyagellátást biztosítani kell. A másik az volt, hogy a vezetést, elsősorban a termelés pártirányítását javítani kell. Ezek a megállapítások helyesek, mert a munkások lelkes hangulata, fegyelmezett munkája csak az anyagi feltételek biztosítása és helyes vezetés mellett vezethetett eredményre. Az országos helyzet elemzése is igazolta e megállapítások helyességét. A sztahanovisták február 25—26-i országos tanácskozásán hasonló következtetésekre jutottak. Sőt! — a hibák okai között még a bürokratizmust és a rossz bérézési formát is felsorolták.

A szegedi pártbizottság újabb vizsgálata után megállapították, hogy a bérezés formái elavultak, új elszámolási rendszert kell bevezetni. Az új elszámolási rendszer a szocialista elosztás elveire épüljön, s ahol lehetséges, be kell vezetni a darabbért [17].

E határozat végrehajtásának politikai előkészítését és megszervezését tekintették 1950-ben a termelés pártirányítása második fontos feladatának. Május hónapban öt szegedi üzemben — a Szegedi Kenderfonóban, Pamutipari NV-ben, Kiskundorozsmai Szövőüzemben, Szegedi Magasépítési NV-ben és a Gyárépítő NV-ben — vezették be a darabbért. A párt részéről megfelelő politikai előkészítés előzte meg az új bérezési forma alkalmazását. Megmagyarázták a munkásoknak azt, hogy a szocializmus építésének mennyire fontos tényezője ez az igazságosabb és ösztönzőbb bérezési forma. Ez az egyes emberek érdekeivel is találkozik. Felhívták a figyelmet arra is, hogy egyes üzemekben ideiglenesen csökkenhet a munkások keresete, de a termelés növekedésével együtt növekedni fog a fizetés is. A munkások megértették ezt. A korábbiakhoz viszonyítva nem is volt nagy különbség havi jövedelmükben. A Szegedi Kenderfonóban 650 munkás teljesítmény szerint kapta a fizetését. Ez 130 munkásnál heti 5–6 forint fizetéscsökkenést, 230-nál fizetésemelkedést eredményezett, 290 esetben pedig változatlanul maradt a korábbi fizetés. A Pamutipari NV-ben és a Kiskundorozsmai Szövőüzemben összesen 44 dolgozó számára jelentett kisebb, a dolgozók 25%-a számára pedig több fizetést az új bérezési forma. A Gyárépítő NV dolgozói számára is többletet eredményezett a darabbér bevezetése. A Magasépítő NV-nél azonban nagymértékben visszaesés következett be. Ennél a vállalatnál voltak olyan dolgozók, akik a darabbér bevezetése után a korábbi 4–500 forint helyett 170–180 forintot kerestek. Itt az üzemi gazdasági és pártvezetés nem tudta jól előkészíteni az új bérezési forma bevezetését. Éppen akkor szervezték át az üzemet, amikor nyersanyaghiány volt, a politikai előkészítés is gyenge volt.

Az 1950. évben harmadik feladatként az üzemi termelés pártirányításának és ellenőrzésének módszerbeli javítását határozta meg a szegedi pártbizottság. A párt előtt álló nagy feladatokat — a szocialista iparosítást, az első ötéves tervet — nem lehetett a régi módszerekkel végrehajtani. A korábbi munkastílus az újjáépítésre mozgósított; kampányszerű feladatokra, a szocialista munka egyes elemeinek terjesztésére, a szocialista iparosítás előkészítésére irányult. Az ötéves tervvel kezdődő új feladatok arra készítették a pártot, hogy hozzáértéssel, jobb szakmai és politikai felkészültséggel vezesse ezt a munkát. Az üzemben végzett politikai munka fő feladatainak a munkásosztály politikai nevelését, a munkásosztály vezető, kezdeményező szerepének biztosítását és a termelési tervek teljesítésére való mozgósítást tekintették [18]. A pártbizottság határozata szerint a politikai munkában fel kell számolni a kampányszerűséget. Az agitációs munkát állandóvá kell tenni és színvonalában javítani kell. A tömegszervezeti politikai munkát is a termelés felé kell fordítani — hangzott el a párt határozata. Ez a határozat még a tennivalók felismerését jelenti. Hosszú ideig tartó munka, sikerek és hibák sorozatában, s azokból levont tanulságok során alakult ki az új feladatok végrehajtásához szükséges jobb módszerek. A munkaversenyből és a termelési mozgalmakból az év második felében sikerült kiiktatni a rövid időtartamú termelési kampányok szervezését. A terv távlati feladataiért indultak versenyre a munkások, mérnökök, komlexbrigádok. A párt apparátusa, népmvelői, tagjai és aktívahálózata segítsé-

gével hatásosan tudott segíteni abban, hogy a munkafegyelem, a termelés és bizonyos mértékig a termelékenység is javuljon. Elősegítette ezt a termelés feltevének, a munkások általános és szakműveltsége, valamint világnézetük formálódása is. A párt a sztahanovisták tanácskozásain felhívta e tényezőkre a figyelmet [19]. A pártbizottság az üzemi szervezeteket is felkészítette ezekre a feladatokra. A párttagok politikai, ideológiai képzését szorgalmazták, és példamutató munkát követeltek tőlük. Rendszeresen tájékoztatták, előkészítették a népnevelőket, akik agitációs, szervező munkájukkal nagy erőt jelentettek a párt számára. Segítségükkel a pártbizottság szoros kapcsolatot teremtett az üzem minden munkásával. Valamennyi munkás figyelmét a termelésre, a legidősebb gazdasági és politikai kérdésekre irányította. A politikai és gazdasági intézkedések együttes hatására fokozatosan terjedtek a munka új szocialista jellemző vonásai, formái. Fokozatosan javult a termelés, a tervteljesítés. 1950 június hónapban 102,15%-ra, júliusban 117,03%-ra, augusztusban 119,33%-ra teljesítette a szegedi ipar a felsorolt hónapokra vonatkozó tervét [20]. A munkások eredményeiben benne volt a párt üzemi szervezeteinek, a párt aktivistáinak szervező, nevelő munkája is. Nagy szerepük volt abban, hogy a feladatok elvégzése érdekében felsorakoztak a munkások tömegei.

Ez a sokirányú munka a párt és gazdaságvezetés tapasztalatlansága miatt nem volt hibamentes. Sok esetben a sablonosság, a mechanikus megoldások, és a bürokratizmus zavarta, gátolta a helyes alapelvek megértését, a feladatok végrehajtását. Ez gyakran éppen a szegedi pártbizottság egyes munkatársainak rossz munkamódszeréből eredt. Amikor nehézséget láttak a feladatok megoldása előtt, akkor gyakran adminisztrációs eszközökhöz folyamodtak. Jellemző példája ennek a pártbizottság ipari termelési osztályának egyik javaslat-tervezete [21]. Ebben a javaslat-sorozatban — többek között — ilyen módszerek alkalmazását kezdeményezik: *a)* az üzemi pártszervezet és a gazdaságvezetés hetenként adjon írásbeli jelentést a pártbizottságnak a versenyvállalások teljesítéséről, *b)* a vállalatok teljesítését a pártapparátus ellenőrizze és havonta értékelje, *c)* a munkaverseny-szerződési űrlapok kitöltését és teljesítését a pártbizottság minden munkatársa ellenőrizze, *d)* az agitációs és propaganda osztály hetenként adjon agitációs szempontokat a népnevelőknek, *e)* a pártszervezet titkára felel a vállalatvezető, a pártvezetőségi tagok, az üzemi bizottságok tagjai és az értelmiség szabadságolásáért. Kétségtelen, hogy ezek a módszerek is segítették az ötéves terv első évi előírásainak teljesítését. Segítették a szocialista termelőmunka egy-egy jellemző elemének terjedését (szocialista munkaverseny, szocialista munkafegyelem, tervszerűség stb.), csak éppen nem szocialista eszközökkel. A meggyőző munka helyett, az anyagi érdekelttség elvének változatosabb alkalmazása helyett, a látszólag „kényelmesebb” eszközökhöz nyúltak. Nem a munkások forradalmi tömegeire támaszkodva oldották meg a feladatokat, hanem azoktól eltávolító bürokratikus eszközöket alkalmaztak. Bár van arra is példa, hogy a pártbizottság elítéli a mechanikus, sablonos, bürokratikus formákat, de legtöbb esetben csak a célt, a tervfeladatok túlteljesítésének követelményét látva, nem tudott véglegesen szakítani a munkamódszerében jelentkező hibákkal [22]. Ezek a módszerbeli hibák azonban csak kis epizódok ahhoz a hősi munkához viszonyítva, amelyet a párt vívott a munkásokkal és aktivistákkal együtt az ötéves terv végrehajtásáért.

Az a munka, amelyet a munkásság pártja vezetésével napról napra végzett ezért, eredményeit tekintve megsokszorozta az ötéves tervidőszak néhány évét. A sok esetben saját gondjaikkal, szakmai problémákkal küzdő vegyes világnézetű szegedi munkások együtt meneteltek a párttal a mutatott úton, mert ettől a párttól, a szocializmus építésétől várták jobb jövőjüket, mert ez a párt bírta bizalmukat, mert ez a párt vezette őket a szocializmus felé.

Az első ötéves terv bizonyos gazdasági és gazdaságpolitikai tévedéseivel együtt is nagy változásokat eredményezett hazánk gazdasági és társadalmi helyzetében. Ezekben az eredményekben a szegedi munkások is méltó helyet vívtak ki maguknak. A rendelkezésre álló eszközök maximális felhasználásával hozzájárultak Szeged gazdasági képének megváltozásához, saját általános és szakmai műveltségük, világnézetük formálásához.

A párt iparfejlesztési politikájának eredményei Szegeden az első ötéves terv befejezésének időszakában

Az első ötéves terv végrehajtása során Szegeden kialakult helyzetet az MDP általános iparfejlesztési politikájával összefüggésben kell vizsgálni. A központi politika azonban ellentmondásos képet mutat. Két fontos határozatra utalva bizonyítható ez. Az egyik a KB 1953 júniusi, a másik az 1955 márciusi határozata. Az 1953. évi, lényegében helyes határozat végrehajtásában bekövetkezett jobboldali torzítások hatással voltak Szeged iparának fejlődésére is. A tényeket vizsgálva azonnal szembeötlő, hogy Szegeden az ipari beruházások aránya a gazdaság többi ágához viszonyítva — sőt abszolút számokban is — 1953 és 1955 között csökkent. Másik szembeötlő tény, hogy az iparon belül a nehézipari beruházások korábban kialakult aránya csökkent legnagyobb mértékben. Ezeknek a tényeknek az országos adatokkal való összehasonlítása során azonban azt is bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a nehézipar elsődlegességét tagadó jobboldali torzítás a könnyűiparral rendelkező Szegeden nem járt olyan súlyos gazdasági következményekkel, mint a nehézipari bázisok területein.

A nehézipar Szegeden az 1953-as évben 30 810 000 Ft összegű beruházást, 1954-ben 24 879 000 Ft-ot, 1955-ben 35 310 000 Ft-ot kapott. 1953-ban az összes beruházásoknak 35,9%-át, 1954-ben 28,3%-át, 1955-ben 32%-át kapta [23]. A nehézipari fejlesztés aránya csökkent ugyan, de ez összecszerűen ekkor még nem jelentett súlyos torzulást. Míg a nehézipar beruházási összegei csökkentek, addig a könnyű- és élelmiszeripar beruházási összegei növekedtek. 1953-ban az összes beruházásra szánt összegnek 12,2%-át, 1954-ben 17,9%-át, 1955-ben 19,3%-át teszik ki.

Az egész ipar helyzetét vizsgálva még szembeötlőbb a torzulás. A szegedi ipar 1954-ben 2%-kal kevesebb összegű ipari beruházásra fordítható pénzt kapott, mint 1953-ban. Az ipari termelés 4,7%-kal alacsonyabb 1954-ben az előző év termelési eredményeihez viszonyítva. Az egy munkásra jutó termelés értéke pedig 7,8%-kal csökkent. Ugyanakkor a munkabére kifizetett összeg három és fél millió forinttal növekedett. Ha az egész ipar helyzetét vizsgáljuk, Szegeden semmivel sem találunk jobb képet az országos helyzetről.

A pártvezetés eltűrte ezeket a hibákat, nem leplezte le a gazdaságpolitikai torzításokat. Ezzel hozzájárult a Nagy Imre által vezetett jobboldali csoport kártevéséhez. Miközben a munkások nominál bére növekedett, a munkafegy-

lem lazult, a termelés csökkent. Mindezek hozzájárultak annak a demagógiának a terjedéséhez, hogy Nagy Imre őszintén emelni akarta az életszínvonalat [24].

Az 1955. évi máriusi határozat után megváltoztak a gazdasági ágak közötti arányok. Szegeden 1955-ben az összes beruházásoknak az ipar már 51,3%-át, a közlekedés 11,5%-át, a kereskedelem 4,5%-át, a kommunális célok 19,1%-át, a mezőgazdaság 13,6%-át kapta. A korábbi arányok tehát az ipar javára változtak meg.

Ha anyagi, műszaki összetétel szerint vizsgáljuk a beruházásokra szánt összegek felhasználását, a következő képet kapjuk:

Az ipari beruházások összege anyagi-műszaki összetétel szerint 1955-ben:

Megnevezés	Építés	Gép és techn.	Egyéb	Összesen
Összeg				
(mill. Ft)	62,4	19,1	20,0	110,5
%	56,5	17,4	26,1	100,0

A beruházott összegnek magas hányadát az építkezések költségei tették ki, amelyek új üzemek létesítését és a meglévők bővítését szolgálták. Ugyanakkor a technika fejlesztésére fordított összeg messze elmaradt a szükséglettől. Az üzemek technikai felújítása már ekkor azonnali szükségként jelentkezett. A rendelkezésre álló 19 millió forint azonban kevés volt ezen igény kielégítésére.

Az 1955. március 2–4-i KB-határozat — annak ellenére, hogy nem tárták fel benne őszintén és kielégítően a hibák okait — nagy érdeklődést váltott ki országszerte és ennek nyomán megindult az iparban egy rendcsinálási folyamat. A szegedi pártbizottság a termelési mutatókban jelentkező hibák kijavítása érdekében a munkásokhoz fordult. Egész sor gazdasági, termelési hibára hívta fel a munkások és gazdasági vezetők, valamint az üzemi pártszervezetek figyelmét, kérte segítségüket azok kijavításához.

A szegedi üzemek 1954-ben nem teljesítették termelési terveiket. Az ipari termelés adatai 1953-hoz viszonyítva az alábbiak szerint alakultak [25]:

A szegedi ipar termelésének összehasonlító adatai 1953 %-ában:

Év	Minisztériumi ipar			Helyi ipar			Szövetkezeti ipar	Ipar összesen
	Nehéz	Könnyű	Élelem	Nehéz	Könnyű	Élelem		
1953	100	100	100	100	100	100	100	100
1954	104	88,2	104,3	88,2	113,5	92,5	127,1	95,3

A termelés csökkenésének okait elemezve a szegedi pártbizottság megállapította, hogy a termelékenység alakulásának nem tulajdonítottak komoly szerepet, ellenkezőleg, elhanyagolták azt. Másik ok az, hogy korábban betervezett gépeket nem kaptak meg az üzemek, s ezeknek ekkor már termelniük kellett volna. A harmadik okként a termelési tervek gyakori módosítását állapították meg, mert emiatt bizonytalanság keletkezett mind a vezetők, mind a munkások között. Csökkent az egy munkásra jutó termékmennyiség is.

Egy munkás csaknem 12%-kal termelt kevesebbet 1954-ben, mint az előző évben. Ilyen súlyos következményekkel járt az, hogy a párt helyes központi irányításának hiányában a szegedi pártbizottság is tétlenül nézte a termelékenység csökkenését. Közben a termelés költségei növekedtek. 1953-ban a munkások számára kifizetett bérek összege 139 millió forint volt, 1954-ben pedig 166 millió forint [27]. Elvtelen és minden komoly gazdasági alapot nélkülöző bérdemagógia ez, melyet Nagy Imre és csoportja az életszínvonal emelkedésének politikájaként hirdetett.

A szegedi pártaktivisták ülésén a hibákért a revizionista torzítást tették felelőssé, mely a nehézipar elsőlegességének tagadásában, a termelés fontos mutatóinak elhanyagolásában, a revizionizmus térhódításában, a demagógiában stb. jelentkezett. Éppen abban volt a revizionista gazdaságpolitikai torzítás veszélye, hogy ezzel együtt egész sor politikai és ideológiai kérdés felmerült, melyek végső soron érintették a proletárdiktatúra gazdasági és politikai alapjait is.

Az MDP Központi Vezetőségének 1955 márciusi határozata fordulatot jelentett, azonban fontos határozatainak egy része szólammá, frázissá vált, mert nem tártá fel következetesen, őszintén és önkritikusan a hibák okait. Nem állapította meg az egész központi vezetés felelősségét. Fő hibája, hogy nem a kétfrontos harc politikájára épült. Enélkül pedig nem lehetett sikeres harcot folytatni a revizionizmus ellen. Ezért is szőhettek egyes emberek „legendákat” Nagy Imre köré, mely szerint „parasztvédő”, „szabadságot akar az értelmiségnek”, „emelni akarja az életszínvonalat” stb. [28]. Nem tárták fel azt sem, hogy a párt felső szervei „elnézőek voltak, békülékenyek voltak az opportunizmussal szemben”. „Elhallgatták, hogy ez a vonal 1955 márciusáig kötelező volt a pártban.” [29]. Pedig a munkások ugyanolyan lelkesedéssel vettek volna részt a többi hiba kijavításában is, mint amilyen lelkesedéssel fogtak hozzá az iparban keletkezett károk kijavításához. 1955 végére a szegedi munkások csaknem teljesen kijavították azt a csorbát, amelyet a korábbi torzítások okoztak.

A termelés mennyiségi alakulását illetően az alábbiak szerint javultak a mutatószámok.

Az 1953. évi termelési eredményekhez viszonyítva 1955-ben 0,9%, azaz 13 922 100 forint értékű a lemaradás. 10 hónapi megfeszített munka sem volt elegendő a termelésben bekövetkezett visszaesés megváltoztatásához. Az egy munkásra jutó termékmennyiségben is bekövetkezett némi javulás 1955-ben. Ez sem érte el azonban az 1953. évi szintet.

Az országos tervek előírásai szerint 1955-ben 3,9%-kal kellett növelni az egy főre jutó termékmennyiséget. Szegeden 1954-hez viszonyítva 1955-ben 5,9%-kal növekedett az egy munkás által előállított termékek mennyisége. Az 1953. évi szintet azonban nem érte el.

A termelés költségeinek egy részét jelentő beralap mennyisége növekedett ebben az időszakban. 1953-ban 191,26 millió forint, 1954-ben 226,34 millió forint, 1955-ben 229,39 millió forint volt a beralap a szegedi iparban. A munkások és alkalmazottak létszáma is nőtt. 1953-ban 18 292, 1954-ben 19 839, 1955-ben 19 103 fő dolgozott a szegedi üzemekben. Az ipari munkások átlagos havi keresete is növekedett. 1953-ban 811, 1954-ben 893, 1955-ben 939 forint volt.

*Az egy munkásra jutó termelés összehasonlító adatai Szegeden
1953–54-ben [26]*

Év	Minisztériumi ipar				Helyi ipar				Szövetkezeti ipar	Összes ipar
	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen		
1953	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1954	110,5	81,9	88,8	87,7	104,1	92,5	103,4	92,1	104	88,2

*A termelés mennyiségének alakulása a szegedi iparban
1953 és 1955 között [30]:*

Év	Minisztériumi ipar				Helyi ipar				Szövetkezeti ipar	Összes ipar
	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen		
1953	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1954	104	88,2	104,3	93,7	88,2	113,5	92,5	101,3	127,1	95,3
1955	88,1	91,6	110,2	96,9	119,3	134,7	95,6	113,5	137,0	99,1

*Az egy munkásra jutó termékmennyiség alakulása a szegedi iparban
1953 és 1955 között [31]:*

Év	Minisztériumi ipar				Helyi ipar				Szövetkezeti ipar	Összes ipar
	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen	Nehéz	Könnyű	Élelem	Összesen		
1953	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1954	110,5	81,9	88,8	87,7	104,1	92,5	103,4	92,1	104	88,2
1955	109,4	84,0	106,2	94,2	118,3	104,6	114,8	99,8	94,1	94,1

Összefoglalva a szegedi ipar helyzetéről 1955-ben az alábbi képet kapjuk:

Az ipar helyzete 1955-ben [32]:

Iparág	Beru- házás	Ter- melés ‰-a	Munkások és alkalmá- zottak bér- alapja ‰	Munkások béralapja ‰-ban	Munkások és alkalmá- zottak ‰-ban	Munkások aránya ‰-ban
Nehéz	35,3	7,5	21,4	19,1	19,3	16,9
Könnyű	14,5	66,2	64,7	67,3	67,3	68,1
Élelmiszer	6,7	26,3	13,9	13,6	13,4	15,0

E néhány mutató alapján képet nyerhetünk Szeged város iparának szerkezetéről, helyzetéről, fejlődésének irányáról. Az ipari termelés adatai szerint a könnyűipar teljes termelési értéke 1955-ben 8,8-szer több a nehéziparénál és 2,5-szer több az élelmiszeriparénál. Az állami iparban előállított termékek értékének 66,2‰-át a könnyűiparban, 26,3‰-át az élelmiszeriparban és 7,5‰-át a nehéziparban termelték. A beralapnak 64,7‰-át a könnyűiparban, 21,4‰-át a nehéziparban és 13,9‰-át az élelmiszeriparban dolgozók kapták. A munkások beralapjának 67,3‰-át a könnyűiparban, 19,1‰-át a nehéziparban és 13,6‰-át az élelmiszeriparban foglalkoztattak kapták. Az összes iparban foglalkoztatottak 67,3‰-a a könnyű-, 19,3‰-a a nehéz- és 13,4‰-a az élelmiszeriparban dolgozott. A munkások 68,1‰-a a könnyűiparban, 16,9‰-a a nehéziparban és 15‰-a az élelmiszeriparban dolgozott.

**A szegedi ipar helyzete
és a párt gazdasági, politikai vezető tevékenysége 1956-ban**

Ha az MDP Központi Vezetőségének 1955. évi márciusi határozata őszintén feltárta volna a revizionista jobboldal felszínre kerülésének összes gazdasági és politikai okait, akkor le kellett volna számolni azokkal a baloldali túlzásokkal is, amelyek az 1953 előtti időszak gazdaságpolitikáját jellemezték. Le kellett volna számolni a személyi kultusszal összefüggő összes hibával. Ezt azonban a határozat nem tette meg, hanem a jobboldali túlzások helyébe a baloldali túlzásokat, a „szubjektivisták voluntarista” hibáitól terhes gazdasági, politikai koncepciót állította. Ez a hiba az SZKP XX. kongresszusa után vált nyilvánvalóvá. Az MDP Központi Vezetőségének a korábbi gazdaságpolitikai hibák folytatása helyett — különösen az SZKP XX. kongresszusa után — következetesen fel kellett volna venni a harcot az összes túlzással szemben, bármely oldalról jelentkeztek is az. Az akkori központi vezetőségnek azonban nem volt erje a döntő lépések megtételéhez. Tudta, hogy le kell számolni a hibákkal — ez világosan látszik az 1956. március 12–13-i ülés határozatából is —, amely szerint „mély elemzésre”, az „intézkedések egész sorára” van szükség Magyarországon is, hogy a hibák megszűnjenek. Az általános utalásokon azonban nem jutott túl a központi vezetőség határozata. Ennek eredménye, hogy az értelmezéskor, a gyakorlatban továbbra is csak a revizionizmus elleni harcról volt szó, s a dogmatizmust elnézően megbocsáthatónak, csak az elméletet érintő hibának tekintették. A kollektív vezetést, a szocialista törvényes-

séget, a helyes gazdaságpolitikát ért csorbát azonban nem lehetett általános jellegű szólammal helyrehozni.

Komolyabb politikai cselekvésre pedig nem szánta el magát a központi vezetőség. Sőt! — az új ötéves terv kidolgozásánál — néhány kivételes tényről eltekintve —, felelevenedtek a korábbi hibák: — növelték a „békekölcsön” összegét, a terménybeszolgáltatást, az árukivitel mennyiségét. Közben az ellenség éppen e hibákra építve szervezkedett, agitált, félrevezette a hiszékeny, vagy sértett embereket. Megteremtette a maga fórumait is. (Petőfi-kör, Irodalmi Újság, Szabad Európa Rádió stb.)

Végül e tarthatatlan helyzet utolsó pillanataiban — 1956. július 18—21-i ülésén — levonta a következtetéseket a Központi Vezetőség, feltárta a helyzetet, s intézkedett fontos személyi, gazdasági és politikai ügyekben. 1956-ban tehát a XX. kongresszus határozatai után, már nem lehetett tovább elodáztatni a kétfrontos harc zászlóbontását.

A gazdasági intézkedésekkel a tervelőirányzatokat csökkentették első-sorban. Az 1956. évi terv — az 1955. évre megállapított számokhoz viszonyítva — a termelésnek csak 6%-os növelését írta elő [33]. Az országos terv a beruházás összegéül 12,2 milliárd forintot határozott meg. Ebből Szeged 1956-ban 100,3 milliót, az egész összegnek 0,82%-át kapta. Ebből 34,5 milliót a nehézipar, 10,3 milliót a könnyűipar, 8,5 milliót az élelmiszeripar, 0,6 milliót az építőipar kapott. A beruházásra szánt összegből építésre 59,3%, gép- és technikai fejlesztésre 17,1%, egyéb beruházásra 23,6% jutott.

A szegedi pártbizottság 1956 augusztus 11-i ülésén dolgozta fel a központi vezetőség júliusi határozatát. A beszámoló megállapítása értelmében a műszaki, technikai fejlesztés feladatait előtérbe helyezve kellett az ipar tervét megvalósítani. Ezzel függött össze a termelékenység növelésének feladata, mely a termelés gazdaságosságának nagyon fontos tényezője. A népgazdasági terv pontosan meghatározta a termelékenység emelésének mértékét, amennyiben a termelés növekedése kétharmad részben a termelékenység és egyharmad részben a létszám emeléséből valósítható meg. A termelés költségeinek csökkentéséért folytatott munka is szerves részét képezte ez évben a párt gazdasági és politikai vezető tevékenységének.

Az eddig felsorolt intézkedések mellett a békekölcsönjegyzés megszüntetése, a nyugdíjrendelet módosítása, a bérjellegű és béren kívüli juttatások növelése, az anyagi érdekeltség elvének fokozott érvényesítése, a reálbérek 25%-os emelésének célkitűzése, az árlétszállítás, mind-mind egy lépés volt a régi sérelmek megszüntetéséhez vezető úton, egy-egy alapkövét jelentette az új politikának. A helyes határozatok országszerte egyetértésre találtak.

A kommunisták mindenütt hozzáfogtak a hibák kijavításához. Ennek megfelelően az év második felében javult a gazdasági helyzet. Az ellenforradalmi támadás azonban derékba törte azt a nagy munkát, amit a párt kezdeményezett a hibák kijavítása érdekében. Ezért az 1956. évi termelési eredmények az 1955. évhez viszonyítva is siralmas képet mutatnak. Szegeden a minisztériumi ipar teljes termelési értéke az 1955. év végén 1366,5 millió, 1956 végén 1224,4 millió forint volt. A tanácsi (helyi) iparban ez az érték 88,9, illetve 94,1 millió, a szövetkezeti iparban 91,5, illetve 80,5 millió forint. Az egész szegedi ipar tehát az 1955. évben előállított értéknél 1956-ban 147,9 millió forinttal kevesebbet termelt.

Ha az egy munkásra, s az egy napra jutó teljes termelési értéket 1955-ben 100%-nak tekintjük, ez 1956-ban 88,8%-ra csökkent, miközben a munkások és alkalmazottak száma 19 283 főről 1956-ban 19 757-re emelkedett. Ez a létszám 2 millió forinttal növekedő beralap, 938 forintról 1022 forintra növekedő havi átlagkereset mellett kevesebbet termelt, mint 1955-ben rosszabb feltételek mellett. Az ellenforradalom egyéb kártevését ezek a tények súlyosbítják.

3. Az ellenforradalom fegyveres leverése és a kibontakozás első napjai

1956. november 4-én megalakult a Munkás Paraszt Forradalmi Kormány. Az új munkáskormány vezetésével és a munkásosztály legjobbjainak részvételével sikerült leverni az ellenforradalom fegyveres támadását. Az ellenforradalom ideológiai, politikai és gazdasági kártevése azonban még tovább tartott. Az osztályellenség a Kádár-kormány ellen uszított, és a sztrájk folytatására biztatta a megtevesztett dolgozókat. A hangadók az ellenforradalmi munkástanácsokba fészkelődve nyíltan szervezték a sztrájkot, tovább hangoztatták „nemzeti” jelszavaikat, és akadályozták a párt újjászervezését. Fontos feladattá vált ezek elszigetelése.

A tömegek között, sőt még a párt szervezeteiben sem volt egységes álláspont az ellenforradalom jellegének megítélése, eseményeinek és okainak értékelése tekintetében. A párt és kormány vezetői felismerték, hogy az ellenforradalmat és az ezzel kapcsolatos eseményeket marxista módon elemezni kell, és a megtevesztett tömegeket le kell választani az ellenforradalmárok oldaláról.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 5-i ülésén megtette ezt a fontos lépést. [34] A központi bizottság decemberi határozatában elhatárolta magát mind a revizionizmustól, mind a szektasságtól. Feltárta azokat a tényezőket, amelyek az ellenforradalom kibontakozását lehetővé tették. Az ellenforradalom vezérei is felismerték e leleplezés nagy erejét, de abban bízva, hogy a megtevesztett tömegek nem ismerik az elemzés igaz voltát, december 10-én újabb, egyben utolsó szervezett rohamra indultak a párt és a kormány ellen. Ekkor azonban már a felfegyverzett munkásokkal és parasztokkal találták magukat szemben, és próbálkozásuk csúfos kudarcba fulladt. Ebben az esetben már nemcsak a fegyveres erők hatásos fellépéséről volt szó, hanem arról is, hogy a megtevedt munkások jelentős része felismerve korábbi tévedését, otthagya az ellenforradalmárok szekerét. A párt és a kormány őszinte szavára őszinteséggel és bizalommal válaszolt. Ezek után a párt és a kormány határozott intézkedéseket tehetett. Elrendelte a „Központi Munkástanács”, az Írószövetség és az Újságíró Szövetség — az ellenforradalom vezető szerveinek feloszlását. Az ellenforradalmi terroristák mozgolódásának megfékezésére december 11-én statáriumot rendelt el. Ezek a helyes, határozott intézkedések fegyvert, és bátorságot adtak a pártszervezeteknek és alapul szolgáltak az ellenforradalom teljes felszámolásához s a konszolidáció folyamatának kibontakozásához.

Roppant nagy volt az ellenforradalom gazdasági kártevése is. Ennek felismerése még a kevésbé tudatos munkásokat is kiábrándította és fokozatosan leválasztotta a kalandorok mellől. Az áruhiány felidézte az infláció veszélyét. Veszélybe került mindaz, amit a felszabadulás után dolgozó népünk saját munkájával épített.

A Munkás-Paraszt Kormány első intézkedései, határozott fellépése nyomán lassan megindult a termelés. Előbb csak egyes üzemszervezetekben, majd néhány üzemben, végül pedig az egész termelő apparátusban megindult a munka. A termelés folyamatosságát időnként még befolyásolta a szervezetlen anyagellátás, egyes esetekben az üzem vezetőinek kedvezőtlen állásfoglalása, valamint a munkások politikai hangulata, de ezektől eltekintve, a konszolidáció folyamata egyre határozottabbá vált.

Szegeden is nagy károkat okozott az ellenforradalom. A szegedi üzemekben 1956 végén, az ellenforradalmat megelőző időszakhoz viszonyítva havonta 60 millió forintot meghaladó értékű termékkel kevesebbet állítottak elő.

A termelési terveknek csak kis hányadát teljesítették. Ugyanakkor a jogtalanul fizetett béreket is beleszámítva — nőtt a kifizetett bérek összege, az előző negyedévhez viszonyítva. Ebben jelentős szerepet játszott az is, hogy az ösztönző darabbérek helyett — felelőtlenül — órabéreket fizettek, aminek még az ellenértéke sem jelentkezett a termelésben. Közvetlenül az ellenforradalom fegyveres támadásának leverése után még keveset javult a termelés helyzete. A katonailag megvert ellenség a termelés frontján sokat ártott. A sztrájkokkal, a nép vagyonának elherdálásával tovább növelte a gazdasági bajokat. Agitációjával, kormány- és pártellenes rágalmaival, a rémhírterjesztéssel még folyósította a dolgozók egy részét. December 10-e után megszűntek az ellenforradalmi munkástanácsok központi szervezésű akciói. Néhány helyi, üzemi akciótól eltekintve, többé nem voltak képesek szervezett fellépésre. Jelenlétükkel azonban még hónapokig fékeztek a termelés normális rendjének maradéktalan helyreállítását. A szegedi ipari üzemek az ellenforradalmi támadás, a gazdasági és politikai kártevés következtében, 1956 október hónapban 90,8%-ra, novemberben 19,4%-ra, decemberben 17,9%-ra teljesítették a népgazdasági tervben meghatározott termelési feladataikat.

A szegedi ipar fontosabb számadatai 1956-ban:

Év	Beruházás (mill.) Ft	Termelési érték (mill.) Ft	Munkások és alkalmazottak száma	Munkások száma	Teljes báralap (mill.) Ft	Munkás- báralap (mill.) Ft	Munkások átlagos havi keresete Ft
1956	90,7	1399,—	19 757	15 581	253,9	191,1	1022,—

Ezeket az adatokat összehasonlítva az előző év termelési számadataival következtetni tudunk a kártevés méreteire. A szegedi ipar fejlesztésére beruházott összeg az 1955. évhez viszonyítva 1956-ban 27,6%-kal csökkent. A teljes termelési érték is csökkent az előző évhez viszonyítva. Ha 1955. évben előállított teljes termelési értéket 100%-nak tekintjük, akkor az 1956-ban megtermelt 1399 millió forint értékű termék annak csak 90%-a. Ezt a mutatót még tovább rontja az a tény, hogy a kisebb mennyiségű terméket 2,4%-kal több munkás és alkalmazott, 10,6%-kal több bérért termelte meg. A termelés mennyiségének csökkenésével tehát együtt járt a termelékenység csökkenése is. Az egy napra s egy munkásra jutó teljes termelés értéke 19,7%-kal kevesebb, mint 1955-ben volt.

A munkások havi átlagkeresete viszont 90%-kal növekedett 1956-ban az előző évhez viszonyítva. Ez az utóbbi tény önmagában nézve helyes lett volna, mégsem könyvelhető el eredményként, mert teljes mértékben irreálisra teszi az, hogy a termelés nagymértékben csökkent. Ezeket a károkat még súlyosbítja az, hogy éppen abban az időben következtek be, amikor a gazdaságpolitikánkban jelentkező korábbi hibák kijavítása — 1956 második felében — a legjobb úton haladt.

Az üzemi pártszervezetek a termelés megindításaért folytatott politikai agitációval közvetlenül hozzájárultak ahhoz, hogy „csak ennyi” kárt okozott az ellenforradalom. A párt gazdasági szervező, vezető, irányító tevékenysége ebben a szakaszban a konszolidáció érdekében, a termelés megindításaért folyt, s ez súlyos politikai harcban ment végbe. A termelés megindításaért folytatott küzdelem 1956 végére sikerre vezetett, de azt a lendületet, amely az 1956 júliusi határozat után bekövetkezett, csak a következő években sikerült elérni.

4. A gazdasági és politikai konszolidáció első szakasza 1957 januártól 1957 május végéig

Az ellenforradalom fegyveres leverése után kezdődő konszolidációs folyamat mind a gazdasági, mind a politikai területet magában foglalta. Összefüggő folyamat két oldalát jelentette ez. Sok tisztázatlan politikai kérdésre kellett választ adni, mert ettől is függött a termelés mennyiségének, minőségének, gazdaságosságának alakulása. A konszolidáció e szakaszában két fő politikai kérdésre kellett választ adni. Az egyik: az ellenforradalom jellegének megítélése, — a másik: a párt üzemi szervezetei újjászervezésének szükségessége. A párt szervezeti erősödésével fokozatosan széleesdett a politikai, nevelő, agitációs munka. A politikai munkát bizonyos ideig gátolták az ellenforradalmi munkástanácsok. Ki akarták azt „zárni” az üzemek területéről. A munkások egy része ekkor még mindig illúziókat táplált a munkástanácsok iránt. A pártnak is az volt az álláspontja, hogy az ellenségtől megtisztított munkástanácsok a párt vezetése mellett a szocializmus építésének eszközeivé válhatnak. A munkástanácsok azonban nem tisztították meg soraikat a „zavaros fejű” és néhol még az ellenséges elemektől sem. Ezek nyíltan tagadták az októberi lázadás ellenforradalmi jellegét, és elleneztek a párt szervező és politikai munkáját. A párt szegedi vezető szerve megpróbálta a munkástanácsok figyelmét tényleges feladataik, a termelés felé irányítani, tanfolyamok szervezésével felkészítették tagjaikat a termelés legfontosabb feladatainak megértésére, a rájuk eső feladatok ellátására. Mindezek ellenére a munkástanácsok nem voltak képesek tényleges együttműködésre. Talajtalan maradt „politikájuk”. Nem voltak igazi munkástanácsok. A termelés vezetésében is tehetetlenek voltak. Az ellenforradalmi diktatúrát igenlő munkástanácsok nem is válhattak a munkásdemokrácia zászlóvivőivé, még soraik megtisztítása után sem, mert a hosszú tisztulási folyamatban elvesztették még látszattekintélyüket is, és a munkások félretették őket az útból.

A politikai felvilágosító munka és tények alapján meggyőződött az üzemi munkásság arról, hogy a párt képviseli igazán a dolgozók érdekeit, mert a rend, a munkafegyelem, a termelés, az áruellátás javításán, — a zűrzavar, a fejtelenség felszámolásán, s a szocializmus további építésén fáradozik. A politikai nevelő munka és termelés legszükségesebb feltételeinek biztosítása ered-

ményeként fokozatosan növekedett az előállított termékek mennyisége. 1956 decemberében a szegedi üzemekben 60 millió, 1957 januárjában 106 millió forint értékű terméket állítottak elő. Ez a mennyiség azonban még mindig kevesebb az előző év hasonló időszakában termelt mennyiségnél. Az 1956 januári termelést 100%-nak tekintve, az 1957 januárban termelt mennyiség 83,8%. A dolgozók keresete viszont 126,3%-a az előző év hasonló időszakában kialakult átlagnak. Ennek az oka is az ellenforradalmi kártevésben található meg. Félredobták a normákat, a darabbér helyett magas időbért állapítottak meg. Sem anyagilag, sem erkölcsileg nem ösztönöztek fegyelmezett, termelékenyebb munkára. A szegedi helyzet hasonló volt az országosan kialakult gazdasági helyzethez. Az országgyűlés 1957 májusi ülészakán megállapította, hogy a termelés 20%-kal, a termelékenység 10%-kal kevesebb, a kifizetett munkabér pedig 23%-kal több az előző év hasonló időszakához viszonyítva. Mindebből nyilvánvalóan felmerült az a követelmény, hogy a kifizetett bérek mögött megfelelő mennyiségű és minőségű terméknek kell állnia. Az életszínvonalnak ezen a szinten tartása és további emelése csak a termelés és termelékenység és a termelés gazdaságosságának növelése útján lehetséges.

A termelés eredményességi mutatói a félév végére tovább javultak. Ha összehasonlítjuk azt a korábbi évek helyzetével, a következő képet kapjuk: 1954 első felében 686,1 millió, 1955 első felében 726,6 millió, 1956 első felében 794,1 millió, 1957 első felében 760,2 millió forint volt a szegedi üzemekben előállított teljes termelési érték.

Az egy munkásra jutó termelési értéket 1954 első félévében 100%-nak tekintve, 1955 hasonló időszakában 113%, 1956 első felében 116%, 1957 első felében 107%-nak felelt meg. 1957 első félévében a termelés mutatói tehát fokozatosan javultak, de nem érték el a korábbi évek szintjét. Ezen eredmények azonban nagyon jelentősnek tekinthetők. Hozzájárultak az ellenforradalom utáni gazdasági és politikai konszolidáció országos eredményeihez. Ezeket összegezve jogosan állapíthatja meg az MSZMP 1957 júniusi országos pártértekezlete, hogy a konszolidáció első szakasza lezárult. A konszolidáció azonban még nem fejeződött be. A pártértekezlet ennek megfelelően továbbra is a termelésre irányította a fő figyelmet. Ezek a további feladatok a helyi vezető szervektől, de minden egyes dolgozótól minőségileg más, színvonalasabb munkát igényelt.

JEGYZETEK

- [1] REIZNER JÁNOS, Szeged története, III. 450. A dokumentumról készült feljegyzés a KSH Csongrád-megyei Igazgatósága különgyűjteményében található.
- [2] SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. 39—42.
- [3] KSH Csongrád megyei Igazgatósága különgyűjteményében, KSH irattára.
- [4] Uo.
- [5] Uo.
- [6—7] FEHÉR ISTVÁN, Szeged gazdasági, társadalmi helyzete és a munkásosztály vezette antifasiszta erők harca a háború ellen c. doktori dolgozat. 13 (JATE Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatal).
- [8] PI Arch. 00669/1949.
- [9] PI Arch. 00138/1949.
- [10] MDP Szeged városi PB 1949 február 7-i ülésének jegyzőkönyve.
- [11] PI Archh. 0028/1949.
- [12] PI Arch. 21/634.
- [13] Uo.

- [14] Uo.
- [15] Szegedi PB Ipari, Termelési Osztály jelentése, 1950. február 8.
- [16] Uo.
- [17] PI Arch. 21/634.
- [18] 1950. 28-i jelentés. PI Arch.
- [19] Beszámoló a sztahanovisták országos tanácskozásáról. PI Arch. 21/634.
- [20] PI Arch. 21/635.
- [21] Uo.
- [22] PI Arch. 21/634.
- [23] KSH Csongrád megyei Igazgatóságának 1956. évkönyve.
- [24] FRISS ISTVÁN, Az MDP gazdaságpolitikája c. tanulmány. MTA II. O. Közleményei, 1961, 1—3. sz. 49.
- [25] A KSH Szegedi Igazgatóságának 1956. évkönyve.
- [26] Uo.
- [27] A termelési költségek egyéb adatai nem állnak rendelkezésünkre.
- [28] FRISS ISTVÁN előadói beszéde. Akadémiai Közlemények, 1961, 1—3. sz. 49.
- [29] Uo.
- [30] KSH Szegedi Igazgatóságának 1956. évkönyve.
- [31] Uo.
- [32] Uo.
- [33] FRISS ISTVÁN: MTA II. o. Közleményei 1—3. sz. 52.
- [34] Vö. Népszabadság, 1956. december 8-i számában.

НЕКОТОРЫЕ ГЛАВЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РАЗВИТИЯ В ГОРОДЕ СЕГЕД

И. Сабо

Для структуры современной промышленности города Сегед характерно преобладание легкой и пищевой промышленности. Она носит и остальные следы политики индустриализации бывшей капиталистической Венгрии. Последовало национализации заводов значительное изменение структуры, количества и качества. Это — хотя и несколько улучшило масштабы — до сих пор не привело к основным изменениям. После национализации в результате индустриальной политики Венгерской Партии Трудящихся, в 3-летнем плане и пятилетках больше развивалась промышленность Сегеда, чем в первой половине 20-ого века. Наряду с успехами, некоторые ошибки, характеризовавшие эту политику, тоже повлияли на развитие промышленности. На этом этапе компетентные органы и организации партии управляли выполнением политики индустриализации и производства, своей конкретной и деловой работой. В зависимости от успешности и экономичности развития производства, сложилась и положение рабочих, занятых в промышленности.

EINIGE ABSCHNITTE DER ENTWICKLUNG DER SZEGEDER INDUSTRIE

Von

I. SZABÓ

Die gegenwärtige Struktur der Industrie der Stadt Szeged ist durch das Überwiegen der Leicht- und Lebensmittelindustrie charakterisiert. Sie trägt auch die weiteren Merkmale der Industrialisierungspolitik des ehemaligen kapitalistischen Ungarn. Nach der Verstaatlichung der Betriebe trat eine bedeutende strukturelle, quantitative und qualitative Änderung ein. Die Verhältniszahlen wurden zwar dadurch gebessert, doch brachte sie bisher keine grundlegenden Verschiebungen. Nach der Verstaatlichung, während der 3- und 5-Jahrpläne, konnte die Industrie Szegeds — der Industrialisierungspolitik der Partei der Ungarischen Werktätigen entsprechend — eine grössere Entwicklung aufweisen, als in der ersten Hälfte des Jahrhunderts. Neben diesen Erfolgen wurde aber die Entwicklung der Industrie auch durch einige, für diese Politik charakteristische Fehler beeinflusst. In diesem Zeitabschnitt wurde die Durchführung der Industrialisierungs- und Produktionspolitik bereits durch die konkrete, fachgemässe Arbeit der zuständigen Organe und Organisationen der Partei geleitet. In Abhängigkeit von den Erfolgen und der Wirtschaftlichkeit der Industrialisierung und der Produktion gestaltete sich auch die Lage der Werktätigen der Industrie.

FELADATAINK A KELET-NYUGATI KERESKEDELEM NÖVELESE TERÜLETÉN*

Írta: VIDÁCS FERENC

A különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti kereskedelem hatalmas politikai — s nem csak politikai, hanem gazdasági jelentőséggel bír. E kereskedelem fejlődésének legfőbb akadályozói elsősorban az Egyesült Államok és a nyugat-európai integrációk. A szocialista országokat igen érzékenyen érinti ezek diszkriminációs külkereskedelmi politikája.

Az Európai Gazdasági Közösség fokozatos létrehozásával egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy annak éle a szocialista országok ellen irányul. Számolnunk kell azzal, hogy a jövőben a tőkés országok elzárkózása, diszkriminációs kereskedelem-politikája fokozódni fog. A szocialista országok feladata a jövőben az, hogy e megkülönböztető kereskedelem-politikából eredő károkat, hátrányokat csökkentse, enyhítsék a nyugat-európai integrációk káros hatásait. Ezt a feladatot parancsolóan előírja a szocialista országok azon törekvése, hogy egészséges nemzetközi kapcsolatokat alakítsanak ki minden tőkés országgal.

Keresni kell tehát azokat az eszközöket, amelyekkel növelhetjük a kelet-nyugati kereskedelem volumenét. Élni kell mindazon lehetőségekkel amelyek a megkülönböztetés nélküli gazdasági kapcsolatok kiépítését szolgálják.

Különösen szükséges a lehetőségek felkutatása a kisebb szocialista országok számára, mert ezeknek még szélesebb nemzetközi munkamegosztást kell megvalósítaniuk. Ezen szocialista országok gazdasági fejlődésüket csak úgy tudják maximálisan meggyorsítani, ha — a szocialista nemzetközi munkamegosztás mellett — kiépítik kapcsolataikat a tőkés országokkal is. Fejlődésükhöz ugyanis szükség van a tőkés országokból származó termékekre is. Itt kell rámutatni arra az összefüggésre, amely az import és az export értékek között fennáll. Importálni csak akkor lehet, ha annak ellenértékét saját áruinkkal tudjuk fedezni.

Mint kis országnak, Magyarországnak is kutatni kell azokat a módokat, amelyekkel egyrészt tompítani tudja a tőkés részről megnyilvánuló diszkriminációt, másrészt növelni tudja exportját a tőkés országokba.

Hazánk azon országok közé tartozik, ahol az egész népgazdaságon belül a külkereskedelem részaránya igen magas. 1962-ben pl. a nemzeti jövedelemhez viszonyított kiviteli arány 32,9% volt [1]. Magyarország kevés ipari nyersanyaggal rendelkezik, ugyanakkor ipara aránylag fejlett. A külkereskedelem feladata, hogy évről évre biztosítsa iparunk nyersanyagszükségletét. A behozatal 55%-át nyersanyagok és félkésztermékek teszik ki [2]. A behozatal ellenértékét export útján kell fedeznünk. Ezért kell megragadni min-

* Részlet „A kelet-nyugati kereskedelem alakulása” c. készülő tanulmányból.

den lehetőséget, hogy fokozzuk exportunkat. Fizetési mérlegünket elsősorban az exporttermékekkel tudjuk kedvező helyzetben tartani.

A teljesség igénye nélkül tekintsük át azokat a lehetőségeket, melyek felhasználásával növelhető a tőkés országokba irányuló exportunk.

Tőkés exportunk zöme a két nyugat-európai gazdasági tömörülés országaiba megy. Az exportban a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek szerepelnek nagy súllyal, bár csökkenő irányzattal, mint ahogy azt az alábbi táblázat mutatja:

Az EGK-ba és az EFTA országaiba irányuló mezőgazdasági és élelmiszeripari export aránya az összexporthoz [3]

Évek	EGK %	EFTA %
1953	67	57
1957	62	51
1958	65	51
1959	67	47
1960	62	42
1961	58	42
1962	57	38

A mezőgazdasági eredetű exportunk súlybeli csökkenése az 1957-es megtorpanást kivéve együtt járt az exportvolumen emelkedésével.

Mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunk a két gazdasági csoportosulás országaiba [4] (1955 = 100):

	1957	1958	1959	0961	1961	1962
EGK	88	108	131	130	132	146
EFTA	68	74	87	85	77	06

A gazdasági szakemberek körében vita tárgyát képezi, hogy milyenek a nyugati-európai mezőgazdasági kivitelünk perspektívái, melyek a járható utak ezen exportunk növeléséhez [5].

A vizsgálódáshoz számos tényező figyelembevétele szükséges. Ezekén a területeken mezőgazdasági exportunkat — az egyre növekvő diszkrimináció mellett — elsősorban a Közös Piac azon célkitűzése fenyegeti legjobban, hogy mezőgazdasági autarkia megteremtésére törekszik.

A Közös Piac kiépítésének harmadik szakaszában teljesedik be az integráció és a diszkrimináció is erre az időre lesz a legteljesebb. Ekkorra tervezik a közös agrárpiac kiépítését is. De nemcsak a diszkrimináció erősödésével kell számolnunk, hanem azzal is, hogy emelkedik a mezőgazdaság önellátási foka is, ami nagyban befolyásolja az értékesítési lehetőségeinket. A Közös Piac országainak önellátási foka az 1957, 1958, 1959 és az 1960-as évek átlagában: [6]

A második világháború után nagy kereslet jelentkezett a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek iránt. A nagy kereslet folytán kialakult magas árak

kedveztek a termelés gyorsütemű fejlesztésének. A háborút követő jó gazdasági konjunktúra a nyugat-európai mezőgazdasági termelésnek hosszú időre összérőnzést adott. Az 1949–1953 és 1954–1958-as évek termelési színvonalát össze-

Termék	Önellátási
	fok %-ban
Búza	95
Tak. gabona	79
Sertéshús	101
Marhahús	93
Baromfi	94
Tojás	90
Gyümölcs	96
Zöldség	104
Cukor	98
Vaj	100
Sajt	99
Zsír és növényi olaj	43

hasonlítva a Közös Piac mezőgazdasági termelése évenként 2,8, az EFTA országoké pedig évi 2,4%-kal emelkedett [7]. Mivel a háború utáni konjunkturális lehetőségek kimerülőfélben vannak, számolhatunk azzal a ténnyel, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődésének üteme lelassul.

A nyugat-európai piacokon való elhelyezési lehetőségeinket nemcsak az ottani termelés növekedése befolyásolja, hanem sok más egyéb tényező is. A főbb tényezők a következők:

- a lakosság természetes szaporodása,
- a mezőgazdasági termelékenység emelkedése,
- az egy lakosra jutó reáljövedelem emelkedése,
- a fogyasztási szokás-változás,
- a kialakult belső árszínvonal.

A tényezők együttes vizsgálata arra enged következtetni, hogy az áru-elhelyezési nehézségek csak fokozódnak. Növekszik a tőkés országok önellátási foka, ami már néhány terméknél (vaj, baromfi) igen komoly értékesítési nehézségeket okozott. Az ehhez hasonló esetek száma valószínűleg szaporodik, mert a Közös Piac agrárintézkedései még csak siettetik ezt a folyamatot.

Nyugat-európai agrárexportunk lehetőségeit a jövőben egyre inkább az ottani időjárási viszonyok és az ezek által meghatározott termelési eredmények befolyásolják. Ugyanakkor kétségtelen, hogy hagyományos piacaink agrártermék bevitelére a fentiek ellenére is igen jelentősen növekszik.

A szocialista országok mezőgazdasági exportja, így a hazai export előtt is az a feladat áll, hogy az igen változó befogadóképességű nyugat-európai piacok igényeit szemmel tartva alkalmazkodjon a mindenkori követelményekhez. Exportunk maximális növelésére van szükség olyan helyzetben, amikor még gazdasági termékeket szállítjuk, valamint ha szélesítjük exporttermékeink skáláját. vitelünket. Másszóval olyan exportstruktúrát kell megválasztanunk, amelynek alkalmazása esetén legkisebb annak sebezhetősége. Ezt a kívánalmat leginkább-

úgy tudjuk biztosítani, ha növeljük azon országok számát, ahová a mezőgazdasági termékeket szállítjuk, valamint ha szélesítjük exporttermékeink skáláját.

A nyugat-európai agrárimportunk alakulásában a három legnagyobb importőr ország, Anglia, az NSZK és Olaszország játsszák a legfontosabb szerepet. Ezek együttes importja adja Nyugat-Európa agrárimportjának kétharmadát. De kíváncsok volna e tradicionális közeli piacaink mellett más felvevő — így az angol, a skandináviai — piacok ellátására törekedni.

A jövőben feltétlenül fejlődő piacként kell kezelnünk a dél-európai országokat. Ezekben az országokban a vásárlóerő növekedésével, az egyre emelkedő életszínvonalal párhuzamosan szélesedő felvevőpiaccal számolhatunk.

Nem célom az egyes áruajták szerinti piacelemzés, csupán a legexportképesebb mezőgazdasági termékekre utalok.

Viszonylag kedvező realizálási lehetősége van a vágómarhának, a friss gyümölcsnek, juhúsáknak, libamájnak, tartósított termékeinknek, gyümölcs- és zöldségkonzerveknek. Ugyancsak ki kell használni azokat az előnyöket, amelyeket a hozzánk közel fekvő piacok nyújtanak. Ausztria, a Német Szövetségi Köztársaság, Svájc piaci könnyen hozzáférhetők és az ideirányuló exportunk előnye a szállítási költségek csökkenésében mutatkozik meg. Egyrészt előnyös ugyan a közeli fekvés, különösen a gyorsan érő és nehezen szállítható agrártermékeknél, de ugyanakkor hátrányos is, mert ez egyben azt jelenti, hogy kevés eltéréssel ugyanabban az időben érnek be a termékek ezekben az országokban, sőt a környező konkurrens országok is abban az időben jelennek meg a piacon.

Összegezve a nyugat-európai agrárexportunk jövő lehetőségeit, megállapítható, hogy az integrációs törekvések előrehaladása mellett sem rosszak a kilátások. Nem szabad figyelmen kívül hagyni néhány olyan objektív körülményt, amely arra enged következtetni, hogy a tőkés országokba irányuló exportunk növekedni fog. Az ételkészítéskor a nyugat-európai országokban sem érte még el azt a határt, amely egyszerűen biológiailag korlátot szab a további fejlődésnek. A lakosság egyes rétegei kétségtelenül jól táplálkoznak, ezeknél mennyiségi emelkedésre már nem igen számíthatunk, fogyasztásuk csupán a minőségileg jobb termékek irányába terelődik. Viszont a lakosság igen jelentős része elmarad az átlagtól. Ezek esetében az életszínvonal, a realjövedelmek emelkedése mennyiségi változást is eredményez a fogyasztásban.

A dinamikusan fejlődő piacokon hagyományos exportcikkeink jól bevezettek, könnyűszerrel érhetünk el exportnövekedést. A stagnáló piacokon viszont nagyon éles hazai és külföldi konkurrenciával kell szembenéznünk.

Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági kivitelünk fokozása csak a hazai terméseredmények emelkedése útján képzelhető el. A hazai terméseredmények növelhetők egyrészt a termelékenység emelkedésével, másrészt a termő területek kiszélesítésével. Mi eddig még nem használtuk ki kellőképpen sem az egyik, sem a másik tényezőben rejlő óriási lehetőségeket. Gondos mérlegelés és kutatás tárgyát kellene, hogy képezze a hazai termelési struktúránk optimális kialakítása, amely legjobban megfelel mind az éghajlati-, talaj-adottságainknak, mind pedig gazdaságosan termelhetők.

Néhány termék esetében először a hazai szükséglet teljes kielégítése (kenyér-, takarmánygabona) lehet az elsődleges célkitűzés. Feltétlenül hasznosítani kell azokat a termő területeket, amelyek szántóföldi művelés esetén nem biztosítanak akkora termelési értéket, mint a szőlő- és gyümölcsstermesztés esetén.

Igen kiterjedt tervező és kutatómunka folyik a hazai homok területek hasznosításáról. Kutatóink és a termelést irányító szerveink legfőbb gondja, hogy kialakítsák a homoki gazdálkodás olyan formáját, amely az illető területeken a leggazdaságosabb és megfelel a vele szemben támasztott hazai és külkereskedelmi követelményeknek.

Mezőgazdaságunk távlati fejlesztési tervében komoly feladatok várnak a kereken 1,4 millió k. holdat kitevő homokterületekre [8]. A három érdekelt megye összes területének 40%-a homok, Bács-Kiskun megyében pedig több mint 50% homok.

Ezekben a megyékben a kedvező időjárási- és talajviszonyok, az itteni termékek világszerte elismert kitűnő minősége, e vidékek termelési hagyományai és a gazdaságossági megfontolások is indokolják, hogy a szőlő- és gyümölcstermelés távlati tervének kialakításakor elsősorban e területek jöjjenek számításba. Anyagi és szellemi erőforrásaink elpazarlását jelentené az, ha e területeken nem az adottságoknak megfelelő termelési kultúrát honosítanánk meg. Az ilyen veszteségekről sajnos már a hazai tapasztalatok révén meggyőződünk. Ha kiválóan alkalmasak ezek a területek szőlő- és gyümölcstermelésre, ne kísérletezzünk sem a gyapottermeléssel, sem pedig az öntözéses rizstermeléssel.

A jelenlegi években Bács-Kiskun megye mezőgazdasági termeléséből a bruttó értéknek 25%-át adja a szőlő és gyümölcs, Csongrád megyében is hasonló az arány, s Pest megyében kb. 20% az arány.

A távlati tervek előirányzatai szerint ez az arány mindhárom megyében meghaladja a 30%-ot. A szőlő- és gyümölcstermő területek kiszélesedéséről van tehát szó. Indokolt volna még a további termő terület növelés is, de figyelembe kell venni, hogy emellett más feladatok is megoldásra várnak. Ilyen feladat elsősorban — a termő terület növelésével párhuzamosan — a szőlő és gyümölcs ültetvények kicserélése nagyhozamú fajtákra. Másrészt megoldásra váró feladat, hogy az eddigi elaprózott, a tanyákat körülvevő vegyes kultúrák helyébe korszerűen telepített nagyüzemi ültetvények kerüljenek.

Az elmúlt évek tapasztalatai bizonyítják, hogy a munkaerőhiányban szenvedő mezőgazdasági üzeink csak olyanképpen tudnak eleget tenni a fenti követelményeknek, ha már a telepítésnél figyelembe veszik a gépi művelés kívánalmait.

A megoldatlan kérdések közé tartozik még ezeken kívül a trágyázás. Gondolok itt mind a szűkös műtrágya, mind pedig a szűkös szerves trágya ellátottságra. Végleges megoldást csak a vegyipari termelésünk fokozásától várhatunk. Komoly problémát jelent a gépesítés is.

Kétségtelen nem kis feladatokat jelentenek ezek. A távlati termelési struktúra kialakításánál konkrét gazdaságossági számítások alapján lehet és kell döntenünk. Azt hiszem azonban e kivételes lehetőségekkel ellátott terület a külkereskedelem szemszögéből nézve is igen reményteljes lehet, ha élünk adottságainkkal [9].

Vágóállat exportunk fejlesztése és a vele szemben támasztott külföldi igények szükségessé teszik a fajtaválaszték bővítését, az egészséges állatállomány tenyésztését. Természetesen állatállományunk számszerű növekedése nem képzelhető el megfelelő hazai takarmánybázis nélkül.

Tekintélyes exportnövekedést érhetünk el azzal is, ha az állatállományunkat gondosan védjük a különböző betegségektől. A nyugati piacon ma már álta-

lában megkövetelik, hogy az állatok — különösen a szarvasmarha és baromfi — betegségektől mentesek legyenek. Fokozott felelősség hárul ilyenképpen állategészségügyi dolgozóinkra is.

Rejlenek még tartalékok a mezőgazdasági termelés termelékenységének fokozásában is. Bár a termelékenység ma még erősen az időjárási viszonyok függvénye, mégis anyagi erőnkhez viszonyítva felhasználhatnánk néhány olyan termelési formát, amely csökkentené mezőgazdasági termelésünkben az időjárás káros hatásait.

Mind a termelékenység emelkedésében, mind a termőterületek gazdaságosabb kihasználásában mélyreható változások következnek be azért, hogy a mezőgazdasági termelésünket nagyüzemi alapra helyezzük. A mezőgazdaság kemizálása, a gépek alkalmazása, az új agrotechnikai és agrobiológiai eljárások alkalmazása olyan irányban hat, hogy a mezőgazdasági termékeink a gazdaságos termelés tekintetében is felveszik a versenyt a nyugat-európai piacokon a konkurensek áruival.

A szocialista országok kivétel nélkül jelentős mezőgazdasági exportot bonyolítanak le a nyugat-európai integrációk tagállamaival. Figyelembe véve ezen utóbbi országok önellátásának növekedését, diszkriminációs kereskedelempolitikájuk beteljesedését az egyik oldalon, a mezőgazdasági termelés és export fokozására irányuló törekvést a másik oldalon, várható, hogy a szocialista országok is egymás konkurenseként jönnek számításba. E területen a szocialista országok előtt az a feladat áll, hogy ezt az egészségtelen versenyt kiküszöböljék.

A tőkés országokból származó gépbehozatalunknak kb. 70 százaléka a fejlett tőkés országokra esik. Ugyanakkor a mi tőkés gépexportunknak csak 3—4 százaléka megy a fejlett tőkés országokba [10]. Még abban az esetben is kedvezőtlen ez a helyzet, ha figyelmen kívül hagyjuk a kialakulóban levő nyugat-európai integrációs törekvéseknek a mezőgazdasági kivitelünkre gyakorolt akadályozó hatását. Arról van ugyanis szó, hogy az egyre növekvő tőkés gépimportot — amelyet egyébként szükségessé tesz hazánk gazdasági és különösen műszaki színvonalunk fejlődésének meggyorsítása — nagyrészen csak mezőgazdasági eredetű árukkal tudunk ellensúlyozni. De mezőgazdasági áruink kivitele sok esetben beleütközik az Európai Közös Piac korlátozó intézkedéseibe. Következésképpen a behozott nyersanyagok és ipari készáruk ellenértékét gépexporttal kell kiegyenlíteni. Ettől függetlenül is nehezen képzelhető el, hogy hazánk csak a mezőgazdasági termékekkel kapcsolódjék be az egyre szélesedő nemzetközi munkamegosztás vérkeringésébe. Hiszen a nemzetközi munkamegosztás tartalma egyre inkább az ipari készáruk területére tevődik át. Exportstruktúránk kialakításánál feltétlenül figyelembe kell venni azokat az általános fejlődési tendenciákat, amelyek a nemzetközi kereskedelemben az utóbbi időkben végbe mentek. Szűklátókörűség lenne az, ha az egyre növekvő importunkat olyan árukivittel próbálnánk ellensúlyozni, amely áruk ára a világkereskedelemben csökkenő tendenciát mutat [11].

Természetesen ez távolról sem vezethet ahhoz, hogy a mezőgazdasági cikkek és nyersanyagok a nemzetközi kereskedelemben teljesen háttérbe szorulnának. Már csak azért sem, mert a termelőeszközök elsődleges fejlesztése — ennek a termelésbeli alapvető szükségességnek a vetülete az, hogy a gépek nemzetközi forgalma is megnőtt — nem öncélú, hanem ezzel kívánunk biztonságos alapot nyújtani a fogyasztási cikkek termeléséhez. A termelés végső soron — a szocializmusban közvetlenül — a fogyasztást szolgálja.

Így iparunkra hárul az a nagy feladat, hogy a behozott árukért fizetni tudjunk. Iparunkon és külkereskedelmünkön múlik, hogy az egyre törekvő importunk ellenértékét versenyképes, gazdaságosan termelt árukkal tudjuk kiegyenlíteni. Az erre vonatkozó terveink nyomatékosan alá is húzzák ipari kész-
áruink tőkés exportjának jelentőségét.

Az első pillantásra nem tűnik nehéznek a feladat. Ipari készáruink kivitele nem ütközik olyan akadályokba, mint mezőgazdasági exportunk. A vélemények azonban megoszlanak a tekintetben, hogy milyen mértékben lehet fokozni gépexportunkat [12]. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a lehetőségeinket nem használtuk ki kellőképpen. Jól mutatják ezt azok a kontingensek, amelyeket külkereskedelmünk különböző okok miatt kihasználatlanul hagyott. A kihasználatlanul hagyott kontingensek főképpen abból származtak, hogy iparunk nem volt képes olyan árukat a külkereskedelem rendelkezésére bocsátani, amelyek minden tekintetben megállják a versenyt más külföldi árukkal szemben. Áruinkkal szemben minőségi és korszerűségi tekintetben sok reklamáció merült fel. Nem arról van szó, hogy nem tudunk többet eladni, hanem hogy gazdaságosan nem. Erősen csökkentett áron még a nem minden tekintetben megfelelő árukat is realizálni lehet. Természetesen ez nem lehet a célja egyetlen külkereskedelmi vállalatnak sem.

Nincs szándékunkban, hogy a felszabadulás utáni ipari fejlődésünk eredményeit alábecsüljük. Elegendő csak arra hivatkozni, hogy hazánk agráripari országból ipari-agrár országgá vált. Óriási fejlődés ez. A szocialista társadalmi és gazdasági rendszerünk tette lehetővé, hogy a magyar népgazdaság ilyen mérvű változáson menjen keresztül. A tervgazdálkodás és a szocialista világrendszer adta lehetőségeket jól kihasználva komoly megbecsülést vívtunk ki gazdaságunk számára. Minden jel arra mutat, hogy ezt a nemzetközi tekintélyt ezután még csak szilárdítani tudjuk. Népgazdaságunk kiegyensúlyozott fejlődése a legjobb biztosíték erre.

Azonban látnunk kell azt is, hogy ipari teremtésünk jelenlegi színvonala nem minden területen éri el azt a fejlettségi fokot, amelyet a rárótt feladatok maradéktalan megoldása megkövetel. Ipari termelésünk korszerűség, minőség, gazdaságosság tekintetében az utóbbi időben kissé elmaradt a kívánalmaktól. Ahhoz, hogy a tőkés gépipari kivitelünket fokozni tudjuk, korszerűen, jó minőségben kell termékeinket előállítani. Piacainkat csak úgy tudjuk növelni vagy megtartani, ha ipari termelésünk műszaki színvonalát emelni tudjuk, ha a századra jellemző gyors fejlődéssel mi is lépést tartunk. A fejlett tőkés országok piacain az egyre élesedő konkurrencia harcban csak akkor vehetjük fel a versenyt, ha olcsón, de jó minőségben termelünk.

Nem véletlen, hogy gazdasági szakembereink érdeklődésének középpontjába most a műszaki fejlesztés kérdése került. Közismert tény az is, hogy ipari termelékenységünk nem tartozik az európai élmezőnybe. Elapróztottan, kis szé-
riákban, következésképpen drágán termelünk.

A magyar gépipari termékek nagy része régi, elavult konstrukció. Az utóbbi időben piacainkról több közvetett jelzés érkezett arról, hogy termékeink korszerűség tekintetében nem versenyképesek. Sok esetben 10–15 évvel ezelőtti konstrukciókkal jelenünk meg a nyugati piacainkon.

Egy-egy termék esetében a korszerűségi fokot több összetevő együttesen határozza meg. Ezen tényezők közül a legfontosabb a gyártmányok használhatóságát jellemző paraméterek. Ezeideig nem rendelkezünk olyan összefoglaló statisztikai adatokkal, amelyek a gépipari termékeink korszerűségi fokát ki-

fejezik. Ez a felismerés vezette a Központi Statisztikai Hivatalt, amikor reprezentatív mintavétellel valamelyest is megbízható képet kívánt nyerni gépipari termékeink korszerűségéről. A vizsgálat 52 gyártmánycsoportra terjedt ki és 146 konkrét gyártmányt foglalt magában. A kiválasztott termékek korszerűségének megítélése azon alapult, hogy:

1. kiválasztották a vizsgált gyártmányok használhatóságát legjobban jellemző paramétereket,
2. kiválasztottak néhány hasonló rendeltetésű elismert külföldi gyártmányt,
3. összehasonlították a magyar és külföldi gyártmányok paramétereit,
4. a paraméter-értékek viszonya alapján minősítették a magyar gyártmányok korszerűségi fokát, I–IV osztályba sorolva.

Tehát a vizsgálat nem terjedt ki sem a gyártásban alkalmazott technológiára, sem a termelékenységére, sem pedig a gazdaságosságra.

Az I kategóriába kerültek azok a termékek, amelyek valamennyi lényeges paraméter tekintetében elérik vagy túlszárnyalják a világpiacon elismert külföldi termékeket. A II kategóriába azokat a termékeket sorolták, amelyeknél néhány lényeges paraméter nem éri el a külföldi szintet, de többségében megfelel annak. A III kategóriában található azok a termékek, amelyek csak néhány paraméterben közelítik meg a külföldi termékeket. A IV kategóriába sorolt gyártmányok minden tekintetben elavultnak számítanak.

Az értékesítés szempontjából úgy is lehetne jellemezni az egyes kategóriába tartozó cikkeket, hogy míg az I kategóriába tartozók felveszik a versenyt a nyugat-európai piacokon, a II osztályba tartozó termékek csak kedvező eladási feltételek mellett realizálhatók (pl. alacsonyabb ár, jobb fizetési feltételek, gyors szállítás vagy ellenüzet esetén). A III és IV kategóriába tartozó cikkek értékesítése minden esetben nehézségbe ütközik.

A vizsgálat eredményét a következő statisztikai összeállítás mutatja.

A vizsgált termékek korszerűségi foka gyártási ágak szerint [13].

A gyártási ág megnevezése	A vizsgált gyártmányok		A vizsgált gyártmányok megoszlása korszerűségük foka szerint			
	száma	részará- nya a készter- melési ér- tékben %	I.	II.	III.	IV.
kategória						
Szerszámgépek	24	9,1	7	12	5	—
Egyéb gépek és gépi ber. ágazat termékei	23	8,1	3	11	6	3
Közlekedési eszközök	41	31,0	2	17	18	4
Villamosipari termékek	14	14,4	3	3	5	3
Híradás és vacuum termékek	23	12,2	4	11	4	4
Egyébi gépipari termé- kek	21	2,2	2	2	13	4
Gépipari ter- mékek összesen:	146	14,9	21	56	51	18

Amint a táblázat adataiból látható, a villamosipari és egyéb gépipari termékek, valamint a közlekedési eszközök korszerűségi foka az átlagosnál alacsonyabb, míg a szerszámgépeknek, a híradás- és vacuum-technikai termékeknek a korszerűségi foka az átlagosnál magasabb.

A korszerű és gazdaságos termelészerkezet kialakításának fő módja a gyártmányfejlesztés, új termékek bevezetése, sorozatgyártása. Kizárólag gyártmányfejlesztéssel azonban alapvetően nem lehet korszerűsíteni a termelési szerkezetet. Ezt mutatják az elmúlt évek tapasztalatai is. 1958 óta évente 650–780 új termék gyártását kezdte meg a gépipar. De a gépipar termékeinek kormegoszlása nem sokat változott. 1959-ben a késztermékek értékében 53,4%-ot, 1962-ben pedig 53,5%-ot képviseltek az 5–12 éves, illetve ettől idősebb gyártmányok [14].

A korszerű termelészerkezet kialakítása kétirányú folyamat eredménye lehet. Egyrészt új termékek gyártását kell bevezetnünk, másrészt meg kell szüntetni az elavult konstrukciójú termékek gyártását. Meg kell találnia azt az optimális arányt, ami az új termékek termelésbe állítása és az elavultak termelésbeszüntetése között fennáll, mert csak ezzel érhető el, hogy a termelésünk korszerűvé válik.

A korszerűséggel és a minőséggel kapcsolatos kifogások szoros összefüggésben vannak a következő statisztikai összeállítás adta általános képpel:

Gépipari termékeink értékének megoszlása a gyártmányok kora szerint [15]

Iparcsoport	Év	1	2	3—4	5—12	12-nél több	Kész- term.
		év óta termelt gyártmányok a késztermék ért.-nek %-ában					
Gépgyártás	1959	19,3	15,1	13,6	34,0	12,0	100,0
	1961	11,8	11,3	35,2	31,3	10,4	100,0
	1962	15,4	8,1	24,9	40,7	10,9	100,0
Ebből szerszámgép- gyártás	1959	11,2	14,6	31,1	31,8	10,3	100,0
	1961	5,8	22,4	22,9	46,1	2,9	100,0
	1962	5,5	6,1	35,3	42,3	10,8	100,0
Villamosgép- ipar	1959	13,1	13,1	14,3	25,4	31,1	100,0
	1961	11,2	9,5	25,8	25,4	28,1	100,0
	1962	9,7	17,5	21,5	29,6	22,7	100,0
Ebből híradás- technika	1959	28,7	30,0	17,0	16,5	7,8	100,0
	1961	16,6	18,0	49,7	11,0	4,7	100,0
	1962	15,8	25,9	36,3	13,6	4,8	100,0
Műszeripar	1959	12,7	13,1	15,8	41,8	16,6	100,0
	1961	10,8	27,6	24,7	26,4	10,5	100,0
	1962	10,7	16,6	22,2	36,8	13,7	100,0
Vas- és fém-töm. ipar	1959	6,0	12,6	11,7	21,8	47,9	100,0
	1961	4,8	9,3	21,3	25,6	39,0	100,0
	1962	4,4	8,4	21,3	31,6	34,3	100,0
Gépipar összesen:	1959	15,4	14,1	17,1	30,4	23,0	100,0
	1961	10,4	28,3	27,6	21,1	12,6	100,0
	1962	11,9	11,3	23,3	35,6	17,9	100,0

Olyan időszakban élünk, amikor a gépipari termékek rövid időn belül kölcsönösen elkopnak, egyik napról a másikra elavulttá válnak a gyártmányok, mert a technika legújabb vívmányai megkövetelik a gyors kicserélődést.

Az ipari termékeinkről a fentiekben felvázolt kép abból az egészségtelen, káros szemléletből adódik, amelyet a széles gyártmányskálájú termelésre való törekvés jellemez. A nagy belső fogyasztópiaccal rendelkező ásvány- és nyersanyagkinccsel jól ellátott ország minden gyártmányfajtára kiterjesztheti termelését. Hiszen a belső piac felvevőképessége lehetővé teszi a nagy szériában való termelést, így a gazdaságosság is jobban érvényesül. De egy kis ország, köztük hazánk is, nem törekedhet erre.

Hazánk pl. a világon előállított gépipari termékek 80%-át gyártja. Ilyen feltételek között nyilvánvaló, hogy nem lehet gazdaságosan és korszerűen termelni. Külföldi piacainkon joggal merülnek fel minőségi kifogások áruinkkal szemben, miáltal a meglévő piacainkat veszítjük el, vagy lehetetlenné válik új értékesítési területek szerzése. Gazdasági abszurdum az, hogy a termékek sokféleségével jelenjünk meg a külföldi piacon.

Ehelyett szükség van a hazai adottságok gondosabb tanulmányozására, hogy anyagi és szellemi erőforrásainkat néhány területre összpontosítsuk. A jól kiválasztott — hazai adottságoknak megfelelő — gyártmánystruktúra a legfőbb biztosíték arra, hogy a műszaki színvonal, valamint ezzel egyidőben az exportképesség emelése területén eredményeket érjünk el.

Ugy gondoljuk, hogy e tekintetben nagy előrehaladást jelent majd a szocialista országok közötti specializáció. Ismereteseek a KGST országok azon törekvései, hogy ésszerű együttműködést hozzanak létre. A jelenleg kifejlődőben lévő specializáció lehetővé teszi majd a tömeggyártás meghonosítását, a korszerű technológiai eljárások alkalmazását. Az így előállított gépipari termékek mellett, hogy műszaki színvonal és minőség tekintetében biztosan, felveszik majd a versenyt az önköltség, a gazdaságos termelés területén is. Kétségtelen, hogy a szocialista országok közötti specializáció sok anyagi és személyi nehézségbe ütközik. Nem is azonnali feladatként tűztük magunk elé. De — mint ahogy a szocialista gazdaság egyetlen folyamatát — ezt sem bízhatjuk a spontaneitásra. Nem várhatjuk meg, míg önmagától kialakul a kedvező gyártmány-szerkezet, nem szabad, hogy az a szemlélet váljon uralkodóvá, hogy majd kiépítik a specializációt (a KGST országok) nélkülünk is. Saját magunknak is kell fáradoznunk a tervszerű munkamegosztás létrehozásán, hogy minél hamarabb és minél kisebb anyagi áldozatba kerüljön. Fel kell számolni a párhuzamos gyártást, mert az súlyos terheket jelent az egyes szocialista országok számára, mint az azonos termékek kutatása, tervezése, technológiák kialakítása. Szerencsére az a felismerés, hogy az azonos profilú gyártás csakis kölcsönös károkat, míg a gyártásszakosítás kizárólag kölcsönös előnyöket jelent, egyre inkább háttérbe szorítja a specializálódástól való idegenkedést.

Gépipari termékeink korszerűségi fokát, a folyamatosan változó piaci követelményekhez való gyors idomulását elősegítheti a termelés szakosításán túl a kutatás és fejlesztés területén végbemenő specializáció is. Államunk egyre nagyobb összegeket biztosít ilyen célokra. Azonban a világszínvonalat megközelítő, vagy azt elérő termékeket kikísérletezni, fejleszteni csak úgy lehet, ha a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőnket koncentrálnak. A kutatás területén is támaszkodni kell a szocialista munkamegosztás adta előnyökre. Káros volt népgazdaságunkban az a gyakorlat, hogy ezen a téren is autarkia

törekedtünk. Mindent mi akartunk kutatni és kikísérletezni. Így erőinket anynyira szétforgácsoltuk, hogy a kitűzött feladatokat nem tudtuk teljesíteni. De ha ez sikerült is — nagy anyagi áldozatok árán, a kutatás költsége nem térült meg. Jelenleg a nagy nyugati ipari vállalatok hatalmas kutatóintézeteket tartanak fenn, óriási összegeket emészt fel a kutatás, de egészen más az, ha ilyen kutatóapparátussal kikísérletezett termékeket százezres nagyságú szériában termelik, mint ha a gyártott termékek száma csak néhány ezer körül mozog.

Az anyagi és szellemi erőforrásaink elaprózása a kutatás területén azt eredményezi, hogy egy termék esetében sem tudunk kiválót nyújtani. Ugyanis nagyon sok terméknel kellene a kutatás és fejlesztés eszközével élnünk, hogy korszerű és jó minőségben előállított cikkeket termeljünk. Sok a téma, kevés a kutató. Így állott elő az a helyzet, hogy pl. a Híradástechnikai Ipari Kutatóintézet 1962-ben 54 kutatási témával foglalkozott és egy témára 1,7 tudományos munkatárs jutott, a Villamosipari Kutatóintézet 73 témával foglalkozott és egy kutatási feladatra 0,8 tudományos munkatárs jutott.

Feladatunk, hogy minél hamarabb eldöntsük, melyek azok a területek, gyártmánycsoportok, ahol a műszaki fejlesztés feladatait elsősorban saját erőből kell megoldani, ahová maximális mértékben kell koncentrálni kapacitásunkat. Másrészt mérlegelés tárgyává kell tenni, hogy mely termékek esetében érdemes élni a licenc-vásárlás adta lehetőségekkel.

Az eddigiekben felvázolt kép jól tükrözi a népgazdaságunk két ága — a külkereskedelem és a gépipar előtt álló feladatokat. Olyan feladatok ezek, amelyek nem oldhatók meg e két népgazdasági ág szoros összefogása nélkül. Látnunk kell azonban, hogy a tennivalók zöme a gépiparunkra hárul. A külkereskedelem csak segítségére siethet és kell is, hogy siessen a gépiparnak a kétségtelenül nagy feladatok elvégzésénél.

A felvevőpiacal közvetlenebb kapcsolatot a külkereskedelem tart fenn. A külkereskedelemlnek kell felmérni az áruinkkal szemben támasztott követelmény-változásokat mind minőségi, mind pedig korszerűségi szempontból. A nyugati felvevőpiacaink igénye évről évre változik és ezt csak a külkereskedelem képes szemmel tartani. Az áruinkkal kapcsolatos reklamációk elsősorban a külkereskedelem felé jelentkeznek. A szerzett adatok és értesülések eljuttatása az iparnak, az ipar figyelmét idejében felhívni a változásokra — ez kell, hogy képezze az első lépést a hatékonyabb együttműködés felé. Természetesen a külkereskedelem sem várhatja passzívan az értesüléseket, hanem szervezett piac-kutató munkát kell megvalósítani. Végül a jobb kapcsolat kiépítésére fel kell használni a más területen jól bevált gazdasági emeltyűt, az anyagi ösztönzés eszközt. Olyan ösztönzési rendszert kell kialakítani, amely optimálisan összehangolja mind a gépipar, mind pedig a külkereskedelem érdekeit.

JEGYZETEK

[1] Külkereskedelem, 1964. január 1.

[2] Uo.

[3] Csáki Norbert—Sztó Balázs, Magyarország mezőgazdasági kivitele. 212.

[4] Uo. 211.

[5] L. Dr. Újhegyi Tamás, Agrártermék piacaink perspektívái. Külkereskedelem. 1964. 5. uő. A nyugateurópai gyümölcsexportunk perspektívái. Külkereskedelem, 1963. 10. Márkus János, A nyugateurópai gazdasági integráció várható kihatása exportunkra. Külkereskedelem, 1962. 11. Herr János, Tőkés vágott baromfi exportunk helyzete és perspektívája Külkereskedelem, 1964. 2.

- [6] Külkereskedelem, 1962. 11. 4.
- [7] European Agriculture in 1965. EGB tanulmány. Genf, 1961.
- [8] *Erdei Ferenc* előadása a homoki gazdálkodás jövőjéről.
- [9] *Vö. Erdei Ferenc: A mezőgazdaság belterjessége*, MTA, Agrártudományi Osztály Közleményei, XIII, 3—4.
- [10] Külkereskedelem, 1964. 10. 6.
- [11] *L. Vajda Imre*, A szocialista népgazdaság fejlődése és a külkereskedelem, 1964. 3.
- [12] Tőkés gépexportunk növelésének lehetőségeiről írnak; *Tardos Márton*, A nemzetközi gépkereskedelem várható alakulása. Külkereskedelem, 1963. 4. *Lévai Sándor*, Gép kivitelünk távlatai a tőkés kereskedelem tükrében. Külkereskedelem, 1963. 10.
- [13] A Központi Statisztikai Hivatal adatközlése 1963.
- [14] Figyelő 1963. 45. 5.
- [15] Figyelő 1963. 40. 4.

FELHASZNÁLT EGYÉB IRODALOM

- Balassa Ákos*, A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés. Közgazdasági Szemle. 1964. 11.
- Freire R.*, Plans for the European Common Market and their possible repercussions on exporters of agricultural commodities. Monthly Bulletin FAO. Róma, 1958. 4.
- Kiss Tibor*, A szocialista országok gazdasági együttműködése. Kossuth, 1961.
- Nyerges János*, A kelet-nyugati kereskedelem időszerű kérdései. 1962.
- Vajda Imre*, A szocialista külkereskedelem. 1963.
- Vajda Imre*, Magyarország és a világkereskedelem. Valóság, 1964. 4.
- Vajda Imre*, Szakosítás és árukoncentráció. Valóság, 1964. 11.

НАШИ ЗАДАЧИ В ОБЛАСТИ РАСШИРЕНИЯ ТОРГОВЛИ С ЗАПАДОМ И ВОСТОКОМ

Ф. Видач

В статье автор подчеркивает экономическое и политическое значение торговли с Западом и Востоком. В интересах смягчения политической атмосферы холодной войны и взаимных экономических выгод, каждая социалистическая страна должна искать, возможности в международном разделении труда. Анализируются перспективы сельскохозяйственного экспорта, обрисовываются задачи, стоящие перед нашей промышленностью, как необходимое условие расширения торговли с западными странами. Подчеркивается необходимость повышения технического уровня продуктов машиностроительной промышленности, а так же производственной специализации между социалистическими странами.

UNSERE AUFGABEN AUF DEM GEBIETE DER STEIGERUNG DES HANDELS ZWISCHEN OST UND WEST

Von

F. VIDÁCS

Verfasser betont die wirtschaftliche und politische Bedeutung des Handels zwischen Ost und West. Im Interesse der Milderung der politischen Kalkriegs Atmosphäre und zwecks gegenseitiger wirtschaftlicher Vorteile ist es nötig, dass alle sozialistischen Länder die Möglichkeiten suchen und erforschen, die in der internationalen Arbeitsteilung liegen. Es werden die Perspektiven der Ausfuhr von landwirtschaftlichen Produkten analysiert und die unserer Industrie bevorstehenden Aufgaben geschildert, deren Lösung eine notwendige Vorbedingung der Steigerung des Handels mit den westlichen Ländern ist. Es wird die Erhöhung des technischen Niveaus der Produkte unserer Maschinenindustrie sowie die Spezialisierung der Produktion zwischen den sozialistischen Ländern dringend gefordert. Selbstverständlich gestattete es der für die Arbeit verfügbare Raum nicht, zahlreiche weitere Faktoren der Steigerung des Handels zwischen den erwähnten Parteien zu analysieren.

II. NYELV ÉS IRODALOM

AZ ÍRÓI SZÓKINCΣ VIZSGÁLATA*

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

1. Az írói szókins vizsgálatának hazai és külföldi vonatkozásban egyaránt jelentős múltja van [1]. Természetes, hogy ezek a régi, nem is mindig kimondottan lexikográfiai munkák céljukban és feldolgozásmódjukban egyaránt igen tarka képet mutatnak. Ezt már keletkezési idejük és helyük különbözősége is magával hozza. Nyilvánvalóan közös kiindulási pontjuk azonban az, hogy valamely írói alkotás szavait értelmezzék, a szövegek megértését biztosítsák. Mint-hogy pedig megértési nehézségek elsősorban nem az anyanyelvi, hanem idegen szövegekben jelentkeznek, aligha tévedünk, ha az írói szókins vizsgálatának első felbukkanásait idegen nyelvű szövegek szavainak többnyire pedagógiai célú magyarázatában keressük, illetőleg jelöljük meg [2].

De ugyanilyen gyakorlati szükséglet: a szövegek teljes megértésének biztosítása teremtette meg a szókins vizsgálatának azt a formáját is, mely egy nyelven belül, anyanyelvi művekben egyes ritka, „eszméletlenebb” szavak magyarázatát tartalmazza [3]. Nyilván az egyes írói szavak magyarázatából nőtt ki a franciák híres szövegmagyarázó módszere: az *explication de textes* is, jól-lehet — mint Balázs János megjegyzi — Lanson híres *L'art de la Prose*-án kívül alig van kézikönyv, melyből e módszer történeti alakulására nézve valamit megtudnánk [4].

Az írói szókins magyarázatának igényében látom a legkülönbébb kritikai kiadások, illetőleg azok jegyzetapparátusának forrását is. A prototípusokat a világirodalom nagy klasszikusainak műveit kísérő szómagyarázatokban kereshetjük, mint amilyen például Dante, Shakespeare, Molière, Goethe, nálunk Vörösmarty, Petőfi, Arany összes műveinek közkeletű jegyzetes kiadásai.

A magyar írói szókins vizsgálatának első felbukkanása nemcsak azért jelentős, mert tiszteletre méltó időbeli távolságra: a XVI. század közepére nyúlik vissza, hanem azért is, mert ezt a szómagyarázatot maga az író adja. SYLVESTER JÁNOSnak újtestamentumi fordításához készített saját jegyzetéről van szó, az olyan igékről, amelyek „nem tulajdon jegyzésben vitetnek”. Nyilvánvaló, hogy a bibliafordítások és bibliamagyarázatok más nemzetek írói szókinsvizsgálatának kialakulásában is példamutató szerepet játszottak természetes folyamánnyaként annak, hogy a bibliafordítások révén sok szónak új, képes, átvitt értelmű jelentése bukkant fel a különböző nyelvekben [5].

2. A pusztán szövegmagyarázat céljából készült szókinsvizsgálathoz képest magasabb fokozatot jelent az írói szavaknak olyan feldolgozása, melyben valamilyen tudományos igényből fakadó, meghatározott szempont szerepel a

* Előtanulmányok „Az írói szótár útja Európában” c. monográfiához.

vizsgálat alapjául. Elsősorban a szavak valamely grammatikai vagy stilisztikai szempontú rendszerezése, kiválogatása az ilyen munkák tárgya. A magyar szakirodalomban legjelesebb köztük RUBINYI MÓZES Mikszáth monográfiája, amely fél századon keresztül iskolapéldája és úgyszólván egyetlen képviselője volt az írói szókincs elemző, rendszerező vizsgálatának [6].

Se szeri, se száma azoknak a munkáknak, amelyek valamely író nyelvével, stílusával vagy még inkább irodalmi értékelésével foglalkozva mintegy mellékesen az írói szókincsnek is szentelnek egy-két lapot [7].

Hogy az írói szókincs iránt ma is figyelemmel fordul a kutatók érdeklődése, arról az olyan művek tanúskodnak, mint a PAIS DEZŐ szerkesztésében megjelent „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” c. gyűjteményben TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Írók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században; SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről; T. LOVAS RÓZSA, A Bánk bánk költői képei; RUZSICZKI ÉVA, Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben; továbbá R. HUTÁS MAGDOLNA, József Attila stílusa jelzői tükrében; BENKŐ LÁSZLÓ, Veres Péter szókinccse stb. [8].

Az írói szókincs monografikus jellegű vizsgálatának legmélyebbre hatoló fajtáját alighanem az olyan szómonográfia jelenti, mint G. HAGERÉ (Gesund bei Goethe), aki Goethe egyetlen szavának előfordulásából végzett alapos, sokoldalú szemaziológiai elemzést [9].

Egy másik, a lexikográfia felé tartó iránya az írói szókincs vizsgálatának abból a műfaji jellegből táplálkozik, amely egykor a betűrendes szótárakat megelőzve, azután mögöttük messze lemaradva, de egyes megjelenési formáiban újra meg újra felbukkanva mai napig él; a fogalomkörök szerinti szójegyzékek típusa ez. A régi nyelvemlékek közt nyilvántartott szójegyzék-fajtákat mellőzve, elsősorban YOST TRIER sokat vitatott művére kell utalnom [10]. Minthogy ennek a műfajnak célja — a szerző saját megállapítása szerint is — nem nyelvi (nyelvtörténeti) hanem szellemtörténeti, részletes vizsgálata kívül esik érdeklődési körünkön. Hogy mégis hivatkozom rája, az azért van, mert a szójegyzékek hagyományának újabb felelevenítői igen sikeres kísérleteket tettek a modern lexikográfia elvi alakulására, közvetve az írói szókincs vizsgálatának kiterelvényezésére nézve is. E műfaj megtermékenyítő hatása elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a lexikográfiának hagyományos szemaziológiai szemlélete — tudatosan vagy önkénytelenül — az onomaziológiai alapelvvel egészül ki [11].

Az írói szókincsnek fogalomkörök szerinti csoportosítása azért is figyelemre méltó, mert az ilyen irányú munkák további fejleményének tekinthető egy olyan műfaj, amely a modern lexikográfiában s nem utolsósorban éppen az írói szókincs vizsgálatában igen fontos helyet foglal el: a szinonim szótár műfaja [12].

Az írói szókinccsel kapcsolatos szinonimika jelentőségét mutatják — többek között — az olyan kísérletek, mint Juhász Gyula *bús* szava [13]. A címszónak nem kevesebb, mint 49 jelentésárnyalatát sorakoztatja fel itt a szerző. Adós marad azonban a szinonimák alkalmazásának, megállapításának módszerével. Az egyes szinonimákat önkényesen jelöli meg, tehát eljárása filológiailag megalapozatlan és nem általánosítható [14]. Mégis tanulságos ez a kísérlet azért, mert maximalista törekvésével illusztrálja a kiválasztási lehetőségek egyes sajátosságait; főleg azt, hogy egy író szinonimáinak alkalmazási köre megállapíthatóan véges, kodifikálható, de csak az egyes szavakra mint lexikális elemekre

nézve. A körülíráshoz szinonimák sora korlátlan, ezek száma végtelen, határuk elmosódó. Azaz meg lehet állapítani, hogy az egyes szavaknak hány szinonim megfelelőjét használja valamely író. (A szinonimáknak ilyen összeállítását tartalmazzák a Goethe egyes műveiből készített szótári füzetek.) Sőt meg lehet állapítani azt is, hogy egy bizonyos nyelvi rétegben (mondjuk, a magyar köznyelvi szókincset kodifikáló Értelmező szótárban vagy az irodalmi nyelv szókincsét felölelő Nagyszótár cédulaanyagában) hány és milyen szók rokoníthatók egy-egy címszóval. (Sajnos, a magyar szinonimszótár még csak kezdeti stádiumban van.) Am ha a szinonimák fogalmi körét kiterjesztjük a szó szerkezetéből vagy mondatból álló körülírásokra is, akkor kisiklik lábunk alól a szilárd talaj, nincs fogódzónk ahhoz, hogy meddig terjed a rokonértelműség határa. Ha — mint az idézett cikkben — a *bús* szó szinonimái közé sorolnánk az ilyen szerkezeteket: „nem ismert bánatok árnya nyom”, „örömtől oly özvegy vagyok”, „kit a szenvedőkért felhőztek a gondok” stb., akkor még a behelyettesíthetőség elvét követve sem volna lehetséges egy író vagy egy mű szinonimáinak felsorakoztatása.

3. Az írói szókincs vizsgálatának azok a formái, amelyeket az eddigiekben idéztünk: egyes szók magyarázata, értelmezése, grammatikai, stilisztikai sajátosságok gyűjteménye vagy más szempontú szócsoportosítások (fogalmi körök, szinonimák) megannyi segítői részint az egyes írói művek irodalmi, esztétikai értékelésének, részint különböző nyelvtudományi (kisebb részben egyéb szaktudományi) diszciplinák fejlődésének. A mai modern kor követelményeit azonban egyik sem elégíti ki teljesen. Nincs olyan író, költő, akinek szókincsében a szokatlan, újszerű, archaikus, táj-, szaknyelvi vagy bármely más különleges nyelvi rétegbe tartozó szók túlsúlyban volnának. Ellenkezőleg, ezek csak elenyésző hányadát teszik ki a költői életműben előforduló köznyelvi szóknek [15]. De éppen a reális helyzetnek ilyen felismerése és felmérése, a szavak felhasználásából adódó grammatikai, stilisztikai szabályszerűségek megállapítása, a modern tudományban nélkülözhetetlen elemző rendszerezés szükségessége nemcsak megkívánja, hanem elemi föltételül szabja meg a vizsgálat tárgyának pontos meghatározását, teljes felmérését, reális áttekintését.

A tudományos igény mellett, sőt azt megelőzve, de ugyanolyan irányban ható erőként lép fel korunk és életünk gyakorlati szükséglete is. A nagyarányú technikai fejlődés s a vele együttjáró természettudományi érdeklődés napjainkban meghatározó módon befolyásolja a társadalomtudományok s köztük a nyelvtudomány alakulását is [16]. A modern korban a nyelvvel mint az emberek egymás közötti érintkezésének legfőbb eszközével szemben támasztott követelmény két vonalon jelentkezik legérzékenyebben: a) leküzdeni a különböző nyelvűség akadályait, b) biztosítani a nyelv informatív szerepének, a nyelvi közlésnek pontosságát.

Elég egy pillantást vetnünk a hazai és külföldi könyvesboltok kirakataira, a különböző tájékoztató bibliográfiák vagy egyszerű könyvjegyzékek lapjaira, s rögtön szembeszökik a napjainkban megjelenő szótárak hatalmas tömege. Roham léptekkel halad előre a gépi fordítás tökéletesítése, és újabb meg újabb technikai, lélektani kísérletek indítanak megújuló ostromot az idegen nyelvek birtoklását akadályozó falak gyors és könnyű bevételeire.

A nyelvi pontosság követelményének intenzitása is a lexikográfia területén mérhető le legkönnyebben és legnyilvánvalóbban, jelesen az egy nyelvű, értel-

mező szótárak (ideértve a legkülönbébb szakszótárakat is) sűrű megjelenésében, illetőleg szaporodásában.

A kor természettudományi arculatának egyik jellemző tünete az is, hogy valamennyi társadalomtudomány kísérletezik az ún. egzakt módszereknek saját területén való érvényesítésével. Hogy e téren a nyelvtudomány jár elől, az ismét természetes következménye a nyelv társadalmi funkciójának [17].

A nyelvtudomány e reneszánszának terebélyesedéséből éppenséggel nem véletlenül nő ki az írói szótár műfaja. Hiszen benne szerencsésen ötvöződik a nyelvvel szemben támasztott korszerű tudományos igény és társadalmi szükséglet. Utaltunk már arra, hogy az egzakt módszerekre törekvő tudományos kutatások számára alapvető feltétel a vizsgálat tárgyának minél pontosabb körülhatárolása. Lexikográfiai vonatkozásban a statisztikai vizsgálatokat korlátozza az a körülmény, hogy a nemzeti nyelv szókincse — akár teljes egészében, akár egyes rétegeiben akarjuk áttekinteni — mennyiségileg elhatárolhatatlan. Mint a természetes számsor, a nemzeti nyelv szókészlete is végtelen: sohasem lehet összeállítani a szavaknak olyan adattárát, amelyhez újabb szókat (beleértve természetesen a képzéseket, összetételeket is) ne lehetne felsorakoztatni [18]. Ezzel szemben az egy író, költő használta szókincs véges, bizonyos aspektusokban, „korpuszokban” mennyiségileg pontosan meghatározható. Pl. az egyes művekben, bizonyos műfajokban és bizonyos megjelenési formákban — mondjuk nyomtatásban — megjelent művekben előforduló szavak száma csaknem teljes pontossággal megállapítható.

A fenntartásos „csaknem” több szempontból sem mellőzhető: az egyes műveknek is lehetnek, s legtöbbször vannak is különböző szókészletbeli változatokat tartalmazó és csak ritkán hitelesíthető kiadásai. Az író életművének teljes összegyűjtése után is bukkanhatnak fel rejtett, ismeretlen darabok, végül — mint a továbbiakban látni fogjuk — a szavak számbavétele még egy kisebb szövegrészen belül sem csupán mechanikus művelet. Mindezek a körülmények persze csak nehezítik a mennyiségi vizsgálatok pontosságát, de az eredmények s főleg az eredményekből levonható megállapítások értékét lényegesen nem befolyásolják.

Az írói szótár szerepe és értéke azonban nem szorítkozik a statisztikai adatszolgáltatásra. A szó valóságos felhasználása a beszédben (írásban), a különböző jelentések, jelentésárnyalatok alakulása és értelmezése, másszóval a szó jelölő funkciójának működése és képessége, a szavak grammatikai és szerkesztési kötöttségei és lehetőségei s talán leginkább a szó felhasználásából származó és mindenkor megnyilvánuló, de javarészt még felderítetlen formái és szabályszerűségei az ún. stilisztikai értékeknek és hatásoknak, megannyi fontos kutatási terület, amelyhez konkrét alapot, reális tükörképet mint egyedüli letéteményes az írói szótár nyújthat. (Szándékosan mellőzöm itt az írói szótárnak azt a legközvetlenebb, de sajátosan egyéni, szűkkörű szerepét, amellyel a szóbanforgó író életművének irodalmi, esztétikai értékelését segíti elő.)

A lexikográfia művelőinek körében van olyan nézet is, amely az írói szótárban nem lát mást, mint a szaktudomány egy szűkkörű vizsgálatának eszközt, a filológia művelőinek nyújtott forrásanyagot [19]. Ez a felfogás aligha helyes, és nehezen képzelhető el, hogy csupán néhány szakember tudományos ambíciója vagy kedvtelése létrehozhatná a rengeteg aprólékos munkát igénylő, költséges kiadású, de nyilván nem jövedelmező vállalkozású írói szótáraknak olyan láncolatát, amely Moszkvától New-Yorkig, Madridtól Philadelphiáig

összeköti a világ számos országának azonos törekvű kulturális bázisait. Nyilvánvaló, hogy a korszerű társadalmi igények egy közös megnyilvánulási formájáról van itt szó, amint erre már előbb is utaltam. Elsősorban arra kell gondolnunk, hogy mindenkor az írói szóhasználat volt az a nyelvi példa, amely a köznyelv, a nyelvi norma tekintetében útmutatást, eligazítást adott a folyton hullámzó jelentésstruktúrák és grammatikai kötöttségek útvesztőjében. A szavak használati körének, alkalmazási lehetőségeinek, általában a nyelvi helyes és szép normájának megállapításában tehát az írói szótárnak elsőrendű szerepe van. A technika fellendülésének következményeként egyre nélkülözhetetlenebbé válik a nyelvi információk minél hívebb, minél tökéletesebb (egyúttal minél rövidebb) közvetítésének szükségessége. (Vö. pl. bonyolult gépek szerkezetének, működésének leírása, repülőik irányítása stb.) Mindezeknek a szükségleteknek a kielégítéséhez pontos adattárra, megbízható viszonyítási alapra, kifinomult, árnyalt normára van szükség. Ennek legkézenfekvőbb, legközismertebb és legelfogadottabb letéteményese az írói szóhasználat. Nem lényegtelen az a körülmény sem, hogy azok a természetes és bő források, amelyek a köznyelvi szókincset régebbi korokban táplálták, részint kiapadtak, vagy kiapadófélben vannak, részint éppen az írói szókincsen keresztül folyva válnak a köznyelvi szókészlet táplálójává. Gondoljunk magyar viszonylatban a nyelvjárási szavakra, amelyeknek köztudomásúan nemcsak a köznyelvbe áramlásuk apadt el, hanem a maguk szűk területű élete is csak halványan pislákol már. Éppen a szépirodalom az a megőrző, amely napjainkban legjobban él még a tájszavak felhasználásának lehetőségével [20]. (Hasonlóképpen lehetne utalni a mesterségyszavaknak a szépirodalmi nyelvbe való áramlására vagy — főleg francia példa nyomán — a jasszszóknak még a költői nyelvben is szaporodó jelenlétére stb.). A különböző rétegenyelvi szóknak állandó hullámzásában, egyes szavak tartóssá, köznyelvvé válásában vagy tisztavirág lét utáni nyomtalan eltűnésében a szépirodalom nyelvée a döntő szó. A szépirodalmi használat adja meg az új szó, a divatszók vagy bármiféle más szavak minősítő fémjelzését. Az irodalmi és köznyelv közti válaszfalak ledőltevel a szépirodalmi nyelv is — az íróknak akár ösztönössége, akár tudatossága folytán — belefut az egységes nemzeti nyelv széles medrébe, annak egyre hívebb tükörképévé válik.

Mindezek az előidéző okok és körülmények lényegükben és egészükben azonosak szerte a világban. De természetesen különböző helyeken különböző egyéb tényezőkkel fonódnak össze és módosulnak. (Gondoljunk az irodalmi nyelvek kialakulásának különböző válfajaira vagy legújabban a nyelvi egységet nélkülöző, nemrégén önállósult afrikai vagy más államok nyelvi problémáira.) E kérdések tanulmányozása igen messze vezetne, és nem tartozik vizsgálati körünkbe. Egy jelenségre azonban feltétlenül figyelemmel kell lennünk. Európai viszonylatban az említett okok és körülmények nagyjából egységesen érvényesek. Mégis feltűnő, hogy az írói szótárak szerkesztése sokkal nagyobb lendülettel indult meg a szocialista országokban, mint Nyugat-Európában. Vajon azt jelentené ez, hogy valamiféle szoros és közvetlen kapcsolat áll fenn a marxizmus és az írói szótárak keletkezése között? Természetesen nem! De nem kétséges, hogy a marxizmus igen nagy fontosságot tulajdonít a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek [21]. A szocialista országok tervszerű művelődési politikája, a kulturális adottságok kitágulása, a kutató munka megszervezése stb. következtében hihetetlen mértékben megnőtt az érdeklődés a nyelvi kérdések iránt [22]. Így érthető, hogy az írói szótárak készítésének igénye a kelet-európai

szocialista országokban az általános szükségletből folyó igénynél nagyobb intenzitással, mintegy programszerűen jelentkezett, s már eddig is több írói szótárt eredményezett (megjelent a *Puskin*-szótár 4 kötete, a *Botev*- és *Mickiewicz*-szótár első kötete, a *Goethe*-szótárnak több, egyes művek szókinsét feldolgozó füzeté. Magyar vonatkozásban a *Petőfi*- és *Juhász*-szótárnak már régebben megindult munkálatai mellett napvilágot látott egy mutatvány a *József Attila*-szótárból, sőt *Kölcsey*-szótári előmunkálatok is folynak) [23].

Az írói szótár kialakulásához vezető nyomokat vizsgálva arra a legkevésbé sem meglepő eredményre kell jutnunk, hogy az írói szókins vizsgálatának felvetődése, különböző irányú szétágazódása és mai formájának, illetőleg formáinak kibontakozása a mindenkor társadalmi és tudományos szükségletek függvénye. Ezt mutatja az alábbi áttekintő táblázat is. Nyilvánvaló tehát, hogy a korszerű írói szótár alapvető sajátosságainak, funkciójának, fajtáinak tisztázása sem történhet másként, mint a mai kor tudományos és társadalmi igényeit szemlélő, gondos elemzéssel.

Az írói szókins vizsgálatának alakulása

Társadalmi, tudományos igény	Kutatási módszer	Műfaji eredmény
1. a) Idegen nyelvű művek megértése, fordítása	A fordító szómagyarázatai	Szórványos szójegyzékek
b) Szépirodalmi alkotások magyarázata	Az ismeretlenek, bizonytalanak vélt szavak értelmezése	„
2. a) Egyes művek v. írók irodalmi, esztétikai értékelése	Monografikus feldolgozások Szavak csoportosítása, különböző szempontú vizsgálata (pl. tájszók, jelzők, szóképek stb.)	Szövegmagyarázatok Szócsoportok, példatár
3. a) A teljes szókins áttekintése, gazdagítása, a fogalmak árnyaltabb kifejezése	Fogalomkörök szerinti szócsoportosítás, szinonimák összeállítása	Fogalomkörök szerinti szótárak, szinonim szótárak
b) Nyelvi pontosságra törekvés, reális viszonyítási alap biztosítása; nyelvi struktúra elemzése, rendszerezése, gépi fordítás stb.	Teljességre törekvő adattárak összeállítása; statisztikai vizsgálatok	Értelmező szótárak Írói szótárak

4. Az írói szótár első, közvetlen feladatát és funkcióját, mondhatnám tehetetlenségi velejáróját abban látom, hogy irodalmi célt szolgál: kodifikálja a szóbanforgó író, költő nyelvi, stilisztikus sajátosságait, egyúttal eszköze, támogatója a mélyreható, elemző irodalmi, esztétikai értékelésnek; a nem tudományos igényű olvasó számára pedig kulcs a költői életmű teljes megértéséhez, átéléséhez, művészi, esztétikai élménnyé válásához. Hogy ez valóban így van, sok más körülmény mellett az is igazolja, hogy van az írói szótárnak olyan műfaji változata is, amely egyenesen az olvasó számára ad nem is annyira nyelvészeti, mint inkább irodalmi jellegű tájékoztatást. (A jénai H. BECKER kéziratos Schiller-szótára.)

Másik természetes, szükségszerű velejárója az írói szótárnak, hogy dokumentációs anyagot, reális alapot és viszonyítási normát nyújt igen sokféle kutatási területnek, a statisztikai és strukturális vizsgálatok mellett a szemantikai, sőt onomaziologiai kutatásnak, továbbá szó-, nyelv- és művelődéstörténeti, valamint hangtani, mondattani és stilisztikai stb. diszciplináknak is.

Meggyőződésem szerint a közvetlen irodalmi és a szűkebb körű tudományos feladatok mellett az írói szótárnak van még egy harmadik, az előzőknél talán nehezebben konkretizálható, kevésbé látható, de értékben, jelentőségben, velük vetekedő funkciója, s ezt így jelölhetném meg: az írói szótárral szemben támasztott társadalmi igény kielégítése. Erről mint az írói szótár létrejöttének, műfaji kialakulásának jelentős tényezőjéről már az előzőekben is szó volt.

Az írói szótárnak mint az írói szókincsvizsgálat legmagasabb rendű, legfejlettebb formájának különböző fokozatai és fajtái figyelhetők meg.

Az írói szótárak általános és közös, egyúttal szükséges alapfeltételeinek tekintem a következőket: *a)* Egy író, költő művének vagy műveinek teljes szókészletét tükröző címszóanyag összeállítása. *b)* Az egyes címszókhoz tartozó, igazoló példák és szövegkörnyezetek megjelölése, illetőleg kiválasztása s természetesen az idézetek lelőhelyének feltüntetése. Végül *c)* az idézett példák rendszerezése meghatározott szempontok szerint.

Véleményem szerint ezekkel a sajátságokkal minden írói szótárnak rendelkeznie kell, s a csupán ezekkel az alapvonásokkal rendelkező szótár tekinthető egyúttal az írói szótárnak első és legegyszerűbb típusának. Hogy nemcsak elméleti tipizálásról van itt szó, azt a régi írói szójegyzékeken vagy az idegen írók szóanyagát magyarázó, értelmező műveken kívül igazolja e típusnak olyan modern képviselője is, mint az 1962-ben megjelent Cervantes-szótár [24].

Az igazi írói szótár követelményének tekintem a címszavak értelmezését, pontosabban a címszó jelentésstruktúrájának összeállítását is. Ez az értelmezés lehet részleges, sőt különböző módon részleges (vö. a *Puskin-*, *Botev-*, *Miczkiewicz-*, ill. a különböző *Shakespeare-*, továbbá *Ibsen-*, *Kristian von Troyes-* stb. szótárakat vagy *Goethe* egyes műveinek szótári füzetait). De lehet az értelmezés teljes, minden jelentésre, illetőleg jelentésváltozatra és -árnyalatra kiterjedő. Ilyenek a készülő magyar írói szótárak, legalábbis az általam ismert *Petőfi-*, *József Attila-* és természetesen a *Juhász-*szótár is.

Ezeknek az értelmező jellegű írói szótáraknak különböző változatai lehetnek aszerint, hogy milyen sajátos célt tűznek maguk elé (pl. stilisztikai, szintaktikai minősítés, szótörténeti, szinonim szótári adatok stb.).

Az írói szókincs vizsgálatának legfejlettebb módja, legigényesebb terméke tehát az írói szótár a maga többrétűségében. Ha a technikai eszközök fejlődését, a nyelvtudomány és más tudományágak modern irányait figyelembe vesszük, nagyon valószínű, hogy az írói szótár sem marad végső formája, betetőzése az írói szókincs vizsgálatának.

A szó határa

1. A szó fogalmának WUNDT óta elterjedt, klasszikus értelmezése alapján nagy általánosságban meg lehet állapítani egy hangsorról, illetőleg megnyilatkozásról, hogy szó-e vagy sem [25]. Tehát meg lehet különböztetni, hogy mi szó, mi nem szó. Például a *lát* vagy *bor* hangsorokat kétségkívül minden magyar beszélő szónak nyilvánítja. De ugyanakkor megállapítja, hogy a *tlá* vagy *rob* hangsorok nem szók (legalábbis a magyar nyelvben nem. De már a francia

vagy angol nyelvben a *rob* [=robe, rob 'ruha, illetőleg kirabol'] szó). Az sem kétséges, hogy a *szí*, *mell*, illetőleg *fej*, *forró* önálló szók. De abban már bizonytalankodunk (mégpedig a szakemberek inkább, mint a laikusok), hogy a *mellre szí*, *forró fejű*-féle hangsorok egy vagy több szónak tekintendők-e. (A MNyR rendszerezése szerint vannak a nyelvben „szóértékű”, „tömbösödött” kifejezések.) [26] Ám ha az ilyen több szóból álló kifejezéseket figyelmen kívül hagyjuk is, számtalan kérdőjel mered elénk a szavak elhatárolásában. Ilyenek:

A) Az úgynevezett összetett szók: egy szó-e a *több éves*, *vékony dongájú*, *öt évenként*, *szóban forgó* vagy éppenséggel a *tapasztalat csere út beszámoló*, *ipari tanuló leány otthon*; továbbá *fúr farag*, *boldog boldogtalan*, *jobbra balra* stb.

B) Nyelvtani rendszerezésünk szerint új szót alkotó szóelem a képző. Tehát az *ír*, *írás*, *író*, *irogat*, *irat* stb. megannyi külön szó. De korántsem ilyen határozott az *ír*, *írni*, *írva*, alakok közötti, valamint az *írhat*, *íratik* közötti összefüggés, vagyis az, hogy a felsorolt hangsorok különböző szók-e vagy csupán egy szónak különböző alakváltozatai. Ugyanez a helyzet a *szem*: *szemű*, *nem*: *nemű*, a képzőként szereplő *fajta*, *szám* (pl. *darabszám*) és az alapszótól elkülönülő ragos alakok pl. *béke*: *békén* (*hagyj békén*), még inkább a névutóként használt *rész*: *részére*, *szám*: *számára* esetében.

C) Hasonló bizonytalanság uralkodik az *én*: *engem*, *bennünket*: *benneteket*, *van*: *volt*-féle nyelvi jelek elhatárolása, illetőleg hovatarozandósága tekintetében.

D) A homonimák területén is sok a kétes eset, amint erre BÁRCZI GÉZA is rámutatott [27]. Nem egy értelmű a *körte* 'gyümölcs fajta' és *körte* 'világító test' egy vagy két szónak történő minősítése, a *vad* melléknév ('a szelíd ellentéte' pl. *vad ló*, illetőleg *vad főnév* 'erdei, mezei állatok fajtáit összesítő nemfoglalom' *sok kárt okoztak a vadak*) stb.

E) Nem egy esetben támaszt kétséget az igekötő mint önálló megnyilatkozás, pl. felelet egy ilyen kérdésre: Bezártad az ajtót? *Be*; vagy a raggal ellátott igekötőszerű határozószó: „Mint borul *rája* enyészet homokja.”

F) Nyelvtani szerepe alapján egy szó lehetne az *írni fog*, *be lesz jelentve*, de az ilyen kifejezések elemei részben vagy egészben önállóan is előfordulhatnak, illetőleg előfordulnak.

Mindez azt mutatja, hogy a szavak egymástól való elhatárolására nem kielégítő, nem megfelelő a szónak hagyományos értelmezése.

2. A modern nyelvtudományban gyakran találkozunk olyan felfogással, amely a régi értelemben vett szó fogalmát részben vagy teljesen kikapcsolja vizsgálati köréből, illetőleg rendszerezéséből, és formai (szerkezeti) alapon vizsgálva a nyelvet, a morfémát tekinti a fémánál magasabb rendű, a fonémák tulajdonságaitól minőségileg különböző, több fonémát is magában foglaló vagy foglalható elemnek vagy egységnek. E strukturalista irányzat egyik alapvető mestere LEONARD BLOOMFIELD — mint ismeretes — teljesen figyelmen kívül hagyta a jelentést, azonosnak tekintve ezt a nyelvi jel tárgyával [28]. Az általános nyelvészet újabb kutatói — expliciten vagy impliciten — elismerik a morfémának jelentéshordozó szerepét, de elsősorban formális sajátosságai alapján igyekeznek lényegét meghatározni, illetőleg leírni [29].

Kérdés, hogy a nyelvi megnyilatkozásoknak vagy másként tekintve fonémásoroknak ilyen rendszerezése révén kiküszöbölhetők-e azok a bizonytalanságok, amelyek a hagyományos szóelmélet alapján nem voltak megoldha-

tók. A modern nyelvtudományi elméletek két úton próbálnak eredményre jutni a fonémánál nagyobb nyelvi egység körülhatárolása tekintetében.

A jelentés szempontjainak lehető mellőzésével úgy állapíthatjuk meg, hogy egy bizonyos fonémasor egy vagy több morfémat tartalmaz-e, ha megvizsgáljuk, hogy a szóban forgó fonémasor valamelyik része előfordulhat-e ugyanannak a fonémasornak másik része nélkül is azonos környezetben. ANTAL László példáját idézve a *kertajtó*, fonémasor *kert* része előfordulhat a fonémasor *ajtó* része nélkül is ilyen környezetben: *hol van a . . . ?* De ez a vizsgálati mód csak annyit eredményez, hogy a *kertajtó* fonémasor egynél több morfémat tartalmazhat. Ugyanis a fazék szónak *fa* és *zék* elemekre történő szétbontása már nem eredményez két morfémat, jóllehet a *fa* rész önállóan is előfordulhat [30]. Az ilyen esetek tisztázására szükség van egy újabb vizsgálati módra. Ez a rendszerezés — igen helyesen — különbséget tesz az ún. szabad és kötött morféma között. Szabad morfémaoknak vagy morfémaszegmentumoknak nevezve azokat az egységeket, amelyek esetenként önmaguk is képezhetnek megnyilatkozást. (Pl. *és, te, meg, fehér, Debrecen, hát* stb.), kötött morfémaoknak pedig azokat, amelyek csak más morféma társaságban jelenhetnek meg. (Ilyenek a *k* (pl. rucák), a *nak* (pl. Pistának), az *ugr* (pl. ugrás), az *em* (pl. kezem) stb. Lényeges az a megállapítás is, hogy a morféma alkotó sorrendje is lehet morféma értékű (pl. *szeműveg*: *űveg**szem*). Végül igen fontos a morfémaalternánsok megkülönböztetése. Ez annyit jelent, hogy „ha két szegmentum soha nem jelenhetik meg ugyanabban a szűkebb környezetben, de megjelenhet minden hasonló tágabban, akkor ugyanazon morféma két alternánsával állunk szemben (pl. =*nak*, =*nek*).” [31]

Ne vitassuk most azt, hogy a szabad és kötött, másrészt a folytonos és nem folytonos morféma elnevezések különböznek-e a tőmorféma, illetőleg szótő, valamint rag- és képzőmorféma (járulékos szóelem), illetőleg az azonos és változó tőmorféma megjelölésektől [32]. Bennünket a morféma, illetve a morféma alapján álló rendszerezések azért érdekelnek, hogy vajon a morfémaelmélet segítségével feleletet kaphatunk-e azokra a kérdésekre, amelyeket a hagyományos szóelmélet alapján nem tudtunk megoldani. Sajnos, mindjárt az első kategóriában, a hagyományosan összetett, mégpedig valódi összetett szóknak nevezett szócsoporthoz vizsgálatában nehézségekbe ütközünk. Ha ugyanis arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a *kisasszony, melegágy* fonémasorok két szabad morfémaiból állnak, tehát két nyelvi egységnek minősítendőek, akkor már eleve lemondunk arról, hogy különbséget tehessünk az olyan nyelvi elemek között, mint az alábbi két megnyilatkozás *csirkefogó* hangsora: „Ez a szerkezet gyorsan egybe tereli a szerte szaladgáló csirkéket, tehát kitűnő csirkefogó készülék”, „Ez a fiú nagy csirkefogó”.

3. Legkevésbé sem állítom, hogy a morfémaelmélet a lexikográfiában teljesen használhatatlan, sőt látni fogjuk, hogy bizonyos esetekben igen fontos és jó segítséget nyújt. De a lexikográfia — legalábbis alkalmazási területének túlnyomó részében — nem mellőzheti a jelentés vizsgálatát, tehát nem támaszkodhat egy, a jelentés szempontjait elhanyagoló, csak másodlagosan felhasználó módszerre. Mielőtt megkísérelnénk a formális elemzés eredményeinek és a morféma elmélet módszereinek felhasználását a szavak elhatárolásában, vessünk egy pillantást egy olyan modern elméletre is, amely a fonémánál magasabb rendű, attól minőségileg különböző nyelvi egységek vizsgálatában nem szorítja háttérbe a jelentést sem.

A. MARTINET a megnyilatkozások analízisében a fonémák vizsgálata, a megnyilatkozásoknak fonémákra bontása után abban látja a nyelvi elemzés következő feladatát, hogy a megnyilatkozásokat vagy a megnyilatkozások egyes részeit az egymás után következő legkisebb jelentéshordozó elemeire bontsa, s ezeket a legkisebb jelentéshordozó nyelvi egységeket monémáknak nevezi [33]. De mindjárt hozzáteszi, hogy ez az eljárás nem mindig vihető keresztül, mégpedig azért nem, mert a monéma kétarcú: egyrészt (fonémasorból álló) jel, másrészt jelölés, s e kettő gyakran egybeolvad. (Pl. Francia *il est à Paris, il va à l'hôpital, de il va au marché.*)

MARTINET utal arra, hogy a megnyilatkozásoknak monémákra történő tagolása bizonyos szempontból hasonló a nyelvi jelek fonémákra bontásához. Van azonban egy lényeges különbség is a két művelet között: a fonémák esetében olyan szegmentumokról van szó, amelyeket a beszélő kiválasztott, hogy egy bizonyos nyelvi jelet kapjon. (Ez a megjelölés megtévesztő, azt a látszatot keltetheti, mintha a megnyilatkozásban felhasznált nyelvi jeleket a beszélő rakná össze egyes fonémákból.) A monémákkal kapcsolatban — mondja tovább MARTINET — olyan szegmentumokról van szó, amelyeknek kiválasztása közvetlenül attól függ, milyen értéket tulajdonít közlésének a beszélő [34]. Ezt a tételt MARTINET azokra az esetekre építi, amelyekben a megnyilatkozás fonematikus felépítettsége alig vagy egyáltalán nem mutat eltérést (*il court: nous courions; még inkább: il voit que nous courions* [imperfectum], *il veut que nous courions* [conjunctivus]). Ez a tétel, amely a monémák különböző értékét (én inkább úgy mondanám: szerepét) emeli ki, vagyis a jelentés helyett a fő szerepet átadja a jelölésnek, hozzásegít majd egy olyan vizsgálati rendszer felépítéséhez, amelylyel a szavak elhatárolását — legalább bizonyos vonatkozásokban — sikeresebben megoldhatónak vélem. (Az a törekvés, hogy a hagyományos szemaziológiai szempontokat az onomaziológiai alapelv váltsa fel, nem ismeretlen a lexikográfiaiban. Ugyanilyen törekvést ismerhetünk fel pl. G. ISINGNÉL is.) [35].

Ha eddigi tájékozódó fejtegetéseinket összegezni próbálom, az eredmény meglehetősen sivár. Megállapíthatjuk ugyanis, hogy

A) A szavak hagyományos megjelölése nem kielégítő, mert számos kérdésben — főleg a szavak elhatárolásában — nem tud megfelelő támpontot biztosítani.

B) A hagyományos szó fogalmának kiküszöbölése és más, a nyelv formális sajátságai alapján megkülönböztetett elemmel (morfémával) való helyettesítése nem alkalmazható olyan lexikográfiai rendszerben, amely a jelentésfunkció vizsgálatát (az értelmezést) tartja központi feladatának. (Véleményem szerint azonban igen hasznos volna egy nyelv morféma készletének és előfordulási variációinak szótári összeállítása, persze ehhez megfelelő új rendszerezési elveket kellene kidolgozni.)

C) Minthogy a nyelv legkisebb jelentéshordozó elemei (monémái) a valóságban nem önmagukban, hanem különböző kombinációkban fordulnak elő (pl. *ir-t-unk, Zahnschmerz, il a donné, незначно*); s ezek a kombinatív nyelvi egységek igen gyakran nem azonosíthatók és nem fejezhetők ki az őket alkotó elemek összegezésével (vö. *csirkefogó* 'csintalan, haszontalan' [és nem *csirke* + *fogó*], illetőleg nem mindig bonthatók szét összetevő elemeikre (pl. német *ging: geht* + *imperfect*), nem volna előnyös ezeknek a nyelvi valóságban létező, meglevő egységeknek a szétbontása, legalábbis a gyakorlati célokat követő lexiko-

gráfia szempontjából nem. (Ettől függetlenül elismerem a nyelvi szerkezeti szempontból fontos, egyéb nyelvi egységekre való tagolás jogosultságát.)

A lexikográfiai vizsgálatok feladatát a szóbanforgó kérdések tekintetében abban látom, hogy a nyelvi valóság alapján állva azokat a nyelvi elemeket állapítsa meg, amelyekre a beszéd, a megnyilatkozás alapvető rendeltetése, gyakorlati alkalmazása, tehát informatív szerepe alapján tagolható, leírható és megkülönböztethető.

4. Ha azt keressük, hogy mi az a legkisebb elem, amelyre az emberi beszéd bontható, akkor kétségkívül a fonémákhoz jutunk el. (A hagyományos nyelvtani megjelölések szerint is a beszéd mondatokra, a mondatok szavakra, a szavak hangokra bonthatók.) A fonémának azonban nincs informatív szerepe, hiszen információt csak olyan nyelvi elem közvetíthet, amelynek van jelentéshordozó, illetőleg jelölő képessége.

Hogy a fonéma önmagában nem jelentéshordozó nyelvi egység, az ma már általánosan ismert és elismert tény [36]. Nem ilyen egyszerű az a kérdés, van-e a fonémának önállóan nyelvi jelölő szerepe? Látszólag van az ilyenféle esetekben, mint $a^2 + b^2 = c^2$. Az itt szereplő három fonéma minden középiskolai tanuló számára közvetít információt, tehát jelölő, sőt mi több, jelentéshordozó szerepe van. De ez csak látszat azért, mert az *a*, *b*, *c* jelek itt nem fonémák, nem nyelvi, hanem matematikai jelek, amelyek másokkal, pl. különböző alakú vagy helyzetű kis háromszögekkel vagy más ábrákkal is helyettesíthetők volnának. Ugyancsak látszólagos jelölő szerepük a fonémák az olyan esetekben, amelyekben a kijelentő és kérdő megnyilatkozás azonos fonémásorból áll: *Esik*, *Esik?* Ezek a beszéd dallamával kapcsolatos vagy más megjelölés szerint prozódiai jelenségek [37] azonban éppen úgy nem az egyes fonémák függvényei, mint ahogyan a *bal*: *bal* hangsorok jelentéskülönbségét sem a *b*, illetőleg *b* fonémák más-más „jelentése” hozza létre. Végül említést érdemel még a fonémák ún. hangulati értéke, az az elmélet, amelynek Platontól Rimbaudig egész sor apostola volt, de amelyről már szintén bebizonyosodott, hogy téves úton járt, „nem a hangok önmagukban kifejezőek, hanem a jelentés sugárzik át rajtuk.” [38]

A fonémákat tehát nem tekinthetjük az információ nyelvi elemeinek. Mi a helyzet a morféimakkal? A morféma önálló jelentéshordozó nyelvi egység lehet (vö. az előbb érintett monémaelméletet), tehát megvan a képessége arra, hogy információt közvetítsen. Ez a képessége azonban legtöbbször csak elméleti, mint ezt az alábbi vizsgálat igazolja. Induljunk ki egy egyszerű megnyilatkozásból: *Sári az utcán sétált*. Ezt a megnyilatkozást az alábbi (szabad, illetőleg kötött) morféimákra (monémaimákra) bonthatom: 1. *Sári*, 2. *az*, 3. *utca*, 4. *-n*, 5. *sétál*, 6. *-t*. A hat morféma között csak egyetlen egy van, amelyik önállóan is szerepelhet mint információt közvetítő nyelvi elem: *Sári*. (Pl. erre a kérdésre adott feleletként: Ki sétált az utcán?). Az információ szót többféleképpen is lehet értelmezni [39]. Bizonyos felfogásban — jogosan — lehetne a toldalékok informatív szerepéről is beszélni. Amikor itt önálló informatív szerepet említek, csupán megszükitett jelentésben használom az információ szót: csakis olyan nyelvi egységet tekintek önálló informatív szerepűnek, amely mondatértékű lehet, tehát bizonyos szituációkban önálló mondatként is előfordulhat. (L. az előbb példabeli *Sári-t*.)

Lehetne persze olyan megnyilatkozást is találni, amelyben több önálló információhordozó morféma van. De kétségtelen, hogy nem minden szabad morféma alkalmas az önálló informatív szerep betöltésére. Ha azonban a fenti megnyilatkozást ilyen elemekre bontom: 1. *Sári*, 2. *az*, 3. *utcan*, 4. *sétált*, akkor a négy nyelvi elem közül csupán egy lesz olyan, amely nem alkalmas arra, hogy

önálló, azaz mondatértékű információt közvetítsen (az). De úgy is tagolhatnám megnyilatkozásomat, hogy a 2. és 3. számú elemet egy egységnek tekintem (az *utcán*). A megnyilatkozásoknak ilyen analízisét, vagyis azt, hogy megállapítom, melyek egy megnyilatkozásnak a legkisebb, önmagukban is mondat értékű információ-t hordozni képes részeit, mindig el tudjuk végezni. (Mellőzzük egyelőre annak vitatását, hogy ezek az informatív egységek teljesen azonosak-e a hagyományos név szerinti szóval, vagy van köztük valamilyen eltérés. Egyszerűség kedvéért a továbbiakban a hagyományos szó elnevezést használom az önálló informatív szerep alapján megkülönböztethető nyelvi egységek jelölésére.)

A fő kérdés az, elegendő, illetőleg alkalmas-e az önálló, mondatértékű informatív közvetítés képessége azokra a finomabb megkülönböztetésekre, amelyeket más módon eddig nem sikerült megtalálnunk, vagy legalább jelent-e valamilyen többletet, segítséget azoknak a kérdéseknek a megoldásában, amelyekre eddig nem tudunk válaszolni.

„A termelékenység fokozatos emelkedésének biztosítására a brigádvezetők több éves tervet készítettek.” Vizsgáljuk meg ebből a megnyilatkozásból az informatív szerep alapján a *több éves* szegmentumot, illetőleg fonémasort. Az adott szövegkörnyezetből több olyan szituációt tudunk teremteni, amelyekben a vizsgálandó rész önálló informatív szerepet kap. Például kérdezhetem: Milyen az a terv, amelyet a brigádvezetők készítettek? *Több éves*. De elképzelhető ilyen szituáció is: Hány olyan éves terv van, amelyet a brigádvezetők készítettek? *Több*. Esetleg: Milyen az a terv, amelyből a brigádvezetők többet is készítettek? *Éves*. Tehát a *több éves* fonémasorban három önálló információ hordozó egységet lehet megkülönböztetni az adott szövegkörnyezetben: 1. *több*, 2. *éves*, 3. *több éves*.

E megállapításban semmi új sincs. Ugyanezt a tényt a hagyományos jelentésértelmezéssel is meg lehet állapítani. Valóban, az önálló informatív szerep alapján végzett elemzés nem ad kezünkbe Salamon-kulcsot. De meggyőződésem szerint egy lépéssel mégis előre visz. Éspedig azzal, hogy szilárdabb, biztosabb támpontot ad a szóösszetételek, illetőleg szószerkezetek elhatárolására. Az iménti két mondatban van két ilyen szegmentum: *jelentés értelmezés*, *Salamon kulcs*. Pusztán a jelentés alapján állva, még a mondatkörnyezet segítségével sem tudok határozott választ adni, még kevésbé valamilyen jól alkalmazható, lehetőleg egzaktszerű módszert nyújtani annak megállapítására, hogy az idézett két fonémasor egy-egy szónak tekinthető-e vagy sem. (De ugyanilyen bizonytalan a *rövid lejárátú*, *epres kert*, *karon ülő*, *holló károgás*, *matematika könyv*, *linóleum metsző* stb., stb. fonémasorok egy vagy két szóba tartozása.) Ha az előbb bemutatott, önálló informatív szerepet vizsgáló módszert alkalmazom, vagyis azt keresem, hogy az adott mondatkörnyezet segítségével hány önálló informatív szerepet hordozó egységet tudok megállapítani az említett fonémasorokból, akkor igen egyszerű módon megjelölhetem, hogy az adott környezetben mondatértékű, tehát önálló informatív egységem csak ez lehet: *jelentésértelmezés*. (Hogyan tudom ezt a tényt megállapítani? *Jelentésértelmezéssel*.) Olyan szituációt ugyan tudnék teremteni az adott mondatkörnyezetből, amelyben az *értelmezés* szerepelne önálló mondatértékű informatív elemként, (hiszen az előbbi kérdésre azt is felelhetném: *értelmezéssel*). De olyat már nem, amelyben a *jelentés* szó önállóan szerepelhetne. (A magyar nyelvben nem hangzik el ilyen kérdés-felelet: Milyen értelmezéssel tudom ezt a tényt megállapítani? Je-

lentéssel.) Következésképp a *jelentésértelmezést* egy szónak kell minősítenem. Talán még nyilvánvalóbb e módszer helyessége, ha két egészen kezdetleges mondatot állítunk egymás mellé: *Vettem egy barna asztalt, Vettem egy íróasztalt.* Erre a kérdésre: Milyen az az asztal, amelyet vettél? felelhetem azt, hogy *barna*, vagy a Milyen asztalt vettél? kérdésre azt, hogy *barnát*, de ugyanerre a kérdésre nem felelhetem azt, hogy *író*, illetőleg *írót*. A *barna asztal* szegmentum tehát két önálló informatív egységből áll, s így két szó. Az *íróasztal* fonémasorban azonban van egy olyan rész, amely az adott környezetben nem szerepelhet önállóan, tehát az *íróasztal* fonémasor egy szó.

Mindezekből megállapíthatjuk:

A) A megnyilatkozások elemezhetőek úgy, hogy önálló informatív egységekre bontjuk őket. (Önálló informatív egységnek tekintve minden olyan fonémasort, megnyilatkozási szegmentumot, amely előfordulási környezetének felhasználásával önállóan alkalmazható, mondatértékű nyelvi egységként fordulhat elő.)

B) Ezek a mondatértékű, informatív egységek általában azonosak a szóval. (Csak általában, de nem kivétel nélkül, mert nem lehet önálló mondatértékű információ a névelő, névutó, kötőszó stb. NB! Az itt tárgyalt, önálló informatív szerepre épített vizsgálati módszer csak önállóan is előforduló tartalmas szavak szerkezeti kapcsolatára nézve alkalmazható.)

C) Ha a szó határa bizonytalan, vagyis azt kell eldöntenünk, hogy a szóban forgó nyelvi egység egy vagy több szó-e, az önálló informatív szerep segítségével ez a kérdés tisztázható.

D) Ha az előfordulási környezetből lehet olyan szituációt létrehozni, hogy a szóban forgó nyelvi egységek egésze is, alkotó elemei (elő- és utótagja) is szerepelhetnek önállóan, mondatértékű szóként, akkor külön-külön adatolnunk kell az összetett egységet is, az összetevőket is (L. előbbi példánkban 1. *több éves*, 2. *több*, 3. *éves*). Ha azonban az előfordulási környezetből csak olyan szituáció hozható létre, amelyikben a szóban forgó nyelvi egységnek csak egésze vagy egyik tagja fordulhat elő, azaz ha egyetlen olyan elem van benne, amelyik nem szerepelhet az adott környezetben önállóan, akkor a szóban forgó nyelvi egységet egy szónak minősítjük (L. a fentebbi példákban *jelentésértelmezés*, *íróasztal* esetét).

Az összetett szó vagy szó szerkezet kérdésének eldöntésére tehát — lexikográfiai szempontból — sikerült egy, hihetőleg megbízható és egzakt jellegű eljárást biztosítani. (Persze előfordulhat, hogy a hagyományos nyelvhasználat vagy helyesírás nem mindig vág egybe ezzel a lexikográfiai rendszerezéssel. Helyesírásunkban például a *szóban forgó* két szó, az *ötévenként* egy. Az informatív szerepet vizsgáló módszer alapján éppen megfordított eredményre jutunk.) Ez az eredmény — tapasztalatom szerint — egyöntetűbb és következetesebb, a módszer gyakorlati alkalmazása egyszerűbb, mint jelenlegi helyesírásunké [40]. Ne feledjük azonban, itt nem helyesírási, hanem lexikográfiai kérdést akarunk tisztázni, amely csak közvetve nyújt segítséget a helyesírásban is. A vázolt módszerrel a szó szerkezet és összetett szó határeseit, tehát az elmosódó szóhatárokat akartuk tisztázni. Következésképp e módszernek csak akkor van jogosultsága, ha a vizsgálandó szegmentum részei nyelvtani szerepük alapján önálló szók lehetnek. Ha pl. a névelős, névutós szókra alkalmazzuk módszerünket, ezek egy szónak, azaz egy lexikográfiai egységnek tekintendők. De ebből egyáltalán nem következik, hogy egybe is írjuk őket.

Sajnos, a tárgyalt módszer csupán egyetlen lépéssel segített előre, csak az összetett szó vagy szó szerkezet határkérdésében ad eligazítást. Láttuk, hogy a szóhatárokkal kapcsolatban még egész sereg olyan kérdése van a lexikográfiának (s egyúttal persze a nyelvtudomány többi diszciplinájának is), amelyeknek megoldására ez idő szerint nem tudunk megnyugtató vizsgálati módszert alkalmazni.

Még egy fontos tanulságra azonban rá kell itt mutatnom. Az informatív módszernek nevezhető, imént tárgyalt eljárás felismerése aligha történhetett volna meg a morfológiai elemzés, illetőleg az onomazológiai szempontokra hivatkozó monémaelmélet ismerete és felhasználása nélkül. (Az önálló informatív szerep jelentőségének felismeréséhez MARTINETnek az a megállapítása vezetett, hogy a monémák szerinti nyelvi analízisban figyelembe kell vennünk a nyelvi jelek jelölő szerepét, ahogy ő mondta „a közlésnek tulajdonított értékét”) [41]. Másrészt az önálló informatív szerep alapján kiformált vizsgálati módszer — mutatis mutandis — azonos a morfémákra bontásnak ANTAL könyve nyomán tárgyalt módszerével.

Mindezt nem valami mentegetődző álszerénység mondatja velem, hanem azt a nagyon fontos tanulságot szándéksom hangsúlyozni, hogy a nyelvtudománynak meglevő régi vagy újonnan felbukkanó problémái nyilván akkor oldhatók meg legkönnyebben és legbiztosabban, ha a hagyományos és modern elméleteket, illetőleg vizsgálati módszereket nem úgy tekintjük, mint amelyek egymástól élesen elkülönülnek vagy éppenséggel kizárják egymást, hanem úgy, mint ugyanazt a célt szolgáló, ugyanabba a nagy egészbe tartozó, egymást kiegészítő részleteket.

JEGYZETEK

- [1] A magyar kezdeményezésekről rendszeres áttekintést ad WACHA IMRE, A magyar írói szótárak kérdése. Nyr. LXXXV, 189—203; Világirodalmi viszonylatban tájékoztat CHRISTA DILL, Lexika zu einzelnen Schriftstellern. Forschungen u. Fortschritte XXXIII (1959) 340—6, 369—75; 3. Геннадиева — Мутафчиева, Речник на езика на Хр. Ботев. български език XIII, 447—60.
- [2] Így pl. D. WYTTEBACH, Lexikon-Plutarcheum. Leipzig, 1843; S. PREUSS, Vollständige Lexikon zu den pseudo-cäsarischen Schriftwerken, Erlangen, 1884; H. MERGUET, Lexikon zu den Schriften Cäsars und seiner Fortsetzer mit Angaben sämtlicher Stellen. Jena, 1886; Lexikon zu den Reden des Cicero I—IV. Jena, 1877—84; Lexikon zu den philosophischen Schriften Ciceros I—III. 1887—94; J. SEGEBADE—E. LOMMATSCH, Lexikon Petronianum. Leipzig, 1898.
- [3] Elsősorban a világirodalom nagy klasszikusainak szókincsét feldolgozó, ill. azzal foglalkozó művekre kell utalnunk, mint L. G. BLANC, Vocabolario Dantesco ou dictionnaire critique et raisonné de la Divine Comédie de Dante Alighieri. Leipzig, 1852; G. A. SCARTAZZINI, Enciklopedia Dantesca. Dizionario critico e ragionato di quanto concerne la vita e le opere di Dante Alighieri. Vol. I—II. Milano, 1896—99; A. SCHMIDT, Shakespeare-Lexikon. A complete dictionary of all the English words, phrases and constructions in the works of the poet. I—II. Berlin—London, 1874—75. A. ET P. DESFEUILLES, Lexique de la langue de Molière. I—II. Paris 1900; CH. MARTY—LAVEAUX, Lexique de la langue de J. Racine. Paris, 1873; L. RUDOLF—K. GOLDBECK, Schiller-Lexikon. Erläuterndes Wörterbuch zu Schillers Dichterwerken. Berlin, 1869.
- [4] Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (szerk. KNIEZSA ISTVÁN) 1956. 122; vö. még SZABOLCSI MIKLÓS: EPhK. LXVII, 369—71 és főleg RUDLER, Explication Française. 1930.
- [5] Vö. BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. 1958. 277; de utalhatunk a közsírnert és gazdag irodalommal rendelkező német bibliafordításra. (Vö. pl. W. WALTHER, Luthers

- deutsche Bibel 1917; C. FRANKE, Grundzüge der Schriftsprache Luthers: Wortlehre. 1914; H. VOLLMER, Bibel u. Kultur. I—XI. Potsdam 1931—41. stb.)
- [6] RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. Vö. továbbá VÉRTESI ARANKA, Gárdonyi nyelvéről. 1910; POLLÁK JÓZSEF, Katona József stílusa és nyelve. 1911; ZLINSZKY ALADÁR, Petőfi nyelvről. MNy. XVIII, 189—98; illetőleg G. C. L. RIEME, Wörterbuch und Reimverzeichnis zu Dem Armen Heinrich Hartmanns von Aue. Göttingen, 1912; J. FOSTER, A Shakespeare word-book. Being a glossary of archaic forms and varied usages of words employed by Shakespeare. London, 1908; H. SCHMIDT, Goethe-Lexikon. Leipzig, 1912. (Lényegében a fogalomkörök szerint csoportosított idézetgyűjtemény) (Üjabb átdolgozása: K. J. OBENAUER, Goethe-Taschenlexikon. Stuttgart, 1955.); W. KÜHLWEIN—TH. BOHNER, Beiträge zu einem Goethe-Wörterbuch. Strassburg, 1904. (Zeitschrift f. deutsche Wortforschung, Beiheft zum 6. Bd.) (Goethe szókincsével kapcsolatos tanulmányok) stb.
- [7] Ilyen, az írói szókincsre vonatkozó szórványos adatok természetesen felbukkannak csaknem minden irodalomtörténeti tanulmányban.
- [8] Dolgozatok a m. irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ, 1960; Stilisztikai tanulmányok. 1961; BENKŐ LÁSZLÓ, A szépirodalmi stílus elemzése (Nytud. Ért. 35.) 1962; A külföldi szakirodalom rengetegéből inkább csak a műfaji sokoldalúság jelzésére néhány példa: P. FISCHER, Goethe-Wortschatz. Ein sprachgeschichtliches Wörterbuch zu Goethes sämtlichen Werken. Leipzig, 1929; G. MATORÉ, La Vocabulaire et le société sous Louis-Philippe. Genève-Lille, 1951; H. MORIER, Dictionnaire de poétique et de rhétorique. 1961; G. VON PROSCHWITZ, Introduction a l'étude de vocabulaire de Beaumarchais. Paris, 1956; X. Ю. ШВЕДОВА К, вопросу об общенародном и индивидуальном в языке писателя. Вopr. Язык 1952. 104. КК.
- Igen fontosak és az írói szókincs vizsgálatának időszerűségére utalnak az olyan jellegű munkák is, mint G. MATORÉ, La Méthode en lexicologie. Paris, 1953; a Lexicologie et lexicographie française et romane (Paris, 1960.) gyűjteményes kötete; a besanconi Centre d'Étude du Vocabulaire Français periodikái; Actes du Colloque International sur la Mécanisation des Recherches Lexicologiques; Cahiers de lexicologie 1960. óta; valamint az angol A Reader's Guide sorozat kötetei (J. Conrad, T. S. Eliot, J. Joyce, W. B. Yeats stb. műveinek analízise. Thames — Hudson kiadása) stb.
- [9] GERTRUD HAGER, Gesund bei Goethe. Eine Wortmonographie. Berlin, 1955.
- [10] YOST TRIER, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. I. Heidelberg, 1931.
- [11] E műfaj értékeire utal GÁLDI IS HALLIG—WARTBURG, Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Berlin, 1952; H. E. KELLER, Étude descriptive sur le vocabulaire de Wace. Berlin, 1953. műveit ismertetve (Fil. Közl. III, 295—6). E szótári forma erényei — egyelőre — más területekről származó művekben mutatkoznak meg (pl. W. STEINBERG, Studien zum deutschen Wortschatz im Bereich der Vermählung. Halle, 1956; Das Wörterbuch der deutschen Tiernamen. [W. WISSMANN—W. PFEIFER. 1. Lief. Berlin, 1963.]). De éppen ezek a példák jelzik, hogy az ilyen jellegű feldolgozások az írói szókincs vonatkozásában is termékenyek lehetnek. (Vö. a következő fejezetet is.) Ilyen jellegű munkák még: ROGET, Thesaurus of English Words and Phrases. First. publ. 1952.; DORNSEIFF, Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1943. (3) stb.
- [12] A modern szinonim szótárak prototípusának WEBSTER, Dictionary of Synonyms. Springfield, 1951, tekinthető. A készülő magyar szinonima szótárról O. NAGY GÁBOR elvi összefoglalása és mintaszócikkei tájékoztatnak. (Az MTA Nyelvtud. Intézetének sokszorosított kiadványa 1964. 1—27.)
- [13] Nyr. LXXXII, 351—7.
- [14] Az azóta kialakult és az ÉrtSz-ban gyakorlatilag is alkalmazott módszerre nézve vö. GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 205—9; uő. Bús szavunk jelentésköre Petőfinél. Nytud. Ért. 40. 107—14.
- [15] Vö. W. SCHADEWALDT, Das Goethe-Wörterbuch. Eine Denkschrift. Goethe. Neue Folge des Jahrbuchs der Goethe-Ges. XI. (1949). Weimar, Böhlau 1950. 293—305; BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula kedvenc szavai. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1960. 3—11; uő. A szépirod. stílus elemzése 25—8.
- [16] A nyelv és társadalom összefüggését a marxizmus klasszikusainak közismert tételei, a Pravda hasábjain 1950-ben folytatott vita (magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései. 1950.) mellett híven tükrözik az olyan periodikák is, mint a stuttgarti Kohlhammer cég kiadásában megjelenő Sprache im technischen Zeitalter c. színvonalas folyóirat (szerk. W. HÖLLERER).
- [17] Szinte áttekinthetetlen ma már az a szakirodalom, amely az ún. matematikai nyelvészet kérdéseivel foglalkozik. Orosz nyelvi vonatkozásban összefoglaló tájékoztatást ad PAPP

- FERENC bibliográfiája: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. (Idő-szerű műsz. dokum. kérd. 6.) 1964.; ált. bibliográfia közlését kezdte meg DÉNES JÓZSEF és HAZAI GYÖRGY: I. OK. XXI, 329 kk.
- [18] A magyar nyelv szókincsének mennyiségére nézve vö. TOLNAI VILMOS: MNy. XIV, 33; BENCE ISTVÁN: Msn. IX, 73; KELEMEN JÓZSEF: Nyr. LXXXVIII, 68, Nyműv. 37; VÉRTES EDIT: Nyr. LXXIX, 329 stb.
- [19] Słownik Języka Adama Mickiewicza Tom. I. 1962. Bev. XII.
- [20] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Tájézkó a szépirodalomban. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1962. 3—15.
- [21] Ismét csak a nagy klasszikusokra, Marx—Engelsnek A német ideológiában és másutt kifejtett tételeire kell hivatkoznom.
- [22] Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a hatást, amelyet a Pravda említett vitája keretében megjelenő sztálini cikkek váltottak ki a személyi kultusz virágkorában.
- [23] WACHA IMRE, Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. Nyr. LXXXIII, 274—88; a Kölcsény-szótárt a Nyíregyházi Tanárképző Főisk. munkaközössége készíti (szerk. BACHÁT LÁSZLÓ).
- [24] Vocabularia de Cervantes. Madrid, Real Acad. Esp. 1962. Szerk. Gomez, C. F. — A szókincs feldolgozásának tipizálására nézve vö. még P. GUIRAUD, Bibliographie critique de la linguistique statistique. (Utrecht) Anvers, 1954. 31.
- [25] WILHELM WUNDT, Völkerpsychologie. Die Sprache I. 1911 (?). 540 kk. — A MNyR. szerint „a szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége”. (I. 123)
- [26] I. 126, 136.
- [27] MNy. LIII, 43—52.
- [28] LEONARD BLOOMFIELD, Language. New-York, 1933.
- [29] PL. ZELIG S. HARRIS, Structural Linguistics. Chicago, 1960. (?); H. A. GLEASON, An Introduction to Descriptive Linguistics New-York, 1955.; A. MARTINET, Eléments de linguistique générale. Paris, 1960.; И. А. Мемчук о „внутренней флексии” индоевропейских и семитских языках. Вопр. Язык. XII, 45—87, Л. Н. Морданская. О некоторых свойствах правильной синтаксической структуры. Бопр. Язык. XII, 102—12. CHARLES F. Hockett, A Course in Modern Linguistics. New-York (?) 1964.
- ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. 1964., uő. A morfémaról. MNy. LV, 16—23.
- [30] ANTAL i. m. 83 kk.
- [31] Uo. 119.
- [32] Vö. BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. 1935. 36; MNyR. I. 295—312.
- [33] MARTINET i. m. 4. —2.
- [34] Uo.
- [35] Über die Erforschung von Ausgleichsvorgängen bei der Herausbildung des schriftsprachlichen deutschen Wortschatzes. Forschungen u. Fortschritte XXXVIII, 240.
- [36] Vö. MNyR. I. 57; ANTAL i. m. 204 stb.
- [37] MARTINET i. m. 3—4.
- [38] ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat 1964. 17; lényegében ugyanígy FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. Nem így viszont TÖRÖK GÁBOR: MNy. LX, 462.
- [39] Vö. CSISZÁR IMRE, A matematika új ága — az információelmélet. M. Tudomány LXXI, 290.
- [40] Vö. helyesírásunkban a külön- és egybeírás bonyolult problematikáját. Erről legújabbban igen tanulságos DEME LÁSZLÓ fejtegetése: Nyr. LXXXVIII, 229—47.
- [41] I. m. 3—4. — Vö. továbbá HOCKETT i. m. 166—73.

ИЗУЧЕНИЕ ЗАПАСА СЛОВ ПИСАТЕЛЯ

Ласло Бенке

(Предварительные исследования к монографии „Путь словаря писателя в Европе“)

1. Исследование запаса слов писателя началось с объяснения отдельных слов, а именно с объяснения отдельных слов, текстов переведенных, с иностранного языка (ср. в венгерской литературе заметки Яноша Сильвестера о толковании отдельных слов в его переводе Нового Завета). По сравнению с толкованиями лишь отдельных слов и только в одном произведении более высокой формой исследования является та, в которой запас слов писателя или поэта группируется по определенным, стилистическим признакам. (Самый значительный венгерский представитель исследований — такого характера — это в своей книге о К. Миксате Мозеш Рубини). Современное исследование запаса слов писателя претендует на полноту, в частности для того, чтобы оказать помощь, дать реальную основу и норму сопоставления некоторым научным дисциплинам (литературной, эстетической оценке данного писателя, а также статистическому, структурному и другим исследованиям языка) в его задачи входит еще и служить обширной общественной потребности современности, все более требующей от языковой информации ее точности. Относительно способов и возможностей употребления слов самой очевидной и наиболее употребительной формой и нормой является употребление их в языке писателя. Словарь писателя дает полноту этого употребления в легко доступной форме.

2. Разграничение слов является причиной многих проблем лексикографии. Среди разных типов стирания границ слов часто возникает вопрос о синтагме или сложном слове. Ни традиционным толкованием слова, ни современными теориями морфем или мюном в этом отношении не можем достигнуть положительных результатов. С помощью современных аналитических методов автор вырабатывает такой способ, с которым экзактно можно решить, является ли определенное высказывание, или ряд фонем одним словом или нет. Сущность его метода: исследование данного ряда фонемы из того аспекта, что в своей среде встречается ли полным предложением (ответом на дополнительный вопрос) или нет. Если и данный ряд фонем в целом, и отдельные ее элементы встречаются как самостоятельное высказывание, равносильное предложению в той же среде, тогда данный ряд фонем считается синтагмой, а его элементы — отдельными. Если те какой либо из элементов данного ряда фонем не может встречаться самостоятельно, как высказывание, равносильное предложению данной среде, то весь ряд фонем считается одним словом.

DIE ERFORSCHUNG DES SCHRIFSTELLERISCHEN WORTSCHATZES

Von

LÁSZLÓ BENKŐ

(Vorstudien zu einer Monographie „Der Weg des Schriftstellerwörterbuches in Europa“)

1. Die Untersuchung des schriftstellerischen Wortschatzes begann mit der Erklärung einzelner Wörter, und zwar mit der Erklärung einzelner Wörter von aus fremden Sprachen übersetzten Texten (vgl. in ungarischer Beziehung die Anmerkungen von János Sylvester zu seiner Übersetzung des Neuen Testaments über die Interpretation einzelner Wörter). Höher als die auf ein Werk bezüglichen und auch darin sporadischen Worterklärungen steht die Form, die den Wortschatz eines Schriftstellers oder Dichters nach gewissen grammatischen, stilistischen Gesichtspunkten gruppiert. (Der hervorragendste ungarische Vertreter derartiger Untersuchungen ist Mózes Rubinyi mit seinem Mikszáth-Buch.) Die zeitgemässe Forschung des schriftstellerischen Wortschatzes tritt mit dem Anspruche der Vollständigkeit auf, teils um einzelnen wissenschaftlichen Disziplinen Hilfe zu leisten, eine reale Basis, Vergleichsnorm zu liefern (zur literarischen, ästhetischen Bewertung des betreffenden Schriftstellers, zu statistischen, strukturellen und anderen Untersuchungen der Sprache); es ist aber auch ihre Aufgabe, weitgefassten gesellschaftlichen Ansprüchen unserer Zeit zu dienen, die von der sprachlichen Mitteilung die Genauigkeit der Information in immer steigendem Masse verlangt. Das naheliegendste und am meisten benützte Muster oder Norm für die Art der Benützung und der Gebrauchsmöglichkeiten der Wörter ist der schriftstellerische Sprachgebrauch. Diesen in seiner Vollständigkeit in leicht übersichtlicher Form darzustellen ist die Aufgabe des Schriftstellerwörterbuches.

2. Die Abgrenzung der Wörter bereitet in der Lexikographie viele Sorgen. Unter den verschiedenen Typen der Verschwommenheit der Wortgrenzen tritt das Problem der Unterscheidung der syntaktischer Fügung und der Zusammensetzung häufig auf. Weder mit der herkömmlichen Worterklärung, noch mit den modernen Morphem- oder Monem-Theorien sind in dieser Hinsicht beruhigende Ergebnisse zu erreichen. Mit Benützung der modernen analytischen Methoden bildet Verfasser ein Verfahren aus, mit dem in exakter Weise entschieden werden kann, ob eine gewisse Äusserung bzw. Phonemenreihe als ein Wort oder mehrere Wörter anzusehen ist. Das Wesentliche seines Verfahrens besteht darin, dass die betreffende Phonemenreihe daraufhin untersucht wird, ob sie in ihrer gegebenen Umgebung mit selbständigem Satzwert (als Antwort auf eine Ergänzungsfrage) vorkommen kann. Wenn sowohl das Ganze, wie die einzelnen Elemente der betreffenden Phonemenreihe in derselben Umgebung als selbständige, Satzwert besitzende Äusserungen vorkommen können, so ist die betreffende Phonemenreihe als syntaktische Fügung, ihre Elemente als einzelne Wörter zu betrachten. Kann aber irgendein Element der untersuchten Phonemenreihe in der gegebenen Umgebung nicht selbständig, als Satzwert besitzende Äusserung vorkommen, so ist die Ganze Phonemenreihe als ein Wort zu bezeichnen.

A FÖLDRAJZI NEVEK NYELVTÖRTÉNETI TANULSÁGAI*

Írta: BENKŐ LORÁND

1. A tulajdonnevek és közöttük a földrajzi nevek vizsgálatával a nyelvtudomány egyik sajátos ágazata, a névtan foglalkozik. A névtan alapvetően nyelvtudományi diszciplína, még akkor is, ha számos szállal kapcsolódik más tudományágakhoz, illetőleg ha eredményeit több más szakterület is segédtudományként hasznosíthatja. A névtan nyelvtudományi jellegét az a tény határozza meg, hogy a tulajdonnév-anyag nyelvi kategória, típusai és egyedei a nyelvi fejlődés produktumai, problematikájukat tehát csak a nyelvtudomány szemléletével, eszközeivel és módszereivel lehet megközelíteni, illetőleg föl-
tárni.

A névtannak és benne a földrajzi nevek kutatásának alapvetően nyelvtudományi jellegét az effajta kutatások története nálunk is, máshol is teljes mértékben igazolja. Amikor a személynevek és a földrajzi nevek vizsgálatában eltértek a nyelvtudományban kialakult szemlélettől és módszertől, mindenkor a dilettantizmus talajára siklottak, s a téves szempontok szerint való adatgyűjtések, még inkább a téves magyarázatok nemcsak a nyelvtudomány számára bizonyultak használhatatlanoknak, hanem végeredményben — a hibás kiindulási alap miatt — nem látta maradandó hasznukat egyetlen más tudományág sem. Így a település- és népiségtörténet, a gazdaság és művelődéstörténet, a földrajz, a néprajz, a régészet, a geobotanika és más tudományágak művelői csak akkor tudták a földrajzi nevekből levonható sokrétű tanulságokat saját szakterületük számára eredményesen fölhasználni, ha nem próbálták a nyelvészeti feladatokat magukra vállalni, hanem mint segédtudományi anyagot átvették a nyelvtudomány ide vonatkozó eredményeit.

Bár a névtan tárgyát és vizsgálati módszereit tekintve a nyelvtudomány szerves része, mégis sajátos viszonyban van annak egészével, illetőleg egyes részeivel. E viszony természetét az a körülmény határozza meg, hogy a földrajzi nevek jelentékeny hányada „másodlagos” jellegű, azaz a nyelvben korábban már élő elemekből keletkezett. A magyarban is, más nyelvekben is általában a közszói elemekből lettek földrajzi nevek, vagy közvetlenül, vagy bizonyos áttételekkel (személyneveken, idegen nyelvek névanyagán stb. keresztül). Mondjuk például *Hódmezővásárhely* neve négy magyar köznév összetételéből alakult; *Szent*es neve ugyan közvetlenül személynévi eredetű, de a személynév a *szent* köznévből lett; *Csongrád* neve — mint köztudott — ugyan nem a magyarban keletkezett, de a szlávban megint csak köznyelvi elemekből: *črn* ~ *črný* ~ *černý* stb. 'fekete' + *grad* 'vár' tevődött össze.

* BENKŐ LORÁND egyetemi tanárnak, a MTA lev. tagjának az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők szegedi kongresszusán (1964.) elhangzott előadása, amelyet a szerző Közleményeink rendelkezésére bocsátott.

Mindez annyit jelent, hogy a nyelvtudomány a földrajzi nevekkel kapcsolatban nemcsak ezek sajátos, névtani problematikájában érdekelt, hanem a nyelvtudománynak elsősorban a szókészlettel foglalkozó részlege is megannyi szállal fűződik a földrajzi nevek vizsgálatához. A földrajzi nevek tehát nemcsak a névtannak képezik vizsgálati anyagát, hanem forrásanyagként szolgálnak általában a szókészlet tanulmányozásához, a névtan eredményei pedig bizonyos értelemben segédtudományi jellegű anyagként szerepelnek a szótan és a vele kapcsolatos részdiszciplínák (hangtan, alaktan, jelentéstan stb.) témakörében.

A földrajzi nevek legtöbb egyede és típusa a nyelv archaikus elemei közé tartozik, régi korok nyelvi történéseire vet világot. Ebből a tényből két dolog is következik. Az egyik az, hogy a földrajzi nevek problematikája iránt mindenkor elsősorban a történeti nyelvtudomány érdeklődött, tehát vizsgálatuk a nyelvtörténeti kutatások keretei között virágzott ki. A másik az, hogy a földrajzi nevek nyelvtörténeti vizsgálatában nemcsak az a történeti névanyag szolgál forrásul, amely a különböző típusú nyelvemlékekből, oklevelekből, határjárásokból, birtok-összeírásokból, peres iratokból, számadásokból stb. bányászható ki, hanem az a jelenkori vagy közelmúltbeli névanyag is, amelyet az élő nyelvből közvetlenül gyűjtöttünk, illetőleg gyűjtünk össze a tudományos kutatás számára. E kétféle földrajzi névi anyag problematikája egyébként is erősen összefonódik, hiszen e nyelvi kategória élettartamának viszonylagos hosszúsága miatt a régi iratokból föltárt nevek jelentős része a mai nyelvből is kimutatható; és fordítva: a ma élő nevek legnagyobb részét a rendszeres kutatás a régi nyelvből is tudja igazolni. A kétféle: régi és mai nyelvi földrajzinévanyag nyelvtörténeti forrásértéke persze mutat bizonyos részlet-különbségeket, de ez mitsem változtat e forrásanyagok alapvetően azonos nyelvtörténeti érdekeltségén, illetőleg a jelenkori, élő nyelvi földrajzi neveknek a történeti nyelvtudomány számára való nagy hasznosságán.

Innen van az, hogy a nyelvtörténet művelői a régi iratok névanyagának föltárása mellett mindenkor erősen szorgalmazták a jelenkori, élő földrajzi nevek összegyűjtését. Mivel napjainkban az élet sokrétű és rohamos változása a földrajzi nevek fokozatos pusztulásával vagy legalábbis a régi elnevezések kicserélődésével jár, a történeti nyelvtudomány számára pótolhatatlan veszteséget jelentene, ha ezek — rendszeres és módszeres gyűjtések hiányában — nyomtalanul, följegyezetlenül halnának el. A magyar nyelvészet munkásai ezért üdvözlnek nagy örömmel azokat a kezdeményezéseket, melyek a jelenkori névanyag, főként a legjobban pusztuló határrésznevek (dúlónevek) összegyűjtése érdekében ma kibontakozni látszanak.

2. E néhány általános vonatkozás előre bocsátása után azt a kérdést szeretném röviden érinteni, hogy a földrajzi nevek vizsgálata milyen tanulságokkal jár a nyelvtörténet számára. Nem óhajtok azonban foglalkozni magának a névtannak a nyelvtörténet körébe vágó speciális kérdéseivel, hanem csupán olyan problémákkal, amelyek a földrajzi nevek köznévi elemeivel kapcsolatosak. Természetesen ez is oly hatalmas témakör, ami egy rövid előadás kereteit messze túlhaladja. Ezért a rendszeres és tüzetes taglalás helyett meg kell elégednem néhány főbb mozzanat kiemelésével, illetőleg néhány példa bemutatásával.

A nyelvtörténeti kutatások két alapvető szempontja az idő és a tér problémája. Más szavakkal mondván ez annyit jelent, hogy a nyelvtörténet vizsgálja

egyrészt a nyelvi elemek múltjának kronológiai vonatkozásait, vagyis azt a kérdést, hogy a változások időben hogy következnek egymás után, másrészt vizsgálja úgynevezett nyelvföldrajzi vonatkozásait, vagyis azt a kérdést, hogy a nyelvi elemek változása a nyelvterület különböző részein hogyan zajlik le, milyen egyezéseket és különbözőségeket mutat. A nyelvtörténetben ez utóbbi szempont csak az újabb időkben kezdett előtérbe nyomulni; nyelvjárástörténetnek vagy történeti nyelvjáráskutatásnak szokás nevezni, de persze nem önálló stúdium, hanem a nyelvtörténet szerves része, valójában a nyelvtörténeti kutatásokat kibővítő, megtermékenyítő szemlélet és módszer.

A nyelvtörténeti kutatás a földrajzi nevek vallomását mindkét vonalon, az idő és a tér viszonylatában egyaránt nagyon jól felhasználhatja. Noha e két viszonylat sajátos egységet alkot, s egymástól élesebben elkülöníteni ma már aligha lehet, az egyszerűség kedvéért előbb földrajzi nevekből leszűrhető néhány kronológiai tanulságot említenék, s csak aztán térnek rá a nyelvföldrajzi vonatkozásokra.

3. A szótörténetben, a közszavak időbeli problematikájában a földrajzi neveknek abban van az egyik legfőbb jelentőségük, hogy a szavak életének igen korai vonatkozásait tárják föl.

Százszámra vannak például olyan szavaink, amelyek a földrajzi neveken sokkalta korábban kerülnek elő, mint amikorról első közzői előfordulásukat ismerjük. Az ilyen régi földrajzi nevekből kimutatható szavak természetesén jórészt olyan tárgykörökbe tartoznak, melyek a földrajzi névadásban jelentősebb szerepet játszottak. Így például térszínformaneveinknek, vízrajzi közneveinknek, növényneveinknek, állatneveinknek, tárgy- és építményneveinknek, foglalkozásneveinknek, anyagneveinknek, számneveinknek, viszonyító szavainknak stb. igen jelentékeny része földrajzi névben fordul elő először. Hogy itt gyakran milyen nagy időbeli különbségekről van szó, s a kérdéses nyelvelem életét a földrajzi nevek jóvoltából mennyivel előbb tudjuk nyelvtörténetileg igazolni, arra álljon itt néhány példa. *Család* szavunkat mint közzót a XVI. század előtti időből nem ismerjük; településnévben azonban már 1113-ban előfordul. Ugyancsak a XVI. századból van először adatunk a *tolmács* közzóra; de már egy 1075-ben keletkezett és 1217-ben átírt oklevél földrajzi neve számot ad nyelvünkben való meglétéről. A *csősz* közzót a XVI. század második feléből való Gyöngyösi Szótártöredék közli először; de egy helységnévben már 1093/1399-ből előfordul. A *róná*-ra nincs korábbi közzői adatunk a XVIII. század végénél; de mint helységnév már 1339-ben elénk kerül. A *pagony* meg a *bognár* szót SÁNDOR ISTVÁN szótára közli először 1808-ból; de hogy mindkettő mennyivel régebbi eleme nyelvünknek, azt az első 1338-ból, a második 1410-ből való földrajzi névi jelentkezése jelzi. Az ilyen általánosan ismert, köznyelvi szavakon kívül tucatjával vannak olyan tájszavaink is, amelyeket csak a nyelvújítás kora vagy még későbbi idő vetett felszínre, korai, középkori földrajzi névi anyagunkban azonban már jelen vannak, tehát régiségük nyilvánvaló.

Egyes közszavaknak a magyarban való korai meglétére nemcsak az okleveleknek rendszerint pontosan vagy legalábbis megközelíthetően időponthoz, évszámhoz köthető földrajzi névi adatai utalnak, hanem ilyen irányban következtetni lehet a különböző névtípusokban való előfordulásukból is. Az egyes földrajzinev-típusok ugyanis különböző régiségűek, illetőleg csak bizonyos időben keletkeztek, ezért többé-kevésbé korhatároló értékűek. Ismeretes pél-

dául, hogy a leghosszabb élettartamúak átlaiában a nagyobb vizek nevei: meg lehetőszen régi időre megy vissza a helységnevek több típusa is; viszonylag fiatal keletkezésűek ellenben a határrésznevek (dűlőnevek), közöttük is az úgynevezett birtoklástörténeti elnevezések. A különböző régiségű főtípusokon belül egy-egy altípus különlegesen alkalmas a kormeghatározásra. Így például számos kritérium alapján tudjuk, hogy *-i* képzővel ellátott helységnevek a XII. század utáni időben nemigen keletkeztek. Ha tehát ilyen helységnevében az *-i* képző magyar közszóhoz csatlakozott, akkor e szó a magyarban nem fiatalabb a XII. századnál, még akkor sem, ha közszo: adatai esetleg csak jóval későbből mutathatók ki, sőt ha az *-i* képzős helységnevé esetleg maga is csak későbből adatolható. Így például a *Csehi, Horváti, Tóti, Oroszi, Olaszi* stb., az *Apáti, Püspöki, Császári, Kovácsi, Szakácsi* stb., a *Teremi, Udvari* stb. helységnevek arra mutatnak, hogy az alapszavukul szolgáló magyar népnevek, foglalkozásnevek stb. — noha ilyen minőségben jórészt csak a XIV. század végi—XV. századi szójegyzékekben jelentkeznek — a XII. században már minden bizonnyal nyelvünk tartozékai voltak. Jóval nagyobb számuk miatt még szélesebb következtetési lehetőséget nyújtanak azok a helységnevek, melyek magyar közszavakból *-d* képző hozzáadásával lettek: *Kölesd, Parajd, Tyukod, Telegd, Szeged, Vasad, Sarkad, Sarud, Korpád, Sárd* stb. Mivel e képzővel helységnevek a XIV. század eleje után már legfeljebb csak elvétve alakultak, a bennük szereplő közszavak — bármennyivel későbből adatolhatóak is esetleg mint ilyenek — valószínűleg a XIII. század előtt keletkeztek, illetőleg kerültek be a magyarba.

Vannak olyan magyar közszavak is, melyeknek egykori meglétére kizárólag csak földrajzi nevekből tudunk következtetni, mert nyelvünkéből való kipusztulásuk, elavulásuk oly korai időkben ment végbe, hogy a közszavakat bővebben közlő nyelvemlékek időszakát már nem érték meg, a névanyagban azonban mint relictumok gyakran máig megmaradtak. Ilyen szempontból gyanúba fogható minden olyan földrajzi név, amely a magyar nyelvterület különböző részein viszonylag nagyobb számban és megközelítőleg azonos minőségben, funkcióban fordul elő. Bár a tulajdonnevek jelentésnélkülisége, illetőleg a közszavaktól eltérő jellegű jelentéstartalma közszo: jelentésük pontosabb meghatározását nem teszi lehetővé, funkcionális problematikájuk alapján nagy vonalakban jelentésük is kirajzolódik. Az efféle erdőnevekből: *Bükkerek, Fűzkerek, Mogyorókerek, Nyárkerek, Rekettyekerek, Somkerek, Szilkerek, Kőkényszilvakerek, Körtvélyesekerek* stb. biztosan következtethetünk arra, hogy volt a régi magyarban egy 'erdő'-féle jelentésű *kerek ~ kerék* szavunk, amely esetleg — bár korántsem bizonyosan — azonos a *kerek* melléknévvvel, ebben a jelentésében azonban közszóként egyetlen adatból sem mutatható ki. Főként a keleti magyar nyelvterületen igen gyakori az *Unom ~ Unyom ~ Unomáj ~ Unumáj* helynév. Abból a körülményből, hogy kizárólag régi vagy mai szőlők, szőlőskertek megnevezéseként fordul elő, nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy e nevek valami olyan régi magyar közszót őriznek, amely a szőlővel, illetőleg a szőlőműveléssel volt kapcsolatban; sajnos azonban a szó jelentését még az előbbi példánál is kevésbé tudjuk közelebbről meghatározni. Körülbelül ilyen formán állunk a *Berény* nevekkal, melyekből több tucat van a magyar nyelvterületen. Mivel személynévi eredetüket több okból is ki lehet zárni, s mivel mindig települések, lakott helyek megnevezéséül használatosak, bízást lehet arra gondolni, hogy valamilyen településfajta jelölő

régi magyar közszó sokrendbeli földrajzi névi alkalmazásával állunk szemben. A közelebbi jelentésmeghatározást sajnos az etimológia tisztázatlansága is gátolja. Szakasztott ugyanezt lehet mondani *Iklód ~ Iklad ~ Ikland* neveinkről is, melyekből szintén van néhány tucat, s melyek ugyancsak mindig településnévként fordulnak elő. Az efféle — még sok más példával is illusztrálható — földrajzi neveknek természetesen nagy a korhatároló értéke: még ha egyesekre viszonylag kései időpontból van is történeti adatunk, maguk a nevek és a mögöttük meghúzódó közzavak a középkornál aligha lehetnek fiatalabbak.

A földrajzi nevek természetesen a közzavak hangalakjának és jelentésének a problémakörében is sok kronológiai jellegű tanulsággal szolgálnak a nyelvtörténész számára. Az a körülmény, hogy a magyar szavak tekintélyes hányadának nemcsak első, de általában legkorábbi előfordulásai tulajdonnevekben, köztük jelentékeny számban földrajzi nevekben találhatók, igen megnöveli e neveknek a magyar hangtörténetben játszott szerepét. Az őmagyar nyelv hangtani történéseire például túlnyomórészt a tulajdonnév-anyag alapján tudunk következtetni. Innen van, hogy a magyar hangtörténet első rendszeres összefoglalója, GOMBÓCZ ZOLTÁN a tulajdonneveket a hangtörténet külön, önálló, a közzavak történeti adataitól megkülönböztetett forrásanyagként fogta föl, amit a tulajdonnevek jó része mögött rejlő közzói anyag, valamint a tulajdonneveknek a köznevekkel nagyjából azonos törvények szerint való hangfejlődése vitathatóvá tesz ugyan, de ami mindenesetre mutatja: a névanyagnak e téren való rendkívül fontos szerepét. A tulajdonneveknek és a közzavaknak az alapvetően azonos törvények szerint való hangfejlődése természetesen nem mond ellent annak a ténynek, hogy a földrajzi tulajdonnevekben megőrződött közzavak általában archaikusabb hangtani arculatúak, mint az ugyanazon a területen élő, velük azonos közzavak. Ez az élő, beszélt nyelvi anyagban is tapasztalható, de különösen szembeütő a nyelvemlékes, történeti adatokban. Mondjuk például a földrajzi nevek még akkor is tovább őrzik *körte* szavunk régebbi *körtvély* hangalakját, ha azon a területen a megfelelő közzó már *körté*-nek, *körtvé*-nek, *körtéj*-nek stb. hangzik; vagy a földrajzi név nyelvtörténeti adatában *Fizes*-t találunk, amikor megközelítőleg ugyanazon időből való és ugyanarra a területre lokalizálható nyelvemlékünk folyó szövegben a közzót *fűz* hangalakban írja. E jelenség oka az, hogy a tulajdonnevekben rögződött, bizonyos értelemben megkövült közzavak jobban ellenállnak a nyelvi változásoknak, főként a normatív behatásoknak, s így az irodalmi nyelvi norma is kevésbé érinti, befolyásolja írásmódjukat, mint amit a szokványos közzavaknál tapasztalhatunk. Nem kell külön magyarázni, hogy a hangtörténet számára ennek a sajátos archaizmusnak is megvan a maga jelentősége.

Noha a földrajzi nevek jelentéstana lényeges vonásokban tér el a közzavak jelentésstanától, számos közzavunk régi jelentésfejlődésének megrajzolásához földrajzi neveink segítenek hozzá bennünket. Ilyen alapon tudjuk például, hogy *nyír* szavunknak volt a régiségben 'mocsár, ingovány' jelentése is, sőt valószínűleg ez volt az eredetibb jelentése, ami — most már részletezhető módon — alkalmasint megvilágítja a *nyír* és az 'aestas' és 'populus' jelentésű *nyár* etimológiai azonosságát. A csak földrajzi nevekben megőrződött, de valamikor nyilván magyar közzóként élő, 'fiatal erdő, vesszőerdő' jelentésű *eresz-tevény* mutat rá *ereszt* igénk korábbi, sőt valószínűleg elsődleges 'kisarjad, kinő' jelentésére. A mindig levágott erdőrészt jelölő *Orotás*, *Orotvány* nevek jelzik, hogy *irt* igénk eredeti jelentése — a szó finnugor etimológiájával teljes

összhangban — 'metsz, vág, nyes' volt, s egyúttal jelentésbeli vonatkozásaik mellett hangalakjukkal is utalnak az *irt* és az *arat* etimológiai azonosságára.

4. A földrajzi neveknek, illetőleg az ezekben megőrződött közszavaknak a földrajzi nevekben nem szereplő közszavakkal szemben olyan vonásaik vannak, amelyek a nyelvtörténet térbeli problémáinak, a nyelvjárástörténeti kérdéseknek a tanulmányozásában különös súllyal esnek latba. A földrajzi nevek ugyanis, akár régi iratokból kibányászott, akár mai nyelvi előfordulásaikról van is szó, biztosan utalnak arra a területrésze, illetőleg az ahhoz a területrészhez köthető nyelvi-nyelvjárási típusra, amelyet mint nevek jelölnek, s legalábbis a szótörténet bizonyos vonatkozásaiban teljesen függetlenek — mondjuk — annak a személynek a nyelvhasználatától, aki lejegyezte őket, és annak a nyelvemléknek a lokalizációjától, amelyben szerepelnek. Ezzel szemben a nyelvemlékek „közönséges” közszavai csak többé-kevésbé köthetők területhez, a nyelvemlék lokalizációjának, illetőleg írója nyelvi életrajzának meghatározhatóságától függően, és ezeknek megannyi problémáival terhesen; de még a mai nyelvből gyűjtött tájszavak nyelvföldrajza is — tudjuk — számos problémát vet föl, s nem határozható meg mindig egyértelműen. Hogy a kérdést egy példával szemléltessem: az 1138-ból való Dömösi Adománylevélben közölt *Ság* helynév, mely a 'domb, halom'-féle jelentésű kihalt, illetőleg csak földrajzi nevekben fennmaradt *ság* szavunkat rejt magában, mint a Tolna megyei Kónyi mellett fekvő elpusztult település, valamint egykori és mai domb neve e területhez, illetőleg az itt élő hajdani nyelvjáráshoz biztosan hozzáköthető; megtudjuk általa, hogy a *ság* közszó valamikor élt e terület rész nyelvjárásában; az általa jelölt hely ismeretében támpontot kapunk egykori jelentéséről; sőt bizonyos főntartásokkal — tudniillik ebbe már az oklevélíró is beleszólhatott — egykor itt élő hangalakjára is következtethetünk; — és mindezt anélkül, hogy az adománylevél nyelvi lokalizációjáról, írójának kilétéről bármi közelebbit tudnánk. Ilyen fokú területi pontosságot nemhogy a sok száz éves emlékek köznyelvi anyagától, de bizonyos vonatkozásokban mai tájszó-feljegyzéseinktől sem remélhetünk.

Mindennek a történeti szóföldrajz számára igen nagy a jelentősége. Lehetővé teszi ugyanis, hogy azt a sok százra rúgó köznevet, amelyet földrajzi neveink rendszeresen tartalmaznak, területi elterjedésében a legpontosabban meghatározhassuk. A földrajzi nevek alapján tehát hosszú sorát tudjuk megállapítani azoknak a vízrajzi közneveknek, települési közneveknek, térszinformációneveknek, gazdaságtörténeti elnevezéseknek, egyedi és gyűjtő jellegű növényneveknek stb., amelyek a magyar régiségben nem voltak országos elterjedésűek, hanem csak a nyelvterület egy részén éltek, tehát — ahogy azt mai terminológiával mondanók — valamikor valódi tájszavak voltak. És újólág hangsúlyozni kell, hogy e nyelvjárástörténeti megállapítások levonására nemcsak a régi iratok történeti anyaga alkalmas, hanem a mai nyelv relictumszerű földrajzi nevei is pár száz évre visszavetítik az akkori földrajzi köznév-anyag nyelvjárási helyzetét; sőt a mai gyűjtések rendszeressége és többé-kevésbé az egész nyelvterületet behálózó volta e téren különlegesen becses fogódzókát szolgáltathat.

A földrajzi tulajdonnevek köznévi elemeinek területi kiértékelése természetesen nemcsak egy-egy szó régi nyelvföldrajzát vetíti elénk, hanem az egyedi problémák egész sorának számbavétele már általánosabb nyelvjárástörténeti következtetésekre, régi nyelvjárástípusok területi elhelyezkedésére is fényt vethet.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelvjárástörténeti kutatásokban, pontosabban a nyelvtörténet térbeli, területi problematikájában e téren fölmerülő hatalmas lehetőségek alig kerültek még kihasználásra; számos új eredménnyel kecsegtető rendszeres kimunkálásuk a jövő nyelvtörténeti kutatásainak feladatkörébe tartozik. Néhány egyedi jellegű részeredmény azonban már többé-kevésbé felszínre került, amely mint példaanyag az ide vágó problematikát szemléltetheti. Így — többek között — a magyarországi víznevek vizsgálata alapján derült fény arra, hogy rég kipusztult, elletőleg csak tulajdonnevekben megőrződött, finnugor eredetű, 'folyóvíz, patak' jelentésű *jó* szavunk a honfoglalást követő évszázadokban valódi tájszó volt, csak az északkeleti-keleti magyar nyelvjárási részlegekben volt honos, de a nyelvterület nyugati és déli részein nem ismerték. Nemcsak nyelvemlékes földrajzi névi adatok, hanem a mai névanyag is jól mutatja, hogy néhány szláv eredetű földrajzi köznevünk: a 'domb, sziget' jelentésű *gorond*, az 'ér, patak' jelentésű *erge*, a 'vizenyős hely' jelentésű *szomoga* csak északkeleti nyelvjárástípusainkban volt ismeretes. Az ugyan-csak 'vizenyős hely' jelentésű *mocsolya* már valamivel nagyobb területen élt mint középkori magyar közszó: a nyugati és az északi nyelvjárásokban, de másutt nem lett belőle tulajdonnév, ami biztos jele annak, hogy köznévként sem ismerték. Középkori és későbbi nyelvemlékes adatok alapján tudjuk, s a mai relictumok is megerősítik, hogy 'mocsár' jelentésű *ban ~ hany* szavunk meg 'bucka' jelentésű *gyűr* szavunk csak a Kisalföldön és a Dunántúl nyugati felén volt honos. A nyugati magyar nyelvterület valódi tájszava volt a 'töltés' jelentésű *öttevény* is. Számos elpusztult település neve mellett mai helységnevek tucatjai őrzik a *fa* közszt: *Andrásfa, Martonfa, Gógánfa; Gergelyfája, Abafája* stb. E közszo etimológiája ugyan nem tisztázott, tudniillik a *falu*-hoz való kapcsolásának helyessége vitatható; az azonban bizonyos, hogy jelentése 'falú, lakott hely' volt. A vele alakult helységnevek alapján pontosan megrajzolható a szó középkori elterjedési területe: nem ismerte, következésképpen a földrajzi névadásban sem alkalmazta a magyarság egy része; egyfelől a nyugati (dunántúli, kislalföldi), másfelől a keleti (kelet-erdélyi) nyelvjárások tájszava volt csupán.

Magától értetődik, hogy a földrajzi tulajdonnevek megőrizte régi magyar földrajzi közsztök a szótörténetnek nemcsak arra a kérdésre adnak feleletet, hogy megvolt-e a kérdéses szó a kérdéses területen, avagy sem. Levonható belőlük sok-sok nyelvjárástörténeti tanulság a hangtan, az alaktan és a jelentéstan témakörében is. Például a *bükk, gyümölcs, püspök, füzes* stb. szavak igen gyakori földrajzi névi jelentkezése lehetővé teszi a nyelvtörténeti adataikban meglevő *i ~ ü* hangviszony pontos helyhez rögzítését, s ezáltal nagyban elősegíti e hangviszony régi nyelvöldrajzának földterítését. Hogy a jelentéstan területéről is hozzak egy-két példát: A Dunántúl helységneveiben külön típust képviselnek az ilyenek: *Györgysoka, Semjánsoka, Papsoka, Leánysoka* stb. E régi adatokkal is bőven igazolható nevek világosan jelzik, hogy a nyugati magyar nyelvterületen *sok* melléknévünknek még a középkorban kialakult egy regionális, másutt nem tapasztalható jelentésváltozata: a szó itt átcsapott a főnévi kategóriába is, és nyilván 'sokadalom' jelentésen keresztül 'falú' jelentése is kifejlődött. Erdélyben gyakori régi és mai földrajzi tulajdonnév a *Ropó*, amely egy 'meredek, de járható hegyoldal; hágó' jelentésű közsztóval azonos. E közszo a *rop* ige igeneve, és a jelentéstan területén azt vallja, hogy a *rop* igének a nyelvterület e részén 'fölfele megy, kapaszkodik'-féle jelentése is kifej-

lődött. A *Ropó* nevek jól elvégezhető lokalizációja pontosan kirajzolja azt a területet, ahol e jelentésfejlődés, illetőleg ennek megtörténte után a speciális igenévi használat bekövetkezett.

5. Mind a problémák, mind a példák sorolását bőven folytathatnám még. Gondolom azonban, az elmondottakkal is sikerült némileg megvilágítanom, milyen hatalmas segítséget ad, illetőleg adhat a történeti nyelvtudomány számára, ha a földrajzi tulajdonneveket, közelebbről az e tulajdonnevekben megörögződött és megőrződött közszavakat minél több vonatkozásra tekintettel bevonja vizsgálati körébe. Hogy ezt kellő eredményességgel tehesse, szüksége van nyelvünk történeti és jelenkori földrajzi neveinek minél szélesebb és rendszeresebb gyűjteményére. Ezért befejezésül csak újólág hangsúlyozni tudom minden ilyen irányú gyűjtőmunkának általában való nagy tudományos jelentőségét és sok más tudományág ide vonatkozó érdekeltsége mellett különösképpen rendkívüli nyelvtörténeti becsét.

УРОКИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСТОРИИ ЯЗЫКА

Лоранд Бенке

Топонимия в основном является лингвистической дисциплиной, хотя она связана и со многими отраслями науки. Ее отношение к языкознанию в целом и к отдельным его отраслям определяется тем, что значительная часть географических названий возникла из элементов, уже ранее живших в языке. Поэтому географические названия включают в себе важный источник, причем не только старые, но и недавно возникшие, современные географические названия.

В дальнейшем автор анализирует некоторые вопросы, связанные с элементами географических названий, находящимися в разговорном языке.

Языковедческое исследование одинаково хорошо может использовать показания географических названий в отношении времени и пространства.

Способ исследования в установлении географической распространенности и в этимологии, а также в установлении дальнейших важных языковых и языковедческих выводов автор показывает на разнообразных примерах.

Всем этим он хочет подчеркнуть важность все более обширного и систематичного собирания географических названий.

SPRACHGESCHICHTLICHE LEHREN DER GEOGRAPHISCHEN NAMEN

Von

LORÁND BENKŐ

Die Namenkunde ist eine grundlegend sprachwissenschaftliche Disziplin, obwohl sie mit manchen andern Wissenszweigen verknüpft ist. Ihr Verhältnis zum Ganzen und zu einzelnen Teilen der Sprachwissenschaft ist durch den Umstand bedingt, dass ein bedeutender Anteil der geographischen Namen aus bereits früher in der Sprache lebenden Elementen entstanden ist. Deshalb enthalten die geographischen Namen — und zwar nicht nur die alten, sondern auch die in neuerer Zeit entstandenen, jetzigen Namen — wichtiges Quellenmaterial.

Im weiteren werden einige, mit den gemeinsprachlichen Elementen der geographischen Namen verknüpfte Fragen behandelt. Die Aussage der geographischen Namen kann von der sprachgeschichtlichen Forschung sowohl in zeitlicher wie in räumlicher Relation gleichermaßen sehr wohl benützt werden. Art und Weise der Benützung zur Feststellung der Etymologie sowie der geographischen Verbreitung, bzw. zur Erreichung weiterer wichtiger sprachlicher und sprachgeschichtlicher Aufschlüsse werden an vielfältigen Beispielen vorgeführt.

Mit alledem wünscht Verfasser die Wichtigkeit des möglichst umfassenden und systematischen Sammelns der geographischen Namen zu betonen.

PETŐFI ÉS A SZLOVÁKOK*

Írta: CSUKÁS ISTVÁN

1.

A világszabadság költőjének művészi, politikai és emberi hitelét semmi sem bizonyítja jobban, mint költészetének, hírének gyors elterjedése az európai irodalomban. A polgári irodalomtörténetírás ennek az okát Petőfi halálának körülményeivel, a személye körül 49 után kialakult „nagy elismerés és nemzeti rajongás” külföldi hatásával [1], vagy éppen a befogadó nemzet szellemének „simulékonyosságával”, nyelvének „érzékeny affinitásával” [2] magyarázza. Nem kétséges, hogy a segesvári rejtély és a szárnyra kelt legendák is hozzájárultak a közfigyelem fölkeléséhez. De a szinte egycsapásra támadt és széles körben elterjedt visszhang elsősorban Petőfi költészetének legsajátosabb vonásaiból, az alkotói életpálya és az alkotás alapvetően haladó, forradalmi jellegéből következik.

A 19. század közepének Európájában a hanyatló romantika elsekélyesedett népiességével szemben Petőfi „a modern világirodalom egyetlen plebejus lírai lángelméjeként” tűnik fel, aki nem a kívülálló polgár leereszkedő, kuriozumot kereső vagy filantróp gesztusával fordul a nép felé, hanem lényege szerint, a szemléleti, érzelmi és akarati azonosulás teljességével népi költő, és éppen akkor szólal meg a „nép nevében”, amikor az történelmi szerepet követel magának [3]. Petőfi tájleíró versei állítják vissza az évszázadok óta megbillent egyensúlyt az ember és a természet között és teremtik meg azt a harmóniát, amely messze túlmutat az egyéni látásmód és művészi ábrázolás keretein, mert társadalmi-politikai tartalma van. A magánélet és a közélet egységének talajából táplálkozó szerelmi lírájával polgárjogot vívott ki a realitásában és természetességében szép emberi érzésnek akkor, amikor az már — a kapitalizmus üzleties szelleme következtében — úgyszólván kiszorult az európai líra tematikai köréből [4]. Politikai költészete pedig úgy tudott sajátosan magyar s egyben európai is lenni, hogy történelmi múltunk leghaladóbb függetlenségi és társadalmi törekvéseit ötvözte egybe a nagy francia forradalom szellemével és az utópista szocializmus tanításainak pozitív elemeivel. Egész életműve az uralkodóvá lett nép művészi formakincsével fejezte ki a magyar s egyben az európai haladás akkor legmélyebb tartalmait.

De híre elterjedésének külső körülményei is a társadalmi haladáshoz kapcsolódnak. Élete és költészete elválaszthatatlan a magyar forradalom és szabadságharc ügyétől, ez pedig a 48-as Európa népmazgalmainak édestestvére volt. „Ahogyan a magyar szabadságharc igazolja Magyarországot politikailag és történetileg Európa haladó népei előtt, úgy igazolja Petőfi a magyar költészetet századok óta először Európa haladó olvasói és kritikusanál előtt: a magyar

* Részlet a „Petőfi a szlovák irodalomban” c. készülő tanulmányból.

szabadságharc és Petőfi költészete úgyszólván egyik végső történeti funkciójukban.” [5].

Az első idegen nyelvű sajtóközlemények és versfordítások az új európai szellemi áramlatok iránt fogékony hazai német lapokban jelennek meg [6].

A Pressburger Zeitung irodalmi melléklete, a Pannonia, 1844. április 27-i számában már hírt ad a Nemzeti Kör határozatáról, Petőfi első kötetének tervezett kiadásáról [7]. Egy évvel később ugyanitt bukkan fel az első idegen nyelvű (német) Petőfi-vers, a pozsonyi születésű DUX ADOLF munkája. Ettől kezdve rohamosan nő nemcsak a versek száma, hanem a közvetítőké is. 1846-ban DUX ADOLF egész kötetnyi fordítást ad ki. Ezt követi 1849-ben KERTBENY KÁROLY német nyelvű Petőfi-kötete, de közben újabb nevek kapcsolódnak a Petőfiéhez, egyebek között olyanok, mint ANTON VILNEY bécsi író-forradalmáré, aki 1848-ban 13 költeményt tolmácsol, HOFFMANN KÁROLY pesti német újságíróé, aki a Nemzeti dal lefordítása miatt 1849-ben kétvi börtönre ítélték [8], vagy KOLBENHEYER MÓRICÉ, aki Vörösmarty-, Arany- és Petőfi-verseket tolmácsol, s 1848 decemberében azért szenved üldöztetést, mert „gyakran forradalomra, árulásra, kommunizmusra uszítani merészkedett” [9]. A hazai német közvetítők, különösen Kertbeny fordításai jelentős szerepet játszottak abban, hogy Petőfi költészete tőlünk nyugatra gyors ütemben vált ismertté.

Az így kibontakozó Petőfi-kultusznak nagy lendületet adott a forradalom és szabadságharc magyar emigrációja. A nyugati Petőfi-kultusz központjai egybeesnek az emigráció tartózkodási helyeivel [10]. A magyar forradalom menekültjei szétviszik a forradalom költőjének híret és kapcsolatba lépve nyugati haladó írókkal, kezdeményezik és segítik a francia, olasz, angol és újabb német nyelvű Petőfi-versek megjelenését. Arra is van adat, hogy Párizsban már 1847-ben orosz nyelvű fordítások készültek a Bakunin köréhez tartozó GOLOVIN munkájaként [11]. A fenti körülményekkel magyarázható, hogy a németeknek 1850-ben, az angoloknak pedig 1851-ben már van János vitéz-ük [12].

De nemcsak a nyugat-európai visszhang mutat szoros összefüggést a haladó mozgalmak és a Petőfi-kultusz között. A hozzánk közelebb eső cseh nyelvterületen is a progresszió hívei vesznek tudomást először a magyar költőről. A magyar irodalmi életet élénk figyelemmel kísérő *Česká Věla* c. lap már 1844-ben említi Petőfi nevét, 1846 elején pedig Petőfi ifjúságának nehéz szakaszáról, nélkülözéseiről tájékoztatja olvasóit. Ugyanebben az évben a cseh nemzeti függetlenség harcos írója, KAREL HAVLIČEK BOROVSKÝ említi „a legújabb időkben ünnepelt magyar költőt” s a hóhér köteléről szólva csípős megjegyzést tesz a magyar nacionalizmus nemzetiségellenes politikájára [13]. 1847 első napjaiban pedig már három Petőfi-verset is közöl a *Česká Věla* (Etelkéhez, Fa leszek, ha . . . , Az én szerelmem). Az „S” betűvel jelzett fordító minden bizonnyal KAREL SABINA, a 48-as cseh radikálisok egyik vezére, aki ebben az időben a lap aktív munkatársa volt, a prágai harcokban tevékenyen részt vett s igyekezett a munkássággal is kapcsolatot teremteni [14]. Petőfi verseivel feltehetően a Dux-féle német fordítások útján ismerkedett meg.

A cseh olvasóközönség az 50-es évek derekán találkozik ismét Petőfi költeményeivel a világirodalmi tájékozódás szándékával indított *Lumír*-ban, majd a *Časopis Múzea Kr. Českeho* c. folyóiratban. Az utóbbiban közölt két vers fordítója ALEXANDER MÜLLER, aki az ekkor Prágában működő Riedl Szende tanítványaként aktívan közreműködött a magyar irodalom cseh nyelvű köz-

vetítésében [15]. Neki is, Riedl Szendének is szerepe lehetett — az akkor cseh körökben jól ismert Szarvady—Hartmann-féle német nyelvű Petőfi-kötet mellett — abban, hogy JÁN NERUDA, a nagy haladó cseh költő is megismerkedett Petőfi műveivel. NERUDA folyóiratában — amely címében is a Petőfi-szerkesztette Életképeket idézte: *Obrazy života* — előbb A. MÜLLER, majd maga NERUDA mutat be cseh nyelven a magyar költő verseiből. Ettől kezdve hosszú ideig NERUDA a cseh Petőfi-kultusz terjesztője. Nemcsak érdeklődési körük, jellemük hasonlósága, közös írói eszményképeik váltják ki a rokonszenvet [16], hanem mindenekelőtt az eszmei rokonság, a haza- és népszerűtet, a szabadságért való lelkesedés, a forradalmiság. NERUDA érdeklődésében az az igazság jut kifejezésre, hogy a „szabadságért harcoló nép költőjét a szabadságért harcoló másik nép érti meg igazán” [17]. A lengyeleknél is egy szabadságharcos legionárius naplójában történik először utalás Petőfire. Ezt követi a Biblioteka Warszawska 1851. évi ismertetése, majd ugyanitt SEWERYNA PRUSZAKOVA 1861—62-es versfordításai. 1861-ben ad közre lengyel nyelvű Petőfi-verseket WLADISLAW SABOWSKI is, aki 1869-ben már közvetítő nyelv nélkül, magyarból fordított János vitéz-zel gazdagítja a lengyel Petőfi-irodalmat [18].

Az előbbtől lényegesen eltérő kép tárul elénk a régi Magyarország nem magyar népeinél. A XIX. század első felében kialakult sajátos társadalmi-politikai helyzet és ebből folyóan a magyarok és az ország más népei között a 48-as mozgalomban létrejött tragikus ellentét határozza meg alapvetően Petőfi recepcióját e népek irodalmában. A költőt az a forradalmi hullám emelte magasra, amely — a magyar nemzeti törekvések ellentmondásossága miatt — a nem magyar népek követeléseit maradék nélkül kielégíteni nem tudta. Elsősorban ezért — de mint a szlovákoknál látni fogjuk, más okok miatt is — Petőfi nagy késéssel, csak a század vége felé, ill. a századfordulón kapta meg méltó elismertetését ezekben az irodalmakban [19].

Így hát hiába keresnénk a költő nyomait a 48-at megelőző évek nemzeti-ségi sajtójában. A pesti *Spiegel* és a *Pressburger Zeitung* is csak a radikális eszmék iránt fogékony s ezzel párhuzamosan többnyire a magyar asszimiláció útjára tért városi német értelmiség és polgárság érdeklődését fejezte ki. De már az erdélyi századok — önálló történelmi tradícióik, fejlett kultúrájuk tudatában — a magyar nemzeti törekvésekkel a saját nacionalizmusukat állították szembe. Ezért elzárkóztak nemcsak a magyar mozgalomtól, hanem az annak szellemével átitatott kulturális és irodalmi élettől is [20]. Az elzárkózást illetően hasonló helyzettel találkozunk a szlovákoknál is.

Mivel Közép-Európa népei a polgárosodás küszöbére a nemzeti elnyomás állapotában érkeztek el, mozgalmaik már a század első évtizedeiben heves nyelvi-kulturális harcokban nyilvánultak meg. Az ezek során felszított erős nacionalizmus hatotta át azután a 30-as évektől induló politikai harcaikat. A magyar nemzeti mozgalmat az a sajátos kettősség jellemezte, hogy az osztrák elnyomással szemben az egyenjogúságért, a polgári átalakulásért és a nemzeti kultúra fejlődéséért vívott jogos harc a másik oldalon — a nem magyar népek irányában — a türelmetlen magyarosítás tendenciáival párosult. Ezt a célt szolgálta az 1843—44. II. tc., amely az iskolák tanítási nyelvül a magyart rendelte el, ezt igyekezett alátámasztani a 40-es évek sajtója a magyar nyelv magasabbrendűségének propagálásával. Ezeket a tendenciákat erősítették egyes megyék telepítési akciói, valamint az ipar és a közlekedés fejlesztésére, a nemzeti piac kiépítésére irányuló törekvések is [21].

A magyarosítási törekvések szenvedélyes elutasításra találtak a nem magyar népek nemzeti mozgalmainál. Ennek megnyilvánulása volt az a széles körű nyelvi harc, amely a 40-es évek elején a magyarok és a szlovákok között zajlott le. A szlovákellenes akciók vezetője ZAY KÁROLY, az evangélikus egyház főfelügyelője volt, az ő nevéhez fűződik *Ludevít Štúr* elmozdítása is a pozsonyi líceum csehszlovák tanszékének éléről. A mindkét oldalon táplált erős nacionalista elfogultság teljesen érthetővé teszi, hogy *Štúr* lapja, a többszöri elutasítás után 1845 júliusában meginduló *Slovenskeje Národňje Novini* és annak kulturális-irodalmi melléklete, az *Orol Tatránskei* teljes közömbösséget mutat a magyar irodalom és általában a magyar kultúra iránt. Sem a lapengedély indokolásául felvázolt tematikai tervben, sem a megjelent lapszámokban nincs szó — a szlovák és magyar történelemre való utaláson kívül — szellemi életünket érintő kérdésekről. A lap érdeklődésének középpontjában a magyarosítás elleni harc és a szlovák irodalmi nyelv megeremtésének problémái állottak. Amilyen határozottan tiltakozott a magyar nyelv kötelező és általános bevezetése ellen, éppen olyan szenvedéllyel utasította el a cseh nyelv további megtartását javasló érveket. Jellemző a korabeli liberális nemesi szemléletre az a naív óhaj, amely a Pesti Hírlap 1846. március 12-i számában nyert megfogalmazást a *Slovenskeje Národňje Novini*-t kommentáló cikkben. A cikkíró azt várta volna a szlovák nemzeti mozgalom lapjától, hogy „igyekezni fog a magyar érdekeket tót ajkú olvasóival megismertetni” [22]. Holott az egymás megértésének, a kulturális, irodalmi közvetítésnek az útját ekkorra eltorlaszolták már azok az „elviharzott szócsaták”, amelyek a magyar és szlovák nacionalizmus későbbi tragikus összeütközésének jelei voltak.

Ha ŠTÚRÉK sajtója nem is vállalkozik a közvetítő szerepére, politikai szemléletük, programjuk — a 48-at közvetlenül megelőző években — liberális-polgári követelésekkel bővül. Így — átmenetileg — közeledést mutat a magyar nemesi ellenzékhez, sőt mintha a magyar radikálisok egyes nézeteivel is rokonságban volna. Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása az ismeretes 1847-es országgyűlési beszéd az örök váltság tárgyában, amely Kossuthot is elismerő szavakra készítette és a harci szövetség lehetőségeit villantotta fel előtte. Ebben a beszédben ŠTÚR a hazafiság kérdését is érintette, éles különbséget téve a vagyonos osztályok és a nincstelenek között: „Könnyű annak hazaszeretetről beszélni, kinek számára és gyönyörködtetésére az országban minden készen áll, ki terjedelmes birtokain legelteti szemeit... ki semmit sem ad, csak gyűjt, ki semmit sem szenved, csak élvez; ez valóban szeretheti honát, mert honszeretetében szereti csak önmagát” — de akinek nincsen semmije, viseltethet-e „szeretettel a hon iránt?” [23]. Semmi konkrét bizonyíték nincs arra, hogy ŠTÚR ismerte volna Petőfi verseit, bár magyar nyelvtudása, közéleti szereplése folytán feltételezhető, hogy a sajtóban nevével és verseivel találkozott. Ezért amit megállapíthatunk, csak az a pusztán tény, hogy az országgyűlési beszéd idézett sorai szembeötlő eszmei-szemléleti rokonságot mutatnak Petőfinek *A nép c.*, 1846-ban írott versével. A költő ennek zárósoraiban („Haza csak ott van, hol jog is van, S a népnek nincs joga”) mondja ki „forradalmi demokratizmusának alaptételét: a nép szabadsága és a nemzeti függetlenség ügye elválaszthatatlanok egymástól” [24]. Ugyancsak rokon ŠTÚR gondolataival Petőfinek egy másik, 1848 őszén írott versében (*A vén zászlótartó*) az a szentencia-szerű tömörséggel megfogalmazott tétel, amely így hangzik: „Küzd a gazdag, de nem a hazáért, Védi az

a maga gazdagságát... Csak a szegény szereti hazáját.” ŠTÚR politikai nézeteinek, szemléletének a radikális baloldallal — legalábbis átmenetileg — rokon elemei még élesebb megvilágításba kerülnek, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy kapcsolatok fűzték a cseh nemzeti mozgalom demokrata vezetőihez, KAREL HAVLIČEK BOROVSKÝHOZ, a Petőfit fordító radikális demokrata SABINÁHOZ és erős baráti kötelékek kapcsolták össze a 49 után Svájcba emigrált forradalmár FRIČ-csel [25].

A szlovák nemzeti mozgalomnak ez az eszmék síkján felvillanó — bizonyára a prágiai hatására is létrejövő — találkozása a magyar liberalizmus sőt radikalizmus gondolkörével azt mutatja, hogy e mozgalmak demokratikus tartalmát és célkitűzéseit illetően potenciálisan adva voltak a harci szövetség feltételei. Ezt támasztja alá a márciusi forradalom vívmányainak szlovák visszhangja is. A Petőfiék által szervezett és vezetett pesti forradalom kivívta a polgári szabadságjogokat az ország egész dolgozó népének, nemzeti különbség nélkül. „A forradalom atmoszférájában egyidőre valóban az együttműködés, a ’világsszabadság’ gondolata került előtérbe a magyarországi népek egymás közötti viszonyában.” [26]. Ugyanez tükröződik ŠTÚR egyik cikkében is, amely egyúttal érzékelteti azt is, miért volt szükségképpen csak átmeneti jellegű az országban zajló nemzeti mozgalmak összhangja: „Ezzel egyelőre meg lehetünk elégedve és a szabadságot egész lelkünkben eredő ’sláva’-val fogadhatjuk. Ha nemzeti szempontból is megkaptuk volna azt, amire feltétlenül szükség van, akkor teljesen szabadok és megelégedettek lehetnénk.” [27].

A „nemzeti szempontból... feltétlenül szükséges” igények kielégítése azonban elmaradt. Ezek az igények ugyanis a magyar liberalizmus nemzet-szemléletébe nem fértek bele, a szlovák, ill. nem magyar népek vezetőinek szemléletében pedig egyre inkább csak a nemzeti követelések kaptak helyet.

Ebből a szemléleti torzulásból származott a liberális középnemesség nemzetiségi politikája, amely mindennél világosabban mutatja a 48-as magyar nacionalizmus kétarcúságát, ellentmondásosságát. Ennek az elvi alapját ugyanis a „politikai magyar nemzet” koncepciója alkotta, amely a feudális „natio hungarica” helyébe lépve egy nemzetnek tekintette az — akkor már sok nemzet által lakott — ország egész lakosságát. Ennek a szemléletnek az alapján hirdette a mozgalom élén álló középnemesség a magyarság szupremáciáját, a nemzetiségek kisebb értékűségét, a magyarosítás jogosságát. Ezért nem volt képes — legalábbis a 48–49-es mozgalom első szakában — megérteni a polgári szabadságjogokat meghaladó nemzetiségi kívánságokat. A bécsi elnyomók ellen irányuló, haladó nacionalizmusa retrográd erővé vált a nemzetiségek irányában [28]. Ez utóbbiak elégedetlenségét, — amelyben a nemzeti sérelmekhez a paraszti tömegek szociális követelései is járultak — szította a bécsi udvar beépített ügynökei, császári tisztek és bizalmi emberek útján fegyveres fölkeléssé a számára legveszedelmesebb nemzetiség, a magyarság ellen [29].

A magyar forradalom elleni fegyveres támadás szubjektív feltételei már a nyelvi harc és a magyarosítás éveiben érlelődtek a nemzetiségi mozgalmak vezetőiben. 1848 nyarán pedig a polgári átalakulás vívmányait és a még megoldásra váró szociális problémákat háttérbe szorította a szűk látókörű nacionalizmus. A prágai szláv kongresszuson a cseh liberális burzsoáziának PALACKÝ által kialakított politikai koncepciója érvényesült, amely ŠTÚRÉK he-

lyét és szerepét Ausztria mellett, a bécsi ellenforradalom oldalán határozta meg [30].

Felelősség terheli ezért a magyar mozgalom középnemesei vezetését is, amely a nemzeti követelések merev elutasításával maga is hozzájárult az ellenforradalom táborának erősítéséhez. De az 1848 őszen végrehajtott fegyveres támadások azt is mutatják, hogy Štúr és a többi nemzeti vezető — az osztrák ellenforradalmat támogatva — a nemzeti elvakultság útjára léptek. Korábban haladó nacionalizmusuk akkor vált reakciós erőkké, amikor a magyar nemzeti mozgalom az európai haladás élvonalában harcolt és jellegében egyre erősebben domborodott ki a más népekkel való szolidaritás tudata [31].

A magyar és a szlovák nacionalizmusnak ez az ellentétes fejlődése nemcsak a két mozgalom között támadt szakadékokra utal. A nemzeti elvakultság abban is megakadályozta ŠTÚRT és híveit, hogy 48 bonyolult viszonyai között megérteni tudják saját népük, a szlovákság valódi érdekeit, a szlovák dolgozó tömegek politikai hangulatát. A bécsi reakció szolgálatába állva nemcsak a forradalommal kerültek szembe, hanem saját nemzetük érdekeivel is. Így érthető, hogy két fegyveres akciójuk nemcsak katonailag, hanem politikailag is sikertelen maradt, mert nem tudta maga mellé állítani a nép széles tömegeit. Ezzel szemben a szlovák nép nagy része a magyar szabadságharcot támogatta. A ŠTÚR által szervezett ellenforradalmi csapatokban az 1848 szeptemberi betörés alkalmával 4000, a decemberi akcióban 750 fegyveres vett részt. A szlováklakta megyék ugyanakkor közel 10 ezer újoncot küldtek a forradalmi hadseregbe. Mintegy 115 ezren jelentkeztek nemzetőrnek ebben az országrészben, nagy többségben szlovákok. „Árvában, Zólyomban, Hontban, Barsban és Zemplénben különösen jó volt a hangulat, százával, ezrével álltak a szlovák önkéntesek a magyar szabadságharc oldalára. Különösen Árvában volt nagyarányú a népfelkelés, négyezren sorakoztak a szabadságharc zászlói mögé. A szlovák bányászok mindvégig kitartottak a forradalom és a szabadságharc ügye mellett” [32]. A dolog érdemi részét, tehát a szlovák dolgozó tömegek politikai hangulatát és magatartását illetően így látta ezt a szabadságharc hónapjainak egyik vezető politikusa, SZEMERE BERTALAN miniszterelnök is [33].

A néptömegek ösztönös politikai tájékozódása megbízhatóbbnak bizonyult, mint a szlovák vezetőké. A nép a szociális problémák megoldását a nemzeti sérelmek elé helyezte, ezért találta meg szélesebb társadalmi alapon a közös cselekvés útját a magyar tömegekkel a közös ellenség, Bécs ellen. ŠTÚR és csoportja — a legjobb szándék ellenére is —, mert az „egészet” a „rész”-nek vetette alá, a kamarilla fondorlatainak esett áldozatul. Tragikus tévedésükről — elismerve a jóhiszeműséget és szándékaik szubjektív értékét — helyesen állapítja meg ANDREJ MRÁZ: „Štúr és híveinek csoportja a szárazra vetett hal sorsára jutott és objektíve az ellenforradalmi császári Bécs szövetségesévé lett. Arra törekedett, hogy a döntő forradalmi időben népe számára biztosítsa a nemzeti jogokat, amelyek közé szervesen beillesztette a szociális jogokat is, de két malomkő közé került, és azon érdekek miatt, amelyek számára a legfontosabbaknak tűntek, eltávolodott azoktól az erőktől, amelyek a reakciós osztrák és európai zsarnokság elleni harcban a korabeli haladó társadalmi erők érdekeit védték.” [34].

Ha Petőfi európai visszhangjának okait költészete haladó vonásaiban, a progresszív társadalmi erők és mozgalmak érdeklődésében jelölhetjük meg,

akkor e visszhang hiányát közvetlen szomszédainknál — így a szlovákoknál is — azzal az ideológiai-politikai antagonizmussal magyarázhatjuk, amely e népek burzsoáziája és a magyar forradalom között fennállt. Petőfi a forradalmi republikanizmus költője volt, tehát nem lehetett egyben a Habsburg-ház szövetségeseinek költője is. Elég találomra kiválasztani és egymás mellé tenni néhány megnyilatkozást mind a két oldalról, hogy szembetűnjék a kétféle szemlélet és gondolkodásmód éles, kibékíthetetlen ellentéte. Az 1848-as Szlovák Nemzeti Tanács felhívása — JOSEF M. HURBAN fogalmazásában — így látja az összefüggéseket a magyar és az európai forradalmak között: „A magyarok kihasználva az európai lázadásokat, rátámadtak a mi közös királyunkra és kierőszakolták tőle a magyar kormányt.” [35]. Ezzel szemben Petőfi a magyar forradalmat az általános európai fejlődés, „egy nagyszerű, erőszakos megrázkódtatás” [36] részeként szemléli. ŠTÚR és híveinek 1848 őszén kiadott kiáltványa a Habsburgok iránti szilárd hűség dokumentuma: „Királyunk és a királyi ház kijelentette nekünk, hogy nem tűri egyesek zsarnokságát mások felett, királyunk az első, aki az összes nemzetiségek egyenjogúságát kinyilatkoztatta. Kihez kell hát jobban ragaszkodnunk, mint a mi királyunkhoz?” [37]. Petőfi pedig ugyanez év májusában történelmi példák ürügyén mondta el véleményét a királyi szó hiteléről, a királyi ház becsületéről (A király esküje, Bánk bán). Régen bejárta már az országot röplapokon A királyokhoz c. vers, és refrénje, a „Nincsen többé szeretett király” a magyar kispolgárság tagjait is Petőfi-ellenes gyalázkodásra ingerelte, amikor egy másik röplap, M. M. HODŽA felhívásával harcba hívta a szlovákokat „a polgári és nemzeti szabadságért, a mi jóságos királyunkért” [38]. A szlovák burzsoázia a „most vagy soha” [39] nagy lehetőségét látta a horvátok támadásában és elismeréssel nyilatkozott „a dicső Jellasics bán vezetésével” Pest felé tartó „nagy, hősi, győzelmes ezredek-ről” [40], Petőfi szerint ellenben „Jellasics a bécsi osztrák kamarilla cimborája, zsoldosa, a bácsi kamarilla pedig minden népnek ellensége” [41]. ŠTÚRÉK 1848. november 20-án kiadott proklamációja számba veszi az őszi hónapok eseményeit, és felsorolja azokat a „bűnöket”, amelyeket a magyar forradalom követett el „a császári trón és udvar ellen és ő királyi felsége ellen”. Ezek között említik Lamberg halálát, a Honvédelmi Bizottmány létrehozását, a „bécsi söpredék”-nek nyújtott (állítólagos) segítséget a Latour elleni forradalmi fellépésben [42]. Az 1848. december 2-án trónra lépő Ferenc József manifestuma is nagyjából ezekre a tényekre hivatkozva fosztja meg minden alkotmányos jogtól a magyarokat. Mennyire más szemmel nézi Petőfi 1848 decemberében ugyanezeket az eseményeket! Lamberg és Latour megérdemelt sorsát a világszabadság távlataiba helyezi, haláluk tényében a nép forradalmi bátorságát ünnepli, és e lépésen föllelkesült republikánizmusa a világ népeihez szóló, egyetemes igényű forradalmi jelszóban sűrűsödik össze: „Akasszátok föl a királyokat!”

Ahány mozzanat, esemény, szereplő a negyvennyolcas időkben, az mind ellenkező előjellel jelenik meg Petőfi és a szlovák kispolgárság képviselőinek tudatában. Érthető, hogy ebben az időszakban nyoma sincs a költő szlovák visszhangjának.

Mi az oka mégis, hogy ŠTÚR politikai és irodalmi programja és a nemzeti mozgalom vezetőjéről elnevezett irodalmi irányzat, a Štúr-iskola, annyi rokonvonalat mutat Petőfi költészetével? A kérdésre adandó válasz korántsem volna kielégítő, ha a Štúr-iskola tagjainak magyar nyelvtudására utalnánk s ezen keresztül Petőfi költészetének ismeretére, esetleg hatására hivatkozhatnánk, bár

bizonyos tények erre is följosóítanak. Mégis túlzás azt állítani, hogy a Štúr-iskola tagjai mindnyájan olvasták és teljesen ismerték Petőfi költészetét [43]. Mert pl. GÁSPÁR IMRE visszaemlékezései szerint SLÁDKOVIČ — Shakespeare, Petrarca és Horatius mellett — idézte ugyan Petőfit, az ismétlődő látogatások alkalmával GÁSPÁR mégis szükségesnek tartotta, hogy megismertesse SLÁDKOVIČOT — egyéb magyar költőkön kívül — Petőfivel is [44]. De amikor a Štúr-iskola legfiatalabb tagja, JÁN BOTTO versben üdvözölte a márciusi törvényeket és a szabadságot, Petőfi Nemzeti dal-ának átköltésével igyekezett lelkesíteni a szlovák népet. A vers, amelyet *Pochod* (Induló) címen BOTTO két szöveg-változatban is elkészített, horvát dallammal elterjedt a nép között és egy 1851-es kiadványban a szlovák önkéntesek dalai között jelent meg [45]. BOTTÓT, aki eredeti tehetség volt, természetesen nem az invenció hiánya készítette erre a megoldásra. Sokkal inkább arról van szó, hogy a napok alatt országon ismertté vált versben a forradalom egyetemes, az ország minden népére érvényes szellemét találta meg, ezért tartotta alkalmasnak a szlovák nemzeti törekvések kifejezésére is. BOTTO szövegében nincs magyarellenes hang, sőt a közös haza iránti odaadás kap hangsúlyt (za vlasť, národ život dám — a hazáért, a nemzetért az életemet adom) annak jeleként, hogy Petőfi forradalmi lírája a fiatal BOTTÓT is magával ragadta [46]. A márciusi napokat Pesten élte át, ahol akkoriban földmérnöki tanulmányokat folytatott. A szlovák kutatók véleménye szerint itt megismerkedett a pesti radikális fiatalok mozgalmával is. Ezek a benyomások tovább segítették őt azon a fejlődési úton, amelyre már korábban, a forradalom előtt lépett a szlovák folklór talajából sarjadt dalaival [47].

Még gyakrabban említik Petőfi nevét a Štúr-iskola legbaloldali, legpolitikusabb költő-egyénségével, JANKO KRÁL'-lyal kapcsolatban. A lipót-szentmiklósi mészáros és kocsmáros fia, aki csak néhány hónappal idősebb Petőfinél, s aki gyalog közlekedik szülővárosa és Pozsony között, ugyanúgy járja be az Alföldet; aki a forradalom első napjaiban egyik barátjával Hont megye szlovák parasztjait tüzei verseivel és vezeti őket a kastélyok ellen — valóban sok hasonlóságot mutat a magyar költővel élete külső jegyeiben is.

Még mélyebb a rokonság politikai felfogásukban, költészetük forradalmi eszméiségében. KRÁL' szabadságszerete, antifeudalizmusa, a francia forradalom eszméitől való ihletettsége egy tőről fakadt a Petőfiével. KRÁL' annyival nőtt túl saját harcostársain, amennyivel a Štúr-iskola tagjainál közelebb állott Petőfihez. Ezért nem értett mindenben egyet ŠTÚRRAL, ezért tartotta HODŽA ködös „vallási-keresztény miszticizmusát” „a józan ésszel és értelemmel való visszaélésnek” [48]. A magyar radikálisok nézeteivel akkor ismerkedett meg közelebbről, mikor 1844 őszén Pesten joggyakornoki munkát vállalt VRCHOVSKÝ ügyvédnél. Nemcsak az itt élő szlovákokkal tartott szoros kapcsolatot, hanem figyelemmel kísérte a pesti közélet eseményeit is. Egyik levele szerint ez időben magyar verseket is írt [49]. Petőfi első kötete már megjelent, az *belysége kalapácsa* is, 1845-ben négy újabb kötete kerül a könyvesboltokba, az irodalmi élet a körülötte folyó vitától hangos — biztos, hogy ezek a jelenségek a nyugtalan, érdeklődő KRÁL' figyelmét sem kerültk el. Petőfi életképei, tájversei is ösztönözték az 1846-os vándorútra, hogy az Alföld világával megismerkedjék. Ennek az útnak a benyomásait dolgozta fel a *Syn pustiny* (A pusztaság fia) c. versében. A költemény előadásmódja, felépítése, terjedelme eltér Petőfi hasonló tárgyú verseitől, de KRÁL' látásmódja azonos a magyar költőével. Az ő versében is a vágató ménesek, a gulyák, a csárda, a nádas és a halászó golya

képében kel életre a táj. KRÁL' még a Petőfinél megcsodált „horizont-játék”-ot is alkalmazza: a vihartól az égboltig fölvert porfelhők távlati képe után a közeli tó apró élővilágára irányítja a tekintetet. A legsajátosabban Petőfi-vonás KRÁL' versében az, hogy a végtelen síkság itt is a szabadság jelképe. A hegyek között felnőtt költő, aki izlést, művészi látást és ábrázolásmódot a szlovák népköltéstől tanult, a lírai átfűtöttség fokáig éli bele magát Petőfi Alföld-képébe és a csikóslegényben pár vonással a szabadság jelképét rajzolja meg:

„Keby ste vy znali šuhaja pustiny,
ked' sa vyšvihne na koňa sivého
a duša zažiada do pola šíreho,
kde láska, odvaha, dobrodružstvo volá
a zďaleka kýva naňho dobrá vôľa!

(Ha látnátok a pusztai legényt, mikor fölpattan deres lovára és vágya a messzi távolba űzi, ahol szerelem, merész kaland várja és jóakarat integet felé.)

Bizonyítani nem lehet, tagadni pedig — az előzőeket és KRÁL' 1848-as szereplését tekintve — nehéz azt a sokak által valószínűnek tartott tényt, hogy KRÁL' a márciusi napokban személyes kapcsolatban állt vagy legalábbis találkozott Petőfivel, ill. a radikális ifjakkal. Van olyan vélemény, amely szerint a szlovák költő Petőfi Pilvax-beli asztaltársaságához tartozott volna [50]. Mások szerint KRÁL' jelen lehetett a Nemzeti Múzeum előtti gyűlésen is és a pesti eseményeken fellelkesülve „pillanatot sem késett, látva, hogy mi készül Pesten, szlovák érzése rögtön tette sarkallta, sietett Hont megyébe, hogy mozgósítsa a szlovák népet” [51]. A harmadik változatot — amely szerint Petőfit és Král't JÁN KOLLÁR társaságában látták a Kerepesi úton — ARATÓ ENDRE cáfolja meg [52]. A személyes találkozás valószínűsége ellen szól, hogy KRÁL' soha nem nyilatkozott Petőfiről, noha jóval túlélte. 1876-ban bekövetkezett halálakor már évek óta folyt a Petőfi-émlékek országos gyűjtése, a szlovák sajtó is közölt egyet-mást Petőfiről. S ha a forradalom utáni évek légkörében meg is csappant KRÁL' alkotó kedve, 1861-ben az a folyóirat közölte egyik versét, amelyben ugyanez évben az első szlovák fordítások megjelentek. Lehetetlen, hogy a Pilvax-beli közös emlékek birtokában hallgatni tudott volna. Akárhogyan is volt, KRÁL' akciója a Hont megyei falvakban a pesti március egyenes folytatása. Még a forradalmár-költő attitűdje is azonos, mikor a *Krajinská pieseň* c. dalát szavalja a szlovák parasztlak előtt. Ez a verse is mutatja, hogy a márciusi vívmányokat minden itt élő nép közös sikerének tekintette.

Politikai tisztánlátás és elvi következetesség terén azonban nem követi Petőfit. A szlovák nemzeti követelések merev elutasítása, a börtönbüntetés, ŠTÚRÉK befolyása őt is Bécs mellé állítja. 1849 tavaszán a magyar forradalom ellen szabadcsapatot szervez. Terveit ekkor a császáriak bizalmatlansága hiúsítja meg. A pesti radikálisok hatása azonban még ekkor sem múlt el teljesen: kíséreltet tesz arra, hogy ŠTÚRT rávegye a magyarokkal való megegyezésre [53].

A Štúr-iskola más tagjainak a megnyilatkozásaiban és szemléletében is vannak olyan elemek, amelyek kapcsolatot mutatnak a magyar szabadságmozgalom eszmekörével, közelebbről a radikális pesti ifjúság, ill. Petőfi nézeteivel. Ismeretes a különben nem politikus egyéniségű ANDREJ SLÁDKOVIČ *Zaspievam pieseň o slobodnej vlasti* (Dalt zengek a szabad hazáról. Ford. FRIED ISTVÁN) c. verse, amelyben örömmel állapítja meg, hogy „a láncok végre le-

hullanak” a népek kezéről. Vannak, akik SLÁDKOVIČ *Marina*-ja és Petőfi szerelmi lírája közt szemléleti hasonlóságot fedeznek fel a szerelmi érzés és a hazaszeretet, a magánélet és a közélet szférájának összekapcsolása révén [54]. HURBANNak a Petőfiével rokon antifeudalizmusa nyilvánul meg a *Pieseň pri spálení dereša spievaná* (A deres elégetésekor énekelt dal) c. versében. De a pesti forradalom polgári vívmányaival való mély egyetértésről tanúskodik JONÁS ZÁBORSKÝ Kossuth Lajoshoz c. verse és VILIAM PAULINY-TÓTH beszéde is Körömbánya főterén [55].

A fenti megnyilatkozásokban kifejezésre juttatott — a szlovák nemzeti követelésekre utaló — fönttartások sem csökkentik annak jelentőségét, hogy a magyar és a szlovák nemzeti mozgalom s e mozgalmak irodalmi vetülete sok rokon vonást mutat. Ez a kapcsolat pedig nem magyarázható meg pusztán politikai vagy irodalmi hatásokkal. A különbségek okai is mélyebben rejlenek a 48-ban kiéleződött nemzeti ellentétek szintjénél.

A kapcsolat fő forrása abban a tényben található, hogy — a magyarhoz hasonlóan — a szlovák nemzeti mozgalom célja is a feudalizmus felszámolása, a néptömegek polgári jogainak biztosítása, a modern nemzeti kultúra és szabadság megteremtése volt [56]. ŠTÚR és társai ezt tekintették élethivatásuknak, ennek a célnak a szolgálatába állították politikai szervező és népnevelő munkájukat. Ennek a programnak szerves része volt a szlovák irodalmi nyelv megalkotása és a folklór talajából táplálkozó új szlovák irodalom is. A Štúr-iskola költői is „a népről a népek” írtak és kimondatlanul is azt a programot akarták megvalósítani, amely Petőfi és Arany levélváltásában nyert megfogalmazást a nép uralmáról előbb a költészetben, azután a politikában. Ezért tartották természetesnek az írói munka és a politikai tevékenység összekapcsolását annak az elvnek alapján, hogy „az író nemzetének vezére”. Ez megint Petőfit, a népet Kánaán felé vezető „lángoszlop”- és prófata-költőt juttatja eszünkbe. Ideológiai örökségük a Ján Kollár által megalkotott „szláv kölcsönösségi eszme” módosult változata, amennyiben konkrétabb, realisabb amannál, magában foglalja az új szlovák nemzeti öntudatot, a reformkor és a 48-as idők szülöttét. Ez a friss nacionalizmus, amelyet a szlovák polgári értelmiség fogalmaz meg és tudatosít, mélyen ereszti gyökereit a folklórba és az ott megőrzött közös történelmi és mondai hagyományok is ösztönzik a nemzeti egyenjogúság követelésére. A közös hagyomány egyes elemeinek magyar, ill. szlovák irodalmi feldolgozása ismét rokon vonásokra utal [57].

ŠTÚR és a Štúr-iskola világnézetének fejlődésére mély hatást gyakorolt Hegel filozófiája. Ez formálta társadalomszemléletüket, a történelem fejlődésmenetéről vallott felfogásukat azzal a módosítással, hogy a legmagasabb fokot elérni a szláv népek történelmi hivatása. A magyar radikálisok s Petőfi idealista történet szemlélete is a „világsszellem” egy-egy lépéseként fogja fel a társadalom előre haladó mozgását, de — Štúrékkal ellentétben — nem népfajokhoz kötöten, hanem egyetemes értelemben, és konkrétabb politikai tartalommal, úgy, ahogyan az Petőfi Európájában a valóságban is végbement: a monarchiából (vagyis a feudalizmusból) a republikába (vagyis a polgári demokráciába).

Itt jutottunk el ahhoz a ponthoz, ahol a lényegében azonos alaphól induló két mozgalom útjai élesen eltérnek egymástól. Ezt a szocialista utópizmus eszméihez való viszony különbözőségén mérhetjük leginkább. Érthető, hogy a kor divatos eszméi a Štúr-iskola tagjaira is hatottak. ŠTÚR 1841-ben írott művén (Starý a nový věk Slovaku) Lamennais tanainak közvetlen hatása is kimutat-

ható [58]. Jellemző azonban, hogy az utópisztikus tanításokból csak annyit vesz át, amennyit összhangba tud hozni szociális-politikai programjával, a szlávok jövőjéről vallott felfogásával, szemléletének teológiai meghatározottságával. A szláv költészetről tartott előadásaiban azt hangoztatta, hogy az új társadalmat „a szláv népek fogják megvalósítani a keresztény egyenlőség és testvériség alapján”. Utópisztikus programjának a közelebbi, a hazai viszonyokhoz szabott célja: az állampolgári szabadság és a nemzeti egyenjogúság kivívása. A távolabbi célkitűzések és következtetések megfogalmazásától azonban visszatartotta polgári-értelmiségi osztályhelyzete, a szemléletét meghatározó filozófiai és teológiai iskolázottsága. Az osztály nélküli társadalom a magántulajdon megszüntetését, a kommunizmus perspektíváját jelentette volna. Ezt azonban ŠTŮR is, HURBAN is elvetették nyugati (vagyis nem szláv) eredete és ateizmusa miatt. A legfőbb kifogásuk a kommunizmus ellen az volt, hogy az állam megdöntésére törekszik. Lényegében tehát forradalmi jellege miatt utasították el.

A szlovák nemzeti mozgalom vezetői tehát — társadalmi helyzetük és világnézeti meghatározottságuk miatt — nem tudták végiggondolni az utópista szocializmus tanításait, nem voltak képesek eljutni a végső konzekvenciáig, a forradalmi radikalizmusig. Nem járták végig Petőfi útját, akit — zsenialitása mellett — viszontagsággal teli élete, a nép világának átfogó ismerete és a francia forradalom ígérete képessé tett arra, hogy felfogja az utópista szocializmus forradalmasító hatását s annak tanulságait átvigye a politikai és irodalmi gyakorlat területére. Voltak ugyan a Štúr-iskolának olyan tagjai, akik a gondolkodás bátorságában túlhaladták vezetőiket. JANKO KRÁL'-ra, JÁN FRANCISCIRE és ŠTEFAN DAXNER-re kell gondolnunk, akiket jogi, tehát világiasabb műveltségük is segített ebben. Ennél is fontosabb szerepe lehetett fejlődésükben annak, hogy a 40-es évek közepén joggyakornokként dolgoztak a már említett VRCHOVSKÝ ügyvéd irodájában Pesten s itt módjukban állt a radikális eszmékkel is megismerkedni. Emellett KRÁL' radikálizálódását származása, osztályhelyzete, a néppel való szoros kapcsolata is segítette. A nemzedék tagjai közül ő haladt legtovább a következtetések levonásában, de — mint láttuk — az ő forradalmiságából is hiányzott az elvi következetesség.

Az utópista szocializmusnak ez az ártalmatlan, a polgári liberalizmus kereteit meg nem haladó változata arra enged következtetni, hogy nem vagy nemcsak a nemzeti kérdés megoldatlansága volt a döntő tényező, amely ŠTŮRÉK magatartását a 48-as időkben meghatározta. Következésképpen nemcsak a „politikai magyar nemzet” középnemesei koncepciója és a kormány értetlensége taszította ŠTŮRT és társait Bécs karjaiba. Azért is állottak a szemben levő oldadra, mert Bécs jelentette számukra az államot, a „rendet”, amit a forradalom veszélyeztetett. A fölkelésre hívó — már idézett — kiáltványaikban sűrűn használják érvül a magyar forradalom ellen, hogy az fölfordulást, rendbontást, anarchiát idézett elő. Azért is válhattak a Habsburg-reakció kijátszott szövetségeseivé, mert a vallásos konzervativizmus, az ateizmustól való félelem befolyásolta tájékozódásukat. Végül: a végsőkig kiélezett helyzetben — 48 nyarán — a nemzeti érdekeket azért is állították annyira programjuk élére — a szociális problémák rovására — mert a fejlődés egyetemes, általános emberi perspektívája helyett a szláv népekre szűkítették le az utópista szocializmus általuk elfogadott tanításait. Az itt élő szláv népek érdekeit pedig — az „ausztroszlávizmus” koncepciója szerint — a Habsburg-birodalom fenntartásával vélték bizto-

sítani. Politikai felfogásuk s ennek alapját képező világnézetük nem volt annyira haladó és következetes, hogy a forradalmi mozgalomhoz — a taszító erőket is legyőzve — fölzárkózhattak volna. De ahhoz túlságosan is haladó volt, hogy Bécs teljes bizalmát elnyerhesse. A forradalom bukása után Bécs ezért is félreállította a szlovák mozgalom vezetőit, nemcsak amiatt, hogy a nekik szánt szerepet betöltötték.

A mozgalom eszmei arculatának ez a kettőssége, felemás volta rányomja bélyegét a Štúr-iskola irodalmi tevékenységére is. Legnagyobb vívmányával, a szlovák irodalmi nyelvvel gazdag, magas művészi értékű irodalmat teremtett, amely egyaránt merít a népköltészet formakincséből, tematikai gazdagságából és az európai, orosz és lengyel irodalom eredményeiből. Esztétikájuk alaptétele („a természet ölelje át a szellemet”), népiességük, az irodalom társadalmi szerepéről vallott felfogásuk a realizmus felé mutat. Azonban ezt az utat sem járták végig. Ahogy eszmei-politikai fejlődésük — KRÁL' kivételével — megállt a polgári mérséklet határán és nem lépett át a radikalizmus területére, irodalmi népiességük sem csapott át a plebejus népiességbe. A személyi adottságok mellett ebben az objektív társadalmi helyzet is szerepet játszott. A század közepére a szlovák nemesség mint feudális osztály megszűnt, magyarrá asszimilálódott. Ezért a fiatal szlovák burzsoázia harca a polgári átalakulásért a magyar feudalizmus ellen irányult, vagyis *nemzeti* jellegű öltött [59]. Ez is egyik forrása, oka annak a perspektíva-tévesztésnek, amely Štúrék történet- és társadalomszemléletét jellemzi: a fejlődés dialektikus mozgását nem osztályok harcában, hanem nemzetek, népfajok ellentéteiben látják (amelyből a szláv népek kerülnek ki győztesen). Ez a szemlélet pedig nem válhatott a társadalmi folyamatok realista ábrázolásának az alapjává. Ezért maradtak meg a Štúr-iskola írói a romantikának egy túlzásoktól mentes, mértéktartó változatánál, amely ideális vagy inkább idealizált népi hősök rajzával, a nemes érzések és a nemzeti lelkesedés művészi tolmácsolásával alkalmas volt a nemzetébresztő, nevelő funkció betöltésére. Egyúttal azonban e romantikus ábrázolásmódnak a részletekben megnyilvánuló realisztikus elemei a későbbi irodalmi fejlődés útját is egyengették. A Štúr-iskola írói így jelentettek fordulópontot az előző nemzedék klasszicizmusához képest s egyben átmenetet is a század második felében kibontakozó szlovák realizmushoz.

Nem nehéz ezek után kiegészíteni a korábbi válaszadást arra a kérdésre, miért nincs a 48-as időknek szlovák Petőfi-irodalma. A magyar forradalommal és szabadságharcral összeforrott Petőfi nem érdekelte a szemben álló tábor híveit. Ez a politikai ok. A Štúr-iskola sok tekintetben idealizált, dekoratív népiessége, didaktikai célzatú romantikája pedig nem érthette meg Petőfi plebejus forradalmi eszmeiséggel telített népi realizmusát. A visszhang hiányának ez a másik, az irodalmi oka, amely természetesen nem független az előzőtől. Nem lehet tehát egyetérteni azzal az állásponttal, amely szerint csak a nemzeti ellentéteknek volt szerepe abban, hogy a Štúr-iskola írói nem tudták helyesen értékelni Petőfi életművét [60].

A két irodalom között ekkor még fennálló fáziskülönbség majd csak húsz év múlva kezd csökkenni. Akkor teszi első lépéseit a szlovák irodalom legmagasabbra ívelő írói pályáján a fiatal HVIEZDOSLAV.

Az elzárkózás azonban a közbeeső két évtized alatt sem volt teljes. 1848–49 tanulságai mind a két oldal képviselőit gondolkodásra készítették. A politikai közeledés és egyetértés reményei irodalmi síkon is éreztették hatá-

sukat. A kezdeményező lépéseket a magyar fél tette meg. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az első nyomok annak a Pákh Albertnek a nevéhez kapcsolódnak, aki a 48-as magyar balszárnyhoz tartozott s így Petőfi körével és magával Petőfivel is szoros kapcsolatban állt. A bukás után négy évvel, 1853-ban az általa szerkesztett Szépirodalmi Lapok cikksorozatát indít, *Irodalmunk túl a határokon* címmel. A sorozat kezdeményezője maga PÁKH ALBERT, a szerző pedig Petőfi fáradhatatlan propagátora, KERTBENY KÁROLY, aki részletes beszámolót közöl a költő angol, francia és német fogadtatásáról. Ez a siker még szembeötlőbbé teszi a szlovákok (és más hazai népek) szándékolt közömbösségét. De Pákh Albert kezdeményezése nemcsak ilyen negatív értelemben hozható kapcsolatba az ország nem magyar népeivel. A cikksorozat indokolásából kitűnik, hogy KERTBENY (és nyilván PÁKH is) az irodalmi közvetítést fontos eszköznek tekinti a nemzetek közeledésében. És hogy ezen a téren a fő tennivalót a közvetlen szomszédságban látták, azt KERTBENY bevezetőjének a következő mondata is elárulja: „Az embereket csak addig gyűlöljük — mondja egy francia bölcész — míg meg nem ismerjük őket” [61]. Nem alkalmoszerű és csak a nyugati Petőfi-kultusz kapcsán tett nyilatkozatról van itt szó, hanem átgondolt szerkesztői programról. A Szépirodalmi Lapok további számai legalábbis ezt tanúsítják. A program megvalósításaként nem sokkal KERTBENY cikkei után *Tót népdalok* címen jelenik meg egy közlemény. A szerző SZEBERÉNYI LAJOS, Petőfi volt iskolatársa és barátja. Cikkében a később, 1866-ban a Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent szlovák népdalfordításairól számol be s közülük ötöt be is mutat [62]. De mintha a közelmúlt nemzeti ellentéteiből visszamaradt közhangulattól tartana, előbb tudományos szempontokra hivatkozik: a magyar népdalkincs feldolgozásánál fontos a szlovák népdalok ismerete, és csak azután érvel az évszázados együttéléssel és közös érdekekkel. SZEBERÉNYI cikke bizonyára nem került el a Kisfaludy Társaság vezetőinek figyelmét, sőt ösztönzést is adhatott a hazai nemzetiségek népdalainak kiadási szándékához. De a Kisfaludy Társaság lépése is bátorítóan hatott SZEBERÉNYIRE, mert az 1866-ban megjelent szlovák népdalkötet előszavában bevallja, hogy a fordításokkal 1847 óta foglalkozik és 1848-ban is tett már lépéseket a kiadás érdekében. SZEBERÉNYI 1853-as cikke szélesebb körben érdeklődést váltott ki. Ebben a demokratikus közvéleménynek az a reménye jutott kifejezésre, hogy a nemzeti irodalom kölcsönös megismerése útján „az elhidegülés felenged és rokonszenvi melegséggé fokozódik” [63]. Az újabb cikk szerzője már szemrehányást tesz azért, mert „elfelejtjük, hogy körülöttünk is volna megismerni való”. Egyben sürgeti, hogy a folyóiratok teljesítsék az e téren rájuk váró feladatokat, a hazai nyelveket ismerő írók pedig jó fordításokkal segítsék elő az ország népeinek közeledését. Ezt újabb közlemény követte, amely Szlovák időszaki irodalom címen a Habsburg birodalom területén megjelenő szláv kiadványokat veszi számba [64].

JOZEF VIKTORÍN szlovák nyelvtanának kedvező magyar fogadtatása is a politikai légkör enyhülésére utalt és kellemes meglepetést keltett a szlovák körökben. Eötvös József 1860-as nyilatkozata pedig — az egyetértő és a megegyezést sürgető cikkeken kívül — verses válasza ihlette a közeledés szlovák híveit [65].

Átmeneti időszak ez a magyar–szlovák kapcsolatokban, nagy lehetőségeket rejt magában. Régi sérelmek orvoslását ígéri, amelyek azonban még eléggé fájdalmasak ahhoz, hogy a bizakodás légkörében is fölsajogjanak. Az 1860 ta-

vaszán induló *Sokol* c. folyóirat szemléltetően mutatja a szlovákok közérzetének hangulati összetevőit. Az első évfolyam végén közölt szerkesztőségi cikk a nyelvi harc változatlanul aktuális követeléseit idézi, egyben azonban a közeledési készséget is hangoztatja: „Nyelvünket és annak jogait... védelmezni és kiterjeszteni kívánjuk, jól tudva azt, hogy amíg a nemzet nyelve virágzik... maga a nemzet nem pusztul el... Magyar honfitársainkat barátainknak tekintjük, csak a magyarosításnak, a nemzetárulásnak és a nyelvi elnyomásnak vagyunk ellenségei.” [66] Ez a szerkesztési elv következetesen érvényesül a gyakorlatban. Olvasható itt egyebek között Gyulai Pál Eji látogatás c. verse szlovák fordításban [67], és a pusztai romantikát idéző *Obraz dolnej zemi* (Alföldi kép) c. útinapló, amelynek szerzője Petőfi-verset citál (Megy a juhász számarón) [68]. De már a nyelvi harc módosult formája jelentkezik a *Šuhaj slovenský* (A szlovák legény) c. versben, amelyhez a szerző, CTIBOH ZOCH az alábbi megjegyzést fűzi: „A Magyar legény c. dal... szabad átdolgozása egy „magyarón” számára, aki tagadta, hogy szlovák nyelven éppen úgy lehet verset írni, mint magyarul.” [69] A közeledés és egyúttal a hangsúlyozott nemzeti öntudat nyilvánul meg abban is, hogy a folyóirat együtt közli Vörösmarty Szózatának MICHAL MÁCSAY által készített fordítását és ugyanannak a szlovák hazafiságra adaptált átköltését *Ohlas na Ohlas* (Szózat a Szózatra) címmel [70]. Vörösmarty költeményének lefordítására ösztönzően hathatott az is, hogy az egyik cseh folyóirat, a *Posel z Prahy* néhány hónappal korábban közölte egy Széchenyi-nekrológhoz kapcsoltan a Szózatot JÁN NERUDA tolmácsolásában [71]. De biztos, hogy a barátkozási szándék mellett a rivalizáló nemzeti öntudat növelte közügyggyé a szlovákok körében. A *Priateľ Eudu* szerkesztőjének, MICHAL MÁCSAYnak a Szózat-fordítása ugyanis mások figyelmét is magára vonta. A Štúr-iskola „apró munkatársai” közé tartozó JAKUB GRAICHMAN (1822–1897) nem tartotta megfelelőnek Mácsay szövegét, ezért maga is lefordította a Szózatot és kísérő levéllel megküldte ANDREJ RADLINSKÝ-nak, a *Priateľ Školy a Literatúry* szerkesztőjének közlés céljából. RADLINSKÝ folyóirata 1861 januárjában némi módosítással közölte is a fordítást [72]. A levélben GRAICHMAN nagy elismeréssel nyilatkozik Vörösmarty Szózat-áról és éppen azt kifogásolja, hogy Michal Mácsay fordítása sem tartalmi sem formai szempontból nem méltó a magyar költeményhez. Nem képes ugyanis visszaadni — mint mondja — annak „fenségét”, hangjának erőteljes zengését. Kifogásait számos példával támasztja alá. Azután saját fordítását és annak közlését így indokolja: „Ezt a sikertelen fordítást — mivelhogy az a mi szlovák nyelvünkön készült — nem olvashattuk anélkül, hogy ne figyelmeztessük magyar honfitársainkat arra, hogy a mi szlovák nyelvünk is képes mind az erőt, mind pedig a gondolati tartalmat kifejezni, még hozzá tökéletes hajlékonysággal és könnyedséggel.” [73]

GRAICHMAN nevéhez kapcsolódik Petőfi első költői visszhangja is a szlovákoknál. *Petőfimu* (Petőfihez) című kéziratban fennmaradt verse arról tanúskodik, hogy Petőfi költészete — ha nem is hagyott mélyebb nyomokat — nem került el a Štúr-iskola tagjainak figyelmét. A vers szerint GRAICHMAN teljesen tájékozott a költő családi körülményeiről, származásáról. Felfedezte a rokonságot is Petőfi és a Štúr-iskola népiességében. Érdekes, hogy versében utal ugyan Petőfi szlovák származására, de azt pusztán tényként említi csak, nem esik szó a renegátságról. A vers így hangzik:

Nevidel som ťa, kým si bol živý,
 Len čo duch tvoj objavil sa môjmu,
 Vždy sa mi na tom myslieť zadiví,
 Jak príbuzný je môj osud k tvojmu.
 Tvoj otec bol mesiarom,* krčmárom.
 Píjal víno a voly bíjaval.
 I môj otec takže bol mesiarom,
 Víno píjal, krčmu vydržiaval.
 V jednom roku sme sa narodili,
 Z jedného pochádzame kmena,
 Oba sme sa básnictva chopili,
 Oba máme neslovenské mená.
 I v tom sme si ešte tiež podobní,
 Nechvastat' sa frázami skvelými;
 Šperkami sa krásli duch chudobný,
 Nahrádza svoj nedostatok s nimi.
 Smutným býval s', mrcha žil si doby,
 Nikde nemal s' miesta ni pokoja,
 Tak i so mnou krutý osud robí,
 Stejne trudná býva duša moja.
 Prečo na nás tie nehody časy
 A ten ťažký smútok nám súdený?
 Či nie preto, — že otcovia naši
 Mnoho volov pobili na zemi? [74]

(Életeredben nem láttalak, de mióta megismertem szellemed, mindig azon gondolkodom, hogy sorsom mennyire rokon a tiédél. Apád mészáros és kocsmáros volt, bort ivott és ökröket vágott. Az én apám szintén mészáros volt, bort ivott, kocsmát tartott. Azonos évben születünk, egyazon népből származunk, mindketten a költészetet választottuk, egyikünk neve sem szlovák hangzású. Még abban is hasonlítunk, hogy nem szeretjük az ékeskedő szavakat; csak a lelki szegénység díszíti magát ékkövekkel, hogy velük pótolja hiányosságait. Vigasztalan, rossz időket éltél, nem találtad helyed és nyugalmad sehol. Velem is így bántak a kegyetlen sors, szomorú az én lelkem is. Vajon miért van ránk mérve ez a balsors és a nehéz bánat? Talán csak nem amiatt, hogy apáink sok ökröt levágtak életükben?)

A poentirozott befejezés nem GRAICHMAN leleménye. Petőfinek az Apám mestersége s az enyém c. verse hasonló módon csattan, csak szellemesebben: „Te a taglóval ökröt ütsz, Tollammal én embert ütök — Egyébiránt ez egyre megy, Különböző csak a nevök”. GRAICHMAN versének esztétikai értéke is nagyon vitatható. Bizonyára maga is érezte ezt s ezért sem hozta nyilvánosságra. De ha sikeresebb alkotás lenne, akkor is a fiókban maradt volna. Az ötvenes években a szlovák közvélemény aligha fogadta volna kedvezően. A vers irodalomtörténeti értéke abban van, hogy ez a jelenleg ismert legrégibb szlovák költői megnyilatkozás Petőfiről. Keletkezése, de kéziratban maradása is az ellenséges légkör átmeneti enyhülésére, a két nép és a két irodalom közeledésére utal.

Személyes kapcsolatok föl vételére is történtek kísérletek ezekben az években. A forradalom és a Bécs-ellenesség hagyományait őrző magyar demokraták JANKO KRÁL'-t akarták megnyerni egy folyóirat szerkesztésére. A császári hatóságok KRÁL'-t akkoriban menesztették szolgabírói állásából, és ez újabb ada-

* Az eredeti kézirat helyesírása.

lék volt annak igazolására, hogy a szlovákoknak sincs sok remélni valójuk a bécsi udvartól. A KRÁL'-lyal kapcsolatos tervek — mint erről BOŽENA NEMCOVÁ levele tudósít — a szlovák értelmiség köreiben is ismeretessé váltak. A cseh író — magyarországi utazásáról szólva — egyebek között ezt mondja: „Az a hír járja, hogy a magyarok olyan folyóirat szerkesztését akarják rábízni (KRÁL'-ra), amely állítólag a szlovákokhoz való közeledést szolgálná és amely a szlovákok és a magyarok közös érdekeit védené a kormánnyal szemben.” [75]

A folyóirat terv maradt csak, de a kibontakozás reménye élt JANKO KRÁL'-ban is, ezt juttatta kifejezésre a *Slovo* (Szózat) c. versében. Eszmei szempontból azért érdekes ez a költemény, mert a költő két olyan gondolatot hoz benne összhangba, amelyek a forradalom idején a legélesebb ellentétet fejezték ki: a szlovákok nemzeti egyenjogúságát és a magyarok iránti barátságát. KRÁL': „nem enged a 48-ból”, harci riadót fúj a szlovák nemzeti erőknél, hogy azok a bátor fellépés teljes súlyával vigyék véghez akarataikat. Ez a harcos indulat kapcsolódik ahhoz a — 48 eseményeiből levont — tanulsághoz, hogy az ország népeinek kötelessége az összefogás, a harci szövetség a közös szabadság érdekében. Ezért írja: „Chorvát, Maďar naši bratri, / nech každý má, čo mu patri; / nadvláda len právo haní — / všetci sme rovnakí páni.” (Horvát, magyar a mi testvéreink, hadd kapja meg mindegyik, ami megilleti; az elnyomás csak a jogot gyalázza meg, mindnyájan egyformán urak. (vagyis: a magunk urai) vagyunk.) [76]. A vers hangvétele, a benne megnyilvánuló népvezéri, harcra buzdító költői magatartás, egyes fordulatai (jarmili nás dosiaľ všade — ezideig mindenütt leigáztak bennünket; vö. Petőfi: Rabok voltunk mostanáig) egész atmoszférája Petőfi Nemzeti dal-át juttatja eszünkbe. De erre utal a vers számos gondolati eleme, költői képe is, mint a tetteire buzdító történelmi alkalom említése (Sloboda nás k činom volá — a szabadság tettere hív bennünket — vö. Petőfi: Itt az idő most vagy soha!), a mozgósítás érdekében a nemzeti öntudatra való hivatkozás (Kto si Slovák z duše, z rodu, teraz sa hlás ku národu — aki lélekben és származás szerint szlovák vagy, most sorakozz fel a nemzet mögé; vö. Petőfi: Talpra magyar, hí a haza!), a gyávák megbélyegzése (zradca, kto vystúpi z kolu — áruló, aki a körből kilép; vö. Petőfi: Sehonnai bitang ember, Ki most, ha kell, halni nem mer), a nemzet és a szabadság fogalmának a refrénben ismétlődő összekapcsolása (Hore, za česť, slobodu Slovenského národu — föl, a szlovák nemzet becsületéért, szabadságáért; vö. Petőfi: A magyarok istenére Esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább Nem leszünk!). Petőfire emlékeztet a versforma és a strófaszerkezet is. A versszakok négy darab két ütemű nyolcas sorból állnak, páros rímmel; ehhez csatlakozik a refrén, amely azonban eltér Petőfi versének refrénjétől. A Nemzeti dal-nak ilyen mély — tizenkét év után is leküzdhetetlen — hatása nem magyarázható meg olvasás útján nyert versélménnyel. KRÁL'-nak annak idején személyes benyomások alapján is át kellett élnie (talán mégis a Nemzeti Múzeum előtt?) a vers tömeghatását, agitatív erejét. Ilyen értelemben is igaz, hogy KRÁL' a 60-as években sem tagadta meg a negyvennyolcas idők eszmei hatását [77].

Az átmenetileg megenyhült politikai légkör hozta meg az első szlovák Petőfi-fordításokat is. Első szlovák tolmácsa VILIAM PAULINY-TÓTH, a Štúr-iskola második nemzedékének tagja, aki sokoldalú irodalmi és politikai tevékenységet folytatott. A szlovák nemzeti mozgalomban játszott kiemelkedő szerepe alapján HURBAN Štúr utódjának tekintette. Ifjúkori szerelmi líráján IVAN KUPEC a magyar költő közvetlen hatását állapítja meg [78]. Ez s még inkább

az 1848 tavaszán elmondott körmöcbányai beszéd arra mutat, hogy Petőfi költészetét már a forradalom előtt ismernie kellett. PAULINY-TÓTH 1861-ben indította meg *Černokňazník* című satirikus hetilapját. Ennek első számában található Petőfi Dalaim c. versének szlovák fordítása [79]. Ezt követte a 9. számban (1861. május 3.) a Ha férfi vagy, légy férfi (szlovák címe: Buď mužom) és a 13. (1861. május 31.) számban Az örült (Pomätenec) c. vers, a lap első oldalán. Mind a három verset PAULINY-TÓTH fordította. Kezdeményezésének azonban hosszú ideig nem akadt folytatása. Az újabb fordítások elmaradásának az oka nem az, hogy a szlovák „közvélemény nagy része tudott magyarul és eredetiben olvasta Petőfi verseit” [80], hanem a várható osztrák–magyar kiegyezés esélyei miatti súlyos aggodalom. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Petőfi szlovák recepciója mennyire a két nép politikai kapcsolatainak függvénye. 1861-ben is az volt. Bizonyítékul talán elég arra hivatkoznunk, hogy a három verssel egyidőben, 1861 áprilisában közli a *Černokňazník* — ugyancsak PAULINY-TÓTH fordításában — Vörösmartynak az Országháza c. versét, bizonyára nem minden politikai célzat nélkül, a július 12-i számban pedig MILOSLAV HURBAN sokszor emlegetett *Pieseň na teraz* c. költeményét, amely az akkori Magyarország népeinek testvéri együttműködését sürgeti. Ebben a környezetben jelentek meg a Petőfi-versek. Ettől kezdve éveken keresztül kevés nyoma van a magyar irodalomnak a szlovák sajtóban.

Egyébként a *Černokňazník*nak a „rebellis” magyarok iránt megnyilvánuló békülékeny magatartása sem volt teljesen egyértelmű. A lap címét viselő kalendárium olvasmányi anyaga között található a *K národom Uhorska* (Magyarország nemzeteihez) c. vers. Szerzője a Štúr-iskolához tartozó költő, SAMO TOMÁŠIK, aki egyetértésre inti és az alkotó munkában nemes versenyre hívja az ország népeit. De ugyanez a kiadvány az első oldalon ismerteti „a legfényesebb osztrák császári ház” népes nemzetségét születési adatokkal és rangokkal, Ferenc Józseftől és feleségétől kezdve a szülőkön, testvéreken át az oldalági rokonokig [81]. Ez a tömény lojalitás annak a jele, hogy a békülési szándékkal párhuzamosan valóban folyt egy fajta verseny a Habsburgok kegyeinek elnyeréséért, persze a magyar középnemesség részéről is, amely éppen ebben az időben kezdte revidéálni az általa vezetett 48-as rebelliót, és megrostálni — valamivel később — Petőfi hagyatékát.

2.

Petőfi költészetének útját a korabeli szlovák irodalomban — mint láttuk — a 48-as nemzeti törekvések antagonizmusa és az irodalmi fejlődés fáziskülönbsége torlaszolta el. Ez utóbbi, a költő és a szlovákok kapcsolatának irodalmi oldala, a későbbiekben csak egyszer kerül előtérbe, mégpedig pozitív előjellel. A 70-es években induló szlovák fiatalok merítenek ösztönzést Petőfi költészetéből. Eszmeiséget, költői magatartást, hivatástudatot, írásművészetet tanulnak tőle. A két nemzet politikai viszonya azonban kerek egy évszázadon keresztül meghatározó szerepet játszik Petőfi utóéletének alakulásában a szlovákoknál. Mivel pedig e politikai viszony tartalmát és módszereit az erőszakos magyarosítási törekvés, ill. az ellene való küzdelem jellemezte, a kor szlovák Petőfi-irodalmában is a disszonáns hangok az uralkodók.

Kézenfekvő volna mindezt Petőfi származásával, családjának szlovák eredetével magyarázni. Ez azonban önmagában nem válhatott volna az évtizede-

ken át tartó, heves tiltakozás indulati forrásává. Mert hiszen a szlovák nacionalizmus ugyanígy nyilvántartotta Madách és Mikszáth családjának szlovák kapcsolatait és életműüket mégis érdeklődéssel fogadta. Tetszetős magyarázatnak tűnhet az is, hogy az erősen hangsúlyozott nemzeti öntudat megnyilvánulásai, vagy a szlovákok önértetét sértő egyes versek, kifejezések a barátságtalan fogadtatás okai. Ez sem jelenti azonban a teljes igazságot. Elég, ha BUJNÁK könyve alapján Arany János népszerűségére és századvégi hatására utalunk, amelyet nem gátolnak az olyan szabadságharcos versek, mint a Lóra, az Egy életünk, egy halálunk, az Él-e még az Isten? Ennek ugyan azt lehetne ellene vetni, hogy Arany a szlovákok számára elsősorban epikus volt, a balladák mestere. De akik az epikust olvasták és szerették, minden bizonnyal ismerték a lírai verseket, az előbb említetteket is. Egyébként pedig az indulatok szabadjára engedése a nacionalizmustól fűtött légkörben, a harci hevület fokán nagyon is érthető. A szlovák nemzeti tanács fegyverbe hívó proklamációi sem tartalmazznak udvarias fordulatokat, mikor Kossuthról szólnak. Tudjuk, hogy 1848-ban a cseh sajtó is erősen magyar ellenes cikkeket közölt. Nem jelentett kivételt KAREL HAVLIČEK *Národní Noviny*je és a radikális *Pražski večerní list* sem. „A nemzeti-ségi jelszavak elvakították a haladó és radikális elemeket is.” [82] Talán Petőfi forradalmisága, republikanizmusa, király-ellenessége ellenkezett a szlovák burzsoázia vallásosságra és lojalitásra hajló ízlésével? Ez sem lehet az elutasítás egyedüli oka. Mert itt meg Adyra kell hivatkoznunk, akinek forradalmi demokratizmusa nem szűrt szemet a szlovákok körében. Ezért az ingerült reagálás igazi forrását másutt kell keresnünk.

A kiegyezést követő években megindult és a hetvenes évek közepén teljes apparátussal kibontakozó erőszakos magyarosítás a szlovákokat elkeseredett harcra kényszerítette és fölkorbácsolta a magyar ellenes szlovák nacionalizmus szenvedélyeit. Ezzel a folyamattal egybeesett a hazai Petőfi-kultusz országos arányú fellendülése, amely a sajtóban közölt visszaemlékezések tömegével, majd a költő halálának tisztázására irányuló akciók révén szinte állandóan foglalkoztatta a közvéleményt. A visszaemlékezésekben számos olyan mozzanat, részlet is napvilágra került, amelyek Petőfi származására, aszódi, selmeci tartózkodására, a szlovákokhoz való viszonyára vonatkoznak. A valóban elhangzott vagy csak a Petőfi szájába adott kijelentéseket a magyar felsőbbrendűségről, a szlovákok lebecsüléséről — mivel ezek a frissen hatalomhoz jutott magyar nacionalizmus szemléletének megfeleltek — gyakran ki is színezték, és a magyar nemzeti közfelfogás megnyilvánulásainak tekintették. Emellett az uralkodó osztályok a forradalmi-demokratikus vonásaitól „megtisztított” Petőfi-képet a saját politikai ízlésükhöz retusálták és ebben a formájában a millenniumi hazafiság szimbólumává avatták. A tömeges asszimiláció veszélyei között riasztó hatású volt ez a Petőfi-kép, mert hátterét a szlovák etnikumból kiszakadt Petrovicsek és Hruzok emléke árnyékolta. Ilyen értelemben helytálló ŠTEFAN KRČMÉR megállapítása: „A XIX. században a szlovákok Petőfiben és Madáchban is önmagukra ismertek” [83]. A szlovák gimnáziumok és a Matica bezárásával megindult kíméletlen hajszája növelte félelmetessé a szlovákok szemében Petőfi alakját arányaiban és hatásában is. Szemléletükben a kettő összekapcsolódott. A költő elutasítása, a nevéhez ragasztott, szinte állandó jelzővé vált „renegát”, „odrodilec” megjelölés tulajdonképpen a magyarosítás elleni tiltakozás egyik formája volt [84]. Mikor pedig a magyarosítás veszélye megszűnt, 1918 után, a nemzetárulás vádja-önállósult formában élt-tovább annak

jelül, hogy az előző évtizedek politikai harcai mélyen beágyazták azt a szlovák-burzsoázia tudatába.

Ez határozta meg a szlovák polgárság sajtójának, irodalmi fórumainak magatartását a Petőfi-kérdésben. Ez inspirálta a legfeljebb objektíven közömbös, legtöbbször azonban elfogult, igen gyakran ingerülten szenvedélyes kommentárok hangját a kiegyezést követő több mint hetven éven át. Ezt a hangot nem tudták mérsékelni vagy ellensúlyozni sem Hviezdoslav századeleji fordításai, sem a baloldali és munkássajtó elvi kiindulása, mértéktartó megnyilatkozásai.

Ezek a körülmények indokolják, hogy a szlovák Petőfi-irodalom történeti áttekintése előtt vizsgálat tárgyává tegyük a költő viszonyát a szlovákokhoz, számba vegyük nézeteit, megnyilatkozásait és gyakorlati tevékenységét a forradalmi időkben, különös tekintettel a nemzeti mozgalmakra.

Az itt fölmerülő kérdések között a legérdekesebb Petőfi származásának, eredet szerinti nemzetiségének a problémája. Ma már természetesnek vesszük (és nemcsak mi, hanem a szlovák irodalomtudomány is), hogy a költő „magyar-ságának kritériumait csakis saját vallomásaiban, életművében és nyelvében lelhetjük fel, tehát nem abban, hogy kik voltak az ősei” [85]. De a századforduló körüli évtizedekben mind a két nacionalizmus gyakran állította a középpontba a származás kérdését és abból a maga érdekei szerint vont le következtetéseket. A már említett visszaemlékezésekben — nem egyszer nyíltan is kimondva, de a sorok közül szinte mindig kiérezhetően — ott van a magyar nacionalizmus magabiztos, kérkedő büszkesége, amelyben egyszerre nyilvánul meg a költői nagyság csodálata és a „magyar felsőbbrendűség”, az asszimiláció sikere fölött érzett öröm: Ha a szlovákoknál kerül szóba — és ez gyakran megeshet, különösen a különböző évfordulók alkalmával — többnyire ott is kétféle érzelmi elem keveredik. Az egyik ott is a nagy költőnek kijáró elismerés, amely a szlovák nemzeti büszkeségből táplálkozik. A másik a nemzeti sérelmek, a veszteség érzete, amely hol szemrehányó, magyarellenés kitételekben jut szóhoz, hol rezignált belenyugvásban, elégikus hangulatban oldódik fel [86]. Ennek az érzésnek az összetettséget talán az a KOREN szájába adott (vagy valóban elhangzott) megjegyzés szemlélteti legjobban, hogy „lássa kedves öcsém, za Slováků všeko vystane, ešte aj magyar költő” [87]. (Egy szlovákból minden lehet, még magyar költő is.)

Egészen a legutóbbi időkig szilárdan tartotta magát az a nézet, hogy Petőfi annak a Petrovics-családnak a leszármazottja, amelynek I. Lipót 1667-ben nemességet adományozott. DIENES ANDRÁS meggyőző érvelése döntötte meg ezt az álláspontot [88]. Pedig a család nemessége nagyon is beleillett a magyar nacionalizmus Petőfi-képébe. Félig-meddig a nemzeti hovatartozást is eldöntötte úgy, hogy a család múltja szlovák, jelene azonban már magyar. „Mindkettő születésre nézve szláv, nyelvre pedig magyar volt” — írja a költő szüleiéről ÚJLAKY ISTVÁN [89]. A századvégről a múltba vetített nemzeti buzgalom mondatja az öreg Petrovics beszédéről, hogy az „keresetlen, tiszta magyarsággal, szép egymásutánban, mint a színméz folyt ajakáról;” és tovább: „Hazaszeretete felülmúlhatatlan. Magyarságára sokat tartó, büszke. Tarthatott is rá, mert ősi, romlatlan erejében, tárgyához mindig illően gördült le ajkáról a magyar szó” [90]. Ha mindebből nem derülne ki, hogy a századvég Magyarországa nemcsak Petőfit hamisította-stilizálta a maga ízlése szerint, hanem a költő szüleit is, álljon itt kiegészítésül az előbbi leírás folytatása: „Egész valóján meg-

látszott az alföldi síkság lóra termett és megedzett fia.” Így jelenik meg Petrovics István Ferenczi Zoltán könyvében is „kurta, zsinóros dolmányban”, magyarságára büszke emberként.

E millenniumi buzgalom mentségül meg kell azonban említeni, hogy „a jó öreg kocsmáros” maga is hozzájárult ennek a képnek a kialakításához. Nagy vállalkozó kedve, széleskörű üzleti tevékenysége a harmincas évek elején — amely a kibontakozó magyar kapitalizmus viszonyai között a család gazdasági és társadalmi fölemelkedését ígerte — a magyar környezethez való alkalmazkodásra, asszimilálódásra készítette külsőben, életmódban és nyelvben is. Lélektani okok mellett olyan tények támasztják ezt alá, mint a kiskun nemesi kiváltságokkal járó redemptus-birtok megszerzése [91], vagy az a nagy ambíció, amellyel — míg módjában állt — gyermekei neveltetéséről gondoskodott [92]. E folyamat befejeződésére utal „a vén zászlótartó” hazafias lelkesedése 1848 szeptemberében és az is, hogy élete végén a Petőfi nevet vette fel. Ennek nem mond ellent az sem, hogy hazafiságában fia befolyása, a névváltozásban pedig annak hírneve és költői sikere is inspirálhatta [93].

A Kiskőrös után végig színmagyar környezetben élő Petrovics-házaspár a természetes asszimilálódás útján vált a magyar etnikum tagjává. Nincs okunk kételkedni a pedáns tanár, KOREŇ ISTVÁN szavahihetőségében, aki szerint a szülők, ha Sándor fiukat meglátogatták, a „professzorral mindig ezen a nyelven — vagyis szlovákul — beszéltek” [94]. HATVANY ebben a „nemzetiségi szolidaritás” megnyilvánulását látja [95]. Aligha erről van szó. Semmi olyan adat nincs, amely Petrovics István szlovák nemzeti öntudatának hangsúlyozására utalna. A KOREŇ-nyel folytatott szlovák nyelvű társalgás magyarázatát inkább az evangélikus vallási tradíciókban vagy egyszerűen abban a tényben kell keresnünk, hogy a szülők a professzorral hibátlanul, tehát szlovákul akartak beszélni, mivelhogy magyarul nem tudtak tökéletesen. KOREŇt — érthetően — érdekelte a család nemzetisége. Közlései is részletes tájékozottságra vallanak, nemcsak a származásra, hanem a nyelvtudásra vonatkozóan is. Erről tanúskodnak a következő megjegyzései is: „Pedig édesanyja, Hruz Mária, turócmegyei származású nő, csak hibásan beszélt magyarul és ennek hűga, későbbben Taska Sámuelnek sok éven át aszódi érdemes kurátornak második neje s szintén igen derék asszony, magyarul nem is értett; atyja pedig Petrovics István felsőbb nógrádmegyei származású lévén, a magyar nyelvet, csak mint mészáros sajátította el.” [96]

Ezek szerint tehát mind a két szülő anyanyelve szlovák volt. A magyart később — a változó munkahelyek ill. lakóhelyek magyar környezetének segítségével és hatására tanulták meg különböző mértékben, de tökéletesen soha sem. A felnőtt korban, hallomás útján elsajátított idegen nyelv a folyékony, de hibás beszéd készségi szintjén ismert jelenség, különösen az egyszerű, iskolázatlan emberek körében.

De ha KOREŇ-nél feltételeznénk bizonyos nemzeti elfogultságot — mint azt HATVANY LAJOS teszi —, forduljunk tárgyilagossabb tanúhoz, azután a tényekhez. Arany János 1848 májusában vagy június elején — a kiadandó magyar, német, szlovák, román és szerb nyelvű néplap ügyében — Pestre utazott, ahol egy hétig Petőfi vendége volt. Ekkor találkozott a költővel együttlakó Petrovics-szülőkkel. Erről a találkozásról jegyezte fel, hogy Petőfi „atyja *felföldi kiejtéssel*, de jól beszélt magyarul, anyja nem mindig ejtette tisztán a magyar szót, de folyvást beszélte” [97]. A „felföldi kiejtés” nem „palócos tájnyelvi sa-

játság” [98], hanem a szlovák nyelvi artikuláció érvényesülése a magyar hangok képzésénél. Így értelmezi ezt DIENES ANDRÁS is, aki Petrovics Istvánnak 1848 decemberéből való, egyetlen ismert autográf levele alapján a „szlovákos kiejtést” állapítja meg [99].

E levél és a korábbi, még a félegyházi időkből fennmaradt számlák szövege közelebbi betekintést is nyújt ebbe a problémába. MEZŐSI KÁROLY, aki a számlákat megtalálta és nyelvi szempontból elemezte, az azokban előforduló tájnyelvi kifejezés valamint a „palócos” ejtés és írás („á” hang helyett „a”, „n” helyett „ny”) alapján arra a következtetésre jut, hogy a költő apja „tisztá magyar nyelven írt, beszélt” [100]. De a sajátkezelőleg írt számlák és a levél magyar szövege ennél többet árul el. A szavaknak kisebb egységekre, szótagokra tördelése írás közben (pl. Harany Gozo Nak) azt bizonyítja, hogy Petrovics István hallomás útján tanult magyarul. Írásában a hosszabb magyar szavak élőszóbeli, akadozó kiejtése tükröződik. Érdekes, hogy élete végén, amikor már valóban „jól beszélt”, (tehát folyékonyan) magyarul, a szavak írásbeli tördelése megszűnik. Ehelyett gyakori a szavak egybeírása: „asztahírt”, „hatvanyiu”, „portekajavan”, „ablaknadolgozik” [101]. Nemcsak a hosszú „á” helyett ejt és ír rövid „a” hangot, illetve betűt, hanem írásából következetesen hiányzik a magánhangzók hosszúságának jelzése. Helyesírása fonetikus, és ha írását ékezetek nélkül „felföldi kiejtéssel” olvassuk, a magyarul rosszul tudó szlovák ember ismert akcentusát kapjuk: „szekarenydas”, „Felegyhazany”, „varoshazaho”; az említett levélben: „Kivanunk mindenjokat” stb. De tipikus a „két”, „kettő” változatainak hibás alkalmazása is (s azon belül a szlávok számára nehezen megtanulható „ö” hang helyett zárt „e”, vagy „i” ejtése): „ezeny keti masa”. Hasonlóképpen jellemző a magyar hosszú (kettőzött) mássalhangzók rövid ejtése (és írása): „suma”, „keti” (a kettő helyett) „hordot”; az 1848-as levélben: „hozam (hozzám helyett), „akor fojamodot talán hozad”, „azal”, „melet”, „sehonan semi” stb. Ismert jelenség a határozott névelő két alakjának bizonytalan, ill. hibás használata is. Az „a” változatot gyakran elhagyják, vagy helyette (tehát mássalhangzóval kezdődő szó előtt is) „az”-t mondanak: „Varos hazaho”; „az konvenczios”; a fiához írt levélben: „elvesz postan”, kerestem kantzelarijat”, „vatz felü duna melet”, „mer most Keserves pesti Elet” stb. A durvább nyelvi hibák azt igazolják, hogy az elsajátított szókincs lehetővé tette ugyan a folyékony magyar beszédet, de a szavak mondatbeli egymásutánja néha mechanikusan, a nyelvtani szabályok sérelmével alakult ki: „Varos hazaho Es az Konvenczios urak ki hordot husok”; a levél szövegében: „Csak minden ami taval vot most mas Fely ara mindennek.” [102] Érdemes arra is fölfigyelni, hogy a 48-as levél az említett nyelvi hibák mellett azok nyelvtanilag helyes megoldásaira is mutat több példát. Ez arra utal, hogy a magyar környezetben töltött hosszú évek folyamán Petrovics István magyar beszéde fejlődött, csiszolódott, de tökéletesen haláláig sem tanult meg magyarul. Még kevésbé mondható ez el a költő édesanyjáról.

Ha pedig mindez igaz, akkor a Petrovics-házaspár anyanyelve valóban a szlovák volt. Ez vált a kiskunsági természetes asszimilálódás folyamán — Hatvany Lajos kifejezését használva — „lappangó” nyelvvé, amelybe magyar szavak is keverődtek, s „amellyel meghitt házi körben s azon kívül mindannyiszor éltek, valahányszor a maguk nemzetiségbeliekkel akadtak össze” [103].

Ebbe a „meghitt házi körbe” született bele Petőfi. Az a szókészlet, amelyet a beszélni kezdő gyermek először magába fogadott, szükségképpen vegyes

volt, magyar és szlovák szavakból állott össze. A tehetős család a segédekkel, üzletfelekkel magyarul szólt, a szülők egymásközi bizalmasabb közlései pedig szlovák nyelven történtek. A kétnyelvűségnek ez a formája közismert az idegen nyelvű, bevándorolt családok körében és a vegyes lakosságú vidékeken. Ez a megfontolás nagyon is igazolhatóvá teszi az egykori dajka közlését arról, hogy a kisgyermek szlovák szavakat kevert magyar beszédébe [104].

A vegyes nyelvű családi környezet azonban valószínűtlenné teszi Hatvany Lajosnak azt a következtetését, hogy Petőfi anyanyelve szlovák volt [105]. A szlovák nyelv korábbi, a folyékony gyermekbeszéd szintjéig fejlődő elsajátítása nem mehetett végbe tiszta változatban, csak a magyar nyelvi elemekkel keverten. Ez utóbbiak pedig — a félegyházi színmagyar világ, a szomszédok, játszótársak hatására — éppen akkor jutottak túlsúlyba, amikor a 3–4 éves gyermek tudata a legnagyobb fogékonysággal gyűjti magába a környezetben megszerezhető ismereteket. Ezek az évek, Félegyháza, azután Szabadszállás világa nevelték — formálták a gyermek Petőfi nyelvi kultúráját, szellemi arculatát, érzéseit. Ebben a környezetben vált magyarrá, minden preszcionáló beavatkozás nélkül, a folyamat legteljesebb természetességével. S amikor a nemzeti hovatartozandóság tudata derengeni kezdett a gyermek fejében, az a magyarsághoz kapcsolódott, magától értetődően, anélkül, hogy annak ellenkezője valaha is fölmerült volna. Nem tagadta meg a nemzetiségét, mert — a fenti okok miatt — szlováknak soha nem érezte magát. Ebben — a társadalmi környezetén kívül — szerepe lehetett apja, a család magatartásának is. Petrovics István feltörekvő ember volt és gyakorlati gondolkodású. Nem ismerte a nacionalista elfogultságot. Evangélikus vallásához jobban ragaszkodott, mint a nemzetiségéhez. Fiát sem akadályozta magyarrá válásában. A gyakran változtatott iskolák kiválasztásában sem a szlovák szellemű neveltetés lehetősége, hanem — a színvonal igényén kívül — a vallási tradíciók tisztelete vezette.

A családból hozott szlovák nyelvi ismeret — amely a kiskőrösi atyafisággal fenntartott kapcsolat [106], a pesti iskoláztatás [107], az aszódi évek és a selmeci tartózkodás révén is konzerválódott —, a felnőtt korig megmaradt. KOREŇ közlése és más visszaemlékezések utalnak erre [108]. HATVANY LAJOS ezekre támaszkodva jelenti ki: „Köztudomású, hogy kisgyermek kora óta a szüleinek anyanyelvén „tótul” beszélt” [109]. Közvetlen, Petőfitől származó adat nincs sem az Uti jegyzetekben, sem az Uti levelekben arra, hogy „felvidéki útjai során nem egyszer beszélgetett anyanyelvükön a súlyos viszonyok között élő szlovák nép fiaival” [110]. Így tehát csak az előzmények mérlegelése alapján lehet tényként elfogadni, hogy Petőfi az eperjesi látogatás alkalmával szlovákul beszélt Kerényi Frigyes szlovák inasával [111].

A szlovák nacionalizmus — a századvégi iskolák magyarosító szerepét a 30-as évekbe visszavetítve — előszeretettel hangoztatta, hogy Petrovics Sándort a magyar iskola ragadta el a szlovákságtól. Ez — a századvég viszonyaira utaló aktualitásán kívül — annak a nézetnek az igazolására szolgált, hogy a „szlovák fiút” céltudatosan és intézményesen formálták magyarrá, tehát „renegáttá”. Ezzel szemben az igazság az, hogy a magyar etnikumba való észrevétlen bele-növés, helyesebben az abban végbeemnt felnövekedés természetes és öntudatlan folyamatát az iskola nem is betetőzte, hanem csak tudatosította. Ami ezen felül történt az aszódi, selmeci és pápai gimnázium növendékével — magyar nemzeti érzésnek átmeneti megtelítődése a reformkor nemesi nacionalizmusa-val —, az nem a tanárok közvetlen nevelő hatásának tulajdonítható elsősorban.

Sokkal nagyobb szerepe volt ebben az ifjú Petőfi irodalmi és történelmi olvasmányainak, a diákársaságok légkörének és az ország levegőjét izgalommal megtöltő politikai erjedésnek.

A magyar nemzeti öntudat első megnyilatkozása Aszódon hangzott el, az ottani diákoskodás utolsó évében, amelyre KOREŇ így emlékszik vissza: „A harmadik évben otthoniasabb, vagy inkább elbízottabb lévén nálam, már merészebb kifejezéseket és tetteket engedte magának.” [112] Petőfi ugyanezt az időszakot a versírás kezdete, az első szerelem és a színészi ábrándok jelentkezése miatt tartja emlékezetesnek [113]. A három nevezetes esemény és a „merészebb kifejezések és tettek” szerves összetartozással vallanak a serdülő kor sajátos állapotára, amelynek természetes kísérő jelensége a lázongás, az éles kritizálás, a dacos különállás. A KOREŇ által említett „nemzetiségi düh” és a kamaszos fölkialtás: „A tótok közt egy becsületes ember sincsen” — ennek a lelkiállapotnak a tükröződése. A körülmények, amelyek között ez a kifakadás elhangzott, azt igazolják, hogy a nyelvi kérdés körül kibontakozó nacionalista ellentétek és az országgyűlési viták hatása a „titokzatos hajszálcsövevésségi kapcsolatok útján” állandó izgalmi állapotot idézett elő a vegyes nemzetiségű iskolai ifjúság körében.

KOREŇ a „nemzetiségi düh” megnyilvánulása ellen a Petrovics-család szlovák voltára hivatkozik. Ezzel árulja el, hogy nem ismerte kellőképpen tanítványa gondolkodását, amely merőben ellentétes volt az övével. A fiatal Petőfi szavai ugyanis arra vallanak, hogy nemcsak önmagát nem érezte szlováknak, de családját sem tartotta annak. És erre körülbelül minden oka meg is volt a félegyházi majd szabadszállási években kialakult és megállapodott családi életforma alapján. Ezért a nyers kijelentésben megnyilvánuló türelmetlenség nem a neofitaké, hanem a kamaszé. Nem is belső nemzetiségi konfliktusnak a kirobbanása, mert ilyennek nyoma sincs Petőfi életművében, sem a visszaemlékezésekben. A nemzeti hovatartozandóságot illetően nem állt válaszütt előtt. Nem volt mitől elszakadnia, soha nem állott szlovák kulturális-irodalmi hatás alatt, amely más irányba vonzotta volna. A magyarrá asszimilálódott családi környezet sem volt erre alkalmas. Gondolkodni, verset írni magyarként kezdett [114]. Nincsenek szlovák nyelvű zsenéi.

Az 1837 őszén elhangzott szenvedélyes szavak azonban arra is fölhívják a figyelmet, hogy a megvallott nemzeti öntudat már ekkor magában foglalta a magyar felsőbbrendűség gondolatát is, amely a reformkori nemesi patriotizmus romantikus történetiszemléletéből táplálkozott. Másfél évvel később, 1839 tavaszán a fiatal Petőfi a Rákoson írt Epigramm-ban a magyar ősök „félisteni lelkét” idézi az „elkorcsosult unokák” szeme elé. A magyar felsőbbrendűség mint a nemesi patriotizmussal együtt átvett szemléleti elem időnkint akkor is felbukkan majd, amikor már a költő nemcsak szakított, hanem szembe is került a liberális nemesi hazafisággal.

Ez a nemzeti öntudat irányítja a fiatal ember lépéseit, amikor a selmeci iskolába beiratkozva mindjárt az első napokban felkeresi az iskolai magyar társaság diákelnökét, Szeberényi Lajost [115], és kéri felvételét a társaság tagjai közé. Az iskolai önképzőkörökben való munkálkodás a magyar nemzeti érzés megnyilvánulása volt, mert a latin nyelvű iskolai oktatással szemben a magyar nyelvnek és irodalomnak az ápolására irányult. Márpedig „a nemzetiség génusa a melegebb érzelmű ifjakat arra ösztönzé”. Önképzőköri aktivitásának tanúsága szerint a költő is ezek közé tartozott. Magyar nemzeti érzése gazdag

forrásokból táplálkozik ekkor: nagy érdeklődéssel olvassa a reformkor íróit, különösen kedveli Vörösmarty műveit. Sokat foglalkozik a magyar történelemmel, ebben való jártassága a magasabb tanulmányokat folytató Szeberényit is bámulatba ejtette [116]. Az iskolai anyakönyvben Kiskőrös van feltüntetve születési helyként, de a magyar társaság jegyzőkönyvébe sajátkezűleg szabadszállásinak írta be magát: „Tanulótársai előtt is mindig kiskunsági születésűnek mondta magát, úgy, hogy nem is gyanítottam — írja SZEBERÉNYI LAJOS — miszerint kiskőrösi születésű volna.” [117] Selmeci indulása tehát annyira kategorikus, egyértelmű, már előzőleg determinált — és független a később következő iskolai benyomásoktól —, hogy megemlíteni is helytelen a magyar vagy szlovák költővé válás alternatív lehetőségét. Nem az itt olvasott magyar költőké a legnagyobb érdem abban, hogy Petőfi magyar és nem szlovák költővé lett. Szlovákká akkor sem lett volna már, ha Vörösmarty helyett történetesen Kollár, Čelakovský, Mácha vagy Hollý művei kerülnek a kezébe [118].

A selmeci légkör Petőfi idejében nemzeti ellentétektől feszült. A szlovák fiatalokra nehezülő erős magyar nyomásról számol be az azokban az években ott diákoskodó — később híres szlovák költő — ANDREJ SLÁDKOVIČ levele, amelyben a sok rágalmazóról és gonosz emberről panaszskodik [119]. A szlovák nemzeti öntudat szenvedélyes ébresztője pedig LICHARD tanár volt, aki a magyar társaság ellensúlyozására a szlovák fiatalokból szervezett önképzőkört olyan sikerrel, hogy tagsága két év alatt 80-ra emelkedett, a magyar társaság pedig beszüntette tevékenységét. Ez a légkör, a szlovák környezet — osztálytársainak többsége is szlovák — hatással volt Petőfi hangulatára, hozzájárult magyar öntudatának erősödéséhez. Erre lehet következtetni abból, hogy nevét a korábbi *-ts* vagy *-cs* helyett Selmecen kezdte írni „*ch*” végződéssel, amivel magyar voltát kívánta hangsúlyozni [120]. A szlovák környezettel szemben megnyilvánuló, hangsúlyozott magyar öntudatnak a jele az akkor felmerülő névváltoztatási szándék is. Selmec azonban nem játszott ebben meghatározó szerepet. A Petrovits név elhagyása szemléletileg a születési hely önkényes megváltoztatásával azonos minőségű s ez — mint tudjuk — megelőzte a selmeci tapasztalatokat. A költőben tehát már Selmec előtt felmerült annak a szükségessége, hogy nemzeti érzésével összhangba hozza életének azokat a mozzanatait — születési hely, öröklött családi név, később a lutheránus vallás —, amelyek ellentétben állottak egész szubjektív beállítottságával és mintegy járulékos, lényegtelen elemként tűntek a szemében ahhoz képest, aminek mindig érezte és tudta magát. A selmeci időzés ehhez adott újabb ösztönzéseket.

Másrészt a névváltoztatás szándéka együtt szerepel a színészi tervekkel. „Két kedvenc eszméje volt Petőfinek ekkor — írja Szeberényi Lajos —, melyekről a költészetten kívül leggyakrabban beszélt. Egyik, hogy színésszé legyen ... másik, hogy nevét, mely neki nagyon tótosan hangzott, megváltoztassa.” [121] Tudjuk, hogy már Pesten is a „színházak körül ólálkodott”. Aszódon „már a színészet iránti vágyát nem tudta fékezni” és csak apja erélyes közbelépése volt képes „amúgy mészáros módon jobb útra terelni”. A benne nyugtalankodó tehetség kitörési kísérletei voltak ezek. A korban egyébként is divatos névváltoztatás — különösen az írók, művészek körében — természetesen vetődött fel a színészi ambíciókhoz kapcsolódva [122].

Nem szabad tehát eltúlozni a selmeci öt hónap jelentőségét Petőfi fejlődésében. A századvég magyar nacionalizmusa előszeretettel hangsúlyozta a selmeci „pánszláv törekvéseket”, az antagonisztikus nemzeti ellentétet, kellő

háttérrel festve ezzel saját korának elnyomó politikai törekvéseihez és az ennek érdekei szerint hamisított Petőfi-képhez [123] „Mennyire bántotta Petőfi kedélyét a szláv tanulók és egyik tanára tót nemzetiségű érzelme — könnyen elgondolható” — írja FERENCZI ZOLTÁN [124]. A pánszlávizmustól „elvadított” fiatalemberről ezért tudta elhitetni, hogy „csakis született magyarokkal társalgott”. Holott KRUPEC nevű lakótársa is szlovák fiú volt, a hozzá Selmecen közel álló fiatalok között is többen szlovák nemzetiségűek voltak [125]. Benső barátságot kötött a Szeberényi fivérekkal is, akik közül az ifjabb, ANDREJ SEBERINI néven később Petőfi édesanyjáról szlovák novellát írt és *Slováci a svoboda* címen önéletrajzi regénye jelent meg [126]. Boleman tanárról pedig maga Ferenczi állapítja meg — éppen Petőfi Selmecen keltezett levele alapján —, hogy a költő megdelte őt, „jóllehet magyarul nem tudott jól” [127].

De a „magyarelleses üzemeket” folytató LICHARD professzor is csak a századvégi magyar nacionalizmus szemével nézhetette „annál nagyobb ellenszenvvel” Petőfit — minél inkább szükség volt a nemzetiségellenes közhangulat felszítására. Működése lendületet adott a szlovák szellemnek Selmecen, s hozzájárult a feszültség növekedéséhez. De túlzás azt állítani, hogy a költőt „főleg a pánszláv irányzat idegenítette el” az iskolától [128]. Lichard nagyon szigorú tanár volt, abban az iskolai évben tanítványainak nagy részét elbuktatta, közöttük számos szlovákot is [129]. Petőfi sem magyarsága miatt kapott elégtelen osztályzatot. Idejét, érdeklődését az önképzőkör, az olvasási szenvedély, legfőképpen pedig a német színház foglalta le, emellett a család anyagi romlása is ránehezült. Selmecről történt távozását sem lehet kizárólag Lichard számlájára írni, bár az elégtelen — éppen Magyarország történetéből — elkeserítő lehetett. De ezt megelőzte már az iskolai felelősségre vonás és követték az apai szemrehányások a kitagadó levélben [130]. Így azután a „kedvenc eszme”, a színészet vonzása könnyen győzött. Nem kellett erős szálakat elszakítania. „És ő virradatkor elment, csikorgó, kemény hidegben, gyalog, egyedül, az úgynevezett alsó kapu felé, melyen az út Pest felé vezet” [131].

Az életpálya első nagy törése — vagy inkább „rendhagyó” jellegének első megnyilvánulása — ez a távozás. Az elszenvedett kudarcnak alighanem nagyobb a társadalmi s az egyéni, személyes jelentősége és tanulsága, mint a nacionális. Mert az újabb élményekkel erősödő magyar patriotizmusa legfeljebb ellenfeleket hagyott Selmecen, az „alsó kapun” át kitérő pesti út azonban a támasz nélküli, bizonytalan jövőbe vezette a tehetsége súlyát cipelő fiút.

A selmeci kitérő után nincs Petőfinek több személyes találkozása a szlovákokkal, legalább is figyelemre méltó vagy hitelt érdemlően igazolható nincsen. A következő évek mégis fontosak a szlováksághoz való viszony szempontjából is, mert ezek során alakul, teljesedik ki a költő világnézete, történelem- és nemzet-szemlélete, politikai felfogása, programja és mindez meghatározza állásfoglalását a magyarság és a más népek kapcsolatát illetően is.

Vándorlásai során ismeri meg az országot, a népet. A felhalmozódó gazdag élményanyag, élettapasztalat lesz majd világnézetének, politikai szemléletének szilárd fundamentumává. A nép világának ismerete, a vele való érzelmi és szemléleti azonosulás jelenti majd a költő számára a tájékozódás biztonságát a forradalmi időkben. Ez az alapja mély demokratizmusának és — az utópisztikus szocializmus, valamint a francia forradalom eszméi ihletésétől kiegészülten — ez a népismeret és népszerűtet emeli a plebejus forradalmár szintjére. De ebből táplálkozik a népi realizmust megteremtő esztétikája is.

A másik forrás, amelyből ekkor kiteljesedő világnézete táplálkozik, a reformkor nemesi liberalizmusa. A reformnemesség által vezetett nemzeti mozgalom eszmei erjesztő hatásával már az aszódí viták során is találkozott. Ezeket az eszméket szívta magába a Selmecen olvasott történelmi és irodalmi munkákból is. De ez a szellemi atmoszféra fogadja országjáró útján mindenütt, a régi és az újonnan szerzett barátok között is. Ha az 1841–42-es pápai tanév kivételével nem is sikerül iskolai tanulmányait folytatnia ill. befejeznie, bolyongásai során kapcsolatba kerül az ifjúságnak azokkal a csoportjaival, amelyek a diáktársaságok szenvedélyes vitáin a reformhazafiság és a liberalizmus eszméitől lelkesítve készülnek fel a 48-as idők harcaira [132]. Vezetőik között számosan vannak olyanok, akik később a márciusi ifjúság politikai harcaiban váltak országosan ismertté. A diáktársaságok fontos közvetítő szerepet játszottak az új hazafias eszmék és Petőfi között. A 40-es években Petőfi volt a társaságok egyik legkedveltebb és legtöbbet szavalt költője, különösen a soproni, a pesti és a pápai társaság tűnt ki a költő iránti rokonszenvével [133].

Az iskolai diáktársaságok, vidéki és pesti értelmiségiek, írók, színészek alkotják azt a kört, amelyben a 40-es évek elején Petőfi legtöbbször megfordul. Ezekben a nemesi liberalizmusnak azt a radikálisabb változatát teszi magáévá, amelyet e társadalmi rétegek és csoportok — a maguk szociális helyzetéhez igazítva — képviseltek [134]. Ezek a körök veszik pártfogás alá, tőlük kap anyagi és erkölcsi támogatást, ezeknek a segítségével jut zaklatott pályafutása 1844 tavaszán — átmeneti — nyugvópontra. Ez az eszmei hatás kap — rövid időre — újabb, erősítő benyomásokat a *Pesti Divatlap* szerkesztőségében. Rövid időre és nem is a legjobb irányból. Mert Vahot Imre társasága és lapja nemcsak liberalizmusával hat a fiatal segédszerkesztőre, hanem a túlhajtott magyarokodásnak, a középnemesi nacionalizmusnak erőteljes propagálásával is [135]. A *Pesti Divatlap* együtt népszerűsítette a népdalok költőjét és a nemzeti viselkedést, mint a külsőségekben megnyilvánuló, hivalkodó hazafiság jelképét [136]. Petőfi kilépése a szerkesztőségből a bizonyíték arra, hogy egészséges ösztöne, az élettapasztalatok által iskolázott józansága nem tudott tartósan megbarátkozni a számára idegen, nemesi ízléssel.

Hatása alól azonban nem vonhatta ki magát. Az 1845-ös felvidéki utazásról írott *Úti jegyzetek* tanúsítják, hogy szemléletében megtalálhatók a nemesi liberalizmus nemzetszemléletének a magyar felsőbbrendűséget hangoztató elemei. „Általában mentül inkább közeledtem a Kárpátokhoz, annál nagyobb szolgásgot láttam s ilyenkor megeresztém képzetem szárnyait és leröpítem lelkemet szülőföldem rónáira, hol az emberméltóság a legalacsonyabb kunyhóban is magasra tartja büszke fejét. Oh, felföld! Csak azért emelkednek bérceid a felhőkig, hogy annál inkább szembe tűnjék lakóid görnyedezése?” — írja az *Úti jegyzetek*ben Eperjesen, 1845 áprilisában [137].

Hatott Petőfi szemléletére a reformkori nyelvi harcból kibontakozó magyarosítási program is, amely a legérzékenyebben sértette a hazai nem magyar népek nemzeti érdekeit. A kassai látogatás azért hangolja le, mert ott kevés magyar szót hallani [138]. Ugyanezt kifogásolja Lőcsén, amikor az évődés hangján tájékoztatja az olvasókat az „igen sok fiatal szép leányszóráról”, akik azonban mégsem érdemelnek több szót, mert szívük „nem a magyar nyelvért” dobog [139]. Hasonlóra emlékezik egy kortárs az iglói német lányokkal kapcsolatban is [140].

A nemesi nacionalizmus azonban — mint nem egyszer tapasztalnia kellett — kétélű fegyver volt, visszafelé is vágott.

A Selmecen latolgatott névváltoztatást régen megoldotta már. 1842 októbere óta országos hírnevet és becsületet szerzett a Petőfi névnek. A volt bizalmas barát mégis ezt használta fel ellene és eredeti családi nevének gúnyos, sértő szándékú emlegetésével próbálta a nyilvánosság előtt kétségbevonni a költő nemzeti érzéseinek őszinteségét. Szeberényi Lajos a támadásra a *Versek* első kötetének megjelenését használta fel. Az 1844 novemberében kiadott gyűjteményről a pozsonyi *Hírnök* 1845. február 25-i és 28-i számában írt kritikát, amelyet érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Két fő értékelési szempontja, elvi tétele, amelyre bírálatát alapozza, a reformkori nemesi liberalizmus szemléletének jellegzetes megnyilvánulása. „Legyen nyelvünk, szokásunk, öltözetünk, tudományunk és művészetünk nemzeti” — fogalmazza meg az első tételt. Magyar legyen a vers, de ne csak úgy, hogy magyar nyelven van írva, hanem „magyar szellem lengje át”. Azután így folytatja: „Mert valamint a magyar költös nem varázsolja egyszerre magyarrá az azt viselő németet, úgy nem minden költemény magyar szellemű, mely magyar szavakba van öltöztetve.” A másik tétele a népiesség követelménye, a romantika szabályai szerint: „lebocsátkozni a nép felfogási tehetségéhez, vele érezni, vele örülni” stb. Ítélete szerint Petőfi „költeményeinek nagyobb részét nemzeti szellem lengi át”, „népiességére nézve vannak durvaságai”. A mérleget így állítja fel: „A nemzetiség kívánatainak meglehetősen, kielégítőleg”, — a „népszerűségnek is némileg megfelel.” Azt sem mulasztja el, hogy néhány magyartalan kifejezésre fölhívja a figyelmet. S miután — a nemesi esztétika szerint — magyarságból közepes, népiességből elégséges minősítést állapított meg — a pápai *Tavaszi* c. kiadvány körüli vitára utalva — kaján mosollyal jogosnak ismeri el Petőfi nehezítését amiatt, hogy a szerkesztők „nem tartották meg saját nemzetiségi nevét, Petrovics Sándort, mely névvel ő munkáit átadta, de alájok mostani álnévét, Petőfi Sándort írtak”. SZEBERÉNYI — miután Petőfi szellemesen visszavágott — a *Századunk*-ban Petőfi-ellenes cikksorozatot indított *Leleplezések* címen. E közleményekben sűrűn szerepel a költő neve, de mindig így: Petőfi (eredetileg Petrovics) Sándor [141]. Aligha a pontos személymegjelölés szándékával.

Jóval később — az 1848-as országgyűlési választások idején — megint csak ez a nemesi nacionalizmus akarta őt kitagadni a magyarságból. Származására hivatkozva kiáltották ki hazaárulónak, bélyegezték orosz kémnek, azzal vádolták, hogy „tót királyt akar” [142]. A kiskun „kaputosok” gőgös nacionalizmusa ezzel a rágalomhadjáratral nemcsak a „jött-ment” mészáros fiát tagadta meg. Kifejezésre jutott ebben a magyar középnemességnek a pánszlávizmustól való rettegése is, amely a hazai szláv mozgalmak hatása alatt olyan méreteket öltött, hogy még a radikális TÁNCSICS is így írt a *Munkások Újságában*: „A muszka kiküldött pribékjei keresztül-kasul befutják az országot, a tótokat Magyarország feldarabolására lovallják, a magyar birodalom romladékain tót birodalmat akarnak állítani” [143]. És ha a kiskunsági „gőgös atyafiak” kitagadták a „nemzetből” vagyis a magyarságból a „koldus Petrovics-ivadékat”, miért ne tagadhatták volna meg tőle a költői tehetséget is ugyanezen a jogcímen, a származás okán? Meg is tették. A *Radicallap* 1848. július 1-i száma arról ír, hogy a szerkesztőség rengeteg névtelen cikket és levelet kapott s ezeket kénytelen elutasítani és azokhoz a szerkesztőkhöz irányítani, akiket boldogítának e névtelen rágalmazók, mert Petőfit egy kanál vízben előlnék, ha lehetne.

Mert vannak elegen „kik egyre azt prédikálják, mily rossz poéta az a Petőfi, kik legnagyobb dicsőségüknek tartják, midőn detegálták, hogy Petőfit azelőtt Petrovicznak nevezték, ez persze iszonyú vágás!, és aztán ilyen ember hogyan írhat jó verseket?” [144].

A *Radicallap* állásfoglalása is arra vall, hogy a költő-képviselőjelölt ellen indított hajszában a „petrovicság”, a szláv eredet ürügy és eszköz volt az ennél sokkal nagyobb „bűn”: a demokratizmusa, a republikánizmusa elleni harcban. Haladás és reakció, forradalmi demokratizmus és a megtorpant nemesi liberalizmus állt itt szemben egymással. Így szűrte le a tanulságokat Petőfi is a választási bukást követő nyilatkozataiban és Az apostol-ban, amelyben Szilveszter társadalmi-politikai harcát nemzeti vonatkozások nélkül ábrázolja. Mégis sajátos, furcsa helyzet alakult ki ekkor: a nemesi nacionalizmus Petőfit abból a nemzetből tagadta ki, amelyhez tartozónak mindig érezte és tudta magát és arra az oldalra állította, ahová személy szerint sohasem tartozott.

Petőfi — a rágalmak visszautasításán túlmenően — nem tartotta érdekesnek, hogy akár a választással kapcsolatban, akár a három évvel korábban zajlott Szeberényi-féle vitában cáfolja a származására tett utalásokat. Nem, mert egyik esetben sem ebben látta a támadás lényegét. Másrészt pedig a szlovák származás tényén és a Petrovics néven nem is volt vitatni való. Azt azonban észre kellett vennie, hogy ellenfelei kezében olyan fegyver van, amellyel — ha megsemmisíteni nem is tudják —, de a magyar közvélemény előtt ronthatják emberi és művészi hitelét, akadályozhatják politikai elveinek gyakorlati megvalósítását. Ez a felismerés tükröződik a Szeberényi-féle támadásra adott válasz szavaiból: (Szeberényi) „szent buzgalommal izzad, iparkodván engem verseimmel egyetemben tönkre silányítani” [145]. Erről tanúskodik a szabadszállási választás ügyében írott nyilatkozat is.

Ismeretes, hogy Petőfi népi realizmusa és forradalmi demokratizmusa abban a klasszikussá vált tételben nyert együttes, tömör megfogalmazást, amely a nép uralmát — előbb a költészetben, azután a politikában — tekinti legfontosabb célkitűzésnek. Ebben látta Petőfi a „század feladatát”, ezt választotta élete programjául, ennek megvalósítását kívánta előmozdítani irodalmi és politikai tevékenységével.

Ha ebből a szempontból nézzük Szeberényi megbélyegző szándékú célzásait a költő származására, ill. a kúnsági ellenfelek rágalmait, rájövünk, hogy itt lényegében Petőfi illetékességének az elvitatásáról van szó. Mert Szeberényi álláspontját így is megfogalmazhatnánk: milyen címen akar Petrovics Sándor normákat megszabni a magyar költészetben? Milyen joron akarja rájukmálni „valamely művelt hölgy” ízlésére a „csárdások és erdei kóborok szájába illő beszédek”? Hiszen versei „a nemzetiség kívánatainak (csak) meg lehetősén” felelnek meg: a magyar nyelv szabályai ellen is vét; a német hiába ölt magára magyar ruhát stb. Dehát nem kell csodálkozni, mert „saját nemzeti-ségi neve Petrovics Sándor”, — s tehetnénk hozzá a *Radicallap* szavaival: írhat-e az ilyen ember jó verseket? Ugyanígy megfogalmazhatnánk a kún atyafiak véleményét is: milyen joron szól bele a „jött-ment tót” mészáros fia a magyar politikába? Milyen alapon lép fel Petrovics Sándor a magyar nép nevében, milyen címen akar itt köztársaságot, népuralmat?

Persze, sem a gáncsoskodó kritika, sem a szabadszállási ellenfelek nem tudták megingatni a költőt abbéli meggyőződésében, hogy ő valóban illetékes beleszólni a magyar irodalom és a politika kérdéseibe. Nemzetiségét — a ma-

gyart — önmaga számára soha nem tartotta vitásnak. Költészetének értékéről, nemzeti jellegéről is határozott véleménye volt [146]. Politikai hitvallása pedig Szabadszállás után is a forradalmi perspektívát hirdette. Megingatni nem tudták, de családi nevének, származásának — a magyarságból való kiközösítés célzatával történő — emlegetése foglalkoztatta, zavarta a költőt. Annál is inkább, mert szubjektív tudatával, nemzeti érzésével ellentétesnek, tehát igazságtalannak tartotta. Ezért esett gyakran szó baráti körben az anyakönyv szerinti szülőhelyről és a „szlovák nemzetiségi színezetű” lutheránus vallásról. És ezért fűzte mindig az egyébként általa is elismert hivatalos adatokhoz a maga szubjektív igazsága szerinti kommentárt: „csak azt röstellem, hogy luteránusnak”, vagy „bánom (vagy szégyenlem), hogy tótok közt születtem” [147].

FERENCZI a költő „szenvedélyes magyarságával” hozza összefüggésbe szülőhelyének, származásának és örökölt vallásának a „megtagadását” [148]. A fentebb vázolt körülmények azt igazolják, hogy sokkal inkább a vele szemben föllépő „szenvedélyes magyarság”, a középnemesi nacionalizmus készítette a költőt az idézett megjegyzésekre. S még így is hangsúlyozni kell e megjegyzések magánjellegét. Ezt a véleményt Petőfi sem így, sem más formában soha le nem írta, a nyilvánosság tudomására nem hozta. Nem tartotta lényegesnek. Ezért nem lehet egyetérteni HATVANYVAL sem, aki Petőfinél a szlovák eredetből folyóan valami belső, az élete végéig érzett sérülést állapít meg. Szerinte „az apa sérelme ... a fiúra szállt”, akiben a „származása miatt megbántott embernek lázadó önérzete kavargott” [149]. Ha valóban „kavargott” volna a „lázadó önérzet”, abból kétségkívül vers vagy legalább is szenvedélyes újságcikk született volna, mint az mindnannyiszor meg is történt, valahányszor a költő sértve érezte magát.

A „megtagadás” jelentőségét és szlovák ellenes élet az is csökkenti, hogy Petőfi *általában* is, — tehát nemcsak saját személyére vonatkoztatva — nagyvonalúan, egyéni módon tekintett a vallásra és a szülőhelyre. A „Zoltán fiam életrajzá”-ban ezt olvashatjuk: „Így érte el szegény fiamat a szerencsétlenség, hogy Debrecenben született”. Pedig hát Debrecen csak igazán magyar és kálvinista város volt! A vallásról pedig ugyanott így nyilatkozik a költő: „Reám és feleségemre nézve maradt volna, mint született, becsületes pogány embernek; de ipam és napam kedvéért, kik igen buzgó keresztények, meg kellett kereszteltetnem. Gondoltam hát, hogy legalább a neve legyen pogány s lett belőle Zoltán” [150].

Hogy Petőfi mennyire természetesnek, magától értetődőnek tekintette magyarságát és nem az örökölt apai sérelem határozta meg szemléletét, azt az is mutatja, hogy a származás nacionális oldala föl sem merül nála. A származás az ő számára *társadalmi* fogalom. Csak így írhatta le a Lehel vezér c., 1848 tavaszán keltezett töredékében a következő sorokat:

„Nem a palotáknak fényes gyertyaszála
Vagyok én, hanem a kunyhók mécsvilága.
Alant születtem én, szalmafüdél alatt,
Sosem tagadom meg a származásomat.”

A származás tehát szociális és politikai kategória Petőfi szemében, olyan fogalom, amely mindenek előtt a „csak a húsvágáshoz értő” apát és az egyszerű anyát idézi és rajtuk keresztül a dolgozó népet, a „szűrös-gubás embereket”.

És itt valóban nincs szó semmiféle megtagadásról. Ellenkezőleg! Számos versében vall őszinte ragaszkodással a szülők egyszerűségéről, szegénységéről. (Egy estém otthon, A jó öreg kocsmáros, István öcsémhez stb.) Apját pedig, az „alacsony, köpcös mészáros” — vesztére — a választási proklamáció bevezető soraiban idézi a kis-kúnok emlékezetébe. A származás ilyen értelmű felfogását sugallta demokratikus gondolkodása is, amely a nemesi szemléletű születési determináns helyébe a társadalmi környezet meghatározó szerepét állította. De ezt diktálta realista szemlélete is, amely a lényeg megragadó és kifejező „költői igazság” jogán bizvást mellőzhette saját életének is azokat az esetleges, járulékos mozzanatait, amelyek mint elszigetelt tények nem gyakoroltak döntő befolyást egyéni fejlődésére. Éppen a „költői igazság” jogán — és nem kortesfogásként, mint HATVANY állítja — nevezhette magát magyarnak és kúnknak a választási proklamációban, jelölhette meg ugyanitt többször is a Kis-Kunságot szülőföldjének. Ez a költői igazság hatalmazta fel arra is, hogy 1848 június elején a Szülőföldemen címet írhasa a Félegyházán keltezett költeménye fölé. Végül ugyanezért hitelesek a kiskunsági szülőföldnek „a nagyvárosi élet örökös zajában” földözött, a gyerekkor emlékeitől derűs képei is. Hitelük és igazságuk erejét nem tudták megtörni azok a „kaputosok” sem, akik a vers keletkezése előtt néhány nappal „kitessékelték” a költőt a szülőfölddé szeretett tájról.

Mindezeket figyelembe véve igaza van PÁNDI Pálnak, aki a névváltozáson kívül nem lát jelet arra, hogy Petőfi megtagadta volna származását [151].

Ha a fentiek ellenére — illetve azok mellett — Petőfi nemzeti elfogultsága, a reformkori közszellemtől átvett magyar nacionalizmusa mégis szerepet játszott volna Kiskőrös és a.lutheránus vallás emlegetésénél, ez sem bizonyítja azt, hogy csak ellenszenvet érzett a szlovákok iránt. Ahogy a származást társadalmi értelemben fogta fel, ugyanúgy nacionalizmusát is alá tudta rendelni a nemzeti koncepciónál magasabb nézőpontnak, haladó szociális nézeteinek. Erre vall az a tény, hogy 1845 tavaszán az Árva megyei szlovákság között dúló éhínség enyhítésére szervezett gyűjtés keretében a *Cipruslombok* címen megjelent kötetének ötven példányát ajánlotta fel. Ez 25 pengő forintot tett ki, amely a költő közel egy havi jövedelmének felelt meg [152]. Ugyanez év tavaszán, a felvidéki utazás benyomásai alapján készült *Magyarország* c. verse, amelyben — az éhínségre utalva — az országban uralkodó állapotokat teszi felelőssé a nyomorért és rokonszenve a felvidék éhező népe mellé állítja.

A nacionalizmus és a szociális haladás viszonya érdekesen alakul Petőfi szemléletében az 1845–46-os fordulón. Ez idő tájt szakad el a nemesi liberalizmustól és lép a forradalmi demokratizmus útjára. Ebben társadalmi és osztályhelyzetének tudatosodása, valamint az utópisztikus eszmékkel való megismerkedés játszott döntő szerepet. Ekkor kezd kibontakozni politikai költészete is. A politikai mondanivaló pedig — a forradalmi gondolatok fokozódó dinamizmusa mellett — hazafias verseiben erőteljes hangsúllyal emeli ki a nemesi liberalizmustól átvett nacionalista szemléletét. Így az a sajátos helyzet áll elő, hogy a nemesi nacionalizmus hatása akkor kezd tükröződni költészetében leginkább, amikor maga a költő már túllépett a reformnemesség eszmei korlátain. Lényegében tehát a nemesi szemlélettel ellentétes plebejus radikalizmusa teszi hangsúlyossá költészetében a nemesi szemlélet egyes jellegzetes vonásait.

Nacionalizmusának korábbi megnyilvánulásai — mint láttuk — nem léptek túl magyarságának hangsúlyozásán, bizonyos fokú türelmetlenségen, költészetében azonban ennek alig van nyoma. Az átmenetet az új fejlődési szakaszba

az olyan versek jelzik, mint az 1845 októberében írott *A hazáról*, amely a régi dicsőség és a korcs jelen szembeállításával, a magyar birodalom és a nemzeti nagyrahivatottság, az egykor „Európa homlokán tomboló” ősök és a magyarság hatalmát rettegő népek említésével még a nemesi romantikus nemzetszemlélet sajátos kifejeződése. A költemény eredeti fogalmazványából Petőfi kihagyott három szakaszt. Ezek egyikében ez áll: „A nemzetek mind zajlanak Európa hangos színpadán, S mily csendes a magyar!” Az általános emberi haladás gondolatának az összekapcsolása a nacionalista szemlélettel a későbbi politikai-hazafias versek sajátossága lesz majd. Ez is jelzi *A hazáról* c. vers átmeneti jellegét. De maga a törlés ténye is az átmenetiségre hívja fel a figyelmünket.

Ebben a folyamatban előbb — 1846 első hónapjaiban — az elnyomás elleni küzdelem, a forradalom általános követelése viszi az erősebb szót (Az álom . . . , Sors, nyiss nekem tért . . . , Dalaim, Rabság, A nép). De már közben is, különösen pedig az 1846-os év második felében megjelenik a haza gondja, mint az általános forradalmi szemlélet konkrét kifejeződése. A Levél Várady Antalhoz a népek forradalmát, a „vérözön” perspektíváját festve a hazai tenni valókra utal, az Erdélyben a „diadalmas ősök”, az „egy nemzet és két ország” problémáját kapcsolja össze a „viselős század”-tól születendő „nagyszerű napok” látomásával. Az év utolsó versét, a „minden rabszolga-nép” világforradalmának vízióját idéző „Egy gondolat bánt engemet . . .” címűt pedig a hazai elmaradottság miatt kesergő A magyar nemzet előzi meg.

Ez a váltakozó sorrend ill. összefonódás — a forradalom és a hazafiság eszméit tárgyaló versek között — folytatódik azután a következő két és fél éven át azzal, hogy a fegyveres harc hónapjaiban a két elem — a politikai indulat legmagasabb hőfokán — a forradalmi patriotizmus ötvözetévé olvad.

E korszak hazafias lírája híven tükrözi a költő nemzet-szemléletét, nacionalizmusának azokat az elemeit, amelyeket életének korábbi éveiben a reformnemesség ideológiájából magáévá tett. Ezek a nacionalista vonások azért is válnak annyira szembeötlőkké, mert a hozzájuk kapcsolódó forradalmi eszmék éles fénye világít rajtuk keresztül. A két elemnek ezt az összekapcsolódását nem szabad szem elől tévesztenünk, ha Petőfinek a szlovákokhoz, illetve a hazai nem magyar népekhez való viszonyát vizsgáljuk.

HATVANY szerint a nemzetiségi kérdés az egyetlen Petőfi életében, amelyben az elnyomottak helyett az elnyomók ügyét vállalta. Ennek személyes okául a költő szláv származását hozza fel. Történelmi és társadalmi magyarázatát pedig az uralkodó osztályoknak a politikájában látja. Ez a politika a magyar és az idegen ajkú néptömegek felszabadítására irányuló törekvéseket — áll hazafias jelszavakkal — az ország területi érdekeire hivatkozva gáncsolta el. HATVANY szerint Petőfi is ennek a „lelkiismeretlen játéknak esett áldozatul” [153]. Nem lehet egyetérteni ezzel a magyarázattal. Mert a valóban megélő szemléleti azonosság vagy hasonlóság lényeges hangsúlybeli eltéréseket mutat. A 48–49-es harcot vezető középnemesség a saját politikai hatalmát, a dunai népekre kiterjesztett uralmát féltette akkor, amikor az ország területi integritását hangoztatva elutasította e népek követeléseit. Petőfi ennek nem „esett áldozatul”, mert — mint költeményei mutatják — nála a hangsúly a forradalom vívmányaira esik. A feudalizmus és Bécs ellen vívott harc sikereit féltette, amikor a nemzetiségek fegyveres föllépését elítélte. A személyes okok említése sem helytálló, mert a nemzetiségi kérdést Petőfihez hasonlóan értelmezték azok a márciusi fiatalok is, akik nem voltak szlovák származásúak. Az igaz,

hogy a forradalom radikális balszárnyával együtt Petőfinek sem volt nemzeti-ségi programja. De ez nem jelenti azt, hogy az uralkodó osztály programját tette magáévá, vagyis „az elnyomottak helyett az elnyomók ügyét vállalta”. Mert a nemzetiségeket nem az elnyomók érdekei, hanem a társadalmi haladás, a bécsi reakció elleni harc nézőpontjából szemlélte.

Erdélyben című költeménye valóban nem vet számot azzal, hogy a „két hazában” már nem egy, hanem több nemzet él, de a hazai és az erdélyi magyarság összefogásának nacionalizmusa a nagy társadalmi változások függvényeként jelentkezik. Ezt látjuk hazafias lírájában mindenütt: az egybekapcsolódó két elem közül mindig a forradalmi, a társadalmi haladás a hangsúlyosabb, ennek van alárendelve, ennek jellegétől függően kap többé vagy kevésbé erőteljes megfogalmazást a nacionalista gondolat. Petőfinél a haza mindig az egyetemes haladás igényének a konkrét megnyilvánulási formája. A közvetlen cselekvés területe, ahol a világszabadságért és minden elnyomás megszüntetéséért lelkesedő költő kifejezheti forradalmi tevékenységét. Ebben a hazában, ennek függetlenségi omzgalmaiban fedezi fel a hősiességet, az idegen elnyomás elleni harc helytállását. De ebben a hazában keseríti el a költőt a társadalmi haladás hiánya is. Forradalmi szemlélete véteti észre vele, hogy „Itt minálunk nem is hajnallik még, Holott máshol már a nap úgy ragyog”. A *Magyar vagyok* c. versben a forradalmár szemével vizsgált sivar jelen idézi fel a múlt nemzeti nagyság tényeit. A felidézett kép a nemesi nemzet-szemlélet majd minden jegyét magán viseli. Mégsem ez válik hangsúlyossá, hanem a költő alapérzése: az elmaradott hazai viszonyok miatti keserűség. Ugyanígy a társadalmi haladás sürgetését szolgálja a dicső múlt nacionalista idézése az *Elértem, amit ember érhet el, a Van-e egy marok föld?*, *A ledőlt szobor* c. versekben.

A haladás és a nacionalizmus egybefonódása ismét más aspektusban jelentkezik a nemzetiségi mozgalmak hatására. A *Meddig alszol még hazám?* c. vers nem más népek gyűlöletére biztat — noha a nacionalista hangvétel vonul végig rajta — hanem a hazai elmaradottság fölszámolására ösztönöz. A vérrel szerzett haza, a más ajkú népeket megtűró új-nemzet és a magyar nemesi felsőbbrendűség nacionalista szemléleti elemeiből épül fel a *Már minékünk ellenségünk* vagy *A magyar nép* c. vers is. E nacionalista elemek fölött mégis a forradalom féltése, a haladásért érzett aggodalom felhőzik. A konkrét hazai viszonyokból felcsendülő nacionalista hang az európai forradalmi mozgalmak harci zaját erősíti. A minden oldalról megfojtással fenyegetett forradalom ügye váltja ki a kétségbeesés, az indulat és a harcba hívás elszánt hangjait 1848 őszén is az *Élet vagy halál* c. költeményben. A szenvedélyes hangvétel és a magyarság történelmi érdemeire való hivatkozás csak eredetére és nyelvi formájára nézve a nemesi nacionalizmusé, funkciójában a forradalom sorsáért kétségbeeső patrióta indulatkitörése. Ebben maga a költő is megfogalmazza, amit az előzőekkel mi is bizonyítani akartunk, hogy a forradalom több, mint a nemzetiség: „Ha nem születtem volna is magyarnak / E néphez állanék ezennel én”. Nem a más nemzeteket gyűlöli itt sem, hanem az ellenforradalmat. Politikai éleslátására vall, hogy a bonyolult viszonyok között is meg tudja látni a társadalmi haladás objektív folyamatát, hogy az ellentmondások szövevényét kibogozva el tud jutni az egyetlen, az alapvető ellentmondás felismeréséhez, a forradalmi szabadságharc és az ellenforradalmi reakció ellentétéhez. Szomszédainkat joggal sértette e költemény nyers, olykor szitkozódó hangja. Nem is fordították le a mai napig sem, kivéve az egyetlen román változatot 1894-ből [154]. Holott,

ami benne sértő, az korhoz kötött hangja. A forradalmi erők összefogása pedig — mint történelmi tanulság — ma is aktuális.

E kiragadott példák sorát még folytatni lehetne. Mert a nemzeti büszkeség, a reformnemességtől örökölt nacionalizmus úgy is kapcsolódik a haladás gondolatához, hogy internacionalis kicsengése van:

„Két nemzet van egyesülve bennünk,
S mily két nemzet! a lengyel s a magyar!
Van-e sors, amely hatalmasabb, mint
E két nemzet, ha egy célt akar?
Egy a célunk: a közös bilincset
Összetörni, melyet hordozánk.”

(Az erdélyi hadsereg)

Több példát lehetne arra is felhozni, hogy a forradalmi harc sikerei váltják ki a nemzeti büszkeség hangjait (pl. Jött a halál, Föl a szent hábarúra). Mind azt bizonyítja — az előzőekkel együtt —, hogy Petőfi szemében a forradalom valóban több volt, mint a nemzetiség, vagy ami ugyanazt jelenti: számára a hazafiság, a nemzeti öntudat értékét a benne kifejezett haladó szociális tartalom határozta meg. A magyar uralkodó osztályok erről „feledkeztek meg”, amikor nacionalista megnyilatkozásait — elvetve azok forradalmi lényegét — abszolutizálták. Pedig nála a haza nem üres, nacionalista csengésű frázis, hanem mindig szociális tartalommal telített fogalom, a bolyongás éveiben „centripetális erő”, (PÁNDI), a politikus években pedig a forradalmi cselekvés lehetséges színtere.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha magatartását, tevékenységét a gyakorlati politika területén vizsgáljuk. Itt sem „az elnyomók ügyét vállalta”, annyira nem, hogy a márciust követő hónapokban a kormánnyal szemben ellenzéki állásponton állott. Visszautasította — nyilvánosan, népgyűlésen is — a néptömegek lecsillapításában, vagyis a forradalom megfékezésében neki szánt szerepet. Ellenzékiségét csak akkor adta föl, amikor a középnemesi kormány is elszánta magát a vívmányok erélyes megvédésére. Személyes jellegű ellentétei mögött azonban ekkor is a szemléleti különbség lappangott.

Nem volt politikai programja a nemzetiségi problémák megoldására. „Csak” forradalmi programja volt, amelynek célkitűzéseit az utópisztikus tanok alapján a jog, az anyagi javak és a kultúra demokráciájában jelölte meg, módszereit pedig a francia jakobinusoktól tanulta. De ez a „ködös” program elég világos elveket tartalmazott ahhoz, hogy — a társadalmi tapasztalatok és az osztályélmények segítségével — „az a lekicsinyelt ifjú ember, az a Petőfi Sándor, az a zenebonás népköltő tízmillió embernél tisztábban ... jobban” lásson. Egyben elég tág keret volt ahhoz is, hogy az akkori Magyarország dolgozó tömegei — nemzetiségi különbség nélkül — helyet kapjanak benne. Ha *Štúr a Slovenské národné noviny* 1848. március 31-i számában leírhatta azt a mondatot, hogy: „népünk már szabad, most már állampolgár és ember lesz végre” [155], ebben a pesti forradalom egyik vezetőjének, Petőfinek is szerepe volt. Neki is része volt abban, hogy 1848 tavaszán — legalábbis átmenetileg — Magyarország népei között a nemzeti ellentétek háttérbe szorultak és közeledés jött létre. Ellenben azért elmarasztalni nem lehet, hogy ez a közeledés csak átmeneti volt.

A forradalom első heteinek lázas tevékenységében nyoma sincs nemzeti türelmetlenségnek, sőt több jel mutat arra, hogy a márciusi fiatalok legjobbjával együtt a költő magasán fölé emelkedik mindenféle nacionalizmusnak. Túlzás és anakronizmus volna a Kommunista Kiáltvány megjelenése után pár héttel a tudományos szocializmus és a proletár internacionalizmus következetességét számon kérni rajta. Petőfi nem lehetett a szó mai értelmében szocialista, „de plebejus humanizmusa, hite a nemzeti- és világszabadság oszthatatlanságában, a forradalom erejében már-már beleillik az új szocialista programba” [156].

A „nemzeti- és világszabadság oszthatatlanságára” elsősorban nem az elméleti fölismerés, hanem a Habsburg-birodalom népeinek sorsa, a történelem tanította meg a pesti ifjúság vezetőit. Ennek szellemében igyekeztek formálni a forradalmi nép gondolkodását is. „Ha a lengyel fölkel a zsarnokság ellen — mondta Vasvári Pál a Heckenast-nyomda elé vonult tüntetőknek — a magyart, a csehet, az olaszt küldé annak legyilkolására. Ha az olasz mozgott, a magyar és legyen katonákat gyilkoló eszközül használta.” A nemzeti gőg és a nacionalista türelmetlenség annyira ismert megnyilvánulásai ellen is van szava: „Az olaszt ne csúfoljuk többé sajtókészítésével, se a csehet ne gúnyoljuk ki. Mindnyájan testvérm nemzetek vagyunk. Egyenként gyengék, de egyesülve erősek, hatalmasak, megtörhetetlenek. Ha a magyar, olasz, cseh, lengyel és ausztriai nép egyesül és egyszerre mozog, szeretném tudni, kit küld ellene Metternich. Ha e népek testvérekül ölelik egymást, szeretném tudni, hol a hatalom, mely őket megtörje, megalázza.” [157].

A magyar nép természetes szövetségesei között a hazai népek nem kerülnek megemlítésre. Ez azt a megállapítást látszik igazolni, hogy a radikális fiatalok egyértelműen és egységesen a liberális nemesség nemzetfogalmát, az ország területéhez kapcsolódó politikai magyar nemzet koncepcióját fogadták volna el, ami a gyakorlatban a nemzeti egyenjogúság megtagadásával jár [158]. Ha Vasvári beszéde nem foglal állást ebben a kérdésben, az arra is utal, hogy nem volt előre kialakított véleményük, nem voltak tisztázott elveik a nemzetiégi politikában. A hazai népeket akkor még nem tekintették szövetségeseiknek a Bécs elleni harcban, de — legalábbis egyelőre — ellenfélnek sem.

A forradalmi időkben azonban nemcsak az események fejlődése gyors, hanem a forradalmi gondolkodása is. Petőfi a forradalom központi szerveként létrehozott „pesti rendre ügyelő választmányt” a francia példa alapján „comité du Salut public”-nek nevezte és már ekkor felötlött benne a köztársaság gondolata is [159]. A választmány munkájában igen aktívan részt vett és az 1848. március 31-i népgyűlésen ő olvasta fel az ország népeihez intézett proklamációt. Ez a kiáltvány nagyfokú politikai érettségről, felelősségtudatról és elvi következetességről tanúskodik. A mi szempontunkból a legfontosabb benne az, hogy Petőfi és társai itt — a forradalmi gyakorlat két hete alatt — eljuttattak a nemzeti egyenjogúság elismeréséig, tehát túlléptek a liberális nemesség nemzetszemléletének korlátaiban. „Mi, kik kevés nap előtt csak néptörédek voltunk — mondják a nyilatkozatban —, most egyesült nemzetek vagyunk s az egyesült nemzet legyőzhetetlen.” Forradalmi demokratizmusuk véget vet a nyelvi harc szülte gyűlölködésnek is és az állampolgári egyenlőség hangoztatása mellett a nyelvi egyenlőség elvét fogalmazza meg. (A márciusi pontokban még csak „polgári és vallási” egyenlőségről volt szó.) A kiáltvány a nemzeti egyenjogúság alapján szólítja fel az ország népeit egyesülésre a forradalom ellenségeivel szemben [160]. A népgyűlés 15 ezer résztvevője és a proklamáció

másnap kiadása a Pesti Hírlapban országos publicitást biztosított a magyar forradalom legdemokratikusabb nyilatkozatának.

Ugyanez a szellem hatotta át a horvátokhoz intézett kiáltványt is. Az azonos gondolatok eltérő megfogalmazása még inkább kétségtelenné teszi, hogy Petőfi és a pesti forradalom balszárnya nemcsak a radikalizmus, hanem a nemzeti jogok tekintetében is messze fölülmúlta a liberális nemességet. A maga számára megoldotta a nacionalizmus kétarcúságának ellentmondásait, nem az „elnyomók ügyét vállalta”, hanem az elnyomottakkal kívánt harci szövetségre lépni a közös elnyomó ellen. A forradalom ellenségei már akcióba kezdtek, a nemzetőrök a Dunán titkos rendeltetésű löporszállítmányt foglaltak le, a választmány folytatja a nemzetőrök fölfegyverzését — ebben a feszült légkörben csendülnek fel a radikálisok békeszózatának komoly, tiszta hangjai: „A jelszó, mely alatt küzdünk s ha kell, még fogunk küzdeni, *nem a nemzetiség*, hanem a *minden nemzetiséget*, minden érdeket magában foglaló függetlenség és szabadság szent neve ... egyesüljünk magyar, horvát, szerb, német, oláh és minden népfaj, mely a hazát lakja” ... „feledjük a nyelvkülönbséget, kik a közszabadság érdekében egyek vagyunk” ... „ne hallgassunk azokra, kik bennünket egymás ellen ingerelnek” [161].

Petőfi következetes forradalmi demokratizmusára vall az a megnyilatkozás is, amellyel — a pesti német polgárok antiszemitizmusát elítélve — kiállt a zsidóknak a nemzetőrségbe való fölvétele mellett. Érvelése itt is azonos az előbbi két proklamáció szellemével, amikor kifejti „a szabadság és egyenlőség nagy elveit, melyek sem születés, sem nemzetiség, sem vallás között különbséget tenni nem engednek” [162]. Ebben az állásfoglalásában is a forradalom érdekei vezették. A március 20-i naplójegyzetei szerint a német polgárság magatartásában kísérletet látott a forradalmi erők megbontására. Vasvári Pál is elítélte a német polgárok viselkedését, mert „vérfoltokkal akarják beszennyezni a szabadság szép napjait” [163].

A költőnek nincs olyan ténykedése a forradalom első heteiben, amely ne volna teljesen mentes a nemzeti elfogultság bármilyen vonásától is. Az új választási törvény előkészítő vitáin — a többi radikális fiattal együtt — hevesen kikelt az előjogokat fenntartani és a nemzetiségek részvételét korlátozni akaró nemesi javaslatok ellen. A forradalom jelszavaira hivatkozva utasította el a nacionalizmus szellemében készült javaslatot, mert „miképpen a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb” [164]. Amikor az általános választójog mellett a cenzus csökkentéséért szállt síkra, ez teljesen megegyezett Magyarországnak a népeinek érdekeivel. Összhangban állt azokkal az elképzelésekkel is, amelyeket ŠTÚR fejtegetett szlovák olvasói előtt: „A képviselőket magunk fogjuk választani és aki választó, az egyben választható is és ahhoz, hogy valaki választó legyen, elég kevés (feltétel) szükséges.” [165]. Amint tudjuk, végül is sokkal több feltétel volt szükséges. A magas cenzus és a különböző nemesi machinációk következtében mind a magyar, mind a nem magyar dolgozó tömegek csak korlátozottan élhettek választói jogaikkal. Az új országgyűlés 72%-a földbirtokosokból állott, az ország népeinek igazi képviselői pedig — néhány kivételtől eltekintve — kimaradtak a törvényhozó testületből. A márciusi fiatalok közül is mindössze hárman jutottak be [166].

A nemzeti és nyelvi egyenjogúság elvi elismerése a március 31-i deklarációban, a nem magyar népek jogainak gyakorlati védelme a választójogi vitában — önmagában is elegendő bizonyíték arra, hogy Petőfi és a radikálisok

politikai szemléletéből nem maradt ki a nemzetiségek problémája sem. Nemcsak arról van szó, hogy „a nemzetiségi kérdésben hajlottak a demokratikus reformokra” [167], hanem arról, hogy a forradalom első heteiben eljutottak az összes hazai népekkel való forradalmi szövetség gondolatáig. Rendszeres tájékoztatás útján igyekeztek őket bekapcsolni a politikai élet országos vérkeringésébe, összefogni és megnyerni a forradalom ügyének. A „Pest megyei középonti választmány” Petőfi, Táncsics, Vörösmarty és mások személyében bizottságot választott azzal a feladattal, hogy tervezetet dolgozzon ki magyar, német, szlovák, román és szerb nyelven kiadandó, azonos tartalmú néplap megindítására. A terv szerint az öt nyelvű újságot a Pest megyei középonti választmány adja ki a „minisztérium pénzbeli segítségével”. A bizottság ülésén Petőfi a lap magyar főszerkesztőjéül Arany Jánost javasolja [168]. Ennek a tervnek a későbbi megvalósulása a *Priatel' Ludu* c., hetenként kétszer megjelenő újság, amely a szlovák tömegeket tájékoztatta a forradalom eseményeiről. Bár csak néhány hónapon át jelent meg (1848 októberétől decemberig és 1849 április–májusában), befolyásának ellensúlyozására a bécsi kormány szervei hamisított kiadást is terjesztettek a szlováklakta megyékben császári szellemű tartalommal [169].

Petőfiék a személyes kapcsolatot is keresték a nemzetiségi ifjúsággal. Küldöttségük fölkereste a „Thökölianumban” tartózkodó szerb fiatalokat. Ezek körében a forradalom eseményei élénk érdeklődést és mozgolódást váltottak ki. Titkos tanácskozások is folytak itt, Štúr szlovák és szerb tanítványainak részvételével. A márciusi tizenkét pont analógiájára „szerb pontokat” is szerkesztettek s azokat magyar nyelven is kinyomtatták. A magyarok látogatását követően a szerb ifjak küldöttsége megjelent és felszólalt a Múzeum előtt rendezett egyik népgyűlésen, ahova szerb és magyar zászlók alatt vonul fel [170]. A pesti szerb ifjúság egyik vezetője, IGNYATOVITY JAKOV — a magyar szabadságharc katonája, mint író a szerb realizmus úttörője — személyesen is megismerkedett Petőfivel 1848 elején [171]. Bár e találkozás csak futólagos és magánjellegű volt, mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy a márciusi fiatalok mozgalmas életének voltak érintkezési pontjai a Pesten élő más nemzetiségű ifjúsággal, legalábbis addig, amíg meg nem indult a fegyveres szervezkedés a magyar forradalom ellen.

A forradalmi demokratizmus jellemezte Petőfi szemléletét a szabadság nemzetközi frontjának megítélésében is. Ezért tiltakozott az ellen, hogy „a szabad magyar nemzet katonái” továbbra is ott maradjanak Olaszországban „egysorban a szabadság hóhéraival”. Naplója, versei és politikai nyilatkozatai igazolják, hogy a magyarországi forradalmat az európai mozgalmak szerves részének tekintette. Széles politikai látókörét, tájékozódó képességét a radikális ifjak is elismerték. Ez jut kifejezésre VASVÁRI PÁLnak Petőfit köszöntő szavaiban is: „Te európai pontra tudtál emelkedni, s onnan tekintesz hazád sorsára, s azért tudsz élesen ítélni e hon zivataros múltjáról, azért mersz függetlenül széttekinteni a jelen felett és mersz álmodozni egy szebb jövőről.” [172].

Petőfi bátorsága „függetlenül széttekinteni a jelen felett” azt jelentette, hogy a következetes forradalmár szilárd elvei vezették az események megítélésében, ön maga helyének és szerepének meghatározásában. Ezeknek az elveknek a segítségével tudott elszakadni a nemesi liberalizmustól és tudott föllemelkedni a nemzeti elfogultságnak, amikor a forradalom érdekében az ország népeinek összefogását sürgette a közös ellenség ellen.

Ezek az elvek szabták meg tevékenységét a márciust követő hónapokban is. Ebben az időszakban — áprilistól őszig — a forradalom ügyét két oldalról látja veszélyeztetve. Elkeseríti a kormány halogató, taktikázó, a Béccsel való alkudozásra hajlamos magatartása és aggasztja a nemzetiségek fegyveres készülődése. Az első éles kritikai megjegyzésekre, szenvedélyes megnyilatkozásokra készíti és azt a meggyőződését érleli meg, hogy az igazi forradalom még csak ezután következik. „En hiszem, hogy egy roppant forradalom előestéjén vagyunk... Akkor aztán első dolgunk egy óriási akasztófát állítani, s rá kilenc embert!” — írja Arany Jánosnak [173] Ennek akar elébe menni a közvélemény mozgósításával, a népgyűlési felszólalások, a köztársasági gondolatot népszerűsítő versei és újságcikkei útján. A választási bukás után írott egyik levele tanúsítja, hogy bízott a közeli fordulat lehetőségében [174]. A fegyveres támadás előkészületeiről érkező hírek sem a nacionalista gyűlölködést szítják fel benne elsősorban, hanem a forradalom féltését. Ez pedig megint csak a kormánnyal szembeni elégedetlenségét fokozza. Heves kifakadásokban megnyilvánuló ellenzékiisége forradalmi meggyőződésének és a kormány tétlensége fölötti elkeseredésének a kifejeződése.

A szabdaszállási kudarc újabb ok az elkeseredésre, egyben azonban alkalom a tanulságok levonására is. Nemcsak Petőfi, az egész radikális balszárny vere-séget szenvedett a választási harcban és a vereség okai között — parasztprogr-amjuk hiánya és a párizsi munkásfelkelés leverésének hazai hatása mellett — a márciusi tábor szervezetlensége áll az első helyen [175]. Soraik rendezésére, a különböző baloldali csoportok egységes pártjának a létrehozására néhány nappal a választások után megteszik az első lépéseket. Madarász László kez-deményezésére július elején meg is alakul a baloldal egységes pártja, az Egyen-lőségi Társulat [176]. Létrejöttében Petőfinek is fontos szerepe volt; ő szer-kesztette a Társulat programját —, amely a kormány megalkuvó politikájával szemben — a polgári forradalom hármasszavának teljes megvalósítását tűzi ki célul. Követeli a forradalom következetes végigvitelét, a nép jogainak ma-radéktalan biztosítását, „a különféle osztályok által ember és ember közt fel-állított kínai válaszfalak” ledöntését. Harcot hirdet a társadalmi előítéletek ellen. És az a Petőfi, aki már május 12-én népgyűlésen és deputáció élén köve-telte a kormánytól a nép fölfegyverzését a fenyegető szerb és román támadás ellen [177], június végén csodálatba ejt higgadtságával, forradalmi elveinek szilárdságával. Az Egyenlőségi Társulat programjában újból meghirdeti a har-cot az akkori legszívósabb előítélet, a nemzeti elfogultság, a túlzó nacionaliz-mus ellen és a nemzeti-nyelvi egyenjogúság mellett foglal állást, mert a sza-badság közös ügye mindennél fontosabb. Ezért írja a programban: „Egyesül-tünk a nyelvi különbségeken alapuló idegenkedések elenyészésére, ennél-fogva társulatunk bármely nyelvet beszélő hanpolgárt, a szabadságügy közös érdekénél fogva, mely csak kölcsönös egyesülés útján kiegyenlíthető, szívesen lát tagjai között.” [178].

A Társulat munkájában Petőfi tevékenyen részt vett. Vasvári, Tancsics és mások mellett ő is tagja volt annak az állandó bizottságnak, amelynek a feladata volt „a haza felett összetornyosuló események felett virrasztani” [179]. Megválasztották Petőfit a Társulat határozata értelmében szervezendő honvédsereg tisztikarának tagjai közé is. Az Egyenlőségi Társulat taglétszáma a megalakulás után hamarosan meghaladta az ezret. De nem elé-gedtek meg a pesti radikális erők tömörítésével, már augusztus közepén elhang-

zott olyan javaslat, hogy vidéken is alakítsanak szervezeteket a forradalmi eszmék terjesztése céljából és fejtsenek ki propagandát a nemzetiségi területeken is, mégpedig az ottani lakosság nyelvén [180]. Külföldi kapcsolatok fölvétele útján igyekezett a Társulat együttműködésre lépni más népek forradalmi mozgalmával. Július végén kiáltványban biztosította az olaszokat, hogy a szabadságért küzdő magyar nemzet nem nyújt segítséget az olasz nép ellenségeinek. Szeptember elején pedig „A bécsi aula szabad polgáraihoz” küldött kiáltványban nyilvánította ki elhatározását a közös forradalmi harcra [181].

Petőfi utolsó tevékenysége a Társulatban a szeptember 20-án megjelent proklamáció összeállítása, amely harcba hív az ország területén pusztító ellenforradalmi sereg ellen. A proklamáció hangja, érvelése szemléltetően mutatja az őszi fordulat hatását. A forradalmat és a hazát fenyegető kettős veszély arra készíteti a radikális, korábban ellenzéki költőt, hogy — elveinek földadása nélkül — csatlakozzék a nemesi vezetéssel kibontakozó szabadságharchoz. A személyes helyzet parancsa: a nemzeti összefogás szükségessége teszi őt képessé arra, hogy a proklamációban összhangba hozza a Kossuth-vezette középnyemes-ség és a pesti ifjúság törekvéseit. Ennek okán sorakoznak a szövegben egymás mellé a nemesi hazafiságot tükröző szemléleti elemek — a honfoglalás jogán birtokolt földről, a nemesi függetlenségi mozgalmakról — és a republikánus forradalmár érvei és utalásai a 48-as európai mozgalmakra, a bécsi udvar hit-szegő magatartására. Eltűnnek a nemzeti egyenjogúságra utaló kifejezések, az események a forradalom és ellenforradalom alaptételére redukáltak a viszonylatokat. Ez határozza meg a proklamáció stílusát, ez sűríti az indulatot a jelzőkbe, amelyek azonban most sem a horvát népet, hanem a forradalom ellenségeit bélyegzik meg. Éppen úgy, mint a pár nappal később írott Élet vagy halál-ban.

Mert a szabadságharcban sem nemzeti háborút látott csupán, hanem mindenekelőtt a forradalom fegyveres védelmét. A Buda elestét kommentáló cikkének alaphangját nem a nemzeti gyász határozza meg, hanem a forradalmi optimizmus. A visszavonulást nem hungarocentrikus nézőpontból mérlegeli, hanem az európai, forradalmi mozgalmakkal, az egyetemes társadalmi haladással összefüggésben. És éppen ez a nem-nacionalista, forradalmi szemlélet válik optimizmusának a forrásává. „Aki a múltba néz — írja —, a jövőbe lát éppen úgy, mint látni a víz mélyében a magas eget. A történet azt bizonyítja, hogy minden eszme csak akkor győz, ha világszerűvé lesz, de akkor okvetlenül győz, akkor könnyebb magát a világot megsemmisíteni, mint azon eszmét kiirtani. Így volt hajdan a kereszténységgel, így van a szabadsággal.” Az egyetemes perspektíva, a társadalom történetének fejlődési folyamatként való — noha idealista — felfogása jogosítja fel Petőfit arra, hogy a magyar vereséget a világméreteken folyó harc epizódjaként tekintse s egyben hangsúlyozza átmeneti, ideiglenes jellegét. „Eddig csak egyes emberek, vagy egyes nemzetek állottak föl a szabadság mellett, s lenyomták őket; a múlt évben egész Európa egyszerre kiáltotta el ama nagy és szent szót, mely az emberiségnek új megváltója, s Európát nem fogják lenyomhatni.” ... s így folytatja: „A múlt évben egyhuzomban nagyot haladtak a nemzetek s most megállottak, de csak azért, hogy lélegzetet vegyenek s még nagyobb szaladhassanak.” [182]. Aki így tekintett a hazai eseményekre, az nagyon jól tudta, hogy a magyar szabadság ügye nem csupán a magyar csatatereken dől el. De azt is tudta, hogy a világ-szabadságért neki és harcostársainak elsősorban a magyar csatamezőn kell

helytállniok. A magyar nép a költő szemében nem a más nyelvű népek ellen folytatott nemzeti háborút, hanem a társadalmi haladásért állt csatásorba, a haladás akkori ellenfeleivel szemben. „A nemzet éppen a királyok elleni harcát vívta”, azért nem mutatott nagyobb érdeklődést az 1848 végén Székesfehérvárott megölt királyi sírbolt s a benne eltemetett „két Árpád-király” maradványai iránt [183]. A „vallásosságból is republikánus” Petőfinek nemcsak a cseh Dobzse László, a magyar se kell, ha az király. Erdélyben sem a szász és a román népeket látta a front másik oldalán, hanem az elnyomó zsarnokság szövetségeseit. A Bem győzelmeiről szóló beszámolóban azt reméli, hogy „Erdélyben tönkre lesz téve *a reakció* utolsó iziglen”. A győztes forradalmi sereg azután az Alföldön veszi fel a harcot a szabadság ellenségeivel: „Akkor aztán megyünk vezérestül, seregestül a Tisza partjaira, hogy a rónák hazájának megmutassuk diadalmas zászlóinkat... megyünk bérci folyamok gyanánt, mint hajdan a Betlenek, Rákócziak, Tököliek s hullámainkon visszük a szabadság bárkáját.” [184].

Ezért kérte áthelyezését Bem seregébe is, „mert gyalázat nélkül csak Bem oldala mellett lehet az ember”. Nem véletlen, hogy — a katonai feljebbvalókkal támadt konfliktusok után — a költő és a szigorú fegyelmet tartó Bem kapcsolata nemcsak zavartalan, hanem bensőséges is. A kölcsönös nagybecsülésen kívül szemléletük azonossága a barátság alapja. A forradalomnak Petőfi költője, Bem pedig katonája volt. Kettőjük barátságában az elnyomás ellen küzdő népek testvérisége, a szabadság oszthatatlansága jutott kifejezésre.

Bem Közép-Európa népeinek közös harcában látta a szabadság ígérétét. Katonai sikereinek is egyik forrása — kiáltványaiban, intézkedéseiben kifejezésre jutó — *politikája*, amely nem a népek között, hanem a forradalmi harc és annak ellenfelei között tett csak különbséget. Saját seregében is keményen megtorolt minden olyan megnyilvánulást, amely veszélyeztette a nemzetiségi vidékeken követett békülékeny politikáját [185]. A moldvaiakhoz intézett kiáltványából is a népek testvériségének szelleme árad: „Nekünk, kik veletek a legszorosabb népbarátsági viszonyban akarunk élni, közösen kell fegyvert ragadnunk közös ellenségünk ellen és a polgári szabadabbá való lételben kell egymást támogatni.” [186].

Ez a szellem vonzotta Petőfit Bem táborába, ahol valósággal nemzetközi lögkör fogadta. Bem seregében a székelyeken kívül ott volt a bécsi diákok szabadcsapata és egy lengyel légió. Közvetlen környezetében pedig a brassói szászok egyik vezetője, KURZ ANTAL és BOLIAC CÉZÁR, a bukaresti forradalmár [187]. Petőfi nemcsak ismerte Bem proklamációit — talán azok fogalmazásában, fordításában is részt vett, hiszen a tábornagy közvetlen környezetéhez tartozott —, hanem egyet is értett azok szellemével. A forradalom két rendíthetetlen híve egymásra talált. Emberként is. Úgy, amint — két nappal a költő halála előtt — Berecken, a viszontlátás örömeiben sírva megölelték egymást.

A nemesi nacionalizmus légkörében nőtt költő így jutott el a szó akkori legtágabb értelmezése szerinti internacionalizmusig. A gyermekkorban és az első ifjúi években érvényesülő — reform-nemesi — nevelőhatásokat az 1845–46-os fordulón a forradalmi észmélkedés váltotta föl úgy, hogy ez lett az uralkodó vonása a költő szellemi arculatának. Ettől kezdve a nemesi nacionalizmus csak másodlagos, az előbbinek alárendelt — azt érzelmileg, hangulatilag színező — elemként jelentkezik. Akkor erősödik fel, amikor a nemzetiségek

fegyveres szervezkedése, majd támadása megindul. Meghatározó szerepe azonban ekkor sincsen. Az indulati kitörések legfőbb forrása ekkor sem a nemzeti gyűlölet, hanem a haladás ügyét fenyegető veszély átélése, a forradalom féltése.

A költő közel egy évszázadon át volt ütközőpont a kérkedő magyar és a féltékeny szlovák polgári nacionalizmus perében. A két perlekedő fél nem is sejtette, hogy nézeteik — legalábbis Petőfi megítélésében — mennyire közel állnak egymáshoz, majdhogy nem azonosak. Mert a magyar nacionalizmus azt hallgatta el a költő életművében, ami annak lényege, a szlovák meg azt hangsúlyozta, ami lényegtelen. A szlovák polgárság tudatában a „renegát”, az „odrodilý” eposzi jelzőként tapadt Petőfi nevéhez, pedig a költő *csak baráti körben*, évődő megjegyzés formájában „restellte” szlovák eredetét. A magyar nacionalizmus pedig kínos gonddal igyekezett leplezni az ország nyilvánossága előtt elhangzott őszinte vallomást: „Arcom szégyenben ég, szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!” A két ellenséges nacionalizmus megegyezik a költő forradalmiságának a megítélésében is, legfeljebb némi időbeli eltolódás a különbség. Mert a költő forradalmi radikálizmusát a szlovák nacionalizmus a 48-as időkben elvetette, a magyar pedig — 67 után — megtagadta. És ez körülbelül egyre megy. Petőfi 1848 március végén a népképviselétről szóló törvény egyik vitáján — a forradalom szellemét védve — azt mondta: „Tiszteljed a jogegyenlőséget, hogy *hosszú életű* lehess e földön.” A rajta perlekedő felek egyike sem fogadta meg. Petőfi annál inkább.

JEGYZETEK

- [1] VÁJLOK SÁNDOR, Petőfi a tótoknál. A szerző kiadása, Budapest, é. n. 5.
- [2] LENKEI HENRIK, Petőfi német fordítói. Petőfi-könyvtár, Budapest, 1911. XXVII—XXVIII. füzet, 14.
- [3] TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Petőfi világirodalmi jelentőségéhez. Magyar irodalom, világ-irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. II. 486.
- [4] TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF i. m. 505.
- [5] TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF i. m. 482.
- [6] KISS JÓZSEF, Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban. Tanulmányok Petőfiről. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962. 100.
- [7] KISS JÓZSEF i. m. 104.
- [8] KISS JÓZSEF i. m. 142.
- [9] KEMÉNY G. GÁBOR, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 255.
- [10] TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF i. m. 545,
- [11] NYILAS VERA, A Petőfi-centenárium a Szovjetunióban. Irodalomtörténet, 1949. 280—2.
- [12] DEMETER TIBOR, Bibliographia Hungarica. VIII, 2974—2982.
- [13] SÁRKÁNY OSZKÁR, Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848, Budapest, 1938. 45—6.
- [14] KAREL KREJČÍ, Epizódok a XIX. sz. hatvanas éveinek cseh—magyar kapcsolataiból. Filológiai Közöny. III. (1957.) 41.
Egy időben SABINÁnak tulajdonítottak egy *Březnová píseň* címen állítólag lefordított Petőfi-verset is. A feltételezés szerint ez a vers a 15-ik Március 1848. lett volna. (ZIKMUND SKYBA, K nebi s lidem, do pekla s aristokracií, Tvorba, XVIII. évf., 31. sz., 738—9, és Lidové noviny, 1949, VII, 29; JULIUS DOLANSKÝ, Petőfi és a csehszlovák irodalom. Filológiai Közöny, 1955, I. 293—308.) KOVÁCS ENDRE is átveszi az adatot (Petőfi és Neruda. Irodalomtörténet, 1950. 79—91), de megjegyzi, hogy hitelességét ellenőrizni nem tudta, mert a 48-as cseh sajtó anyaga között nem találta meg a Večerní noviny-t, amelyben Skyba szerint az említett vers megjelent. A kérdést ZUZANA ADAMOVÁ zárja le azzal, hogy Večerní noviny című lap nem jelent meg 1848-ban Csehországban. Egyébként is elképzelhetetlennek tartja, hogy 1848 tavaszán a cseh lapok Petőfi-verset közöltek volna, mert azokban a hónapokban az egész cseh sajtó, a radikális lapokat sem véve ki, tele volt élesen magyarelles megnyilatkozásokkal.

- (ZUZANA ADAMOVÁ, Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához. Irodalomtörténet, 1959, 235—44, vö. Petőfi et la littérature tchèque. Acta Litteraria, 1957, tomus I., 210.)
- [15] KEMÉNY G. GÁBOR, Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. Irodalomtörténet, 1950, 70—90.
- [16] PAVEL BUJNÁK, Neruda a Petőfi. „Bratislava” časopis učenej Spoločnosti Šafaříkovy. VI, (1932.) 1—2. sz., 391—404.
- [17] ZUZANA ADAMOVÁ, Petőfi et la littérature tchèque. Acta Litteraria, 1957. tom. I, 212.; KOVÁCS ENDRE, Petőfi és Neruda. Irodalomtörténet. 1950, 1. sz., 79—91.
- [18] CSAPLÁROS ISTVÁN, A magyar irodalom útja Lengyelországban. (1830—1918). Filológiai Közöny. IV, (1958.) 2. sz., 384—94.
- [19] KEMÉNY G. GÁBOR, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Budapest, 1962. 258.
- [20] Kiss JÓZSEF, Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban. Tanulmányok Petőfiről. Budapest, 1962. 95 és 102.
- [21] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus kettős arcúata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. (1790—1849), A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Budapest, 1964. 88—9.
- [22] VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete. Budapest, 1945. 10—6.
- [23] Idézi ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1840—1848. Budapest, 1960. II., 145.
- [24] Petőfi Sándor összes művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, (Magyar klasszikusok) 1955. I, 605.
- [25] JURAJ ŠPITZER, Ludovít Štúr. (1956). Közli KEMÉNY G. GÁBOR, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 1962. 934.
- [26] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus... 107.
- [27] Slovenskje Národňje Noviny. 1848. március 31. sz. Idézi VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete. Budapest, 1945. 18.
- [28] ARATÓ ENDRE, i. m. 90—95, uő. A nemzetiségi kérdés... II. 38.
- [29] MÓD ALADÁR, Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben. Budapest, 1949. 27—8.
- [30] ZUZANA ADAMOVÁ, Petőfi et la littérature tchèque. Acta Litteraria. 1957. tom. I, 207—80.
- [31] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus 131—2.
- [32] SPIRA GYÖRGY, A magyar forradalom 1848—49-ben. Gondolat, Budapest, 1959. 352—3.
- [33] Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848—49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Budapest, 1941. 66—7. „A tótok (Slovaken) is híven és állandóul a haza ügyéhez csatlakoztak. E faj az északi határokon, a Kárpátok alatt lakik egy tömegben, csaknem kétmillió lelket számlál. Azonban közte csupán három panszláv pap találkozott, ki pénzt és fegyvert kapván Bécsből, azzal a népet fellázítani törekedett. És mi sikerrel? Nyolcszáz embernél többet sohasem bírtak zászlójuk alá gyűjteni mind a mellett, hogy e vidék majdnem folyvást ausztriai hadosztályokkal elfoglalva lévén, a nép a lázadásra erőszakkal is kényszerítettett. E nép egyszerű hűségén és becsületességén, mint kőszálon, megtört a politikai s nemzetiségi fondorság minden mestersége.
- [34] MRÁZ, A., Štúrova osobnosť. Slovenské pohľady, 1956. 1—2. sz., LXXII., 10.
- [35] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1962. 41.
- [36] Lapok Petőfi Sándor naplójából. Összes művei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1955. III., 440; 448.
- [37] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1962. 50.
- [38] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1962. 43.
- [39] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1962. 44.
- [40] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1963. 41.
- [41] Az Egyenlőségi Társulat plakmációja. 1848. szept. 20. Petőfi összes művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. III., 483.
- [42] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1962. 48.

- [43] IVAN KUPEC, Petőfi Sándor. Petőfi: Básne. Preložil Ján Smrek. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1953. 389.
- [44] Rozpomienka na Sládkoviča. Orol, 1873. 5. sz., 105—108.
- [45] KAROL ROSENBAUM, Poézia rokov 1848—49. Slovenské pohľady. 1948. 264.
- [46] MILAN PIŠÚT, Literárne štúdie a portréty. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1955. 137.
- [47] MILAN PIŠÚT—KAROL ROSENBAUM—VIKTOR KOCHOL, Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1960. II., 438.
- [48] KAROL POSENBAUM, Úvod. Janko Král': Suborné dielo Martin. 1952. 9.
- [49] Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Osveta. Bratislava, 1960. 230.
- [50] SZALANTAI REZSŐ, Petőfi Pozsonyban, Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, 1954. 85.
- [51] ŠTEFAN KRČMÉRY, Janko Král'. Slovenské pohľady, 1924. 42.
- [52] ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1840—1848. Budapest, 1960. II., 276.
- [53] Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Osveta. Bratislava, 1960. 231.
- [54] IVAN KUPEC, Petőfi Sándor. Básne. Preložil Ján Smrek. Slovenské Vydavateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1953. 388.
- [55] KÖZLI CSANDA SÁNDOR, Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava, 1959. 215—29.
- [56] KOVÁCS ENDRE, Štúr Lajos s a magyar és szlovák nemzeti mozgalom. Közli CSANDA SÁNDOR, Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. 186—90.
- [57] SZIKLAY LÁSZLÓ, A Štúr-iskola költészete. Itk. (1957.) LXI, 3. sz., 282—7.
- [58] MILAN PIŠÚT, Idey utopického socializmu u štúrovcov. Literárne štúdie a portréty. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1955. 70—7.
- [59] SZIKLAY LÁSZLÓ, O maďarských vzťahoch štúrovskej školy. Slovenské pohľady. 1956. LXXX. 1—2. sz., 146.
- [60] IVAN KUPEC, Petőfi Sándor. Petőfi: Básne. Preložil Ján Smrek. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1953. 389.
- [61] Szépirodalmi Lapok. 1853. 18. sz., 277.
- [62] Szépirodalmi Lapok, 1853. 38. sz., 607—8.
- [63] ATÁDI VILMOS, Irodalmi ügy. Szépirodalmi Lapok. 1853. 45. sz., 718—9.
- [64] Szépirodalmi Lapok, 1853. 51. sz., 802.
- [65] L. KEMÉNY G. GÁBOR, Adalékok a kiegyezéskorabeli magyar—szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. Világirodalmi Évkönyv. Budapest, 1953. 170.
- [66] Slovo o ďalšom vydávaní Sokola. Sokol. 1860. december 5. 22. sz., 187.
- [67] Sokol. 1867. 124.
- [68] Sokol. 1863. július 30. 14. sz., 323.
- [69] Sokol. 1860. október 5. 16. sz., 129.
- [70] Sokol. 1860. november 15. 20. sz., 165.
- [71] MIR. LAISKE, Nerudovy překlady maďarských básníků. Česká literatura. 1955. (III. évf.) 2. sz. (FÜGEDI ELEK közlése.)
- [72] Priateľ Školy a Literatúry 1861. január 12. III. évf. 15—16. (A Matica Slovenská (Martin) munkatársainak köszönettel tartozom azért, hogy Graichman itt említett kéziratára és Petőfihez írott — ez ideig nem publikált — versére felhívták figyelmemet és lehetővé tették annak közlését.)
- [73] A Matica Slovenská archívumában. Sign. 28 C 117.
- [74] A Matica Slovenská archívumában. Sign. 28 C 95.
- [75] Idézi Karol Rosenbaum. Janko Král': Suborné dielo. Martin, 1952. 10.
- [76] JANKO KRÁL', Suborné dielo. Martin, 1952. 516—7. Král' versét SIPOS GYÖZÖ fordításában közli CSANDA SÁNDOR, Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava, 1959. 219—20, a könyv második kiadásában is, 1963. 228—9. Az idézett szakasz magyar szövege a műfordításban lényeges eltérést mutat a Král' verséhez képest. Ezért közöljük szó szerinti prózai fordításban. Csanda Sándor antológiájában a költemény tévesen a Szlovák forradalmi megnyilatkozások 1848/49-ben c. fejezetben kapott helyet, holott Král' ezt a verset 1861. január 11-én kelt leveléhez csatolva küldte el a Sokol c. folyóirat szerkesztőjének, Dobšinský-nak. Tehát ez év első napjaiban vagy 1860 végén írhatta, nem pedig a forradalom alatt. Vö. JANKO KRÁL', Suborné dielo. 570.
- [77] Dejiny Slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1960. II., 431.
- [78] IVAN KUPEC, Petőfi Sándor. Petőfi: Básne. Preložil Ján Smrek. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1953. 389.

- [79] Černokňazník. 1861. március 8. 1. sz., 2, Piesne moje. (Z madarského dľa Sándora Petőfiho) Vilém Paulíny.
- [80] VÁJLOK SÁNDOR, Petőfi a tótoknál. Budapest, é. n. 38.
- [81] Černokňazník. Kalendár na rok obecný 1862. Vydáva Vilém Paulíny-Tóth v Budíne 1862.
- [82] ZUZANA ADAMOVÁ, Petőfi et la littérature tchèque, Acta Litteraria. 1957. tom. I., 210.
- [83] ŠTEFAN KRČMÉR, Andrej Ady v slovenskom zrkadle. Elán, 1935. 1. sz., 3—4.
- [84] ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1840—1848. Budapest, 1960. II, 242.
- [85] PÁNDI PÁL, Petőfi hazafias és politikai lírájának kezdetei. Tanulmányok Petőfiről. Budapest. 1962. 199.
- [86] ŠTEFAN KRČMÉR, Petőfi a Madách. Slovenské pohľady, 1922. 716.
- [87] HATVANY LAJOS, Így élt Petőfi. Budapest, 1955. I., 342.
- [88] DIENES ANDRÁS, Petőfi nemesi származásának kérdése. Itk: LXVII. 1963. 1. sz., 20—8.
- [89] HATVANY LAJOS i. m. I, 168.
- [90] HATVANY LAJOS i. m. IV, 339—40.
- [91] MEZŐSI KÁROLY, Petőfi családja a Kiskunságban. Irodalomtörténeti füzetek 33. sz. Budapest, 1961. 56.
- [92] HATVANY LAJOS i. m. I, 238.
- [93] HATVANY LAJOS i. m. II., 227.
- [94] HATVANY LAJOS i. m. I., 242.
- [95] HATVANY LAJOS i. m. I., 326.
- [96] HATVANY LAJOS i. m. I., 240. Dienes András szerint Petrovics István a Pest megyei Kartalon született.
- [97] Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1960. 719.
- [98] MEZŐSI KÁROLY i. m. 49.
- [99] DIENES ANDRÁS, Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958. 505.
- [100] MEZŐSI KÁROLY i. m. 49. Ezt a véleményt fogadja el Mezősi Károly könyvének recenziójában TASNÁDI ATTILÁ is. Itk. LXVII. 1963. 1. sz., 114: „a költő apja felvidéki palóc tájszólásban, tehát tiszta magyar nyelven beszélhetett”.
- [101] Id. Petőfi (Petrovics) István levele Petőfi Sándorhoz és feleségéhez. Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1960. 688—9.
- [102] Az idézett szavak és kifejezések lelőhelye: MEZŐSI KÁROLY i. m. 100. és 112., valamint az Összes prózai művek és levelek kötete 688—9.
- [103] HATVANY LAJOS i. m. I. 200.
- [104] KÉRY GYULA, Friss nyomon. Petőfi-könyvtár. I. Budapest, 1908. 18.
- [105] HATVANY LAJOS i. m. I. 201.
- [106] A Martinyéknál tett látogatásokra és a néhány hónapos kiskőrösi iskolázásra gondolunk. Téved azonban Zilahy Károly is (Petőfi Sándor életrajza), Vájlok is (Petőfi a tótoknál, 15. l.), és nyomukban Hatvany is (i. m. I. 203), ha Kiskőrösön Zello Lajost, a szlovák romantikus költőt teszik meg Petőfi tanítójának. Petőfi 1827-ben járt rövid ideig a kiskőrösi iskolába, Zello pedig 1834-től működött tanítóként Kiskőrösön. L. Dejiny Slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1960. II., 140.
- [107] Erre az időre esik „konfirmálása”. Az előkészítés idején a gyermek Petőfinek szorosabb kapcsolatban kellett lennie Ján Kollár egyházával, amelynek templomában többnyire német és egyházi cseh nyelven végezték a szertartást. Nincs bizonyító adat arra, hogy Kollár Petőfit német vagy egyházi cseh nyelven konfirmálta volna. (Hatvany i. m. I, 220.)
- [108] HATVANY LAJOS i. m. I, 242; I, 272, III, 10—1.
- [109] HATVANY LAJOS i. m. V. 92. A Petőfi ellen 1849-ben kiadott osztrák elfogató parancs a személyleírásban a magyar, a német, és a román nyelvet sorolja fel. A román nyilvánvalóan tévedés, de téves voltában sem bizonyít éppen a szlovák mellett, mert Petőfi pl. franciául is tudott.
- [110] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus, 1964. 101.
- [111] HATVANY LAJOS i. m. III, 10—11.
- [112] HATVANY LAJOS i. m. I, 240.
- [113] Úti jegyzetek. Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1960. 254.
- [114] HATVANY LAJOS közli (I. 257) Tahy János följegyzését arról, hogy Petőfi Aszódon szlovák nyelvű gúnyverset írt. Semmi sem igazolja ezt az állítást. Inkább arról van

- szó, hogy a jellegzetes diákcsinyt évtizedekkel később a leghíresebbé vált tanuló nevéhez kapcsolta az emlékezet.
- [115] SZEBERÉNYI LAJOS, Néhány év Petőfi életéből. Szeged, 1861. 8.
- [116] SZEBERÉNYI LAJOS i. m. 11.
- [117] SZEBERÉNYI LAJOS i. m. 6.
- [118] Rudo Brtaň, Niekofko poznámok a pobyte Alexandra Petrovitsa v Banskej Štiavnici. Kézirat.
- [119] Idézi KAROL GOLÁŇ, Samuel Štefanovič, prvý a posledný kapitán slovenského povstania r. 1848—49. Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Matica Slovenská. Martin, 1933. 288. A korábbi feltételezések ellenére sem ismerhette egymást Selmecen a két költő, Petőfi és Sládkovič. Sládkovič az 1838—39-es tanévben tanítói állást vállalt a Hont megyei Ledényben és csak 1839. január 3-án tért vissza Selmecre. Petőfi pedig 1839. január végén vagy február elején távozott. Életképek 1876. 72. sz., 633—6.
- [120] H. TÖRÖ GYÖRGY, Petrovits-tól Petőfi-ig. Itk. LXVII. (1963.) 5. sz., 598—99.
- [121] SZEBERÉNYI LAJOS i. m. 10.
- [122] PÁNDI PÁL i. m. 199.
- [123] FERENCZI ZOLTÁN, Petőfi életrajza. Budapest, 1896. I. 31.
- [124] FERENCZI ZOLTÁN i. m. I, 115.
- [125] RUDO BRTAŇ, Niekofko poznámok a pobyte Alexandra Petrovitsa v Banskej Štiavnici. Kézirat.
- [126] FRANTIŠEK TICHÝ, Zabudnutý spisovateľ slovenský. Slovenské pohľady, 1924. 168.
- [127] FERENCZI ZOLTÁN i. m. I, 104.
- [128] Ferenczi jegyzete Gyulai Pálnak Petőfi Sándor és lyrai költészetünk c. könyve 1923-as kiadásához. 83.
- [129] A Slovenské pohľady 1892. évf. 380—84 lapján Šk. (Škultéty) Brezníky János könyvéről (A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története) írott recenziója; továbbá Rudo Brtaň: Niekofko poznámok o pobyte Alexandra Petrovitsa v Banskej Štiavnici. Kézirat.
- [130] SZEBERÉNYI LAJOS i. m. 10.
- [131] SZEBERÉNYI LAJOS i. m. 14.
- [132] BODOLAY GÉZA, Irodalmi diáktársaságok. 1785—1848. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963. 233.
- [133] BODOLAY GÉZA i. m. 453.
- [134] PÁNDI PÁL i. m. 195—6.
- [135] FEKETE SÁNDOR, Petőfi, a segédszerkesztő. Budapest, 1958. 56.
- [136] WALDAPFEL JÓZSEF, Költők a forradalomban. Forradalom és a szabadságharc. 1848—1849. Budapest, 1948. 525.
- [137] Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Kiadó, 1960. 259.
- [138] Ua. 256.
- [139] Ua. 261.
- [140] HATVANY LAJOS i. m. III, 40.
- [141] ENDRŐDI SÁNDOR, Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1849. Budapest, 1911. 49—57, 69—82. L. még: FEKETE SÁNDOR i. m. 1958. 30—1.
- [142] FERENCZI ZOLTÁN, Petőfi életrajza. III, 252.
- [143] Táncsics cikke a Munkások Újságában. Idézi ARATÓ ENDRE: A magyar nacionalizmus kettős arculata. 1964. 115.
- [144] ENDRŐDI SÁNDOR, Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1849. Budapest, 1911. 468.
- [145] Ua. 62.
- [146] Vö. Előszó. Petőfi Sándor vegyes művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 37—38.
- [147] HATVANY LAJOS, i. m. I, 122, 124.
- [148] FERENCZI ZOLTÁN i. m. I, 32.
- [149] HATVANY LAJOS i. m. I, 405.
- [150] Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1960. 538—9.
- [151] PÁNDI PÁL i. m. 199.
- [152] TÖRÖ GYÖRGY, Petőfi anyagi helyzete. Tanulmányok Petőfiről. Budapest, 1962. 69.
- [153] HATVANY LAJOS i. m. I, 473.
- [154] DEMETER TIBOR, Bibliográfia Hungarica VII, 2588.
- [155] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. SAV. Bratislava. 1962. 16.

- [156] TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF i. m. 549. Vö. még WALDAPFEL JÓZSEF i. m. 536, SÁNDOR PÁL felszólalása: Magyar Filozófiai Szemle, 1957. I., 368.
- [157] VASVÁRI PÁL, Válogatott írásai. Szerkesztette FEKETE SÁNDOR és LÁSZLÓ JÓZSEF. 1956. 285—6.
- [158] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus kettős arculata 98.
- [159] FERENCZI ZOLTÁN, i. m. III, 210.
- [160] A pestvárosi rendre ügyelő bizottmány proklamációja. Az 1848. március 31-i népgyűlésen elmondotta Petőfi Sándor. 1848—49. évi iratok a nemzetiiségi megbékélésről. Budapest, 1948. 17—8.
- [161] A pestvárosi rendre ügyelő bizottmány a horvátokhoz. Pest, 1848. március 31. 1848—1849. évi iratok a nemzetiiségi megbékélésről. Budapest, 1948. 12—13.
- [162] Idézi Hatvany Lajos i. m. 1955. IV., 281.
- [163] Vasvári Pál Válogatott írásai. Szerkesztette Fekete Sándor és László József. Művelt Nép, 1956. 292.
- [164] Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848—49-i magyar kormányzat nemzetiiségi politikájáról. Sajtó alá rendezte Szűts István. Cserépfalvi kiadás. Budapest, 1941. 27.
- [165] Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848—1914. SAV. Bratislava, 1962. 18.
- [166] SPIRA GYÖRGY i. m. 208—9.
- [167] Dejiny slovenskej literatúry. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1960. II, 334.
- [168] Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 419.
- [169] VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete. Budapest, 1945. 19.
- [170] CSUKA ZOLTÁN, Ignjatovity Jakov Respektus Vászája és a magyar szabadságharc. Déli Csillag 1948. Július—augusztus. (II. évf. 6—8. sz.) 259—63; uő. Ignjatovity Jakov emlékiratai. Déli Csillag. 1948. szeptember (II. évf. 9. sz.) 299—305.
- [171] Déli Csillag. 1948. szeptember (II. évf. 9.) 299—305.
- [172] VASVÁRI PÁL, Petőfi köszöntése. Válogatott írásai. Szerkesztette Fekete Sándor és László József. Művelt Nép. 1956. 265.
- [173] Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 464.
- [174] Uo. 449.
- [175] LUKÁCSI SÁNDOR, Petőfi arca előtt. Itk., LXVII (1963) 3. sz. 283.
- [176] SPIRA GYÖRGY i. m. 211.
- [177] HATVANY LAJOS, i. m. IV. 350.
- [178] Programja az Egyenlőségi Klub név alatt alakulandó társulatnak. Pest, 1848. június 26. 1848—1849. évi iratok a nemzetiiségi megbékélésről. Budapest, 1948. 96—98.
- [179] BOCSKÓI VIKTOR, A nemzetiiségi kérdés és Petőfi. Utunk. 1947. augusztus 2. II. évf. 16. sz. 1.
- [180] Nép-Elem (Radical) 1848. augusztus 18. sz. 162.
- [181] Nép-Elem (Radical) 1848. július 27. és 1848. szeptember 6.
- [182] Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 500—1.
- [183] Históriai jegyzetek. Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1960. 504.
- [184] Levél a Közlöny szerkesztőjéhez. Összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1960. 507—8.
- [185] DIENES ANDRÁS i. m. 515.
- [186] Ua. 514.
- [187] BALOGH EDEGÁR, Hármaskis Tükör. Bp. 1945. 237.

ПЕТЕФИ И СЛОВАКИ

И. Чукаш

Данная публикация является первой главой работы „Петефи в словацкой литературе”. В этой главе автор стремится с двух сторон осветить связь общественного мнения словацких современников с поэтом. С одной стороны исследуется, как реагировало поколение Штура на поэзию Петефи, с другой — выясняются связи самого поэта со словаками.

По сравнению с эхом, вызванным поэзией Петефи в Европе — которое началось еще

при жизни поэта и широко распространилось в 50-ые годы — интерес к Петефи у словаков запоздал и развертывалось только в последней трети XIX века. Причиной запоздания, по мнению автора, служат два обстоятельства. Противоположность для литературных связей, выступление же словаков против революции 1848 года сделало совершенно невозможным, чтобы поэт революции вызвал у них глубокий резонанс. Некоторые следы влияния Петефи находим только у двух членов школы Штура, у Яна Ботто и у Ианко Краля. Второй причиной запоздания является разница в этапах развития венгерской и словацкой литератур. Реализм и плебейская народность Петефи не могли завоевать вкусов романтично настроенных членов поколения Штура.

Происхождение Петефи и его дальнейший отрыв от словаков на многие десятилетия вперед определили отрицательное отношение словацких литературных кругов о поэте. Обвинение в „ренегатстве“ — при несомненных фактах — питалась из многочисленных ошибочных мнений, предположений даже из намеренных искажений. Поэтому автор — еще до исторического анализа словацкой литературы о Петефи — считал необходимыми исследование и проблем происхождения мнимой антипатии поэта и к словакам. В связи с этим по сохранившимся документам автор устанавливает, что — вопреки существующей до ныне концепции венгерских исследований — отец поэта до конца своей жизни не овладел в совершенстве венгерским языком. Неправильная венгерская речь матери поэта была известна и до сих пор. Однако они могли общаться с коренно венгерским населением сел Феледьхаза и Сабадсалаш только на венгерском языке. Поэт, под двойным языковым влиянием вероятно владел и словацким языком, однако об этом не имеется бесспорных доказательств. Коллар мог его и на немецком языке конфирмировать. Окружение детских лет формировало поэта венгром. В 15 лет, в городе Асод в преимущественно словацкой среде — он оказался сознательным, и даже нетерпеливым венгром. Его национальное сознание формировалось дальше под влиянием радикализованного варианта патриотизма среднего дворянства эпохи реформ. Вследствие этого — и по моде своего времени — он изменил и свою фамилию. Он никогда не чувствовал себя по национальности словаком и поэтому обвинение в „ренегатстве“ не имеет никакого основания. Влияние национализма среднего дворянства сильнее чувствуется до 1845 года, но в произведениях поэта это мало отражалось. После 1845 года это влияние станет составным элементом развертывающегося революционного мировоззрения. В стихотворениях идеи национализма подчинены революционному содержанию. Имеется несколько документов, доказывающих, что Петефи в первые месяцы революции 1848 года — в отличие от неизменившейся позиции правительства среднего дворянства — дошел до полного признания национального и языкового равноправия народов, живших на территории Венгрии.

PETŐFI UND DIE SLOWAKEN

Von

I. CSUKÁS

Die Arbeit bildet den ersten Abschnitt einer längeren Studie über Petőfi in der slowakischen Literatur. Verfasser trachtet die Beziehungen zwischen der zeitgenössischen slowakischen öffentlichen Meinung und dem Dichter von beiden Seiten zu beleuchten. Einerseits wird untersucht, wie die Generation Stúrs auf die Dichtung Petőfis reagierte, andererseits versucht, auf Petőfis eigene Beziehungen zum Slowakentum ein Licht zu werfen.

Gegen den europäischen Anklang Petőfis — der bereits zu Lebzeiten des Dichters begann und sich bis zu den 50-er Jahren in weiten Kreisen verbreitete — zeigt das Interesse der Slowaken eine grosse Verspätung und entfaltet sich erst im letzten Drittel des Jahrhunderts. Verfasser findet die Ursache dieser Verspätung in zwei Umständen. Die Gegensätze des ungarischen und des slowakischen Nationalismus schufen keine günstige Atmosphäre für literarische Verbindungen, und die Stellungnahme der Slowaken gegen die 48-er Revolution machte die Auslösung eines tieferen Widerhalles durch den Dichter dieser Revolution völlig unmöglich. Nur bei zwei Anhängern der Stúr-Schule, bei Ján Botto und Janko Král' sind einige Spuren der Wirkung Petőfis zu finden. Die zweite Ursache besteht in dem Phasenunterschied der Entwicklung der ungarischen und der slowakischen Literatur. Petőfis Realismus, seine plebejische Volkstümlichkeit konnte den Geschmack der romantisch gestimmten Glieder der Sturschen Generation nicht für sich gewinnen.

Petőfis Abstammung und seine Abkehr vom Slowakentum bestimmte die abweisende Meinung der slowakischen literarischen Kreise über den Dichter für lange Jahrzehnte. Die

Beschuldigung des „Renegatentums“ wurde — neben unbezweifelbaren Tatsachen — von manchem Irrglauben, von falschen Annahmen, sogar absichtlichen Entstellungen genährt. Deshalb hielt es Verfasser für nötig, — noch vor der geschichtlichen Erschließung und Analyse der slowakischen Petőfi-Literatur — das Problem der Abstammung und der angeblichen Abneigung gegen die Slowaken zu untersuchen bzw. zu klären. Im Verlaufe dieser Untersuchung wird anhand erhaltener Dokumente festgestellt, dass der Vater des Dichters — entgegen dem bisherigen Standpunkt der ungarischen Forschung — die ungarische Sprache sich bis zu seinem Lebensende nicht vollkommen angeeignet hat. Die fehlerhafte ungarische Sprache seiner Mutter war auch bisher bekannt. Dagegen konnten sie mit ihrer rein ungarischen Umgebung in Félegyháza und Szabadszállás nur in der Sprache der Bevölkerung verkehren. Infolge der zweifachen sprachlichen Einwirkung konnte der Dichter wohl auch Slowakisch, doch haben wir hierfür keine zuverlässigen Beweise. Von Kollár konnte er auch in deutscher Sprache konfirmiert werden. Die Umgebung seiner Kindheit formte ihn eindeutig zum Ungarn. Mit fünfzehn Jahren in Aszód — in einer grösstenteils slowakischen Umgebung — erweist er sich schon als selbstbewusster, sogar intoleranter Ungar. Sein Nationalbewusstsein wurde durch eine radikalisierte Variante des Patriotismus des mittleren Adels im Reformzeitalter weiter geformt. Diese Einflüsse, aber auch die Mode der Zeit veranlassten ihn zur Namensänderung. Er hatte sich nie als zur slowakischen Nationalität gehörig gefühlt, deshalb ist die Beschuldigung des „Renegatentums“ völlig unbegründet. Die Wirkung des Nationalismus des mittleren Adels ist bis 1845 stärker, doch sind in seinen Schriften nur wenige Spuren zu finden. Nach 1845 wird dieser Nationalismus zum Bestandteil seiner revolutionären Anschauungen. Die Ideen des Nationalismus finden in den Gedichten Platz, indem sie dem revolutionären Gehalte untergeordnet werden. Mehrere Dokumente beweisen, dass Petőfi in den ersten Monaten 1848-er Revolution — abweichend vom starren Standpunkte der aus dem mittleren Adel bestehenden Regierung — bis zur vollen Anerkennung der nationalen und sprachlichen Gleichberechtigung der im Lande lebenden Völker gelangte.

A FÖLDRAJZI NEVEK TIPOLÓGIÁJÁRÓL ÉS VELE ÖSSZEFÜGGŐ KÉRDÉSEKRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

1. A tipológia — a típustan — tudománya az egyedekben fellelhető közös vonások feltárását tűzi ki célul. Ilyen módon típusokat állapít meg, amelyekbe az egyedek valamely közös sajátosságukkal beletartoznak. A földrajzinév-kutatásban a tipológia valamely területi egység névadásának jellemzésére és más vidék neveivel való összehasonlításra alkalmas. Az élő és történeti nevek lehetőleg teljes számú összegyűjtése után megállapítjuk azon a területi egységen előforduló típusokat és ezek százalékban kifejezett megterhelését. A nevek tipológiája leginkább jelentéstani rendszerezésen alapul, az alaktani szempont csak másodrendű, és kisebb területnél figyelmen kívül hagyható. Így egy csoportba kerülhetnek az alakilag eltérő nevek, mint például *Eperjessík* és *Biberréssíkja*, ez azonban nem hat zavaróan, mert az ilyen eltérések csak kisszámúak valamely kisebb területi egységen, továbbá az alaktani sajátságok a nevek nyelvtanáról szóló fejezetben amúgy is sorra kerülnek. A tipológiának részletezőnek kell lennie, hogy más vidék névanyagával való egybevetésre minél alkalmasabb legyen. Ezért csak kevés tagból álló, részletező tipológiai csoportok megalkotása sem helytelen. Figyelembe véve a magyar és főbb külföldi irodalom tipológiáit is [1], a földrajzi nevek alábbi tipológiai rendszerét ajánlom.

A nevek tipológiája három (illetőleg négy) alapvető fejezetre tagolódik; ezek I. *Természeti nevek*, II. *Műveltségi nevek* (az ember munkájának, alkotásainak nevei), ehhez szükség esetén III. *Asszociációs nevek* (az ember szabad képzettársulása alapján keletkezett nevek) és IV. *Kategorizálhatatlan nevek* csoportja járul. Ha az Asszociációs nevek kategóriájába csak kevés név tartozik, akkor ezek a *Földnevek* fejezetében (l. később) is elhelyezhetők annak alcsoportjaként. E fő kategóriáknak számos alcsoportja van, így a Természeti nevek *Víznevek*, *Földnevek*, a Műveltségi nevek *Foglalkozásnevek*, *Létesítménynevek* és *Eseménynevek* csoportjaira bomlanak, és ezeken belül is több kategória különül el, például az állattartás, földművelés, halászat stb., utak, építmények: hidak, tanyák, malmok, épületek, települések, egyéb létesítmények: határjelzés, határvédelem stb. nevei. A vízneveket szükségesnek látszik *Állóvizek*, *Folyóvizek*, *Mocsarak*, *Mesterséges vízmedrek* csoportjaira bontani a szükségletnek megfelelően. Ha gyűjteményünkben a víz színét, hőfokát, minőségét, szagát, alakját stb. jelölő név is található, azok *Más víznevek* címszó alá foglalhatók. A Földnevek fejezetének alcsoportjai: *Felszínnevek* (térszínformák), *Talajnevek* (a föld minőségének, felhasználásának megnevezései), *Testrésznevekből alakult földnevek* (leginkább helyzetviszonyító természetűek, mégis kívánatos az elkülönítésük), *Helyzetviszonyító és alakmeg-*

határozó nevek. Eltérő jellegük ellenére kisebb gyűjtemények tipológiájában még két csoport sorolható a Földnevek fejezetébe. Ezek *Növény- és állatnevekből alakult földnevek* (alcsoportjai: egyes növények, fák nevei, erdők, állatok, — házi és vadállatok, halak, madarak — nevei); *Birtoklástörténeti nevek* (a föld birtoklásának alapjai: Járandó, Osztás, Ülés; birtokhatárok emlékei: Határ, Hármás stb.). A Műveltségi nevek kategóriájába az *Eseménynevek* csoportja csak szükségből (kevés név esetén) sorolható eltérő természete miatt, egyébként önálló fejezetet igényel.

A névadás természetét figyelembe véve szükségesnek tartom a földrajzi nevek (határrésznevek és utcanévek) új szempontú osztályozását az ún. *direkt és indirekt* nevek elkülönítésével. A víz, a föld és az utcák megnevezésének természetes módja magából a vízből vagy a földből kiindulól szemlélettel valamely tulajdonságának, sajátságának megjelölése. Ezt nevezzük *direkt* (közvetlen) megnevezésnek, névnek. Azonban gyakran nem maga a víz, a föld, hanem a rajta levő növények, állatok, tereptárgyak, a területen lejátszódó események, a terület felhasználása, birtoklása stb. a víz, a föld-meghatározója. Ezt nevezzük *indirekt* (közvetett) névnek. E két névtípus elkülönítésével a vizsgált terület névadásának alapvető vonásait tárjuk fel, mert nem csupán az világlik ki, hogy a táj valamely alakulatának mi a tipikus neve e vidéken, és az milyen megterheltségű, hanem arról is tájékozódhatunk így, hogy a névadás leggyakrabban milyen szemléleti módon alapul. De más haszon is származik e két típus elkülönítéséből. Olykor e két típus élettartama más: a direkt nevek szívósabbak az indirekteknél.

A többtagú (és összetett) nevek [2] tipizálásának alapjául a nevek alapeleme (jelölése Ae) szolgál, mert ez a név jelölő funkciójának legfőbb hordozója. Ez általában a név utótagja (Lyukashalom, Bogdánpartiút). A többtagú (és összetett) nevek alapeleme és meghatározó eleme(i) [3] közötti viszony azonban igen szoros, egymástól el sem választhatók; az alapelem és a meghatározó elem (determináns, jelzése Me) szerepét a névben nem lehet elszigetelten kimutatni, ezért a tipológia megalkotásában az alapelem és a meghatározó elem együttes figyelembevétele szükséges. Az alapelem mint az azonosító funkció legfőbb hordozója alkotja a tipológia fő kategóriáit, a meghatározó elem pedig ezen belül alcsoportot eredményez. A meghatározó elemek elkülönített tárgyalása nem nyújtana a táj névadására részletezően jellemző tipológiát. Így a tipológiából arra is fény derül, hogy az egyes alapelemek milyen természetű meghatározó elemekkel együtt alkotnak földrajzi nevet, tehát az alapelemek és meghatározó elemek kapcsolatából adódó altípusok is felmérhetők. Arról is tájékozódhatunk így, hogy például a *tó* alapelem milyen meghatározó elemekkel szokásos ezen a területen, vagy a *nyomás* alapelemű neveknek melyek itt a szokásos meghatározói. A tipológia a nevek mai funkcióján alapul, tehát például a *Bogárzóér* előtagja nem minősül az állattartás nevének, hanem csak helymeghatározásnak, mert van *Bogárzó* alakú földrajzi nevünk a vizsgált területen [4], és az *ér* utótag mellett az a szerepe, hogy a vízfolyás helyét jelölje. A neveknek ugyanaz az eleme alapelemként és meghatározó elemként is szerepelhet valamely névben. Például a *sík* 'sima, nád, bozót nélküli vízállás, tó' alapeleme, a *Keskenysík*, *Kissík*, *Nagysík*, *Biberéssíkja*, *Eperjessík*, *Ludassíkja* neveknek, de meghatározó elemként is előfordul a *Síkere*, *Síkfarka* nevekben. Először az alapelemeket mutatom be. Ezt azért teszem, mert olykor csak alapelemből áll a név. De felveszem ide azt a néhány alapelemet is, amely önmagában nem névalkotó, hogy

áttekinthessük őket külön is. Ilyenkor jelzem, hogy egymagában nem él (Ae:-). Utána a meghatározó elem és alapelem viszonyából adódó típusok következnek külön a direkt és indirekt megnevezések szerinti csoportosításban. Az alapelem ugyan némileg háttérbe szorul itt azáltal, hogy csak kategóriájának megjelölését adjuk (pl. víznév és nem kút vagy tó neve), de a meghatározó elem által alkotott csoportokon belül a kevés számú alapelem részvétele (súlya) az egyes csoportokban könnyen áttekinthető (;jel is elkülöníti őket).

A személynévi eredetű tagból álló vagy ilyent tartalmazó földrajzi neveket külön fejezetben kell bemutatni. Ebben is elkülönülnek a pusztaszemélynévből állók a személynév mellett köznevet is tartalmazóktól. A pusztaszemélynévi eredetűek a csak köznévi tagból állók tipológiai rendszerével nem is érintkeznek. A személynévek a többtagú névben lehetnek alapelemek és meghatározó elemek egyaránt. Ha a személynév alapelem, a köznévi pedig meghatározó elem (*Újgospodi*), akkor a köznévi előtag a csupán köznévi tagból álló nevek előtagjához hasonló szerepű. Leggyakrabban az alapelem nagyságát, minőségét, korát, helyzetét, alakját, helyét határozza meg. De a név személynévi alapeleme alapján már nem illeszthető a köznevek rendszerébe. Ha azonban köznévi tag az alapelem (*Babályhalom*), akkor a csak köznévi tagokat tartalmazó nevekkel azonos jellegű tipológiai alapszerbe foglaljuk, hogy könnyen egybevetethők legyenek. Egyébként — az alaktani szempontot mellőzve (hiszen ez a nevek nyelvtanáról szóló fejezetben kerül sorra) — SZABÓ T. ATTILA alapos rendszerezése [5] egy vidék szükségletére leszűkítve kitűnően használható.

A pusztaszemélynévből alakult, továbbá a személynévi alapelemet tartalmazó földrajzi neveknek is új alapszerét kísérem meg kialakítani e személynévi eredetű tagoknak a földrajzi névben betöltött szerepe alapján. Ez természetesen a személynévi meghatározó elem mellett köznévi alapelemet tartalmazó nevek szokásos rendszerén belül is érvényesíthető, vagyis a köznévi alapelem az alapszer meghatározója, azon belül pedig a személynévi meghatározó elem funkciója szerint alakítjuk ki az alcsoportokat. Ilyen alapon elkülönülnek egymástól azok a nevek, amelyeknek személynévi funkciója ma is eleven, azoktól, amelyek már elhomályosultak ebben a szerepben. Az elhomályosult személynév szerepe csak a lokalizálás (a köznévi taggal együtt); ez a szerep erősebb, hatékonyabb, ha az elhomályosult személynév egymagában is földrajzi név a területen (pl. *Bogdánér*, *Lelesík* mellett *Bogdán*, *Lele* is földrajzi név). Néhány névben az elhomályosult személynévi eredetű tag önállóan nem tölti be a földrajzi név szerepét (*Mámaér*, *Gubástelek*, *Vitahalom* mellett nincs *Máma*, *Gubás*, *Vita* földrajzi név), ezért ezek lokalizáló képessége halványabb, nem olyan erőteljes. Azzal lokalizálnak, hogy más értől, telektől, halomtól stb. megkülönböztetnek eltérő meghatározó elemükkel. Akkor lokalizálnak erőteljesebben, ha ez az előtag több névben is megtalálható, és ezek csoportosan helyezkednek el a területen (*Mámaifénék*, *Mámaihalom*).

Több nevünk személynévi eredetű előtagja ma is eleven személynévként. Ezek a lokalizálás mellett a valakihez való tartozás, a valóságos vagy nem valóságos birtoklás jelölését is tartalmazzák. Ha az eleven személynév földrajzi névként is használatos (*Ágostonhalom*, *Baranyiörvénye* mellett van *Ágoston*, *Baranyi* földrajzi név), akkor a lokalizáló képesség szintén erősebb azoknál a nevek-nél, amelyekben az eleven személynév nem földrajzi név (*Jakabfenék*, *Vincekút* mellett nincs *Jakab*, *Vince* földrajzi név). Mindezek alapján a nevek mai funkcióját figyelembe véve, a személynévi eredetű tagoknak négy tipológiai csoport-

ját különböztetjük meg, amelyek a puszta személynévi eredetűek fajtáinak (családnév, keresztnév, szentek neve) és a többszágúak köznévi tagjának jelentéstartalma alapján alkotott alcsoportok (l. elől) új alcsoportjait alkotják, ezek: *az elhomályosult személynév földrajzi név*, vagy *nem földrajzi név*; ugyanígy *az eleven személynév* lehet *földrajzi név*, vagy *nem földrajzi név*.

Az eddig előadottak szemléltetése céljából a Makó körüli tágabb vidék (Makó, Földeák, Óföldeák, Maroslele határa) neveinek tipológiájából egy részletet mutatok be. Ebben a gyűjteményben a természeti nevek száma 290, az összes, köznevekből alakult (470) nevek 61,8%-a. A víznevek fejezete 62 nevet (21,3%) tartalmaz. Vízneveink az alapelem oldaláról nézve nem változatosak (l. lenn), hiszen mindössze 8 alapelem alkotja a neveket. Ha azonban a meghatározó elemeket is figyelembe vesszük, akkor tűnik elének a vidék jellegzetes névadása, vagyis a kevés alapelem sokféle meghatározó elemmel párosulva elég változatos neveket eredményez. A tipológiában kereszttel jelölöm a kihalt neveket.

Állóvizek (26 név 41,9%) — *Alapelemek*: *Ingó*, számuk 1, az összes víznevek 1,6%-a, az állóvizek 3,8%-a. *Kút* 'vizesgödör' és 'a víz mélye', számuk 5, az összes víznevek 8,1%-a, az állóvizek 19,2%-a. *Ae*: — *Sík* 'sima, nád, bozót nélküli vízállás, tó', számuk 7, az összes víznevek 11,3%-a, az állóvizek 26,9%-a. *Meghatározó elem* a †Síkere, †Síkfarka neveken. *Tó*, számuk 13, az összes víznevek 21,0%-a, az állóvizek 50%-a. *Az alapelem és meghatározó elem kapcsolatából adódó típusok* — *Direkt nevek*: minőségmeghatározás + víz-név: Sós-kút, Sóstó; a víz mozgása + víz-név: †Serkút; alakmeghatározás + víz-név: †Keskenysík; †Görbetó, †Horgastó, †Hosszútó, †Kerek-tó; nagyságmeghatározás + víz-név: Kissík, Nagysík. *Indirekt nevek*: felhasználása + víz-név: †Baromkút, †Halastó; helymeghatározás + víz-név: †Kákásikút, †Rákásikút; Biberéssíkja, †Eperjessík, †Ludassíkja; †Földvárító, †Lúctava; növényzet + víz-név: †Kölestó; eseménymeghatározás + víz-név: Gyilkostó; nagyság- és helymeghatározás + víz-név: †Kislúctava, †Nagylúctava.

Folyóvizek (36 név 58,0%) — *Alapelemek*: *Csorgó*, számuk 2, az összes víznevek 3,2%-a, a folyóvizek 5,6%-a. *Ér*, számuk 24, az összes víznevek 38,7%-a, a folyóvizek 66,7%-a. *Fok*, számuk 8, az összes víznevek 12,9%-a, a folyóvizek 22,2%-a. *Örvény*, számuk 2, az összes víznevek 3,2%-a, a folyóvizek 5,6%-a. *Ae*: — *Az alapelem és meghatározó elem kapcsolatából adódó típusok* — *Direkt nevek*: a víz jellegzetessége + víz-név: Folyóér, †Jóvízere; állapotmeghatározás + víz-név: Szárazér; nagyságmeghatározás + víz-név: †Keskenyér, Nagyér, †Vékonyér; †Nagyfok. *Indirekt nevek*: helymeghatározás + víz-név: †Biberésere, †Bogárzóér, Dáliér, †Ebástaere, Eperjesiér, †Gyűrüsere, †Kákásér, †Kövesdér, †Síkere, + Vaskapuere (a Vaskapu frn. itt nem maradt fenn, de Szegeden előfordul); †Biberésfokja, †Csipkésifok, Kövesdfokja, †Mejefok, †Zugolyifok; †Kövesdörvénye, †Tömösiörvény; helymeghatározás + víz-név: Általér; meder + víz-név: †Horróér; növényzet + víz-név: Sásér; állat-név + víz-név: Disznóér; a vízpart talaja + víz-név: †Vályogvetőifok; nagyság- és helymeghatározás + víz-név: †Vékony-Biberéserei.

A vidék vízneveinek áttekintésekor kitűnik, hogy a 26 állóvíz nevéből csak 7 (26,9%) az élő név, 19 név (73,1%) viszont kihalt már. A folyóvizek nevei ezzel szemben kisebb mértékben vesztek ki a Maros szabályozása óta, mert a víz-levezetésre általában a régi vízerek medrében ástott árkok szolgáltak, és ezeket a régi erek nevével jelölték gyakran. A 36 ér nevéből ma is élő név 13 (36,1%), kihalt név pedig 23 (63,9%). Feltűnő azonban, hogy a *fok* alapelemű nevek

teljes számban kiveszték, és ezzel szegényedett e vidék névadása. Az *örvény* alapelemre is csak történeti példánk van már. Nagyon ritka a *tó* alapelem a múlthoz képest, mert csupán 3 (23,1%) élő névvel szemben 10 kihalt már (76,9%). Az alapelem és a meghatározó elem által együttesen alkotott típusok vizsgálatából az a tanulság vonható le, hogy a helymeghatározás és a *kút, sík, tó, fok, örvény* alapelemekből álló típus teljesen, az *ér* alapelemmel fele részben kivesztett. Ennek a jelenségnek a magyarázata abban lehet, hogy a földrajzi névből álló megkülönböztető elemű indirekt neveket nem a helyi, hanem a távolabbi lakosság használta, a helybeliek csak az alapelemeket ismerték. A vizek lecsapolásával pedig a neveket használó környező lakosság emlékezetében hamarabb elhalványul a táj régi vízrajza, mint azon a helyen. Továbbá úgy látszik, hogy a direkt nevek szívósabbak az indirekteknél, mert belőlük több megmaradt, legalábbis a víznevekből.

A határrésznevekhez hasonlóan a *települések belterületének nevei* közül a spontán (természetes) nevek is direkt és indirekt nevekre különülnek. A direkt nevek az utca (tér) alakját, korát stb. jelölik. Földeákon például [6] a spontán (természetes) névadással keletkezett nevek közül *direkt megjelölések* az alakmeghatározó nevek (Csonka utca, †Darab utca, †Fél utca, Halom utca, Kereszt utca, †Nagykereszt utca, †Törötthalom utca, Völgy utca). Az *indirekt nevek* csoportjai: helyzetviszonyító nevek (†Alvégi utca, †Első utca, Érmellék, Északisor, Keletisor, Kertalja, Nyugatisor, Szélsősor); a közeli település (határ rész) nevéből alakult irányt jelölő nevek (Karabuka utca, Makói utca, Vásárhelyi utca); másoknál az utcában lakó személy, ott található épület a névadó (Bernát utca, †Egyesmalom utca, Horvátország, †Jegyzői utca, Pali kovács szélmalma, Patika utca, Vasútsor, Zsidó Panni úccája, stb.). A település [6] többi utcáit tudatos (mesterséges) névadással jelölték. A direkt nevek mind régi, népi megnevezések, az indirektek között ilyen kevés van (Érmellék, Kertalja), legtöbbször régi mesterséges alkotás, a község vezetősége nevezte el őket a múlt század közepén az akkor szokásos nevekkal (Északisor, Keletisor stb.), amint egy korabeli iratban olvashatjuk. A mostani mesterséges, ún. emlékeztető nevek (Petőfi utca) divatja akkor még ismeretlen volt e falukban.

2. A tipológia kérdéseivel szorosan összefügg a nevek értelmezése. A neveknek a tipológiai rendszerben való helyét a név etimológiája határozza meg. Valamely vidék teljes névanyagának rendszerezője nem térhet ki e bonyolult kérdés elől, akár magyarázat formájában, akár pedig a neveknek csupán rendszerbe állításával kell állást foglalnia a nevek értelmezése tekintetében. A múltban tévesen, öncélúan a nevek értelmezését tartották legfőbb nyelvtani feladatnak. ADOLF BACH művében [7] találóan mutat rá ennek téves voltára: „Ich muß mit allem Nachdruck betonen, daß die etymologischen Fragen nur Teilprobleme der ON-Kunde sind.” A névfejtés csak eszköz lehet arra, hogy a nevek helyét a tipológiában meghatározzuk, a nevekben rejlő nyelvi, gazdasági, településtörténeti stb. tanulságait levonhassunk. Valamely területi egység teljes névanyagának tipizálásakor a legbonyolultabb névfejtési problémák is felvetődhetnek, ezzel szemben a tipológiák általános szerkesztői a névgyűjteményekből a legalkalmasabb példák kiválogatásával e bonyolult eseteket elkerülhetik. A földrajzi nevek (különösen a határrésznevek) értelmezését nagy nyelvészek sora minősítette a legnehezebb és legbizonytalanabb nyelvészeti feladatnak. Csak két tudós véleményét említem. Már JAKOB GRIMM úgy nyilatkozott: „Die Deutung der Ortsnamen ist vielleicht das allerschwerste in der Sprachfor-

schung, immer aber anziehend und auch verführerisch" [8]. ANTONIE MEILLET általában a tulajdonnevekről így írt: „les etymologies de nomos propre sont incertains” [9]. A határrésznevek értelmezésének nehézségeit leginkább az alábbiak okozzák:

A határrészneveknek csak egészen kis csoportjánál állapítható meg szoros kapcsolat a jelölt táj és a név köznévi értelmű jelentéstartalma között [10], ezért a név jelentéstartalma általában nem segíti a név magyarázatát, mint a közneveknél. Azoknál a neveknek pedig, amelyeknél szoros kapcsolat van a név és a táj között, azoknál a névfejtéshez (de a viszony megállapításához is) nagy helyi ismeret szükséges. Például a Földeák környéki *Vörösnádhát*-ról csak a helyszínen tudhatjuk meg, mit jelent a vörös nád a lakosság nyelvében. A terület névadója a közönségesnél alacsonyabb (kb. 180 cm) nádfajta, amelynek vörös a bugája. A környék lakossága jól ismeri ezt a nádfajtát. A név és a táj viszonyának vizsgálatakor azonban azt is mérlegelni kell, hogy jelölésátvitel útján más vidékekről is kerülhettek át nevek [11], amelyek megfejtésében egy kisebb táj neveinek ismerete nem nyújt segítséget.

A határrésznevekről csak elvétve van régebbi történeti adat, így fejlődésüket ritkán lehet kimutatni. A települések határának neveit nagyobb számban — néhány régi birtokadományt, határjárást tartalmazó irattól eltekintve — csak a telekkönyv létesítése (a múlt század második fele) óta jegyezték fel. Az Alföldön a háborús pusztítások következtében a levéltárak iratai csak a XVIII. század közepétől maradtak fenn, ezért a régebbi nevek fejlődésének alakulását nem ismerhetjük meg a helyi levéltárak irataiból.

A szájhagyományban élő határrészneveket nagy mértékben alakítja a népetimológia. Különösen az idegen eredetű nevek (személynévi tagok) változnak meg úgy, hogy a közösség egy ismert jelentésű köznévhöz kapcsolja. A szegedi határban két helyen is előforduló *Átokháza* nevének 1493-ból fennmaradt *Altokszallasa* alakja árulja el előtagjának kun származását [12]. Ha ez az adat véletlenül nem marad fenn, akkor nem lett volna okunk abban kételkedni, hogy a Szegedtől távol eső, homokos terület megjelölésére nem az *átok* köznevet használták a szokásos *háza* utótaggal tréfás-gúnyos nevet alkotva. Hasonló jellegű nevek másfelé a *Jajhalom*, *Kopladókert*, *Panaszdűlő* [13]. Az *átok* főnévből való származását a névhez kapcsolódó néphagyomány is megerősítené: „Neve onnan származik, hogy átkozott rossz földje volt, semmire se jó futóhomok.” Az efféle néphagyománynak általában csak ritkán van történeti forrásértéke, inkább csak néprajzi jelentősége van. Ha valamely névről maradt fenn okleveles adat, akkor sem nyújt ez számunkra biztos alapot a névfejtéshez, mert lehet, hogy az oklevélben is már a népetimológiai alak őrződött meg, tehát a népetimológia már előbb átalakította a nevet. A népetimológia tehát a látszólag legegyszerűbb nevek értelmezését is bizonytalanná teheti.

A határrésznevek értelmezése lehetetlen a vidék élő és történeti személyneveinek és ragadványneveinek ismerete nélkül. Csak ezek ismerete alapján állíthatjuk, hogy például az alábbi Szeged környéki földrajzi nevek előtagja személynévből (ragadványnévből) származik: *Darázserdő*, *Diliér*, *Fürgehalom*, *Gácsérhegy*, *Kalapáctekek*, *Kárászerdő*, *Máléhalom*, *Mász(fel)hegy*, *Meszeshegy*, *Ototthegy*, *Sátánjárás*, *Süvegrét*, *Tanácshegy*, *Zabosfa* [14]. Ha e nevek valamelyikét viselő család elköltözik e területről vagy kihal, és írásos nyoma nem marad, akkor bizonyára köznévi eredetűnek minősítenénk e nevek előtagjának nagy részét (különösen a *Kalapáctekek*, *Süvegrét* neveket). Mindezzért a

földrajzi nevekkal egyidőben az élő és történeti család- és ragadványneveket is össze kell gyűjteni. Nagy települések esetén elkerülheti a kutató figyelmét egy olyan családnév, amely fontos adat egy név magyarázatához. Szeged környékén, Tápé község keleti határában nagy területet jelölnek a *Vetye*, *Vetyehát*, *Vetyeihajlás* nevek, a levéltár XVIII–XIX. századi irataiból előkerültek a *Belsővetye*, *Külsővetye* kihalt nevek. A *Vetye* személynévi eredetének magyarázatához az nyújtott alapot, hogy a *Vejteb* személynévvel egyeztethető, amely e területen régen előfordult. Egy adat szerint 1199-ben *Vejteb* Csanád megye főispánja volt [15], de a XIII. században is előfordult a személynév a mi területünkön, ?1256: „Michaele . . . ac fratre suo *Weyteh*” [16]. Azonban névjegyzékek tanulmányozása során előkerült a *Vetye* (~*Vitye*) családnév, amelynek a francia *Vétier* személynévből való származását PALÁSTI LÁSZLÓ mutatta ki [17]. Egy francia telepes család neve lett határrésznévvé. Francia telepes emléke Szeged határában a *Franciahegy* is [14].

Egyes neveknek több (2–3) olyan magyarázata is lehetséges, amelynek mindegyike valamelyes bizonyítóanyagon alapul. Ilyenkor a jelölt táj alapos ismerete és más vidékek neveinek analógiája adhat szilárd alapot a névfejtéshez. Mindenesetre a táj ismerete nélkül aligha lehet véleményt nyilvánítani. Makó DNy-i határában a Maros töltése mellett van az *Ingó* nevű határrész, gyümölcsös, szántó meg település a Maros töltésén belül. Emellett *Fingó* neve is él a területnek, de csak szűk körben, mert a telekkönyv az *Ingó* nevet rögzítette, és ezért ez vált általánossá. Azonban a levéltár iratai mindkét névre őriztek meg adatokat a XVIII. század második felétől, 1773: „*Fingó* hegyben . . . Szőlleje” [18], 1780: „*ingoba* . . . Szőlő” [19]. Már a múlt század első felében együtt élt a két név, mert ugyanabban a levéltári iratban együtt is megtalálhatók, 1828: „*Fingóba* . . . Szöllőm . . . *Ingai* Hegybe . . . Szöllömet” [20]. Gondolhatnánk arra is, hogy a két név közül a *Fingó* az eredetibb, és melléje keletkezett eufemisztikus, szépítő változatként az *Ingó* alak. Ez esetben a makói gyümölcsöshöz (szilváshoz, 1796: „*Ingóban* . . . Szilvásom”, Csanádi Püspökség levéltára 1796/13) kapcsolódó asszociáción alapulna a *Fingó*. Azonban az eddigi kutatás és a hely ismerete alapján másutt kell a név eredetét keresnünk. MÉSZÖLY GEDEON nagy értékű műveiben [21] bemutatja Lovassy Sándor tanulmányából [22], hogy a régi vízivilág úszólápjának *ingóláp* vagy röviden csak *ingó* volt a neve [23]. Ugyanis Lovassy munkájában az *ingóláp* összetételen kívül több esetben is csak az *ingó* köznévvvel nevezi meg a természetnek ezt az alakulatát. Munkájának alcímében jelöli, hogy „helyszíni tanulmányai alapján” készítette dolgozatát, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a nép ajkáról ismerte meg az *ingó* szót. Van azonban e szóra adatunk az újabb szakirodalomban is. Kiss LAJOS hatalmas munkájában (Régi Rétköz) a Rétköz régi, csodálatos vízi világának rendkívül gazdag névanyagát örököltette meg a tudomány számára. Benne csak *-láp* utótagú név több mint 160 található. Művének a lápok leírásáról szóló részei Lovassy közlésének hitelességét erősítik. Az *ingóláp* megjelölései a Rétközben *járó*, *úszóláp*, *mozgóláp*, a leragadt láp neve (245) *Üllő* (299, 300), *Üllőláp* (310). Az *úszóláp* tulajdonnévi megjelölései között találjuk a *Jároláp* (57, 186, 261, 305) nevet, amely a sziget haladó mozgását jelöli, továbbá *Libegő* neve is van (200, 345, 349), amely a sziget ingó mozgásának szemléletén alapuló név. A Tisza menti Szabolcsveresmart keleti határában, ahol a régi térkép (11) vízjárta területet jelöl, található az *Ingódülő* (348). Ha a *-dülő* utótagot elhagyjuk, amelyet újabban kapcsolnak hozzá minden népi

névhez a községek telekkönyvi hivatalai, akkor a makóival azonos *Ingó* névhez jutunk. Kár, hogy a terület leírásából (348) nem derül ki, hogy láp volt régen, de a mellette fekvő *Nádló* meg a kiszáradt *Fejérrét* nevei alapján (uo.) ezt feltételezhetjük. A neves szerző kérésemre levélben úgy tájékoztattott, hogy az a feltevés, hogy a szabolicsveresmarti népi *Ingódűlő* név eredetileg ingólápot jelölt, és -*dűlő* utótagja újabban járult a névhez, „nagyon is feltételezhető, sőt természetes” (itt is megköszönöm Kiss Lajos szíves tájékoztatását). Ez az *Ingó* név jól beleillik az eddig ismert lápnevek nyelvi megformáltságába, mind igenevek: a Rétközben *Üllő*, *Libegő*, *Jároláp*, *Ingódűlő*, a Szeged körüli Tisza és Maros mentén *Ingó* és *Lebő* [24], Erdélyben *Hintómező* [25]. Az *Ingó* névre a régiségből is van emlékünks. Mészöly is idézi az OklSz. adatait, 1327: *Ingow*, 1343: *Ingoberegbercheorra*, 1415: *Ingoberegberczehora*, 1430 k.: *Ingoberegberche*, 1476: *Kysyngo*, de a MTsz.-ban is megtalálható a név alapjául szolgáló köznév: *Ingó*, *inkó*: ingovány (Marcall mell., Pápa vid. Tsz.) alakban.

A makói *Ingó* a város DNy-i szélén fekszik a Maros közelében, amelyet azonban a töltés elválaszt a folyótól. Egy 1805-ből való térkép szerint azonban egészen a Marosig kiterjedt. A terület mélyen fekszik, és áradáskor a fakadásos víz hamar feltör. 1964 nyarán Békési Imre jelenlétében özv. Kovács Józsefné Jancsa Juliánna 92 éves és fia, Kovács Antal 64 éves helybeli adatszolgáltatók, akik elsőnek építettek házat Ingóban, tehát legrégebb lakosok ott, így tájékoztattak a földről: „Ingót gyakran fölveri a víz. 1916-ban a gilisztajukakon pric-cölt föl a víz. Az udvaron járva még libegött a föld a lábunk alatt, úgy tele vót vízzel. 1941-ben át kellett vágni az országútát, hogy léfőjjon. 1961-ben elmenekültünk a víz miatt. A malacokat is fölvette a víz, ászokra kellett őket tenni. A földárja sok kárt okoz itt. Régen itt több gyümölcsös, szőlő volt, de kipusztultak a víztől, csak pár esztendeig él a fa, a szőlőtő. A víz gyakran buggyan föl, és ijenkor dészkat kellett lerakni a szobába is, mert lesűjdedt az ember lába. A szőlőt is úgy permeteztük, hogy dészkat raktunk le. Csatornázni kell a területet, másképpen nem épül új ház.” A terület vizes volta az oka, hogy benne a levéltári iratok szerint a múltban oly gyakran váltogatták a használatát, szőlőt, káposztát, szilvát termeltek felváltva a földön, vagyis ha az egyik kipusztult, mást ültettek.

A Maros szabályozása és a töltés elkészítése után is így uralkodik a víz *Ingó* területén, előtte pedig semmi sem állta útját áradáskor. A mélyfekvésű területen a folyó vízének elapadása után is megmaradt a víz, és így ingoványos, lápos vidék lehetett, amelyen ingóláp könnyen keletkezhet.

Az *Ingó*- *Fingó* névpárra visszatérve, az eredetibb *Ingó* mellé a *Fingó* úgy keletkezett, hogy a vidék arculatának változása után, bizonyára már az 1754. évi első Marosszabályozás után [26] *Ingó* területén telepített szőlőt, gyümölcsöst sok kár érte áradások idején [27], így becsmérő nevet alkottak egy hang hozzátételével a gyenge termést hozó szőlőről, gyümölcsösről.

Egy hang hozzátoldásával obszcén változat alakítása nem egyedülálló, hiszen közsőzokat is alakítanak ilyen játéki módon (arany — sz..., arravaló — sz...), de ilyen változata még más földrajzi névnek is van e vidéken. Az eredetibb *Ardics* mellé így keletkezett itt a *Szardics* változat, amely ugyanazt a területet jelölte, és (az *Ingó* — *Fingó* névpárhoz hasonlóan, l. előbb) azonos iratban is megtalálható: 1799: „azon Szőlőből melly a' *Szardicsban* vagyon... *Ardics*” [28]. Erre a jelenségre, egy hang hozzátoldása (illetőleg a kezdő hang változtatás) útján való tréfás, rosszalló névváltozat alkotására gyűjteményeink-

ben van még példa. Ilyen lehet a Nyárádméntén BENKŐ LORÁND értelmezése szerint *Varjósárdó*, amelynek eredetibb *ardó* 'erdőőr' utótagja bővíthetett egy *sz* hanggal [29]. Az *Ardó* különben gyakori földrajzi nevekből, összetételben vannak rá példáim: *Beregárdó*, *Feketeárdó*, *Hídvégárdó*, *Pelsőcardó*, *Szamosárdó*, *Szöllőárdó*, *Szöllősvégárdó*, *Végárdó* [30]. Ezért joggal gondolhatunk arra, hogy a makói határból való kihalt *Szardó* (1828–1838) is ilyen természetű, habár *Ardó* változata nem került elő a levéltárból. Különben a német szakirodalomban is fellelhetők az efféle földrajzinév-változatok. A BACH munkájában [31] az *Aurich* → *Schaurig* alakulás található. Ehhez hasonló az a jelenség, amelynél nem mássalhangzó hozzátoldásával, hanem mássalhangzó cseppel alkotják meg a névváltozatot: *Fußweg* → *Kußweg*, *Wierland* → *Bierland* [32].

Az eddig mondottak alapján a határrésznevek eredetére vonatkozó megállapításokat néha csak valószínű feltevésnek tekinthetjük. A hely ismerete nélkül meg sem kísérelhető névfejtésük.

JEGYZETEK

- [1] BENKŐ LORÁND, LÖRINCZE LAJOS, SZABÓ T. ATTILA, KÁZMÉR MIKLÓS, JOSEPH SCHNETZ, ADOLF BACH, AUGUSTE VINCENT, *Wegweiser zur Namenforschung. Von Friedrich Engels bis in die Gegenwart. Kollektiv der Leipziger namenkundlichen Arbeitsgruppe. Halle (Saale) 1962; TASZYCKI, ismertetése: ERNST EICHLER, Die Orts- und Flussnamen der Kreise Delitsch und Eilenberg. Deutsch-slawische Forschungen, No. 4, 194 kk.*
- [2] L. INCZEFI GÉZA: SzPF. Évk. 1962, 29–31.
- [3] KÁZMÉR MIKLÓS munkájában (Alsó-Szigetköz földrajzinevei 6) a *megkülönböztető elem* nevet használja, de a nevek előtagjának jelölőfunkcióját figyelembe véve, helyesebbnek tartom a *meghatározó elem* elnevezést. Hasonló műszót használ a német szakirodalom, pl. F. MÜNTZ, *Deutsche Ortsnamenkunde. Leipzig 1927* (GW=Grundwort, BW=Bestimmungswort).
- [4] Ez a dolgozat részlet a szerzőnek „Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kézirat munkájából.
- [5] MNy. II, 81–123.
- [6] Földeák élő és kihalt utcanéveiből valók példáim.
- [7] *Deutsche Namenkunde* II, 1, 14 §.
- [8] STROH, *Handbuch der germanischen Philologie. Berlin, 1952, 107.*
- [9] *La methode comparative en linguistique historique. Oslo 1925, 41–42.*
- [10] L. INCZEFI GÉZA, SzPF.Évk. 1962, 34.
- [11] L. INCZEFI GÉZA: MNy. LX, 80–86.
- [12] GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok tört. III, 335; RÁSONYI LÁSZLÓ, *ActaLing. VII, 76.*
- [13] Hnt. 1944.
- [14] L. INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei.
- [15] BOROVSKY SAMU, Csanád vm. tört. I, 69, 326.
- [16] ÁUO. VII, 431.
- [17] SzPF. Évk. 1960, 110.
- [18] Makói lvt. Testamentumok I, szám nélk.
- [19] Csanádi Püspökség makó-lelei uradalmának levéltára 1780/4 d.
- [20] Makói lvt. Testamentumok VII, 639.
- [21] SzegFüz. III, 101 kk., NÉNy. I, 225 kk.
- [22] Az Écsedi-láp madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Budapest, 1931.
- [23] I. h. 103.
- [24] INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei 56.
- [25] MÉSZÖLY GEDEON: NÉNy. I, 225.
- [26] VÖ. EPERJESY KÁLMÁN, A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. Csanád vármegyei Könyvtár 12, 16.
- [27] L. REIZNER JÁNOS, Makó város tört. Szeged, 1892, 91, 96.
- [28] Csanádi Püspökség levéltára 1799/40.

[29] BENKŐ LORÁND, Nyárádmente földrajzi nevei 46.

[30] Hnt. 1944.

[31] Deutsche Namenkunde II, 2, 739. §.

[32] Uo.

О ТИПОЛОГИИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ И О ВОПРОСАХ, СВЯЗАННЫХ С НИМИ

Г. Инцефи

В первой части данной работы автор дает — учитывая венгерскую и основную зарубежную литературу — подробную типологическую систему географических названий, пригодную и для практических целей. По своему новому методу автор различает директные и индиректные названия. Он называет директным название, обозначающее какое-либо свойство и специфику воды или земли, связанное с самой водой или землей. Индиректным автор считает название, обозначение которого происходит не от воды или земли, а данного края, владельца или события. При различении этих данных выясняется из типологии, по какому принципу чаще всего дается географическое название в типологии. При типизации и двухсложных названий надо учитывать и основной элемент, и определяющий элемент, поскольку только таким образом выясняется, что отдельные основные элементы с какими определяющими бытуют в определенном районе. При типизации элементов, происходивших от личных имен, надо учитывать, употребляется ли данный элемент в настоящее время в качестве имени или нет; а также, что данный элемент имени сам по себе употребляется ли для географических названий или нет. Автор из части собственного собрания названий демонстрирует типологию, учитывающую эти разные аспекты.

Во второй части работы автор утверждает, что основой типологии является толкование названий, потому что место названий в типологии определяется этимологией названий. Однако толкование топонимических названий частей районов иногда связано с трудностями. Причина этого заключается в том, что о названиях редко имеются исторические данные, но и они могли измениться народной этимологией. Для объяснения топонимических названий необходимо хорошее знание местности. Исследователь должен хорошо знать также и живые и исторические личные имена и прозвища района. Автор наглядно поясняет эти явления на примерах.

ÜBER DIE TIPOLOGIE DER ON UND DAMIT VERBUNDENE FRAGEN

Von
G. INCZEFI

Der Verfasser stellt im ersten Teil der Schrift — die ungarische und auch die wichtigere ausländische Fachliteratur beachtend — ein ausführliches, praktisches typologisches System dar. In seiner Systematisierung empfiehlt er als neues Ergebnis seiner Untersuchung die Absonderung der direkten und indirekten Benennungen. Direkte Benennungen werden diejenigen genannt, welche auf einer vom Wasser oder der Erde selbst ausgehenden Betrachtung basierend, die Benennungen irgendeiner Eigenschaft, Eigentümlichkeit sind. Für indirekte Benennungen werden die Namen gehalten, die nicht aus dem Wasser, aus der Erde selbst ausgehen, sondern auf der Betrachtung der Umgebung, des Inhabers oder dort verlaufenen Ereignisse beruhen. Durch die Unterscheidung dieser geht aus der Typologie auch das hervor, daß die einzelnen GW mit welchen BW auf irgendeinem Gebiet in Gebrauch sind. Bei der Typisierung der Glieder, die aus PN stammen, muß in Betracht genommen werden, ob dieses Glied auch noch heute als PN üblich ist, oder schon nicht; weiter muß man noch beachten, ob das aus PN stammende Glied der ON selbst auch allein als ON lebt, oder nicht. Der Verfasser stellt eine diese verschiedenen Gesichtspunkte in Betracht nehmende Typologie aus einem Teile seiner eignen Namensammlung von der Gegend von Makó dar. Im zweiten Teil der Schrift behandelt der Verfasser die Frage, daß die Namendeutung den Grund der Typologie bietet, weil den Ort der Namen im System der Typologie die Etymologie der Namen bestimmt. Aber die Deutung der Flurnamen stößt oft auf große Schwierigkeiten. Der Grund dieser ist, daß man selten über historische Belege verfügt, und auch diese können schon von der Volksetymologie umgestaltet worden sein. Zur Namendeutung ist auch große Lokalkenntnis nötig, und der Forscher muß auch die lebenden und historischen PN und Spottnamen der Gegend kennen. All diese veranschaulicht der Verfasser an Beispielen.

VPLYV MAĎARČINY NA JAZYK ČAJKOVSKÝCH ZÁPISNÍČ Z ROKOV 1644—1768*

ŠTEFAN KRIŠTOF

1. Hoci slovenský spisovný jazyk je pomerne mladý, pretože ho Ľudovít Štúr uzákonil so svojimi spolupracovníkmi až v roku 1843 a spisovným jazykom Slovákov v 15.—19. storočí bola čeština, sústavným výskumom zisťujeme, že slovenčina aj v tomto období mala bohaté štylistické rozvrstvenie a že v určitých oblastiach vyvinuli sa tieto štýly natoľko, že sa líšili od hovorovej reči ľudu a niektoré prebrali funkciu spisovného jazyka v tej-ktorej zemepisnej oblasti, ktorým sa písali v mestách i dedinách rozličné písomné záznamy. Štýl, ktorý sa v určitej oblasti takto vytvoril, je preto vlastným, domácim kultúrnym štýlom a v určitej zemepisnej oblasti plnil funkciu spisovného jazyka. Presvedčujú nás o tom rozličné zachované písomnosti, o ktorých existencisme v minulosti nemali vedomosti. Spomíname tieto skutočnosti preto, lebo sa budeme vo svojej štúdii zaoberať jednou takouto pamiatkou — Čajkovskými zápisnicami z rokov 1644—1768 — najmä čo sa týka vplyvu maďarského jazyka na ich lexiku a osobné názvy.

Obec Čajkov je stará slovenská obec, ktorá sa spomína už v 12. storočí. V monografii o uhorských stoličiach na str. 24/25 spomína ako „a lévai járásban fekvő tót kisközség, 964 róm. katolikus lakóssal”. Pisatelia ďalej uvádzajú, že sa obec spomína aj v zakladacej listine svätobeňadického opátstva v roku 1075 pod menom Csej. Obyvateľstvo Čajkova sa v minulosti zaoberalo poľnohospodárstvom, ale dnes sa okrem poľnohospodárstva zamestnáva aj v novovybudovanom priemysle v blízkych Tlmačoch.

Obec Čajkov leží na juhovýchod od tzv. Slovenskej brány pri Kazárovcich, kde sa Hron prediera z úzkeho horského údolia na južnoslovenskú rovinu, v priestore Hron — Perec — Podlužanka — hradská Levice — Podlužany — Tekovská Nová Ves — smerom na Pukanec. Obce, ktoré ležia v tomto priestore, a to: Tlmače, V. Kozmáľovce, Starý Tekov, Hronské Kosihy, Hronské Kľačany, Rybník, Čajkov, Podlužany, Nová Dedina (= Tekovská Nová Ves a Opatová), Gondovo (Šalmoš) tvoria skupinu s osobitným podrečím, ktoré sa pričleňuje k zvolenským nárečiam (E. Pauliny, Niekoľko izoglós z Tekova, Carpatica I, 2/A — duchoveda, str. 303, Praha 1939).

Južne od týchto obcí ležia už obce, v ktorých bývajú obyvatelia maďarskej národnosti. Spomínam tieto skutočnosti preto, lebo pri ďalšom skúmaní vzájomných slovensko—maďarských vplyvov v Čajkovských zápisniciach, nám mnohé problémy osvetlia.

* A nyitrai (Csehszlovákia) Pedagógiai Fakultás és Főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

Forma zápisníc. Zápisnice, ktoré písali školení pisári alebo občania (funkcionári obce — rychtár, boženíci), sa spomínajú ako „nassa kniha, knyha nassa, do knyhy nasseg, do knihy Nasseg dedinskég, protocolum/Protocolum, obecsna kniha” a pod. Majú formát A/8. Je to obyčajný zošit bez obalu, tvrdých dosák, ako hovoria v Čajkove „bes koperdúl”, ktorého predná i zadná časť chýba. Vpredu chýba viac listov, takže možno predpokladať, že začiatok zápisníc bol o niekoľko desaťročí skôr, ako ukazuje dátum prvej zápisnice. Tento náš predpoklad potvrdzuje aj číslovanie strán, pretože na druhej strane zachovaného zošita vľavo hore je číslo 143. Podľa ďalších čísiel pozorujeme, že značí číslo strany. Hárky zošita sú listové, z handrového papiera a sú zošité na tri povrazy a päť dierok ľanovým povrazom. Jeden hárka má 16 strán o rozmeroch 14×19 cm.

Písmo zápisníc. Zápisnice písali viacerí autori (pisári). Pisári boli „rechtori” a prostí občania alebo funkcionári obce, ktorí ovládali písmo. Písmo zápisníc je na mnohých miestach vyblednuté a nečitateľné. Nečitateľnosť zápisníc sa na mnohých miestach zvyšuje tým, že sú písané na oboch stranách listov, atrament sa vpijal do papiera a spôsobuje nečitateľnosť. Atrament zápisníc je rozličnej farby. Niektoré zápisnice sú písané čiernym atramentom, ktorý ani dodnes nevybledol a sú dobre čitateľné. Iné sú napísané atramentom, ktorý má hrdzavú farbu, vybledol a v niektorých prípadoch je celkom neviditeľný. V zápisniciach sú často poprečiarkované slová, vety, chýbajú interpunkčné znamienka a pod. Pisári písali zápisnice najprv švabachom a neskoršie latinkou. Jedna fonéma sa v zápisniciach zapisuje rozlične. Raz grafémou zo švabachu, inokedy z latinky. Aj v tom istom slove alebo v zápisnici z toho istého roku, prípadne vo viacerých zápisniciach v tom istom roku sa tie isté fonémy zaznamenávajú rozličnými grafémami.

Obsah zápisníc. Obsahom zápisníc, ktoré sú vlastne pozemkovou knihou, „Grunbuchom” ako volajú pozemkovú knihu v Čajkove, je zachytenie kúpy, čary, dedičstva, daru ako aj platby pri kúpe, oldomášu a pod.

Pozrime sa však bližšie, čo píše autori zápisníc. V zápisnici z roku 1678 čítame: „My Rychtar, My a wsseczek Poczytywy urad Nasseg poczytyweg Osady Czaykova naznamost uwozugeme wsseczym, kterym swedczy... Obywatele Poczytyweg Osady Kosych gmenem Sstew'ar Mateg zprylezitosy swogeg od Obywatele Nasseg Poczytyweg Osady Czaykowa; gmenem Boldiss Ssteuka kupil gest...”. Ďalej v zápisniciach čítame: „...kupil gest gedem yrek wynyčzny” — 1680, „Stala sa Poprawa...”, „Hrasko Janko kupil sobe gedem Dom...” — 1686, „Stala sa čzara wyničzna” — 1690, „...nass Spolu Obiwatel kupil Yrečite...” — 1723, „...že se stala csara...” — 1706 atď.

Autori menia síce úvodnú formulu alebo záver zápisníc, ale obsah zostáva v podstate rovnaký a vždy zaznamenáva už spomínané mejetkovoprávne prevody v chotári obce Čajkova.

Uvedené sme pokladali za potrebné zdôrazniť preto, lebo celkový obsah zápisníc určuje do istej miery aj okruh možnosti pôsobenia maďarského jazyka a uplatnenie jeho prvkov v Čajkovských zápisniciach. Vplyv maďarčiny sa čiastočne prejavuje v grafike, v slovnej zásobe, ale predovšetkým v osobných názvoch, ktoré sú v zápisniciach najpočetnejšie. Vplyv na osobné názvy sa v tejto oblasti udržiava dodnes a mnohé rodné (krstné) mená sú prevzaté a len čiastočne pozmenené maďarské mená, ktorých pôvod je v kresťanských osobných menách. Vplyv maďarčiny na osobné názvy bol v tejto oblasti zaiste staršieho.

dáta. Usudzujeme tak preto, že sa prejavuje hlavne pri rodných menách, t. j. možno ho odvodzovať z doby, keď bola všeobecná „jednomennosť“ osôb. Priezviská (rodové mená), ktoré označujú pokrvné príbuzenstvo a ktoré boli dôležitým činiteľom súvisiacim s majetkoprávnymi pomermi, sú v prevažnej miere slovenské. Spôsob ich zapisovania však v mnohých prípadoch ukazuje (zapisujú sa ako v maďarčine, t. j. najprv priezvisko a potom rodné[krstné]-meno), že aj tu sa mohol uplatniť vplyv maďarčiny. Poznamenávame však, že tieto zápisy ukazujú na skutočnosť, že dvojčlenné osobné názvy, spôsob ich zapisovania nebol v Čilejkárskej oblasti ustálený a že vývin dvojčlennej mennej sústavy trval dlhšiu dobu. Nakoľko je však tento problém celkom osobitný, nebudeme ho na tomto mieste rozvádzať. Podotýkame, že niektoré problémy sme sa pokúsili riešiť v príspevkoch Sborníka I a II PI v Nitre (1961 a 1962).

2. Ako vieme, nárečia maďarského jazyka zasahujú na južnom Slovensku do všetkých troch slovenských nárečových oblastí, a to do a) západoslovenskej v bývalej stolici Bratislavskej a Nitrianskej, b) stredoslovenskej v bývalej stolici Tekovskej, Hontianskej, Novohradskej a Gemerskej, c) východoslovenskej v bývalej stolici Abaujskej a Zemplínskej. Od Bratislavy až po Košice a ďalej smerom na juhovýchod sa ťahne pomerne široký pás nárečí, v ktorom sa slovenské nárečia (a podrečia) miešajú s nárečiami maďarského jazyka. Mnohé obce v tomto páse boli v minulosti a a sú ešte aj dnes obývané obyvateľstvom oboch národov. Táto skutočnosť zanechala stopy v reči slovenského i maďarského ľudu a odráža sa aj v rozličných písomných pamiatkach z tohto územia. Ďalej zdôrazňujeme, že tento vzájomný vplyv slovenského a maďarského jazyka trvá aj dnes. Nás však nateraz zaujíma vplyv maďarského jazyka na slovenčinu, najmä skutočnosť, ako a v čom možno tento vplyv pozorovať v Čajkovských zápisniciach. Pri skúmaní tohto problému nesmieme zabúdať na skutočnosť, že ide o vplyv nárečí nepríbuzných jazykov a že sa tieto vplyvy prejavujú na etnickom rozhraní. Ďalej si treba uvedomiť skutočnosť, že každé zo spomínaných nárečí, či už slovenských alebo maďarských je súčasťou svojho vlastného národného jazyka a že okrem svojich nárečových zvláštností celej nárečovej oblasti, má osobitné zvláštnosti miestnych nárečí, ale aj fonetické, lexikálne a gramatické zvláštnosti, ktoré sú zhodné s vlastnosťami celonárodných jazykov [2].

Vplyv maďarského nárečia v spomínanej oblasti sa prejavuje vo všetkých plánoch jazyka. Nás však nateraz zaujímajú dôsledky tohto vplyvu, ako sa ony javia v Čajkovských zápisniciach.

Vplyv maďarčiny v Čajkovských zápisniciach pozorujeme predovšetkým v ortografii, ktorá tesne súvisí so zvukovým plánom. Ak si všimame zápisy, pozorujeme, že pri zapisovaní slovenských mäkkých predopodnebných konsonantov t, ď, ň, ľ sa mäkkosť spravidla označuje zhodne s maďarskou ortografiou, t. j. pomocou „y“, takže v zápisniciach nachádzame zápisy: Gyura (Dura) — 1644, Gyebercza, Gyula (Deberča, Dura) — 1680, Mihály (Mihál) — 1686, Mattyeg (Matej) — 1698, Benyowic (Beňovic) — 1688, Dyalssu (ďalšu/-iu), Szatyoweg (zaťovej) — 1739, Palya (Paľa) — 1763 atď. Podobné zápisy nachádzame takmer v každej zápisnici.

Vplyv maďarčiny sa prejavuje aj v zápisoch „Czirkewny služebník“ — 1708, „Haynik Lawryncza“ — 1644, „Gyura Maczaka“ — 1644, „wynyczu“ — 1644, „we winyczach“ — 1686, „dediczum“ — 1687, „Czaikowskim“ —

1687, „Csajkowa” — 1706, „do knihy Obecsneĝ” — 1720 atď. oproti zápisom, v ktorých sa už používa mäkkčn, napr.: „dedičzne” — 1687, „pol čtwtřta” — 1688, „statčznich” — 1690, „Irecžnemu” — 1695, „ponewacz” — 1708, „na ten čas” — 1729 atď. Na rozdiel od uvedených zápisov sa v Čajkovských zápisniciach vyskytujú aj zápisy, v ktorých sa mäkkčn používa náležite na označenie mäkkých spoluhlások, napr.: „že” — 1690, „tež” — 1690, „kużywany” — 1695, „gakožo” — 1707, „wažneho” — 1720, „Janom Drapčatom” — 1727, „Na Močarnom” — 1727 atď., prípadne, kde sa namiesto zložiek (ktoré sú bežné v maďarskej ortografii) používa náležite písmeno slovenskej, i dnes platnej grafiky, napr.: „Czycer Adam” — 1680, „céru” (podľa nárečia) — 1686, „Joan: Cicer” — 1688, „uznawagyce” — 1719, „Mincj Cremnickeg” — 1745 ap. Že sa vplyv maďarskej grafiky v horeuvedených zápisoch uplatňoval, možno doložiť príkladmi z maďarskej lexiky. Prevzaté slová sa totiž zapisujú tak ako je to bežné v maďarčine, napr.: István (bez dĺžna, pretože sa v ČZ dĺžka označuje len ojedinele), Mihál (Michal), Nagyhögyi a pod. V slovenských slovách sa naproti tomu spoluhláska š zapisuje vždy ako ss. Je síce pravda, že ortografia Čajkovských zápisníc je neustálená a že preto pri hodnotení niektorých javov treba postupovať opatrne, ale aj tak sa nazdávame, že v spomínaných zápisoch je vplyv maďarskej ortografie viditeľný.

Vplyv maďarčiny sa ďalej v Čajkovských zápisniciach prejavuje v lexike. Mnohé slová, často slová bežné vo všetkých slovenských nárečiach ako prevzaté z maďarčiny, sa užívajú celkom pravidelne. Na niektorých možno pozorovať, že sa hláskoslovne prispôsobili a že boli prevzaté už dávnejšie, niektoré (často tie isté) zachovávajú svoju pôvodnú hláskoslovnú (aj grafickú) podobu. Tak v zápisniciach nachádzame všeobecné i vlastné podstatné mená (szerszám, lószerszám = postroj, „Dwa kone ze wsseckim Szerszánom gednu Galowicku” — 1715, „saputy”, „Saputy Sarluskej” — 1731, „Myhalý/Mihalj, Istok, István, Szenesy, Szóľösy, Bars/Barsyanskeg stoliczy, Holdos/Holdoss, irek/yrek/Yrek, yrecsite (z maď. örök), chotár (z maď. határ), aldomas/aldomas (z maď. áldomás), illatowat (z maď. illetni), Comáromskyho (z maď. Komáromi), Ereĝ (z maď. örök), Tamass (Tomáš), csenger/Csengerka/Csengerkyna (z maď. csenger = druh vína, po slovensky „vodnár”, t. j. víno z cukru, vody a vinných kvasníc), Erecsite, Irečsite” a pod.

Osobitnú pozornosť si však zasluhujú názvy osôb, na ktorých sa vplyv maďarského jazyka v Čajkovských zápisniciach najviac prejavuje. Osobné názvy v Čajkovských zápisniciach z hľadiska našej úvahy možno zatriediť do niekoľkých skupín.

V zápisniciach nachádzame osobné názvy jednočlenné i dvojčlenné: a) čisto slovenské („...od Anky...” [3]; „...y od Marinky...” — 1695/63; „...Yano Drapka...” — 1689/65; „...Tomaš Nichta...” — 1724/175; „...Drabka Jana...” , „...Hlauka Palka...” , „...Jana Burdy...” , „...Pavol Murani...” , „...Hlynycky Janko...” — 1699/173 atď.); b) čisto maďarské, ktoré mohli, ale nemuseli patriť osobám maďarskej národnosti („Sipeki Laslo...” — 1731/196; „...Andras Peteri...” — 1702/135; „Pétj Nagy Andrassa...” — 1690/53; „...Sipeki Imre...” — 1754/289, „...Nagyhögy...” — 1703/89 atď.); c) čisto nemecké, ktoré spravidla označujú obchodníkov, majiteľov pozemkov, t. j. bohaté osoby („...pan Messersmid...” — 1686/36; „...pan Roth...” , „...Roth/ka/...” — 1705/76 atď.); d) latinizujúce, ktoré by sme mohli počítať aj do ďalšej

skupiny (pozri bod e!), ale nakoľko sú časté, vyčleňujeme ich osobitne („... Michaële Masskalik Rectore Schole Csejkeöjensis...” — 1700/235; „... Thoma Nichta...” — 1723/169; „... Joannis Burda...” — 1723/169; „... Michalis Kukurda...” — 1723/169 atď.); e) zmiešané, ktorých rodné meno dvojčlenného osobného názvu je maďarské, latinské alebo nemecké a rodové meno (v užšom zmysle priezvisko) je slovenské, alebo aj opačne, prípadne slovotvorný základ je maďarský a slovotvorná prípona alebo pádová prípona je slovenská („... Andrisson Adamkynym...” — 1707/107; „... Ben-czy Ondregom...” — 1699/7; „... Bugar Martin z Podlužian...” — 1720/157; „Csengerky Anky...” — 1688/9; „... Dobos Gyura...” — 1705/81; „... Hol-doss Gyura...” — 1689/24; „... Iwaničž Mikloss...” — 1705/81; „Istoka Lawrinty...” — 1678/1; „... Slaninka Andrissa...” — 1754/301; „... Uhnak Mihalya...” — 1644/0 atď.).

Ako vidieť z uvedených príkladov, nachádzame v Čajkovských zápisniciach mnohé osobné názvy, v ktorých sa prejavuje vplyv maďarčiny či už ide o osobné názvy — rodné mená, prípadne osobné názvy — rodové mená (v užšom zmysle priezviská).

Ďalej sa v zápisniciach vyskytujú tzv. hybridné názvy, za ktoré pokladáme všetky osobné názvy, ak je v rodnom alebo rodovom mene základ maďarský a prípona, slovotvorná (napr. — ka v názve Csenger-ka, -ow v rodnom mene Istvan-ow, -yanska v miestnom názve Barsyanska — w Stolicy Barsyanskeg —, Szőlös-sky — obyvatele Szőlösskyho — atď.), prípadne tvarotvorná (napr. István — Istwan/-a, Imre — Imr/-a, Istók — Isstok/a, András — Andriss/om, Laci — Lacs-ov/om, László — Lasl-ov/-om, István — Isstwan-ow/-a, Miklós — Mikloss-om, Mihály — Myhal-owa (Myhal-owej), Mihaly-owi/Mihaly-a a pod.).

Podľa toho pozorujeme, že v Čajkovských zápisniciach sa vplyv maďarského jazyka uplatňuje pri tvorení slov, ale aj pri ohýbaní (skloňovaní) slov, t. j. v kmeňosloví i v tvarosloví. Je síce pravda, že v Čajkovských zápisniciach je veľký počet osobných názvov a že je veľmi ťažko zistiť presný počet týchto prípadov, ale odhadujeme ho na 20–25%.

Že vplyv maďarčiny bol v tejto oblasti intenzívny v čase písania Čajkovských zápisníc (17. a 18. storočie), pozorujeme aj z toho, že v Čajkove sa ešte i dnes nachádzajú pôvodom maďarské, ale hláskoslovne prispôbené slová — názvy osôb, napr. v matrike narodených (Ištóková Anna, Ištóková Mária, Mihál Anton, Mihálčat Jozef, Virág Józef, Gerőfy Mikuláš, Mihál Pavel, Mihál Józef). Podobný stav nachádzame aj v ľudových (nárečových) osobných názvoch, kde sa vplyv maďarčiny prejavuje aj v tzv. živých názvoch [4]. Ľudové názvy v Čajkove (osobné) majú spravidla tvar gen. pl. masc. pre osoby ženského i mužského pohlavia, napr.: Jano Máčajov, Tóno Chlebov — Antušov, Filo Komisárov — Petříkov, Mara Gajdošov — Baganov, Ana Valeníkov — Cibrov atď.).

Takto nachádzame v ľudovej reči osobné názvy: Paulína Ištókov — Dokošov, Mara Ištókov — Stuničkov, Ičo Ištókov — Stuničkow, Ičo Páleňíkov — Miháľov, Jano Ištókov — Dokošov, Tóno Havranov — Eržinov, Jano Uhnákov — Forgáčov, Jano Havranov — Eržinov, Paľo Miháľov — Eržinov, Jošo Miháľov — Eržinov).

Z týchto prípadov možno usudzovať, že podobne ako v slovenčine (v slovenských osobných názvoch), kde sa staršie priezviská (rodové mená) za-

chovali ako živé názvy, v užšom zmysle prezývky, sa aj pri maďarských osobných uplatnil tento spôsob.

3. Ak teda zhrnieme výsledky nášho výskumu vplyvu maďarčiny v Čajkovských zápisniciach, zisťujeme, že na jazykovom a etnickom rozhraní slovensko-maďarskom bol v 17. a 18. storočí intenzívny vzájomný vplyv dvoch nepříbuzných jazykov. Tento vplyv sa uplatňoval nielen v živej reči ľudu, v nárečí, ale aj v písomnostiach, ktoré sa nám z tej doby zachovali. Rozborom textov mestských alebo dedinských, obecných kníh možno sledovať rozsah tohto vplyvu a skúmať, v akej miere sa prejavil. Nám išlo práve o to, aby sme ukázali, že vplyv maďarčiny sa uplatnil spravidla vo fonetickom (zvukovom), lexikálnom i morfológickom pláne jazyka. Nazdávame sa, že najintenzívnejší bol tento vplyv práve v lexike, a to pri osobných názvoch (neskoršie pravdepodobne aj pri pomiestnych a miestnych názvoch, ktoré sa jednoducho prekladali) a že sa prejavil rozličným spôsobom.

V každom prípade sú staršie zachované písomnosti zaujímavým dokladom tohto vplyvu a ich hlbším štúdiom často možno sledovať a vysvetľovať mnohé javy, na ktorých vysvetlenie by sme ináč ťažko hľadali odpoveď. Podotýkame ešte, že vplyv maďarčiny sa v Čajkovských zápisniciach prejavil aj v ortografii, pretože je pravdepodobné, že pisári zápisníc ho poznali lepšie a slovenčina v tom čase nemala jednotné pravidlá. Ako vieme, v 17. a 18. storočí, keď Čajkovské zápisnice vznikli, užívala sa ako spisovný jazyk na Slovensku „bibličtina“, ktorej vplyv sa tiež uplatnil.

Našu štúdiu uzavierame tým, že od najstarších čias sa pri tesnom spoložití slovenského a maďarského etnika a vzájomnom politickom hospodárskom i spoločenskom styku jeden jazyk obohacuje prvkami druhého jazyka vo všetkých svojich plánoch, a to v jednom viac, v druhom menej. Zároveň podotýkame, že nám v tejto štúdii nešlo o vyčerpávajúci rozbor vplyvu maďarčiny na jazyk Čajkovských zápisníc, ale skôr o podnet, že sa tejto problematike bude musieť venovať väčšia pozornosť. Isté je, že je k tomu potrebné poznať zachovaný listinný archívny materiál v našich i maďarských archívoch. V každom prípade je to však úsek, na ktorý nesmieme zabúdať, ktorý musíme skúmať a vyvodzovať z neho závery, ak chceme dôkladne poznať vývin našich jazykov.

PRÍLOHA

Zoznam zmiešaných osobných názvov (rodných a rodových mien) z Čajkovských zápisníc [5].

Adamkinym Ondrissom	Boldyss Istuok
Benczy Ondrega	Isstok
Ondregowy	Janoss
Ondregom	Martynowa
Benczowy —	Steuka
Biress Jano	Steukowy
Gduro	Csenger Matussom

Csengerka Anka
 Rh(oza)
 Csindar Ondrega
 Andr(assa)
 Czyzmar Isstok
 Deák Andrass
 Djak Andrassa
 Doboss Gyura
 Drabka Mihala
 Mihalja
 Mihalya
 Myhalya
 Drapky Mihalja
 Drapczat Mihalya
 Gyda Janossowy
 Hanzeliho (pana)
 Halabuk Mihal
 Holdos Gura
 Holecka Myhaly
 Myhalya
 Holečka Mihala
 Mihalowa
 Mihalowy
 Holečzka Mihalja
 Mihalya
 Mihalou
 Holecška Mihalowa
 Horhi Misso
 Chlebowicz Mihalja
 Iwanič Mikloss
 Janossou Lawrinc

Kolar Istouka
 Kosorýn Mihala
 Mihalya
 Kragcý Matyassa
 Lawrinty Isstok
 Lukacs Andrassa
 Mackou Mihala
 Mialow Johannes
 Mihalom Judy
 Marothi Pauljus
 Martinkou Mihala
 Mihal Joannes
 Nagyhägi Janos
 Pety Nagy Andrassa
 Peteriho Andreassa
 Pussa Mateov
 Racz Jakubo
 Szőlössy Janos
 Sandorka
 Sebo Myhalowa
 Myhalowi
 Sipeki Imra
 Sipeky Laslowa
 Uhnak Istwan
 Istwana
 Istwanowa
 Mihalowa
 Mihalya
 Ujfalussy Michaöli
 Vogčzek Myhalya

Osobné názvy ľudové (nárečové), v ktorých sa v čilejkárskom nárečí (v Čajkove) uplatňuje ešte aj dnes vplyv maďarčiny. Pri osobných názvoch zaznačujeme aj živé názvy (prezývky v užšom zmysle), pretože v Čajkove sú celkom bežné a niektoré z nich sú tiež prevzaté z maďarčiny. Osobné názvy v tomto prípade neuvádzame podľa abecedy, ale v poradí ako sú zapísané v matrike narodených.

Paulina Ištóková
 Mária Ištóková
 Alžbeta Murániová
 Pavel Šebo
 Ištók Ján
 Anton Mihál
 Jozef Mihálčat
 Anton Havran
 Pavel Boldyš
 Ján Bireš
 Florián Kováč
 Jozef Virág

Paulina Ištókou-Dokošou
 Mara Ištókau-Stuňičkou
 Erža Muráňich-Zajačkou
 Paľo Šebou-Eteľou
 Jano Ištókou-Dokošou
 Tóno Miháľou-Eržinou
 Jošo Mihálčaton-Fil'kou
 Tóno Havranou-Eržinou
 Paľo Boldišou-Sladkáňou
 Jano Birešou-Pánou
 Froľo Kováčou-Juhásou
 Jošo Virág-Huňou

Július Horváth
 Ján Uhnák
 Mikuláš Gerőfy
 Ján Nichta
 Anna Drapková
 Karolína Drapková
 Štefan Páleník
 Mária Boldišová
 Jozef Boldiš
 Pavel Mihál
 Jozef Mihál
 Jozef Havran

Đulo Horvátон-Đulou
 Jano Uhnákon-Forgáčou
 Miklóš Gerőfy-Pekárou
 Jano Nichton-Harmaďich
 Ana Drapkon-Harmaďich
 Karola Drapkon-Mišou
 Ičo Páleníkon-Miháľou
 Mara Boldišon-Toveron
 Jošo Boldišon-
 Paľo Miháľou-Eržinou
 Jošo Miháľou-Eržinou
 Jošo Havranon-Bajúzon [6]

POZNÁMKY

- [1] Prvá a druhá časť Čajkovských zápisníc (Hláskoslovie, Tvaroslovie a lexika) bola uverejnená v Sborníku I, II Pedagogického inštitútu v Nitre (1961, 1962).
- [2] O tom pozri štúdiu Pavol Ondrus, Triedenie a hodnotenie javov vzájomného vplyvu nárečí príbuzných a nepríbuzných jazikov, Sborník FF Univerzity Komenského, PHILOLOGICA, ročník XI a XII (1959—1960), 3 a n.
- [3] Citované presne podľa zápisov v Čajkovských zápisniciach. Letopočet značí prevedenie zápisu a druhé číslo číslo fotokópie.
- [4] Termín „živý názov“ užíva ako ho definoval doc. dr. Vincent Blanár (Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku, SAV, Bratislava 1950, 22 a poznámka 26).
- [5] Osobné názvy sú vypísané presne podľa ortografie v zápisniciach. Uvádza sa v súpise všetky mená, i tie, ktoré majú slovotvorný základ maďarský (slovenský) a len slovotvorná alebo tvarotvorná prípona je maďarská, prípadne slovenská. Ak sa osobný názov vyskytuje v zápisniciach s rozdielnym rodným menom alebo pádom, vypisujeme len rodné meno a rodové meno neuvádzame.
- [6] Rodné meno Jozef (József), ľudove Jožo (vyslovuje sa Joššo alebo Jošo) zaznačujeme s jedným „š“. Pozorujeme zároveň, že mnohé rodné mená sa časom prehodnotili a stali sa rodovými (v užšom zmysle priezviskami). Veľmi časté je rodné meno Ičo (István — ?). V Čajkove sa vyskytuje dnes 44x. Ak berieme za základ počet zapísaných osobných názvov v matrike narodených (276), je to celkom 15,9%. Mnohé rodné mená sa v Čajkove používajú aj ako prezývky (pozri II. časť osobných názvov).

A MAGYAR NYELV HATÁSA A CSEJKŐI JEGYZŐKÖNYVEK SZLOVÁK NYELVÉRE (1644—1768)

Írta: Krištof Štefan

A mai szlovák irodalmi nyelvet Ludovít Štúr csak 1843-ban iktatta törvénybe, de az azt megelőző cseh irodalmi nyelvben is voltak szlovák stíuselemek. Az így kialakult stílus a hazai irodalmi nyelv funkcióját töltötte be. Erről az olyan írott emlékek is tanúságot tesznek, mint a Bars megyei Csejkő községnek az 1644—1768. évekből származó jegyzőkönyvei, amelyek a mai telekkönyvet helyettesítették, tehát az adás-vételeket, cseréket, ajándékozássokat, áldomásokat stb. tartalmazták. Csejkő közel fekszik a szlovák—magyar nyelvhatárhoz, ezért természetesnek tarthatjuk, hogy az említett — a tanulmányban alapos körültekintéssel leírt — szlovák nyelvű jegyzőkönyvek a magyar nyelvnek számos hatását mutatják. A két

nyelv határterületén a magyar nyelvi befolyás mind a három szlovák nyelvjárásra kimutatható, így nem csodálkozhatunk rajta, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben is meg lehet állapítani. Mindenekelőtt néhány helyesírási jelenségen; így pl. a lágy mássalhangzót több esetben az „y” hozzáadásával jelölik („ty”, „ny” stb. a szlovákban szokásos „ť”, „ň” helyett). De sok e jegyzőkönyvekben a magyarból átvett szó is, pl.: „szerszám”, „áldomás”, „illatovar” (illetni), „crek” (örök) stb. A szerző a személyneveknek szenteli a legnagyobb figyelmet; a hatás ezekenél a legnagyobb. Ebből a szempontból tisztán szlovák, tisztán magyar, tisztán német, latinizáló és vegyes jellegű személyneveket különböztet meg és megállapítja, hogy ezeknek a kialakulásánál és írásmódjukban a hatás kölcsönös volt. A tanulmány mellékletében a szerző a vegyes jellegű nevek jegyzékét s azokat a népi (nyelvjárási) szlovák személyneveket közli, amelyeknek az esetében a magyar nyelv hatása ma is megmutatkozik.

A TUDOMÁNYOS TERMINOLÓGIA ÉS A GRAMMATIKAI SZAKSZÓTÁR KÉRDÉSEI

Írta: MUCSI JÓZSEFNÉ

1. A köz- és irodalmi nyelv egy nyelvközösség minden tagja számára érthető szavakkal fejezi ki a mondanivalót, s a legemelkedettebb stílusigényeket is ki tudja ezekkel elégíteni. Nem így a szaknyelvek, beleértve a nyelvtudomány nyelvét is. A tudományok, különösen a természettudományok és a műszaki tudományok rohamos fejlődése a XIX. sz. elején valósággal ontotta az új tudományos fogalmakat, amelyeket meg is kellett nevezni. Az elnevezésben a legkülönbözőbb alapelvek érvényesültek: hagyománytisztelet és újítási törekvések, etimológiai megfontolások és mindent félrevető önkényes egyénieskedések. Ma két dolog okoz gondot a szakszavak területén:

a) jól értsük, továbbá helyesen és egyértelműen használjuk az eddig kialakult anyanyelvi, de többnyire latin, görög vagy éppen hibrid szakszavakat,

b) hogyan nevezzük meg helyesen a keletkezett új fogalmakat, hogy a szó, azaz a terminus a jelölt fogalom bizonytalanságát és pontatlanságát kizárja.

Mindehhez tisztában kell lennünk a *terminus* lényegével.

„Az a sajátos funkció, amelyben a szó 'terminus' minőségben lép fel, a megnevezés funkciója” — írja G. O. VINOKUR [1]. Az ő megállapításaiból és A. A. REFORMATSZKIJ kritikai megjegyzéseiből azt szűrhetjük le, hogy az említett nominatív funkció a terminusnak nem megkülönböztető lényeges tulajdonsága, hiszen ez minden fogalmat jelölő szónak közös funkciója. A terminust célszerű több oldalról megvilágítanunk, hogy jól elhatároljuk a köz- és irodalmi nyelv szókészletétől s a szaknyelv egyéb szavaitól.

a) A terminust jellemzi, hogy saját tudományágán belül egyjelentésű szemben a köz- és irodalmi nyelv szavaival, amelyek általában többjelentésűek. Pl. a *funkció* terminus a matematikában *függvény*, a linguisztikában *szerep*, a fiziológiában *működés*, a kémiában *jelleg*; tehát ezek terminológiai homonimák; viszont tudományközi vonalon nem azonosíthatók. Azt a sajátságot, hogy a terminus egyjelentésű, nem a kontextus eredményezi, hanem az a tény, hogy egy adott terminológiához tartozik.

Pl.: „A növények *asszimilációja* a levélzeten keresztül történik” „Az „adtam” szóban a hosszú -tt-hang a -d-hangnak a -t-hez történt *asszimilációja* folytán jött létre” mondatokban az *asszimiláció* terminus két jelentését az eredményezi, hogy az első esetben a biológiai terminológia terminusa, a második esetben a hangtani terminológiáé [1].

b) A terminusban háttérbe szorul a jelentés hangulati velejárója; objektív, s a mondatbeli viszonyok nem változtathatnak jelentéstartalmán.

c) A terminus hangsora és jelentéstartalma között nincs tetszőleges variálási lehetőség: név- ill. jelentésátvitel. Pl. a *t* hang meghatározásában: zöngétlen alveorális explozív, a *zöngétlen* terminus a hangtanban mindig azt jelenti,

hogy hangszalag-működés nélkül képzett mássalhangzó; az *alveoláris* mindig fogmedernél való képzést jelent; az *explozív*a mindig felpattanó zárhangot. A terminusok függetlenek a beszélő és a hallgató hangulatától.

d) A terminusok stilisztikailag közömbösek a saját szakszövegükben, csak az illető tudományág igazságainak, tényeinek, ezek összefüggéseinek kifejezését szolgálják. Pl. A molekula atomokra bontható. Ebben a mondatban az *atom* szó stilisztikai szempontból neutrális. Ha azonban a terminus szépirodalmi vagy köznyelvi szövegbe kerül (Atomi egy gól volt! — kiáltott fel a fiú.), felszökik a stílusértéke, stílusformáló ereje lesz, természetesen elveszíti terminusjellegét.

A terminusok jellemző sajátosságai, amelyek a köznyelv szavaitól ennyire megkülönböztetik, sokszor azzal kísértene, hogy talán valamiféle tulajdonnevek, vagy azoknak egy fajtája. Ez nem áll fenn. A terminus nem egyedi (individuális) fogalomra utal, márpedig a tulajdonnév ezt teszi, „mert ilyenkor (ti. a tulajdonnév használatakor) az egyes egyedi élőlények vagy tárgyak individuális jellegét tükröző érzeteket, szemléleteket, képzeteket fogalommal alakítjuk” (2.), továbbá a tulajdonnévvel valójában nem jelölünk fogalmat, csak identifikálunk vele, mégpedig bármilyen szakterminológiában ugyanúgy identifikálunk. Igazolja ezt a különbséget a geográfusok nyelvéből vett példaanyag! *A tenger, folyó, hegy, város* földrajzi terminusok, de e fogalmi körök tulajdonnevei: *Adria, Duna, Mátra, Párizs* már nem; ezek inkább a nomenklátúra elemei. (L. később!)

A tulajdonnév terminussá válhat, pl. röntgen, priznic, makadám, volt, watt stb. [3.], ekkor viszont megszűnik az identifikáló jellege.

A terminusok a *terminológia* (szakmai kifejezés-készlet) ill. a *nomenklátúra* (szakmai szójegyzék) tagjai. A köztudatban ez a két szó szinonima gyanánt él, noha lényeges különbség van közöttük.

A *terminológia* egy adott tudományág fogalmainak a rendszerével van összefüggésben, a *nomenklátúra* közvetlenül nem függ össze a tudományág fogalmaival, csupán névvel látja el annak objektumait; tehát a nomenklátúra egy tudományág elemei nevének (gépalkatrészek, a beszélőszervek részei, ételnemek stb.) betűrendes felsorakoztatásához hasonlítható; így „érthető, hogy nem reprezentálja az illetékes tudományágot a maga sajátos rendszerében.” [4.]

A filozófiának, matematikának, logikának, grammatikának inkább nomenklatúrája van; ezek a tudományágak ugyanis „... nem függenek össze közvetlenül tárgyakkal — mint pl. a fizika, kémia, geográfia —, csupán feltételezett tárgyaik vannak. Ennek következtében a terminusnak a nominatív jellegét azzal bitosítják, hogy a fogalom „sui generis” feltételezett tárgyat képvisel, és ebben az esetben az adott fogalmat kifejező terminus egyben meg is nevezi ezt a feltételezett tárgyat. Pl. a számok, amelyeknek a tárgyak világában semmi sem felel meg, minthogy a szám csupán viszony, de a matematika számára tárgyi létezőt jelöl, tehát a $2, x^2, \sqrt{3}$ „tárgyak”, amelyek adott tárgyi sort ábrázolnak.” [5.]

A terminológiának és a nomenklatúrának ez a finom megkülönböztetése pontosan 100 évvel A. A. REFORMATSZKIJ és G. O. VINOKUR előtt megtörtént a MTA levelező tagja, SZABÓ JÓZSEF egy. tanár „Magyarítás a természettudományokban” c. előadásában 1861-ben. Alapelvét: „Magyarosítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenklatúrában!” megismétli a könyvalakban megjelent cikk előszavának írója, TOLDY FERENC, az Akadémia akkori titkára is:

„Kívánatos, hogy minden tudományok műszavai (terminológia) a jelzendő tárgyak jelentését szabatosan kifejezőleg s a nyelv szabályai kellő figyelembevételével megmagyarosíttassanak. Ellenben a tudományok terjeszthetősége érdekében nem kívánatos, hogy a tudományok műnevei (nomenclatúra, onomasticon) általában megmagyarosíttassanak.” [6.]

Nem kell azt hinnünk, hogy a múlt században a tudományos terminológia kérdéseivel való ilyen tudatos, elemző foglalkozás arányosan helyet biztosított a grammatika terminológiájának is! A grammatikával való foglalkozás nagy múltra tekinthet vissza, elengedhetetlenné tette ezt többek között az idegen nyelvek, főleg a latin nyelv tanulása. S mivel a nyelvben, szerkezetében a változások és ezek „felfedezése” nem hasonlítható jellegét tekintve a természettudományok, műszaki tudományok s az ipar fejlődéséhez, ezért a nyelvi törvénytár, a grammatika terminológiája viszonylag nyugvóbb, állandóbb jellegűt mutat. A természettudományok területe és anyaga különösen az utóbbi két évszázad alatt olyan rohamosan fejlődött, hogy tudós művelőknek fel kellett számolniuk a középkorra és a reneszánszra jellemző polihisztorkodást, s a meginduló „szakosodásnak” megfelelően a nyelvi anyagban, terminológiában és nomenklatúrában is differenciálódniuk kellett.

A 17. és 18. század felfedezései, a kémia, fizika, orvostudomány eredményei, az iparosodás nagy üteme szinte szógyártást tett szükségessé. Ez a jellegzetes irányú fellendülés nálunk egybeesik a felvilágosodás térhódításával és a magyar irodalom nemzeti felújulásával. A felvilágosodás tudományos és szépirodalmi termékeinek magyarra fordítása, továbbá a franciák grammatika- és szótár-munkálatai nálunk is a nyelvtan és a szótárak felé fordították a figyelmet.

2. A 18. század utolsó évtizedében jelenik meg a magyar grammatikai szakszótár-irodalom első két terméke. GYARMATHI SÁMUEL Nyelvemesterének I. kötetében A' Mester szók c. szójegyzéke és a Debreceni Grammatikában A' Mesterségszók laistroma egyenként 150–200 magyar és latin nyelvtani címszót tartalmaz. Mindkettő a grammatikai terminológia magyarosítására irányuló törekvéseket mutatja. [7.]

A nyelvészeti szakszótár-irodalom igen becses darabja VERSEGI FERENCNEK a Magyar Grammatika (1818.) c. munkájához csatolt nyelvészeti műszójegyzéke: „A' Magyar Mesterséges Szavak, Deák értelmekkel együtt, melyek a Nyelvtudományban előkerülnek”. A „deák” elnevezésen Versegi latin és görög műszavakat egyaránt ért. A grammatika résztudományainak megfelelően csoportosítja a hangtan, „írástudomány” (helyesírás), szótan, mondattan szakszavait.

Versegi nagy szótártervezetében szerepel a 18. századi francia szakszótár-kultusz irányainak megfelelően a természettudományok egyes területeit felölelő 12 szakcsoport:

1. Historiae naturalis (természettudomány)
2. Physicum (fizika)
3. Oeconomicum (gazdaságtan)
4. Opificiorum (mesterségek)
5. Mechanicum (mechanika)
6. Artium Liberalium (művészetek)
7. Geographicum (földrajz)
8. Commerciale (kereskedelem)

9. Iuridicum (jog)
10. Politicum (politika)
11. Bellium (hadászat)
12. Mathematicum, et reliqua (matematika és egyebek)

Figyelemre méltó, hogy az előző századok eléggé kiművelt, nagy irodalmú ágait, mint a vallástudomány és a filozófia, mellőzi, s később mégis csak ezt valósítja meg „Lexicon”-ában, amely Gáldi szerint „nem egyéb, mint ügyesen teológiai szótárnak álcázott filozófiai műszótár.” [8.]

A 12 szakcsoportban nem kapott helyet a grammatikai szakszótár. Ez utóbbi iránti igénye kimerül abban a javaslatában, hogy a fordításokhoz és az eredeti műveikhez is magyarázatul szótárt közöljenek a szerzők. Így tette ő maga is: „A' Magyar Mesterséges Szavak...” fentebb említett szótárában. [9.] E szótár révén jutunk a múlt század eleji magyar nyelvtani műszavakhoz.

Hangtani terminusai előfutárai mai szakszavainknak:

hangzó betű ... vocalis litera (magánhangzó)
 mássalhangzó betű ... consonans litera (mássalhangzó)
 hangrend ... euphonia (hangrend)
 magas hangú betű ... vocalis acuta (magas hang)
 mély hangú betű ... vocalis obtusa (mély hang)
 közép hangú betű ... vocalis media (középső nyelvvállású mgh.)

Nem alakult még ki Verseginé a magánhangzóknak a nyelv kétirányú mozgásából adódó rendszere; az is kitűnik, hogy a csoportosításban és így az elnevezésben is az akusztikai hatásokat keveri a nyelv helyzetéből adódó tulajdonságokkal.

A *helyesírásban* használt „szóválasztó jelek (interpunctiones) elnevezésében is találkozunk ismerőssel: hiányjel ... apostrophus.

A *szótan* elnevezései meglepően a maiakra mutatnak: *főnév, melléknév, számnév, ige, indulatszócška, többes szám, egyes szám.*

A főnév- és igeragozás maga-alkotta elnevezésével rámutat a magyar és a latin–német ragozások közti alapvető különbségre; a magyar főnév- ill. igeragozást *név-* ill. *igeragasztásnak* nevezi, a latin és német *névhajlítással, ige-hajlítással* szemben [10].

Versegi után hosszú ideig ingadozik, s a tanító tanárok hagyomány-tiszteletére vagy újtó fantáziájára van bízva a grammatikai terminológia. 1878-ban a Tanáregyesület egy 11 tagú bizottságnak adja ki a középiskolai műszók megrostálását és szakszótár összeállítását. Egyes szakok műszótára – köztük a nyelvtan is – el is készült, s 1898-ban a Magyar Nyelvőr két részletben közölte is a VOLF GYÖRGY szerkesztette jegyzéket [11]. Csak az úttörőnek járó elismerés illeti a kb. 500 címszóra terjedő mutatványt, amely a latin és a német grammatika műszavaival értelmezi a magyar nyelvtan terminusait.

1906-ban SIMONYI Zsigmond szerkesztésében jelent meg a Középiskolai Műszótár. Ez a kis mű olyan igényt elégít ki, amelyet a tudományos „műnyelv ingadozása és zürzavaros bizonytalansága” támasztott [12]. Az akkori középiskolai oktatásnak megfelelően 29 szaktárgy terminusait tartalmazza 463 lapon, betűrendben. Helyet kap benne a magyar nyelvtan is; e „szakbeli műszóknak összeállítója s megrostálója” ifj. SZINNYEI JÓZSEF és HALÁSZ IGNÁC. Nagy

jelentőségű volt ez a munka a maga korában. Előtte két évszázadon keresztül fel-felbukkant a szakszótárak szükségességének gondolata s többek között a nyelvtani szakszótáré is. De csupán jámbor szándék maradt. Ezt a helyzetet minden haladó volta ellenére súlyosbította a felvilágosodás vihara, amely a fejlődés irányának megfelelően a természettudományok felé mutatott, s háttérbe szorult a grammatika. Gátló volt az a körülmény is, hogy a 18. sz. végén a tudományok magyar nyelvű művelése sürgette a szakszó-termelést, s helyt adott az erőszakos szógyártásnak, vagy ahogy SIMONYI kifejezi: „a nyelvújítás törvénytelenégeinek” [13]. Kétségtelenül óriás ugrást jelent ez a gyűjtemény, amelyben már nyelvtudományunk mai terminusaival találkozunk, azonban nem éri el egy közönséges kétnyelvű szótár szintjét sem, minimális magyarázatot sem nyújt a terminusokhoz, hanem német, latin, görög, olasz megfelelővel értelmezi azokat. A korabeli középiskolai idegennyelv-oktatás, amelyben előkelő helye volt a latin, görög, német nyelvnek, használhatóvá, becsessé tette. Az is érthető, hogy a középiskolák számára szerkesztették az effajta szótárakat, hiszen a szaktudományok alapjainak lerakása a gimnáziumokban és a „reál-tanodák”-ban történt.

Helyi jellegű képviselői a Simonyi-féle törekvésnek „A miskolci kir. kath. gimnázium terminológiája” (Miskolc, 1906.) és „A szegedi m. kir. áll. főgimnázium terminológiája” (Szeged, 1909.).

3. A szakszavak használatának első legvitatottabb kérdése az szokott lenni: mi jobb: az idegen szó, vagy a magyar megfelelő. Pro is, contra is sok az állásfoglalás. Erre nézve a nyelvújítás kissé kitágított kora sok rendszeralkotó kísérletet tár elénk.

A „természetes nyelvérzék, józan okosság, egyéni önkény, röpke ötlet és nyelvtudományi járatlanság . . . legcsodálatosabb gyümölcseit a mindent magyarul és mindenáron magyarul” elv teremtetten [14].

A helyes terminushasználat fontosságát és a jó terminusalkotás jelentőségét a szótáríró Verseyi fogalmazza meg először irodalmunkban. Léven filozófus és poéta, nyelvtanító és szótárszerkesztő, nem véletlen, hogy a gondolkodás és a nyelv kölcsönhatása, a fogalom és a szó összefüggésének világos látása arra készítette, hogy súlyt helyezzen a fogalmak pontos megnevezésére. Ezt a pontosságot még lényegesebbnek tartja a szaktudományok terminusaira vonatkoztatva. Ebben a kérdésben az a felfogása, hogy a tudományos fogalmakra nem feltétlen szükséges anyanyelvi terminusokat használni, ha arra már volt, és a használatban bevált egy idegen szó. Egy kéziratban lévő levele vall erről, amelyben Aranka Györgynek indokolja, miért írta „Analysis Linguae Hungaricae” c. munkáját latinul. „... ezen írásban számtalan mesterséges szavak jönnek elő a grammaticából, philológiából, musicából, aestheticából, melyek akármennyi jól tétessenek ki magyarul, nemcsak első tekintettel érthetetlenek, hanem még hosszabb nyomozás után is kétségesek.” — Később: „Előre láttam tehát, hogy olvasóimnak figyelmességét a mesterséges szavaknak fordításával, magyar kifejezéseimmel és írásmódommal, a földolgnak mélyebb megfontolásától elvonandom” [15].

Lassan a szépírók (Kiss János, Bajza József, Vörösmarty Mihály), a reáliák művelői (Bolyai Farkas matematikus, Bugát Pál, Lovász Imre orvos, Szabó József természettudós, később Hermann Ottó), majd a nyelvtudomány képviselői (Szily Kálmán, Simonyi Zsigmond) kialakítják írásaikkal azt az egyen-

súlyt, amely az idegen és magyar terminológia között kell, hogy fennálljon [16].

Korai összefoglalását adja ezeknek a törekvéseknek SIMONYI ZSIMOND Középiskolai Műszótár c. munkájának előszavában. A már lassan gyümölcsét érlelő nyelvújítás elhullatta férgesét, s az iskolai műszók tekintetében Simonyi csak négy kifogást emel:

a) Sok olyan újabb alkotású magyar műszó volt, amelyre egyáltalában nem volt s mai napság sincs semmi szükség (vö. pl. a nyelvtanban: marasztaló rag, kiható rag, fölható rag stb., stb.).

b) Vannak a műszók közt olyanok, amelyek egy vagy más tudomány-szak fejletlenebb korában keletkezvén, hamis fölfogáson alapszanak, s gyakorta nagyon is zavarólag hatnak, vagy legalább semmi segítséget nem adnak a fogalom világos megértésére. (Félmúlt, jövő múlt, kötmód stb., stb.)

c) A műszóknak, különösen némely tudomány-szak műszavainak nagy része a nyelv törvényeinek figyelembe nem vételével, sőt egyenesen megsértésével volt alkotva.

d) Gyakori az az eset is, hogy egy fogalomra két vagy több műszó van használatban. Ez a körülmény különösen zavarólag hatott az iskolában s a túlterhelésben is (1906 !) [17] nem csekély része volt.

A kifogásolt szók helyettesítésére nézve mindjárt az első műszótári bizottság a következő elvekben állapodott meg:

Általában véve, ahol csak lehetséges, az eddigi használaton ne történjék változtatás.

Minden már többé-kevésbé használatban levő kifogástalan szónak elsőbbséget kell adni a bár talán valamivel szabatosabb egészen új szó fölött.

Az ugyanegy fogalmat jelölő több szó közül sohase többet, hanem lehetőleg csakis egyet ajánljunk használatra.” [18]

(Bár a szótár 29 szakcsoportot tartalmaz, jellemző, hogy Simonyi nyelvtani példákat idéz kifogásaiban!)

Simonyi felsorakoztatott alapelvei elég időt állónak mutatkoztak. LŐRINCZE LAJOS és MOSONYI EMIL előszavával 1955-ben KLÁR JÁNOS és KOVALOVSKY MIKLÓS tollából megjelenik a „Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései” c. munka, amely a legnagyobb elismerésre méltó alapossggal, a történeti előzmények, a nemzetközi követelmények és a magyar grammatika és szakterminológia hagyományainak figyelembevételével leszögezi a szakszóalkotás és használat normáit. Az idegen szakszavak használata fölött nem tör kategorikusan pálcát, különösen olyanok felett nem, amelyekkel csak az illető tudományág elméleti művelői élnek. Lőrincze előszavának szellemében viszont azoknak a szakmai elnevezéseknek tekintetében, amelyeknek „egyre nagyobb része válik általánosan ismertté, hovatovább köznyelvivé” ... „körvonalazzák azokat az alapszabályokat, amelyek biztosítják azt, hogy ezek az új képződmények nyelvünk szerkezeti törvényeinek, a szóalkotás helyes módjainak ismeretében keletkezzenek.” [19]

Amit a szerzők a műszaki terminustól várnak, érvényes a grammatika szakszavaira is: „... A műszó legyen tárgyi tekintetben *egyértelmű, szabatos, alkalmas és szemléletes*, nyelvileg *helyes, magyaros és hajlékony*, terminológiai szempontból pedig *egyöntetű és állandó*; a műkifejezés (valamely határozott szakfogalmat jelölő két vagy több szóból álló kifejezés pl. laryngális explozív) és alkotó szavai között legyen megfelelő terminológiai *összhang*.” [20]

A terminológia legkülönbözőbb kérdései Keleten és Nyugaton egyre több szakembert foglalkoztatnak. A Szovjetunióban a 30-as években speciális akadémiai bizottság alakult a terminológiai problémák megoldására, azóta pedig célra állandó szakemberképzés folyik [21]. Természetesen a hangsúly itt is a műszaki terminológián van. A szovjet tudósok grammatikai terminológia iránt való nagy érdeklődését az mutatja többek között, hogy J. MAROUZEAU: *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris, 1951. 3e ed.” c. négy nyelvű (francia, német, angol, olasz) szótárát nagy gonddal lefordították oroszra. (Fordította: N. D. ANDREJEV. Szerkesztette: A. A. REFORMATSZKIJ.) Az orosz kiadás (Moszkva, 1960.) előszavában V. A. ZVEGINCEV ismerteti röviden a hasonló jellegű szovjet irodalmi termékeket, amelyek 1924 és 1957 között jelentek meg. Sürgeti új grammatikai terminológiai szótár készítését, mivel a megelőző munkák a mai igényeket már nem tudják kielégíteni.

J. MAROUZEAU szótárához írt saját előszavában összegyűjti a grammatikai terminusokra vonatkozó lényegesebb megjegyzéseket, és felsorakoztatja a fontosabb nyugati munkákat. Nem azonosíthatjuk magunkat azzal a véleményével, hogy egy ilyen szótár — mint az övé — azoknak a „nem-specialistáknak” szükséges, akik nyelvészeti és grammatikai szakmunkákat akarnak olvasni [22], hanem ahogy később maga is tovább fejtegeti a kérdést, hogy a szakemberek egyértelműen használhassák a terminusokat a tudományág további művelése céljából. Előfordul ugyanis, hogy ugyanarra a fogalomra két szót is használnak: pl. fr.: nom-substantif; attribut — prédictat; és megfordítva: ugyanaz a szakszó más-más nyelvben árnyalati vagy lényeges különbséget mutat. Pl. fr. épithète — jelző, német: Épitheton — állandó jelző; — fr.: phrase — mondat, ang.: phrase — kifejezés, állandó szókapcsolat; fr.: philologie — szövegkritikai irodalomtudomány, ang.: philology — nyelvészet.

Tehát újra meg újra a terminológia egységességének igénye jelentkezik. A grammatikában legfeljebb egy nyelven belül valósítható ez meg, ahogy a kérdést csírájában már Verseyi látta, s ahogy a műszaki terminológia vonatkozásában Klár—Kovalovszky összefoglalta, vagy ahogy korunkban ezt a belga Köznevelésiügyi Minisztérium tette. 1949-ben ugyanis kiadta a grammatikai terminológia szabályzatát [23].

Ennek a nemzeti egységesítésnek legfeljebb az lehet a fő kérdése: anyanyelvi vagy idegen legyen a terminus, amire nézve már előzőleg értekeztünk. Ki kell egészítenünk azzal, hogy minden hagyománytiszteltünk figyelembevételével nem azonosítjuk magunkat pl. a neolatin nyelvek idevágó alapelveivel. Az ő latin eredetű terminusaik nyelvük fejlődése révén etimológiai örökségek, amelyek köznyelvi változatban is élnek, néha a szakemberek kissé visszalatinosítják, de a szó etymonja mindenkinek ugyanazt mondja, legfeljebb a szakszöveg adja meg a speciális jelentését. Pl. a francia „conjonction” szó, amely a latin „con-iunctio”-ból fejlődött, a köznyelvben a szó eredeti latin jelentésének (összekötés) megfelelően „egyesülést”, „viszonyt” jelent, mint grammatikai terminus pedig: „kötőszót”, a csillagászatban: „bolygók együttállását”, a géptanban: „kapcsolást”; tehát a köznyelvi jelentéshez viszonyítva megvan az az alapjelentés, amely a latinban is megvolt. A mi terminusaink nagy része ugyancsak a latinból való, — köztudott az okai — s ha a századeleji szakembereknek széleskörű latin tanulmányaik alapján mondott is valamit az idegen hangsor, ma éppúgy idegen szóként tanulja meg egy-egy szakág művelője, ahogy a

„kolhoz” szónak a jelentése elsődleges a tudatban a szó szerinti elemeivel, ill. mozaikszó voltával szemben.

Az egységesítés olyan különböző nyelvű népek között szükséges feltétlenül — és különösen természettudományos és műszaki területen —, amelyek egy nagyobb politikai-társadalmi unió részei, mint pl. a Szovjetunió. A különböző nyelvű nagy lélekszámú köztársaságoknak szükségük van anyanyelvi terminusokra is; de a Szovjet Tudományos Akadémia pl. dolgozik egységes terminológián is, amely az óriás méretű természettudományos, gazdasági és műszaki gépezetet hivatva van előrevinni egységességével, nem pedig hátráltatná izoláltságával. A szovjet terminológiai kutatások módszertana már anynyira sajátos — mondja N. K. SZUCHOV — hogy ma már önálló tudományos disciplinává fejlődik [24].

Az eddigi szakszótárak azt mutatják, hogy a két-három idegen megfelelővel való terminusmagyarázat nem elégséges, mint ahogy nem célravezető az ilyen szótárak fordítása sem. A fentebb látott példák közti apró, finom árnyalati különbségek már megnehezítik a szótár használatát. Az így egymással magyarázott nyelvek szerkezete, igeszemlélete, igeidő, igemód gazdagsága, a határozós viszonyok kifejező eszközei között jelentkező differenciák igen sok mellékes és felesleges magyarázatot kívánnak, s egyik oldalon többlet, a másikon hiány mutatkozna. Pl. a határozók viszonya az igei állítmányhoz a franciában egészen más képet mutat, mint a magyarban; az alaki kifejező eszközök is mások, a praepositiókra vonatkozó terminusok magyarázata nekünk felesleges.

Az erősen egy érdeklődési irányba való beállítottság és a világnézeti különbségek is ellene szólnak a terminológiai szótárfordításoknak.

J. MAROUZEAU szótárának orosz fordítását is igen megnehezítette, s a lefordított mű gyakorlati értékéből is igen sokat levon az a tény, hogy a szerző a terminusok eredeti meghatározásában nem tudja magát függetleníteni az igen erős klasszika-filológiai irányultságtól.

Világnézeti különbség eredményezi J. MAROUZEAUNÁL azt, hogy többek között pl. a „nyelv” általános érvényű meghatározása nem várható tőle, hiszen „nem befolyásolja a marxizmus” [25].

* * *

Vizsgálódásainkat és a magyar grammatikai szakszótár kérdéseinek tapasztalatait summázva az bontakozik ki, hogy

- a) feltétlenül szükség van magyar grammatikai terminológiai szótárra,
- b) speciális nemzeti és nem nemzetközi, nem is a fordított terminológiai szótár a célravezető,
- c) az anyanyelvi és idegen terminus-használat egyensúlyát szerencsésen biztosítja az Akadémia Leíró Nyelvtanának terminológiája.

JEGYZETEK

[1] A. A. REFORMATSZKIJ, Sto takoje tyermin i tyerminologija, Vaproszi Tyerminologii, Moszkva, 1961. 45—54.

[2] MMNYR. I 173.

[3] Vö. MMNYR. I 190.

[4] A. A. REFORMATSZKIJ i. m. 47.

[5] Uo. 48.

- [6] SZABÓ JÓZSEF, Magyarítás a természettudományokban, 1861. (Toldy Ferenc előszavában.)
- [7] VÖ. GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban, Bp. 1957. 106. és kk.
- [8] VÖ. GÁLDI i. m. 368.
- [9] VERSEGI FERENC, Magyar Grammatika, 1818 XXXI—XXXVI.
- [10] Uo. XXXV—XLVI.
- [11] Nyr. XXVII: 22. 71.
- [12] SIMONYI ZSIGMOND, Középiskolai Műszótár, Bp. 1906. VII.
- [13] Uo. VI.
- [14] TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1929. 79—80.
- [15] Vass József másolata a MTA Kézirattárában: M. Ír. Lev. 4^r 146.
- [16] VÖ. KLÁR—KOVALOVSKY, Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései, Bp. 1955. 36—41.
- [17] A szerző kiemelése.
- [18] SIMONYI ZSIGMOND i. m. VII—VIII.
- [19] KLÁR—KOVALOVSKY. i. m. 3—4.
- [20] Uo. 79—80.
- [21] N. K. SZUHOV, Ob osnovnih napravlenyah szovremennoi tyerminologicseszkoi v tyeh-nike, Vaproszi Tyerminologii Moszkva, 1961. 79.
- [22] VÖ. J. MAROUZEAU, Lexique de la terminologie linguistique. Paris, 1951. 3e édition: Avant-propos.
- [23] Code de terminologie grammaticale du Ministère Belge de l'Instruction Publique (édition revue 1957) MAURICE GREVISSE, Le Bon Usage, 7e éd. revue, Gembloux-Paris, 1959. 1087—1095.
- [24] N. K. SZUHOV i. m. 79.
- [25] V. A. ZVEGINCEV, Előszó a J. MAROUZEAU idézett szótárának orosz fordításához (Ford.: N. D. ANDREJEV, Moszkva, 1960. 7.)

ВОПРОСЫ НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ И ГРАММАТИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Э. Й. Мучи

Данная статья является предварительным исследованием к готовящему грамматическому словарю. Она определяет „термин“, учитывая венгерскую и зарубежную специальную литературу, а также включает в целое терминологию и номенклатуру. Она знакомит с венгерскими планами и попытками, направленными на создание грамматических словарей (Шамуел Дьярмати, „Дебреценская Грамматика“, Ференц Вершеги), потребность в котором последовательно и закономерно возникала параллельно с созданием венгерских грамматик, и работ грамматического характера. Данная работа знакомит со старыми и новыми принципами создания терминов, а также и с тем фактом, что создание первых венгерских терминологических словарей в основном связано с именами ученых — естествоиспытателей. Появление потребности грамматического словаря казалось незначительным в их деятельности; грамматическая терминология явилась только одной частью 29 специальных групп „Синтетического словаря средних школ“ (1906) общего характера. Рассматривая французскую, итальянскую, немецкую, английскую, русскую терминологическую деятельность, автор подчеркивает важность словарной обработки венгерской грамматической терминологии.

PROBLEME DER WISSENSCHAFTLICHEN TERMINOLOGIE UND DES GRAMMATISCHEN FACHWÖRTERBUCHS

Von

E. MUCSI

Die Arbeit ist eine Vorstudie zum in Vorbereitung stehenden grammatischen Fachwörterbuch. Mit Benützung der einheimischen und ausländischen Literatur wird der „Terminus“ definiert und gegen verwandte Begriffe abgegrenzt, sodann in das Ganze der Terminologie

bzw. Nomenklatur eingebaut. Es werden die ungarischen Pläne und Versuche einer grammatischen Fachwörterbuchliteratur dargestellt, wofür sich der Anspruch konsequent und notwendigerweise in Verbindung mit dem Verfassen ungarischer Grammatiken bzw. Arbeiten grammatischen Charakters meldete. Weiters werden die älteren und neuen Grundsätze der Schaffung von Termini dargelegt und Umstand besprochen, dass die Redaktion der ersten ungarischen terminologischen Wörterbücher hauptsächlich mit den Namen von Naturwissenschaftlern verbunden erscheint. Neben ihrer Arbeit trat der Anspruch auf ein grammatisches Fachwörterbuch in den Hintergrund; bloss ein Teil der 29 Fachgruppen des Mittelschul-Fachwörterbuches von allgemeinem Charakter (1906) enthält die grammatische Terminologie. Angesichts der terminologischen Tätigkeit in französischer, italienischer, deutscher, englischer, russischer Sprache betont Verfasser die Wichtigkeit der wörterbuchmässigen Bearbeitung der ungarischen grammatischen Terminologie.

NYUGAT- ÉS KELET-EURÓPA IRODALMI KAPCSOLATAI EGY JELENTŐS ÖSSZEFOGLALÓ MŰ TÜKRÉBEN*

Írta: SZIKLAY LÁSZLÓ

JOSEF MATL, a grázi egyetem európai hírvű professzora csaknem könyvtárnyi tanulmányban mutatta be eddig is a szláv népek kultúrájának kapcsolattörténetét. Szándékosan használtuk az előző mondatban a „kultúra” s nem az „irodalom” szót, mert bár MATL elsősorban filológus, — irodalomtörténeti műveiben mégis mindig nagyobb távlatba helyezi a jelenségeket. A szlávok egész kultúráját igyekszik bemutatni; a folklór éppúgy nem idegen tőle, mint egy-egy kor kultúrpolitikai helyzetének elemzése. Ha ehhez hozzávesszük, hogy JAGIĆ, MURKO — és VESZELOVSKIJ tanítványának vallja magát (XII.), tehát a pozitivista alapok mellett a formalista iskola is hatott rá; ugyanakkor jól ismeri a szellemtörténetesek bravúrokat és — bár sok kérdésben a marxizmussal szemben állónak mondja magát — a kultúra jelenségeit nem egy esetben az adott társadalmi-gazdasági helyzetből vezeti le: akkor tudjuk érzékeltetni, hogy művei valóban igen tanulságosak; adatgazdagságukkal még a legtájékozottabb szakember számára is sok ismeretlen tudnivalót nyújtanak, szempontjaik pedig elgondolkoztatók és további kutatásra ösztönöznek.

JOSEF MATL a szlavista irodalomtörténetesek között egészen sajátos helyet foglal el. A német–szláv nyelvhatáron született; ez határozza meg alapszempontját. A szlávok — főleg a délszlávok — s a németek kapcsolattörténetével foglalkozik. E sorok írójára s nemzedékére is reveláló hatással voltak azok a művei, amelyek a német romantikának a szlávok nemzeti ébredésére gyakorolt befolyását elemezték.

Ezért vettük nagy érdeklődéssel a kezünkbe legújabb könyvét, amelyben Európának és a szlávoknak a kapcsolatát mutatja be. Maga a cím viszont megkérdőjelezhető lehet. Ugyanis már az első lapok figyelmes olvasása is világossá teszi, hogy az „Európa” szó itt földrészünknek a nyugati részét jelenti s MATL professzor éppen az ellenkezőjét akarja annak, mint amitől könyvének a címe alapján tartottunk: nem akarja elkülöníteni a szlávok kultúráját Európától, hanem — éppen ellenkezőleg — könyve előszavában (IX–X.) a nyugati világunk azokkal a tudósaival száll szembe, akik eddig nem keresték a hidakat a szláv világhoz, hanem csak az ellentéteket, a feszültséget hangsúlyozták [1]. Élesen ítéli el azt a szimplifikálást, amellyel egyesek nyugat és kelet mai politikai nézeteltéréseit a múltba is transzponálják s a germán, román — valamint szláv Európa közé „vasfüggönyt” akarnak húzni. Mindebből világos, hogy MATL a nyugati világ szemével nézi a kérdést, s világos az is, hogy művének kimondottan filológiai jellege mellett gyakorlati, sőt: politikai célja is van.

* JOSEF MATL, Europa und die Slaven. Wiesbaden, 1964. (Otto Harrasowitz. 357 l.)

Mint sok más munkájával, ezzel is azt bizonyítja, hogy a szlávok szervesen beleilleszkednek az európai népek közösségébe, tiltakozik mindenfajta korlát emelése ellen. Nagy pozitívként kell kiemelniünk ezt a törekvését, mert mind művének egész koncepciója és sok részlete, mind pedig előszavának idevágó mondatai azt a meggyőződést keltik a kelet-európai olvasóban, hogy megrögzött előítéletek felszámolása a célja. Nem öncélú tudományt művel, hanem hidat épít a tudomány fegyverével [2].

Mit adott Európa a szlávoknak s mit kapott tőlük? — a nagy jelentőségű munka erre a kettős kérdésre keresi a választ, amely — természetesen — a „tartozik” oldal javára billenti a mérleget. Közismert, hogy főleg éppen azokban a századokban, amikor a szlávok mai civilizációja és tudománya, irodalma („Hochkultur”) kialakult, Kelet-Európa viharos történelme (tatár és török harcok, egyéb háborúk) s ebből következő kulturális elmaradottsága miatt Nyugat volt az események, a fejlődés ösztönzője a szlávoknál is. Egy nyugati tudósnak hálás téma tehát: bemutatni Nyugat-Európa „hatását”, „fölnyét”, azt, hogy a szlávok mi mindent „köszönhetnek” neki. MATL professzor messze fölötté áll annak, hogy ilyen olcsó hatáskereséssel oldja meg a problémát. Gondosan megkeresi azokat az érintkezéseket is, amelyek a szlávok kultúrájának más (nyugat-európai) népek kultúrájára gyakorolt hatásáról tanúskodnak. Nem meglepő, hogy ezt elsősorban a népköltészet területén mutatja ki; így pl. részletesen szól a szláv, főleg a délszláv népi epika megismerésének fontosságáról a hősi ének elemzése szempontjából; ez szerinté már Jakob Grimm és Goethe óta nyilvánvaló (10.). Ezzel viszont JOSEF MATL azoknak a német preromantikusnak és romantikusoknak a kései utóda lett, akik egyfajta miszticizáló áhítattal figyelték s tették magukévá a szlávok népköltészetét. Nála, persze, nem lehet szentimmetális romantikus túlzásokról beszélni, de Herderhez, Grimmhez, Goethehez, Talvjhoz fűződő rokonszenvét, sőt rokonságát sem lehet letagadni. (Vö. a könyv 1. lapján mondottakkal!)

A másik terület, illetőleg korszak, amelyben egyes szláv népek kultúrájára hatást gyakorolt, ösztönzéssel volt Nyugatra, a XIX. és a XX. század fordulója, s főleg a XX. század. A nagy orosz s szovjet elbeszélőkön vagy a kelet-európai avantgardnak egyes Nyugat-Európára visszaható jelenségein kívül a korszerű tudományos szemlélet hatását is említenünk kell itt. Ennek az ösztönzései nemcsak ott tapasztalhatók, ahol elsősorban a szovjet tudomány nyilvánvaló hatását lehet megállapítani, hanem még ott is, ahol egy-egy nyugati tudós élesen szembeszáll vele, eredményeit mégis figyelembe veszi s a társadalmi-gazdasági összefüggésekre akarva-akaratlan rá kell mutatnia. Sajnos, MATL professzor könyve a XX. század kapcsolataival már nem foglalkozik, így nem tud kitérni erre a kérdéskomplexusra sem. A magunk részéről végtelenül sajnáljuk ezt s e könyve ismeretében arra kérjük őt, hogy vesse föl századunk kapcsolatainak kérdését is.

MATL öt nagy fejezetből álló könyvének a súlypontja a régi irodalomra esik. *Patriarchale Kultur und Heldendichtung* (Patriarchális kultúra és hősköltészet) c. nagy fejezete a tulajdonképpeni irodalom előtti korszakokkal foglalkozik s a szlávoknál igen fontos népi epikára veti a súlyt; rámutat, hogy e műfaj kialakulásában s a szövegek módosulásában a dalosoknak, a hallgató közönségnek s az epikus miliőnek volt nagy szerepe [3]. A második nagy fejezet: *Die internationalen Wander- und Erzählstoffe bei den Slaven* (a nemzetközi vándor- és elbeszélő-anyagok a szlávoknál) elsősorban a középkorba ve-

zeti el az olvasót s rendkívül gazdagon mutatja be a keresztény példaktól kezdve *Till Eulenspiegel*ig a nyugat-európai epika elterjedését a szlávoknál. Nem kevésbé gazdag a *Humanismus, Renaissance, Reformation, Gegenreformation und Barock bei den Slaven* (A humanizmus, renaissance, reformáció, ellen-reformáció s a barokk a szlávoknál) c. fejezet is, amely — a két elsővel ellentétben — nemzetenként sorolja fel az említett szellemi áramlatok hatását. Az egyes szláv népek és kultúrkörök önálló, egymástól független tárgyalása elkerülhetetlen abban a pillanatban, amint differenciáltabb, bonyolultabb jelenségekről van szó. Ezért tárgyalja külön-külön az egyes szláv népeket a IV. és az V., a felvilágosodás, illetőleg a „klasszikus-romantikus idealizmus” korát tárgyaló fejezetben is. E két utolsóval kapcsolatban ismét csak nagy adatgazdagságát, tájékozottságát kell kiemelnünk (nemcsak mintaszerű, hanem egyenesen imponáló, ahogy hatalmas forrásanyagát kezelni tudja s az adatok nagy tömegét szintézisbe tudja hozni); de meg kell mondanunk azt is, hogy minél jobban közeledünk a legújabb korhoz, MATL professzor annál inkább redukálja kapcsolattörténeti vizsgálatait a német–szláv viszony bemutatására. A felvilágosodás korában még felveti a Voltaire-kultusz kérdését, de a romantikával kapcsolatban már csak Herder, Schiller, Goethe, Schelling és Hegel hatásáról szól. Két okkal támasztja alá ezt a módszerét. Egyrészt technikai korlátaira hivatkozik, amikor elismeri, hogy ebben a könyvében nem szól a byronizmusról és más kétségtelenül meglevő nyugat-európai hatásokról (XIII., 277.), másrészt viszont azt állítja, hogy az újabb korban, főleg éppen a XIX. században a német volt a szlávoknál túlsúlyban a többi nyugat-európai hatáshoz képest.

Ez viszont arra mutat, hogy MATL professzor műve nemcsak instruktív és gondolatébresztő, hanem más jó irodalomtörténeti monográfiákhoz hasonló módon vitára készíti az olvasót. Ellenvetéseinket tehát itt elsősorban nem azért nem adjuk elő, hogy bármilyen szempontból is csökkentsek e könyv nagy értékeit, hanem hogy a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet további kutató munkájának adjunk szempontokat.

1. Mindenekelőtt: nem hisszük, hogy a nyugati s a szláv világ kapcsolataiban, kölcsönhatásaiban a nyugati kultúrának a szláv nemzeti ébredésre gyakorolt hatásában olyan *túlnyomóan* nagy a németiség részesedése, mint ahogy az MATL könyvéből kiolvasható. A XIX. század előtti korszakokkal kapcsolatban könnyű belátni, hogy az olasz (a humanizmus s a renaissance korában főleg az olasz!) és a francia hatás legalább olyan nagy volt, mint a német, de ugyanezt mondhatjuk el magáról a XIX. századról is. Igaz-e pl., hogy a szláv irodalmakra csak a német balladaköltészet (*Erlkönig, Der Fischer, Lenore* és így tovább) hatott (267)? Talán nem kell itt fejtegetéseink terjedelmét részletes példatárral növelnünk, hogy Osszian, s általában az angolok, a délszláv s a székely népballádák szerepére tudjuk felhívni a figyelmet! Persze, az ellenkező túlzásba sem szabad esnünk; a német hatás számos esetben letagadhatatlan, a németiség s a szlávság szomszédsága jól meg is magyarázza. Nagy általánosságban kétségtelen tény, hogy Herder ébresztette fel Kelet-Európában az érdeklődést a nép költészete iránt, hogy egyes szláv népek nemzeti ébredése Hegel filozófiájának hatása nélkül elképzelhetetlen, kétségtelenek az egyes kisebb jelentőségű, illetőleg az általános politikai fejlődést kevésbé befolyásoló hatások is: nem lehet letagadni, hogy August von Kotzebue „uralkodó” színpadi szerző volt a szlávoknál (akárcsak majdnem az egész akkori Európában,

235.), hogy Gessner idillizmusa, a „gessnerizmus” divatos áramlat volt a XVIII–XIX. század fordulóján (237) és így tovább. De arra maga MATL professzor mutat rá, hogy pl. Lengyelországban Young, Thomas Gray, Percy, Macpherson legalább olyan mértékben volt a preromantikus erjedésnek okozója, mint az említett Gessner (246), s hogy a lengyelekhez a német klasszizmus – Schiller – hatását Mme de Staël: *De l'Allemagne* (Paris, 1813) c. könyve közvetítette (287). Ha Herder nézeteit *teljesen* eredetieknek tartjuk, s nem ismerjük el bennük a Rousseau részesedését (336–337), akkor feladjuk a komparatiztika szempontjait, nem ismerjük el a kulturális fejlődés láncszemeinek összefüggését.

A német befolyás fontos ugyan az egész területen, ahol szlávok élnek, de nem egyedülálló és nem is egységes. Elsősorban a közép-európai szlávok szempontjából feltétlenül különbséget kell tennünk a protestáns német egyetemek s Bécs hatása között; hiszen a protestáns magyarországiak sokszor éppen német hittestvéreikhez fordultak menedéért a bécsi udvar ellenreformációs, katolizáló politikája ellen; erre nemcsak a vallásháborúk korából lehet számos – közhírnél – példát idézni. A XIX. század elejéről is van rá adatunk, mégpedig éppen egy magyarországi német író tollából! [4]. De ettől a politikai ízű ellentétől eltekintve: a művészi hatás szempontjából is más a bécsi *barokk*, mint pl. Jena *racionalizmusa*, a XIX. században más Metternich szelleme s más a frankfurti parlamenté. Nem egységes szellemi hatás az, ami *német nyelven* jut el Kelet-Európába s így a szlávokhoz is.

A magyarországi germanisztika egyik jelentős alakja, BLEYER JAKAB a „bécsi csatorna elméletének” nevezte azt a tételét, hogy mindaz, ami Nyugat-Európából a régi Magyarországra (és így a magyarországi szlávokhoz is) eljutott, Bécsen keresztül jött, tkp. Bécs hatása volt [5]. Bécs jelentőségét – főleg a délkelet-európai szláv népek szempontjából – MATL professzor is hangsúlyozza: már a XV. századdal kapcsolatban is úgy beszél Ausztria fővárosáról, mint a humanizmus kisugárzó központjáról délkelet felé; a német öntudatú Celtis (Celtis) Konrádot s az általa megalapított „Sodalitas Literaria Danubiana”-t hozza föl erre példaképpen. Úgy mutatja be Celtis kísérletét, mint a német kultúra győzelmét az olasz fölött ezen a területen, s hangsúlyozza, hogy a Duna és a Visztula között ő lett a humanizmus egyik fő képviselőjévé (133–134). Celtis jelentősége és korai német öntudata kétségszövegbevonhatatlan [6], csak éppen arra kell ügyelnünk, hogy bemutatásával ne másítsuk meg a különböző kultúrák részesedési arányát a délkelet-európai humanizmusban. Amikor Celtis 1490-ben először járt Budán, Mátyás király már nagybeteg fekvőben – Bécsben. Celtis tartósabb budai szereplése a Jagelló-korszakra esik. De az olasz humanizmus hatása még akkor, Mátyás halála után sem veszett ki a budai várból, nem Celtis vezette be ide a filozófiai vitákat, Platón emléknapijának a megünneplése, a borozgatás melletti beszélgetések, a symposionok nem a Sodalitas újításai, mert már Mátyás platonista köre is ezekhez a külsőségekhez tapadt [7]. Celtis „Sodalitas . . .”-ának Magyarországon „nagyobb volt a füstje, mint a pecsenyéje”, Budáról igen kevesen vettek benne részt [8], s platonista érdeklődése „... végeredményképpen ugyanúgy az itáliai újplatonista mozgalomra támaszkodott, mint a magyarországi platonista köré.” [9]. De ugyanilyen óvatosan kell eljárunk kapcsolattörténeti kutatásaink szempontjából, ha az egyes egyetemek kisugárzó hatásáról szövegünk. Kétségtelen, hogy megvolt a bécsi egyetem jelentősége (132) a horvátok, csehek, szlovákok és lengyelek

szempontjából, de ugyanakkor, amikor ezt felemlítjük, ne feledkezzünk meg az olasz egyetemek, a prágai s a krakkói egyetem fontosságáról sem! Nem akarjuk szaporítani a szót, de — mutatis mutandis — ugyanezt mondhatjuk el (nem ellenvetésül, hanem csak kiegészítésül) minden egyes esetben, amikor MATL professzor kizárólagos német vagy osztrák—német hatásról szól. Senkisé nem is akarja tagadni például a német jogrendszer hatását Kelet-Európában (94, 165), azt viszont túlzás lenne állítani, hogy *csak* a német jog segítette elő a magyar-, a lengyel- vagy az oroszországi törvénykönyvek megalkotását. Vagy — hogy a XIX. századról is szóljunk —: igaz, hogy volt valami közös a Habsburg-bírodalom tartományaiban (MATL professzor alkotmány-jogilag is egy kalap alá veszi őket: „Österreich”) s hogy pl. Magyarországon e közös légkört, e közös kulturális indításokat a hazai német anyanyelvű polgárság is elősegítette (307—308); de vegyük csak elő a XIX. századi magyarországi német folyóiratokat s hasonlítsuk össze a bécsiekkel, azonnal meg tudjuk állapítani, hogy a sok közös vonás mellett mégiscsak más légkörben élnek, annyira, hogy elmélyültebb vizsgálatuk után lehetetlen a tulajdonképpeni ausztriai és a magyarországi kulturális környezetet, iskolákat, sajtót stb. azonosítanunk!

Körülbelül ugyanaz tehát a véleményünk JOSEF MATL ilyen irányú fejtegetéseinek olvasása közben, mint amit annakidején ECKHARDT SÁNDOR válaszolt BLEYER elméletére; mindahhoz, amit már eddig is érzékeltettünk, tegyük hozzá ECKHARDTnak még azt a megállapítását is, hogy az angol s a francia írók angolok és franciák maradnak, még ha Bécs közvetíti is őket, a császárváros csak közlekedési eszköz, más nagy kulturális központok átadója [10]

Az viszont bizonyos, hogy a szlávok között, illetőleg a velük egy területen élő német anyanyelvű lakosságnak rendkívül nagy szerepe volt a német (s ezzel együtt az egyéb nyugat-európai) kultúra *közvetítésében*. Csakhogy ezt a közvetítő szerepet sem szabad eltúloznunk és kizárólag pozitív előjellel el látnunk. Kelet-Európában sok helyütt a *német nyelvű színház* előzi meg a modern, városias, polgári színjátszást. Budán éppúgy megfigyelhetjük ezt, mint a délszláv nyelvterületen, ahol Schiller műveit német nyelven már a XVIII. században olvasták és játszották (280). Ezek a német nyelvű színelőadások elsősorban az ottani német anyanyelvű lakosságnak szóltak; de látogatták őket azok a nem német anyanyelvűek (magyarok és szlávok) is, akik értettek németül. Magyarországon a XIX. század elején főleg az aulikus arisztokrácia ápolta a német nyelvet. Kétségtelen, hogy a német színház műsora, művészi fejlettsége, technikája stb. jótékony hatással volt a később kialakuló nemzeti (magyar vagy szláv) nyelvű színjátszásra; MATL említi is pl., hogy a magyar színjátszás [11] németből fordított darabok előadásával kezdte meg működését (258).. De idővel e területeken a német színészet visszahúzó erővé vált, amely arisztokrata pártfogói és az idegen hatóságok kezében komoly fegyvert jelentett a nemzeti szabadságküzdelemben is szerepet játszó magyar, illetőleg szláv nyelvű színjátszással szemben. Más helyen már szóltunk arról, hogy a jótékony német közvetítésnek *torzító* hatása is volt, s ez sem a szóban forgó népek önismeretének, sem egymást megismerésüknek nem használt [12]. Nemcsak arról van itt szó, hogy a kelet-európai népeknek saját magukról, saját népi költészetükről, de szomszédaikról alkotott felfogásuk is a német idealizmushoz idomult, — hanem arról is, hogy amikor akár az egész európai kulturális közösség, akár egy másik szláv (vagy a magyar) nép német közvetítéssel ismert meg

egy-egy szláv (vagy magyar) irodalmi-művészi jelenséget, azt „németesített” formában, tehát az eredetihez képest módosítva ismerte meg. A fentebb idézett helyen erre hoztuk fel példának, hogyan alakult át jambikus tízes sorra pl. a magyar irodalomban a szerb desatorac a német közvetítésen át („serbus manier”), s hogy amikor a cseh František Ladislav Čelakovský magyar népi formának hitte a Kisfaludy Sándor által megalkotott ún. Himfy-versszakot, vég-eredményképpen annak a műnépiességek, sőt ál-népiességek csinált szállást a cseh irodalomban is, amely a XIX. század elején még elősegítette a fejlődést, de a század második felére már nem a haladást, hanem a reakciót szolgálta. Ezért igen fontos volna egyszer alapos vizsgálat tárgyává tenni külön-külön minden egyes szláv népnél, majd a magyaroknál, románoknál, görögöknél stb., egész Kelet-Európában a népköltészetről alkotott fogalom tartalmának, illetőleg a valódi népi s a műnépi viszonyának alakulását. A magunk részéről egyáltalában nem tartjuk véletlennek, hogy a cseheknél éppen Čelakovský Goethe nagy tisztelője (296). Čelakovský éppen úgy nem tudott különbséget tenni a paraszti-népi s a nem népi eredetű, de könnyed, népies között, mint ahogy Goethe is egyként tisztelte a szerb népdalokat s a *Királyudvari Kéziratot*, Hanka jól sikerült hamisítását (289–290). A *Hasanaginica*t Goethe fordítása nyomán ismerte meg az egész világ (41, 43–5), de a nagy német költőnek Fortis Albert prózai átdolgozásából készített verses műve (130) nyilvánvalóan inkább őreá, mint a szerb népi eredetire volt jellemző. A Kazimir Brondziński-féle lengyel s a Samuel Rožnay-féle szlovák fordítás már „németesített”, műköltészeté átalakított formájában továbbította nemzetéhez a szláv „testvér-nép” dalát.

Hadd zárjuk le a német–szláv kapcsolatok kérdésének kissé hosszúra nyúlt taglalását MATL professzornak azzal az éles szemre valló megfigyelésével, hogy a német hatás minősége és mennyisége az egyes szláv népekre más és más. Erőteljesen hangsúlyozza pl., hogy a német–lengyel kapcsolatok más jellegűek, mint a németek viszonya a Kárpátok s a Szudéták vidékének szlávjaihoz (154); földrajzi s történelmi okokkal magyarázza ezt a különbséget. Egy másik helyen azt a tényt tartja feltűnőnek, hogy a szerbeknél több a Goethe-fordítás, mint a horvátoknál. Vajon nem azért van-e ez — mondja —, mert a horvátok jobban tudtak németül, s ezért ott nem volt olyan mértékben a fordításra szükség (308). Mi egy kicsit mechanikusnak tartjuk ezt a magyarázatot, amelyet meg is lehet cáfolni azzal az — éppen Kelet-Európában jól ismert — jelenséggel, hogy ha egy külföldi költő valóban népszerűvé válik valahol, akkor éppen ott, illetőleg azok fordítják, ahol, illetőleg akik jól tudják az illető nyelvet. Mi az okot abban sejtjük, amivel MATL Čelakovský Goethe-rokonszenvét magyarázta: a népköltészet kultusza, a XIX. századi értelemben vett népiesség a szerbeknél nagyobb erejű mozgalom volt, mint a horvátoknál. MATL példái szinte a végtelenségig szaporíthatók. Itt most csak még egyet idézünk. A lengyel filomatákra úgy hatott a német „Burschenschaftsbewegung”, hogy ők is egy független, nagy, szabad Lengyelországról álmodtak (288), Kollárnak pedig a szláv kulturális kölcsönösség eszméjéhez adott lökést. Nyilván azért volt ez így, mert Pest szlovák nemzetiségű s csehül író evangélikus lelkésze más társadalmi-gazdasági alapon, a nemzeti fejlődés más fokán állt, amikor a nagy wartburgi ünnepek tanúja volt, mint az említett lengyelek.

A német–szláv viszony kérdésének ez az aspektusa tehát olyan szempontra hívja fel a figyelmünket, amelyet semmiképpen sem szabad elhanya-

golnunk, ha tovább akarunk jutni a kelet-európai irodalmak összehasonlítása terén.

2. MATL professzor irodalmi-kulturális szempontból is egységnek, Európa többi népével szemben vagy mellett egy kulturális formációnak tekinti a szlávokat. Könyvének a címe is erről tanúskodik. Anyagának a feldolgozása közben viszont néha — akaratlanul is — rámutat azokra a sokszor mélyre ható különbségekre, amelyek az egyes szláv népek kulturális fejlődése között vannak. Akár a középkorról szól, akár pedig a XIX. századnak lényegesen bonyolultabb jelenségeit elemzi, céloznia kell az eltérésre, amely a nyugati (katolikus és protestáns) s a keleti (ortodox) szlávok fejlődése között tapasztalható. Egy helyen ugyan élesen — s szerintünk is helyesen — tiltakozik néhány nyugati tudós téves felfogása ellen, akik azt hirdetik, hogy az oroszország nem esett át a humanizmus, a renaissance, a reformáció kulturális hatásán (159). További fejtegetéseiből s példáiból viszont kiviláglik, hogy ez a hatás mégsem azonos a nyugati szláv népek humanista, renaissance vagy reformációs kultúrájával. Ne értsük félre a dolgot: mi is valljuk — MATL professzorral együtt —: mint ahogy a világ egy népe közé, a szlávok közé sem lehet merev válaszfalakat húzni. MATL könyve több helyén is megrajzolja azt az utat, amelyet egy-egy koreszme vagy művészi áramlat Csehországon, Lengyelországon és Ukrajnán át Oroszorszáig megtett s a keleti szláv népek fejlődésével kapcsolatban az „európaizálódás („Europäisierung”) szót használja (pl.: 162, 177, de sok más helyen is). Ez az „európaizálódás” a nyugati eszmevilághoz való fokozatos asszimilálódást fejezi ki. Maradéktalan létjogosultsága — természetesen — csak akkor volna, ha volna olyan „abszolút” norma, amely legalább egy-egy adott korban Európát jelenti, s ha a szóban forgó népek kulturális fejlődése egyenes vonalban tartana vagy tartott volna e felé a norma felé. E helyett a Hegelre emlékeztető elgondolás helyett csak arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy az orosz feudalizmus egy csöppet sem volt „alacsonyabb rendű” más népek feudalizmusánál, még akkor sem, ha a XV. században és a XVI. század elején Oroszországban Nyugat-Európa ismerete még igen kicsiny volt s Nyugat-Európát a „pogány eretnek” latinsággal azonosították (175). *Más jellegű* volt ez a feudalizmus, amely később ért meg s tette magáévá a polgári rend felé tartó társadalmak eszméit, mint a tőle nyugatabbra eső népek feudalizmusa. Egy-egy ország vagy nép társadalmi-gazdasági fejlettségétől függött nemcsak az, hogy mit tett magáévá az akár nyugat, akár kelet felelő jövő indításokból, hanem az is, hogy ezeket az impulzusokat hogyan dolgozta föl, hogyan asszimilálta a maga sajátos arcára, s keverte össze hazai elemekkel. Nem vitás, hogy ma már nemcsak minden egyes szláv népnek, hanem Kelet-Európa valamennyi népének sajátos kulturális arca van, amelyben fel lehet ugyan fedezni a hasonló idegen hatásokat, indításokat, ösztönzéseket, amely mégsem azonos a másik nép arculatával. MATL professzor egy helyen — a XVII. század végével kapcsolatban — megjegyzi, hogy ekkor az irodalom sokat fordított és dolgozott át oroszra a lengyel, német és francia irodalomból, s ezzel lett a nyugat-európai kultúra szerves része. Ez csak akkor lehet így igaz, ha az oroszok irodalma csak ezzel jutott volna ahhoz az önálló és fontos funkcióhoz, amelyet a világ-irodalom együttesében játszik. A nyugati hatások, az, amit MATL professzor „európaizálódás”-nak nevez, legfeljebb az ötlet-adás, az impulzió szerepét játszották abban, hogy az oroszok később, a XVIII. század második felétől kezdve egyre erőteljesebben adhassák elő a maguk sajátos mondanivalóját a maguk

sajátos formanyelvén. Puskin, Lermontov, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij, Majakovszkij stb., stb. nyilván nem csak azért lettek azokká, amik, mert átestek az „európaizálódás” processzusán, hanem elsősorban azért, mert *a maguk eredeti orosz világát* tudták kifejezni s ezzel tették az orosz kultúrát az egyetemes emberi kultúra tényezőjévé. Mutatis mutandis ugyanez áll a többi szláv népre is. Igaz, hogy a reformáció s az ellenreformáció nem magából a „szláv talajból”, tehát nem autochton módon nő ki, mint ahogy MATL professzor rámutat (190), de hol autochton — tehát más kezdeményezésekkel össze nem függő — a középkori társadalmi rendszer válságának ez a fontos jelensége, amely végigsöpör egész Európán? Ilyen értelemben a német Luther s a francia Kálvin is egy korábbi kezdeményezés, impulzus utóda. Mind az emberi műveltség egyetemes története, mind az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából az a fontos tehát, hogy az egyes kelet-európai népek reformációs mozgalmának úgy tárjuk fel a gyökereit, összefüggéseit, hogy ugyanakkor sajátos, egy másikkal sem azonosítható arcát tudjuk megrajzolni. Ebben az esetben pedig a szlávok teljes azonosításának, egy kulturális közösségként való fel fogásának csődöt kell mondania. Más a cseh huszitizmus s mások azok a hatások, amelyeket a reformáció az ukrán vagy az orosz szellemi fejlődésre gyakorolt; s talán — fejtegetéseink következő pontjára előre utalva — azt is könnyű lesz belátni, hogy a cseh huszitizmus és irodalma közelebb áll a hasonló nyugat-európai mozgalmakhoz (MATL is Wiclifet jelöli meg elődjéül, 190), míg a protestantizmus egyes beszűrődései az orosz és az ukrán kultúrába talán inkább a hasonló román jelenségekkel mutatnak fel néhány rokonvonást.

Akárcsak az egyezéseknek, a különbségeknek is a társadalmi-gazdasági fejlődés egyezéseiben, hasonlóságában, illetőleg eltéréseiben van meg az oka. Amikor MATL professzor a szlávok ősköltészetéről szólva a patriarkális kulturális formát, jellegét és hosszú fennmaradásának okát keresi, akkor a szlávok két ősi népszokására: a vérbosszúra s a nőrablásra céloz, amelyek szerinte itt tovább fennmaradtak, mint Európa más részein (27—33). Itt-ott (pl. a balkáni szlávoknál) mindenesetre, mert ott ezek a feudalizmus világát is megelőző patriarkális szokások a hosszúra nyúlt török megszállás alatt konzerválódtak. De vajon ugyanakkor megvoltak-e a cseheknél vagy a lengyeleknél? A Korzikán divatozó vérbosszú sokkal inkább rokon az említett balkáni szláv szokással, mint a nyugati szlávok népi világa, amelyben MATL szerint nincsen a keletihez hasonló epikus hagyomány (8).

Kimondottan *szláv* kapcsolat-e, ha azt hangsúlyozzuk, hogy Comeniust Nagy Péter cár is ösmerte, s hogy az *Orbis sensualis pictus* 1679-ben lefordították oroszra? (176). MATL professzor ezt a példát ott mutatja be, amikor arról szól, hogy az oroszok a XVII. században kezdenek érdeklődni Nyugat-Európa irodalmi, kulturális, tudományos eredményei iránt s bemutatja a renaissance-protestáns filozófusok és pedagógusok hatását. Nyilvánvaló, hogy Comenius ebben az esetben az egykorú orosz ember tudatában a nyugati s nem a szláv világ képviselője.

Bevalljuk: most itt szándékosan hoztunk fel MATL hatalmas anyagából olyan példákat, amelyek szerintünk inkább a szláv népek irodalmi-kulturális fejlődésében tapasztalható *különbségeket* bizonyítják. Azt akartuk-e ezzel mondani, hogy nem látjuk jogosultnak MATL professzor módszerét, nem látunk az egyes szláv irodalmak közt összehasonlítási alapot s nem látjuk indokolt-nak, hogy mint egységet vessük őket össze Európa többi részének kultúrájával?

Ez — természetesen — MATL művének teljes negációját jelentené s ellentmondana annak, amit igen nagy értékeiről mondtunk.

3. Hogy ennek ellenére mégis igazoljuk a felvetett kérdés jogosságát; ahhoz annak a vizsgálatát tartjuk szükségesnek: hogyan viszonyul a szlávokéhoz azoknak a népeknek a kultúrája, amelyek más nyelvcsaládokhoz tartoznak, de ugyancsak „keletre esnek Triesztől”? Más szóval: mi a helyzet a magyarok, a románok, a görögök stb. kulturális fejlődésével? A teljes válasz szétvetné egy szerény recenzió kereteit s ezért mi itt — idézett tanulmányunkra utalva [13] — csak a MATL professzor könyvéből adódó néhány szláv—magyar párhuzamra hívjuk fel a figyelmet.

Mindenekelőtt: ott, ahol a szellemi áramlatok vagy éppen a társadalmi-gazdasági fejlődés rokonsága ötlük MATL eszébe, önkénytelenül is fel kell vetnie a magyar s a román, valamint a szláv fejlődés rokonságának, illetőleg egyes jelenségek párhuzamának kérdését. Az a benyomásunk, hogy csak azért nem mélyül el ebben a problémában, mert egyrészt csak a szláv irodalmak vizsgálatát tűzte ki maga elé, másrészt pedig magyar és román adatait csak másodkézből vette.

Ez lehet az oka annak, hogy amikor a népköltészetet s a régebbi korok kultúráját elemzi, és ezzel kapcsolatban a szlávok lakta legfontosabb államalakulatokról szól, a történeti Magyarországról (Hungáriáról) megfelelkezik. Bemutatja, hogy a szlávok a VI–VII. században telepedtek le a Szudéta vidéken, a keleti Alpesek táján és a Balkánon (92), de a Kárpátok medencéjéről nem szól. Két ízben is említi azokat az érdemeket, amelyeket a szláv népek Európa kulturális életében a törökök feltartásával szereztek s ezzel felújítja a „kereszténység védőbástyája” elméletet (24–25, 92), de arról, hogy ebben a harcban a régi Magyarország szláv népei az itt élő nem szlávokkal (elsősorban a magyarokkal) vállalva vettek részt, egy szót sem szól. Magyarországnak, mint államnak, mint több nép közös társadalmi és szellemi fejlődése keretének mellőzése kétféle torzítást idézhet elő.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy Kelet-Európában a XVIII. század második fele előtt a modern nemzetfogalom teljesen ismeretlen volt; az a kutató, aki a létezését e korban feltételezi, a maga gondolkodásmódját vetíti vissza a múltba. Amikor pl. Vojislav Djurić azt állítja, hogy abban a szerb népi epikában, amely már a feudalizmus előtt keletkezett, a *nemzeti* elemek régebbiek, mint a feudálisok (5), akkor a saját nemzeti gondolkodásmódjának meglétét tételezi fel a múltban, a nemzetet mint olyat megváltoztathatatlan állandónak tekinti. Ezzel a szemléletmóddal a feudalizmus Kelet-Európájának problémái megoldhatatlanok. MATL professzor tudatában van ennek s a középkor irodalmával kapcsolatban hangsúlyozza is: „Ein Spielmann, auch wenn er deutscher oder slavischer Herkunft war, war in seinem künstlerischen Werden und Wirken genauso übernational und kosmopolitisch wie heute ein berühmter Filmstar oder Konzertpianist” (37). Az alábbiakban rá szeretnénk mutatni, hogy ez a hasonlat mégsem egészen pontos. A feudalizmus korszakában a polgári kozmopolitizmus is ösmeretlen fogalom volt.

MATL könyve igen érdekes módon, rengeteg értékes adatra támaszkodva veti fel az énekmondók kérdését. Olyan egész Kelet-Európában ismert jelenségről van szó, amellyel kapcsolatban nem lehet a nem-szláv népek hasonló megnyilvánulásait említés nélkül hagyni. Erre mutat rá KOROMPAY BERTALAN gondolatébresztő tanulmánya, amely az Árpád-kori (XIII. századi) magyar

énekmondókra vonatkozó ismeretek helyes értelmezését a sokban hasonló fejlődésű orosz irodalom analógiájára kísérli meg [14]. Kelet-Európa többi népénél is előfordul, hogy a történelem sajátos fordulatai közben a népi (ill. fél-népi) énekmondók ott is fellépnek, ahol már előbb magas színvonalú kultúra virágzott. A magyar irodalomban már megvolt Balassi Bálint költészete, amikor az országot feldúló török harcok újra megteremtik azt a „miliőt”, amely az énekmondók s közönségük meglétének kedvez: a XVI–XVIII. században nemcsak magyarul, hanem az ország más nyelvein (szláv nyelveken is) szól a históriás ének a viharos eseményekről, a nép szenvedéseiről. A magyar Tinódi Sebestyén (kb. 1505–10 – 1556) ennek az énekmondó típusnak legismertebb alakja; ő számol be a szerb Kármán Demeterről is. A szlovák históriás énekek kapcsán mi mutattuk be [15], hogy közös témák és közös mondanivaló: a közös haza szeretete, aggódó féltése kapcsolja egybe a magyar s a szlovák énekesek művét. A közös témák népi hagyománnyá válnak mind a két irodalomban s az olyan nevezetes történelmi eseményeket, mint Szigetvár és Eger ostromát később, a XIX. században, a nemzeti öntudatosodás idején mind a két irodalom a magáénak vallja, magának sajátítja ki. Ember lengyen a talpán, aki meg tudja mondani, mi a „szláv” s a „nem szláv” a műfajánál fogva a német „Zeitungsgesang”-gal s más hasonló külföldi énekekkel rokon, mégis tisztán magyarországi talajon keletkezett, az itteni szörnyű történelmi eseményeket rögzítő epikában.

Az viszont bizonyos, hogy több nép közös témakincséről van szó. Anélkül, hogy most részletes felsorolásába bocsátkoznánk, itt csak egyetlenegy igen fontos tényezőjét említjük. MATL professzor csak a szlovénnel kapcsolatban említi Mátyás királyról szóló történelmi énekeket. Mátyás, a XV. század nagy uralkodója, aki a centrális királyi hatalmat az oligarchia feudális anarchiára törekvő mesterkedéseivel szemben az alsóbb osztályokra (a középnemességre, polgárságra s részben a jobbságra) támaszkodva akarta megvédeni, a nép ajkán „az igazságos”, a demokratikus uralkodó mintaképe s így egész monda-kör központi hőse lett — nemcsak a magyar folklórban, hanem mindazoknál a népeknél, amelyek érdekelve voltak. A magyaron kívül nemcsak szlovén, hanem szlovák, cseh, ukrán, román, szerb, horvát stb Mátyás-mondákat ismerünk, amelyek között nemcsak magának a nagy királynak a személye, hanem számos epikus anyag, motívum, fordulat jelent rokonságot és sokszor egyezést [16]. A szóban forgó kelet-európai népek a nemzeti ébredés korában, a XIX. század folyamán romantikus irodalmukban használták fel ezt a népi mondakincset; ekkorra már teljesen kiveszett a tudatukból, hogy *közös* hősről van szó, Vörösmarty: *Szép Ilonkájában* Mátyás a magyar, Sládkovič: *Detvanjában* pedig a szlovák nép királya.

Ez a példa jól érzékelteti, hogy valami *egységes*, valami *közös* differenciálódott itt a XIX. század folyamán *külön-külön nemzetivé*, egymástól látszólag független nemzetekhez tartozóvá. Mi volt a XV. s a XVIII. század között ez az egységes, ez a közös, amivel Kelet-Európa kultúrájának számolnia kell?

A Hunyadiak, főleg Mátyás udvara körül kialakult humanista törekvések néhány jellegzetességével szeretnénk erre a kérdésre válaszolni. MATL professzor a Konstantinápoly elesével kapcsolatos szláv énekek között két olyan latin nyelvű szerzeményt is említ, amelyek a tragikus kimenetelű várnai csatában elesett I. Ulászló királyt gyászolják; egy cseh és egy lengyel. A lengyel-

nek a szerzője az a Szánoki Gergely, aki éppen ez után a csata után barátok-
zott össze Hunyadi Jánossal s lett két fiának, Lászlónak és Mátyásnak a ne-
velője. Mily jellemző, hogy Vitéz János esztergomi érsek arra figyelmeztette
Hunyadit: gyermekeit *ne idegennel, hanem hazai nyelvű férfiúval* taníttassa.
Szánoki így került el Hunyaditól, s lett először Vitéz János tudós körének tagja,
majd leMBERGI érsek [17].

A magyar nacionalizmus történetírása szívesen vette volna, ha Vitéz e fi-
gyelmeztetéséből csak magyarnyelvűségre, magának Vitéznek a magyar érze-
lemvilágára lehetett volna következtetni. MATL fejtegetései is alátámasztják,
hogy erről szó sem lehet. Vitéz János, Mátyás király e híres humanista nevelője
és tanácsadója, aki nagyváradi [18] püspök, majd esztergomi érsek volt, két-
ségtelenül horvát származású (124). Nem volt ugyan renaissance-fejedelem s nem
egyenrangú félként voltak kapcsolatai Mátyással, mint ahogy az MATL köny-
vében olvasható (147) —, tehát semmiképpen sem lehet a „horvát–magyar kap-
csolatoknak” a modern nemzeti eszme fellépte után felállított kategóriájába
besorolni.

Ugyanilyen tévedés, ha Janus Pannonius „nemzeti” hovatartozandóságát
akarjuk a modern nemzeti eszmevilág segítségével meghatározni; e problémá-
nak még csak az sem kielégítő megoldása, ha egyszerűen azt mondjuk róla:
„horvát” („der Kroatie”). Mint nagybátyja, Vitéz János, olaszországi tanulma-
nyi éveit után, ő is Mátyás kegyeltje lett, már 26 éves korában pécsi püspökké
nevezték ki [19]. Mind Vitéz, mind Janus Pannonius etnikailag valóban horvát
származásúak, de ebből csak akkor lehetne messzemenő következtetéseket le-
vonni, ha a XV. században is a kései korok nemzeti öntudatát tételeznők
fel [20]. A magyarországi latin nyelvű humanizmus ezt még nem ismerte.
Amikor Janus Pannonius, majd utódai, Jagelló-korabeli kiadásainak előszó-
írói a „hazai szellem” produktumainak értékét hangsúlyozzák, az „*exterae
nationes*”-szel szemben [21], s amikor a költő a „hún” elnevezést önmagáról is
beszélve „*hungarus*” értelemben használja [22], akkor nem arról van szó,
mintha a maihoz hasonló „nemzeti tudata” lett volna, hanem arról, hogy az
ország vegyes etnikai összetételű uralkodó osztályához tartozott, amely egyálta-
lán nem törődött tagjai származási kérdéseivel, hanem egységes patriotizmust
vallott, amelyet a legcélszerűbb ez osztály hivatalos nyelvén, latinul „*hunga-
rus*”-nak nevezni. Magyar-e Vitéz János, Janus Pannonius vagy horvát? Csak
akkor vethetjük fel így ezt a kérdést, ha anakronisztikusan gondolkodunk és
a magunk gondolkodásmódját vetítjük vissza a múltba.

Mátyás uralkodása és udvara az a nagy kohó, amely az említett uralkodó
osztályt etnikailag még színesebbé, még változatosabbá tette. Mint fentebb —
Szánoki Gergely esetében — láttuk, Vitéz János mégis meg tudta különböztetni
a „hazai”-t az „idegen”-től. Ez utóbbiakon nyilván azokat értette, akik nem
lettek itteni patrióták, ha Mátyásnak hívei voltak is.

Szlavisztika-e, ha Mátyás korának szláv származású, latin nyelvű, „*hun-
garus*” patrióta íróiról írunk? S a kérdést csak bonyolítja, ha megemlítjük,
hogy a nagy király halála után, a Jagellók idején sem számolódott fel azonnal
ez az udvari humanista szellem s vele együtt a közös patriotizmus szelleme sem.
Budát változatlanul felkeresik külföldi tudósok is; érthető módon a csehek
száma nő meg ebben az időszakban. Csak Bohuslav Lobkovic-ot hozzuk fel
erre példaképpen, akinek budai tartózkodását MATL tévesen Mátyás idejére

teszi (142). Valójában 1502–1503-ban volt a budai királyi udvarban, tehát már II. Ulászló király uralkodása alatt [23].

Ne csak abból a szempontból említsük Verbőczy István *Tripartitum*ának kaj–horvát fordítását, hogy ez ennek a nyelvnek fontos emléke (193), hanem abból a szempontból is, hogy ez a mű, amely a Dózsa-felkelés után a magyar uralkodó osztály hatalmi pozícióját volt hivatva biztosítani, íme, továbbra is kifejezte ennek az uralkodó osztálynak a közös patriotizmusát.

Azt a közös patriotizmust, amely egyre jobban árnyalódva, az egyes korok társadalmi helyzetéhez és szellemi képéhez idomulva nagyjából a XVIII. század második feléig megtalálható, sőt, bizonyos nyomai még a modern nacionalizmus kialakulásának idején, a XIX. században is fennmaradtak. A „*natio hungarica*” fogalma — amelyet MATL csak a bécsi egyetem *sláv* eredetű hallgatóival kapcsolatban emlét (132) — elsősorban a kiváltságos osztályokat jelentette, a jogfosztottak eleve ki voltak belőle rekesztve. Mégsem mondhatjuk, hogy a XVI–XVIII. század élet-halálharcában, a népi és félnépi költészet emlékeiben, a nem-nemesi osztályok, főleg a nemzeti nyelvű kultúra hordozója, a polgári vagy népi származású értelmiség, nem vallotta szintén ezt a közös patriotizmust. Csakhogy ez a törökellenes harcok, a Habsburg-ellenes felkelések idején már csaknem kizárólag nemzeti nyelven történt. MATL professzornak igaza van abban, hogy Kelet-Európa népei nemzeti öntudatosodása a renaissance s a barokk idején indul meg; magyarországi viszonylatban főleg a barokk korszakban vagyunk e folyamat megindulásának tanúi. De a nemzeti nyelvért, s a „nemzeti” egyéb értékeiért vívott harc ebben az időben a közös patriotizmusnak itt bemutatott szellemével még nem kerül ellentmondásba; nemzeti harcnak, az itt élő nemzetiségek különválására irányuló törekvésnek a régi Magyarország területén csak a XVIII. század második felétől kezdve s főleg a XIX. század folyamán leszünk a tanúi.

A csírázó nemzetinek s a közös rendi patriotizmusnak ezt az ötvözetét a Zrínyi-család XVI–XVII. századi magatartásán is megfigyelhetjük. Mivel MATL többször említi Zrínyieket, úgy gondoljuk, végső mondanivalónk alátámasztására az ő példájukból adódó tanulságot vonjuk le.

Először a két Zrínyi-testvér: Miklós és Péter működését, illetőleg annak jelentőségét említi a *horvát humanizmus szempontjából* a XVII. században (127). Egy másik helyen Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek a fiát, Györgyöt hozza fel s Csáktornya melletti nyomdájára érdeméül tudja be, hogy a kaj-nyelvjárás irodalmi nyelvvé vált (193). A 206–207 lapon újra a Bécsújhelyen lefejezett Zrínyi Péter neve kerül elő rokonával és sorstársával, Frangepán Ferenc Kristóffal együtt [24]; Frangepánt MATL mint a horvát barokk líra úttörőjét, Zrínyi Pétert pedig mint Sziget elesének epikus alakítóját említi.

Ha nem számolnánk mindazzal, amit Mátyás korával kapcsolatban fentebb elmondottunk, akkor mindössze a magyar irodalomtörténet tényanyagának ismeretében egy kicsit meghökkentene mindaz, amit MATL a Zrínyiekről mond. Hiszen nálunk köztudomású, hogy a családnak kétségtelenül legjelentősebb tagja, Miklós, a költő (1620–1664), aki élete utolsó szakaszában (1647–1664) horvát bán volt, a XVII. századi magyar költészet legnagyobb epikus alkotásának, a *Szigeti Veszedelemnek* (*Obsidio Sigetiana*) a költője, mind hadtudományi írónak és hadvezérnek pedig az volt a jelszava, hogy: „Ne bántsát a magyart!” A *Szigeti Veszedelem* mint a nemzeti újjászületés fontos haladó

hagyománya lett a magyar írók mintaképévé a XVII–XIX. században; Ráday Gedeontól kezdve Arany Jánosig számosan foglalkoztak vele.

MATL a Zrínyiekről *csak* mint horvátokról beszél, költőnket is (Nikola Zrinski-nek aposztrofálva) mint egy horvát nyelvű Sándor-regény tulajdonosát említi (75). A család horvát eredete kétségtelen: a régi dalmát feudális De Brebirio-család leszármazottai, akik akkor hagyták el ezt a nevet s kezdtek későbbi nevükön nevezni magukat, amikor — a XIV. században — Zrin várát kapták birtokul [25]. De ha végigmegyünk a család történetén s különösen a XVI. századtól kezdve vizsgáljuk meg alaposabban egyes tagjainak felfogását és életmódját, akkor azt kell mondanunk, hogy szervesen beleilleszkednek annak a magyarországi főnemességnek az életmódjába, amelynek a vagyonszerző mohósága mellett komoly érdemei voltak a törökellenes harcban s amelyre etnikai szempontból a vegyes származás, politikai öntudat szempontjából pedig a „*natio hungarica*”-hoz való tartozás jellemző. Ezt állapíthatjuk meg Zrínyi Miklósról, a XVI. századi szigetvári hősről, de ez áll a MATL által említett Zrínyi Györgyre, valamint a híres testvérpárra, Miklósrá és Péterre is. Náluk viszont a közös *hungarus patrióta öntudatnak* érdekes színeződésével, differenciálódásával van dolgunk: amíg Miklós a magyar irodalomnak lesz európai viszonylatban is kiváló képviselője, egyik nagy művének korai alkotója, Péter ugyanezt a művet, a *Szigeti Veszedelemet* horvátra fordítja, s más jel is arra mutat, hogy inkább a horvátnyelvűség, tehát a horvát öntudatosodás felé hajlott. Legalábbis erre látszik mutatni az a tény, hogy a Zrínyi család lelkes pártfogoltja és barátja, a patrióta Vitnyédi István egy levelében azt sürgeti, hogy Péter tanítsa meg magyarra a fiát. Zrínyi Miklós és Péter: testvérek. Patriotizmusuk közös, s ha Miklós előbb meg nem hal, a sorsuk is közös lett volna; Pétert azért vitték vesztőhelyre, amire tulajdonképpen Miklós, a költő, politikus és hadvezér jött rá: a törökkel csak úgy lehet igazán leszámolni, ha az ország a Habsburgoktól is függetleníti magát. Miklóst a magyar nemzeti öntudat előfutárának tekinthetjük, Pétert a horváténak. Azért lett-e ez így, mert a két testvér nem egészen viharmentes osztozkodásánál a nagy kiterjedésű Zrínyi-birtokokból Péter kapta a tenger melléki részt, Miklós pedig a Muraközt? [27].

Azt ezzel a példával mindenesetre bizonyítottunk véljük, hogy vannak olyan szláv társadalom-, művelődés- és irodalomtörténeti jelenségek, amelyek nem érthetők meg az egykorú hasonló, párhuzamos vagy éppen ellentétes más nemzetiségű, így pl. magyar jelenségek tárgyalása nélkül. A Kárpát-medence szlávjainak múltja annyira összefonódott a magyarság múltjával, hogy csak a valamennyi itt élő nép történetének *komplex* vizsgálata vezethet a minden szempontból valóságot tükröző eredményre.

Most már csak egészen röviden hozunk elő MATL professzor gazdag anyagából néhány olyan példát, amelyek mind ezt igazolják.

Mindenekelőtt hadd említsük meg, ahogy ROBERT BROWNING nemcsak a szlávok népköltészete iránt keltette fel nyugat érdeklődését (41), *magyar antológiája* is igen fontos s a hazai (a magyar) fejlődésre is kiható műve [28]. Ez az angol író tehát még a magyarországi népek nemzeti önállósodása korában is egyben látta a délkelet-európai költészetet.

MATL professzor nagyon helyesen mutat rá szerbek és magyarok együttélésére Pannóniában; érinti VITKOVICS MIHÁLY (1779–1829) munkásságát és említi SZÉKÁCS JÓZSEF Karadžić-fordításait. Igaza van: a szerb népköltészet

a magyar népiesség fejlődésére is jótékony hatással volt (43–44). A további kutatásnak ezeket az adatokat annak a szem előtt tartásával kell majd kiegészítenie, hogy a szerbek kulturális élete Pest-Budán kezdett kialakulni a XIX. század első felében; itt alapított kulturális egyesületüket, a *Matica srpská*-t, itt jelentek meg az első folyóiratok és így tovább. Még sok kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk állapítani: mik a következményei annak, hogy a XIX. század elején még két kisvárosnak számító Pest-Budán (és nem Budapesten, ahogy a könyvben már ezzel a korszakkal kapcsolatban olvashatjuk) egyszerre több kultúra kezd bontogatni szárnyait [29]. Azt azonban már bizonyosra vehetjük, hogy — akárcsak szlovák—magyar viszonylatban — szerb—magyar viszonylatban is voltak *kétnyelvű* költők, akik a maguk nemzeti irodalmának fejlesztése mellett a két nép közötti híd építését is szemük előtt tartották [30] Az pedig, hogy a modern irodalmi nyelv kialakulása előtt egyszerre több művelt nyelv is a kultúra hordozója volt (49), nemcsak a szláv népekre, hanem valamennyi kelet-európai népre áll.

Azokat a középkori témákat sem lehet kelet-európai vonatkozásban tisztán szlávoknak nevezni, amelyekből MATL oly gazdag példatárt állított össze. Gondolatébresztő módon fejt ki egy helyen, hogy a nemzetközi — a szláv világ számára teljesen idegen — anyagok átalakulnak, nacionalizálódnak a szláv népeknél. Ez MATL könyve szerint egyes helyzetek megmásításával, nemzeti és nemzetien hangzó jelzők, szólások és fordulatok hozzáköltése útján történik (50, 178). Kelet-Európa sajátos társadalmi fejlődése következtében a feudalizmus számos jelensége — ha megmásítva, továbbfejlesztve is — fennmarad szinte egészen a XVIII. század végéig s tematikájával erősen befolyásolja a nemzeti önállósulás századát, a XIX. századot. Ebből a szempontból igen érdekes Boccaccio *Dekameronja* egyik novellájának „nacionalizálódása” Kelet-Európának — igaz — két nem-szláv népénél, s ezt mi MATL mondanivalójának illusztrálására is igen tipikusnak tartjuk. A XVI. században Gergei (Gyergyai) Albert *Árgirus királyfi* címen adaptálta a magyar irodalomba a királyi atyja aranyalmát őrző s a tündérleányért epekedő s harcoló harmadik fiú széphistóriáját; hosszú évtizedeken, sőt évszázadokon át e történet a magyar ponyvairodalom egyik legkedveltebb olvasmánya volt. Vörösmarty ebből az anyagból írta meg romantikus színművét, a *Csongor és Tündét*. Gergei verses elbeszélésének megvan az utóélete a román irodalomban is. ION BARAC a XIX. század elején úgy költötte át, hogy benne a szerelmes ifjú epekedése a szép Tündér Ilona iránt román nemzeti élt kap; a királyfi személyével Traján császárt, Tündér Ilonával pedig Erdélyt allegorizálja. S amikor a XIX. század második felének nagy román költője, EMINESCU a hatvanas években újra előveszi a témát, már mást sem lát benne, mint a román királyság s Erdély egyesítésének jelképét [31].

De a kelet-európai irodalmak rokon vonásai kidomborodnak abból is, hogy számos olyan epikus anyagot, amelyeknek meglétét MATL professzor a szláv irodalmakban mutatja be, a magyar irodalomban is megtalálunk. A *Grizeldisz* nemcsak csehül szólalt meg a XVI. században (51), Istvánfi Pál 1539-ben *Volter és Grizeldisz* címmel magyarul is feldolgozta [32], s műve hosszú ideig nagy népszerűségnek örvendett. A *Gesta Romanorum* nemcsak a szlávoknál volt moralizáló történetek forrása (62); a magyar irodalomban már az 1504-ben elhunyt Temesvári Pelbárt is merített belőle, a magyar nyelvű kódexirodalomnak pedig egyik legnépszerűbb példázata az ebből származó *Barlám és Jozafát* volt [33], amelyet a szomszédos szláv népek is jól ismertek.

A *Legenda Aurea* is közös forrás (101) [34], *Szent Elek Legendája* a cseh irodalomban a XIV. század végén (62), a magyarban a XVI. század elején bukkan fel [35]. *Salamon és Markalf* históriája a cseheknél a XVI. században jelenik meg (68–69), a magyar változat is a XVI. századból való [36]. Mind a két helyen népkönyv lett belőle. Jól alátámasztja MATL tételét a közös tárgyak meghonosodásáról, nacionalizálódásáról, hogy a cseh Markalf szatirikus tréfacsinaló, a magyar viszont együgyű paraszt, illetőleg udvari bolond. A két nép sajátos társadalmi fejlődésének tükröképe adódik ebben a különbségben: a cseh kispolgárnak más jellegű a humora, mint a falusi udvarházak magyar nemességének [37]. De ismeri a magyar irodalom a *Sándor-regényt* is (77) és így tovább. E művek szláv és magyar variánsainak összehasonlítása, közös vagy egymástól eltérő forrásaik felderítése nagyon fontos filológiai feladat lenne.

Ugyanígy ebbe a kelet-európai szintézisbe tartoznék, hogy Krakkó nemcsak a MATL-nál felsorolt nemzetek (149), hanem a magyar művelődés szempontjából is fontos középpont volt, nemcsak a lengyel irodalomnak van — főleg a nemzeti újjáéledés korában — patrióta-politikai jellege (152), ez minden kelet-európai kis nép irodalmának közös jellemvonása [38]. Az, amit MATL professzor a gótika recepciójáról mond (187), semmi esetre sem mondható kizárólagosan „nyugati szláv” jelenségnek. A mai Szlovákiának azok a városai, ahol a gótikus építészet remekei készültek: egy Bártfa, egy Lőcse ebben az időben túlnyomó részt német lakosságúak. A kassai dóm esete pedig egészen különleges; tervezőinek és építőmestereinek a neve nem maradt fenn, mindössze néhány körülötte dolgozó építő, faragó, képipró mesteré, akiknek az etnikai hovatartozását a puszta keresztnév alapján a legtöbb esetben nem lehet megállapítani. Más esetekben német és magyar mesterek neve bukkan elő, mindössze egyetlen esetben nyilvánvaló, hogy az építész cseh (Prágai Vencel) [39]. Ebben az esetben tehát megint csak az itt együtt élő, különböző származású népek közös műemlékéről van szó.

Pázmány Péter alapításai, főleg a nagyszombati (Tyrnau, Trnava) iskolák (197): — az egyetem és a nyomda is! — nemcsak a délszlávok, hanem valamennyi magyarországi, sőt keletközép-európai nép szempontjából fontosak. Ami pedig az ellenreformáció korában kialakult sajátos szláv *barokk* kultúrát illeti (203–204), arról KLANICZAY TIBOR mutatta ki ANGYAL ENDRE idevágó művéről írt recenziójában, hogy amit a szerző „szláv”-nak nevez, az több kelet-európai nép közös jellemvonása; a román és magyar kultúrával kapcsolatban mondja: „... *e nem szláv népek barokk irodalma lényegében nem különbözik a környező szláv népek barokkjától. Sőt amit — mondjuk — a horvát barokk irodalomban mint „echt slawisch” jelenséget regisztrál, az közelebbi rokonságban van a szomszédos magyarok egykorú irodalmával, mint esetleg a távolabbi ukránnal vagy oroszsal. Mindenképpen helyesebb tehát kelet-európai barokkról beszélni, ez létező kategória, s valóban vannak a kelet-európai barokk kultúrának a nyugat-európaiktól eltérő közös vonásai.*” [40].

Ezek után teljesen feleslegesnek tartjuk — mechanikus módszer is volna —, hogy MATL könyvének valamennyi fejezetén végigmenjünk s minden adódó magyar vonatkozással kapcsolatban bemutassuk mondanivalónk lényegét, azt, amit a barokkal kapcsolatban KLANICZAY fentebbi mondata oly jól kifejezett. Mindössze azt akarjuk itt rögzíteni, hogy amit MATL professzor — könyvének egyes helyein a kulturális kérdések társadalmi vonatkozásaira rámutatva — sajátos szláv létformának tart, az „Triesztől keletre” máshol is megtalálható.

Szembeállítja az archaikus életformát elhagyó nyugati „poliszokat” a szlávoknál fennmaradt ősbibb településformával (28–29), s bemutatja azt is, hogy itt Csehország és Krajna kivételével a feudalizáció s az urbanizálódás nem alakult át és nem formálódott abban a mértékben ipari társadalommá mint nyugaton (204). Ez nemcsak bizonyos konzervatív létformák továbbélését tette lehetővé, hanem a kulturális életre is erős hatással volt: ezzel magyarázza MATL professzor — igen helyesen — a barokk továbbélését is.

MENDÖL TIBOR mutatta be ennek a MATL professzor által elemzett sajátos helyzetnek a következményét: Magyarország nagy részében — s főleg az Alföldön — a nyugaton ismert urbánus települések helyett nagykiterjedésű, de inkább falusias mezővárosok alakultak ki [41], lakosságuk nagy többsége még akkor is túlnyomórészt mezőgazdasági foglalkozású volt, amikor nyugaton már rég’ megindult, sőt erős lendületre kapott az iparosodás. Nemcsak a magyar kultúrának, hanem Kelet-Európa csaknem valamennyi kultúrájának a fejlődésében megtalálhatjuk ennek a következményét: nemesi udvarházak s falusi-kisvárosi paplakok irodalma fejlődik itt ki a magyaroknál éppen úgy, mint a szlovákoknál, románoknál, szerbeknél, és így tovább. Itt a verses epika tovább él, még akkor is, amikor nyugaton már régen a regény s a novella a két uralkodó epikus forma, itt a századok folyamán kéziratoss énekeskönyvekben összegyűjtött népies dalkincs a költő ihletője, sokszor még akkor is, amikor nyugaton már a modern nagyvárosi költészet uralkodik, itt lelkes hazafiúi áldozattal kell ráerőszakolni a közönségre a nemzeti drámát akkor, amikor nyugaton a dráma már rég meghonosodott műfaj és így tovább. A kulturális élet provinciális formája magyarázza meg, hogy miért lett az európai facéciák műfaja itt a kései századokban is annyira népszerűvé (178), az anekdota Kelet-Európában még a realista szépprózájának is fontos forrása.

4. Mint láttuk, MATL professzor akkor, amikor döntő irodalmi jelenségek okát, a fejlődés motorját keresi, megvizsgálja a szóban forgó kor vagy kultúrterület társadalmi kérdéseit, s nem egyszer számunkra is igen tanulságosan hívja fel a figyelmet a gazdasági-társadalmi fejlődés s az irodalmi jelenségek összefüggésére. A marxizmussal mégis szembenállónak érzi magát. Valahányszor a marxista kutatási módszer vagy a marxista irodalomtörténészek álláspontja szóba kerül, elutasító magatartást tanúsít. Az az érzésünk, hogy azért, mert amit marxistának nevez, az a szkematizmus korszakának szimplifikáló, ma már régen túlhaladott, merev álláspontja. Komoly marxista szakember az irodalom elemzésénél ma már nem tolja előtérbe egy-egy jelenség „társadalmi, illetőleg forradalmi és nemzetpolitikai aktuális jellegét” („den sozialen bzw. revolutionären und nationalpolitischen Aktualitätscharakter”, 3.), s nem ért egyet pl. azzal sem, hogy a szlávok felvilágosodása a polgárság emancipációjának kifejeződése. A mai marxista tudomány, a reális gazdasági-társadalmi alapról kiindulva éppen azt hangsúlyozza a szlávok (és egész Kelet-Európa) felvilágosodásával kapcsolatban, hogy itt erős, ütőképes polgárság híján melyek voltak azok a társadalmi osztályok és rétegek, amelyek a kialakítandó polgári rendért harcba indultak; itt ugyanis a kolonizáció ellen és az új társadalmi rendért egyszerre folyt a harc. Ebben a küzdelemben a hiányzó vagy gyöngye polgári osztályt más társadalmi osztályok helyettesítették: nemrég I. TÓTH ZOLTÁNNAK úttörő tanulmánya alapján mutattuk be, hogy ebből a szempontból két (I.: köznemesi, II.: kispolgári értelmiségi) nemzettípus különböztethető meg ezen a tájon, feudális, illetőleg egyházi kötöttségei miatt a polgárosodás folyamatá-

ban sok ellentmondást okozva [42]. Lám, most maga MATL professzor van segítségünkre abban, hogy I. TÓTH ZOLTÁNNak ezt a megfigyelését, illetőleg az abból levont következtetést tovább finomítsuk: a nemesség s a polgári értelmiségiék mellett tisztí rétegeket és üzletembereket is talál a polgárosodás és a nemzeti öntudatosodás vezetői között (pl. a szerbeknél) s talál olyan helyzetet is, ahol „bei einer bauerlichen Grundstruktur der Bevölkerung diese Intelligenzschichten erst erwachsen mußten” (212).

Mi a magunk részéről ebből ismét csak azt a számunkra evidens tanulságot tudjuk levonni, hogy az irodalomnak s általában a művészeteknek az egyes jelenségei csakis az adott gazdasági-társadalmi rendszer alapján érthetők meg. Az egyes írók alapbeállítottsága, a művek mondanivalója, témája, művészi kifejezőmódja — ha bonyolultan és ellentmondásosan is —, de mindenképpen a gazdasági-társadalmi helyzet függvénye.

Az összehasonlító irodalomtörténetírás is csak akkor juthat a valóságnak mindenben megfelelő eredményekre, ha az egyes népek társadalmi struktúrájából és fejlődéséből kiindulva kísérli meg a párhuzamos és ellentétes jelenségek meghatározását. Ha viszont ezt az eljárásmódot fogadjuk el helyesnek, akkor a „szláv irodalom”-nak, mint egységet kifejező fogalomnak a létjogosultsága azonnal kétségessé válik. Könnyű belátni, hogy bizonyos szempontból pl. a magyarok s a horvátok, vagy a románok s a szerbek társadalmi és szellemi fejlődése sokkal közelebb áll egymáshoz, mint pl. a bolgároké s a cseheké vagy az ukránoké s a szlovéneké.

Szerintünk a szlávok irodalmának vizsgálata két esetben jogos úgy, hogy a többi környező — nem szláv — irodalmat nem vesszük figyelembe. Elsősorban akkor, ha nyelvi-formai szempontból vizsgáljuk őket; a közeli nyelvrokonásnak — természetesen — a műformát is befolyásolnia kellett. (Bár a prozódia kérdéseire ez már kevésbé áll: pl. a szavak első szótagját hangsúlyozó magyar és szlovák versben több a rokonvonás, mint pl. a szlovákban s az oroszban.) Másodsorban akkor van a szláv irodalmak kapcsolattörténeti vizsgálatának jogosultsága, ha Kollár szláv irodalmi kölcsönösség („vzájemnost”) eszméjének az elterjedését és következményeit, esetleges politikai kihatásait elemezzük. Igaz, hogy e ponton már nem tudunk mindent tisztázni, ha nem vesszük figyelembe, hogy a szlávok szomszédai, a többi kelet-európai nép is megteremti a XIX. század folyamán a maga romantikus nemzeti ábrándképét. Cirill és Metód s a Nagymorva Birodalom éppúgy az önállóságáért küzdő kis kelet-európai népek romantikus álma a múlt nagy és dicső birodalmáról, mint a románok elmélete Dácia dicsőségéről vagy a magyarok büszke dicsekvése Attila hún birodalmáról, a középkori Árpádok nagyságáról.

Minél következetesebben s minél nagyobb tudományos apparátussal vetjük fel „Trieszttől keletre” a komparatiztika kérdését, annál elkerülhetlenebb, hogy a XIX. századtól örökölt szempontokat félretéve, *egyben, egységben* vizsgáljuk Kelet-Európa irodalmi fejlődését. Semmi esetre sem azért, hogy elkülönítsük Nyugat-Európától vagy a világ más kulturális egységeitől; Kelet-Európa sajátos fejlődési törvényszerűségeivel mint önálló s a többivel mégis összefüggő egység illeszkedik bele az emberi kultúra együttesébe. Határai változhattak s módosulhattak a történelem folyamán, s magán Kelet-Európán belül is a hasonló fejlődésnek számos árnyalata, változata alakult ki. De irodalomtörténeti szempontból sohasem úgy, hogy jogunk volna külön szláv és nem-szláv kelet-európai fejlődésről beszélni.

MATL professzor rendkívül érdekes és tanulságos könyve a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatás fejlődésének fontos állomása. Véleményünk szerint anyagát és módszerét a következő nemzedéknek a teljesebb — mert a nem-szláv népekre is kiterjedő — Kelet-Európa kutatással kell tovább fejlesztenie [43].

JEGYZETEK

- [1] „Man denke, daß für *Chateaubriand* Europa bei Triest aufhört und ostwärts davon etwas Neues, der Orient beginnt.” IX.
- [2] „Denn ich teile die Überzeugung des Wiener Kunsthistorikers Max *Dvořák*, daß die völkerbindende Macht der Ideen immer wichtiger war als engstirnige nationalistische Separation, daß man das Hauptgewicht auf die übernationalen geistigen Phänomene legen muß, daß das verbindende von Kunstwerken, die der gleichen Zeit angehören und damit vom gleichen Ideengehalt erfüllt sind, stärker ist als das national Trennende.” XIII.
- [3] „Unter epischem Milieu verstehen wir das Bestehen derartiger Lebensverhältnisse, die den in den Liedern geschilderten Vorgängen, Heldenaten, Kämpfen und Leiden ihrem Gehalte nach Aktualitätscharakter verleihen, daß sich also derartige oder ähnliche Geschehnisse jederzeit erneuern können, daß der einzelne Zuhörer jederzeit in Situationen kommen kann, ähnliches zu vollbringen oder ähnliches zu erleiden...” 20.
- [4] L. RUMY KÁROLY leveleit a Weimarer Oppositionsblatt-hoz „Karlowitz in Sirmien, am 16. Januar 1820”, „den 16. März 1820” keltezéssel a weimari Goethe—Schiller Archivumban.
- [5] Vö.: VAJDA GYÖRGY MIHÁLY, A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. Világirodalmi Figyelő, 1962. 3. sz. 340—5. — SZIKLAY LÁSZLÓ, A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről. uo. 4. sz. 477—8.
- [6] Német öntudatát HORVÁTH JÁNOS is hangsúlyozza: A magyar irodalmi műveltség megszólása. Budapest, 1935. Magyar Szemle Társaság. 231.
- [7] KARDOS TIBOR, A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó. 211—2.
- [8] HORVÁTH JÁNOS i. m. 231.
- [9] KARDOS TIBOR i. m. 212.
- [10] ECKHARDT SÁNDOR, Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában. Minerva, 1931. 89—105.
- [11] MATL professzor tévesen nevezi *Kelemen László* 1790-ben keletkezett s rövid ideig működött színtársulatát „Magyar Nemzeti Színháznak” (ungarisches Nationaltheater); azt csak 1837. VIII. 22-én nyitották meg. Vö. RÉDEY TIVADAR, A Nemzeti Színház története. Bp., 1937. 9—30, 112. mell.
- [12] L. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről c., i. tanulmányunkat, 484—5, ill.: Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte. *Studia Slavica*, IX. 1—4. 1963. 319—20.
- [13] L. az 5. és 12. sz. jegyzetet.
- [14] KOROMPAY BERTALAN, A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. *Filológiai Közöny*, 1955. 3. sz., 1956. 1—2. sz.
- [15] A szlovák históriás ének problémájához. *Filológiai Közöny*, 1956. 1—2. 113—24.
- [16] Ebből a szempontból érdekes kísérlet JÁN KOMOROVSKÝ: Král Matej Korvín v ľudovej slovenskej slovesnosti (Korvin Mátyás király a prózai néphagyományban). Bratislava, Slovenská akadémia vied, 1957. 137.
- [17] Vö. TOLDY FERENC, Szánoki Gergely Magyarországon és Kallimachos történetírói hi-telessége. Új Magyar Múzeum, X. évf., II. köt. 183—93. — OLASZ JÓZSEF, Szánoki Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények, 1903. évf. 169—87.
- [18] MATL-nál tévesen: varasdi („Bischof von Varasdin”). Vitéz nem viselt magas egyházi funkciót délszláv nyelvtérületen. Váradon (Nagyvárad, Grosswardein, Oradea), ebben a ma Romániához tartozó városban volt püspök. A nagyváradi püspökségre Hunyadi János emelte. Mátyás királlyá választásának egyik fő támogatója volt, így lett esztergomi érsek. Később helytelenítette Mátyás politikáját s Janus Pannoniusszal együtt: összeesküvést szőtt ellene. HORVÁTH JÁNOS, i. m. 57—9.

- [19] MATLNÁL „Pečuj” (124.). Ugyanezt a várost a 94. l-on „Fünfkirchen”-nek írja. A magyarországi Pécs város délszláv és német nevééről van szó.
- [20] GERÉZDI RABÁN (ism.), Ivan Česmički (Janus Pannonius): Piesme i epigrami. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 2. sz. 277—80.
- [21] GERÉZDI RABÁN, A magyar világi líra kezdetei. Bp., 1962. Akadémiai Kiadó. 273.
- [22] GERÉZDI erre idézett recenziójában részletesebben, könyvében pedig rövidebben (168) tér ki.
- [23] HORVÁTH JÁNOS i. m. 230.
- [24] MATLNÁL horvát nevükön „Fran Krsto Frankopan” és „Petar Zrinyi” (Zrinski).
- [25] KLANICZAY TIBOR, Zrínyi Miklós. II., átd. kiadás. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó. 10. Tévesen származtatták a Subich-családból. KLANICZAY BÁNFI, L'origine della famiglia Zrínyi. Archivio Storico per la Dalmazia, 1934. vol. XVI—XVIII., BÁNFI, Az utolsó Zrínyi. Hadtörténeti Közlemények, 1935. 101—102. alapján mutat rá.
- [26] MATL professzor csak ezt a fordítást említi.
- [27] A Zrínyiekre vonatkozó adatokat KLANICZAY TIBOR i. m.-ből vettem: 11—12, 13, 14, 15—7, 22—3, 28, 129, 138, 302, 338—9, 344, 357—8, 533—4, 616—7, 628, 796—7.
- [28] HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. 135—7.
- [29] L. SZIKLAY, Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures hongroise et est-européennes. Dans: Littérature hongroise-Littérature européenne. Bp., 1964. 327—54.
- [30] Pl JOVAN PAČIČ. — PÓTH ISTVÁN, Egy szerb költő magyar versei. Filológiai Közlöny, 1960. 2. sz. 220—3. — Jovan Pačićs „Liedersammlung”. Studia Slavica, 1960. VI. 1—2. 145—67.
- [31] L.: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről, i. m. 497.
- [32] HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. II. kiad. Bp., 1957. 101—6.
- [33] HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Bp., 1931. 57—62, 179, 180.
- [34] Uo. 178.
- [35] Uo. 206—9.
- [36] HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. 392—4.
- [37] HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség megoszlása, 264. — A reformáció jegyében. 391. — KARDOS TIBOR, i. m. 63.
- [38] A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről, 486—8.
- [39] WICK BÉLA, A kassai Szent Erzsébet Dóm. Košice, 1936. 20—1.
- [40] KLANICZAY TIBOR, Andreas Angyal: Die slawische Barockwelt. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 1. sz. 93—4.
- [41] MENDÖL TIBOR: Alföldi városaink morfológiája. Debrecen, 1936. 1 térk. Közlemények a debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. I. — ua. Táj és ember. Bp., 1932. 1. (Kincsestár, 46.)
- [42] Vö. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről. 474—5.
- [43] A könyv rendkívül gazdag apparátusa kutatóink fokozott figyelmére tarthat igényt, mert számos olyan forrásra hívja fel a figyelmet, amelyekről nálunk vagy megfigyeltek, vagy amelyekre fel sem figyeltek. Kár, hogy a névmutató pontatlan; számos adat hiányzik belőle.

ПОДЫТОЖИВАНИЕ О ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗАХ ЗАПАДА И ВОСТОКА

Л. Сиклаи

Книга Йозеф Матл: „Европа и славяне” с необычайно богатой документацией показывает, каким образом приспособлялась культура славян в европейское развитие с древнейших времен до конца 19-го века. Руководствуясь благородным, гуманистическим стремлением, он указывает на то, насколько неправильно отделять славянские литературы от остальных европейских литератур. Он везде указывает и на те периоды, когда не только западно-европейские литературы воздействовали на славянские литературы, но и наоборот, культура славян оставляла свои следы в развитии европейских литератур. О значении книги профессора Матла лучше всего говорит то, что она вызывает читателя на споры. Задача дальнейшего исследования: выяснить вопрос о том, что немецкая куль-

тура единообразно влияла ли на культуру разных славянских народов. Если исследование исторического развития производится исходя из общественных закономерностей, то исследования нужно положить на еще более широкую основу, надо исследовать и остальные литературы Восточной Европы.

JOSEPH MATL: EUROPA UND DIE SLAWEN

Von

L. SZIKLAY

In Professor Matls Buch wird mit einer äusserst reichen Dokumentation dargelegt, wie sich die Kultur der Slawen von den ältesten Zeiten an bis zum Ende des 19. Jahrhunderts in die europäische Entwicklung einfügte. Von edlen humanistischen Absichten geführt weist der Verfasser darauf hin, wie unrichtig es ist, die slawischen Literaturen von der übrigen europäischen Literatur zu trennen. Er sucht überall auch diejenigen Perioden, in denen nicht nur die westeuropäischen Literaturen auf die slawischen einwirkten, sondern umgekehrt, auch die Kultur der Slawen ihre Spuren in der europäischen Entwicklung hinterliess. Die Bedeutung und der Gedanken erweckende Charakter des Buches wird durch nichts stärker bewiesen, als dadurch, dass es zur Diskussion anregt. Jedenfalls hat die weitere Forschung zu untersuchen ob die deutsche Kultur einheitlich und gleichartig auf die Kulturen der verschiedenen slawischen Völker eingewirkt hat. Wenn wir bei der Untersuchung der geschichtlichen Entwicklung von der Untersuchung der gesellschaftlichen Gesetzmässigkeiten ausgehen, so müssen wir unsere Forschungen auf eine noch breitere Grundlage stellen und ausser den slawischen Literaturen auch diejenige der übrigen osteuropäischen Völker in das Gebiet unserer Untersuchungen einbeziehen.

FEJEZET A BÖRZSÖNY-VIDÉK PALÓC NYELVJÁRÁSAINAK HANGTÖRTÉNETÉBŐL

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1. Ez a tanulmány mutatvány a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak XVI.—XX. századi hangtörténetéből. Tehát a helyhez kötött nyelvjárástörténetbe tartozik, s ezen belül egy nyelvjárási fonetikai jelenség helyi története, illetőleg a jelenség történetének egy nagyobb szakasza.

Az alábbiakban a *d*, *l*, *n*, *t* hangnak az utánuk álló felső és — ritkábban — középső nyelvállású palatalis magánhangzók hatására bekövetkezett, tehát asszociatív, hasonulós [1] palatalizációjával foglalkozom, mely főleg a palóc és a moldvai csángó nyelvjárások sajátossága [2].

2. Ilyen témák kutatói számára már a kezdet kezdetén világos, hogy a nyelvtörténetnek és nyelvjárástörténetnek egymással szemben csak igen szűk körű, azaz csak relatív önállósága van. Már az első felvetődő kérdésünk is szelesebb, mintsem hogy a nyelvjárástörténetbe beleygőmőszölhetnénk: ide tartozik-e a *d*, *l*, *n* és *t*-nek minden jésülése, mely középső és felső nyelvállású magánhangzó előtt megy végbe?

Semmi esetre sem, vallom én is DEMÉVEL [3]. Ismerjük a magyar hangtörténetben a jésülésnek azt a fajtáját, amely a szó végéről magánhangzó előtti helyzetbe kerülő *n*-re és *l*-re hatott [4]. Ebben a régebbi típusú változásban a jésülő mássalhangzó utáni magánhangzó minősége mellékesnek látszik, igen gyakran mély és nem is felső nyelvállású, pl.: *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos* > *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos* > *szappant* ~ *szappan* ~ *szappanyos*, sőt > *szappanyt* ~ *szappany* ~ *szappanyos*. A tö végén működő analógiás erők aztán a tö belsejében is hatni kezdenek, kiterjednek szóvégen soha nem álló hangokra is: *teknő* > *teknyő*, *nőstény* > *nyőstény* stb. Ez a változás már a XVI. század előtt is igen erős, sok helyen és sok szóalakban feltűnik, a nyelvemlékekből kimutatható és jól tipizálható [5]. Véleményem szerint a mi hasonulós „palóc” palatalizációnk a jésülésnek e régebbi eredetű fajtájával csak lazán függ össze (hogy hogyan, arról majd később szólok). Tehát elválasztásuk is, összekapcsolásuk is jogosult: dialektikus feladatot kell megoldanunk.

DEME elvégi könyvében [6] a nyelvjárási példák szétválasztását, de nem tudjuk, hogy milyen alapon. Tudniillik a nyelvjárási *keszkenyő*, *nyőstény* és *sopronyi* alak elszigetelten, önmagában véve mindkét fajtájú jésülés eseteként egyaránt fölfogható. HORGERNAK az a megállapítása, hogy a régebbi, általánosabb jellegű palatalizáció éppen a palóc nyelvjárásokban „úgy látszik, egyáltalán nincsen meg” [7], a nyelvatlász-gyűjtések tanulsága szerint téves. Érdekes, hogy noha a gyűjtésekben maga is részt vett, DEME is HORGER álláspontjára hajlik.

Azonban az, ha a kétféle jésülés mégis együtt, egy területen lenne megtalálható, még egyáltalán nem jelentené azt, hogy az „erősen produktív palatalizációs hajlam a régiek a folytatása” lenne [8], mint ő véli. Hiszen például a Börzsöny vidéki Kemence községben gyűjtött *igényés* (ritkábban *egyénés*), *ménnyő* 'megnö', (ritkábban *ménnyől*, újabban *megnnyő*) alakok nyelvjárásközi kölcsönzés által is oda juthattak, nem feltétlenül a helyi nyelvjárás saját alkotásai, saját belső fejleményei. De még ha így lenne is: az időbeli egymásutánosság és a térbeli együtt-létezés a formailag hasonló jelenségek közt még nem bizonyít mélyebb kapcsolatot.

A kétféle jésülés szétválasztásakor tehát szembe kell néznünk azzal a nehézséggel, hogy találkozunk bizonytalan határesetekkel, amelyek mindkét csoportba besorolhatók. Mégsem mondhatunk le erről a szétválasztásról. A nyelvjárási *sopronyi* alak ott, ahol mellette tömegével vannak adataink a *szappan* ~ *szappanyos*, *kentem* ~ *kenyek*, *idegent* ~ *idegeny* stb. tőváltozásra a régebbi — térbelileg általánosabb, de ma már gyengébb aktivitású — jésülés esetének minősül, ott pedig, ahol ilyen típusú váltakozás csak elvétve fordul elő, viszont hemzsegek az *Ágnyis*, *pápnai* 'paphoz', *orgonyista*, *ményistrál* alakok, jó okkal az újabb, hasonulásos (palócos) palatalizáció eredményének.

Mi a helyzet a Börzsöny vidékén? Bevegyük-e a helyi palócos palatalizáció adatai közé a *teknő*, *keszkenyő*, *igényés*, *nyőstény* féle adatokat?

Föltűnő, hogy a régebbi jésülés — legalábbis ma megfigyelhető formájában nem annyira felső, hanem inkább középső nyelvallású magánhangzók előtt következett be. Fiziológiailag és fonetikailag nyilvánvaló viszont, hogy a felső nyelvallású magas magánhangzókknak sokkal erősebb jésítő hatása van, mint a középső nyelvallásúaknak. A magánhangzók indukálta jésülés megindulását nyilván a felső nyelvallású magas magánhangzók (s ezek közül is főleg az *i* és *í*) előtt kell keresnünk. Elméletileg nyilvánvaló, hogy a többi felső (*ü* és *ű*), majd a középső nyelvallású magas magánhangzók hasonló hatása csak az *i* és *í* indukálta jésülés megerősödése után alakult ki, vagyis ha a *nyőstény* stb. formák a nyelvtörténetben korán tűnnek fel, akkor — legalábbis e korai alakjukban — elválasztandók a palócos palatalizáció jellegzetes eseteitől.

A hasonulásos palatalizáció általam vázolt kialakulási folyamatát igazolja az a palóc nyelvjárások ismerői számára közismert tény, hogy a még tipizálás nélkül összegyűjtött adatanyagban a jésülés leggyakoribb *i* és *í* előtt, ritkább *ü* és *ű*, még ritkább *é*, *é*, *ö* és *ó* előtt. Talán nem fölösleges e tényt legalább vázlatosan szemléltetnem. Földolgoztam a már említett Kemence nyelvatlasz-gyűjtésének első füzetét. Nem kívánom a nyelvi-statisztikai módszer legutóbb PAPP LÁSZLÓ által bemutatott [9] finomságait alkalmazni, csak összképet adok. Az első gyűjtőfüzet kemencei anyagában a *d*, *l*, *n* és *t* 35 különböző többeli, formáns előtti és formánsbeli helyzetben áll felső nyelvallású magas magánhangzó előtt. E harmincöt közül tizenhárom esetben a jésülés legalábbis variáns fokon kimutatható, huszonkét esetben nem. Középső nyelvallású magas magánhangzó előtt palatalizálható mássalhangzót hetvennyolc különböző szóalakváltozatban találunk. Jésülést itt csak négy alak mutat, hetvennégy pedig nem. (Mindenütt a mai irodalmi nyelvi alakhoz viszonyítottam.) A 13: 22 és a 4: 74 arányok szembeállításához nem kell további kommentár. Ha most még figyelembe vesszük azt az ellentmondást is, hogy a *Katyi*, *lagyik* félek nyelvterületünknek aránylag nem túl nagy hányadán járatosak, viszont a *keszkenyő*, *teknő*, *nyőstény* stb. szinte a magyar nyelvjárások felében, akkor, azt hiszem, teljesen indokolt, hogy

ez utóbbiakat elkülöníttem a palóc palatalizáció klasszikus eseteitől. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden összefüggést tagadnék a kétféle adatcsoport között (l. később).

A jésülésnek sok fajtája van. Azzal, hogy a két főtípust el tudjuk különíteni, még nem állapítottuk meg, hogy mi tartozik a hasonulásos palócos palatalizáció keretébe. Föl kell tennünk, hogy egyes ilyen típusú alakok bejutottak a mai nyelvi norma sáncai mögé is. Bár ezt most csak elméletileg vetettem föl, mégis felelnem kell arra: mihez viszonyítom régi nyelvjárási adataimat, melyeket tekintem nyelvjárási szintűeknek. Azokat a korszakokat vizsgálva, melyekben már van magyar nyelvi norma, mindig az egykorú normával kell őket összevetnem. Nem jelenti-e vajon ez azt, hogy a nyelvjárási alakrendszert megcsonkítom, és kizárom belőle a rendszernek a normát jelentő nyelvtípussal megegyező elemeit? Igen, ez a veszély megvan. Ez azonban nem szubjektív, hanem objektív okokra vezethető vissza, ugyanis a nyelvemlékeknek azokról az adatairól, melyek megfelelnek az egykorú nyelvi normának, azt bebizonyítani, hogy mégsem a norma nyelvtípusába tartoznak, hanem nyelvjárásiak, ma még semmiféle módszerrel, eljárással nem tudjuk. E kérdésre a történeti „ellenpéldákról” szóló fejtegetéseimben még visszatérek.

A mai nemzeti nyelvi (=irodalmi+köznyelvi) normát persze nem lehet csak úgy egyszerűen 300–400 évre visszavetíteni. Ezért a tárgyalt nyelvjárási történetével párhuzamosan tanulmányoznom kellett a nyelvi norma történetét is. Számos régi nyelvtan, nyelvkönyv és irodalmi szöveg [10] vizsgálata alapján azt állapítottam meg, hogy a *di, li, ni, ti* > *gyi, lyi, nyi, tyi* típusú változás eredményei nemcsak mai nemzeti nyelvünkben hiányoznak, hanem e változás a norma-típus kialakulásának kezdetétől, a XVI. századtól kívülrekedt a normán. Az eredményeként létre jövő nyelvi formák mindig nyelvjárási szintűek maradtak.

Talán csak a *-nyi* mértékképző látszik valamiféle *-ni* > *-nyi* változás eredményének. Ez a képző tudvalevőleg a ma *-ni* > *-nyi* alakú és csak nyelvjárási szinten élő helyhatározóragból fejlődött ki [11]. Némely apalatalis székeley alaktól eltekintve az egész magyar nyelvterületen palatalizált formában használják [12]. Ez a megállapítás természetesen nem zárja el a *-nyi* mértékképzőre vonatkozó nyelvjárástörténeti vizsgálatok útját. Nyelvjárástörténeti feladat annak megállapítása, hogy a képzőbeli jésülés melyik nyelvjárásban indult meg, és milyen nyelvjárások közvetítésével vált szinte teljesen általánossá nyelvünkben. De ha a *-nyi* mértékképzőnek van is nyelvjárástörténeti problematikája, azt mégsem állíthatjuk, hogy a palócos, hasonulásos jésülés történetébe is beilleszthető. E képző története arra mutat, hogy korai előfordulásai inkább *-né* ~ *-nyé* alakúak, ezek pedig *-něj* ~ *-nej*-re vezethetők vissza. Így nemcsak az kétséges, hogy a jésülés felső, hanem az is, hogy középső nyelvválásu magas magánhangzó előtt indult volna meg. Az sem mellékes, hogy a palócos palatalizáció általam biztosnak ítélt példáihoz képest túlságosan korán jelentek a palatalizált alakok. Általánossá válása sem csupán hangtani jelenség: nyilván azzal függ össze, hogy a korábban föltehető *-ni* ~ *-nyi* ragalak-ingadozáshoz funkcióbeli elkülönülés — a palatalizált forma képzővé válása — társult.

És itt újabb kérdéshez érkeztünk. Szabad-e összekeverni a csak fonetikai-fonológiai jellegű jésüléseket a szótani, alaktani jellegűekkel? — A *-ni* főnévi igenévképző *-nyi* változata kívülrekedt a nyelvi normán, mégsem lehet további

fontolgatás nélkül az általunk tárgyalt hasonulós palatalizáció történetébe bevonnunk. Már az is elgondolkoztathat, hogy a *-nyi* képzőváltozat a felső és részben a középső nyelvállású magas magánhangzók indukálta jésülésnél sokkalta nagyobb területen mutatkozik [13]: általános a palócon kívül a nyugati és a dunántúli nyelvjáróterületen, sőt még a délihez tartozó Csurgó vidékén is. HORGER a képzőbeli pészülést alaktani eredetűnek tartja. Véleménye szerint a *nia*, *nie* > *nya*, *nye* (pl. *innya*, *környe*) főnévi igealakból kell kiindulnunk, melyben megismételt latívusragot vél. Szerinte a *-nyi*, a *-nya*, *-nye* és a *-ni* képzőalak vegyülésének eredménye [14]. MÉSZÖLY csak abban tér el HORGER-től, hogy ő a *-nya*, *-nye* képzőváltozatban birtokos személyragot lát [15], mely később nyilván elvesztette funkcióját. A *-nyi* már némely kódexünkben is kimutatható [16]. — Talán hozzájárulok valamivel a képző történetéhez, ha megemlítem, hogy Pázmány olykor-olykor a *-ni* főváltozat mellett *-nyia*(!) mellékváltozatot is leír (mi az olvasat?), méghozzá nem egyes szám 3. személyű személyragos funkcióban! Néhány példa: Kalauz² (Pozsony, 1623) 178: *kérdeni*, *szenvedni* ~ *irnyia* 'írni'; Vasárnapi és innepi prédikációk (Pozsony, 1636) 5: *sokasodni*, 7: *apadni*, 9: *chinálni*, *építeni* ~ 4: *bínyia* 'hívnia'. Akár HORGER, akár MÉSZÖLY magyarázatát fogadjuk el, az kétségtelen, hogy a főnévi igenév *-nyi* képzőváltozata nem tartozik a hasonulós palóc palatalizáció tipikus, jellegzetes esetei közé: ezért ha nem is zárom ki egészen a tárgyalásból, emettől el kell különítenem.

3. A tárgyalandó jelenséget legelőször mai, szinkron állapotában, rendszerbeli összefüggéseiben mutatom be. E téren megelégszem a fő vonalak vázolásával. Vázlatom főleg a Nyelvatlasz négy Börzsöny vidéki kutatópontjának anyagából (s itt is az első számú gyűjtőfüzet anyagából) merít. A kutatópontok: Ipolytölgyes, Kemence, Patak, Tolmács. Saját gyűjtéseimmel, melyek Ipolytölgyes, Perőcsény, Drégelypalánk, Nagyoroszi, Diósjenő, Tolmács, Rétság, Tereske, Romhány és Felsőpetény községből valók, továbbá SZATHMÁRI ISTVÁN szívességből rendelkezésemre bocsátott kéziratos szokolyai gyűjtésével, valamint ifjú TÁLASI ISTVÁN és LÖRINCZ JENŐ [17] bernecebaráti szövegeivel legfeljebb kiegészítem, finomítom szükség esetén a képet.

A mai helyzetet vizsgálva legelőször is az derül ki, hogy itt a középső nyelvállású magas magánhangzókra még és már nincs hasonlító hatásuk. A Nyelvatlasz itt is följegyzett *igényes*, *teknő* és *mégnyő* ~ *ménnyő* 'megnő' alakjai a régebbi típusú jésülés példái közé sorolandók. A középső nyelvállású magas tövéghangzók, valamint a toldalékok ilyen hangzói nem palatalizálnak (nincs jésülés az *ütötte*, *bűnös*, *bűdös* ö-je, a *festék* stb. é-je, a *-ték*, *-tök* személyrag hangzója előtt). Nem palatalizálnak azok a felső nyelvállású magas magánhangzók sem, amelyeknek a nemzeti nyelvben középső nyelvállású felel meg: például Ipolytölgyesen: *kötiny*, *kilis* ~ *kélés* (ritkábban), *körtik* 'körték', *nígy*. Hasonló formák vannak Kemencén, Patakon és Tolmácson. Egyetlen kivételt találtam csak az átvizsgált anyagban: Patak, Tolmács: *penyész*, Kemence: *pényisz*, ritkábban *pénész* ~ de Ipolytölgyes: *pinisz*.

A nemzeti nyelvvel megegyező felső nyelvállásúak is differenciálhatók. Az *ü* és *ű* alig jésít. A Nyelvatlasz anyagából pozitív példa: Ipolytölgyes: *tükör*, régi *gyűkör*, Kemence, Patak: *tyűkör*, Tolmács: *tükör*, régi *gyűkör*. E forma máig való megőrződését talán több helyen az segítette elő, hogy a jésülés mellett zöngésedés is bekövetkezett, s általa a nyelvjárási alak némileg elszigetelődött a normáétól. Általában az *-ű* melléknévképző sem jésít, csak Patakon:

színyű 'színű' ~ Ipolytölgyes: *szinő*, ritkán *színő*, Kemence: *szinő*, Tolmács: *szinő*, *szinő*. Nem jésít az *(-ü)nk*, *(-ü)k* többes szám első személyű személyrag. Nincs jésülés a *tűz* és a *tetű* szóban — ez utóbbi végső magánhangzója itt inkább középső nyelvvállású.

A nemzeti nyelvvel megegyező helyzetű *i* és *í* hasonlító hatása sem általános és egységes. A Börzsöny nyugati, északi és keleti oldalán fekvő négy Nyelvatlasz-kutatópont anyagából készített alábbi táblázat jellemzi a helyzetet:

HASONULÁSOS (PALÓC) PALATALIZÁCIÓ *i* és *í* ELŐTT

- : csak palatalizált nyelvjárási alak
 ○ : csakis apalatalis (nem jésült) alak
 ● : palatalizált és apalatalis változatok harca

szótő, ill. nyelvi helyzet	Ipoly- tölgyes	Kemence	Patak	Tolmács
<i>dió</i>	■	■	■	■
<i>addig</i>	●	■	■	■
<i>Kati</i>	●	■	■	■
<i>dinnye</i>	●	●	■	■
<i>titeket</i>	○	○	■	●
<i>tíz</i>	○	○	○	○
<i>disznó</i>	○	○	○	○
<i>krumpli</i>	○	○	(más)	○
<i>-i</i> igei sz.-rag előtt	○	● az <i>l</i> nem jésül	○ az <i>l</i> is	● az <i>l</i> nem
<i>-ik</i> igei személyrag előtt	● az <i>l</i> nem mindig!	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem
<i>-ig</i> határozórag előtt	●	● az <i>l</i> nem	● az <i>l</i> nem	■
<i>-i</i> melléknévképző előtt	■	●	■	■
<i>-ít</i> igeképző előtt	○	○	○	○

A táblázat tanulságai: az *l* gyengébben jésít, mint a *t* vagy a *d*. (Az *n* hatásának a vizsgálatára nincs megfelelő anyagunk.) — Földrajzilag: legerősebb a palatalizálódás az északkeleti Patakon, leggyengébb a délnyugati Ipolytölgyesen.

A táblázat azt is világosan tükrözi, hogy a hasonulásos jésülés még *i* és *í* előtt is gyakran marad el, sok a negatív ellenpélda. Ezekre már korábban is utalnak egyesek. KÁLMÁN BÉLA [18] megjegyzi például, hogy a *liba*, *disznó*, *tinó* szóban ritka a teljes palatalizáció a palóc nyelvjárásterületen. A Nyelvatlasz gyűjtéseivel összhangban álló képet adnak saját, nem rendszeres gyűjtésen alapuló följegyzéseim is. A nemzeti nyelvi *é*-vel szembenálló nyelvjárási *í* és *i* indukálta palatalizációra nekem sincs sok adatom; egy idős ipolytölgyesi aszszonytól jegyeztem fel *nyíszkéltem* 'nézegettem' és *engétt'ik* 'engedték' féléket. A szintén zárt *i*-zű Peröcsényben ilyeneket már nem hallottam.

A továbbiakban néhány jelentéktelen eltérésre utalnék saját anyagom és a nyelvatlasz adatai közt. Romhányban ritka mellékváltozatként még hallható a *tyűz*. Ipolytölgyesen én csak a palatalizált *aggyig* változatot hallottam, a köznyelvihez közeledő jésületlen variánst nem. Megfigyeltem a Börzsöny vidékén nem teljes jésülést is, vagyis az *l*, *n* és *t* hangnak gyengén palatalizált variánsait: Ipolytölgyes: *t'ízbeji* 'tízben-e' (ti. évben), Peröcsény: *aszit'ük* 'azt hitük', Felsőpetény (köznyelvűsödő adatszolgáltató): *al'ig* stb. Ipolytölgyesen följegyeztem olyan alakot is, melyben az *-i* igei személyrag palatalizál: *megmérésztyi* (így! Ritka!). Peröcsényben — Kemence szomszédságában — olykor az *l* is jésül *-i* igei személyrag előtt: *emelyi* 'emeli'. — Az idézett [17] bernecebaráti gyűjtés a Nyelvatlasz kemencei anyagához hasonló, bár kissé köznyelviesebb képet rajzol. Itt eszerint az *l* nem jésül: *kibeszéli*, *kiviccöli*, *sokmindenféli*, *krumplit*, *pálinká*, *kálitkába*, *hájlik*; az *ü* és *ű* — legalábbis bizonyos toldalékok előtt — nem jésít: *keresztük*, *ugynevesztük*.

Jellege, céljai szerint a Nyelvatlasz a magyar nyelvjárások mai helyzetéről akar szinkron képet adni. De van bizonyos nyelvjárástörténeti értéke is. És ezzel elérkeztünk a jelenség történetéhez.

4. Az újkori magyar nyelvjárástörténetben kutatási módszerváltást a XVIII.—XIX. század fordulója kíván meg a vizsgálatban. A XIX. század elejéig céltudatos nyelvjárási gyűjtések szálain haladhatunk vissza. Itt a munkánk e gyűjtések, följegyzések, nyelvjárástani megjegyzések értékelése és rendszerezése. A régebbi idők azonban már csak másféle nyelvjárástörténeti forrással közelíthetők meg. Az 1800-as évek előtt a nyelvemlékekre, méghozzá a XVI. századtól kezdve a nyelvi norma hatását jobban vagy kevésbé, de mindig magukon viselő nyelvemlékekre kell támaszkodnunk.

5. A „gyűjtés-forrású” korban hozzánk legközelebb a Nyelvatlasz áll. A Nyelvatlasz főként azáltal lesz értékes a nyelvjárástörténet számára, hogy gyűjtött adatait olykor-olykor történetileg is minősíti. A minősített adatok nyelvjárástörténetileg értékes kategóriái a következők: *a*) ma még nem általánosan használt, újabb alak; *b*) ma már kevésbé használt, elavulóban levő, régies alak; *c*) régies alak egészen öreg adatközlőtől, fiatalok egyáltalán nem használják; *d*) ma már kihalt alak, aktívan nem használják, de még emlékeznek rá, hogy régen így mondták [19]. Nagy nyereség lenne számunkra, ha a négy börzsönyi kutatóponton a palóc jésülés körébe vonható formák közt találnánk ilyen minősítésűeket. Sajnos — véletlenül? — az első számú gyűjtőfüzetekben nem akadtam ilyenekre. Az anyagot 1956-ban másoltam le. A jelenség

történetére legfeljebb a fő- és mellékváltozatok mérlegeléséből lehet következtetnünk, ha az egyik variáns a normához való közeledésre utal. Az, hogy a köznyelvűsödést mutató alak a ritkább-e, vagy az az elterjedtebb, nyilván rámutat a köznyelvi behatolás mértékére. Például Kemencén *dinye* 'dinnye' a főváltózat, a < *gyinye* > már csak ritka — ismeretlen okból ritka — mellékváltózat. Az az ok természetesen egyáltalán nem ismeretlen: nem más, mint a nemzeti nyelvnek a nyelvjárási különbségeket felszámoló behatása.

A nyelvjárástörténet kutatója számára nem lehet vonzó a nagystílúság. A nyelvjárás 50–60 esztendő alatt is jelentősen megváltozhat. Tehát a ma vizsgálgató számára a századforduló gyűjtései nemcsak a könnyű kritika tárgyai — nem is kívánhatunk a régi gyűjtőktől mai tudományos szemléletet —, hanem történeti forrásanyagul is szolgálnak. Hibáik, hiányosságaik ellenére nem mellőzhetjük a régi gyűjtéseket. Sőt bár minél régebbiek, annál problematikusabban, de annál értékesebbek is nyelvjárástörténeti szempontból. Egy XIX. század eleji nyelvjárás-leírás megközelítési módjára vonatkozólag magam igyekeztem szempontokat adni [20].

Az egzakt, szilárd megállapításokhoz persze az kellene, hogy ugyanazon helyen gyűjtött, ugyanazon szóra, illetőleg nyelvi helyzetre vonatkozó adatokat állítsunk egymás mellé. Ez viszont nem mindig lehetséges: a mi esetünkben sem sikerül. De az összehasonlítás még így sem felesleges. Vizsgáljuk meg például az *i* és *í* jésítő hatását az *l*-re, összevetve a Nyelvatlasz adatait a régiekkel. Az első gyűjtőfüzet kemencei és tolmácsi anyagában — bár számos *li* hangkapcsolat fordul elő — palatalizálódást nem találunk. Ipolytölgyesen: *rëggë-tő-estélyig*; Patakon: *mëkkë-rësztölyi*, *szëgyëlyi*, *döfölyi*, továbbá ritkább mellékváltozatként *estelyig*, *rëggelyig*. A második gyűjtőfüzet pozitív adatai (számos ellenpéldával) Ipolytölgyesen: *sämlyi*, de uo. *ribizli*, *krumpli*; Patakon: *sämlyi*, *Bërlyiny*, *csiflyi* (de új alakként a régi *tengëri* 'ribizli' mellett: *ribizli*). Bernecebarátiban: *krumplit* [17]. A hasonulásos palatalizáció teremtette *ly*-ezés tehát ma a Börzsöny délnyugati és északkeleti oldalán megvan, az északkeletin és délnyugatin viszont nincs meg. A régebbi gyűjtésekből a következő kép rajzolódik ki: Helemba: *Pälyi* (Nyr. III, 431); Ipolyszalka: *ápolyít* 'ápol', *pruszlyik*, *puplyik*, *mëgböcsölyik*, *estélyi* 'esti', *fejbélyi*, *fáslyi*, *mëgszívelyik*, *vályik*, *pitylyi*, *udvarbélyi*, *gyúlyik*, *nyúlyik*, *mëgrëggelyiz* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 1910. 9, 49, 50, 58; NéprÉrt. XXX, 295); Ipolyság: *pitli*, *pruszlik*, *máliná*, *Pikulik* (gúnynév), *drábális*, *stiglinc* (Nyr. XIX, 94, 95, 188, 189, XXVI, 382, 383); Szécsény: *reklyi*, *kriplyi*, *paklyi* ~ *pertli*, *pitli*, *smirgli*, *staniecli*, *vandli* (Nyr. XXXI, 176); Kovár: *Krályi* (Nyr. XVI, 525); Vácon nincs *li>lyi* változás (NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás. NyF. 10. sz. 31, 46, 51, 60, 61, 62, 63, 74, 80 és 82). Vagyis: mind a délkeleti apalatalis góc (Vác), mind az északnyugati (Ipolyság) már 60 esztendővel ezelőtt is megvolt. E téren azóta nagyobb köznyelvűsödés nem történhetett. A *di>gyi* változást viszont már inkább befolyásolta a nemzeti nyelv, a régebbi gyűjtésekben valamivel hatékonyabbnak látszik. A *disznó* szó nyelvjárási alakjai a négy kutatóponton ma apalatalisak; Vácon (1910): *gyisznó* (i. m. 15.); Gömör és Nógrád megyében (1894): *gyisznájokát* (Nyr. XXIII, 192), sőt egyesek szerint általános palóc alak a *gyisznáo* (MTsz.). Bár a régi gyűjtéseket óvatosan kezeljük, mégis föltehető, hogy a Nyelvatlasz alakjai már köznyelvűsödés eredményei is lehetnek.

A nyelvjáráskutatás úttörőinek sokat csepuilt gyűjtései aztán további anyagot szolgáltatnak a nyelvjárástörténésznek. Vidékünk nyelvjárását elő-

szőr SZEDER FLÓRIÁN írta le 1819-ben [21]. Bár ő általában a palóc nyelvjárásról beszél, megállapításai a Börzsönytől északra fekvő falukra, Kemence, Ipolyság, Csáb és Patak vidékére szűkíthetők [20]. SZEDER megállapítja, hogy a *ti*, *tí*, *tű*-ből *tyi*, *tyí*, *tyű*, a *di*-ből *gyi* lesz mind a szó elején, mind a belsejében, mind a végén: *szeretyi*, *szeretyitek*, *szeretyik*; *Estyi* 'Isti', *Katyi*, *útyikuán* 'utacsán', *tyinó*, *tyíz*, *tyizenöt*; *tyűz*, *tyüzes*, *tyűkör*; *gyiuák* 'diák', *gyiuó* 'dió', *gyiszuó*, *aggyig*, *eggyig*, *bungyika* 'bundácska', *horgyika* 'hordócska', *kiérgyi* 'kérdi', *Köpösgyi* (szn.), *Puángyi* 'Pándi' (szn.) stb. (1819. 28, 29, 30, 39; 1835. 16, 17, 19, 24, 25, 25, 26, 27, 30). A jésülés a csonkult alakokban is megmaradhat: *Pegy* 'pedig' (1819. 40). Az *n* hasonulós jésülésére nem hoz példát, az *l*-ére azonban igen: *alyig*, *besziélyik* 'beszélnek' (1835. 27). Észreveszi az ellenpéldákat is: „Kivetetődnek ezek és az illyesek: *dísz*, *dícsiéret*, *dicsűöség*, melyekben az első szótágok nem hangzanak palócosan” (1835. 17). Néhány könnyen levonható tanulság:

Egyes eddig tett megállapításaimat SZEDER tovább valószínűsíti. A *disznó* szó régi Börzsöny-vidéki palatalis alakja az ő gyűjtésében is ottvan. A *tíz* és *tűz* *t*-je ma a négy kutatóponton már nem jésül (de. l. az én romhányi változatomat!), SZEDER korában még igen. A *tűkör*-nek Ipolytólgyesen és Tolmácson, az *addig*-nak és a *Kati*-nak Ipolytólgyesen ma már van apalatalis változata, ő még csak jésült formát közöl. Igen fontosak a *li* > *lyi* változásra mutató adatai. Ne felejtjük el, hogy gyűjtése éppen a ma e szempontból apalatalis nyelvjárású Kemence és Ipolyság környékéről származik. A régi kutató adatai azt sejtetik, hogy e két helység később (ma, illetve a századfordulón) följegyzett apalatalis alakjai újabb — nyilván köznyelvi — hatás eredményei.

A SZEDERÉVEL egykorú gyűjtésekből az is kiderül, hogy a Börzsöny vidékéhez keletről is, nyugatról is olyan nyelvjárású területek kapcsolódtak, amelyek szintén hatott a palócos, hasonulós palatizáció. A nyugatabbi Muzslán 1838-ban ilyen alakok hallhatók: *Kristyi* (*Krisztina* becéző alakja), *Istyí*, *Istyika*, *Pistyí* [22], a Karancs vidékén 1837-ben: *tyí* 'ti', *vös*, *tyíteket*, *tyítani* 'tiltani', *tyiszt*, *tyiszta*, *tyíz*, *kertyi*, *szentyi*, *érti*, *kergetyi*, *ütyi*, *pestyi*; *gyiák*, *gyió*, *ezregyik*, *másogyik*, *prégyikál*, *kezgyi*, *Bógyi* 'Boldi'; *pegy* 'pedig' [23], Gömör megyében 1819-ben: *Tyiszteletes*, *tyisztítom* [24].

6. A XIX. század elejét megelőző időszak a nyelvjárástörténeti vizsgálat „nyelvméleki forrású” kora. Utaltam rá, hogy a forrásanyag jellegének, fajtájának megváltoztatása a kutatási módszerünk megváltoztatását teszi szükségessé.

Miért? Újabb kérdéseket kell megoldanunk. Először is tisztáznunk kell, hogy alkalmas-e a nyelvméleki forrásanyag — egyelőre a nyelvi norma hatásától el is tekintve — a maga írásos volta miatt arra, hogy benne minden nyelvjárási jelenség tükröződjék. Nyilván csak korlátozott mértékben. Hangsúly- vagy hangszíntörténeti problémák megoldása ilyen forrásanyag alapján igen nehéz, bár elvileg nem lehetetlen. A hasonulós palóc jésülés nyelvméleki kimutatása nem tartozik ezek közé a legfogósabb feladatok közé. Börzsöny-vidéki nyelvjárási „anyanyelvű” tanulók írásait vizsgálva kimutattam, hogy nyelvjárásuk e jelenségét a nemzeti nyelv használatára való törekvésük ellenére is le-leírják, bár ritkábban, mint más hangtani sajátságot [25]. Ennek részben az az oka, hogy a nyelvi normát beszédükben, írásukban követni akarók mintegy „osztályozzák” nyelvjárási sajátságaikat, úgy érzik, hogy ezek a nyelvi eszménytől nem azonos mértékben ütnek el, s így nem egyformán erős az a törekvésük sem, hogy mindegyiktől megszabaduljanak. A palóc jésülést

író nyelvjárásosságának érzik maguk is. Másrészt hivatkoznunk kell itt a tárgyalt jelenség fonológiai természetére is. Tudjuk, hogy az írás inkább fonológiai, mint fonetikai jellegű [26]. Bár erről még vita folyik a fonológiai szakirodalomban [27], elképzelhető, hogy a hasonulásos jésülés eredményeként létrejövő *gy*, *ly*, *ny*, és *ty* hangok nem annyira a *GY*, *LY*, *NY*, és *TY* fonéma állományát gyarapítják, hanem esetleg továbbra is a *D*, *L*, *N* és *T* fonémák állandó (bár némileg fakultatív) helyzeti kísérő variánsai. Hasonló eset ez, mint pl. a részleges hasonulás eredménye a *színpad* szóban. A *p* előtt ejtett *m* hang nem az *M* fonéma, hanem az *N* helyzeti változata [28].

Másodszor: világosan kell látnunk, hogy a nyelvi norma (normák?) létrejötte után minden írásmű ennek (ezeknek) a hatása alatt áll [29]. A XVI. század óta nincsenek nyelvjárási nyelvm emlékeink, csak nyelvjárási elemekkel többé-kevésbé átszőtt, de a norma által előírt nyelvhasználatra törekvő írásművek. Ezt minden magyar nyelvjárástörténeti kutató tapasztalata igazolja. Én különféle levéltárakban 160 nagyobb köteg, fasciculus kiadatlan iratot jegyzeteltem ki a börsönyi nyelvjárástörténet céljaira: ennek csak egy töredékét, 1320 nyelvm emléket találtam céljaimra fölhasználhatónak, nyelvjárásosnak. De még e között az 1320 emlék között sincs egyetlen egy sem, melyben bármilyen nyelvjárás tisztán, a nyelvi norma hatásától érintetlenül mutatkozná. A felhasznált nyelvm emlékek egy részét teljes egészében lemasoltam, és csak utána céduláztam ki, másik, nagyobb részéről először közös, összefoglaló, majd egyedi cédulákat készítettem. A felhasználás első mozzanata a nyelvi normán áttörő nyelvjárásosság fölismerése, kiszűrése, kiemelése az irományból. Ezzel kapcsolatban kell állást foglalnunk az „ellenpélda”-ügyben. Tudjuk, hogy a hangtörténetben egyetlen jelenség sem érvényesül kivétel nélküli törvényszerűséggel; a nyelvjárási hangtörténetben sem! Az sem kétséges, hogy egy mai nyelvjárás-leírás nem nélkülözheti a változásnak ellenálló negatív példák közlését [30].

Tagadhatatlan, hogy az lenne a legjobb, ha történetileg is a változásnak alávetett és a változásnak ellenálló alakok szembeállításával, a fejlődés dialektikájának ilyen konkrét bizonyításával tudnánk megvilágítani a jelenségek kifejlődését. Bizonyos esetekben és korokban ez sikerülhet is. De a kutatási nehézségeket nem hallgathatjuk el. A nyelvi norma (normák?) kialakulása utáni századokban sem okoz gondot a normától eltérő nyelvjárási alakok kiszűrése, kiemelése a nyelvm emlékekből, bár ekkor már egyre több hiperurbanizmussal, nyelvi túlkompenzálással kell számolnunk. A normával megegyező nyelvjárási formákról azonban jelenleg még semmiféle módszerrel sem tudjuk bebizonyítani, hogy nem irodalmi nyelvi alakok, hanem nyelvjárásiak, és csak véletlenül azonosak az irodalmi formákkal. Tehát például az, hogy az 1682-ből, Losoncnagyfaluból való *költyi* 'költi' nyilvánvalóan nyelvjárási adat, nem vitás. De szeretnék olyan kutatót látni, aki egy ugyanebből az esztendőből való *költyi* formáról bebizonyítja, hogy az nem irodalmi nyelvi, hanem nyelvjárási jellegű. Ilyen eljáráshoz jelenleg még nem jutottunk el. Nem fedezett fel ilyen PAPP LÁSZLÓ sem [31], s ezért XVI. századi nyelvjárási hangstatisztikai eredményei, melyeket a nyelvm emlékekből kiszűrt *í-ző* és a nemzeti nyelvvel megegyező *é-ző* alakok szembeállításából kap, számomra egyáltalán nem meggyőzőek. Nem mutatnak rá a valódi nyelvjárási viszonyokra, legfeljebb az egyes nyelvm emlékek nyelvjárásosságának a mértékére egy bizonyos szempontból. Számomra az sem bizonyíték e módszer helyessége mellett, hogy a XVI. századi

északkeleti í-zés így nyert számszerű megterheltségi adatai közel járnak a jelenlegiekhez.

Nem vagyok agnosztikus. A nyelvjárástörténeti mikrofilológia előbb-utóbb nyilván meg fogja találni itt is az utat. Ez azonban igen nehéz feladat, s e módszer sikeres kidolgozásáig a XVI–XVIII. századból származó és a nyelvi normával megegyező „ellenpéldák” gyűjtését, közlését vagy akár csak számszerű emlegetését jó lelkiismerettel mellőzöm. A palóc palatalizációra néhány tucatnyi adatom van, s ezeket tengernyi nyelvemlékből emeltem ki. Még elképzelni is borzalmas számomra, hogy bennük mennyi „ellenpéldára” találtam volna! De talán még inkább elhallgattatja az ellenpéldákat dogmatikusan követelőket egy másik nyelvjárástörténeti tapasztalatom. Az igen tekintélyes átvizsgált nyelvemlékanyagnak 11%-a a XIX. század első évtizedeiből, 40%-a a XVIII. század második feléből származik. E korban — SZEDER tanúsága szerint [32] — már megvolt a *mëghál* > *mëhbál* típusú teljes hasonulás a palócban. En egyetlen adatot sem találtam rá! Mit érne, ha közölném a tengersok *mëghál*-féle ellenpéldát? Semmit! Kizárólag azt tudnánk meg belőle, hogy e nyelvjárási jelenséget már másfél évszázaddal ezelőtt a legkirívóbb provincializmusnak tekintették azok is, akik egyébként használták beszédükben az ilyen formákat.

Néhány szót a nyelvemlékeknek a palatalizációval kapcsolatos olvasati-jelölési problémáiról! A nyelvemlékekben egészen 1750-ig föl-föltűnik a cseh helyesírási rendszer hatása. Úgy is megnyilvánulhat, hogy az író *č*, *n* jeleket használ szórványosan, úgy is, hogy az intervocalis *j*-t *g*-vel jelöli (régebbi cseh helyesírási sajátág!), s ennek alapján föltehető, hogy az *l*, *n* és *t* hangnak *i* előtti jésülését is cseh hatásra hagyják jelöletlenül, hisz a következő *i* előtt a cseh és szlovák nem is olvashat jésületlen *l*, *n*, *t* mássalhangzót [33]. Például az igen erősen nyelvjárásos, 1697-ben keletkezett nagyorosi nyelvemlékben *nirfat* 'nyírfát' adat található más cseh helyesírási nyomok mellett [33].

Igen fontos feladat a nyelvjárástörténész számára a lokalizálás, a nyelvemlék helyhez kötése. Ez történhet külső és belső ismérvek alapján [34]. A jobbágynévsorokat részben kivéve, a feldolgozott nyelvemlékeknek a keletkezési helyét ismerem. Ez azonban még édeskevés a lokalizáláshoz. Az már jelentős többlet, ha meg tudom állapítani az író foglalkozását (jegyző, iskolamester, szolgabíró, megyei esküdt, lelkész stb.) vagy társadalmi helyzetét (birtokos nemes, jobbágy stb.) [35]. Újabb többlet, ha megállapítható az íróról, hogy nyelvemlék keletkezése előtt már hosszabb ideje azon a helyen tartózkodott. Móricz Frigyes nógrádverőcei jegyző például 1784-ben *Latýikban* 'ladikban' alakot ír le: már 1780-ban a községben működik. Dombay Sándor váci jegyzőnek már a nagyapja is Vácon lakott. 1781-ben *előbbenyi* és *mostanyi* formát használ. Ismerem régebbi írásait: 1773-ból a közeli Dunabogdányból, 1780-ból pedig Vácról. Veres Ferenc szolgabíró családja régi birtokos Horpácson. 1775-ben, a közeli Borsosberényben kelt irományában *delutányi* alak található. Ugyanott keletkezett több más írása is 1770–75 közt. A külső lokalizálást azonban belső, nyelvi ismérvekkel kell kiegészítenünk. A helyhez kötés így válik meggyőzővé, vagy legalábbis valószínűvé [36].

A lokalizálás általában bonyolult eljárás: kivételes jellegű e szempontból a helyi tulajdonnevek csoportja. A nem országosan ismert földrajzi nevek éppen megkülönböztető funkciójuk miatt híven őrzik a helyi nyelvjárási sajátságokat, különösen azok, melyeknek közszoói jelentéskapcsolataik már kellően

elhomályosodtak [37]. A helynevekből képzett jobbágycsaládneveknek hasonló értékük lehet, amelyet csak növel az, ha föltehető, hogy a nevek leírója számára már nem érzékelhető a családnévben rejlő helynévi alapszó. 1750-ben például Nagyoroszi plébánosa *Unyatinyi* családnévet jegyez föl (e család ekkor már régóta ott él a községben), melyben a helynévi alapszó *Unyatin* (Észak-Hont m.). Az ilyen családnév keletkezési folyamatát ismerve bizvást föltehetjük, hogy Nagyorosziban 1750-ben az *-i* melléknévképző jésítette a megelőző *n-t*. A lejegyző plébános esetleg más nyelvjárást használó egyén is lehetett. A nevet azonban legfeljebb „irodalmosíthatta” volna. Arra semmi indítéka sem lehetett, hogy a számára jelentés nélküli családnévet saját — a helyitől talán el is térő — nyelvjárásához idomítsa hangtanilag.

A helyi színezetű becenevek is magukban hordják lokalizációjukat. Például a Nógrád megyei Varsányból, 1781-ből van egy olyan emlékünck, amely egy népi párbeszédet idéz, és kétszer is említi az *Estyi* (kb. 'Isti') helybeli becenevet.

7. Adataim közül először a tulajdonnévi jellegűeket közlöm. Ezek után következnek a külső helyhez kötés mellett némileg belsőleg is lokalizálható emlékekből származók, végül azok, melyeket éppen csak keletkezési helyük lokalizál. Az egyes adatscsoportok földrajzi rendje: a Börzsöny délnyugati sarkából, az Ipoly torkolatától kiindulva az óramutató járása szerint haladok a hegység centruma körül. Ezután mutatom be a távolabb keletkezett adatokat. Az említett három nagy adatscsoport után térek ki néhány jellegzetes nyelvi túlkompenzálást mutató adatra, majd a kétes és másként is magyarázható alakokra.

a) Tulajdonnevek: Ipolytölgyes, 1773., valószínűleg a jegyző írása: *Pásztzyi* 'pásztói', *Pásztzyi parasztkapitánnak* (érdekesen rövidült forma, de adataim közt van hasonló: 1755: *Lapujti* 'lapujtói', 1733: *Paszthi* 'pásztói'. Lelőhely: Esztergomi főkápt. lt. Acta Sedis Dom. 1778/1. Bírói számad.) | Kemence, 1757. plébános: *Bogyis*, *Bolgyis* (r. kat. anyakönyv: uo. 1759-ben más írással szintén *Bogyis*; más években viszont *Boldis* alakban). A név a *Boldizsár* első két szótagjából alakult. | Uo. 1720., orsz. összeírás: *Bogyis*, *Bogyis* | Hont, 1728: *Honhiti* (olv.: *hontyi*? Esztergomi primási lt. Arch. Saec. Rationes, Drégelyi dom. 1728/25.) | Drégelypalánk, 1781., plébános: *Mulagyi* 'Mulyadi' (nem részleges hangátvevés! Vlsz. a *l* is palatalizált! R. kat. anyakönyv) | Uo. 1720: *Rágyi*, *Ragy* 'Rádi' (Országos összeírás. A név a későbbi névsorokban már *d*-vel!) | Patak, 1792: *Petyi* 'Peti' (csn.; Esztergomi primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes, 1792. báránydézsmá) | Uo., 1792: *Petyi* (uo., tizedjegyzék, 247. sz.) | Uo. 1741., Csáby János jegyző: *Harasztyi Mathé*, *Harasztyi Mátétul* (1657. évi, helyi iratok másolata; Esztergomi primási lt. Arch. Saec. Jóságkormányzóság, Óguta, Patak, Párkány) | Nagyoroszi, 1750., Pászt János plébános: *Unyatinyi* (r. kat. anyakönyv) | Rád, 1799. vlsz. nem sajátkezü jobbágyinstancia: *Partyiné* 'Parti-né' (Váci püsp. egyh. lt. Acta spons. VII/11.) | Vác, 1782., három különböző kéz: *Partyi István*, *Partyi* ~ *Parthi István* (többször; Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1782/13. sz.) | Szokolya, 1831., a XVII. sz. eleje óta itt élő család tagjainak saját kezű aláírásai: „*Lakaty* Josef m k” ~ „*Lakati* Sándor m k” (Ráday Gyűjtemény, Drégelypalánki egyházm. papi díjlevelek | Távolabbi helyekről: Naszvád ~ Szőgyén, 1570 után: *Naszwagyak* 'naszwadiak' (Esztergomi primási lt. Arch. Saec. P/35.) | Garampáld, 1792. Reviczky Mihály jegyző: *Kútyi Joseff*, *Kútyi Jóseff* (Esztergomi főkápt. lt.

Acta sedis dom. bírói számadások 1778/I. fasc.) | Kisölyved 1674., Ronják Mihály Hont megyei esküdt: *kis Eölvégjeek* 'kisölyvediek', *kis ölvégjeek*, *kis ölvédgyiek*, *kis Eölvégjen* (Eszt. primási lt. Arch. Saec. J. Metalia) | Pösténypusztá, 1752., Mocsáry György szolgabíró, közismert nógrádi nemesi család tagja: *Folyi*, *Folyi* 'Folly' (olv.: Folli = szintén ismert nógrádi nemesi család. Váci püsp. egyh. lt. Acta spons. ant.), *Benyicsky* 'Beniczky' (ugyancsak ismert nemesi családnév Nógrádban. Uo.), *Pöstyinben* 'Pösténypusztán' (az iratban 13-szor *t*-vel írva! Uo.) | Nagyzele Nógrád m., 1786: *Josephus Balyi* (Eszt. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1786.) | Varsány Nógrád m., 1781., Balás László, régi nógrádi nemesi család tagjának missilis levelében: *Estyi*, *Estyi* (kb. 'Isti': az *István* beceneve Varsányban), *Estyt* 'Istit' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1781/6. sz.). — Néhány bizonytalanabb eset: Kemence 1601: *Perezlyeny* 'Pereszlényi' (az *ye* diftongust is takarhat, sőt az *ly* apalatalis *l*-ezés túlkompenzálása is lehet), uo. 1569: *czanagy* 'Csanádi'? (Lehet pl. *Csanaki* is. OL. Regesta Decimium, B/1215/a.) | Borsmonostor Sopron m., 1527: *Koroslagy* wral 'Kőrösládi'? (LevT. I, 4),

b) Belsőleg is lokalizálható, nem tulajdonnévi adataim: Ipolytölgyes, 1773. a falu jegyzője: *utyi köcsiget* 'útiköltséget' (Eszt. főkápt. lt. Acta sedis dom. 1778/I. bírói számad.). Ebben az emlékből fordult elő a *Pásztvi* 'pásztói' alak. Kelet felé határoló értékű az erős zárt *i*-zés: *egisz*, *Révisz*, *Harangirt*, *Miszáros* stb. A legészakibb palóctól már idegen az emlék *meg hitöltettük* adata. A szórványos apalatalis *l*-ezés éppen a maival egyező alakokban fordul elő: *Helségnek*. | Drégelypalánk, 1654. Kutti (vagy Kutth) János: *adgygh* 'addig' (a jelölésre: *adgiak* 'adják', *adgya* 'adja'). Az író gyakran használ a maival egyező nyelvi sajátosságokat. (OL. Batthyányi lt. Missilisek) | Patak, 1791. jobbágyok — nem saját kezű — instanciája: „mind adig, *valamegyik*” 'valameddig' (Eszt. primási lt. Jószaégkormányzóság, Óguta, Patak, Párkány). Meglehetősen nyelvjárási emlék. | Uo., 1791., a „contribuensek” nevében: „mind adig, *valamegyik* ennek...” (Eszt. primási lt. Arch. Saec. V. Drégelyi uradalmi úriszék, 1791/28. sz.). Több maival egyező nyelvjárási vonást mutat még. | Nagyoroszi, 1838., Chebe Imre plébános: *Eszteendőbéli* (községi r. kat. anyakönyv). Uo.: *Leányval*. Ez az adat a nyugatabbi, dunántúli nyelvjárásoktól határolja el az emléket, tehát nem kell tartanunk attól, hogy jésült alakunk csak erős apalatalis *l*-ezés túlkompenzálása. | Uo., 1697., I. kéz: *Kiteskegik* 'kéteskedik, kételkedik', *tyőzbe* 'tűzbe', *cselekegyetiről* (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia). Az emlék külső-belső helyhez kötését már elvégeztem [38] | Kelecsénypusztá (Magyar-nándor Nógrád m.), 1776: *tűkörbe*, *gyűkörbe* 'tűkörbe' (uo.). Jellegetes palóc alak támogatja: *lett elsőben* 'legelőbb', de más helyi szín is akad az iratban. | Uo., 1737., a jegyző vagy iskolamester által írt jobbágyinstancia: *mindetyig* 'mindéltig, mindétig' (OL. Eszterházy cs. budapesti hitbiz. lt. Bujáki uradalom). Erős zárt *i*-zése miatt — *-irt*, *-is*, *-sig*, *-vin*, *szeginy* stb. — keletebbi nem lehet. A *Möte* 'mióta' forma is kelet felé határoló. | Kosd, 1715. Mocsáry István (ismert megyei nemescsalád tagja, hosszú ideig élt Lapujtón): *illyik* (OL. Mocsáry cs. lt.). Jellegetes, nógrádi rövid-zárt *i*-zés nazális előtt: *Petinben*, *kintelenítettünk*. Más zárt *i*-ző alak csak elvétve. | Vác, 1781., Dombay Sándor jegyző által fölvetett fassio: *Lagyikon*, *(előbbsenyi, mostanyi)* (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1781/. sz.). Palócos az emlékből a *regvel* 'reggel'. A *kérdezetetől* a távolabbi észak, északkelet felé vont határt asszociatív labializáltsággal, az *Uradot*, *tarisznymot* meg nyugat felé. | Uo. 1774: *tyűkör* (uo. 1771–74.).

Helyi-német ízü kölcsönzések: *pleiveisz, tuczet*. | Uo., 1771 előtt, ismeretlen írójú, kiadatlan, kéziratos egyházi énekgyűjtemény: *csendessegíyk* 'csendesedik' (uo.). Nyugatabbi nyelvjárású nem lehet, mert: *Teremptönköt, bennünköt*; sokkal délibb sem, mert: *Keserő, háboroságh*. Börzsöny-vidéki alak: *öveg* 'üveg'. | Uo. 1769. Száblík István szerzetes kéziratos szakácskönyve: *Anyist* 'ánizst', *Annyist* 'ua.', *ányisbúl* (Orsz. Széch. Kvt. kézirattára, QuartHung. 1313.). Nyugatabbi nyelvjárású nem lehet: *bornyú, húsvál, regvel, hajakot, Darabkakot*. Kelet és dél felé már gyengébben határol a *tövel* 'tüvel' és *gombos tót* adat. | Uo. 1765: *fől iratatyík* 'felirattatik' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1777/21. sz.). Gyenge, nagyjából a maival megegyező zárt *i*-zést és zárt *u*-zást mutató formák: *vankust* 'vánkost' | Nógrádverőce, 1785., a falu bírái nevében (nem Moricz Frigyes jegyző!): *tulajdonyityák* 'tulajdonítják' (uo. 1785.). Sokkal keletebbi nem lehet, mert: *el téveledvén, Királ* = Kő. Jellegzetes Börzsöny-vidéki alakok: *Verőczy* 'verőcei', *Szokoliak* 'szokolyaiak' stb. [39] | Uo., 1784., Moricz Frigyes jegyző: *Latyikban* 'ladikban' (uo. 1783–84.). Palóc nyelvjárási illabialitás-e, vagy keleti irodalmi nyelvi nyomok? Ez vitatható a következő adatokban: *őrelte, Különesen, ki is sűtette* 'ki is sütötte' | Kismaros, 1785: *alyig* 'alig' (uo. 1785.). Az Alföldön nincs ilyen szóvégi zöngétlenülés: *szazik* 'százig'. – Távolsági helyekről származó adatok: Nyitra, 1581: *adgyk, mygh* 'addig, míg' (OL. Berényi cs. lt.). Elégge nyelvjárásos emlék. | Rónya (Nógrád m.) 1693., Runyai Soldos Péter, helybeli nemes: *mind adgyík* 'mindaddig' (OL. Csoma cs. lt.). Közepes mértékben nyelvjárásos irat. | Losoncnagyfalu, 1682. a lakosok nevében írt beadvány: *költyi, Mentetyük* 'mentettük' (OL. Mocsáry cs. lt.). Nyugati palóc vagy dunántúli nem lehet: *fűvönköt, fejünköt, buzankot*. Uo. jellegzetes palóc alak: *akaruk* 'akarjuk'. | Karancskeszi, 1771., Kovács István megyei esküdt missilise: *admonyitionkera* (uo.). Erősen provinciális nyelvű iromány. Palóc tájszavak, pl. *Tavaszh* 'zab', fonetikai sajátosságok: *meg becsöltetéséről* stb. | Gyöngyös, 1580., a bírák nevében: *aggygh, aggygh* 'addig' (OL. Berényi cs. lt.). Erősen nyelvjárásos emlék. | Jászberény, 1695., vlsz. Sőtér Ferenc jász-kun vicekapitány: *illetyi* 'illeti' (OL. Mocsáry cs. lt.). Az Alföld felé határt von a *menyi* 'menni'. Helyi zártság. *Mustoha*.

c) Belsőleg nem lokalizálható adatok: Szügy, 1781: „Váczon Gyuszótt vett néki [ti. a pénznek], és jo summáson tótótt a Gyűszöbe...” 'tűszött, tűszöbe' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1781/79. sz.) | Nógrád, 1667., Peczi Ali spáhi?: *agik* 'addig' (OL. Kubinyi cs. kovári ágának lt.) | Onor Nyitra m., 1638., Onori Gábor: *mind agik* 'mindaddig' (OL. Berényi cs. lt.) | Felsőbölgyén Nyitra m. 1701: *illyék* 'illik' (uo.) | Szécsény, 1781., Fejér Ádám: *galyibát* 'galibát' (Nógrád m. lt. Arch. Saec. Fiscalia, 1781/51.) | Felsővarsány, 1715., a bírák nevében: *illyik* 'illik' (Esz. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. 1715.) | Rimaszombat, 1630 után, az ötvös-céh jegyzője: *tallierig* 'tallérig' (Orsz. Széch. Kvt. kézirattára, OctHung. 415.) | Csoltó Gömör m., XVI. sz. Tharchay István: *agyk, myg* 'addig, míg' (LevT. I, 150) | Lőrinci Héves m., 1721., Baytay István: *illyik* 'illik' | Jobbágyi, 1778: *gyiztelen* 'dísztelen' (Váci püsp. egyh. lt. Acta Spons. IV.) | Uo., 1701. Kis János jobbágy missilis levele: *tellyik* (a BALÁZS ÉVA szerkesztette Jobbágylevelek c. kiadvány betűhív kéziratából).

d) A jelenség meglétére közvetve mutatnak rá a nyelvi túlkompenzálás szüleményei. Ezek lehetnek csak-írásbeliek, és a beszélt nyelvben is elterjedők. Lássunk egy olyan esetet, amely beszélt nyelvi is: Ipolypásztó, 1674., Csergeő Mihály Hont megyei esküdt: „két jo *haditasnira*” 'hajításnnyira' (Esz. primási

lt. Arch. Saec. J. Metalia); az Ipoly vidékén a múlt század utolsó harmadában: *húdigál* 'hajigál', *húdigáni* 'hajigálni' (Nyr. III, 428) ~ Ipolyszalkán, 1910-ben: *hagyit* 'hajít' [40]. A régiségben nyilván beszélt nyelvi alak is volt a Szőgyén Esztergom megyei helynév apalatalis alakja. Fekete Lajos az 1570. évi török forrásokból *Magyar Szödín* és *Német Szödín* hangalakot állapít meg [41]. Megjegyzendő, hogy a török írás a *d*-t és *gy*-t jól megkülönbözteti, bár persze a magyar *gy*-t hang- és betűhelyettesítéssel *dzs* hanggal ejti és a *dzs* jelével írja le. A *d*-s kiejtést valószínűsítő történeti adataim: Magyarszőgyén, 1646., a bíró nevében: *Magiar Szödini Biro*, *Szödín* (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. P/49.); uo. 1570., a lakosok nevében írt instancia: *magyar zödymben*, *nemeth zödymben*, *magyar zödynben*, *zödynyek*, *zödynyek* (uo. P/35.); Vásárhely ~ Német-szőgyén, 1570 körül: *Nemet Swdem* 'Német-szőgyén' (uo.); Érsekivádkert, 1579., Zeódeny Máté: *Zeódeny* 'Szőgyéni' (szn.; uo.). — A következőkben egy vlsz. csakis írásban jelentkező túlkompenzálós adatcsoport tárul elénk: Legénd ~ Szécsénke, 1768., a Botka-nővérek nevében írt instancia és levél: *Andénal* 'ángyival', *Andénk* 'ángyunk', 'ángyink', *Andénkra*, *Andenkon* 'ángyunkon', 'ángyinkon' ~ *Angyink*, *Angyom*.

e) Van adatainknak egy olyan csoportja, melyben ugyan a palatalizált olvasatot kétségbe vonhatatlannak tartjuk, mégis van bennük probléma. Ugyanis a származtatásuk, vagy a XVI. századinál sokkal régibb alakjaik alapján valószínűleg nem pozitív változás történt bennük, hanem legfeljebb megőrződött a *gy*, *ly*, *ny* és *ty*. Ilyenek: Vác, 1787: *Anyicska* 'Annácska, Annuska' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszék, 1787.). Az adat vlsz. szlovák becéző alak átvétele | Drégelypalánk, 1781: *Csizmagyia* (szn.; a község r. kat. egyh. anyakönyve); Kőhidgyarmat, 1780., a falu jegyzője: *Csizmagyia* (Eszterg. főkápt. lt. Acta sedis dom. 1780/I.). A *csizmadia* szót szerb-horvát közvetítő alakból — *čizmedžija* — vettük át [42] Az átható nyelv *dzs*-jét eleinte általában *zs*-vel helyettesítette nyelvünk. Azonban éppen ezek a XVIII. századi adataink fölvetik azt a lehetőséget is, hogy egyes nyelvjárások már eleve *gy*-s hanghelyettesítéssel fogadták be ezt a szót. | Érsekivádkert, 1727., a helyi bírák nevében: „*palyenk* [!] főző fazektul” (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1727/10. sz.); Szécsénke, 1787., a bírák nevében: *palyinka főzéssel* (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia 1787/4. sz.); Vác, a XIX. sz. elején: Pályinkában (Orsz. Széch. Kvt. kéziratára QuartHung. 1313.); Herencsény Nógrád m., 1778., Tihány Imre megyei nemes missilise: „*Pályinkás Gyura*” (jobbágynév; Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia). A *pálinka* szót KNEZSA a szlovák *palenka*-ból (kiejtése: *pályenká*) származtatja [43]. Ezért itt is föltehető az aktív változás helyett a pusztas megőrződés. | Nagyoroszi, 1697., l. kéz: *pegik*, *pegyklen* 'pediglen' (Nógrád m. lt. Arch. Feud. Fiscalia); Csesztve, 1744., fassio: *pegiglen*; Ipolyvölgy, 1610., Kelecheny István: *kegikle* 'pediglen' (Váci püsp. lt. Káptalani antiqua anyag); Vízkelet Pozsony m., a XVI. sz. második felében írt jobbágyinstancia: *kegyg* (a Balázs Éva szerkesztette Jobbágylevelek című kiadvány betűhív kéziratából); Újfalu (Csallóköz), 1554: *kegig*, *kegyg* 'pedig' (MNY. II, 126–7); Garamszentgyörgy, 1776., a bírák nevében: *pegyik* (Eszterg. primási lt. Arch. Saec. V/13.); Szécsény, 1546., Vaas István levele: *kegyg*, *kegyg* (LevT. I, 35); Losonc, 1773: *pegigh* (OL. Mocsáry cs. lt.); Fülek, 1554., Janosy Pál főhadnagy: *kegyg* (MNY. VIII, 36). Bár a *pedig* és *kedig* kötőszóról hosszú vita folyt [44], ma már eldőlt a kérdés: a *gy* az eredetibb hang a *kedig* ~ *kegyik* párban. | Kemence, 1600: *petieny* 'Petényi' (szn.; OL. Regesta Decima-

lium 1215/a.); Inám, 1720: *Petyenyi* (szn.; országos összeírás); Szügy ~ Borsosberény ~ Alsópetény, 1786: *Petyéniensis* (latin), *Petyénbe* (kétszer), *Petyéniek* ~ uo. más írással: *Alsó Petinyi*; Vác, 1810: *Petyinyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, váci ispánság számadásai, 1810/3. sz.); Uo., a XVII. sz. végén: *Petyen* (Váci püsp. egyh. lt. Visit Canon. Liber III/19.). A palatalizált alak igen korán jelentkezik: 1268: „villa Peggen” (olv. *Pettyén*) [45]. Időrendileg kéri a hasonulósos palóc jésülés adatai közül.

f) Mint már utaltam rá, a palócos, hasonulósos jésülés jelenségének nincs éles határa a régebbi, szó végi helyzettel összefüggő jésülés felé. Eddigi példáink közt is akadhat, melyet talán a régebbi típusú palatalizáció példái közé kellett volna besorolnunk (*illyik*). A következőkben méginkább elképzelhető a nem az *i* által indukált jésülés, mely csak véletlenül jelenik meg éppen *i* előtt: Helemba, 1775 körül, a bírák nevében: *előbbenyi*, *előbbenyi* (Eszterg. főkápt. lt. Acta sedis dom. 1776.); Libád, 1777., a bírák nevében: *előbbenyi* (uo., 1777.); Ipolypásztó ~ Vámosmikola, 1773., uradalmi jobbágyok nevében írt instancia: *mostanyi* (OL. Eszterházy cs. bp. hitb. lt. Bujáki urad.); Dejtár, 1826., a bírák nevében: *ellöbenyi* (Eszterg. prímási lt. Arch. Saec. Jóságkormányzóság, Dejtár stb.); Borsosberény, 1775., Vörös Ferenc alszolgabíró: *delutányi* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék, 1775–77.); Berkenye, 1804., Kádár Mihály jegyző: *előbbenyi* (négyzser), *mostanyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, bírói számadások. Berkenye); Kosd, 1785., a bírák nevében: *előbbenyire* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszék, 1785.); Vác, 1791., Dudits János: *mostanyi* (Váci püsp. gazd. lt. Uradalmi iratok, kulcsári számadások, 1791/68. sz.); Uo., 1791: *előbbenyi* (uo. 1791/43.); Uo. 1781., Dombay Sándor jegyző által fölvetett fassio: *mostanyi*, *előbbenyi* (Váci püsp. gazd. lt. Űriszéki iratok, 1781/1. sz.); Szokolya, 1771., a lakosok nevében írt instancia: *előbbenyi* (OL. Eszterházy cs. bp. hitbiz. lt. Bujáki uradalom 1771/4.).

g) Adatközlésem befejezéséül néhány birtokos személyragos alakot mutatok be erről a vidékről: Drégelypalánk, 1758., Kovács Márton nevében: *Pecsétyit* (az *y* utólag betoldva! Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1757.); Érsekvadkert, 1816., Rusomberszky János nevében: *Cselégyinek* 'cseledeinek' (Esztergomi prímási lt. Arch. Saec. V. Bírói és árvaszéki számadások); Uo., 1703., Barat Miklós: „Estendőnek *kezdetyigh* 'kezdetéig' (*i* nincs az emlékből *y*-nal jelölve. Eszterg. prímási lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1703.); Balassagyarmat, 1647: *hityi szerint* (OL. Beniczky cs. lt.); Vác ~ Nógrád, 1807., Krauszdorfer Antal hajdú: *Retyin* 'rétyén' (Váci püsp. gazd. lt. Nógrádi bírói számadások); Vác, 1763. Púcz János városi jegyző által írt fassio: *ijetyiben* 'ijedtében' (uo. Űriszék, 1761–70.).

8. Az adatösszeállításból az derül ki, hogy a XVII. században már több helyen — Ipolypásztó, Drégelypalánk, Nagyoroszi és Nógrád táján — megvolt a tárgyalt jelenség, a XVIII. században pedig meglehetősen általánossá válhatott, s mind a katolikus, mind a református községekben kimutatható (például Ipolypásztón és Szokolyán is). A föltárt forrásanyag mennyisége miatt nincs jogunk azt állítani, hogy a XVI. században még nem hatott a Börzsöny vidékén a palócos jésülés. Tudniillik a kutatásaimhoz fölhasznált nyelvmélekeknek csak 40%-a (53 darab) való e századból, s e mennyiségnek is több, mint a fele távolabbi területekről. Az viszont mégis figyelemre méltó, hogy a Vácra lokalizálható és 1474-ből származó Birk-kódex szövegében palócos jésülésre valló alakot nem találtam [46]. Mivel 1474-ben a nyelvi norma megléte is kérdéses,

ha lett volna is, nem hathatott oly erősen, hogy a palatalizált alakokat teljesen kiszoríthatta volna. Persze, nem szabad megfedkezniünk a fentebb említett fonológiai tényezőről sem: könnyen meglehet, hogy a palócos palatalizáció által létrehozott alakok kiejtésekor a beszélő tudatos hangszándéka éppúgy nem jésített hangok kiejtésére irányul, mint ahogy a köznyelven beszélő számára sem tudatosul feltétlenül a részleges hasonulás. — A távolabbról származó adatok azt igazolják, hogy a palóc palatalizáció a XVII. században nemcsak a Börzsöny vidékén hat, hanem tőle mind keletre és délkeletre, mind nyugatra. Azonban ahhoz, hogy eredeti gócpontját vagy gócait föltárjam, meg kellene sokszorozni forrásanyagomat.

A bevezető részben határozottan tagadtam, hogy a tárgyalandó jésülés a régebbi magyar palatalizációnak valamiféle „kiteljesedése” volna. Ideje végre előadnom saját nézeteimet e jelenség keletkezésének és fölerősödésének okairól.

A jésülés iránti hajlamot valóban erősíthette a régebbi palatalizáció által apalatalis és palatalizált alakok közt létrehozott ingadozás. Ez az ingadozás lehetett nyelvjárásközi (pl. „A” nyelvjárás: *szappanyos* ~ „B” nyelvjárás: *szappanos*), lehetett nyelvjáráson belüli (fakultatív: *szappan* ~ *szappany* és tőtani: *szappanyos* ~ *szappan*). Mindezek az ingadozások az alakuló nyelvi normára is hatottak, s a nemzeti nyelvben is hasonló jelenségek mutatkoztak. M. Tótfalusi Kis Miklós így ír 1697-ben a tőtani ingadozásról: „Ita ny, finale accedente, n, vel t, r, z, b, h, k, etc. vix apparet in pronunciando, ut: törvént, törvéennek, törvénnre, törvénből, törvénnhez, törvénnkezem, etc. Ita solent haec et talia pronunciari; et tamen nemo accuratus scribit ita, sed radicem törvény formaliter exprimit ubique. Sic. Leánynak, Afzszonynak, leányzó, arányzom, etc.” [47]. Az ingadozás mind a nyelvjárásokban, mind a nemzeti nyelvben megvolt (a *soproni* ~ *sopronyi* párok formájában) i előtt is. A tövégről kiinduló ingadozás analógikus úton behatolt a tő belsejébe, és a nyelvi norma határain belül is *felül* ~ *fellyül*, *mellék* ~ *mellyék*, *zsemle* ~ *zsemlye*, *pálinka* ~ *pályinka*, *silling* ~ *sillying*, *zsellér* ~ *zsellyér*, *egynéhány* ~ *ennyéhány*, *nő* 'crescit' ~ *nyő*, *nőstény* ~ *nyőstény*, *kaszni* ~ *kasznai* stb. párok keletkeztek (esetleg más okoktól is támogatva) [48]. Mindezek mellett a főnévi igénévkepző olyan nagy területen hangzott palatalizált alakban, hogy még némely nyelvtanba is így jutott be [49]. Apalatalis ~ palatalis ingadozást hozott létre a j-s és j nélküli birtokos személyragos alakok együttlétezése is. Mindezek az ingadozások részben megvoltak a palóc területen is, másrészt a török dúlása következtében előálló erős nyelvjáráskeveredés, nagyarányú népmozgalom következtében jutottak el oda.

A palóc terület jelentős részén szinte évezredes a magyar—szlovák együttélés. Ennek tömeges kétnyelvűség, nagyarányú megmagyarosodás és elszlovákosodás volt a következménye. A két nép érintkezését még inkább fokozta a török hódítások által okozott erős népmozgalom. Ezt a Börzsöny vidékére vonatkozólag településtörténeti vizsgálattal is igazoltam [50]. A palóc nyelvjárással érintkező szlovákban (szlovák nyelvjárásokban) a középső és felső nyelvállású palatalis magánhangzók — az eredetileg velaris y-t kivéve — szabályosan lágyítják a megelőző palatalizálható mássalhangzót. A palóc hasonlósos palatalizáció a szlovák nyelv e vonásával fonetikailag egynemű: tagadhatatlanul annak a hatására jött létre, ez a fő ok. Ez az ok azonban csak azért hathatott, mert belső tényezők hajlamossá tették a magyar nyelvjárást a hatás befogadására. Azzal, hogy leszögezzük az idegen nyelv hangtani hatá-

sát, egyáltalán nem tettük feleslegessé a belső — településtörténeti és nyelvi — feltételeknek a vizsgálatát. Mint ahogy máshol írtam: „Nyilvánvaló, hogy a minden hangtani változást idegen hatásnak tulajdonító szemlélet metafizikus. A valóban dialektikus felfogás nem vezetheti le a változásokat csak külső hatásokból: a rendszernek önmozgása, belső mozgása van!” — De „a változások nem vezethetők le teljesen a nyelvi rendszer belső mozgásából sem, hiszen az adott rendszer másokkal is érintkezik”. S ha alapvetőnek, lényegesnek a rendszer egésze szempontjából a belső mozgást tartjuk is, felelnünk kell arra a kérdésre, hogy hogyan hat a mienkre a szomszédos nyelvi rendszer — többek közt hangtanilag [51].

Végül van néhány megjegyzésem még a tárgyalt jelenség korára vonatkozólag. Horger szerint a változás régi, XVI. század előtti voltára következtethetnénk abból, ha ki tudnánk mutatni, hogy az *-ít* igeképző *í*-je nem palatalizál. Hiszen ez esetben a jésülésnek már akkor be kellett volna fejeződnie, mikor a képző hangalakja még *-ojt ~ -ëjt* volt [52]. Adattáramban már említettem egy példát, melyben az *-ít* előtt van jésülés: Nógrádverőce, 1785: *tulajdonyityák*. A mai nyelvjárási adatok közt csak egyet találtam: Ipolyszalka, 1910: *ápolyít* [53]. Egy-egy történeti és mai adat még nem cáfolja meg eléggé hathatósan Horger gondolatmenetét, melyből az következnek, hogy a jelenség korábbi a XVI. századnál is. Az inkább elgondolkoztató, hogy az *-ít* képzőnek a Börzsöny vidékén még ma is akad néhány nyíltabb magánhangzós variánsa, bár eléggé ritkán [54]. A XVII–XVIII. századi nyelvemlékekben azonban igen gyakori itt az *-ét* képzőváltozat és Bárczinak Benkő által közölt [55] térképe a XVI. századra vonatkozólag is nyíltabb magánhangzós (*-ét*), diftongikus (*-éjt, -ojt*) és ingadozó alakú, vegyesen használt képzőformát mutat ki a Börzsöny körül. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Horger spekulatív eljárása nem ad elfogadható feleletet kérdésünkre.

Mit mondanak a mások által vizsgált nyelvemlékek? Bárczi a változást a középmagyar korban tárgyalja, de csak egyetlen kifogástalan példája van [56]. A Benkő által említett XVI. századi források [57] palatalizációt sejtető adatai pedig mind másként magyarázandók, vagy legalább másként is magyarázhatók. Mint kimutattam, a *-nyi* főnévi igenévképzőt mutató adatokat nem keverhetjük a palóc jésülés jellegzetes esetei közé, a *kegyig* kötőszó szintén kizárható, a *dicsér* igen korai jésült alakjait (JókK.) pedig a szó ismeretlen eredete miatt nem tudjuk értékelni. A GyöngySzt. *Nagy fwlyw* stb. alakjai a sok *asztaly* 'asztal', *széj* 'szél', Wind', *fabóly* 'fából', *syppoly* 'sípól' adat fényében biztosan a régebbi jésüléshez sorolandók.

A palóc palatalizációra konkrét történeti példája Demének sincs [58], úgyhogy az e tanulmányom olvasását némileg megnehezítő terjedelmes példatárat már csak a hézagpótlás szempontjából is szükségesnek tartom, sőt ki is egészíthetném a nyelvjárási történeti adatokat irodalmibbakkal (pl. Pesti: NTest. 3: *aggyg* 'addig', vö. NySz.).

Saját adataim alapján úgy látom, hogy az *i, í* stb. által indukált palatalizáció a XVI. században indult meg.

JEGYZETEK

- [1] DEME LÁSZLÓ, Nyatlfunk. 245.
- [2] HORGER ANTAL, Nyj. 102; KÁLMÁN BÉLA, MaiNyj. 26; DEME LÁSZLÓ i. m. 240—8; HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp. 1952. 19—20.
- [3] DEME LÁSZLÓ i. m. 244—5.
- [4] DEME LÁSZLÓ i. m. 243—5; BÁRCZI GÉZA, Htört.² 160, 161—2.
- [5] BENKŐ LORÁND, Ly. passim.
- [6] DEME LÁSZLÓ i. m. 244—5.
- [7] HORGER ANTAL, Nyj. 104—5.
- [8] DEME LÁSZLÓ i. m. 245.
- [9] PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp. 1963. 10—3, 71—180, további irodalom ott.
- [10] A CorpGr-on kívül még huszonnégyszáz — főleg XVIII. századi — grammatikát, nyelvtanító könyvet és proszódiai szakmunkát néztem át. Tanulmányoztam Heltai, Bornemisza Péter, Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldy György, Zrínyi Miklós, továbbá a XVIII. század számos írójának a nyelvét.
- [11] MÉSZÖLY GEDEON: NyK. XL, 298—327; D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 124—5.
- [12] Vö. például HORGER ANTAL, Nyj. 124; MTsz.
- [13] HORGER ANTAL i. m. 115—6.
- [14] Uo. 116.
- [15] MÉSZÖLY GEDEON, ÓmSzöv. 182—3.
- [16] D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 92.
- [17] MNy. LIX, 106—9.
- [18] KÁLMÁN BÉLA, Nyatlmunk. 109.
- [19] LÖRINCZE LAJOS: Nyatlmunk. 175—9; IMRE SAMU: uo. 196—7.
- [20] Nyr. LXXXV, 87—91.
- [21] SZEDER FÁBIÁN: TudGyűjt. 1819. 6. füzet 26—46; némileg bővítve, de inkább csak történelmi anyaggal: TudGyűjt. 1835. 2. füzet 3, kk. A továbbiakban csak a két évszám valamelyikét és a lapszámot közlöm.
- [22] MAJER ISTVÁN esztergomi segédlelkész egykorú kéziratos gyűjtéséből. MTA. Kézirattár, Fh. lt. 1838/65.
- [23] SZABÓ ISTVÁN: TudGyűjt. 1837. 1. füzet 47, 49, 53, 60.
- [24] B. S.: TudGyűjt. 1819. 9. füzet 59.
- [25] Nyr. LXXXII, 339; TÖRÖK GÁBOR: HtDolg. 102, 104.
- [26] LAZICZIUS GYULA, MNyTK. 33. sz. 27.
- [27] ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. Bp., 1964. 67—9.
- [28] LAZICZIUS GYULA i. m. 75—6, DEME LÁSZLÓ: MNyR. I, 83.
- [29] BÁRCZI GÉZA: MNy. XLVI, 7; PAIS, ZOLNAI, MÉSZÖLY, KNEZSA stb. vitája: I. OK. IV, 438—84; BENKŐ LORÁND: MNy. LVII, 401.
- [30] SULÁN BÉLA: MNy. I, 8—9; DEME LÁSZLÓ, NyjKérd. 88, 92, 142—3 stb.
- [31] PAPP LÁSZLÓ i. m.
- [32] TudGyűjt. 1819. 6. füzet 26—46.
- [33] L. például TÖRÖK GÁBOR, A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. NytudÉrt. 45. sz. Bp., 1964. 60—2, 63.
- [34] BENKŐ LORÁND, Nyjtört. 35—7.
- [35] TÖRÖK GÁBOR, NytudÉrt. 45. sz. 44, 46—50, 62—3.
- [36] Saját lokalizációs tárgyú írásaim: Nyr. LXXXV, 87—91; NytudÉrt. 45. sz. 63—5.
- [37] BÁRCZI GÉZA: MNy. XLIII, 88—9; KUBINYI LÁSZLÓ: Pais-Eml. 453—4; BENKŐ LORÁND: A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai (Szegeden, 1964. okt. 30-án tartott előadása).
- [38] NytudÉrt. 45. sz. 62—5.
- [39] NAGY SÁNDOR i. m. 59.
- [40] RADVÁNYI KÁLMÁN i. m. 9.
- [41] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák. Bp., 1943. 84, 85.
- [42] KNEZSA ISTVÁN, SzlJSz. I/1. 137; EtSz.; SzófSz.
- [43] KNEZSA ISTVÁN, SzlJSz. I/1. 377.
- [44] SZARVAS GÁBOR (Nyr. XVI, 34), KULCSÁR ENDRE (Nyr. XVI, 35), MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. 397), SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XXXI, 35) még a *d*-t tartotta eredetinek, BEKE ÖDÖN már a *gy*-t (Nyr. LVIII, 31). A vitát HORVÁTH KÁROLY dönti el a *gy* eredetisége javára (MNy. XLV; 54—5).

- [45] ÁUO. III, 192: idézi KNIEZSA ISTVÁN, HírTört. 45.
- [46] PUSZTAI ISTVÁN: Birk-kódex, 1474. Bp., 1960. 13—8. — Jésvült adatok: 2b: *meg fejték* 'megfeddtek' *fejiefebe* 'feddésébe', 3a: *meg fejeferé* 'megfeddésére', 4b: *meg feggni*, *meg feğ:fe* 'ere megfeddésére'. a *fedd* ige első előfordulásai gy-sek, ma is *fegyelem* (SzófSz.).
- [47] CorpGr. 625.
- [48] Vö. OklSz., NySz. — Az én Börzsöny-vidéki nyelvmélekeimben is számos régi palatalizált forma: ilyen adatom lényegesen több van, mint amennyit itt a hasonulásos palatalizáció illusztrálására közöltem.
- [49] Kövesdi Pál nyelvtanában (1686): CorpGr. 569, 571, 574
- [50] NytudÉrt. 45. sz. 4—5, 37—43, 53—7.
- [51] Uo. 54—5.
- [52] HORGER ANTAL, Nyj. 103—4.
- [53] RADVÁNYI KÁLMÁN i. m. 9, 49.
- [54] Ipolytölgyes: *taszétanám*; Kemence: *tánító*, ritkábban *tánétó* (Nyelvatlasz); Perőcsény: *keréteve*, *szoréttottuk* stb. ~ *készítenyi*, *tanító*, *emlíjtem* stb. (saját gyűjtésem).
- [55] BENKŐ LORÁND, Nyjtört. 104, térkép.
- [56] BÁRCZI GÉZA, Htört.² 162. — Apork. 183: *Harmagyk*.
- [57] BENKŐ LORÁND, Ly. 52.
- [58] DEME LÁSZLÓ i. m. 246.

ИЗ ИСТОРИИ ЗВУКОВ ВЕНГЕРСКИХ ДИАЛЕКТОВ В ОБЛАСТИ БЕРЖЕНЬ

Г. Терек

В данной статье по истории языковых явлений автор дает метод исследования, опирающийся на локализованные данные памятников языка современной венгерской исторической диалектологии. Изучение уподобляющейся палатализации, появляющейся в диалектах области Бержень, дает возможность оценке материалов Диалектологического атласа, а также более ранних диалектологических описаний. С помощью описаний. с помощью этого метода можно исследовать явления до начала 19 века. Здесь автор вынужден менять метод. Памятники языка включают в себе много новых и трудных заданий. Важнейшие из них: закрепление данных к определенному месту, влияние языковой нормы на письмо и т. д.

На основе данных, происходивших из разных источников, автор устанавливает, что явление уже в 17-ом веке существует в этой области. Оно возникло под словацким влиянием, хотя развертыванию содействовали также и внутренние языковые факторы.

EIN ARTIKEL AUS DER LAUTGESCHICHTE DER UNGARISCHEN MUNDARTEN VON DER GEGEND DES BÖRZSÖNY

Von

G. TÖRÖK

Dieses Studium gehört zum modernen Zweig der ungarischen Mundartgeschichte. Der Verfasser beschäftigt sich mit der Mundart der Gegend des Börzsöny-Gebirges. Er bietet hier die Geschichte einer mundartlichen Erscheinung — der assoziativen Palatalisation von *d*, *l*, *n*, und *t* Lauten — dieser Landschaft. Er verwirft die veraltete Forschungsmethode, die die Geschichte der Erscheinungen bloss durch spekulative Wertung der heutigen mundartlichen Formen entschleiern versucht. Es wird mit der sprachgeschichtlichen Benutzung des sich vorbereitenden ungarischen Sprachatlasses beschäftigt. Auch die 60—70 jährige Dialektbeschreibungen und Mitteilungen werden von Verfasser als mundartgeschichtliche Quellen qualifiziert. Vielfach wertvoller sind aber aus dem historischen Gesichtspunkt die frühesten Beschreibungen der ungarischen Mundarten von dem Anfang des 19. Jahrhunderts. In dieser

Disziplin braucht der Anfang des 19. Jahrhunderts einen Methodenwechsel. Vor dieser Zeit bieten sich bloss die mit mundartlichen Elementen durchwebten Sprachdenkmäler als Quellen. Mit welcher Art und Weise kann man diese Denkmäler aus 16.—18. Jh. auf mundartgeschichtliche Zwecke benützen? Wie kann man die dialektalen Sprachformen ausheben, qualifizieren und lokalisieren? Der Verfasser antwortet auf diese Fragen, und setzt daneben fest, dass die mit dem entstehenden Sprachnorm überstimmenden sprachlichen Formen aus 16.—19. Jh. man nicht als mundartliche „Gegenbeispiele“ erwerten kann. Die durch die oben benannten Quellen betrachtete assoziative Palatalisation ist in der Gegend des Börzsöny-Gebirges schon in 17. Jh. ausweisbar. Sie entstand auf die Wirkung der slowakischen Sprache, obwohl auch innere sprachliche Faktoren ihre Entstehung beförderten.

AZ ÉPÜLETEK NEVÉNEK VÁLTOZÁSA ÁSOTTHALMON

Írta: ZSOLNAI JÓZSEF

Az ásóththalmi élő földrajzi névanyag 29,87%-a épületnév, 164 névből 49. Más terület gyűjtői e névtípusból eddig kevesebbet közöltek. Lássunk néhány összehasonlító adatot! *Grabolcon* 81 földrajzi névből 1 épületnév (1,23%), *Nagyivánon* 111-ből 4 (3,60%), *Szatmárcsekén* 94-ből 6 (6,39%), *Ajakon* 235-ből 4 (1,70%), *Nyírbogdányon* 319-ből 22 (6,89%) [1].

Az eltérés okát a település jellegében kereshetjük. Községünkben a népesség száma 6542 fő. Ebből belterületen 554-en, külterületen 5988-an élnek. A szegedi járásban a legnagyobb külterületi lakossággal rendelkező község [2]. Ásóththalmomra „a túlfejlődött tanyás” település jellemző, a volt és részben még most is meglevő „nagygazda- és farmtanyákkal”. Körülöttük jöttek létre a kisemberek „szórványtanyái”. Ezek önálló, szegényes gazdasági és háztartási egységek. A belterületről, az egykori Várostantától távol, hét-nyolc km-re összetartozó településeket alkotnak a dülők mentén [3].

A névadás nem változatos, nem mutat újszerűséget. De a névhasználatban, illetve a nevek változásában mutatkozó fejlődés érdeklődésre tarthat számot. A tanyanevek szorosan összefüggnek a tanyarendszer sorsával, a tanyavilág bomlásával [4]. Azt hiszem, érdemes a változást az ország egy pontján megfigyelni, rögzíteni. Úgy tudom, hazai szakirodalmunk a kérdéssel még keveset foglalkozott, pedig szükségességét, ha nem is egészen az épületnevek vonatkozásában, SEBESTYÉN ÁRPÁD már megfogalmazta. „A mezőgazdaságban 1945 óta lefolyt, illetőleg napjainkban is zajló hatalmas változás következtében a régi névanyag tekintélyes része feledésbe megy; ezeket tehát igyekeznünk kell összegyűjteni, még kipusztulásuk előtt” [5].

Dolgozatomban előbb tipizálva bemutatom az összegyűjtött anyagot, majd a változásokról és azok okairól szólok.

Az összegyűjtött épületnevek kivétel nélkül többtagúak. A meghatározó elemek nagy része személynévi eredetű. Az épületnevekből 45 (91%). Ezek a következők: *Bandiüllés tanyája*, *Baráttanya*, *Balázstanya*, *Bencsikbolt*, *Bokortanya*, *Börcsöktanya*, *Bruknértanya*, *Cingertanya*, *Cöndörjózsi tanyája*, *Csehótanya*, *Csórébolt*, *Dobótanya*, *Földitanya*, *Fluktanya* (Kissoron), *Fluktanya* (Kissüvegen), *Gárgyántanya*, *Ivánkovicstanya*, *Jakabtanya* (Kissoron), *Jakabtanya* (Kissüvegen), *Jokatanya*, *Juránovicstanya*, *Kiritanya*, *Kiss Ferencstanya*, *Kiskezüstanya*, *Kolbászház*, *Krisztintanya*, *Maklárítanya*, *Multyántanya*, *Muskótanya*, *Öreg Cöndörtanya*, *Ötvösbolt*, *Papptanya*, *Pappzsídó háza*, *Percstanya*, *Petőfiház*, *Pirostanya*, *Salamontanya*, *Süketezredes tanyája*, *Szabóbolt*, *Szalaibolt*, *Szalmatanya*, *Szindli-Gárgyántanya*, *Vastanya*, *Vezértanya*, *Vizertanya*.

Köznévi eredetű meghatározó eleme csupán 4 épületnévnek van. (*Deszkásház, Nagyistálló, Kiskápolna, Várostantanya.*)

Az alapelemek szerint csoportosítva anyagunkat, az világlik ki, hogy a tanya alapelem az uralkodó. 49 névből 38 (77,5%). Ház alapelem 4 (7,8%), bolt alapelem 5 (9,8%), istálló és kápolna alapelem 1—1 fordul elő. A tanya alapelem 38 esetben személynévi meghatározó elemmel jelentkezik. A terület ismeretében mondhatom, ezek a személynévi meghatározó elemek itt együtt születtek az alapelemekkel. Az előforduló személynévek közül családnév: *Barát, Balázs, Bokor, Börcsök, Brukner, Cinger, Csehó, Dobó, Földi, Fluck, Gárgyán, Ivánkovics, Jakab, Juránovics, Kiri, Krisztin, Maklári, Mulyán, Muskó, Cöndör, Ötvös, Papp, Percs, Petőfi, Salamon, Szalma, Szindli-Gárgyán, Vass, Vezér, Vizner.* Ragadványnev: *Bandiüllés, Joka, Kiskezű, Piros, Süket-ezredes.* Családnév + keresztnév meghatározó elemként a tanyanevekben kétszer jelentkezik: *Cöndör Józsi, Kiss Ferenc.* A tanya alapelemhez egy esetben köznévi meghatározóelem járul. Ez *Várostantanya*, amely indirekt jelöléssel keletkezett, azaz nem az épület tulajdonsága, hanem birtoklása alapján nevezték el a tanyát. A bolt alapelemű épületnevek csak családnévvel fordulnak elő. Ezek: *Bencsik, Csóré, Ötvös, Szabó, Szalai.* A ház alapelemnél a meghatározó elem 3 esetben személynév, 1 esetben köznév, ez a *Deszkásház*, amely direkt jelöléssel keletkezett. A házat deszkakerítés veszi körül. A kápolna és istálló alapelemeknél személynév és köznév is szerepel meghatározó elemként: *Bakkápolna, Kiskápolna, Nagyistálló* [6].

Elsődleges differenciáló elemmel bővült a *Cöndörtanya* és lett belőle *Öreg Cöndörtanya*. Jelölésátvitelről két esetben tudunk. *Várostantanya* épületnévvel jelölték 1950-ig a mai *Ásotthalom* belterületét is. A *Bokortanya* nevet átvitték a tőle 3 km-re levő határőrség jelölésére [7].

A bemutatott nevek nem régiek, így helyismeret birtokában keletkezéseiket is bemutathatom. Ebből kiindulva nyomon követhetem a nevek alakulását. *Ásotthalmon* jóval több tanya van, mint ahány tanyanév. A nép tehát nem nevezett el minden tanyát, csak azokat, amelyek állandó munkalehetőséget nyújtottak, ezáltal velük gyakoribb kapcsolatban voltak. Ezzel magyarázható 36 tanyanév keletkezése. Az épületek eltérő tulajdonsága — nagysága, helyzete — csak néhány esetben lett az elnevezés alapja.

Ásotthalmon az épületnevek egy része állandósult, másik részük folyamatosan kerül a passzív névkincsbe. A nevek csak a község külterületén élnek tovább. Elsősorban a tanya és a birtokos személyrag nélküli utótagú épületnevek. A fennmaradás, állandósulás leggyakoribb oka, hogy a név továbbra is a munkahelyet jelöli. Az állami gazdaság, a borforgalmi vállalat egy-egy üzemegységét a községi tanács a régi tanyák nevével nevezi meg. Pl.: *Bokortanya, Börcsöktanya, Kiskezűtanya, Makláritanya.* Több régi név azért maradt meg, mert a környező lakosság számára tájékozódásul szolgál. Pl.: *Vass-tanya, Deszkásház.* Tájékozódásra még a lebontott tanyák nevei is fennmaradtak. Ilyenek *Öreg Cöndörtanya, Papptanya, Salamontanya.* „A zöreg Cöndörtanya mellé mönyünk szüretőni.” „A Papptanyáná tanákozunk.” „A téjesz iroda a Börcsöktanyába van a Salamontanya mellett.”

Neveink kb. 60%-a passzív névkincsbe szorult. De rákérdezéskor még a fiatalok is tudnak a helyről és a névről. Ez a jelenség a kül- és a belterületen egyaránt megfigyelhető. A belterületen a leggyakoribb eset, hogy két név él egymás mellett. A hivatalos új és a régi. Pl.: *Várostantanya* (*Ásotthalom*), *Muskó-*

tanya (Erdészeti iroda), *Bruknertanya* (Állami gazdaság), *Pappzsidó háza* (Borforgalmi Vállalat). *Várostantanya* nevünkről megjegyezzük, hogy a külterületi lakosság már csak az utótagot használja. Nem *Várostantanyára*, nem a faluba, hanem a *Tanyára* mennek az emberek.

Sok név azért kerül a passzív névkincsbe, mert az épületnek nincs jelentősége a lakosság számára. Belterületen ilyen a *Petőfibáz*. (Nem a költő emléke él a névben, a tulajdonost hívták így.) Régen bolt volt, ma lakóház. Külterületen néhány név azért szűnik meg, mert az épület eredeti szerepe megváltozott. Pl.: *Csórébolt*, *Ötvösbolt*, *Szabóbolt*. Az épületek megvannak, de már nincs bennük bolt. Sok esetben azért vesznek ki a nevek, mert az épületet lebontották. Pl.: *Cöndörjőzsi tanyája*, a *Jakabtanya Kissüvegen*. Épületnevek még egyéb okokból is a passzív névkincsbe kerülhetnek. Pl.: meghal a tulajdonos, az épület gazdát cserél, a házat kisajátították, a főúttól távolabb fekszik, így tájékozódásra nem használhatják. E tényezők együtt is jelentkezhetnek (pl.: *Viznertanya*), de külön-külön is elegendők a név kiveszéséhez.

JEGYZETEK

- [1] Magyar Népnyelv VI. 132—43. Magyar Nyelvjárások VII. 180—182; Kiss LAJOS, Régi Rétköz, 1961. 12—23, 278—91.
- [2] 1960. évi népszámlálás 3. szám. Csongrád megye és Szeged személyi és családi adatai. 1962.
- [3] ERDEI FERENC, Magyar tanyák. É. n. 142, 209.
- [4] MOCSÁR GÁBOR—TAAR FERENC, Tanyavilág — bomló világ. 1964.
- [5] Névtudományi vizsgálatok. 1960. 82.
- [6] VÖ. INCZEFI GÉZA, A földrajzi nevek tipológiájáról és vele összefüggő kérdésekről. SZTF. Tud. Közl. 1965.
- [7] VÖ. INCZEFI GÉZA, A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése. MNY. LX, 81. Dolgozatunkban a szerző által értelmezett jelölésátvitelről van szó.

ИЗМЕНЕНИЕ НАЗВАНИЙ ЗДАНИЙ В ДЕРЕВНЕ АШОТХАЛОМ

Й. Жолнаи

29,87% живого материала географических названий в деревне Ашотхалом составляют названия зданий. Из них — 91% — названия хуторов. Население называло хутора по фамилии зажиточных крестьян, дававших постоянную возможность работы. С социалистическим перестройством сельского хозяйства хутора зажиточных крестьян были перестроены или снесены. Влияние изменений ощущается и в материале названий. Приблизительно 60% названий хуторов перешло в пассивный запас названий. Остальные неизменно бытуют на хуторах. Чаще всего потому, что сельсовет называет именем старого названия хуторов ферму колхоза или совхоза расположенную в данном месте. Кроме этого сохранились и названия тех хуторов — хотя сами здания снесены — которые употребляются при ориентировке населения. Ускоряется уход названий в пассивный запас тем, что часто осуществляют два названия: официальное, новое и старое, и сносом тех зданий, которые не служили для ориентировки населения.

ÄNDERUNG DER GEBÄUDENAMEN IN ÁSOTTHALOM

Von

J. ZSOLNAI

In Ásotthalom sind 29,87% des lebenden geographischen Namenschatzes Gebäudenamen, und 91% der letzteren Namen von Einzelgehöften. Die Bevölkerung benannte diejenigen Grossbauerngehöfte, die ihr ständige Arbeitsmöglichkeit sicherten. Nach der sozialistischen Umorganisation der Landwirtschaft wurden diese Grossbauerngehöfte umgebaut oder niedrigerissen. Die Wirkung dieser Änderung zeigt sich auch im Namenschatz. Etwa 60% der Gehöftnamen wurde in den passimen Namenschatz verdrängt; der Rest stabilisierte sich und lebt in der Peripherie weiter, meistens deshalb, weil einzelne Betriebseinheiten der Staatsgüter oder der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften von den Gemeinderäten mit den alten Gehöftnamen bezeichnet werden. Ausserdem haben sich diejenigen Gehöftnamen stabilisiert, die die Bevölkerung — trotz des Abtragens der Gehöfte — weiterhin zur Orientierung benützt. Die Passivierung beschleunigend wirkt der Umstand, dass oft zwei Namen nebeneinander leben, der amtliche neue und der alte, sowie das Niederreißen von Gebäuden, die von der Bevölkerung zur Orientierung nicht benützt wurden.

III. TÖRTÉNELEM

РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ В ВЕНГРИИ СЕРЕДИНЫ 20-Х ГОДОВ XX В. В ОСВЕЩЕНИИ СОВЕТСКОЙ ПЕЧАТИ*

И. М. ГРАНЧАК

В истории венгерского рабочего движения середина 20 г. XX в. занимает довольно важное место. Весной 1925 г. усилилось оппозиционное движение в рядах Социал-демократической партии Венгрии (СДП), вследствие чего от нее отделилось левое крыло и образовалась самостоятельная революционная партия рабочего класса — Социалистическая рабочая партия Венгрии (СРПВ). Летом 1925 г. увенчалась успехом многолетняя героическая борьба венгерских коммунистов за воссоздание Коммунистической партии Венгрии (КПВ). На I съезде КПВ, состоявшемся 18—21 августа 1925 г. в Вене, были приняты марксистско-ленинские решения по основным вопросам стратегии и тактики классовой борьбы, положившие начало новому этапу в истории венгерского коммунистического движения. Тесное сотрудничество КПВ и СРПВ в борьбе против хортистского режима за коренные интересы рабочего класса, за укрепление единства действий рабочих и крестьян — это одна из самых ярких страниц в истории венгерского рабочего движения, пример единения коммунистов и левых социал-демократов в борьбе против буржуазно-помещичьего строя.

Активизация рабочего движения весной и летом 1925 г. вызвала панику среди правящих классов Венгрии. Правительство бросило всю силу карательных органов на преследование КПВ и СРПВ. В стране были проведены массовые аресты, начались судебные процессы. Многим коммунистам и революционным социалистам угрожала смертная казнь. Но в защиту венгерских революционеров стала вся прогрессивная Европа, международный пролетариат и его детище — Страна Советов. Советская периодическая печать, отражая подлинные чувства советских людей, проявлявших исключительный интерес к развитию революционного движения в Венгрии, широко печатала сообщения о жизни и борьбе венгерского рабочего класса, о деятельности КПВ, о движении солидарности с венгерским рабочим классом. Эти сообщения отражают отношение советских людей к событиям в Венгрии, их солидарность с борющимися венгерским пролетариатом. Вместе с тем, они являются весьма ценным источником по истории венгерского коммунистического и рабочего движения.

В советской историографии данная тема еще не была предметом исследования. О рабочем движении в Венгрии в 1925 г. говорится в общих чертах только в коллективных работах советских историков и в монографии В. Израельяна и Л. Нежинского [1].

Историки ВНР уделяют значительное внимание изучению истории венгерского рабочего движения в первые годы временной частичной стабилизации капитализма. Кроме общих очерков, в которых довольно обстоятельно освещено рабочее движение в 1925 г., [2] в венгерской историографии имеются специальные статьи и монографии, посвященные образованию СРПВ и восстановлению КПВ, их совместной борьбе против буржуазно-помещичьего строя. Однако, в этих работах не использованы данные советской печати, не достаточно раскрыто движение солидарности международного пролетариата в защиту венгерских революционеров.

Задачей настоящего сообщения является показать, как советская периодическая печать освещала рабочее движение в Венгрии в 1925 г., как советский народ, строивший фундамент социализма, выступил на защиту венгерских коммунистов и левых социалистов, как советская печать помогала разоблачать грубые измышления буржуазной и право-социалистической прессы, якобы „враждебных” действиях венгерских патриотов, направленных на подрыв венгерского государства.

* Az ungvári (Szovjetunió) Tudományegyetem és főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

Следует учесть, что советские центральные газеты „Правда” и „Известия” имели довольно широкое распространение в странах Европы и их выступления в защиту венгерских революционеров, правдивые сообщения о развитии классовой борьбы имели огромное значение для развития движения солидарности с борющимся против хортистского режима венгерским народом.

Автором использованы материалы периодической печати, хранящиеся по отдельным тематическим группам в архиве Института истории АН СССР. Поэтому считаем необходимым ссылаться преимущественно на фонды архива Института и только в отдельных случаях — непосредственно на газеты „Правда” и „Известия”

При изучении материалов советской прессы о рабочем движении в Венгрии в 1925 г. следует учесть, что они носили в некоторой степени односторонний характер. Это объясняется тем, что коммунистическая партия находилась на нелегальном положении и всестороннее освещение ее деятельности было бы только наруку хортистским сыщикам, день и ночь следившим за коммунистами. О Коммунистическом движении говорилось только то, что не могло быть использовано врагом.

Наиболее обстоятельно освещалась деятельность легальных организаций венгерского рабочего класса в первую очередь социал-демократической партии и профсоюзов. Внимание всей общественности Венгрии было приковано к острой внутрипартийной борьбе в рядах социал-демократической партии и в профсоюзах, крайне обострившейся в начале 1925 г. [4]. Ссылаясь на сообщения корреспондентов прогрессивной печати Германии, Австрии и Франции, советские газеты „Правда” и „Известия” и другие систематически освещали причины, обострившие борьбу, знакомили советских читателей с платформой левых социал-демократов. Внутрипартийная борьба обострилась в связи с опубликованием руководством социал-демократической партии, договора между СДП и правительством, известного в литературе под названием „пакт Бетлена — Пеера”, подписанного еще в 1921 году [5]. Газета „Правда” отмечает, что лидеры СДП на протяжении почти четырех лет скрывали от народа текст соглашения, ибо боялись роста возмущения. Газета излагает краткое содержание пакта Бетлена — Пеера и отмечает, что все его условия очень низкие, прямо предательские. В них один смысл — служение режиму Хорти [6]. „Правда” заключает, что текст соглашения вызвал возмущение не только среди рабочего класса самой Венгрии, но и за границей [7]. Советская общественность также решительно осудила предательство лидеров венгерских социал-демократов, их служение фашистскому режиму Хорти.

Левое крыло венгерской социал-демократической партии усилило борьбу против предательства правых лидеров, требуя пересмотра программы, отказа от сотрудничества с хортистами и переход на позиции классовой борьбы. Оппозиционное движение усилилось и в рядах профсоюза. Советская пресса сообщала о развитии оппозиционного движения и о мероприятиях правых лидеров, которые, опираясь на поддержку жандармско-полицейских властей, начали исключать левых из рядов партии и профсоюзов [8]. Орган СДП газета „Непсава” 26 января 1925 г. в передовой статье открыто заявила: „Пусть недовольные организуют новую партию, если им не нравится у нас”.

По просьбе руководства оппозиции положением в СДП Венгрии занялся Исполком II. Интернационала. Для рассмотрения противоречий между правыми и левыми в рядах венгерской социал-демократии была создана на паритетных началах специальная комиссия, заседавшая в Вене. Советская печать подробно информировала читателей о ходе работы Комиссии, ее оценках положения в СДП, об отношении правительства Венгрии к решениям конфликтного органа. Советские газеты выделяли те места из решения Комиссии, где указывалось, что „... договор 1921 года противоречит традициям рабочего движения” [9]. Значит, даже авторитетная комиссия II. Интернационала, как отмечали газеты, по своему осудила политику правого руководства венгерской СДП. Правда, комиссия тут же утверждала, что оппозиция, действуя в принципе правильно, за последнее время перешла границы деловой критики и занялась личными нападками на руководство СДП. Комиссия вынесла решение не удовлетворившее ни одну, ни другую сторону. Но и такое половинчатое решение не нравилось премьеру Бетлену, который в одном из своих выступлений решительно осудил вмешательство Исполкома II. Интернационала в дела СДП и угрожал ее руководству репрессиями, если они будут поддаваться давлению извне [10]. Премьер обещал поддержку правому руководству в борьбе против оппозиции.

Подробно анализируя положение в СДП и профсоюзах Венгрии в начале 1925 г., выделяя известия о массовом исключении левых из рядов партии и профсоюзов, советские газеты подчеркивали, что „борьба против оппозиции велась под флагом антикоммунизма” [11]

Стремясь скомпромитировать оппозицию, правая печать открыто заявляла, что левые получают финансовую поддержку из-за границы, что они служат Москве, и что Венгрии угрожает „большевистская опасность”. События в Венгрии весной 1925 г. еще раз воочию показали, что под флагом антикоммунизма „... класс капиталистов ведет борьбу против пролетариата ... , ведет травлю демократических миролюбивых сил и организаций” [12]. На страницах советской печати указывалось, что дело не в каком то постороннем вмешательстве, не в опасности экспорта революции, как стремится убеждать читателей буржуазная печать, а в росте революционного движения в самой Венгрии, на внутривенгерской почве. Весь ход развития Венгрии, глубокий экономический и политический кризис революционизирует народные массы, а предательство лидеров СДП вызывает всеобщее возмущение. Для обоснования этого положения советская печать часто ссылалась на официальные материалы, помещаемые на страницах газеты „Непсава”. Так в марте 1925 г. центральные газеты СССР довольно подробно излагали содержание статьи Арпада Сакашича, опубликованной в газете „Непсава” в которой говорится, что именно „... экономический кризис представляет благоприятную почву” для революционной агитации, что угнетенные контрреволюцией трудящиеся массы „... страстно жаждут диктатуры пролетариата” [13]. Значит, не иностранное вмешательство, а стремление трудящихся Венгрии к освобождению от оков хортистов, от буржуазно-помещичьего гнета — вот причина роста революционного движения, вот обстоятельства, толкавшие оппозиционеров на борьбу против предательства правого руководства.

В середине апреля 1925 г. наступила развязка в борьбе двух течений СДП — левые заявили о выходе из рядов партии и образовании самостоятельной партии. Советские газеты подробно рассказывали о каждом шаге представителей левого крыла, направленном на консолидацию всех революционных сил в стране, о собрании оппозиции, состоявшемся 14 апреля 1925 г. в гор. Будапеште с участием около 1000 человек, где и было решено образовать новую партию — Социалистическую рабочую партию Венгрии [14]. Советские читатели имели возможность ознакомиться на страницах прессы с составом временного Центрального Комитета СРПВ, избранного в количестве 11 человек, в том числе И. Ваги (каменщик), А. Вейсгауз (железнодорожник), К. Гисман (рабочая), И. Сабо (кожевник) и др. В состав ЦК были избраны представители от рабочих, ремесленников и прогрессивной интеллигенции. Газеты анализировали программные заявления членов ЦК, в частности доклад И. Ваги, и подчеркивает, что новая партия „стоит на платформе классовой борьбы, будет бороться за интересы промышленного и сельскохозяйственного пролетариата и требует наделения земель бедного крестьянства”. Новая партия будет бороться, — заявил секретарь ЦК И. Ваги, — и против контрреволюционного режима и против предательства лидеров СДП [15]. В принятой на учредительном собрании резолюции указывается, то СРПВ ставит своей целью „... борьбу против буржуазии, за единство пролетариата” [16]. Для решения всех вопросов стратегии и тактики классовой борьбы было решено созвать съезд партии [17].

В передовой статье, посвященной событиям в Венгрии, газета „Правда” дала глубокую оценку положения в СДП и подчеркнула, что соглашательство лидеров приведет партию в тупик. „Венгерская социал-демократия, — говорится в передовой статье, — давно обнаружилась перед массами труженников свое изудное лицо. Она сделалась добровольной соучастницей позорных деяний венгерского правительства. Рабочие массы стали с презрением отворачиваться от социал-демократических лидеров. В рядах венгерской социал-демократии начал распространяться со все возрастающей силой кризис. Местные социал-демократические рабочие стали отдавать свои симпатии недавно организовавшейся рабочей партии ... Рабочая партия стала расти и крепнуть с каждым месяцем, она начала на деле отстаивать элементарные, по программе права рабочих” [17а].

Примечательно, что „Правда” никогда не смешивала руководство СДП и ее рядовых членов. Разоблачая предательство лидеров, она всегда подчеркивала, что рядовые члены „честные социал-демократические рабочие” вели борьбу против угнетателей и сотрудничавших с ними руководителей СДП. Этим советская печать содействовала расширению борьбы за единство венгерского пролетариата снизу.

Вся буржуазная пресса нападала на руководство СРПВ, называла их карьеристами, а сам факт образования партии — случайным явлением. Советские газеты, анализируя события в Венгрии, подчеркивали, что образование СРПВ — это закономерный результат развития рабочего движения в Венгрии, он подготовлен всем предшествующим ходом классовой борьбы [18]. Такая оценка образования партии не потеряла своего значения и в наши дни [19].

Летом и осенью 1925 г. СРПВ развернула широкую деятельность. Советская печать уделяла должное внимание освещению работы партии в массах в связи с участием в вы-

борах в муниципалитет Будапешта, ее борьбе за единство профсоюзного движения, за интересы рабочего класса, а также деятельности в деревне. Материалы советской печати о деятельности СРПВ, исходившие из достоверных источников и содержащие глубокие оценки представляют большой интерес. Они довольно обстоятельно раскрывают нам картину самоотверженной борьбы партии за интересы трудящихся масс.

О деятельности КПВ советские газеты сообщали меньше. В большинстве статей, напечатанных на страницах газет „Правда” и „Известия” шла речь больше о преследованиях коммунистического движения, чем о деятельности коммунистов. Однако, советская печать не могла обойти молчанием такого выдающегося события в жизни венгерского революционного рабочего движения, как работа первого съезда КПВ, проходившего нелегально в Вене с 18 по 21 августа 1925 г. Агенты венгерской полиции, сотрудничавшие с австрийскими властями в борьбе против роста коммунистического движения, стремились сорвать работу съезда, но это им не удалось. Ссылаясь на сообщения из Вены, советская печать ознакомила читателей с важнейшими решениями съезда [20]. В частности было указано на то, что первый съезд уделил большое внимание работе среди крестьянства, усилению борьбы за укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства, активизации работы партии в профсоюзах, в армии и т. д. [21] Решения первого съезда — это большая победа венгерского революционного движения. Советские люди, ознакомившись с работой первого съезда из этих сообщений, были безгранично рады за коммунистов Венгрии. Каждый советский человек понимал, что успехи международного коммунистического и рабочего движения — это и наши успехи, что каждая победа братских марксистско-ленинских партий в какой-то мере приближает день окончательной победы труда над капиталом, той великой победы, основы которой заложил советский народ, возглавляемый большевиками, в октябрьские дни 1917 года.

Напуганные ростом революционного рабочего движения, правители Венгрии усиливают репрессии. Буржуазно-помещичья пресса стала требовать усиленной борьбы против рабочих, организации с инициативы Венгрии „... международного выступления против большевизма” [22]. В стране были проведены массовые аресты. В застенках фашистских тюрем оказались десятки лучших борцов за интересы трудового народа, руководители подпольных центров КПВ, а также многие члены СРПВ [22а]. Материалы об арестах газеты „Правда” и „Известия” печатали на первой странице под крупными заголовками: „Аресты в Венгрии продолжаются”, „Злодеяния хортистов” и др. „Правда” 30 сентября писала, что провокаторы писали анонимки на честных рабочих или же делали устные клеветнические доносы и это служило основанием для арестов многих рабочих. Полиция организовывала буквально „охоту” за передовыми рабочими [22б].

В Венгрии начался один из самых массовых судебных процессов над руководителями КПВ и СРПВ, целью которого было не столько подавить венгерское революционное рабочее движение, но и дискредитировать в глазах народа идеи коммунизма, подорвать авторитет первого в мире государства рабочих и крестьян — Советского Союза. Следствие по делу арестованных велось недозволенными методами, сопровождалось средневековыми пытками. Наконец было решено передать рассмотрение этого дела военно-полевому суду и физически уничтожить десятки революционеров [23].

На защиту венгерских патриотов стала вся прогрессивная Европа. По призыву братских Коммунистических партий развернулось мощное движение солидарности в защиту венгерских товарищей, находившихся в фашистских застенках. Советская печать уделяла большое внимание освещению хода судебного процесса и движения в защиту венгерских революционеров. На страницах центральных и местных газет печатались сообщения о развитии движения солидарности в зарубежных странах Европы, а также в СССР. Последние представляют особенно большой интерес, ибо показывают, как советские люди, среди которых было тысячи венгерских эмигрантов, единодушно стали в защиту героического венгерского пролетариата.

Отношение советской и мировой прогрессивной общественности к преступлениям хортистов было изложено в передовой статье газеты „Правда” от 27 сентября 1925 г. В начале статьи говорится, что венгерское правительство совершает „возмутительные насилия” над рабочими. Газета справедливо указывает, что хортисты действуют при поддержке империалистов Европы и США. „Теплая банда ставленников Лиги Наций, — говорится в статье, — опереточные министры столь же туполобые, сколько наглые и кровожадные, распоясываются во всю в предоставленном им на „кормление” удельном княжестве заграничных банкиров, которые именуются самостоятельной Венгрией”!!

В статье разоблачаются изуверские методы пытки рабочих и указывается, что хортисты стремятся уничтожить лучших сынов венгерского рабочего класса. „Позор, проклятие шлюют им все честные пролетарии мира”.

„Правда” подчеркивает, что убийцы „упиваются сейчас бесстыдным торжеством”, ибо арестовали лучших сынов Венгрии. Но эти торжества временные, час расплаты неминуемо настанет. В заключении передовой говорится: „Но пусть они знают, что все то, что есть смелого, честного, сознательного и боевого в международном пролетариате — возвышает свой гневный голос протеста против зверств, правящих Венгрией сатрапов” ... Передовая „Правда” явилась боевым призывом ко всем трудящимся — встать на защиту венгерских рабочих.

Первые выступления в защиту венгерских политических заключенных имели место в сопредельных с Венгрией странах. Советские газеты печатали подробные изложения о протесте Коммунистической партии Чехословакии против преследований КПВ. Газета „Правда” сообщила, что парламентская фракция КПЧ опубликовала обращение к трудящимся страны, в котором рассказывалось о преследованиях хортистами КПВ, о пытках арестованных, и призывала всех протестовать против преследований революционеров в Венгрии [24]. Призыв КПЧ был поддержан трудящимися всей страны. Демонстрации и митинги протеста против зверств хортистов, проходившие в сентябре—октябре 1925 г. — яркие тому доказательства [25].

Вся прогрессивная пресса, в том числе и советские газеты, много внимания уделяли освещению деятельности МОПРа. От имени трудящихся всех стран Межрабпом и Берлинская секция МОПРа направили венгерскому правительству протесты против преследований революционеров в Венгрии. „Правда” и „Известия” сообщили, что венгерское правительство и лидер СДП К. Песер расценили эту телеграмму, как „... попытку иностранных коммунистических организаций запугать венгерское правительство и добиться путем угроз освобождения ...” арестованных [26]. Однако это насквозь лживое заявление не остановило МОПР. В начале октября 1925 г. в Будапешт была направлена новая телеграмма протеста, в которой МОПР просит премьера Бетлена разрешить приезд в Венгрию международной делегации в составе Ленсберги (Англия), Фурнье (Франция) и Мюнценберг (Германия) для ознакомления с условиями жизни арестованных венгерских революционеров.

В начале октября 1925 г. советские газеты опубликовали краткое изложение протеста против преследований революционеров, подписанный прогрессивными учеными Германии Эйнштейном, Кольвицем, Голичером, а также протест секретариата фабзавкомов, направленный от имени пролетариата Германии [27]. 4 октября 1925 г. большой интернациональный митинг протеста был проведен в Москве в колонном зале Дома Союзов. Газеты подробно изложили выступления на митинге рабочего-москвича Мельничанского, руководителей московской профсоюзной организации, венгерских эмигрантов и т. д. На митинге выступил с речью руководитель английской профсоюзной делегации, находившейся в СССР, Хикс. От имени английского рабочего класса он заклеил позором венгерских реакционеров и призвал профсоюзы всех стран — беречь единство, вести борьбу против преследования рабочих. Газета „Правда” кратко изложила резолюцию протеста против преследования рабочих в Венгрии. В резолюции отмечалось, что участники митинга просят ВЦСПС и русско-английский комитет единства вступать в переговоры с руководством венгерских профсоюзов о прекращении массового исключения пролетариев из рядов профсоюзного движения [28].

Большое значение для правильного понимания характера классовой борьбы середины 20-х годов в Венгрии, имела статья Бела Куна „О чем говорят события в Венгрии”, напечатанная 4 октября 1925 г. в газете „Правда”. Выдающийся деятель венгерского и международного рабочего движения Б. Кун с присущей ему теоретической глубиной рассказал советским и зарубежным читателям „Правды” об успехах и неудачах коммунистического и рабочего движения в Венгрии. „О венгерском рабочем движении, — писал Б. Кун, — в последние годы говорили немного. Но волна террора, начавшаяся арестом левого крыла профсоюзов и части руководящих кадров Коммунистической партии ... , а также возникновением левого движения среди венгерского пролетариата, движение среди крестьянства и в особенности среди сельскохозяйственных рабочих, — все это снова привлекло внимание к венгерскому рабочему движению” [29]. Б. Кун справедливо указывает на то, что развитие венгерского рабочего движения заслуживает внимания международного рабочего класса, ибо уроки классовых битв в Венгрии в некотором отношении поучительны.

Вождь венгерских рабочих делает попытку обобщить наиболее существенные моменты рабочего движения в Венгрии. В статье дается глубокая оценка расстановки классовых сил, положения рабочего класса, политики его партий. Заслуживает внимания оценка эволюции СДП, условий, обостривших оппозиционное движение в ее рядах и ускоривших образование СРПВ. „Факт раскола социал-демократической партии, — ука-

зывает Б. Кун, — надо отметить безусловно, как мощное продвижение масс вперед”. Автор статьи обратил внимание читателей на изменения в составе рабочего класса Венгрии. Он правильно отмечал, что в условиях развития промышленности „... выросло новое рабочее поколение ...”, которое решительно выступило на борьбу против предательства лидеров СДП.

В конце статьи Б. Кун подчеркнул, что коммунизм имеет глубокие корни в Венгрии и властям не удастся ликвидировать КПВ. „Политика Коммунистической партии Венгрии и ее тактика направлены на завоевание рабочего класса и крестьянства. Компартия Венгрии в последнее время пустила в политическом и организационном отношении глубокие корни в массах рабочих и крестьян и во всех их экономических, общественных и политических организациях” [30].

Статья Б. Куна не только знакомила трудящихся с успехами венгерского коммунистического и рабочего движения, но и вселяла в массах уверенность в непреодолимости революционного движения в Венгрии. Б. Кун говорил о событиях в Венгрии, как о неотделимой части международного коммунистического и рабочего движения и тем, как бы призывая международный пролетариат встать в защиту дела венгерских трудящихся.

В начале октября 1925 г. хортисты решили передать дело арестованных венгерских коммунистов и членов СРПВ на рассмотрение военно-полевого суда, обвиняя их в подготовке вооруженного восстания [30а]. Арестованным угрожал смертный приговор. Это вызвало новую волну возмущения трудящихся Европы, начался новый этап в развитии движения солидарности с венгерским рабочим классом. Исполком МОПРа обратился с призывом к трудящимся не допустить кровавой расправы над арестованными венгерскими товарищами. „Известия” напечатала почти полный текст телеграммы Исполкома МОПРа Президиуму межпарламентской конференции в Вашингтоне и Секретариату профсоюзов Англии, в которой просит встать на защиту венгерских заключенных, не допустить передачи дела чрезвычайному суду [31]. В телеграмме указывалось, что обвинение арестованных в подготовке восстания — это сплошная ложь, прямая провокация. В разоблачении махинаций хортистов большую роль сыграла газета „Правда”, опубликовавшая 9 октября 1925 г. большую статью Б. Куна о ходе судебного процесса. В статье разоблачаются клеветнические измышления полиции, жандармерии, правой буржуазной прессы и опираясь на материалы следственных органов Б. Кун доказывал, что „... венгерская компартия не готовила никакого восстания ... Нет ни одного доказательства, ни одного показания, добытого с помощью пыток, которое говорило бы в пользу обвинения в организации восстания; все говорит за то, что венгерская компартия стремится лишь взять в свои руки руководство недавно возникшим движением полевеших рабочих масс” [32]. В заключении статьи Б. Кун призывал международный пролетариат „... со всей энергией и решительностью выступить в защиту жертв белого террора в Венгрии” [33].

Советская печать опубликовала протест 39 чешских писателей, адвокатов и профессоров Пражского университета, направленный через венгерское посольство в Праге премьеру Бетлену против преследования революционеров. В протесте говорится: „Мы требуем предания арестованных обыкновенному суду. Как представители литературного и интеллигентного мира Чехословакии, мы протестуем против преследований рабочего движения в Венгрии. Каждый новый смертный приговор вызывает протест всего пролетариата и интеллигенции Европы” [34].

Движение солидарности охватило и рабочий класс Норвегии. От имени 12 тыс. норвежских металлистов был послан протест против преследования рабочего класса в Венгрии. Газета „Правда” подчеркнула то обстоятельство, что ученые и писатели Чехословакии требовали предания дела арестованных на рассмотрение обыкновенному суду, а норвежские металлисты потребовали полного освобождения арестованных. Норвежская секция МОПРа призвала всех трудящихся страны поддержать требование металлистов и развернуть в стране мощное движение солидарности с борющимися венгерским пролетариатом [35].

15 октября 1925 г. большой интернациональный митинг протеста состоялся в колонном зале Дома Союзов, созданный по инициативе Московского Комитета МОПРа. Газеты напечатали подробный отчет о ходе митинга с кратким изложением речей Б. Куна, представителя английской компартии тов. Брауна, председателя ВЦСПС Лозовского, представителя компартии Румынии тов. Доброджану, компартии Италии тов. Маззиано, рабочих Московско-Курской и Балтийско-Беломорской железной дороги, ряда предприятий Москвы и области. Резолюция, принятая на митинге, призывает рабочий класс всех стран поднять „... свой мощный голос протеста против кровавой диктатуры международной буржуазии и против предания чрезвычайному суду венгерских товарищей” [36]. Газеты

также сообщили о митингах протеста против белого террора в Венгрии, состоявшихся на заводе „Алло“ и на некоторых других предприятиях Москвы. Рабочие требовали — задержать руку венгерских палачей, не допустить расправы над венгерскими товарищами [37]. 15 октября делегация рабочих Москвы посетила членов генерального Совета английских профсоюзов Хикса и Ситрина в день их отъезда и просила от имени трудящихся столицы и всей страны оказать помощь венгерским товарищам, добиваться передачи их дела на рассмотрение в обыкновенный суд [38].

В середине октября 1925 г. в Москве проходил пленум Центрального Совета Общества бывших политкаторжников и ссыльнопоселенцев. Участники пленума решительно осудили кровавые действия венгерских хортистов и призвали всех стать на защиту венгерских революционеров. „Известия“ и другие центральные газеты полностью печатали сообщения о том, что бывшие политзаключенные „... от имени активных борцов русского революционного движения различных поколений поднимаем свой голос негодования и протеста против зверств белого террора буржуазных стран вообще, а в частности против меча, занесенного над головами... венгерских революционеров. Мы призываем всех рабочих, крестьян и честных граждан всех стран присоединять свой многомиллионный голос к нашему“ [39].

Советский народ стремился оказать венгерским товарищам братскую помощь в их борьбе против реакции и использовал для этого все возможные средства.

Советские газеты много внимания уделяли освещению нового этапа движения солидарности с венгерским рабочим классом в Германии, Англии, Чехословакии, Франции и других странах. Газета „Правда“ печатала телеграммы, письма — протесты, резолюции, направляемые в Будапешт из Лондона от имени Секретариата лейбористской партии, из Парижа от имени ученых и общественных деятелей Франции, из Праги от имени Коммунистической фракции Чехословацкого парламента, из Вены от прогрессивных ученых и общественных деятелей Австрии и т. д. [40]. 17 октября 1925 г. митинг солидарности с борющимся венгерским пролетариатом состоялся в Берлине, где с большой речью выступил В. Пик. Участники митинга приняли резолюцию, требующую освободить венгерских товарищей. Движение солидарности охватило и крупные города США. Демонстрация протеста против зверств хортистов 26 октября 1925 г. состоялась в Вашингтоне перед зданием венгерского посольства. Рабочие требовали прекратить кровавый террор в Венгрии, освободить из тюрьм венгерских политических заключенных [41].

Движение протеста против зверств хортистов, издевавшихся над рабочими, было настолько велико, что не могло в стороне остаться и руководство II. Интернационала. Под мощным давлением рабочих, всей прогрессивной общественности Секретариат II. Интернационала также направил протест против преследования рабочих в Венгрии. Газета „Известия“ не просто сообщила об этом интересном факте, указывавшем на массовость движения солидарности с венгерским пролетариатом, но и поместила краткое изложение содержания письма, в котором говорилось, что Секретариат II. Интернационала протестует „против дурного обращения с подсудимыми, против передачи дела осужденных чрезвычайному суду“ [42].

Голос протеста общественности был настолько мощным, что хортисты не посмели учинить кровавую расправу над арестованными коммунистами и левыми социалистами. Рука фашистов дрогнула. Часть арестованных была освобождена, а дело остальных было передано на рассмотрение в обыкновенный суд. Это была поистине большая победа венгерского и международного рабочего класса. Определенную роль в достижении победы внес советский народ и его славная, боевая, подлинно революционная пресса, способствовавшая своими выступлениями в защиту венгерских товарищей развитию движения солидарности.

Подводя итоги развития движения солидарности с венгерским пролетариатом, газета „Правда“ в октябре 1925 г. опубликовала статью Б. Куна „Борьба не закончена“. В статье указывается, что первая победа достигнута — венгерские товарищи спасены от виселицы. „Венгерский рабочий класс, — говорил Б. Кун, — весь международный пролетариат и все честные интеллигенты Европы и Америки сплотились для того, чтобы преостановить руку палача“, готовую накинуть веревки на шею революционеров [43]. В статье правильно ставится вопрос о том, что борьба не закончена, впереди еще жестокие схватки с хортистами. „Закаленная в огне революции, — говорил Б. Кун, — с зияющими ранами от удара победоносной контрреволюции, закаленная в трудной подпольной работе — Коммунистическая партия Венгрии станет не только партийной масс, но и массовой партией“ [44]. Успехи, достигнутые при активной поддержке международного пролетариата, воодушевляли венгерских коммунистов и социалистов на новые подвиги в борьбе против хортистов, против буржуазно-помещичьего строя Венгрии.

Таким образом, на страницах советской печати довольно широко отображены наиболее существенные стороны истории венгерского коммунистического и рабочего движения в 1925 году. Исследователь найдет на страницах советских центральных и местных газет довольно обстоятельные сообщения о развитии оппозиционного движения в рядах СДП, об образовании и деятельности СРПВ, о работе I съезда КПВ и т. д. Ценность сообщений советских газет не исчерпывается изложенным фактологической стороны рабочего движения, хотя для Венгрии, где прогрессивная пресса была или полностью запрещена или жестоко преследовалась, и это имело большое значение. Сообщения советской печати важны и тем, что в них разоблачаются махинации правосоциалистических и буржуазных газет, бесстыдно клеветавших на КПВ и СРПВ, на героический венгерский пролетариат. Материалы венгерской печати помогают исследователю разобраться в сложных вопросах идеологической борьбы в Венгрии.

Кроме того, исключительно ценными являются и статьи советских газет о развитии международного движения солидарности с венгерским рабочим классом. Помещенные на страницах советских газет статьи Б. Куна имели огромное значение для пропаганды не только в СССР, но и во многих странах Европы революционных традиций венгерского рабочего класса, для воспитания всех трудящихся в духе пролетарского интернационализма, в духе дружбы народов, преданности делу революции, делу коммунизма.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] „Очерки новой и новейшей истории Венгрии”, М., 1963, стр. 239—40. „Международное рабочее и национально-освободительное движение” М., 1962, сл. X; В. Л. Израелян, Л. Н. Нежинский. Новейшая история Венгрии, М., 1962, стр. 65—6.

[2] „A munkásmozgalom története”, II, költ., Budapest, 1962; *Nemes Dezső. A kommunista Magyarországi pártjának harca 1919. augusztusától 1929 őszéig*, Budapest, 1954;

[3] *Elek László. A Magyarországi szocialista munkáspárt néhány kérdéséhez ((1925—1928), „Párttörténeti közlemények” 1961. N2, 140—80. Szabó Ágnes. A KMP első kongresszusa, Budapest, 1963.*

[4] „Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1919—1929), Budapest, 1964. 228—85.

[5] *A fasiszta rendszer kiépítése és népnyomor Magyarországon (1921—1924)*, Budapest, 1956, 589.

[6] „Правда”, 26 декабря 1924.

[7] Архив Института истории АН СССР (Далее сокращено А И И), ф. д—18, 1925, конв. II-а, п. 1.

[8] Там же, листы 2—11.

[9] Там же, л. 9.

[10] Там же, л. 10

[11] Там же, л. 16

[12] „Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм”, М., 1961, стр. 78—79.

[13] АИИ ф. д—18, 1925, конв. II-а, л. 19.

[14] Там же, лл. 22—25.

[15] Там же, л. 25, 30.

[16] Там же, л. 30.

[17] Об образовании партии см.: *Elek László. Ibid 140—52.*

[17a] „Правда”, 27 сентября 1925 г.

[18] АИ И, ф. д—18, 1925, конв. 9, л. 64.

[19] См. оценки *Elek László. Ibid, 173—80 old.*

[20] АИИ, ф. Д-18, 1925, конв. II-а, л. 72, Газета „Правда”, ошибочно датировала начало работы съезда 24 августа 1925 г.

[21] Там же.

[22] Там же, л. 72—74.

[22a] „Правда”, 26 сентября 1925.

[22b] „Правда”, 24 сентября, 30 сентября 1925.

[23] *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1919—1929)*

[24] АИИ, ф. Д—18, 1925, конв. II-а, л. 91.

[25] Там же, л. 101.

[26] Там же, л. 91.

- [27] Там же, л. 99.
- [28] „Правда”, 6 октября 1925 г.
- [29] „Правда”, 4 октября 1925 г.
- [30] „Правда”, 4 октября 1925 г.
- [30a] „Известия”, 7 октября 1925 г.
- [31] „Известия”, 8 октября 1925 г.
- [32] „Правда”, 9 октября 1925 г.
- [33] Там же.
- [34] АИИ, ф. Д-18, 1925, конв. 11 а, л. 120.
- [35] Там же.
- [36] Там же, конв. 11-в, л. 1.
- [37] „Правда”, 16 октября 1925 г.
- [38] АИИ, ф. Д-18, 1925, конв. 11-в., л. 5.
- [39] „Известия”, 20 октября 1925 г.
- [40] АИИ, ф. Д-18, 1925, конв. 11-в, л. 8--14.
- [41] Там же, л. 16.
- [42] „Известия” 18 октября 1925 г.
- [43] „Правда”, 17 ноября 1925.
- [44] Там же.

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM HELYZETE AZ 1920-AS ÉVEK KÖZEPÉN A SZOVJET SAJTÓ TÜKRÉBEN

I. M. Hrancsák

A jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy a szovjet sajtó különös tekintettel az 1925-ös év magyarországi munkásmozgalmának eseményeire, hogyan foglalt állást és hogyan segítette a Horthy-rendszer ellen küzdő magyar kommunistákat és más baloldali erőket.

A szerző, elsősorban a „Правда” és az „Известия” sajtóanyaga alapján, részletesen foglalkozik a Magyarországi Szociáldemokrata Párton belüli ellenzéki mozgalom kérdéseivel, a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt (1925—1928) megalakulásával és tevékenységével, a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésével, illegális munkájával és a párt I. kongresszusával (1925. aug., Bécs).

A tanulmány sok értékes adatot közöl a nemzetközi szolidaritási mozgalommal kapcsolatban, amely 1925-ben, a letartóztatott magyar forradalmárok megmentése érdekében elemi erővel bontakozott ki, s végül a magyar kormányt meghátrálásra késztette.

A szerző által felhasznált dokumentáció, tematikus csoportosításban a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetének archívumában található meg.

SOMOGY VÁRMEGYE DIREKTÓRIUMA 1919-BEN (II.)*

Írta: KÁVÁSSY SÁNDOR

A Tanácsköztársaság kikiáltásától a kormányzótanácsi biztos hivatalba lépéséig

1. A Direktórium, amint azt már láttuk, 1919. március 9-ről 10-re virradó éjjel, mint ideiglenes végrehajtó szerv alakult meg a főispáni-kormánybiztosi funkciók betöltésére, s működésének első szakaszában a burzsoá államapparátus helyi szervein keresztül gyakorolta a hatalmat. A Tanácsköztársaság kikiáltása azonban a Direktórium történetében is új fejezetet nyitott. A proletár államszervezetbe beépülve, státusza rendeződött, megszűnt ideiglenes hatalmi szervnek lenni. Ugyanakkor kiépültek alatta a proletár állam járási, városi és községi szervei, s most már ezekre támaszkodva folytatta tevékenységét mindaddig, míg a Forradalmi Kormányzótanács a megye élére kormányzótanácsi biztost nem állított.

A Tanácsköztársaság kikiáltásának híre március 21-én este 9 órakor távirat útján jutott el Kaposvárra. A Kaposvári Munkástanács azonnal ülést tartott, hogy megtegye a szükséges intézkedéseket. Az éjszakába nyúló gyűlés során a tanács ünnepélyesen bejelentette, hogy most már a megyében minden hatalmat átvesz, s az alispán és a főszolgabírák funkcióját megszüntetve a közhivatalok, pénzügyintézetek és az üzemek vezetését a proletariátus kezébe adja, s ennek érdekében azok élére népbiztosokat nevez ki.

A kinevezendő népbiztosok személyére nézve is azonnali határozatok születtek, s a népbiztosok mindjárt meg is kapták a megbízatást. Így történt, hogy a tanács az alispán helyére lépő megyei népbiztos tiszterre SCHNELLER BÉLÁT, a polgármesteri funkció felváltására létre hozott városi népbiztos tiszterre SZALMA ISTVÁNT, a főszolgabírói tisztség helyére álló járási népbiztos feladatkörének ellátására pedig a kaposvári járásba SZABÓ KÁROLYT és dr. SZENTIVÁNYI-FRIGYEST, a csurgói járás élére dr. DOHÁNY JENŐT, a tabi járás élére SOMOGYI FERENCET, a marcali járás élére GAÁL GYÖRGYÖT, a nagyatádi járás élére HEGEDÜS LAJOST, az igali járás élére FARKAS JÁNOST, a lengyeltóti járás élére dr. GEDRA PÁLT nevezte ki [114].

Március 22-én a Kaposvári Munkástanács érvényt szerzett az éjszaka folyamán hozott kinevezéseinek. Utasítására a forradalmi haderő a reggeli órákban megszállta a vármegye-ház épületét. Délelőtt fél 10 táján megbízottai felkeresték VIZEKI TALLIÁN ANDOR vármegyei főjegyzőt, közölték vele, hogy a Tanácsköztársaság megalakult, s az összes hatóságok vezetését a proletárok veszik át. Egyben tudomására hozták, hogy az alispán funkcióját megszünt

* A dolgozat első részét l. a Közlemények 1964. évi kötetében (189—220).

tették, helyébe a megyei népbiztos lép, akinek azonnal köteles az alispáni hivatalat átadni. Felszólították továbbá, hogy a tisztikarral együtt jelenjék meg a megyeház nagytermében, ahol a továbbiakra nézve tájékoztatást kap [115].

A tisztikarhoz, a Direktórium tagjainak jelenlétében, SCHNELLER BÉLA megyei népbiztos intézett rövid beszédet, melyben ismertette az ország életében bekövetkezett változást, s felszólította a tisztviselőket, hogy hivatalos teendőiket továbbra is végezzék. A tisztikarhoz intézett beszédre TALLIÁN ANDOR adott választ, amelyben kijelentette, hogy „ő, mint szegény proletár, az új időknek is hűséges katonája akar lenni”. Ezt azért fontos itt megemlíteni, mert magatartásával, mint a megyei közigazgatás feje, befolyást gyakorolt a tisztikarra. Nyilvánvalóan az ő magatartása is hozzájárult ahhoz, hogy a megyei apparátus lojálisnak mutatkozott. Csak két szolgabíró hagyta el helyét, STEFAICS PÁL és dr. SVASTITS NÁNDOR, aki augusztusban mint ellenforradalmi kormánybiztos került vissza.

Ezalatt a város közhivatalaiban, pénzintézeteiben és üzemeiben is megtörtént a vezetés átvétele, s az utcákon megjelent a Kaposvári Munkástanács hirdeteménye, amely közölte a lakossággal a változásokat [116].

A következő napokon a járási népbiztosok is átvették a főszolgabírói hivatalok vezetését [117].

Így tehát továbbhaladt, és a döntő fontosságú helyeken megtörtént a régi közigazgatási apparátus felszámolása, egyben — ha kezdeti alakban is — létrejött a proletár államhatalom megyei szervezete. A Kaposvári Munkástanács a volt Törvényhatósági Bizottság helyére lépett, létrejött a népbiztosok testülete, amely a Direktórium irányítása alatt a közigazgatási és gazdasági szerveket volt hivatva vezetni. Mindezek biztosították azután, hogy a falvakban is végbemenjen a hatalom átvétele, és kialakulhassanak a proletárhatalom helyi, községi szervei. Március 10 óta a Direktórium rendelkezése alapján a már meglevő munkástanácsok mindenütt résztvettek a községek vezetésében, sok helyen újabbak alakultak, s március 21 után automatikusan átvették az irányítást, azonban a fordulat a megye jórésztében távolról sem történt meg; erre csak fokozatosan, március utolsó, illetve április első napjaiban került sor.

A március 21-én bekövetkezett fordulat magát a Direktóriumot is érintette. Március 10-én a Direktórium mint a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei vezetőségének végrehajtó szerve alakult meg, a főispáni-kormánybiztosi jogkör ideiglenes betöltésére. Március 21-én a Direktórium — mint már utaltunk rá — megszűnt ideiglenes hatalmi szerv lenni, a pártfúzió folytán pedig megszűnt a Szociáldemokrata Párthoz való viszonya tekintetében fennálló függése. Így a Direktórium végül is a Törvényhatósági Bizottság helyére lépő Kaposvári Munkástanács végrehajtó hatalmi szerve lett.

A Tanácsköztársaság kikiáltását követő napok a berendezkedés és a szervezés munkálataival teltek el. Ez a szervező munka a Direktórium és a megyei népbiztos irányítása alatt ment végbe, de továbbra is részt vett benne a Kaposvári Munkástanács. Noha a Kaposvári Munkástanács és a megyei népbiztos a legtöbb esetben önállóan intézkedett, a dolgok természeténél fogva minden lényeges ügy keresztül haladt a Direktórium kezén is. Épp ezért, ha a Direktórium tevékenységét meg akarjuk érteni, figyelemmel kell kísérnünk a Kaposvári Munkástanács és a megyei népbiztos intézkedéseit is.

Március 22-én GYÖRFFY ANTAL azzal a javaslattal kereste fel a Direktóriumot, hogy orosz mintára szervezzék a közrend fenntartására és az esetleges ellenforradalmi mozgalmak elnyomására terroralakulatot. LATINCA SÁNDOR, akinek javaslatát előadta, a Direktórium nevében megbízta GYÖRFFY-t a csapat megszervezésével. A csapat pár nap múlva 250 fővel meg is alakult [118]. Ez az alakulat azután terrorszázad, később LATINCA-század néven vált ismertté, mint a Direktórium különalakulata teljesített rendfenntartó szolgálatot.

Ugyanezen a napon még két fontos intézkedés látott napvilágot. SCHNELLER BÉLA megyei népbiztos március 28-ra tiszti gyűlésre hívta össze a megye községi és körjegyzőit, hogy tájékoztatást kapjanak a proletárdiktatúra kiáltásával előállt új helyzetről és tennivalókról [119]. A Kaposvári Munkástanács esti ülésén dr. STECZ LÁSZLÓ, Kaposvár volt rendőrkapitányát, a város közrendészeti népbiztosává nevezte ki [120].

Március 25-én a megyei népbiztos rendeletet adott ki a járási népbiztosoknak, melyben utasította őket, hogy a megszüntetett községi elöljáróságok helyébe szervezzék meg a községi paraszt-, illetve munkástanácsokat, minthogy április elsejétől csak ezeket ismeri el illetékesnek a községek ügyeinek intézésére. A rendelet egyben kimondta, hogy ahol a lakosság többsége földműves, ott paraszt, ahol a lakosság túlnyomóan munkás, ott munkástanácsokat hozzanak létre [121].

A Direktórium ezekben a napokban többirányú tevékenységet fejtett ki.

Megtette a kezdeti lépéseket a Forradalmi Kormányzótanácsnak a Vörös Hadsereg felállításáról kiadott rendelete végrehajtására. Kaposváron és a megye területén megindította a toborzást. Március 24-én körtáviratot küldött a vármegye csendőőrseinek, melyben felszólította őket, hogy támogassák a toborzást és hassanak oda, hogy a toborzás munkálataiban a különböző testületek is vegyenek részt [122]. Március 25-én felhívással fordult a munkássághoz, hogy „mind tömegesebben sorakozzanak a vörös lobogó alá” [123].

Ugyancsak március 25-én a földművelésügyi népbiztos rendeletére intézkedett a Direktórium a mezőgazdasági termelés területén mutakozó szabotázs-cselekmények felszámolása érdekében. Utasította a járási népbiztosokat, hogy falragaszokon és dobszóval tegyék közhírré a falvakban és a pusztákon: mindazok, akik a földek megművelését és a termelést elhanyagolják, törvényszék elé állíttatnak, ha pedig az derül ki, hogy tudatosan szabotálnak, kötél általi halállal és vagyonuk elkobzásával bűnhődnek [124].

Lépést tett továbbá a forradalmi igazságszolgáltatás megyei szervének alakítása érdekében. Március 27-én jelentette az igazságügyi népbiztosnak, hogy Somogy megye területén Forradalmi Törvényszék felállítására van szükség, egyben felterjesztette a kinevezésre javasolt tagok névsorát. Ezen a listán, GÁBOR MÁTYÁS táblabíró, akit törvényszéki elnöknek, TAKÁCS LÁSZLÓ törvényszéki bírót, akit elnökhelyettesnek, BALLA JÓZSEF, LUCZ MÓZES, SZABÓ KÁROLY, KLÉMENTZ BÉLA, akiket tagoknak, RÉVY LÁSZLÓ és KRING JENŐ államügyészek, akiket vádbiztosoknak javasolt, szerepeltek [125].

A Direktórium felhívása a népnél megértésre és lelkesedésre talált. A toborzás megyszerte sikerrel indult. A somogyi munkásság és szegényparasztság olyan harci elszántságról és forradalmi lelkesedésről tett tanúságot, amely ma negyven év múltán is felemelően hat. Két nap sem telt bele, s Kaposvárott már két teljesen felszerelt menetszázad állt készenlétben. A toborzás során tapasztalt lelkesedésből a Direktórium meggyőződhetett arról, hogy a tömegek

követik, egyetértenek politikájával, s ez a bizonyosság ki nem apadó erőforrást jelentett számára a további munkában.

Március 28-án összeült a jegyzők eligazítására egybehívott értekezlet. A jegyzők tájékoztatásába tevékenyen bekapcsolódott a Direktórium is, tagjai megjelentek az értekezleten, hozzászólásaikkal, beszédekkel nemcsak az új viszonyok közötti tájékozódást segítették elő, hanem az ott előadóként megjelent népbiztosokkal együtt kijelölték a feladatokat is. A megyei népbiztos megnyitása után TÓTH LAJOS emelkedett szólásra. Először a proletárdiktatúra létrejöttének körülményeit ismertette. „Az ántánt erőszakoskodásai adták meg a lökést — mondotta többek közt — a proletárdiktatúrára. Csak a proletárdiktatúra szabadíthatja meg Magyarországot az ántánttól. A vörösök, akiket az imperializmus és militarizmus hazaárulóknak nevezett, nos ezek a hazaárulók fogják most Magyarországot megmenteni, ezek a hazaárulók az orosz vörös gárdával egyesülve egyetlen darabka földet sem engednek át idegennek. (Taps, éljenzés.)” Ezután röviden jellemezte az új államot. „Az új állam a dolgozók állama. Aki nem dolgozik, azt kiirtjuk magunk közül. Eddig a közigazgatás egyének érdekeit szolgálta. Ezután a milliók akarata érvényesül.” Utána SCHNELLER BÉLA vette át a szót, s mintegy TÓTH LAJOS szavaihoz kapcsolva mondanivalóját, az új rendről és a soronlevő feladatokról szólt. „Régi rendszerből — mondotta — nem kell semmi. Felfordítjuk a régi rendszert. Keményen, nem kesztyűs kézzel.” Beszédében kitért arra, hogy meggyeszte kósza és tendenciózusan terjesztett rémhírek röppentek fel, amelyek zavarják a lakosság tisztánlátását. Kérte a jegyzőket, hogy járuljanak hozzá ezek megcáfolásához, s mindjárt maga is rámutatott egy-két ilyen álhír tarthatatlanságára. „Nem igaz, hogy a jegyzőket csak egy évig hagyják állásukban. Nem igaz, hogy akinek 10—15 hold földje van, azt elveszik...” Foglalkozott az állam és egyház viszonyával. „... a szocialisták mindenki vallását tisztelik, amíg az belső áhítatos érzés, de kegyetlenül leütnek, ha a templom és az iskola politikai célokak akar szolgálni.” Végül kérte a jegyzőket, hogy három nap alatt alakítsák meg a községi munkástanácsokat. A beszéd után a jegyzők letették az esküt a Direktórium tagjainak kezébe. Ezt követően LATINCA SÁNDOR a termelőszövetkezetekről, VAJTHÓ JENŐ, a tanfelügyelőség népbiztosa, az új állam tanügyi berendezkedéséről, dr. INGUSZ ERNŐ pénzügyi népbiztos az adókról és a jegyzők pénzügyi tennivalóiról tartott előadást [126].

Ezen a napon megérkezett az igazságügyi népbiztos válasza, melyben tudatta, hogy a felterjesztést elfogadta és az abban felsorolt személyeket kinevezte. A Direktórium azonnal újabb folyamodványt küldött hozzá, kérve, hogy SZABÓ KÁROLY kinevezését érvénytelenítse, és helyette dr. BERÉNYI ÁRMIN és dr. SZÖNYI HUGÓ kaposvári ügyvédeként nevezze ki bírósági tagoknak [127].

Március utolsó és április első napjait a tanácsválasztások töltötték ki, amelyeket meggyeszte lázas sietséggel hajtottak végre. A megyei népbiztos még március 28-án rendeletet bocsátott ki, melyben ideiglenesen — amíg a Forradalmi Kormányzótanács az ügyben döntést hoz — meghatározta a községi munkástanácsok szervezetét. A rendelet kimondta, hogy a munkástanácsok minden községben azonnal alakíttassanak meg, és haladéktalanul vegyék át a községek vezetését, amelyet a Forradalmi Kormányzótanács, a Kaposvári Munkástanács és az általa kiküldött népbiztosok utasításai és rendeletei alapján kell végezniük. Pontosán meghatározta a választók és a választhatók kritériumait; a választásban csak azok vehetnek részt, akik tagjai a Magyarországi Szocialista Pártnak,

vagy a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének, éppen ezért, ahol ezek a szervek még nem alakultak meg, ott előbb ezeket kell létrehozni, s csak azután kerülhet sor a munkástanácsok megválasztására, amelyekbe kizárólag teljesen vagyontalan föld-, ipari- és szellemi munkások és legfeljebb öt holddal rendelkező törpebirtokosok választhatók. Meghatározta továbbá a munkástanácsok szervezeti felépítését és összetételét: minden községi munkástanács 11 tagú végrehajtó bizottságot választ ki magából, melyben a teljesen vagyontalan ipari- és földmunkások mellett legfeljebb egy szellemi dolgozó és egy olyan törpebirtokos foglalhat helyet, akinek egy holdnál nagyobb, de öt holdat meg nem haladó földbirtoka van. A végrehajtó bizottság pedig soraiból elnököt választ, aki csak teljesen vagyontalan, régi szocialista lehet. A munkástanácsnak az elnökön és a végrehajtó bizottsági tagokon kívül ötszáz lakoson felüli falvakban 4, 1500 lelket számláló községekben 11, 1501–3000 lakosú községekben 21, 3001–5000 lakosú községekben 31 tagja lehet ugyanolyan osztályarányok alapján, mint amilyenek a végrehajtó bizottság épül fel [128].

A Direktórium tevékenységének előterében továbbra is a Forradalmi Törvényszék és a hadsereg szervezése maradt, a választás munkálatait csak mint felügyeleti szerv irányította, közvetlenül egyelőre nem kapcsolódott bele.

Március 29-én az igazságügyi népbiztos közölte, hogy az újabb felterjesztést is jóváhagyta, s azzal együtt a korábbi kinevezéseket is megerősítette [129].

Ugyancsak 29-én a Kaposvári Munkástanács az esti órákban megtartott ülésén kimondta, hogy feloszlik és az április 4-én összehívandó ülésén ujjaalakul. Egyben határozatot hozott arra is, hogy a nemrégiben alakult szakszervezetek tagjait kivéven, tanácstagnak csak az választható, aki már 1914 előtt is tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak [130]. Ez alkalommal egy másik, fontos határozat is született, mely az első lépést jelentette az egyház és állam szétválasztása irányában. SZENTIRMAY és RÁDAI tanácstagok indítványára kimondták, hogy március 31 után nem tűrik meg a vallásnak az iskolában való oktatását [131].

A seregszervezés munkájában, mely roppant energiát követelt meg a Direktóriumtól, március 30-án újabb erők kapcsolódtak be. A Hadügyi Népbiztosság politikai megbízottként leküldte LEYER EMILT, KÉKEDI FERENCET, PUSZTAI GAZDA JENŐT és SZEKERES IMRÉT, hogy Somogy megyében és Kaposvárott támogassák a hadsereg toborzását [132].

Március 31-én a Direktórium újabb felterjesztést küldött az igazságügyi népbiztoshoz, amelyben kérte, hogy a Forradalmi Törvényszékhez GYÖRFFY ANTALT bírónak, BOROS ISTVÁNT és DÖRY ISTVÁNT bírósági jegyzőknek nevezze ki. A népbiztos pár nap múlva ezt a kérést is teljesítette [133]. Az addig kinevezett tagok még március 31-én letették az esküt PEINHOFFER LAJOS direktor kezébe [134].

Eközben jelentősen haladtak előre a tanácsválasztások. Április 1-re a községek döntő többségében megválasztották a munkástanácsokat [135]. Pár községben és Kaposváron maradt még hátra a tanács megalakítása. A kaposvári munkástanács megalakítását maga a Direktórium vette kezébe.

Arról, hogy Kaposvár képviselő testületének és városi tanácsának ügykörét városi munkástanács veszi át, már március 27-én esett szó. Ekkor úgy döntöttek, hogy addig, amíg a Forradalmi Kormányzótanács a városok közigazgatásának rendjét véglegesen nem szabályozza, ideiglenes jelleggel 13 tagból álló tanács veszi át a város ügyeinek irányítását [136]. A tanács létrehívására

azonban márciusban nem került sor. Így azután áprilisra maradt a terv végrehajtása.

A Direktórium április 2-án, miután a Forradalmi Törvényszék működésének megkezdését elrendelte [137], délután tanácskozássra ült össze, amelyen első lépésként összeállította a 13-as kaposvári tanács tagjelöltjeinek névsorát [138].

Nem volna teljes a kép a fentebb vázolt átalakulásról, ha nem szólnánk itt arról a demokratizálódásról, amely ezzel párhuzamosan a közigazgatásban már az első napokban kibontakozott.

A kettős hatalom felszámolása, s nyomában a proletárhatalom helyi szerveinek kiépülése a közigazgatás demokratizálásával és a bürokratikus ügyintézés megszüntetésével járt együtt. A közigazgatás kapui szélesre tárultak, s szabad bejárást biztosítottak az addig elnyomott tömegeknek. „A falusi polgár — jegyezte fel ekkor a változásokat éberén figyelő újságíró — nem áll a szélben, hóban kalaplevéve az alispán úr huszára előtt. Már nem zsinóros huszár intézi a paraszt ügyes-bajos dolgát. Kemény lépéssel jár-kezel a paraszt a ledöntött bálványok, a vármegyei atyáistenek templomában. Nem kell alázataskodnia, nem kell zsíros kalapját szent áhítattal leraknia az alispán úr előszobájába vezető folyosón. Bemehet bátran a megye vezetőihez bármikor, előadhatja kérését, s ha igaza van, gyorsan, azonnal kap igazságot . . .” [139]

Most, hogy felnyíltak a sorompók, valóságos tömegáramlás indult meg a közhivatalok felé. Az irodák ajtajai előtt százak és század sorakoztak fel, hogy évek óta elintézésre váró ügyeiket dűlőre vigyék. Mindez persze a munkaanyag nagymértékű felhalmozódását eredményezte. Minthogy az ügyek teljes elintézését elsősorban a Direktórium biztosította, aki csak tehetette, oda fordult. Így azután a közhivatalok felé irányuló emberáradat a legnagyobb méreteket a Direktórium hivatali szobái felé vezető úton öltötte. Szemléletes képben rögzítette ezt az ugrásszerűen megnövekedett ügyfél-forgalmat az egykorú hírlapi cikk: „... százával tolonganak a hivatalos szobában, a folyosón az emberek, majd szétépik a Direktórium munkától szédülő tagjait” [140]. Ez természetesen azt eredményezte, hogy a közhivatalokban általában megnövekedő munkaanyag a leghatalmasabb arányokban a Direktórium hivatali helyiségeiben szaporodott meg.

Mint azt már említettük, a Direktórium tagjai eleinte minden ügyet közösen tárgyaltak meg, minden ügyben közösen döntöttek, s kezdetben a rendeleteket is hármuk aláírásával adták ki. Később — nagyjából a Tanácsköztársaság kikiáltása körüli napokban — differenciálódás ment végbe az ügyvitelben, a direktorok megosztották egymás között a munkaköröket. TÓTH LAJOS a politikai, PEINHOFFER LAJOS a katonai-karhatalmi, LATINCA SÁNDOR a gazdasági ügyeket intézte. A fontosabb ügyeket azonban továbbra is együttesen intézték, közösen tartott tanácskozássokon hozott határozatok alapján. A határozatok meghozatalában, végrehajtásában, ellenőrzésében minden tag egyenlő jogokkal vehetett részt. A direktorok között nem volt alá- és fölérendeltségi viszony, s így nem volt — mint azt sokan egészen tévesen hitték — a Direktóriumnak elnöke sem.

Itt kell tehát vitába szállnunk és a források ismeretében elutasító bírálatban részesítenünk azt a közkeletűvé vált felfogást, amely LATINCA SÁNDOR személyét minden alap nélkül a Direktórium fejének, vezetőjének, elnökének teszi meg. Nem kétséges, hogy LATINCA SÁNDOR kiemelkedő tagja volt annak a triumvirátusnak, amely a Direktóriumot alkotta, de az, hogy a Direktórium-

nak elnöke vagy vezetője lett volna, történeti forrásokkal nem támasztható alá és nem igazolható. LATINCA SÁNDOR, jogkörét tekintve, éppoly tagja volt a Direktóriumnak, mint direktortársai.

A Direktóriumon belül tehát lényegében egyszemélyi ügyintézés folyt, minden direktor külön-külön látta el a maga ügykörét, kollégialis ügyintézésre csak a fontosabb ügyekben került sor. Azonban az óriásira duzzadt munkaanyaggal a Direktórium ebben a formában sem tudott megbírkózni, hiszen az egyes munkakörök tennivalói olyan méretekben növekedtek meg, hogy a direktorok a tisztikar tagjainak alkalmoszerű bevonásával sem tudhattak feladatuknak eleget tenni. Ez a körülmény szükségszerűen vezetett el a Direktórium gyökeres átszervezésének gondolatához.

Az átszervezés gondolata, bizonyára, már márciusban felmerült, hiszen a munkaanyag a Tanácsköztársaság kikiáltása utáni napokban indult rohamos gyarapodásnak, s feldolgozása ettől kezdve problémát jelentett. Az átszervezés tervének kidolgozása és annak megvalósítása azonban ezúttal is áprilisra maradt.

Feltehető, hogy az átszervezés végrehajtására több tervet is dolgoztak ki, mi azonban csak egyet ismerünk, azt, amelyik április hó elején a sajtóban is nyilvánosságra került, s amelyik röviddel azután meg is valósult.

A terv keletkezésének időpontját nem ismerjük, minthogy azt sem sikerült kiderítenünk, hogy kitől, illetve kiktől származik. Biztosra vehető azonban, hogy a Direktóriumból indult ki, hiszen ott érezték leginkább a munka súlyát, s nyilván ott is találtak rá a megoldás módjára.

Maga a terv az egykorú sajtó közlésében a következőképp hangzik: „A Direktórium óriási munkaanyagát a gyors elintézés érdekében ügyosztályi elosztásban tervezik kezelni. E szerint a Direktórium négy főosztályból állana. És pedig politikai, gazdasági, közigazgatási, és hadügyi osztályokból. Minden ágazat élén egy direktóriumi tag állana.” [141].

A tervezetet április 4-én este a Kaposvári Munkástanácsnak a megyeház nagyertermében megtartott ülésén tárgyalták meg.

Az ülés a tervezetet helyesléssel fogadta, egyetértett vele, minden további nélkül hozzájárult megvalósításához, és azonnyomban kijelölte az egyes ügyosztályok vezetőit is. A Politikai Ügyosztály vezetését TÓTH LAJOSra, a Közigazgatási Ügyosztály vezetését SCHNELLER BÉLÁra, a Termelési-Szocializálási Ügyosztály vezetését LATINCA SÁNDORra, a Katonai-Karhatalmi Ügyosztály vezetését PEINHOFFER LAJOSra bízta [142].

A Direktórium a szerkezetében végrehajtott átalakításról még aznap este táviratilag értesítette a járási vezetőket. Egyben felhívta őket, hogy beadványait, jelentéseiket továbbra is a Direktóriumhoz címezzék, csak ezután minden egyes iratokon tüntessék fel, hogy az melyik ügyosztályhoz tartozik [143].

A Direktórium eredeti hármas kerete így kibővült, maga a Direktórium széleskörű hivatali szervezetté alakult át, amelyben minden direktor vezetése alá egy-egy ügyosztály tartozott. Minthogy az átszervezés folytán az alispán helyére lépett vármegyei népbiztos is tagja lett a Direktóriumnak, az átalakítás egyben a Direktórium jogkörének nagymértékű kiszélesedését is eredményezte. A vármegyei népbiztos bevonása ugyanis azt jelentette, hogy a főispáni jogkör mellé az alispáni jogkör társult, azaz: a Direktórium keretein belül egymás mellé került a politikai és közigazgatási felügyelet joga és a megyei közigazgatás irányításának jogköre.

És itt mindjárt meg kell jegyeznünk: a két jogkör összekapcsolódásáról szólva szándékosan használjuk az „egymásmellé került” kifejezést a sokkal inkább idekívánczó „egyesült” helyett, ui. mint látni fogjuk, itt, ez esetben, elvileg és gyakorlatilag másról nem volt szó, mint ahogy azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Direktórium március 10-től lényegében az alispáni jogkör bizonyos elemeit is gyakorolta, s ezt azután sem szüntette meg, miután március 22-én a Kaposvári Munkástanács azt a megyei népbiztos kezébe helyezte át.

De más vonatkozásban is a jogkör kiszélesedésével járt együtt az átszervezés végrehajtása. A vármegyei törvényhatóság közlönyében, a Tanácsköztársaság Somogy megyei Hivatalos Lapjában ui. április 18-i keltezéssel rendelet jelent meg, amely szerint a fontosabb, „régebben a közigazgatási bizottság hatáskörébe tartozott ügyek, azok tárgya szerint a Direktórium megfelelő ügyosztályaihoz terjesztendők fel” [144]. Mint tudjuk, a közigazgatási bizottság egyike volt a Vármegyei Törvényhatósági Bizottságból választott testületeknek, amely iránt jelentéstételre voltak kötelezve: az alispán, a pénzügyigazgató, a tanfelügyelő, az államügyész, a rendőrkapitányság, az államépítészeti hivatal, a vármegyei tisztí főorvos, stb. Így tehát a közigazgatási bizottság hatáskörébe tartozott fontosabb ügyeknek a Direktórium hatáskörébe történt átirányítása azt jelentette, hogy a Vármegyei Törvényhatósági Bizottság jogköréből egyes elemek a Direktóriumra szálltak át. Persze a fontosabb ügyek átirányítása távolról sem jelentette a közigazgatási bizottság megszüntetését. Mint majd látni fogjuk, a közigazgatási bizottság csak később szűnt meg, amikor a Megyei Munkástanács Intézőbizottsága vette át az ügykörét.

Mindent összevetve tehát, az április 4-én jóváhagyott átszervezés következtében a Direktórium hatáskörében a főispáni, az alispáni jogkör és a Törvényhatósági Bizottság jogkörének egyes elemei kerültek egymás mellé.

A források tanúsága szerint az átszervezést a következő napokban végre is hajtották. Arról azonban, hogy az ügyosztályok felállítása miként történt, milyen volt szervezetük, működésük rendszere, milyenek voltak arányai, arról, minthogy errenézve semmi néven nevezendő forrás vagy feljegyzés fenn nem maradt, tájékoztatást nyújtani nem áll módunkban. Mindössze néhány dolgot sikerült felderítenünk. Nevezetesen azt, hogy ámbár a Direktórium Közigazgatási Ügyosztálya megszerveztetett, az alispáni hivatal, melyet Vármegyei Közigazgatási Hivatalnak neveztek el, korábbi ügykörével továbbra is fennmaradt a vármegyei népbiztos vezetése alatt, aki egyben a Direktórium Közigazgatási Ügyosztályának vezetője volt [145]. Továbbá azt, hogy a LATINCA SÁNDOR direktor vezette Termelési-Szocializálási ügyosztály április 12-től kezdve a Munkásotthonban működött, ahol az osztály vezetője de. 10-től 1 óráig állt a felek rendelkezésére [146]. Végül azt, hogy a Katonai-Karhatalmi Ügyosztály, melynek PEINHOFFER LAJOS volt a vezetője, rövidesen, még április közepén megszűnt. Április 11-én ui. a Hadügyi Népbiztosság — miután a direktóriumok katonai ügyekbe való beavatkozása „leírhatatlan fejtelenséget és felfordulást” idézett elő — rendeletet adott ki, melyben megtiltotta, hogy a direktóriumok katonai ügyekkel foglalkozzanak [147]. A Direktórium a rendeletet végrehajtva a Katonai-Karhatalmi Ügyosztályt pár nap leforgása alatt felszámolta [148]. PEINHOFFER LAJOS ügyosztályának megszűnte után is, természetesen továbbra is direktori rangban, a Direktóriumban folytatta működését. Amint az a forrásokból kitűnik, a Politikai Ügyosztályon tevékenykedett, amely a Katonai-Karhatalmi Ügyosztály megszűnte után, annak feladatkörét átvette.

Az átszervezés, kétségtelenül, az energiák felszabadulását és a Direktórium működésének meggyorsulását eredményezte. Az új direktóriumi szervezet szinte napok alatt dolgozta fel a már óriásira duzzadt munkaanyagot. Jellemző a meggyorsult munkatempóra, hogy április 8-án már arra is futotta a direktorok idejéből, hogy a munkatorlódás miatt elakadt Kaposvár városi ügyvitelt. kisegítsék a kátyuból. „Amint azt tegnap láttuk — számolt be erről a Somogyi Vörös Ujság április 9-i száma — a direktorium átment az apostolok fogatán a városházára s ott lereferáltatta magának az ügyeket, s amelyekhez törvényhatósági jóváhagyás kellett, azt érdeme szerint vagy jóváhagyta, vagy elutasította. Délután 3-tól 6-ig elintéztett annyi aktát, amennyit a régi jó világban még kézbe fogni is félték.” [149].

Valóban, ez az ügyintézés az ún. régi, jó világ lassú, döcögő, fatengelyeken haladó ügyviteléhez képest — ha szabad hasonlattal élnem — gyorsvonati sebességgel haladt, kivált, ha azzal a gyakorlattal állítjuk szembe, amelynek virágkorában az egykorú cikkíró szavai szerint „... minden ügyön előbb a tanács szunyókált, azután a képviselő testület kérődzött, végül a törvényhatóság feküdt rája, míg legvégül, az emberi kor legvégső határán elintézte a vármegye” [150].

Április első felében a Direktorium tevékenységének homlokterébe a választási munkálatok kerültek. Jóllehet a községi tanácsok megválasztása április elejére már jórészen megtörtént — bár ezek körül is akadt még tennivaló bőven, amire kitérni nem feladatunk — hátra volt még a Megyei Munkástanács, a Kaposvár városi és a járási tanácsok megválasztása, amelynek lebonyolítása a Direktoriumra hárult.

Április első napjaiban — pontos dátumot ezúttal sem sikerült megállapítanunk, talán 4-én — a belügyi népbiztos táviratilag értesítette a Direktoriumot, hogy a Forradalmi Kormányzótanács a megye választási bizottságává nevezte ki.

A direktorok április 5-én délután 4 órakor ültek össze, hogy megtrágyálják az ezzel kapcsolatos tennivalókat. A távirat felolvasása és tudomásulvétele után tisztázták a feladatokat, megegyezvén abban, hogy április 14-én, legkésőbb 15-én megválasztják a Tanácsok Országos Gyűlésébe küldendő képviselő tagjait is, azaz ekkorra befejezik a választást, leszögezték, hogy a Barcsi Járás Munkástanácsa 5, a Csurgói Járás Munkástanácsa 39, az Igali Járás Munkástanácsa 33, a Kaposvári Járás Munkástanácsa 60, a Lengyeltóti Járás Munkástanácsa 31, a Nagyatádi Járás Munkástanácsa 37, a Marcali Járás Munkástanácsa 49, a Tábí Járás Munkástanácsa 37, Kaposvár város Tanácsa 13 tagból fog állni, Kaposvár város a Kaposvári Járási Munkástanácsba 30 tagot küld, a járási munkástanácsok intézőbizottságai — a nagyrészen megszallt barcsi járás kivételével — 11 tagból állnak majd. A Megyei Munkástanácsban a szerb. megszállás alatt álló szigetvári járás 2, a barcsi és igali járások 3–3, a többiek 4–4, Kaposvár 44 taggal képviseltetik magukat. Kaposvár város Munkástanácsának megválasztását április 12-ére tűzték ki, a szavazatok szedése négy bizottságot állítanak fel, kimondva, hogy a szavazás délután 1 órakor kezdődik, s mindaddig tart, míg szavazók jelentkeznek. Elhatározták végül, hogy a járási székhelyekre két-két megbízottat küldenek ki a járási és megyei munkástanács tagok megválasztása körüli eljárás ismertetése céljából [151].

A választási előkészületekről, megfelelő források és feljegyzések hiányában, viszonylag keveset tudunk mondani. Ahogy az egykori sajtóból kivehető, a vá-

lasztást nem előzte meg szélesebb körű sajtókampány, sem úgynevezett választási hadjárat. Bizonyára az idő rövidsége miatt. A választással kapcsolatos cikkek inkább tájékoztató jellegűek — hol, mikor, hogyan kell szavazni stb. —, semmint agitatívak voltak. Persze, tévedés volna azt hinni, hogy az agitáció teljesen hiányzott. Ha rövid terjedelemben is, de rámutattak a cikkírók arra, hogy a választás széleskörű választójog alapján történik, nem mulasztották el, az alkalmat, hogy szembeállítsák az új választást a régi idők korrupt választási fogásaival, s hangsúlyozták az új választás proletár jellegét: „... odaállhat a proletár a szavazóurna elé — írta a Somogyi Vörös Újság —, s gyakorolhatja azt a jogát, amelyetől eddig az osztályuralom magafonta paragrafusok korbácsával elűzte” [152].

A Direktórium tevékenysége az előkészület e napjaiban — minthogy a szavazás listára történt — elsősorban a jelöltek névjegyzékeinek összeállításában merült ki, s mint arra a fennmaradt névjegyzékekből következtetni lehet, azok összeállítása, felülvizsgálata, ellenőrzése nagy gondot, körütekintést és nem kevés munkát igényelt. E listák összeállításáról közelebbit nem tudunk, de arról, maguk a jegyzékek is tanúságot tesznek, hogy alapos megfontolás, többoldalú tájékozódás és a proletariátus érdekeinek legmesszebbmenő figyelembe vétele mellett készültek el.

A választások menete, mint ahogy az a különböző adatokból kirajzolódik, a következő volt: először a falvak munkástanácsait választották meg, ahol még ez nem történt meg, azután a különböző községi tanácsok küldöttei gyűlésre jöttek össze, ahol a járási és megyei tanácstagokat választották meg. Ez utóbbi a megyében április 10-e körül zajlott le [153].

Hogy képet alkothassunk magunknak a járási és megyei tanácstagok megválasztásáról és felidézzük e választások hangulatát, érdemes itt pár sorban leírni a Kaposvári Járási Munkástanács április 14-én délelőtt lezajlott választását, amelyről az egykorú sajtóban tudósítás is maradt fenn.

Az egybegyűlt községi tanácstagokhoz a gyűlés megnyitása után SCHNELLER BÉLA direktor intézett beszédet, amelyben ismertette a Tanácsköztársaság alkotmányát. A többi között ezeket mondotta: „Nincs különbség a szegény emberek között. A falusi, városi, kézi és szellemi munkások egyformán kizsákmányoltjai voltak az osztályuralom zsarnokainak. Egyformán homlokukon viselték a nyomorúság bélyegét, szívükben hordozták az elkeseredés fergét. Az osztályuralom csahosai értettek hozzá, hogy a milliók munkájának gyümölcsét ők élvezzék munka nélkül, a dolgozóknak pedig csak annyit hagyjanak, hogy éppen tovább dolgozhassanak, persze a heréknek és hetéraioknak kényelmére.” A beszédet zajos taps fogadta, utána megválasztották a járási és megyei munkástanácstagokat [154].

A választások széles tömegek részvétele mellett zajlottak le, a megyében 220 000 szavazatot számoltak össze [155]. Ez a hatalmas tömeg és a szavazás során tapasztalt lelkesedés újra megerősítette a Direktórium tagjait abban a szilárd meggyőződésben, hogy a lakosság döntő többsége egyetért a proletárhatalommal, támogatja azt, s ha kell védelmére is kész.

A választás befejező aktusa a Megyei Munkástanács Intézőbizottságának és a Tanácsok Országos Gyűlése küldötteinek megválasztása volt, amelyre a Megyei Munkástanács április 14-én, a vármegyeház tanácstermében megtartott ülésen került sor.

Az ülést délelőtt 10 órakor SCHNELLER BÉLA direktor nyitotta meg, részletesen ismertette a tanácsok szervezetét, rámutatott arra, hogy még „éles, kemény harc fog következni a proletariátus érdekeiért és programjáért”. Utána a vendégként jelenlévő HAMBURGER JENŐ földművelésügyi népbiztos emelkedett szólásra, akinek jelenlétét az ülés lelkes ovációval vette tudomásul. „A proletárforradalom — kezdte beszédét — tudatos célkitűzései: rombolni a múltat, s szebb, jobb világot alkotni, melynek alapja a munka. Teóriában könnyű a feladat, a gyakorlatban jóval nehezebb. A kapitalista rend romjain a proletárok hadseregét, adminisztrációját és iskoláját fogjuk megteremteni.” Ezután a tanácsok ügyköréről szólott: „A helyi ügyek intézésében minden helyi szovjet autonómiát élvez, míg az egész országra nézve az országos szovjet fog intézkedni. — A szovjetek határozatait azonnal végre kell hajtani. Lenin szerint is nem fecsegségre, hanem cselekedetekre van szükség.” Beszélt a belpolitikai tennivalókról, hangsúlyozva, hogy a diktatúra erősítése elkerülhetetlenül fontos: „A belpolitikában a kisbirtokosok megszervezése a fontosabb feladatok közé tartozik. Ezeknek eszközeit nem sajátítjuk ki, de elveszjük az ellenforradalmárok és a kiéheztetést szítók vagyonát. Hangsúlyozzuk, hogy a vallást megánügynek tekintjük. A templomokból nem lesz mozi, mint azt a nép ellenségei hazudják.” „A világot sem a múltban nem lehetett, sem most nem lehet a humanitás jelszavaival újjáteremteni... s éppen ezért a gazdasági hatalom megszervezése céljából szükség van a szuronyok, a diktatúra minden erejére. Lejárt a szentimentalizmus ideje, a letűnt hatalmasok sohasem tanúsítottak megértést a proletárok szenvedéseivel szemben. A Darányi-féle rendelkezéseket például sohasem hajtották végre, mert ezek némileg is törődtek a cselédproletárokkal. A diktatúrát összes erőnkkel meg kell védelmezni. A forradalmi törvényszékek bírának nem helyi szempontból kell feladatukat felfogni, hanem a világforradalom jövője, az egyetemes proletariátus szempontjából. A proletárdiktatúra nem egyesek, nem is csoportok, hanem az összes tömegek akaratát képviseli és hajtja végre. A forradalmi törvényszék bírának állandó érintkezést kell fenntartani a tömegekkel, különösen a városokban.” Végül a tanácsstagok feladataira tért ki: „A tisztség, melyet a megyei szovjet tagjai vállaltak, nem könnyű. — Eljöhét az az idő, amikor a forradalomhoz való hűségüket tetteikkel is bizonyítani kell. Meg kell teremtenünk a proletártömegek fegyelmét.” Beszédét annak a reményének kifejezésével fejezte be, hogy Somogy úrrá tud lenni a nehézségeken és továbbra is erőssége marad a proletárdiktatúrának. Ezután KOVÁCS MIKSA szólalt fel, ismertette és értékelte a választás eredményeit. Majd SCHNELLER BÉLA vette át ismét a szót, kérte az ülést, hogy a Tanácsok Országos Gyűlése tagjainak megválasztását tűzze napirendre. Ismertette a Forradalmi Kormányzótanácsnak a Tanácsok Országos Gyűlése tagjainak megválasztásáról kiadott rendeletét. Az ülés több hozzászólás után magáévá tette az indítványt, s a képviselőlet tagjainak kiválasztására jelölő bizottságot küldött ki, melynek elnökéül SZABÓ KÁROLYT, tagjaivá: GYÖRFFY ANTALT, EGRSZEGHY JÁNOST, KOVÁCS PÁLT és SOMOGYI FERENCET választotta. Mialatt a jelölő bizottság javaslatainak összeállításával foglalatoskodott, a gyűlés megválasztotta a Megyei Munkástanács Intézőbizottságát. A 28 tagú bizottság elnökévé SCHNELLER BÉLÁT, al-elnökeivé BALLA JÓZSEFET és SZALMA ISTVÁNT választották meg. Több fel-
szólalás után a jelölő bizottság előterjesztette a Tanácsok Országos Gyűlése tagjaira vonatkozó indítványát, amelyet az ülés elnöke szavazásra bocsátott. A titkosan megejtett szavazás eredményeképpen a megye képviselőletének tagjai:

LATINCA SÁNDOR, KOVÁCS MIKSA, GYURA JÁNOS, PEINHOFFER LAJOS, TÓTH LAJOS, SOMOGYI FERENC, ZÓKA IMRE és KISS ERNŐ lettek [156].

Április 14-én a választások befejeződése következtében a Direktórium választásokkal kapcsolatos megbízatása is lejárt, megszűnt a megye választási bizottságának lenni, tevékenységének a továbbiakban újabb feladatok szabták meg fő irányát. Mielőtt erre rátérnénk, tekintsük meg röviden, hogy a választások időtartama alatt a Direktórium, mint a megye forradalmi kormányszerve, milyen tevékenységet fejtett ki.

Április 5-én a Forradalmi Kormányzótanács XXII. számú rendelete alapján, mely a hatásköri összeütközések és túlkapások elkerülése érdekében a népbiztos címet kizárólag a kormányzótanácsi tagok számára tartotta fenn, utasította a megye vezető beosztású funkcionáriusait, hogy a jövőben a politikai megbízott megjelölését használják [157].

Ugyancsak április 5-én a tanügyi politikai megbízottat a Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendeletének végrehajtására utasította, mely a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételét rendelte el [158]. A Direktóriumnak ez az utasítása Somogyban az állam és egyház szétválasztásában a Kaposvári Munkástanács március 29-én hozott határozata után, mely megtiltotta, hogy a vallást az iskolában oktassák, a második nagy lépést jelentette. Jóllehet az iskolák államosításának végrehajtása külön szerv, a tanfelügyelőség élén álló politikai megbízott, majd a megyei művelődésügyi kormányzat irányítását átvevő Művelődésügyi Osztály feladata volt, az első lépések megtételében a Direktórium is részt vett. Április 7-én határozatot hozott arra, hogy a megye legnagyobb, egyházi tulajdonban levő nevelési intézetét, a kaposvári zárdát, köztulajdonbaveszi, s az abban működő iskolát államosítja. A határozatban kimondta egyben azt is, hogy a zárdabeli apácák, mivel valamennyien okleveles tanítónők, tanítóként továbbra is ottmaradhatnak, ha rendjükből kilépnek és elfogadják az állami tantervet [159].

Április 8-án megkezdte a házak szocializálását. A feladat végrehajtására öt tagú bizottságot nevezett ki. Kimondta, hogy a bizottság döntései ellen 7 napon belül fellebbezni lehet LATINCA SÁNDOR direktor előtt. Ha a fellebbezést ő is elutasítaná, abban az esetben a határozat jogérvényes. Külön bizottságot hozott létre a lakbérek megállapítására és a házak karbantartásának megindítására [160].

Április 10-én bekapcsolódott a Vörös Őrség szervezésébe. A sajtóban közleményt tétetett közzé a Vörös Őrség toborzásáról, melyben hangsúlyozta: „A Vörös Őrség a rend fenntartója. A Vörös Őrség tagja természetesen csak feltétlenül megbízható, öntudatos szocialista lehet, aki át tudja érezni, meg tudja érteni a proletárdiktatúra eszméjét, aki a rend és a fegyelem fenntartásán kívül a népet is felvilágosítja, aki fülönfogja és ártalmatlanná teszi az álhírek terjesztőit.” A falvakba megbízottakat küldött ki a jelentkezők összeírására [161].

A választások teljes egészében eltüntették a régi megyei közigazgatási szervezetet, s helyébe egy új hatalmi gépezetet állítottak. Jóllehet a fentiek során már érintettük az egyes helyeken végbement változásokat, mégsem lesz hiábavaló, ha itt rövidesen summázzuk a megyeszerkezetben bekövetkezett gyökeres átalakulást.

Ahhoz, hogy az átalakulás lényege világosan állhasson előttünk, előbb a régi megyei szervezetet kell magunk elé idéznünk.

A magyar megyeszervezet ama formáját, amely a Tanácsköztársaság kikiáltásáig volt érvényben, alapjában véve a törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. t. c. alakította ki. Eszerint a megye, mint törvényhatóság, a törvényesség korlátai között az önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését és a közérdekű ügyek megvitatásának jogát gyakorolhatta. Ez utóbbival kapcsolatosan álláspontját más törvényhatóságokkal, a kormánnyal és kérvény alakjában a törvényhozás bármelyik házával közölhette. Önkormányzati jogánál fogva saját belügyeiben önállóan intézkedhetett, határozatokat és ún. szabályrendeleteket alkothatott. Határozatait és szabályrendeleteit végrehajthatta, tisztviselőit a főispán kivételével választotta, az önkormányzat és a közigazgatás költségeit megállapíthatta, s a fedezetről maga gondoskodhatott. Az általa vezetett közigazgatás, belső ügyvitelét és pénzkezelését kiküldött közegei útján a belügyminiszter bármikor felülvizsgálhatta, ellenőrizhette.

A megyében a törvényhatóság egyetemét a törvényhatósági bizottság képviselte, amely felerészben a legtöbb egyenes államadót fizető állampolgárokból, felerészben pedig a választóközönség választottjaiból állt. A törvényhatósági bizottság évente meghatározott számú közgyűlést és szükség esetén rendkívüli közgyűléseket tarthatott. A közgyűlés elnöke a főispán, annak távollétében az alispán, mindkettőjük akadályoztatása esetén pedig a főjegyző lehetett. A közgyűlésen, noha a törvényhatósági bizottságnak tagjai nem voltak, szavazati joggal résztvehettek az alispán, a fő- és aljegyzők, a tiszti fő- és alügyészek, az árvaszéki elnök és ülnökök, a főorvos, a főmérnök, a pénztárnok, a főszolgabírák, a központi számvevők, a levéltárosok, s a rendezett tanácsú városok polgármesterei.

A törvény a vármegyék élére a főispánt állította, akit a belügyminiszter előterjesztése alapján a király nevezett ki. A főispán a végrehajtóhatalom képviselője volt, s mint ilyen a törvénykezési közegek kivételével a törvényhatóság területén működő állami szervek munkáját ellenőrizhette, évenként egyszer megvizsgálhatta a központi- és a kül-tisztviselők hivatalos eljárását és ügykezelését, ellenőrizte a törvényhatósági önkormányzatot, és őrködött a törvényhatóság által közvetített állami közigazgatás érdekei felett stb.

A vármegye központi tisztviselői az alispán, a főjegyző és az aljegyző, a tiszti főügyész és alügyészek, az árvaszéki elnök és ülnökök, a főorvos, a főpénztárnok, az ellenőr, a főszámvevő, a levéltárnok, az árvaszéki nyilvántartó és a megyei állatorvos voltak. A megye kültisztviselői a főszolgabíró, a szolgabíró, a járási orvos, állatorvos és a járási számvevő voltak.

E tisztviselők között a legjelentékenyebb az alispán volt, akit a törvény a megye első tisztviselőjének tekintett. Ő vezette a vármegye nevében a közigazgatást, minden ügyben, amely a megyei közgyűlés, a közigazgatási bizottság, vagy egyéb közegek hatáskörébe utalva nem voltak, intézkedési joga volt. Feladatkörébe tartozott a kormányrendeletek átvétele és azok végrehajtása, a megyei közgyűlés határozatainak érvényrejtetése.

A kültisztviselők között a leglényegesebb szerepet a főszolgabíró játszotta, aki a járás első tisztviselője volt, s feladatkörébe a hatósága alá tartozó községek felügyelete tartozott [162].

Az átalakulás mindenekelőtt azt jelentette, hogy megszűnt a régi feudálkapitalista megyei autonómia, s helyébe a tanácsí önkormányzat lépett, amely a burzsoá-földesúri hatalom eltörlését, a proletárhatalom érvényre emelését jelentette. A legnagyobb adófizetők hatalmi testülete, a törvényhatósági bizottság megszűnt, s helyébe a megyei munkástanács lépett, amelyben a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség képviselői foglaltak helyet. A megyei munkástanács élén csúcsszerveként az intéző bizottság állott. (Erre alább még visszatérünk.) A főispáni funkció megszűnt, a megye élére került a Direktórium, amelynek tagjai egyben a megyei munkástanács intéző bizottságának is tagjai voltak, s így lényegében a Direktórium nem volt más, mint az intéző bizottság

végrehajtó szerve. Sajnos, a megyei munkástanács és az intéző bizottság iratai elvesztek, s így azoknak a Direktóriummal való kapcsolatát nem áll módunkban megvilágítani. Az alispán hatásköre is eltöröltetett, helyére a megyei politikai megbízott lépett. A főszolgabírák helyébe a járási politikai megbízottak léptek, akik a járási munkástanáccsal együtt irányították hatóságuk területének ügyeit.

A választás utáni napokban a Direktórium figyelmét a termelő munka biztosítására összpontosította. Ezen a területen több tennivaló is volt. Az őstermelő lakosság egy része nem rendelkezett megfelelő gazdasági felszereléssel, s ezért a földeket szántatlan-vetetlen hagyta. Április 16-án a Direktórium rendeletet tett közzé, amelyben közölte, hogy mindazok szántóföldjét, akik megfelelő mezőgazdasági eszközökkel nem rendelkeznek, a szántási munkákkal már elkészült vagyonosabb kisbirtokosok és a falvakban levő termelőszövetkezetek kötelesek megművelni. Kimondotta továbbá, hogy a szántásért holdanként 100 koronánál többet senki sem követelhet. Aki ezt az utasítást nem teljesíti, afelett a Forradalmi Törvényszék fog ítélni [163].

A termelőmunkát nemcsak a gazdasági felszerelések hiánya akadályozta, hanem más körülmények is. Többek között az alattomban munkálkodó reakciós hírverés is. A reakció ekkor még nem mert nyíltan zászlót bontani, s a suttogó propaganda eszközeivel igyekezett a proletárhatalmat aláásni. A lakoságnak a proletárdiktatúrától való eltávolításában főszeküzül a parasztság megnyerését tűzte ki, miután az ismert taktikai hibák következtében itt rések mutatkoztak, s ezeket a réseket igyekezett szakadékká mélyíteni. Ennek elérése érdekében bizonytalanságot igyekezett kelteni a parasztság körében, azt híresztelve, hogy a parasztbirtok rövidesen a nagybirtok sorsára jut, kisajátítják, elveszik.

A Direktórium, hogy ennek az ellenséges propagandának elejét vegye, egymásután két felhívással fordult a megye lakosságához.

Az elsőt „A Direktórium üzenete” címmel április 17-én a Somogyi Vörös Újság hasábjain jelentette meg. Az üzenet első részében a reakcióhoz intézte szavait: „Szól ez az üzenet azoknak, akik szembe mernek helyezkedni a népakarattal, akik ellenforradalmi célzattal úznak veszedelmes — önmagukra biztosan életveszedelmes — játékot a proletárdiktatúrával szemben.” „A Direktórium eddig proletár jó szívvvel igyekezett ezeket a tévelygőket a népuralom mesgyéjére terelni. Ezentúl a Direktórium a proletár vaskalapáccsal zúzza szét az erkölcstelen, az öntudat nélküli, az ellenforradalmároktól pénzelt izgatókat.” „Aki a Magyar Tanácsköztársaság alapjait feszegeti, aki a proletárszabadság ellen merészkedik szóval vagy tettel cselekedni, azt a Forradalmi Törvényszék halálra ítéli, életével fizet gazságaiért.” Az üzenet második felében a proletárokhöz szólt: „Somogyi proletárok! Azt üzeni nektek a Direktórium, hogy irgalmat nem ismerve toljátok félre ezeket az útonálló ellenforradalmi haramiákat. Ezek a bérencek a ti életeteket, a ti boldogságotokat veszélyeztetik. Ezek meg akarják fojtani a proletárszabadságot.” „Sujtsatok le vasökölrel az elvakultakra, a lázítókra. Tanítsatok meg őket, hogy széles ez országban csak egy hang lehet, a proletárhang. Széles ez országban mindennek el kell tűnni, el kell némulni, ami a proletárok szabadságát és uralmát veszélyezteti.” [164].

A másodikban, melyet április 18-án tett közzé, a parasztságot és a kispolgárságot igyekezett megnyugtatni: „Ma Magyarországon proletárurolom van, mely csak az elnyomóknak és kizsákmányolóknak ellensége. De nem bántja,

sőt védi a kisemberek, a kisiparosok, a kisbirtokosok munkával szerzett tulajdonát. Véget vetett örökre a tőke és nagybirtok uralmának és megalapította a munkások, katonák és földműves-szegények egyedüli uralmát, ahol csak az meg, aki hasznos munkát végez.” A továbbiakban a Direktórium és a tanácsrendszer feladatairól szólt, nyugalomra intve egyben a lakosságot: „Vegye mindenki tudomásul, hogy Somogy megyében megalakultak a tanácsok és működik a megyei Direktórium, amelynek az a hivatása, hogy a proletárok uralmát sürgősen megalapozza és kiépítse. A községekben a munkástanácsoké minden hatalom... Minden esetben csak a munkásság javát szolgálják. Értse meg mindenki, hogy megszünt minden osztályozás és jogkülönbség, bandita uzsorások, az aranyszájú népbutítók és uszítók rendje. Viselkedjék mindenki a szent forradalmi időkhöz méltóan. A kizsákmányoló osztályokat megsemmisítjük és ha kell minden ellenforradalmi törekvést vérbefojtunk, de a dolgozó népet megvédjük. A forradalomnak a nyugalom a méltósága és az ereje, és százszorosan az a proletárok forradalmának.” [165].

Mindezek mellett lépéseket tett az aratási munkálatok zavartalanságának biztosítására. Április 17-én a Direktórium Termelési—Szocializálási Ügyosztályán LATINCA SÁNDOR vezetésével bizottság ült össze, hogy az aratószerződést elkészítse [166].

A szerződés két napig tartó tárgyalás eredményeként készült el, s április 19-én a Somogyi Vörös Újság hasábjain került nyilvánosságra. Igen tanulságos ez a szerződés abból a szempontból, hogy a megyei vezetés milyen messzeemenően vette figyelembe a szegényparasztság érdekeit, s milyen kedvező feltételeket szabott az aratómunkások számára. Épp ezért érdemes és szükséges itt röviden megtekintenünk magát a szerződést.

A szerződés leszögezte, hogy az aratók a levágott gabona hetedik részét kapják meg, amelyet a gazdaság köteles elcsempeltetni, továbbá minden arató részére egy magyar hold tengeri földet felszántva és bevetve, ahol lehetséges — kölcsönös megállapodás alapján — kaszálót biztosított, kikötte, hogy azokról a termést, illetve takarmányt a munkaadó tartozik betakarítani. Rendelkezett továbbá a szerződés arról, hogy a gazdaságok minden kaszás után 24 magyar holdat kötelesek kiadni, a megállapodást az aratók főbizalmija köti meg, s a munkások az azt követő 24 órán belül kötelesek elkezdni az aratást, ha a munka az időjárás miatt megakadna, a munkások a vezető engedélye nélkül nem távozhatnak el, az aratók a munkát mindig hármas aratóval végzik, a munkára csak tisztességes, nem viszálykodó dolgozó alkalmazható. Az aratási munka menetéről így rendelkezett: először is a gabonát alacsony tarlóra kell lekaszálni, a kévétet jól kell megkötni, s 17—20-as keresztekkel kell rakni, a tarlót a munkások kötelesek legereblyézni, ha vihar, vagy szél a kepeket szétszórná, az aratók kötelesek azokat ismételtlen összerakni. Rendelkezett továbbá a szakácsné és a víz-hordó fizetéséről, valamint arról, hogy a cséplési munkára is csak azok alkalmazhatók, akik már előzetesen az aratásra is leszerződtek. Végül kimondta, hogy a szerződést három példányban kell kiállítani, kettő az érdekelteknél marad, egy a Direktóriumnak nyújtandóba [167].

Április 19-én a Direktórium fontos politikai rendelkezést adott ki. Körendelettel fordult a munkástanácsokhoz, melyben felhívta őket, gondoskodniuk róla, hogy a Tanácsköztársaságnak a vallásszabadságról szóló rendeletét a papok a húsvéti ünnepek alkalmával el ne mulasszák a szószékről kihirdetni [168].

2. „A proletáralom előőrsé, a magyar proletariátus tűzbe került. Megindult az antant offenzívája . . . Arról van szó, hogy rabok legyünk vagy szabadok? . . . Harcok, nagy harcok előtt állunk.” [169]. Ezek a sorok adták tudtul 1919. április 23-án Somogyban, hogy megindult a fegyveres intervenció a Magyar Tanácsköztársaság ellen.

Az antant katonai intervenciójával új szakasz nyílt meg a Magyar Tanácsköztársaság történetében. A békés építő és szervező munkát a haza védelmének biztosítása és a betolakodó burzsoá hadseregekkel folytatott harc váltotta fel, amelyet a tanácskormánynak gazdasági blokáddal és a belső ellenforradalmi erőkkel küzdve kellett megvívnia.

Jóllehet, Somogy távol esett a harcterektől, a fegyveres harc megindulása itt is fordulatot eredményezett, s új feladatok elé állította a Direktóriumot is. A hadsereg ellátása, a közéletbiztosítás, a nyílt színre lépő ellenforradalmi megmozdulások felszámolása, — ezek voltak azok a tények, amelyek a továbbiakban mint megoldásra váró problémák a Direktórium tevékenységét alapvetően meghatározták.

Az imperialista támadásról a megye hivatalos körei már április 22-én tudomást szereztek. A hír — érthető módon — izgalmakat keltett. A Direktórium azonnal felhívással fordult a járási politikai megbízottakhoz, amelyben nyugalomra intett, s arra kérte fel őket, hogy a rend fenntartásán kettőzött fegyelmel őrködjenek. „Bármely ellenforradalmi mozgalmat észlelnek — írta a felhívás —, azonnal jelentsék. Ügyünk ellenségeit juttassák a Forradalmi Törvényszék elé. Elvárjuk, hogy minden elvtársunk a mai magasztos időket átérzi és ahhoz képest jár el.” Kérte végül, hogy hasonló értelmű felhívást intézzenek a községi munkástanácsokhoz [170].

Ezt, még április 22-én, két további távirati rendelkezés követte a járási politikai megbízottakhoz. Az első azt rendelte el, hogy mindazokat a katonai fegyvereket, amelyek nem mozgó alakulatok kezén vannak, a következő napon szállítsák be Kaposvárra és a Baross-honvédlaktanyában adják le [171]. A második a belügyi népbiztos ama rendeletét közölte, amely szerint minden szervezett munkásnak kötelessége a Vörös Hadseregbe belépni. Egyben utasította a politikai megbízottakat, hogy a jelentkező szervezett munkások összeírását azonnal kezdjék meg [172].

Ez utóbbit, lényegesen kibővítve, hirdetmény formájában április 23-án a Somogyi Vörös Újságban is megismételte. A hirdetmény közölte, hogy ettől kezdve minden szakszervezeti tag tekintse magát vörös katonának. Azután pontosan előírta az összeírás módját. „A szakszervezeteknél a tagokat két listában írják össze. Az egyik listába azok kerülnek, akik nélkülözhetők munkájukban és kiképzett katonák. Ezek az első zászlóaljhoz tartoznak s először mennek ki a vonalba. A második listába kerülnek azok, akik nem nélkülözhetők munkájukban, nem kiképzettek. Ezek a második zászlóaljt, vagy tartalék zászlóaljt alkotják, folytatják idehaza munkájukat.” Elrendelte a katonai kiképzésben nem részesült tagok gyors kiképzését. „A nem kiképzetteket naponta néhány órában saját ruhájukban kiképzik. Ezek ruhakoptatásért napi 3 (három) korona kárpótlást kapnak.” Végezetül figyelmeztette a szakszervezeti tagokat, hogy mind a kiképzettek, mind a kiképzetlenek legyenek készen arra, hogy bármely pillanatban kimehessenek a frontra [173].

Április 23-án ezenkívül még két fontos rendelet látott napvilágot. Az egyik az április 18-án elkészült arató szerződést egészítette ki a következő rendszabályokkal: 1. minden azelőtt kötött szerződés hatályát veszti, 2. az aratás munkálataira elsősorban nincsteleneket kell alkalmazni, csak ilyenek nemlétében vehetők fel 1—2—3 stb. holdas birtokosok, 3. minden gazdaság azonnal kösse meg a szerződést, 4. sürgős esetektől eltekintve komenciós cselédek nem vállalhatnak aratást, 5. más megyéből aratók csak akkor fogadhatók fel, ha Somogyban nem volna kellő számú jelentkezés, 6. felvételnél azt a dolgozót kell előnyben részesíteni, aki már az elmúlt évben is ugyanabban a gazdaságban dolgozott, 7. aratókat elsősorban a közeli falvakból és városokból kell fogadni, 8. ha valamely gazdaságban aratókra van szükség, úgy azt jelentsék a Direktórium Termelési-Szocializálási Ügyosztályának, 9. az aratással kapcsolatos rendeletek megszegői a Forradalmi Törvényszék előtt felelnek tetteikért [174]. A második ismét katonai vonatkozású volt, a Vörös Hadsereg élelmezéséről intézkedett. Mindaddig — mondotta ki a rendelet —, amíg a Vörös Hadsereg élelmezését a hadseregen belül meg nem szervezik, a katonaság élelmezése a községekre hárul. A katonai egységparancsnokok előzetes bejelentése alapján a szükséges élelem előállításáról a községi tanácsok kötelesek gondoskodni. A felmerülő költségeket szabályszerűen kiállított jegyzék ellenében a kaposvári dandárparancsnokság fedezi [175].

Április 24-én a Direktórium újabb felhívással fordult a megye dolgozó népéhez. Ezúttal az éhező pesti munkásság érdekében emelt szót. „Az antant minden reménye — kezdődik a felhívás —, a proletárok kiéheztetése. Arra számít, hogy az éhenhalódót könnyebb rabszíjra fűzni, mint a munkabíró, erős ellenséget.” „Az antant kiéheztetési taktikáját — folytatta tovább — leginkább sínylik budapesti elvtársaink. Ezeknek megsegítésére hívja föl Somogy megye szervezett munkásait a megye Direktóriuma.” Ezután közvetlenül a szervezett munkássághoz intézte szavait: „Szervezett munkások! Jól tudjuk, hogy ti sem fürödtök tejbe, mézbe. A ti mindennapitokat is kimérik fejek szerint. Mégis, ha egy kevésről lemondtok, ebből a kevésből sok gyűlik össze s ezzel már azután segíthetünk éhező proletártestvéreinken. Mert Budapesten éheznek a proletárok.” „Minden szervezett munkás és mindenki, aki teheti, áldozzon, amennyit csak tud, bármily keveset is a fővárosi éhező proletárcsaládoknak. Lisztet, zsírt s egyéb nem romlandó élelmi cikket adjatok a budapestieknek.” „Aki teheti, de elsősorban a szervezett munkások adják át élelmiszerüket... Segítetek proletártestvéreiken.” [176].

A Direktórium felhívásai ezúttal sem maradtak hatástalanok. Április végén és májusban seregestől tódult az ipari munkásság és a szegényparaszttság a vörös zászlók alá. Ugyanakkor a pesti proletariátus számára indított gyűjtés olyan eredményekkel járt, amelyek, mint az köztudomású, Móricz Zsigmondot is lelkesedéssel és elragadtatással töltötték el.

Lelkesedéssel tették magukévá a Direktórium felhívását a termelőszövetkezetek is. Naponta százával indították útnak Budapest felé a vágómarha, sertés, birka- és tojásszállítmányokat. Egy korabeli sajtóadat szerint 1919. május 18-ig 30 millió korona értékben 200 vagon élelmiszert adott a megye az éhező fővárosnak [177].

A közellátás biztosítása érdekében a Direktórium e napokban rendelkezést is adott ki. Április 27-én utasította a járási politikai megbízottakat, tegyék közhírré, hogy mindenki köteles burgonyakészletét és feleslegét bejelenteni és azt a közellátás céljára készpénz ellenében átadni [178].

Április 29-én újabb rendeletet bocsátott ki a fegyveres erő ellátása érdekében. Ez alkalommal a Vörös Őrség élelmezése ügyében foganatosított intéz-

kedést. Értesítette a járási élelmezési megbízottakat, hogy a továbbiakban a Vörös Őrség élelmezése is — ugyanolyan módon, mint a katonaság — a községi tanácsokra hárul [179].

Bár nincsenek rá adataink kellő számban, amelyekből számítást tehetnénk arra nézve, hogy a katonaság és a Vörös Őrség ellátása mennyire vette igénybe a falvak teherbíróképességét, a fennmaradt adatok azonban arról tanúskodnak, hogy a fegyveres erők élelmezése a háború utáni szegénység szűkös viszonyai között súlyos megterheltetést jelentett. Tagadhatatlan, hogy ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy egyes községekben a parasztság egy része felült az ellenforradalmi uszításnak, aminek sajnálatos következményeként május első felében néhány községben összeütközésre került sor a karhatalom, illetve a katonaság és a lakosság között.

3. Május elején a Direktórium ügykörében újabb változás következett be. Erről az a két, egymásután kiadott rendelkezés nyújt tájékoztatást, amit május hó elején a vármegyei politikai megbízott a megye főtitisztviselőihez, az árvaszék elnökéhez, a megyei tiszti ügyészi politikai megbízotthoz, az államépítészeti hivatal vezetőjéhez, a pénzügyi-politikai megbízotthoz és a Művelődési Osztály vezetőjéhez intézett.

A vármegyei politikai megbízott az elsőben, mely május 2-án kelt, azt közölte a fent nevezettekkel, hogy a Megyei Munkástanács a volt vármegyei közgyűlés, a Megyei Munkástanács Intézőbizottsága a megszűnő közigazgatási bizottság feladatkörét veszi át, e ezért kérte, hogy a beérkező közgyűlési, illetve közigazgatási bizottsági ügydarabokat szabályszerűen készítsék elő, hogy azok az összehívandó gyűlések elé terjeszthetők legyenek. Kérte továbbá, hogy az elmaradt februári megyei közgyűlésre előkészített, valamint az azóta a Direktórium és a volt Kaposvári Munkástanács által elintéztett ügyeket utólagosan mutassák be a Megyei Munkástanácsnak, illetve az intézőbizottságnak, a fontosabbakat vegyék tárgysorozatba és jóváhagyás végett hozzá terjesszék fel, a jelentéstételre kötelezett szakelőadókat és hivatalvezetőket pedig arra utasította, hogy esedékes jelentéseiket záros határidőn belül küldjék meg [180].

A másodikat május 7-i keltezéssel adta ki, vele az előbbi módosította. Közölte, hogy a már lereferált és véglegesen elintéztett ügyeket nem kell tárgysorozatba venni, se bemutatni, s jóváhagyás végett felterjeszteni, csupán az újabban beérkezett és a Direktórium elé még el nem juttatott ügydarabokat vegyék tárgysorozatba, mivel csak azok megbeszélésére kírtenek sort. Tudatta, hogy az intézőbizottság legközelebbi ülését május 11-én tartja, és a főtitisztviselők akorra készítsék el, s ott terjesszék elő jelentéseiket [181].

A fent ismertetett rendeletek azáltal, hogy a volt közigazgatási bizottság feladatkörét a Megyei Munkástanács Intézőbizottságára ruházták, s a megye főtitisztviselőit jelentéstételre kötelezték, kiemelték a Direktórium ügyköréből a közigazgatási bizottsági ügydarabokat. Láttuk, hogy április folyamán a Direktórium ügykörében a főispáni, alispáni jogkör és a törvényhatósági bizottsági jogkör bizonyos elemei kerültek egymás mellé. Az itt ismertetett rendeletekkel a Direktórium jogköre szűkebb területre szorult vissza. A Direktóriumnak a volt törvényhatósági bizottsági ügyekben való illetékessége ezáltal megszűnt, a továbbiakban az alispáni és főispáni jogkört tarthatta meg.

Így aztán megszűnt a törvényhatósági bizottsági ügykörben az a megosztottság is, amely a Tanácsköztársaság kikiáltása óta egyrészt a Direktórium,

másrészt a volt Kaposvári Munkástanács, utóbb pedig a Megyei Munkástanács között fennállott. A törvényhatósági bizottsági jogkör teljes egészében a megyei Munkástanács kezébe ment át.

4. Május elejétől a Direktóriumnak egyre súlyosbodó körülmények közt kellett ellátnia feladatát. Fokozódott a belső ellenforradalmi erők tevékenysége, megerősödött a reakciós izgatás, helyi jellegű megmozdulásokra került sor.

A belső ellenforradalmi erők aktivizálódásával az intervenció megindulása óta számolni kellett, hiszen a reakció még távolról sem volt legyőzve, megsemmisítve, csak a kedvező alkalmat várta, hogy visszaüthessen. „Meglapultak, de itt vannak” — figyelmeztetett erre már április 25-én a proletárhatalom ellenségeivel szemben forradalmi és terror-rendszabályokat követelő újságíró. „Sőtétben bújkálnak — folytatta tovább —, undok férgek módjára mászkálnak a proletárállam tiszta, ifjú testén és rágják, tépik, halálát várják, hogy azután boldogan lakmározhassanak rajta.” [182].

S valóban, amint az alkalom kedvezőnek látszott, amint a vörös seregek vereségeiről az első hírek megérkeztek, ezek az erők nyíltan színre léptek, nem késlekedtek szóval és tettel gyors támadást indítani a néphatalom ellen.

Május 5-én reggel egy TARR GYÖRGY nevű ellenforradalmár Kaposvár utcáin kezdte „reprodukálhatatlan szavakkal” rágalmazni a Direktóriumot, amit csak a Vörös Őrség erélyes közbelépésére hagyott abba [183].

E napon délután egy másik ellenforradalmár Lengyeltótiiban kísérelt meg merényletet SZALMA ISTVÁN, Kaposvár városi politikai megbízottja ellen. Jóllehet a lövés nem talált, az előzetesen már felbőszített tömeg a vakmerő tettől felbátorodva a Vörös Őrség lefegyverzésére tett sikertelen kísérletet. [184].

Pár nappal később, Nagyatádon került sor összeütközésre a vörös katonaság és az ellenforradalmi érzelmű helyi burzsoázia és kulákság között [185].

Ha ezek és az ehhez hasonló ellenforradalmi lázadások megtörték is a Vörös Őrség és a katonaság erején, amelyet a dolgozó tömegek is odaadón támogatattak, demoralizáló hatásuk tagadhatatlan volt.

A Direktórium e nehéz körülmények között sem szűnt meg a proletárhatalom erőssége, sziklaszilárd támasza és pillére lenni. Harci eltökéltsége töretlen maradt, s megingathatatlan hűséggel végezte továbbra is azt a feladatot, amely a proletárdiktatúra védelméből és erősítéséből ráhárult.

E feladatok közül továbbra is legfontosabb a közellátás biztosítása volt, amelyre a Direktórium ezután is nagy gondot fordított. Ez a feladat roppant energiát követelt meg a Direktóriumtól. A világháború utáni idők megfogyatkozott erőforrásai és a megnövekedett nehézségek között megoldása, szinte reménytelennek látszott. Hogy e tekintetben mégis sikerült valamelyes megoldást találni, az elsősorban a Direktóriumnak volt köszönhető.

Nem kis érdeme volt ebben LATINCA SÁNDORNAK, a Direktórium Termelési-Szocializálási Ügyosztálya vezetőjének, aki a közélélmzésben jelentkező nehézségek áthidalására többször is eredeti és találékony módon alkalmazott megfelelő eszközt.

A fő probléma ezen a területen a meglevő készletekkel való helyes gazdálkodás és az anyagi javak arányos elosztásának biztosítása volt. Ez a kérdés az adott viszonyok között mint elsőrendűen fontos politikai probléma jelentkezett. Miután a pénz elértéktelenedésének következményeként a falu és a város közötti gazdasági vérkeringés csaknem teljesen megszűnt, s így a létfenn-

tartáshoz elengedhetetlenül szükséges mezőgazdasági termékek a városokban nem voltak kaphatók, a helyzet a város kiéheztetésének veszélyét rejtette magában, ami végül is egyet jelentett volna a forradalom vezetőerejének, a hadrakelt munkásságnak megtörésével, megsemmisítésével. Az amúgy is súlyos helyzetet még súlyosabbá tette az a körülmény, hogy felvirágozott a spekuláció, a lánckereskedelem, és a proletárnegyedek réme, az élelmiszeruzsora.

Miután a normális áruforgalmat az elértéktelenedett pénzzel helyreállítani nem lehetett, minthogy annak vásárló értékét a szigorú rendeletek ellenére sem sikerült biztosítani, LATINCA SÁNDOR a fontosabb közéleti cikkek elosztásánál a közigazgatási apparátus bevonása útján, a pénzt kiiktatva, az áruk közvetlen cseréjét vezette be.

Ezt valósította meg például a liszt és a cukor kiosztása alkalmával is. Május 8-án a járási politikai megbízottak címére 10 000 kg cukrot utalt ki, s elrendelte, hogy azt cserére használják fel, s érte ellenértékképpen 10 vagon gabonát szolgáltatassanak be [186].

Ha ez a módszer végleges megoldást nem is eredményezett, hozzájárult a szükség enyhítéséhez, másrészt alkalmas eszköznek bizonyult a közellátás elégtelenségéből és hiányából származó veszélyek elkerülésére. A lánckereskedelem és az élelmiszeruzsora azonban ez úton nem volt kiküszöbölhető, másfelől a központi és tervszerű elosztás sem volt így biztosítható. Ez a körülmény indította azután a Direktóriumot arra, hogy a közellátás biztosítására és irányítására külön szervet, közellátási hivatalt hozzon létre, amelynek felállítása május 29-én határozatot is fogadott el [187].

A közellátás terén kifejtett tevékenységgel állnak szoros összefüggésben azok a lépések, amiket a Direktórium a termelés biztosítása érdekében tett. A Direktórium — mint láttuk — létének első pillanatától nagy gondot fordított a termelés folytonosságának biztosítására, s ezen most sem szűnt meg munkálkodni.

A Direktórium ez irányú tevékenységének körébe tartozik az a tervzet is, amelyet az ifjúmunkások szakmai képzésére LATINCA SÁNDOR készített el, s amely május 17-én a helyi sajtóban is nyilvánosságra került. A tervzet voltaképp egy szakmunkásképző intézmény elgondolásait tartalmazta, s megvalósítását Kaposvárott a Termelőszövetkezetek Somogy megyei Központjának kérésein belül felállítandó ún. „univerzális műhelytelep”-en képzelte el, ahol az elméleti oktatást szellemi munkakörben dolgozó fiatalok, a gyakorlati oktatást pedig kitűnő szakmunkások végzik [188].

Május 16-án LATINCA SÁNDOR kezdeményezésére a Termelőszövetkezetek Somogy megyei Központja értekezletet is hívott össze a tervzet megvitatására. Az értekezlet a tervzetet egyhangúlag elfogadta és határozatot hozott rá, hogy Kaposvárott az ún. Szántó-laktanyában a telep megszervezésére rövidesen sort kerít [189].

Rendkívül nagy súlyt helyezett a Direktórium arra is, hogy a munkafegyelem mindenütt sértetlen és szilárd maradjon. Amikor arról értesül, hogy a „termelőszövetkezetek gazdaságaiban alkalmazott munkások között igen sokan vannak, akik a proletár munkafegyelmet nehezen, vagy éppen nem szokják meg”, és vonakodnak „azt a munkát elvégezni, amire rendelik őket”, május 23-án elrendelte, hogy közöljék az egyes termelőszövetkezetek és gazdaságok vezetőivel: „... világosítsák fel az ilyen alkalmazottakat azon kötelezettségről, hogy mindenki tartozik a részére kijelölt helyet elfoglalni, ... munkakörében

szorgalmasan dolgozni”, amíg mód és alkalom nem nyílik a jogos kérések teljesítésére [190].

Ugyanígy a termelés biztosítását szolgálta az az intézkedés is, melyet május 23-án adott ki, miután a megye több részéből panaszolták a jelentések, hogy „lelküismeretlen, csapnivaló alakok a zöld vetéseket lekaszálják és lelegeltetik”. „... újból figyelmeztetünk mindenkit — szólta a rendelet —, hogy búzát, rozst, kétszerest, zabot, zöld (be nem érett) állapotban kaszálni, vágni, etetni, vagy bármely más célra felhasználni tilos, szigorúan tilos továbbá a vetések legeltetése is. E tilalom áthágásáért nemcsak a tettesek, hanem a földtulajdonosok és a gazdaságok vezetői is felelősek s megszegői a Forradalmi Törvényszék elé állíttatnak.” [191].

Május 25-én a Direktórium újabb felhívást tett közzé a Somogyi Vörös Újságban. Ezúttal újra a megmunkálatlan-bevetetlen földek kérdését tette szóvá. „A Direktórium többszöri jóakarató felhívása dacára is azt tapasztaljuk — írta a felhívás —, hogy a vármegye területén még sok bevetetlen föld van és hogy a vagyonosabbak nem nyújtanak segédkezet azok földjeinek megmunkálására, akiknek erre saját erejük nincs.” „Mindannyiunknak közös érdeke az — hangoztatta továbbá —, hogy minden talpalatnyi föld megműveltesse, mert ezzel a Tanácsköztársaság közéletének biztosítását segítjük elő.” „A Direktórium újból és nyomatékosan figyelmeztet mindenkit — fejeződik be a felhívás —, különösen a termelősövetkezeteket, hogy a földek megművelése érdekében kövessenek el mindent, nehogy a mulasztókat a legsúlyosabb eszközökkel kelljen kényszeríteni kötelességükre.” [192].

Hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítva foglalkozott a Direktórium a Vörös Hadsereg ellátásával is. Mint már ismertettük, az imperialista intervenció megindulása óta élénk tevékenységet fejtett ki a toborzás, a katonaság felszerelése és élelmezése körül. Május hó során további lépéseket tett ebben az irányban.

Május 12-én rendeletet adott ki a politikai megbízottaknak, melyben utasította őket, hogy a Vörös Hadsereg felszerelése érdekében a rendelet kézhezvételétől számított 8 napon belül intézkedjenek a lakossághoz került katonai felszerelési tárgyak, katonasapkák, zubbonyok, nadrágok, köpenyek, fehérneműk, evőcsészék, hátizsákok, kenyértarisnyák összegyűjtéséről és Kaposvárra való beszállításáról [193].

Néhány nap múlva, május 16-án behívási parancsot tett közzé, az 1901. é. után születetteket rendelte katonai kiképzésre és szolgálatra [194].

Május 22-én felhívás formájában megismételte a Somogyi Vörös Újságban a katonai felszerelési tárgyak beszolgáltatási kötelezettségéről szóló rendeleteit, hangsúlyozva, hogy az alól semminemű engedély nem mentesít senkit [195].

Mindezek az intézkedések jelentős eredményekre vezettek. Nemcsak a hadsereg ellátását, felszerelését, élelmezését biztosították, hanem hathatósan segítettek elő, hogy a hadseregen belül a rend és a fegyelem megszilárduljon. A somogyi 44-esek impozáns rendje és fegyelme lenyűgözően hatott a Magyar Tanácsköztársaság olyan neves katonai vezetőjére is, mint POGÁNY JÓZSEF, aki a hónap utolsó napján, május 31-én megtartott szemle után csak a legnagyobb elragadtatással tudott róluk szólni [196]. Nem kétséges, hogy ennek az elismerésnek a kivívásában a Direktóriumnak is jelentős része volt, a direktorok áldozatos és fáradságot nem ismerő tevékenysége nélkül erre aligha kerülhetett volna sor.

A Forradalmi Kormányzótanács június 1-én a többi déldunántúli megyével együtt Somogyot is haditerületnek nyilvánította [197]. Ennek következményeként egyre nagyobb feladatok hárultak a megyei kormányzatra a katonai tennivalók végrehajtásának elősegítésében, támogatásában. Különösen június második felében és július hó során. Ezeknek tárgyalása azonban már kívül esik feladatunk körén, miután a Direktórium még június elején megszűnt, s így az akkor sorra kerülő feladatok a Forradalmi Kormányzótanács által kinevezett kormányzótanácsi biztosra hárultak.

5. Az imperialista intervenció és a belső ellenforradalmi erők aktivizálódása következtében a Forradalmi Kormányzótanácsnak, de az egyes népbiztosságoknak is az alsóbbfokú hatóságoknál, megyéknél és egyes városoknál, sokkal közvetlenebbül és főként gyorsabban irányítható és működő szervekre volt szükségük, amelyek az alkalmanként adódó feladatok elvégzésére minden rendelkezésre álló erőt mozgósítani képesek. Ilyen szervezeteknek szánta a Forradalmi Kormányzótanács a megyék és egyes városok élén a kormányzótanácsi biztosokat. A kormányzótanácsi biztos állások felállítására május 19-én rendeletet is adott ki, melyben szabályozta azok jog- és feladatkörét [198].

E rendelet megjelenésével napirendre került a somogyi kormányzótanácsi biztos kinevezésének ügye is.

Amint azt a Forradalmi Kormányzótanácsnak a Direktóriumhoz intézett távirata bizonyítja, a somogyi kormányzótanácsi biztos személyét illetően már a rendelet megszületésének napján döntést hozott. Az említett táviratban ui. arról értesítette a Direktóriumot, hogy Somogy vármegye kormányzótanácsi biztosává TÖRÖK GÁBORT nevezte ki, s utasította egyben, hogy „erről a járási és helyi tanácsokat megfelelően értesítse” és a kormányzótanácsi biztost munkájában hathatósan támogassa [199].

Úgy látszik azonban, hogy ez a döntés a Direktórium körében nem szolgált közmegelegedésre, mert az értesítést minden további eljárás nélkül irattárba helyezték.

Feltehetően, erről a Forradalmi Kormányzótanács rövidesen értesült, mert TÖRÖK GÁBOR somogyi kormányzótanácsi biztosságának tervét hamarosan el ejtette, s helyébe, pár nap múlva, május 27-én LATINCA SÁNDORT nevezte ki [200].

LATINCA SÁNDOR kinevezésének körülményeit források hiányában nem tudtuk kellően tisztázni. Hogy az ő személye hogyan, kik, illetve kiknek javaslatára jött számításba, arra nézve egyedül GYÖRFFY ANTAL életrajza nyújt némi tájékoztatást, amelyben a következők olvashatók: „A Direktóriumot kormányzótanácsi biztosság váltotta fel. A kormányzótanácsi biztosnak a budapesti jobboldali szociáldemokraták befolyására Zónik Istvánt nevezték ki. Mi, fiatal kommunisták ezzel nem értettünk egyet. Róth Imre, jelenleg is Oroszországban élő, akkori egyetemi hallgatóval, mint a Latinca-század tagjával, felutaztam Budapestre, s közöltük Rabinovics elvtárrsal, aki belügyi helyettes népbiztos volt, hogy Zónik kinevezésével nem értünk egyet. Rabinovics elvtárs azt mondta, hogy egy óra múlva jöjjünk vissza, ez idő alatt megbeszéli a dolgot az illetékesekkel. Mire visszamentünk, már készen volt a felmentő és kinevező okmány. Egyik szólt Zónik Istvánnak, a másik Latinca Sándornak. Így lett Latinca Sándor Somogy megye kormányzótanácsi biztosa.” [201].

Biztosra vehető, hogy GYÖRFFY ANTAL emlékezete a lényegét illetően nem csal, emellett szól az is, mint már láttuk, hogy LATINCA SÁNDOR személye először szóba sem került, másrészt az, hogy az ő kinevezése valóban a baloldal sikerét jelentette a jobboldallal szemben, s a baloldal politikai kívánságának felelt meg.

A Direktórium röviddel a kormányzótanácsi biztos kinevezése után megszűnt. Ahogy az kikövetkeztethető, a Direktórium megszüntetését a kinevezés utáni napokban, valószínűleg május végén, június elején határozták el. Nem lehet tudni, hogy ez az elhatározás honnan, kitől, illetve kiktől eredt, a Direktórium, a Megyei Munkástanács Intéző Bizottsága, vagy éppenséggel LATINCA volt-e értelmi szerzője, mondom, megállapítani nem lehet.

Annyi bizonyos, hogy ez helyi jellegű kezdeményezés volt. A Forradalmi Kormányzótanács a kormányzótanácsi biztosok kinevezése tárgyában kiadott rendelete ugyanis a direktóriumok megszüntetéséről nem szól, sőt meg sem emlékezik róluk. Igaz viszont, hogy határozottan kimondja, hogy a megyék élén a kormányzótanácsi biztosok állanak, akiket a Forradalmi Kormányzótanács nevez ki. Az is lehetséges tehát, hogy a Direktórium felszámolására a rendelkezés sajátos értelmezése folytán kerítettek sort.

LATINCA SÁNDOR június 8-án hivatalát átvéve, mint kormányzótanácsi biztos, megkezdte működését. A Direktórium felszámolása mindjárt ezen a napon és a következő napokban elkezdődött. Már a LATINCA SÁNDOR hivatalba lépését bejelentő sajtóközlemények nyilvánosságra hozták, hogy a kormányzótanácsi biztos kinevezése folytán változások lesznek, TÓTH LAJOST a Somogy megyei Fogyasztási Szövetkezetek élére, PEINHOFFER LAJOST pedig SZALMA ISTVÁN helyére városi politikai megbízottnak nevezik ki, minthogy SZALMA rövidesen elhagyja Kaposvárt és a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének központi titkára lesz [202].

TÓTH LAJOS valóban a Somogy megyei Fogyasztási Szövetkezetek élére került, ahol mint ügyvezető igazgató folytatta tevékenységét [203]. PEINHOFFER LAJOS kaposvári politikai megbízottá való kinevezésére azonban már nem került sor, minthogy SZALMA ISTVÁN előttünk ismeretlen okokból nem hagyta el állását. Az viszont kétségtelen, hogy PEINHOFFER LAJOS direktori tisztről rövidesen leköszönt. Hogy hová került végül is, azt tüzetes vizsgálatok ellenére sem sikerült kiderítenünk. Ugyanígy megszűnt direktorként működni SCHNELLER BÉLA is, aki mint vármegyei politikai megbízott és mint a Megyei Munkástanács Intéző Bizottságának elnöke folytatta tevékenységét.

Ezzel a Direktórium mint testület megszűnt létezni, hivatali szervezete a kormányzótanácsi biztosság intézményébe olvadt bele.

Igy hát a Direktórium közel háromhónapi tevékenység után helyt adott a megye élén a kormányzótanácsi biztosság intézményének. Ezzel egyidejűleg a megye kormányzatának történetében is új szakasz nyílt meg.

6. Somogy megye történetének 1919. március 10-től június 8-ig terjedő szakasza a Direktórium tevékenységével függ szorosan össze, amely mint a somogyi munkásság és szegényparasztság hatalmi szerve a proletariátus diktatúráját valósította meg.

A Direktórium megalakulásához az a harc vezetett el, amelyet a megye vezetésének átvételéért a Szociáldemokrata Párt 1919. február elejétől 1919.

március 10-ig a Kisgazda Párttal folytatott. E harc kezdetén a Szociáldemokrata Párt a megyei vezetés átvételét legális úton óhajtotta elérni. Azonban a küzdelem során a Szociáldemokrata Párt tömegekre támaszkodó politikát folytatott, aminek szükséges következményeként fokozatosan balra tolódott. E balra tolódás eredményeképpen a közigazgatás megtisztítására irányuló programot lassanként a proletárdiktatúra bevezetésének programja váltotta fel. Így a megye vezetésének átvételét kezdetben legális formaságokhoz kötő Szociáldemokrata Párt túltette magát a burzsoá törvények betűiben rejlő korlátokon, és a tömegek forradalmi erejére támaszkodva megalakította a Kommunisták Magyarországi Pártja által javasolt forradalmi végrehajtó szervet, a Direktóriumot, amelyet 1919. március 10-én hatalomra is juttatott. A Direktórium tagjai a somogyi munkásság és szegényparasztság próbált vezetői, Tóth Lajos, Latinca Sándor és Peinhoffer Lajos lettek. A Direktórium megalakítása a Szociáldemokrata Pártnak és szövetségésének, a Kaposvári Munkástanácsnak a Kisgazda Párt feletti győzelmét eredményezte. Így a Direktórium megalakításával a somogyi forradalmi erők jelentős csapást mértek a jobboldalra és nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a magyar forradalom nem jobbra, hanem balra fordult.

A Direktórium megalakulását eredményező politikai pártharc igen tanulságos és érdekes példával szolgált arra nézve, hogyan forradalmasodott a baloldali szociáldemokrácia.

A Direktórium hatalomra jutásával a proletáriátus diktatúrája vette kezdetét Somogyban. Működésének első, 1919. március 10-től március 21-ig terjedő szakaszában a Direktórium a diktatúrát a burzsoá államhatalom helyi szervein keresztül juttatta érvényre, amellyel felsőbbbségét az ipari munkásságra és a szegényparasztságra támaszkodva ellentmondást nem tűrve ismertette el. Lényegében már ekkor megtette az első lépést a kettős hatalom felszámolására, bár attól, hogy a régi közigazgatás lebontását végrehajtsa, tartózkodott. Ennek oka elsősorban az volt, hogy önmagát formailag, átmeneti, ideiglenes szervnek tekintette.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után a Direktórium megszűnt ideiglenes hatalmi szerv lenni, az átalakulás során beépült a proletár állam szervezetébe. Ez a körülmény lehetővé tette, hogy tovább folytassa e tevékenységét a proletárhatalom javára.

A március 21-ét követő átalakulás folyamán a Direktórium maga is széles körű hivatali szervezetté alakult, s keretein belül a fő- és alispáni jogkör és ideiglenesen a Törvényhatósági Bizottság jogkörének egyes elemei kerültek egymás mellé. E jogkörök, főként a fő- és alispáni jogkörök gyakorlása biztosította számára, hogy szilárd megyevezetést alakíthasson ki a munkásság és a szegényparasztság osztályérdekeinek védelmére.

A Direktórium tevékenysége történelmi méretekben is jelentősnek tekinthető. Vezetése és irányítása alatt épültek ki és szilárdultak meg a proletárhatalom megyei szervei. Nem kis része volt a tanácsrendszer kialakításában.

Hasonlóképp nagy jelentőségű az a tevékenység is, amit az ellenforradalmi támadások keresztüztüzebe került Tanácsköztársaság védelmének szolgálatában fejtett ki. Biztosította a termelőmunkát, hathatósan járult hozzá a hadsereg felszereléséhez, ellátásához, roppant erőfeszítéseket tett a közellátás biztosítása érdekében és a gazdasági nehézségek legyűrésére. Ugyanakkor harcra szervezte, mozgósította és lelkesítette a népi tömegeket. A ráháruló munkát akkor is.

megingathatatlan proletárhívsséggel és hittel végezte, amikor a Tanácsköztársaságra nehéz napok köszöntöttek, és amikor már a belső ellenforradalmi erőkkkel is szembe kellett nézni. Figyelme a részletekre is kiterjedt, de nem veszett el a részletekben.

Nem kétséges, hogy a Direktórium tevékenységével döntően járult hozzá ahhoz, hogy Somogyot már a kortárs, HAMBURGER JENŐ is, a „diktatúra egyik legerősebb, legkeményebb vármegyéjé”-nek látta [204].

JEGYZETEK

- [114] Néptanács vette át a kormányzást. Somogyvármegye, 1919. március 23.
Az emlékezés kedvéért nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy ugyanez alkalommal Hudra Lászlót a főgimnázium, Zónik Istvánt a karhatalmak, Farkas Adolfot a gazdasági felügyelőség, dr. Ingusz Ernőt a pénzügyigazgatóság, dr. Szántó Imrét az Osztrák–Magyar Bank, Rádai Gyulát a Somogy megyei Takarékpénztár, Ivándi Ferencet a Kaposvári Takarékpénztár, Igali Völgyi Lajost a Kisgazda Takarékpénztár, Vámos Gyulát a Néptakarékpénztár, Dani Józsefet a Kaposvári Segélyszövetkezet, Harangozó Imrét a Hitelszövetkezet, Gottlieb Miksát a Dunántúli Agrárbank, Vajthó Jenőt a tanfelügyelőség, Rózsa Sándort a nyomdaügyek, Siposs Kálmánt a közéletmezés, Potó Jánost a közművek, Simonfai Lajost, Horváth Imrét és Oajos Sándort a posta és távirda, Egerszeghy Jánost és Keller Lajost a honvédség, Lewin Samut a kaposvári malmok, Dorák Rezsőt és Balla Józsefet a vasutak népbiztosává nevezték ki. E kinevezések sorát a következő napokban újabbakkal egészítették ki.
- [115] Vizeki Tallián Andor előadói beszéde a diktatúra alatti eseményekről, Somogy vármegyei Törvényhatósági Bizottságának 1919. október 13-án megtartott rendkívüli közgyűlésén. KÁL Somogy vármegyei Törvényhatósági Bizottságának 1919. évi közgyűlési jegyzőkönyve 33.
- [116] Néptanács vette át a kormányzást, Somogyvármegye, 1919. március 23.
- [117] KÁL SMFI 721/1919.
- [118] GYÖRFFY ANTAL i. m. Somogyi tizenkilencese, Kaposvár, 1959. 24–5.
- [119] Tiszti ülés a vármegyeházán, Somogyvármegye, 1919. március 24.
- [120] A volt rendőrfőkapitányt visszahelyezték állásába, Somogyvármegye, 1919. március 25.
- [121] Paraszttanácsok lesznek a faluk előljárói, Somogyvármegye, 1919. március 27.
- [122] Körtávirat Somogy megye csendőreihez, Somogyvármegye, 1919. március 25.
- [123] Vörös hadsereg Kaposváron. Somogyvármegye, 1919. március 25.
- [124] KÁL SMFI 730/1919.
- [125] KÁL SMFI 1473/1919.
- [126] A somogy megyei jegyzők eskütétele, Somogyvármegye, 1919. március 29.
- [127] KÁL SMFI 1473/1919.
- [128] A munkástanácsok ideiglenes szervezete, Somogyvármegye, 1919. március 29.
- [129] A kaposvári forradalmi törvényszék tagjai, Somogyvármegye, 1919. március 30.
- [130] Újjáalakul a kaposvári Munkástanács, Somogyvármegye, 1919. március 30.
- [131] Vö.: A templom és iskola ne politizáljon. (Somogyvármegye, 1919. március 30.) c. és: A somogy megyei Munkástanács-ülése, (Somogyi Hírlap, 1919. március 30.) c. cikkeiben. írottakat.
- [132] KÁL SMFI 808/1919.
- [133] KÁL SMFI 1473/1919.
- [134] Uo.
- [135] Megalakultak a somogyi községek munkástanácsai, Somogyvármegye, 1919. április 1.
- [136] Városi Munkástanács alakul, Somogyvármegye, 1919. március 27.
- [137] KÁL SMFI 1473/1919.
- [138] A városi, 13-as Munkástanács megalakítása, Somogyvármegye, 1919. április 2.
- [139] Gyerünk csak, Somogyvármegye, 1919. április 5.
- [140] Városi Munkástanács alakul, Somogyvármegye, 1919. március 27.
- [141] A Direktórium szervezetének tervezete, Somogyvármegye, 1919. április 5.
- [142] Átszervezték a megyei direktóriumot, Somogyvármegye, 1919. április 6.
- [143] KÁL SMFI 889/1919.

- [144] További intézkedést igénylő általános jellegű rendeletek. Tanácsköztársaság Somogyvármegyei Hivatalos Lapja, 18. sz. (1919. április 24.) 142. l.
- [145] Uo.
- [146] A Direktórium szocializáló osztálya, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 12.
- [147] KÁL SMFI 1111/1919.
- [148] Uo.
- [149] A Direktórium első ülése a városházán, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 9.
- [150] Uo.
- [151] KÁL Somogy vármegye Direktóriumának 1919. április hó 5-én megtartott ülésének jegyzőkönyve.
- [152] Tanácsválasztás Kaposváros, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 11.
- [153] A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a területi Állami Levéltárakban. Levéltári Közlemények, 29. (1959) évf. 108. l.
- [154] Járási és Megyei Munkástanácsok, Somogyi Vörös Újság, 1919. április 15.
Érdekes feljegyezni, hogy a Kaposvári Járás Munkástanácsának tagjai: Bárány József, dr. Deák Andor, Dóra István, Dudás Rezső, Eszes Ferenc, Egerszeghy János, Gerhardt István, Gottlieb Miksa, Győrffy József, Horváth Imre, Jósék Gyula, Kalmár Dezső, Karácsony József, özv. Klein Béláné, Kőműves Lajos, Kovács József, Keller Sándor, Pacskó János, Pintér József, Sabján Péter, Schramm Pál, Schwartz József, Simon Kálmánné, Szabó Károly, Szabó József, Teuermayer Rezső, Tütő Imre, Városi Vendel, Veigl Gyula, Weisz Ernő voltak.
- [155] KÁL. A Megyei Munkástanács 1919. április 14-én megtartott ülésének jegyzőkönyve.
- [156] Uo.
- [157] KÁL SMFI 902/1919.
- [158] KÁL SMFI 911/1919.
- [159] A kaposvári zárda fölösszik. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 8.
- [160] A házak szocializálása. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 8.
- [161] Szaporítják Somogymegye vörös őrségét. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 10.
- [162] Magyar Törvénytár. 1884—1886. évi törvénycikkek. Bp. 1887. 367—404.
- [163] Rendelet. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 16.
- [164] A Direktórium üzenete. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 17.
- [165] Kiáltvány Somogyvármegye dolgozó népéhez. Tanácsköztársaság Somogyvármegyei Hivatalos Lapja 17. sz. (1919. április 18.) 109—110.
- [166] Készül az aratók szerződése. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 18.
- [167] Elkészült az aratási szerződés. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 19.
- [168] A templomokban kihirdetik a vallásszabadságot. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 19.
- [169] Le az álarccal. Somogyi Vörös Újság. 1919. április 23.
- [170] KÁL SMFI 1140/1919.
- [171] KÁL SMFI 11441/1919.
- [172] KÁL SMFI 1143/1919.
- [173] Ki a vörös katona? Somogyi Vörös Újság, 1919. április 23.
- [174] Rendelet. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 23.
- [175] KÁL SMFI 1155/1919.
- [176] A Direktórium felhívása. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 24.
- [177] SZABÓ GYULA, Latinca Sándor „a szegény proletárság igaz védője”. Kaposvár, 1955. 23.
- [178] Be kell jelenteni a burgonyakészletet. Somogyi Vörös Újság, 1919. április 27.
- [179] KÁL SMFI 1190/1919.
- [180] KÁL Somogy megyei alispáni iratok 10.693/1919.
- [181] KÁL Somogy megyei alispáni iratok. 10.975/1919.
- [182] Van még lámpavas! Somogyi Vörös Újság, 1919. április 25.
- [183] Letartóztatott kaposvári ellenforradalmárok. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 6.
- [184] Mozgolódnak Lengyeltótiiban. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 6.
- [185] KÁL SMFI 1372/1919.

(Itt a mozgolódás május 11-én kezdődött, amikor is az ellenforradalmi kispolgárság és a jómódú parasztság csoportokba verődve behatolt a községi tanács épületébe, s az ott jelenlevő járási politikai megbízottnak kijelentette, hogy nem hajlandó katonai szolgálatot teljesíteni, s követelte, hogy annak határozati úton történő kimondására a következő nap estére gyűlést hívjon össze. Noha a politikai megbízott ez ellen a leghatározottabban tiltakozott, és a gyűlés egybehívását kereken megtagadta, másnap este a piac téren önhatalmúlag láttak hozzá a gyűlés megszervezéséhez. Az éppen ott-tartózkodó Zóka Imre megyei munkástanács tag, látva az előkészületeket, közölte, hogy a kívánt gyűlés megtartására 13-án kerül sor és felszólította őket, hogy térjenek haza. A kérés tel-

jesítését megtagadták. Ezután a Kaposvárról ideérkező Kovács Miksa és Neumann budapesti kiküldött próbálták meg beszédet intézni hozzájuk, de nem engedték szóhoz jutni, lehurrogták őket. Ismét Zóka Imre szólalt fel. Őt meghallgatták, de kijelentették, hogy vörös katonának nem mennek. Zóka ismételten kérte, hogy hagyják el a teret, de nem tárgitottak. Ezután leplezetlenül előlépett az ellenforradalmi demagógia. Büki József, a helyi burzsoázia egyik főkolomposa felszólította az egybegyűlteket, hogy akadályozzák meg Kovács Gyula áthelyezését, távolítsák el a munkástanácsot és állítsák vissza a régi vezetőséget Knapp József pénztárossal és Karabucky volt községi bíróval az élen. Utána Karabucky szólalt fel, elpanaszolva, hogy őt a munkástanács minden megkérdés nélkül állította félre. A tömeg egy része követelni kezdte, hogy azonnal helyezzék vissza állásába. Ezután Soproni József akart beszédet mondani, de megakadályozta ebben Kovács János, a helyi munkás zászlóalj egyik parancsnoka, aki időközben ötven fegyverrel megjelent a téren, s felszólította a tömeget, hogy azonnal rekesszék be a gyűlést. Az ellenforradalmi uszítástól felbőszített tömeg erre megtámadta Kovács Jánost, a katonákról letépte a vörös szalagot, néhányat lefegyverzett közülük. Azután a volt járásbírótság épületében levő katonai parancsnokság ellen intézett támadást, majd a járási politikai megbízottat és a kiküldötteket kereste halálra, rettenetes lövöldözés és lárma közepett. A veszedelmessé vált ellenforradalmi megmozdulásnak Varga nagyatádi vörös őrparancsnok vetett véget a késő esti órákban.)

- [186] Lisztet cukorért. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 8.
- [187] Somogymegyei közellátási hivatala. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 29.
- [188] Univerzális műhelytelep Kaposváros. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 14.
- [189] Ifjómunkástelep a Szántó-laktanyában. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 17.
- [190] Földműves proletárok ne válogassatok. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 23.
- [191] Tilos a vetéseket lekaszálni. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 23.
- [192] Ember dolgozz, mert elpusztulsz! Somogyi Vörös Újság, 1919. május 25.
- [193] KÁL SMFI 1296/1919.
- [194] Behívási parancs. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 16.
- [195] Elő a katonaruhákkal és fegyverekkel. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 22.
- [196] A 44-esek kimennek a frontra. Somogyi Vörös Újság, 1919. május 31.
- [197] Somogyi haditerület. Somogyi Munkás, 1919. június 1.
- [198] A Forradalmi Kormányzótanács XCVI. sz. rendelete.
- [199] KÁL SMFI 1381/1919.
- [200] Kinevezték a kormányzótanácsi biztost. Somogyi Munkás, 1919. május 27.
- [201] GYÖRFFY ANTAL i. m. Somogyi tizenkilencesek. Kaposvár, 1959. 25.
- [202] Vö.: Változások a Direktóriumban. (Somogyi Vörös Újság, 1919. június 8.) c. cikkét A kormányzótanácsi biztos hivatalában (Somogyi Munkás, 1919. június 8.) c. cikkel. Továbbá figyelembe veendő itt a Szalma István kinevezése (Somogyi Vörös Újság, 1919. június 8.) c. cikk is.
- [204] Felhívás, 1919. július 15.
- [204] Hamburger Jenő elismerő szavai SZABÓ GYULA i. m. 3.

ДИРЕКТОРИЯ В ОБЛАСТИ ШОМОДЬ В 1919 ГОДУ

Ш. Каваши

Данная часть вершает статью, опубликованную автором в предыдущем томе Ученых Записок Сегедского Педагогического Института. Настоящая часть излагает деятельность Директории с провозглашения Венгерской Советской Республики, с 21 марта 1919 года по 8 июня 1919 года.

После провозглашения Советской Республики Директория перестала быть органом временной власти и вследствие этого и внутри самой Директории произошли большие изменения. В первые дни апреля 1919 года в Директории были организованы четыре отдела: политический отдел, руководителем которого был Лайош Тот, военный отдел, руководство которого поручили Лайошу Пейнхофферу, отдел производства и социализации во главе с Шандором Латинка и наконец административный отдел, которым руководил Бэла Шнейлер.

С 21-ого марта 1919 года Директория проявляла необычайную широкую организационную деятельность. Она организовала власть советов на территории в области, социализировала производство, начала культурную революцию. В то же время она приняла

многочисленные меры для улучшения жизненных условий бедного крестьянства и рабочих. В этом отношении особенно имел большие заслуги, основательно знавший условия жизни крестьянства и рабочих: он проводил свою деятельность под знаком сознательной социальной политики. Значительную роль играла Директория и в организации, снаряжении и снабжении продуктами Венгерской Красной Армии.

27-ого мая 1919 года Революционное Советское Правительство в лице Шандора Латинка назначило своего комиссара во главе области. Вскоре после этого, с 8-ого июня 1919 года Директория прекратила свое существование и уступила место комиссии советского правления.

Деятельность Директории и в исторических масштабах значительна. Можно сказать, что ее история представляет славную главу в истории Венгерской Советской Республики.

DAS DIREKTORIUM DES KOMITATES SOMOGY IN 1919.

Von

S. KÁVÁSSY

Gegenwärtige Mitteilung bildet den Abschluss einer im vorjährigen Bande der Wissenschaftlichen Mitteilungen der Päd. Hochschule Szeged erschienenen Arbeit des Verfassers. Der hier veröffentlichte Abschnitt behandelt die Tätigkeit des Direktoriums vom 21. März 1919, der Proklamation der Räterepublik bis zum 8. Juni 1919.

Nach der Proklamation der Räterepublik hörte das Direktorium auf, provisorisches Machtorgan zu sein, und infolgedessen vollzogen sich auch im Direktorium selbst Änderungen von grosser Bedeutung. In den ersten Tagen des April 1919 wurden innerhalb des Direktoriums vier Abteilungen aufgestellt, u. zw. die politische Abteilung unter der Leitung von Lajos Tóth, die militärische und Brachialabteilung, deren Leitung Lajos Feinhoffer anvertraut wurde, die Abteilung für Produktion und Sozialisierung, an deren Spitze Sándor Latinca gesetzt wurde und endlich die Verwaltungsabteilung, die von Béla Schneller geleitet wurde.

Vom 21. März 1919 an übte das Direktorium eine ausserordentlich breit angelegte organisatorische Tätigkeit aus. Es organisierte die proletarische Macht auf dem Gebiete des Komitats, sozialisierte die Produktion und leitete die kulturelle Revolution ein. Zur gleichen Zeit wurden zahlreiche Massnahmen zur Verbesserung der Lebensverhältnisse des landarmen Bauerntums und der Arbeiterschaft getroffen. In dieser Hinsicht machte sich besonders Sándor Latinca verdient, der, die Verhältnisse des landarmen Bauerntums und der Arbeiterschaft gründlich kennend, seine Tätigkeit im Zeichen einer bewussten Sozialpolitik entfaltete. Das Direktorium übernahm ausserdem eine wichtige Rolle in der Organisation, Ausrüstung und Lebensmittelversorgung der Roten Armee.

Am 27. Mai 1919 stellte der Revolutionäre Verwaltungsrat einen Verwaltungsrats-Kommissär in der Person von Sándor Latinca an die Spitze des Komitats. Kurz nachher, am 8. Juni 1919 hörte das Direktorium auf zu sein, es übergab seinen Platz an der Spitze des Komitates der Institution der Kommission des Verwaltungsrates.

Die Tätigkeit des Direktoriums erscheint auch mit geschichtlichem Masstabe gemessen bedeutend; sie bedeutet einen schönen Abschnitt der Geschichte der Ungarischen Räterepublik.

A NÉPESSÉG KORÖSSZETÉTELE SOMOGYBAN A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

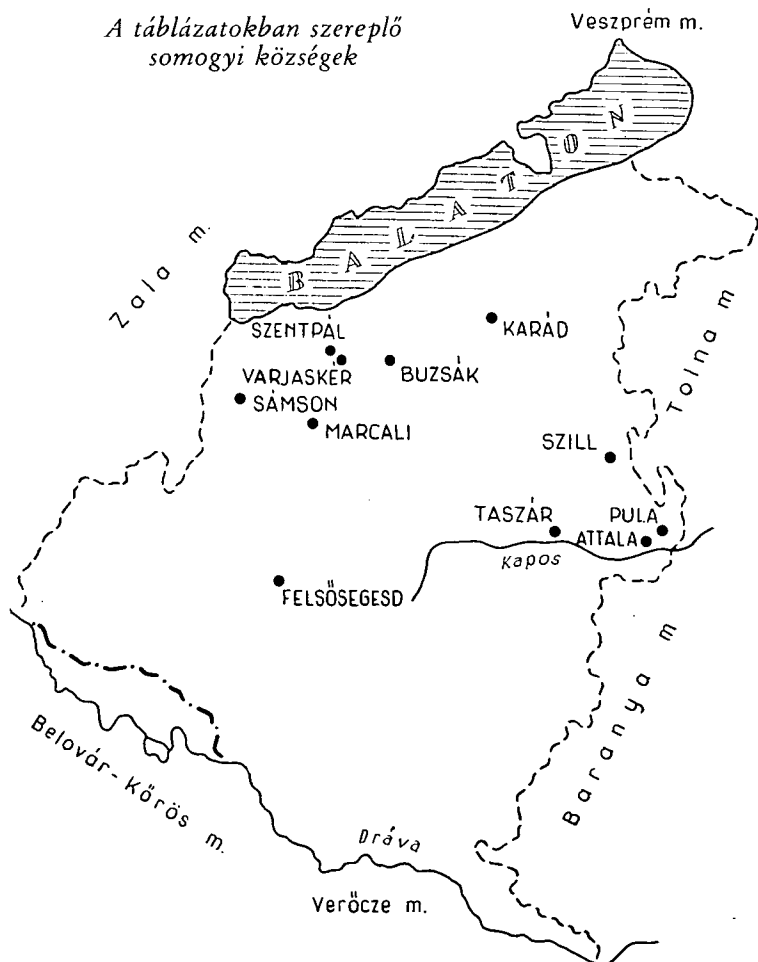
Tanulmányunk szorosan kapcsolódik a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben (1964) megjelent „Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban” című történeti statisztikai dolgozathoz. Ebben a tanulmányban a népesedési viszonyok vizsgálatának forrása a Veszprémi Püspöki Levéltárban található Canonica Visitatio-k összeírásai voltak. Forráskritikai elemzés után négy somogyi községgel kapcsolatban dolgoztuk fel a családok átlagos lélekszámára, a családokban élő gyermekek számára, a háztartások nagyságára, a jobbágyság rétegződésére stb. nyerhető adatokat. A Canonica Visitatio-k Veszprémben levő általában gondos, részletes összeírási anyaga a XVIII. századi életkori viszonyok vizsgálatát is lehetővé teszi. Az életkori viszonyok XVIII. század közepi helyzetének bemutatása a fő feladatunk, de a forráskritikai elemző munkát is továbbfejlesztettük, s a feldolgozást nem négy, hanem tizenegy község anyagára terjesztettük ki.

Forráskritika

A falvak népének házról házra történő összeírásakor többek között az életkort is feltüntették. Valóban bekerült-e mindenki az összeírásba? Az összeírás anyaga rövid tanulmányozás és összehasonlító munka után is már azt mutatja, hogy nem egyforma gondossággal végezték el a plébánosok a püspök által elrendelt összeírás végrehajtását. Így aztán az igen gazdag és fontos forrásanyagban előfordul, hogy egyes községek népességének csak egy részét vették fel. Ha a XVIII. századi viszonyokról helyes képet akarunk kapni e forrás alapján, ami feltétlen lehetséges, ezt úgy érhetjük el, hogy a való helyzetet legjobban megközelítő, legteljesebb összeírások alapján állítjuk össze statisztikáinkat. Az összeírások kiválasztásának elbírálásakor két forráskritikai módszertani elv került előtérbe. Egyik az, hogy magából a forrásból következtünk a felvétel teljességére; másik az, hogy a községekre vonatkozó össznépességi adatok 1748 előtti és utáni összehasonlításával értékeljük a forrást.

A veszprémi püspökség területén elvégzett összeírások több megyére terjednek ki, e nagy anyagból a Somogy megyei összeírások vizsgálatára került sor. Somogy megye területe a XVIII. század közepén két egyházi kerületre (districtus) oszlott, a kaposvárira és a segesdire. Ezenkívül Szigetvár és környéke a pécsi püspökséghez, néhány Dráva mentén fekvő község a zágrábi püspökséghez tartozott (Babócsa, Bélavár, Berzence, Csurgó, Vízvár stb.). — 1748-ban a kaposvári districtushoz 17 plébánia, a segesdihez 16 plébánia tartozott [1]. A plébániák területén elvégzett összeírások forrásanyagának tanul-

mányozása már önmagában is feltárt bizonyos történeti statisztikai szempontból fennforgó hiányosságokat egyes plébániák esetében. Általában a protestánsok összeírását is elvégzik, de itt vagy csak a felnőtteket, vagy csak a 14 évnél idősebbeket, vagy csak a 6–7 évnél idősebbeket találjuk. Az összehasonlítás elvét ezzel kapcsolatban párhuzamosan kell alkalmazni, mert ha a későbbi választási megoszlásra vonatkozó adatok tetemesen nagyobb protestáns népességet tüntetnek fel a községben, akkor magának a felnőtt népességnek a számbavétele is hiányos lehet. Néhány helyen az is előfordult, hogy a katolikus népességnél is a fiatalabb nemzedék összeírása hiányosnak látszott, de ez általában a filiákban mutatkozott. A plébánia székhelyén végzett összeírások mindig gazdagabbak, a legteljesebb felvételeket ezeken a helyeken találjuk. A filiákkal, de különösen a protestánsok összeírásával kapcsolatos hiányosságok a körülményekből adódtak és természetesen, hisz a katolikus egyházi hatóságok és személyek elsősorban a saját híveiket ismerték, s így ezeknek az összeírása lett pontos. Statisztikai szempontból azonban csak a teljes összeírásokat vehetjük figyelembe.

Az össznépeségi adatok összehasonlításából további fontos következtetéseket lehetett levonni. Mindenekelőtt azt, hogy az összeírások közül melyek azok, amelyek a való helyzetet jól rögzítik, amelyek alapján reális statisztika készíthető. 1748 előtt és után próbáltuk megkeresni a község össznépesességét jól mutató adatokat. 1748 után legmegbízhatóbb támpontunk az 1784/85. évi népszámlálás községi adatai [2]. A népesség vallási összetételére és számára legkorábbi adataink 1773-ból valók [3]. Ha nem is minden községre olyan megbízhatók, mint az 1784–85. évi népszámlálás, mégis fontos összehasonlítási alapot adnak. 1748 előtről kimondottan a községek össznépesességét mutató forrás még nem került elő. Az 1748. évi Canonica Visitatio-s anyag a legkorábbi. Ha korábban össznépeségi adatunk nincs is, de igen sok urbárium, megyei dicalis összeírás és némiképpen az 1715. és 1720. évi országos összeírás tájékoztat az adózó háztartások számáról. Ezekből, ha helyesen használjuk őket, ha megfelelő forráskritikai elveket veszünk figyelembe, akkor az össznépeség bizonyos határok között meghatározható.

Az eddig felsorakoztatott kritikai elvek alkalmazásával egyelőre 11 olyan somogyi községet sikerült kiválasztani, amelyik azt a reményt nyújtja, hogy itt az összeírás valóban a tényleges helyzetet tükrözi. 11 községből 9 plébánia székhely, 2 filia. (Attala filiája Kapospula, Tótszentpál filiája Varjaskér.) Mind a 11 hely vallásilag egységes, katolikus, csak Taszáron 26 fő „calvinista”. (A 11 község elhelyezkedését a térkép mutatja.)

E 11 községgel kapcsolatban a török uralom megszűnésétől 1720-ig a különböző források a következő adatokat nyújtják a községben levő adózó háztartások számáról.

Hogyan lehet a háztartások számából reálisan, még bizonyos határok között is az össznépeséget meghatározni? Erre egy másik forrás elemzése és a kapott eredmény analogikus felhasználása ad lehetőséget. Ez a forrás az egyházi anyakönyv. Ha a korabeli egyházi anyakönyvekben szereplő kereszteltek szüleinek nevét és a házasságot kötöttek neveit egy bizonyos időszakon belül (pl. 1714–1721) kiírjuk, megkapjuk a községben élő családok minimális számát [14]. Ha van halotti anyakönyv, akkor ennek adatai további segítséget adnak. Somogy megyében 1720 előtről négy egyházi anyakönyv maradt fenn. (Andocs, Csurgó, Kéthely, Nagybajom.) Pontosan elhatárolható volt a be-

Háztartások száma

Község	1695— 1697	1701	1702	1703	1712	1718	1720	1720
	Urb. [4]	Urb.	Megyei	Urb.	Megyei	Megyei	Orsz.	Megyei
Attala [5]	—	—	—	—	—	26	11	20
Buzsák [6]	—	36	54	27	77	99	64	83
Felsősegeds [7]	13	—	—	—	26	19	15	—
(K.) Pula [8]	—	—	6	—	10	9	6	7
Karád [9]	56	—	66	—	74	61	66	91
Marcali [10]	36	29	47	—	92	90	52	115
(S.) Sámson [11]	—	5	11	—	7	15	10	18
(S.) Szentpál [11]	—	22	41	—	33	39	15	41
(S.) Szill [12]	—	—	—	—	3	52	44	51
Taszár [13]	9	5	13	—	14	15	6	13
Varjaskér [11]	—	10	23	—	29	21	8	29

Össznépességi adatok egybevetése

Község	1720 körül	1748		1773[3]	1784/85 [2]	1910 [18]	1960 [18]
Attala	250—300	496	Kat. Prot. Zsidó	568 — 5	698	1207	1042
Buzsák	1200—1300	1235	Kat. Prot. Zsidó	919 — 9	1647	2295	2597
Felsősegesd	300—350	932	Kat. Prot. Zsidó	608 — 13	1094	3649 ^a	4132 ^a
(K.) Pula	130—150	179	Kat. Prot. Zsidó	259 — 3	320	647	656
Karád	1300—1500	1327	Kat. Prot. Zsidó	2042 — 8	1978	3552 ^b	3483 ^b
Marcali	1000—1300	1006	Kat. Prot. Zsidó Ort. k.	1047 — 47 3	1329	6106 ^b	7877 ^b
(S.) Sámson	250—300	316	Kat. Prot. Zsidó	394 — 5	598	1366	1331
(S.) Szentpál*	350—400	407	Kat. Prot. Zsidó	510 — —	731	1693 ^c	1472 ^c
(S.) Szill	700—1000	960	Kat. Prot. Zsidó	737 — 58	1344	2616	1657
Taszár	150—200	223	Kat. Prot. Zsidó	291 18 11	407	788	1546 ^d
Varjaskér	200—250	236	Kat. Prot. Zsidó	360 — 8	457	Somogyszentpálhoz	

* „Tótszentpál”

a Felsősegesd és Alsósegesd együtt

b Külterületi lakott-hely változás történt

c Varjaskérrel együtt

d Új építkezés

jegyzések alapján, kit honnan hoztak keresztelni, ki hova való. Az anyakönyvek névanyagát egybevetve az 1720. évi országos összeírás névanyagával az derül ki, hogy az illető községben minimálisan négyszer (Csurgó és Nagybajom), de Kéthelyen és Andocson hatszor annyi család élt. — 1720-ból megyei dicalis összeírás is fennmaradt, ez már több adózó háztartást vesz fel, de ezekhez az adatokhoz képest is a családok száma két és félszer (Andocs és Kéthely) háromszor (Nagybajom) és négyszer (Csurgó) több, ha az anyakönyvek adatait tekintjük [15]. A somogyi adatok a jobbágyfalvak esetében ezt az összefüggést mutatták, más megyékben lehet az adózó háztartások száma és a községben élő családok száma között más összefüggés is. — Ezeket a tanulságokat figyelembe véve lehet az 1720. évi országos vagy a megyei dicalis összeírásra támaszkodva más községben is hozzávetőlegesen az össznépesség számát meghatározni. Ebben a kérdésben az első alapvetést DÁVID ZOLTÁN tette meg, s az 1720 körüli somogyi elemzés őt igazolta, de itt további kiegészítés vált szükségessé [16]. Az anyakönyvi elemzés azt mutatta, hogy az 1720. évi országos összeírás háztartási adatát öttel kell szorozni, a megyei dicalis összeírását hárommal, ha meg akarjuk kapni a családok valószínű tényleges számát. — Az így megkapott községi családszámot kell a családok átlagos lélekszámával szorozni. A családok átlagos lélekszáma a XVIII. században sem haladhatta meg a 4,5-et, mint ahogy ezt egy korábbi feldolgozásunkban már bemutattuk [17].

Ezzel a módszerrel lehetett kiszámítani az 1720. év körüli népességet.

Az össznépességi adatok egybevetése kétségtelenné teszi, hogy a feldolgozásra kiválasztott 11 község összeírása az egész népességre kiterjedt, s így demográfiai vizsgálatunk reális alapon nyugszik. (L. a táblázatot a 240. oldalon.)

A felhasznált adatok száma. — A nemek aránya

A feldolgozásra került adatok községenkénti, korévenkénti és nemenkénti részletezését a függelékben adjuk. A 11 községben 7317 személyt írtak össze. Ebből 15 az, akinek az életkorát nem tüntetik fel, így az életkori viszonyok vizsgálata 7302 főre terjedt ki. — A megye össznépessége 1748-ban az adóössz-

A népesség nemek szerint

Község	A népesség száma	Férfi	Nő	1000 férfira jutó nő
Attala	496	269	227	844
Buzsák	1235	619	616	992
Felsőseged	932	484	448	926
(K.) Pula	179	88	91	1034
Karád	1327	669	658	985
Marcali	1006	528	478	880
(S.) Sámson	316	169	147	870
(S.) Szentpál	407	209	198	947
(S.) Szill	960	490	470	959
Taszár	223	113	110	973
Varjaskér	236	119	117	983
Összesen:	7317	3757	3560	948

szeírások és a különböző egybevetések alapján 100 000 főre tehető. Ez azt jelenti, hogy körülbelül a megye lakosságának 7–8%-a alapján készültek statisztikai táblázataink, ez kellően reprezentálhatja a megye egészére jellemző viszonyokat.

Általában kisebbmértékű férfi többletet mutat az összeírás. A későbbi népszámlálások adataival összehasonlítva a fejlődési tendencia világosan áll előttünk. 1000 férfira jutó nő 1748-ban csak 948; 1784–85-ben Somogyban 950, országosan 972; ekkor már egyes városokban, Komárom Sopron és Győr megyében nőttöbblet van [19]; 1869. (XII. 31.) évi népszámláláskor országosan kialakul a nőttöbblet, 1000 férfira 1019 nő jut; 1960-ban Somogy az országos átlagot is elhagyta nőttöbbletben, 1000 férfira 1087 nő, míg országosan csak 1072 jut [20].

Ha a nemek arányának problémáját korcsoportonként vizsgáljuk, a népszámlálások adatai azt mutatják, hogy az újszülöttek között bár mindig több a fiú mint a leány, mégis a későbbi korcsoportokban a nagyobb fiúhalandóság következtében nőttöbblet áll elő. Így összegezhető a kérdés a legújabbban megjelent SZABADY EGON által szerkesztett „Bevezetés a demográfiába” című munka alapján, amely a történeti népesedési kutatásban is alapvető tájékoztatásul szolgál [21]. A nemek arányának korcsoportonkénti kérdésében a 11 somogyi községre kiterjedő feldolgozás további kutatásokat igénylő problémákra hívja fel a figyelmet.

Korcsoport	1000 férfira jutó nő	
	1748 (11 község)	1960 [21] (országos)
0—9 évesek	940	955
10—19 „	966	979
20—29 „	1142	1048
30—39 „	982	1078
40—49 „	772	1122
50—59 „	804	1111
60 évesek és idősebbek	514	1420
	948	1072

A 0–29 évesek korcsoportjaiban hasonló a tendencia mint ma, a születéskor mutató fiútöbblet fokozatosan eltűnik. Problematikus a 20–29 évesek korosztályában feltűnő erőteljes nőttöbblet, ami a többi korosztályban nem fordul elő, sőt újra férfitöbblet áll elő. E problematikus kérdéssel kapcsolatban két feltevést szeretnénk magyarázatul megkockáztatni. 1. 1740–1748 között folyik az osztrák örökösödési háború, a nagyobb mértékű katonaillesítés, sorozás a férfiak arányát csökkentette. 2. A szülőképes korba lépő nők nagyfokú halandósága, a férfiak magas özvegyülési aránya alakíthatja ki a 30 évnél idősebb korosztályokban újra a férfitöbbletet. Egy anyakönyvi feldolgozás névszerű részletekkel, családi rekonstrukciókat elvégző munkája azt mutatta, hogy a szülőképes korba kerülő nőknél erőteljes mortalitás indul el és fokozatosan erősödik. Oka a szüléskor és utána fellépő komplikáció, ami abban az időben elháríthatatlan volt. De a gyakori szülés — összefüggésben a rendkívül magas csecsemő- és gyermekhalandósággal — szintén növelte a nők halandóságát a XVIII. században [22]. A kétféle vizsgálódás így látszik kiegészíteni egymást, mert máskülönben a fiúhalandóság (gyermek) a XVIII. században is

nagyobb mint a leánygyermekeké. Természetesen az adott magyarázat nem végleges, a kérdés nyitott több más demográfiai problémával együtt a népszámlálások előtti időről. Az adatok nagyobb tömegét kell feltárni, több oldalról kell a kérdéseket megközelíteni.

A korakkumuláció kérdése

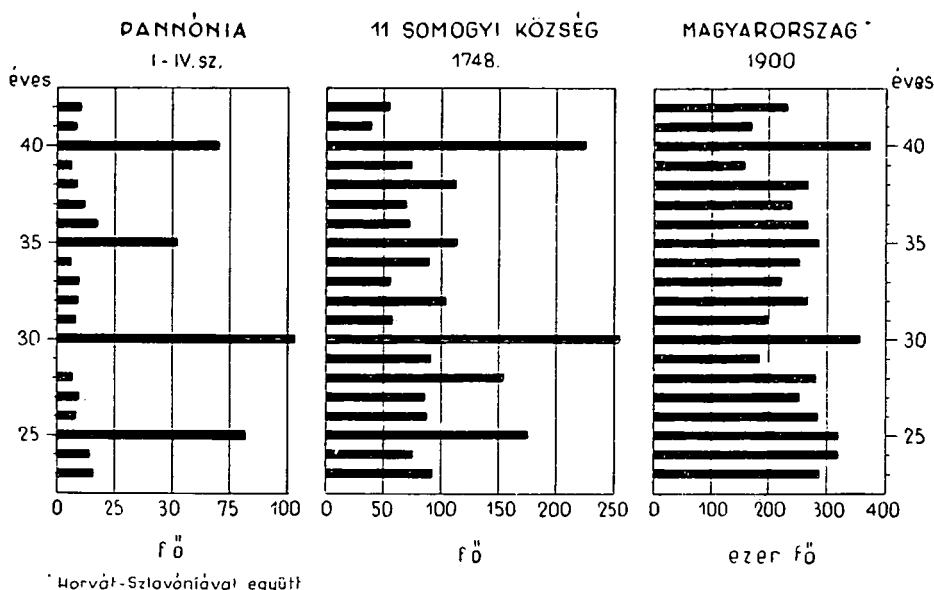
Azt a kérdést már elemeztük, hogy a rendelkezésre álló forrásból hogyan történt annak az anyagnak a kiválasztása, amelyik legbiztosabban ad hű képet a községek össznépszerűségről. További probléma az, hogy az összeíráskor bemondott életkori adatok mennyiben pontosak. Az életkort a mai statisztikai gyakorlatban a születés időpontjának megkérdezéséből számítják ki. Nyilvánvalóan az igen pontos eredményhez vezet. Ma is vannak azonban országok, ahol az életkor közvetlen megkérdezéséből, az utolsó születésnapon betöltött életkorból állítják össze a statisztikákat (USA, Szovjetunió, más ázsiai, afrikai, amerikai országok). Ez is lehet pontos, ha lelkiismeretesen végzik. Az 1748. évi összeírásnál az utóbbi módszert alkalmazták. Ennél a kérdezési, felvételi módszernél jelentkezik az ún. korakkumuláció problémája. „Az életkorra adott válaszok pontosságát biztosítani nem könnyű dolog. Vannak, akik azt szeretnék, ha fiatalabbaknak vagy idősebbeknek tartanák őket, mások szívesen kikerekítik éveik számát. Ennek következtében a személyek száma egyes életkoroknál akkumulálódik.” [23] Az akkumulációs tendenciák közül a kikerekítést ki tudjuk mutatni esetünkben. A 29 évesek, 31 vagy 32 évesek 30 évesnek mondják magukat, így a 30 évesek korcsoportja aránytalanul megnövekszik. Kisebb mértékben jelentkezik az, hogy az idősebbek életkorukat felfelé kikerekítik. Ez azért nem számottevő, mert az idősebb korúak száma rendkívül alacsony. Visszatérve a kikerekítésből adódó korakkumuláció kérdésére, ez a probléma még az 1900-as magyarországi népszámlálásnál is kimutatható. A „Bevezetés a demográfiába” című átfogó munkában ACSÁDI GYÖRGY közölt szemléletes összehasonlítást ezzel a kérdéssel kapcsolatban [24]. Egymás mellé helyezi az I–IV. századi pannóniai sírfeliratok alapján készített statisztikát, az 1900. és 1960. évi népszámlálások alapján készült kor megoszlást 23-tól 42 éves korig mutató statisztikát. Elkészítve a 11 somogyi község adataiból nyerhető grafikont a következő összehasonlítást kapjuk a legproblematisabb kor évekről. (1. ábra.)

Ábráinkból láthatjuk, hogy a rómaiak idejében az életkort csak leginkább kikerekítve adták meg. XVIII. századi adatainknál is erőteljes még az akkumuláció, de az is kiderül belőle, hogy elsősorban a 30 és 40 évnél kulminál. Az akkumuláció erősségét akkumulációs együtthatóval mérjük. „Ezt a mérőszámot általában 23–62 évek közötti korcsoportokkal kapcsolatban szokták kiszámítani, mégpedig úgy, hogy az ezen korcsoporton belül 0-ra és 5-re végződő életkorúak összegét az egész korcsoport létszámának egyötödéhez viszonyítják. Képletben P_x = az adott korév létszáma, $P_{x; 0:5}$ = a 0-ra és 5-re végződő évek létszáma:” [25]

$$\frac{\sum_{x=25}^{60} P_{x; 0:5}}{\frac{1}{5} \sum_{x=23}^{62} P_x}$$

Az akkumulációs egyútható Pannónia esetében 3,45; 11 község 1748. évi népességére 1,97; 1900. évi népszámláláskor 1,27; 1949. évi népszámláláskor is még 0,97.

Korakkumuláció mértéke

A népesség korösszetétele

Magyarország népességének életkori viszonyait az 1869. évi népszámlálástól ismerjük. Bizonyos általános tájékoztatással szolgált a gyermekek arányára az 1784/85. évi népszámlálás. (A 15 éven aluli gyermekek aránya az össznépesség 37%-ánál többet tesz ki.) [26] Egész országra kiterjedő népszámlálás korábbi nemlétével, csak részletkutatásokkal tudjuk a kérdést megközelíteni. A népesség életkori viszonyainak ismerete más demográfiai jelenségekre is fényt derít, s a kor életviszonyait is tükrözi.

Az 1748. évi összeírásból nyerhető adatokat községenként, korévenként, nemeként felbontva majd összegezve a függelékben találjuk. Az életkor közvetlen megkérdezéséből adódott, hogy egyes koréveknél akkumulálódott a népesség, mint ahogy ezt már kifejtettük. A korosztályok évenkénti arányának bemutatása helyett a valóságos helyzetet jobban kifejező képet kapunk, ha a korosztályokat ötévenkénti korcsoportokba vonjuk össze, így az akkumuláció feloldódik. — A forrás alapján nem volt elhatárolható a 0 és az 1 évesek kategóriája. Nagyon ritka esetben fordult elő olyan bejegyzés, hogy az illető $\frac{1}{2}$ éves, $\frac{1}{4}$ éves stb., általában „1 éves” volt a legfiatalabb kategória. Tehát a mai értelemben vett 0 éveseket is 1 éveseknek vesszük. Tekintve, hogy az ötévenkénti korcsoport összeállítása látszott a legcélravezetőbbnek, így az összeírásban szereplő 1, 2, 3, 4, 5 éveseket a 0–4 évesek kategóriájába, a 6, 7, 8, 9, 10 éveseknek feltüntetetteket az 5–9 évesek kategóriájába vettük, így folytatva

tovább a többi öt éves korcsoportnál is. Mert például 50%-os a valószínűsége annak, hogy akit 10 évesnek vettek fel az összeírásba, az még nem töltötte be a 10. életévét, így a mai statisztikai értelmezésnek megfelelően a 9 évesek kategóriájába kerülne. Az akkori életkori viszonyokról való tájékozódásunkat ez a beosztás szolgálja legjobban. A változás érzékeltetésére közöljük az 1963. évi mikrocenzus alapján kapott százalékos értékeket [27].

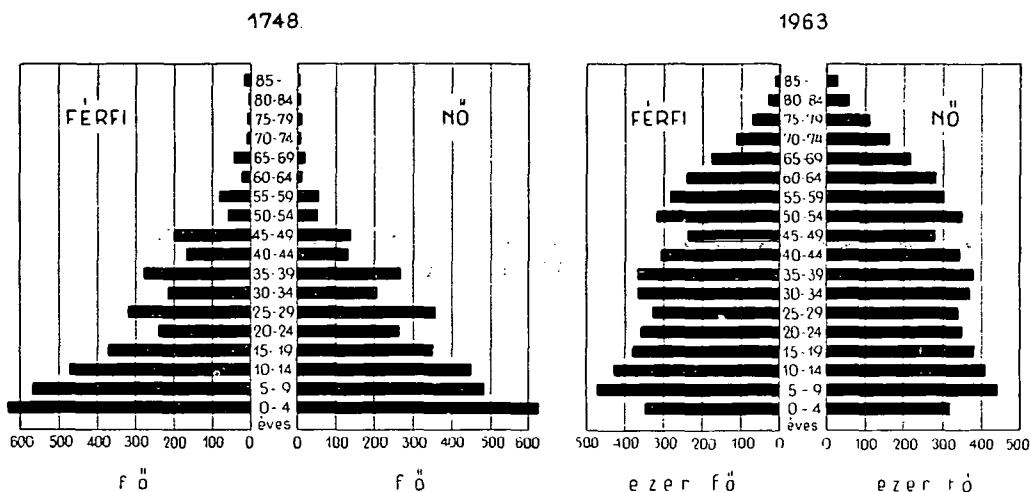
A népesség korcsoportok szerinti százalékos megoszlása

Korcsoport	11 somogyi község	Országos [27]
	1748	1963
0— 4 éves	17,4	6,9
5— 9 „	14,5	9,2
10—14 „	12,8	8,5
15—19 „	10,1	7,5
20—24 „	7,1	7,1
25—29 „	9,5	6,8
30—34 „	5,8	7,3
35—39 „	7,6	7,4
40—44 „	4,3	6,5
45—49 „	4,8	5,2
50—54 „	1,8	6,9
55—59 „	2,0	5,9
60—64 „	0,6	5,2
65—69 „	0,8	4,0
70—74 „	0,3	2,7
75—79 „	0,2	1,8
80—84 „	0,1	0,8
85 éves és idősebb	0,3	0,3
	100,0	100,0

A XVIII. századi korösszetétel két igen jellegzetes vonása tűnik szembe. Az egyik a gyermekkorban levők igen magas aránya, másik az, hogy az 50 évnél idősebbek minimális arányban szerepelnek. Jellegzetesen fiatal korösszetételű népességet mutatnak az adatok, de ennek a „fiatal” összetételnek megvannak a súlyos negatívumai. A 0—4 évesek igen magas aránya után (17,4) gyors iramban következik be az idősebb korcsoportok arányában a csökkenés. Ebből arra lehet következtetni, hogy a mortalitás rendkívül nagymérvű. A fiatal korösszetétel ellenére a népesség csak minimálisan tekinthető szaporodónak. A születések magas számával szemben a magas csecsemő- és gyermekhalandóság, az alacsony átlagos életkor áll. A társadalom vitalitását tükrözik az 1748. évi adatok, azt, hogy az elmaradott gazdasági viszonyokhoz párosuló rossz egészségügyi és rossz életkörülmények között a születések magas számával próbálta fennmaradását biztosítani a társadalom. 1748-hoz képest 1963-ig igen nagy a fejlődés. Láthatjuk ezt a magasabb életkort elérők arányában, de az összehasonlítás megdöbbentően mutatja a mai korösszetétel negatívumát, azt, hogy az öreg korösszetételű viszonyokon belül a népesség fogyása is megindult.

Az abszolút számok alapján, nemek szerinti bontásban „korfán” ábrázolva a két korösszetétel különbségét a következőképpen szemléltethetjük. (2. ábra.)

A korösszetétel változása

A korfa ötévenkénti korcsoportokban mutatta a népesség összetételét. További szemléletes és fontos csoportosítási lehetőség a biológiai alapon történő beosztás. A magyar statisztikai gyakorlatban a következő fő korcsoportokra történő beosztást használják: [28]

Gyermekkor		0—14 éves korúak
Felnőttkor	a) Fiatalabb produktív kor	15—39 „ „
	b) Idősebb produktív kor	40—59 „ „
Öregkor		60—x „ „

Feldolgozásunkkal egy évszázaddal korábbi időszakra nyertünk adatokat, mint ahogy a magyar statisztikai felvételek országosan megindultak volna. Az első statisztikai felvételtől, amely a népesség életkorát is figyelembe vette Magyarországon (1869) állandó az a tendencia, hogy a gyermekkorúak aránya csökkenést mutat. A XVIII. századi adatainkból kiderül, hogy az 1869-es adatok már egy megindult folyamat mutatói. — Az öregkorúakon kívül az idősebb produktív korban levők aránya is alacsony a XVIII. század közepén. A fiatalabb produktív korúak aránya viszonylag a legállandóbb, bár az összeshez képest ez is csökken a legutóbbi évtizedekben.

A produktív népesség a XVIII. században csak az 53%-át tette a népességnek, ma (1963) 60,6%-át, de a XVIII. században az improduktív gyermekkorúak az össznépesség 44,7%-át teszik, ma csak 24,6%-át. Az életkori viszonyok hatalmas, örömdetes változása, hogy az öregkort egyre többen éri el, az öregkorúak aránya a XVIII. századi 2,3%-ról 14,8%-ra emelkedett, de en-

*A népesség fő korcsoportonként és nemenként országos adatokkal
összehasonlítva (%-ban)*

Év	0—14	15—39	40—59	60 éves és idősebb
F é r f i				
11 somogyi község:				
1748	44,6	38,4	14,1	2,9
Országos: [29]				
1930	28,5	42,5	19,3	9,7
1941	26,8	41,4	21,6	10,2
1949	26,2	39,0	24,1	10,7
1960	26,9	37,2	23,2	12,3
1963	26,0	36,9	23,8	13,3

N ő				
11 somogyi község:				
1748	44,9	41,8	11,7	1,6
Országos: [29]				
1930	26,7	42,7	20,7	9,9
1941	25,2	39,9	23,7	11,2
1949	23,6	38,6	25,2	12,6
1960	24,0	36,3	24,5	15,2
1963	23,2	35,4	25,1	16,2

Év	0—14	15—39	40—59	60 éves és idősebb
F é r f i , n ő e g y ü t t				
11 somogyi község:				
1748	44,7	40,1	12,9	2,3
Országos: [30]				
1784/85	37,5-több [26]	—	—	—
1869	36,7	40,2	18,0	5,1
1900	34,9	38,7	18,9	7,5
1930	27,5	42,6	20,1	9,8
1941	26,0	40,6	22,7	10,7
1949	24,9	38,8	24,7	11,6
1960	25,4	36,8	24,0	13,8
1963	24,6	36,1	24,5	14,8

nek az aránynak a növekedését a születések számában beállott nagyarányú csökkenés, így a gyermekek arányának csökkenése is növeli.

A népességnek két nagy korcsoportra történő bontása esetén — 40 évesnél fiatalabb és idősebb korúakra — a 40 évnél fiatalabb korúak arányának állandó csökkenését láthatjuk.

	Év	40 évnél fiatalabb	40 éves és idősebb
11 somogyi község:	1748	84,8 ^o /o	15,2 ^o /o
Országos: [31]			
	1869	76,9 ^o /o	23,1 ^o /o
	1900	73,3 ^o /o	26,7 ^o /o
	1930	70,1 ^o /o	29,9 ^o /o
	1960	62,2 ^o /o	37,8 ^o /o

A korösszetétel egy mutatószámmal történő kifejezésére a mai statisztika az átlagos életkor és a medián életkor középértékeit használja. Ezek már olyan mutatószámok, amelyek az általános tájékoztatást szolgálják, a részletproblémákat nem mutatják.

Az átlagos életkor a népesség adott időpontban élő tagjai (P_x) életkorainak (X) mérlegelt számtani átlaga [32].

$$x = \frac{\sum XP_x}{\sum P_x}$$

A XVIII. századi forrásunk feldolgozása alapján az átlagos életkor 21,7 év. Az átlagos életkor növekedése napjainkig:

11 somogyi község:	1748	21,7 év
Országos: [32]		
	1910	27,2 év
	1920	28,7 „
	1930	29,8 „
	1941	31,6 „
	1949	32,4 „
	1960	33,6 „

A népesség medián életkora a népesség azon tagjának életkora, akinél idősebbek és fiatalabbak egyenlő számban fordulnak elő. A XVIII. század közepén a betöltött 16 évnél alig valamivel több, de a 17 évet nem éri el. Magyarországon 1960-ban a medián életkor több mint 32 év volt [33].

*

Az 1748. évi Canonica Visitacio-k során készített összeírások olyan problémák megvilágításába engedtek betekintést nyújtani, amelyekre — tudomásunk szerint — eddig még nem történt kísérlet. A feltárt adatok és összefüggések általános érvényre csak akkor emelkedhetnek, ha több területről, nagyobb számú adattal nyernek bizonyítást.

A feldolgozás alapadatai

	F é r f i a k														
Életkor:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Község															
Attala	21	14	6	8	9	8	10	7	7	4	5	13	2	9	8
Buzsák	21	17	25	20	19	15	24	22	21	32	12	20	17	21	16
Felsősegesd	8	18	13	21	15	18	10	10	15	14	5	16	9	9	13
(K.) Pula	2	3	3	1	4	4	2	3	2	3	1	3	3	1	1
Karád	16	17	30	37	17	15	25	27	14	16	9	27	12	21	18
Marcali	32	12	11	23	18	16	13	17	10	11	8	13	16	14	19
(S.) Sámson	4	10	3	8	9	7	2	7	6	2	4	2	8	3	4
(S.) Szentpál	5	7	6	4	4	8	7	5	5	6	5	4	2	11	2
(S.) Szill	34	10	11	17	14	14	13	18	12	15	12	14	20	4	9
Taszár	2	3	3	2	3	5	6	4	4	2	1	1	1	1	6
Varjaskér	2	1	1	6	6	6	5	5	4	2	3	4	1	1	6
Összesen:	147	112	112	147	118	116	117	125	100	107	65	117	91	95	102

	N ő k														
Életkor:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Község															
Attala	13	5	7	10	8	7	8	7	9	8	1	5	9	1	8
Buzsák	44	21	19	27	21	21	19	25	11	22	9	18	14	13	22
Felsősegesd	7	21	14	12	10	21	15	13	6	13	4	14	13	10	4
(K.) Pula	3	2	3	1	1	6	3	3	4	3	3	1	4	3	4
Karád	17	21	33	30	26	9	16	19	9	20	16	26	13	21	22
Marcali	27	7	17	18	17	10	8	17	13	12	16	10	11	13	13
(S.) Sámson	7	3	6	3	3	6	3	3	2	8	8	3	3	3	5
(S.) Szentpál	7	5	7	5	7	8	4	6	2	5	3	9	4	7	5
(S.) Szill	22	17	14	14	16	15	11	11	14	9	10	11	12	15	11
Taszár	1	1	2	4	4	2	4	3	3	5	1	6	4	3	4
Varjaskér	7	1	4	3	7	1	7	4	2	2	4	3	1	4	6
Összesen:	155	104	126	127	120	106	98	111	75	107	75	106	88	93	104

F é r f i a k

Életkor:	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Község															
Attala	3	5	10	4	7	2	4	4	—	7	4	5	4	2	7
Buzsák	11	7	8	8	24	6	3	8	7	9	10	3	9	13	38
Felsősegesd	7	7	10	6	6	—	7	4	6	13	5	4	8	11	17
(K.) Pula	3	3	2	—	6	—	2	4	—	2	2	—	—	—	1
Karád	14	22	17	10	14	7	8	4	4	15	3	10	13	2	16
Marcali	16	8	12	5	15	7	5	8	5	14	4	10	8	4	9
(S.) Sámson	6	2	5	3	4	—	4	1	2	4	1	1	—	1	10
(S.) Szentpál	6	6	6	5	4	1	3	6	—	2	3	3	8	2	6
(S.) Szill	5	11	9	6	11	8	12	5	4	10	6	5	12	3	11
Taszár	4	2	2	2	3	1	3	1	1	1	3	1	3	1	4
Varjaskér	3	3	1	—	2	1	—	—	1	3	1	3	6	2	6
Összesen:	78	76	82	49	96	33	51	45	30	80	42	45	71	41	125

N ő k

Életkor:	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Község															
Attala	5	3	3	3	8	5	6	3	3	8	3	2	10	1	5
Buzsák	5	7	11	10	27	8	11	11	8	13	16	4	13	17	23
Felsősegesd	5	6	5	3	14	6	3	3	5	8	6	8	11	6	32
(K.) Pula	3	1	—	2	1	1	3	1	2	2	1	2	—	—	2
Karád	12	9	19	8	24	4	10	11	3	20	6	17	12	4	30
Marcali	10	4	15	11	8	6	5	2	6	12	5	1	10	12	9
(S.) Sámson	5	3	1	—	5	3	1	2	1	4	4	2	5	1	7
(S.) Szentpál	7	6	4	3	4	2	2	2	5	5	—	3	7	4	6
(S.) Szill	12	8	10	4	19	7	12	6	4	16	3	1	11	4	13
Taszár	2	1	3	2	2	2	3	3	1	2	4	—	1	—	2
Varjaskér	1	3	3	2	4	1	—	2	2	—	4	4	3	6	3
Összesen:	67	51	74	48	116	45	56	46	40	90	52	44	83	55	132

F é r f i a k

Életkor:	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45
Község															
Attala	1	4	5	1	4	—	1	3	—	10	—	1	2	—	4
Buzsák	5	6	2	5	11	15	7	6	5	18	5	3	1	2	7
Felsőseged	10	8	2	11	5	7	8	11	11	17	5	9	7	2	3
(K.) Pula	—	3	2	—	—	—	1	1	—	3	1	—	2	—	—
Karád	2	10	15	11	10	5	10	9	5	28	3	9	4	3	11
Marcali	8	3	6	2	8	3	5	13	4	9	4	2	5	—	15
(S.) Sámson	—	2	1	1	4	—	4	2	—	4	1	2	—	2	5
(S.) Szentpál	1	3	—	3	1	3	—	1	1	6	2	1	4	2	2
(S.) Szill	4	10	2	7	13	2	4	4	—	14	—	1	4	3	21
Taszár	1	2	—	1	1	2	—	1	—	4	1	2	—	2	4
Varjaskér	1	—	—	—	—	1	2	1	3	3	—	2	2	—	1
Összesen:	33	51	35	42	57	38	42	52	29	116	22	32	31	16	73

N ő k

Életkor:	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45
Község															
Attala	—	2	4	5	1	5	1	2	1	7	—	3	2	—	1
Buzsák	7	7	—	3	11	16	2	8	6	7	1	—	5	1	2
Felsőseged	3	11	5	13	5	4	5	10	15	19	7	4	7	1	7
(K.) Pula	—	—	—	1	2	2	1	—	2	2	—	2	1	1	2
Karád	3	11	4	14	9	—	4	18	7	34	2	3	1	1	17
Marcali	10	5	1	7	14	2	4	7	2	8	6	3	3	1	9
(S.) Sámson	—	1	—	2	2	—	1	1	2	5	—	—	4	1	2
(S.) Szentpál	1	3	2	1	4	—	3	3	2	6	2	—	4	2	2
(S.) Szill	3	8	2	3	5	2	5	11	6	13	2	5	2	1	10
Taszár	—	2	—	2	3	—	1	3	4	3	—	1	—	1	3
Varjaskér	1	1	1	—	1	2	1	3	—	2	2	2	1	1	—
Összesen:	28	51	19	51	57	33	28	66	47	106	22	23	30	11	55

F é r f i a k

Életkor:	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Község															
Attala	1	1	1	1	7	—	1	1	1	1	—	—	—	—	7
Buzsák	6	1	3	—	15	—	1	—	—	—	1	1	2	—	8
Felsősegesd	9	—	7	3	13	2	4	3	8	1	—	—	1	2	4
(K.) Pula	2	2	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Karád	3	2	8	1	22	—	1	1	1	7	—	1	1	1	9
Marcali	2	2	9	6	8	—	5	3	—	1	1	2	4	2	10
(S.) Sámson	1	—	1	—	5	—	—	1	—	—	1	—	—	1	4
(S.) Szentpál	1	1	3	3	4	—	7	1	—	1	1	2	1	—	3
(S.) Szill	5	2	4	1	14	1	1	2	—	5	1	1	2	—	7
Taszár	3	1	2	—	4	—	1	2	—	—	—	—	—	—	1
Varjaskér	1	1	1	2	4	—	—	2	—	1	—	—	1	1	—
Összesen:	34	13	40	17	99	3	21	16	10	17	5	7	12	7	55

N ő k

Életkor:	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Község															
Attala	4	—	1	—	2	—	—	—	1	1	2	—	—	—	2
Buzsák	6	1	3	1	9	3	2	2	1	—	1	—	1	1	9
Felsősegesd	3	2	6	3	4	2	—	3	1	1	3	—	1	—	—
(K.) Pula	2	1	3	1	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
Karád	1	4	4	1	11	2	2	—	1	5	2	—	—	—	6
Marcali	4	4	4	3	8	5	5	1	—	6	2	—	3	3	3
(S.) Sámson	1	—	3	3	2	1	1	—	—	1	—	—	—	1	1
(S.) Szentpál	1	4	3	3	2	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—
(S.) Szill	3	2	5	1	14	1	2	—	—	5	2	2	1	—	9
Taszár	1	1	—	—	—	—	—	—	3	1	1	—	—	—	2
Varjaskér	1	—	1	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	27	19	33	18	53	17	12	7	7	20	13	3	7	5	32

F é r f i a k

Életkor:	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75
Község															
Attala	—	1	1	—	—	—	1	2	—	1	—	—	—	—	—
Buzsák	—	—	—	1	—	—	1	1	1	9	—	—	—	—	—
Felsősegesd	1	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
(K.) Pula	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Karád	—	—	2	—	4	1	1	—	—	2	—	—	—	—	1
Marcali	1	2	3	1	2	1	3	2	—	2	2	—	—	1	—
(S.) Sámson	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
(S.) Szentpál	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	—
(S.) Szill	—	—	1	1	1	—	—	3	1	1	1	1	1	—	1
Taszár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Varjaskér	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	3	3	10	3	9	2	6	11	2	20	4	1	2	2	2

N ő k

Életkor:	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75
Község															
Attala	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—
Buzsák	—	—	—	—	—	—	1	—	1	4	1	—	—	1	—
Felsősegesd	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
(K.) Pula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Karád	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Marcali	3	—	1	1	3	—	1	1	2	2	1	2	—	—	2
(S.) Sámson	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(S.) Szentpál	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
(S.) Szill	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
Taszár	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Varjaskér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	3	1	4	3	4	—	3	1	5	10	3	3	—	1	5

F é r f i a k

Életkor:	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	90
Község																—x
Attala	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
Buzsák	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
Felsősegesd	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
(K.) Pula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Karád	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Marcali	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—
(S.) Sámson	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(S.) Szentpál	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3
(S.) Szill	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Taszár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Varjaskér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2
Összesen:	—	—	1	2	5	—	1	1	1	1	1	1	2	1	3	11

N ő k

Életkor:	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	90
Község																—x
Attala	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Buzsák	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Felsősegesd	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(K.) Pula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Karád	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marcali	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(S.) Sámson	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(S.) Szentpál	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(S.) Szill	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Taszár	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Varjaskér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	1	—	1	1	4	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	2

A feldolgozás alapadatai — összesítés

Község	Férfi	Nő	Összesen	Életkor nincs feltüntetve	
Attala	268	227	495	+ 1 férfi	= 496
Buzsák	619	616	1235		1235
Felsősegesd	484	448	932		932
(K.) Pula	88	91	179		179
Karád	669	658	1327		1327
Marcali	528	478	1006		1006
(S.) Sámson	169	147	316		316
(S.) Szentpál	209	198	407		407
(S.) Szill	485	461	946	+ 5 férfi és 9 nő	= 960
Taszár	113	110	223		223
Varjaskér	119	117	236		236
Összesen:	3751	3551	7302		7317

JEGYZETEK

A levéltárak rövidítései:

Országos Levéltár: OL.

Kaposvári Állami Levéltár: KÁL.

Veszprémi Püspöki Levéltár: VPL.

Zalaegerszegi Állami Levéltár: ZÁL.

- [1] VPL. Visitationes Canonicae. Kaposvári Districtus és Següsd Districtus. — Kaposvári Districtus plébániái: Andocs, *Attala*, Gölle, Igal, Kaposvár, *Karád*, Kisbár, Látvány, Lengyeltóti, Mernye, Szőlád, Somogyvár, Szentbalázs, (S.) *Szill*, Tab, *Taszár*, (Török-) Koppány. — Següsd Districtus plébániái: *Buzsák*, Csököly, (Erdő-) Csokonya, *Felsősegesd*, Kéthely, Lad, *Marcali*, Mesztegnyő, Nagyatád, Nagybjom, Nemesvid, (S.) *Sámson*, (S.) *Szentpál*, Surd, Tapsony és Vörs.
- [2] Az első magyarországi népszámlálás (1784/87). Szerk. DANYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1960. 138—49.
- [3] KÁL. Conscriptio animarum, pecorum, facultatum 1712—1773. I—III. Kat. szám: 1.
- [4] Attala és Somogyzil községek kivételével mindegyik település szercpel az 1696. évi országos összeírásban is (OL. Archiv regnicoläre. Dica kötetek. 39. sz. Somogy megye. 1696), de a Somogy megyei anyagban csak az adóalapul vett szántóföldi területet (köből) tüntetik fel a községeknél.
- [5] Attala 1718. KÁL. Cons. animarum etc. 53. kat. szám. — 1720. ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Stat. Közl. Új folyam. XII. Bp. 1896. 113—5. — OL. Helytartótanácsi Levéltár 1715: HH 7; 1720: KK. 7.
- [6] Buzsák 1701. OL. Kamarai Levéltár Urbaria et Conscriptioes (U. et C.) Fasc. 38/20. — 1702. ZÁL. Conscriptioes universales 37. sz. — 1703. OL. U. et C. Fasc. 7/65. — 1712. KÁL. Cons. animarum etc. 51. kat. sz. — 1718—1720. Ld. Attalánál.
- [7] Felsősegesd 1695. OL. Esterházy család budapesti levéltára. 1695. Rep. Csomószám 393. Fasc. 13. — 1697. OL. U. et C. 7/48. — 1712—1720. Összeírások anyaga Attalánál és Buzsáknál feltüntetett levéltárakban és iratcsomókban található.
- [8] (K.) Pula 1702. ZÁL. Conscriptio universales. 37. sz.
- [9] Karád 1696. OL. U. et C. 3/4. — 1702. ZÁL. Cons. universales. 37. sz.
- [10] Marcali 1695. OL. Esterházy család budapesti levéltára. 1695. Rep. csomószám: 393. Fasc. 13. — 1701. OL. U. et C. Fasc. 38/20. — 1702. ZÁL. Conscriptio universales. 37. sz.
- [11] (S.) Sámson 1701. OL. U. et C. Fasc. 38/20. — (S.) Szentpál 1702. ZÁL. Cons. universales. 37. sz. — Varjaskér.
- [12] (S.) Szill 1712—1720. Jelzetek Attalánál és Buzsáknál.

- [13] Taszár 7695. OL. Esterházy család budapesti levéltára. 1675. Rep. Csomószám: 393. Fasc. 13. — 1701. OL. U. et C. Fasc. 38/20.
- [14] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum Jubileumáról. Szerk. Pintér József. Kaposvár. 1962. 66—8.
- [15] KOVÁTS ZOLTÁN i. m. 67.
- [16] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 192—3.
- [17] Szegedi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. Szeged. 1964.
- [18] 1960. évi népszámlálás. Somogy megye. 3. 1. kötet. 38—42.
- [19] Az első magyarországi népszámlálás. I. m. 35—6.
- [20] 1960. évi népszámlálás. Bp. 1960. 9. és 11.
- [21] Bevezetés a demográfiába. Szerk. SZABADY EGON. Bp. 1964. 73.
- [22] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv. 1961—62. 76—80.
- [23] Bevezetés a demográfiába. 80—1.
- [24] Bevezetés a demográfiába. 82.
- [25] Bevezetés a demográfiába. 81.
- [26] Az első magyarországi népszámlálás. 39. (A 15 éven aluli gyermekek a népesség 37,5%-nál nagyobb hányadát teszik ki.)
- [27] 1963. évi mikrocenzus személyi és családi adatai. Bp. 1964. 70. (A közölt adatok az 1960. évi népszámlálás továbbvezetett adatai.)
- [28] Bevezetés a demográfiába. 83.
- [29] 1963. évi mikrocenzus személyi és családi adatai. 38. Bevezetés a demográfiába. 95.
- [30] 1784/85. Az első magyarországi népszámlálás. 39. 1869. és 1900. Bevezetés a demográfiába. 1930—1963. — 1963. mikrocenzus stb. 38.
- [31] Bevezetés a demográfiába. 96.
- [32] Bevezetés a demográfiába. 89.
- [33] Bevezetés a demográfiába. 90.

ВОЗРАСТНОЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ШОМОДЬ В СЕРЕДИНЕ 18 ВЕКА

К. Ковач

Исследование опирается на данные, полученные по переписи населения в области епископата в районе Веспрем. Вслед за широким сравнительным анализом источников автор выбирает для анализа перепись 7302 жителей 11 деревень в области Шомодь. 7—8 отобранных процентов населения области уже дает хорошую характеристику о возрастных отношениях населения.

В середине 18 века характерной чертой возрастного состава является то, что лица детского возраста составляют значительную долю населения (с 0—4 года: 17,4%; с 5—9 лет: 14,5%; с 10—14 лет: 12,8%). С этим связана и другая характерная черта: минимальную часть общества составляют лица, старше 50 лет. (6,1%). Отсталые экономические отношения, плохие жизненные условия сочетались с очень плохими гигиеническими условиями и в результате этого получилась большая смертность. Она отражается в жизненных условиях.

Основные возрастные группы населения в середине 18 века

с 0—14 лет	44,7%
с 15—38 лет	40,1%
с 40—59 лет	12,9%
в 60 лет и старше	2,5%
	<hr/> 100,0%

Средняя продолжительность жизни 21,7 год, медиана не намного больше исполненного 16-и лет.

В статье анализируются еще и аккумуляция возраста и ее размеры по переписи, также вопрос соотношения числа мужчин и женщин и по возрастным группам. На 100 мужчин приходилось 948 женщин в середине 18 века.

ALTERSGLIEDERUNG DER BEVÖLKERUNG IN SOMOGY UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Von

Z. KOVÁTS

Die Untersuchung ist auf die Daten einer auf dem Gebiete des Bistums, Veszprém im Jahre 1748 angeordneten Zusammenschreibung gestützt. Auf Grund ausgedehnter vergleichender quellenkritischer Prüfung wurden die 7302 Personen umfassenden Daten der Zusammenschreibung von 11 Somogyer Gemeinden als Grundlage für die Analyse der Altersverhältnisse ausgewählt. Diese representative Auswahl von 7—8% der Bevölkerung des Komitates gibt bereits ein gutes Bild der Altersverhältnisse.

Ein charakteristisches Merkmal der Altersgliederung um die Mitte des 18. Jahrhunderts besteht darin, dass die im Kindesalter befindlichen einen sehr grossen Anteil der Bevölkerung ausmachen. (0—4 Jahre: 17,4%; 5—9 Jahre: 14,5%; 10—14 Jahre: 12,8%). Damit steht das andere charakteristische Ergebnis in Verbindung, dass die über 50 Jahre alten bloss einen minimalen Bruchteil der Bevölkerung (6,1%) ergeben. Die rückständigen Wirtschaftsverhältnisse, die schlechten Lebensbedingungen sind mit sehr schlechten hygienischen Verhältnissen gepaart, was eine hohe Sterblichkeit zur Folge hat, die sich in den Altersverhältnissen widerspiegelt.

Die Bevölkerung besteht um die Mitte des 18. Jahrhunderts aus folgenden¹ hauptsächlichen Altersgruppen:

0—14 Jahre	44,7%
15—39 „	40,1%
40—59 „	12,9%
60 Jahre und älter	2,5%
	100,0%

Das durchschnittliche Lebensalter beträgt 21,7 Jahre; das Medianalter ist kaum mehr, als vollendete 16 Jahre.

Die Untersuchung befasst sich noch mit der in der Zusammenschreibung wahrnehmbaren Altersakkumulation und deren Ausmass, und des weiteren mit dem Zahlenverhältnis der Männer und Frauen nach Altersgruppen. Um die Mitte des 18. Jahrhunderts entfallen auf 1000 Männer 948 Frauen.

A SZLOVÁK POLGÁRI POLITIKAI CSOPORTOK A SZÁZADFORDULÓ UTÁN

Írta: POLÁNYI IMRE

A múlt század nyolcvanas éveinek elején a szlovák burzsoázia, a szlovák politikai élet vezetői a 70-es évek sikertelen akciói, a magyar kormányok erőszakos fellépése következtében passzivitásba vonultak. Nem volt erejük harcra, s nem volt olyan demokratikus programjuk, mely az egész népet ellenállásra készítette volna. 1884-ben jelentették be, hogy nem vesznek részt a választási küzdelemben, a szlovák választóknak szabad kezet adnak: úgy lépjenek fel a választásokon, ahogy a legjobbnak látják [1]. E passzivitás korántsem volt pozitív értékű a szlovák nemzeti mozgalomban. Nem gyengítette a magyar uralkodó osztály támadásának erejét, nem vezetett a tömegek ellenállására. A szlovák burzsoázia nemzeti mozgalmának gyengesége abból fakadt, hogy a század utolsó évtizedeiben lényegében uralkodó osztállyá kezdett nőni, érdekeltté vált a tőkés kizsákmányolás formáinak fenntartásában. A passzivitás viszont nem jelentette a harc teljes feladását. Bár a segítséget elsősorban kívülről várták, a szlovák burzsoázia hazai gazdasági pozícióinak megerősítésén fáradozott, széles körű sajtókampányt folytatott a magyar uralkodó osztály ellen, a nemzeti érzés erősítésére és terjesztésére törekedett. Különösen a művelődés terén volt értékes munkájuk, és haladónak tekinthető néhány politikai követelésük is. A kilencvenes években még tartott a passzivitás, de már a konzervatív szlovák burzsoázia is érezte tarthatatlanságát. A gazdasági és társadalmi életben végbemenő változások által támasztott követelmények elől ők sem térhettek ki, de társadalmi bázisuk, a múltra épülő ideológiájuk, reakciós erők felé tekintő külpolitikai elképzeléseik eleve lehetetlenné tették kizárólagos vezető szerepük megőrzését. A burzsoázián belül új erők törtek fel, a csehek felé haladó liberálisok, ugyanakkor megerősödött a szlovák munkásosztály és mozgalma is. E két erő fellépése és aktív politikája a Szlovák Nemzeti Párt konzervatív vezetőit is a passzivitás feladására készítette. Az új erők mozgalma, bár a párt nemzeti egységét nem bontotta meg, lényegében véve a Szlovák Nemzeti Pártot három táborra szakította. Az egység csak formális volt, a polgári liberálisok és a klerikálisok külön, egymásnak és a konzervatívoknak lényeges kérdésekben ellentmondó elvek és programok alapján dolgoztak. A széttagolást jelentős mértékben segítette elő a munkásmozgalom erőteljes kibontakozása. A mai Szlovákia területén — különösen a kilencvenes évektől — az erőteljesen kibontakozó tőkés fejlődés újította meg az aktív nemzeti mozgalmat, változást hozott külső segítség felé irányulásában. Abban viszont, hogy ideológiájuk a társadalmi, politikai kérdésekben vallott elveik alapos változáson mentek át, és a három csoport (a konzervatív turóczszenkmártoni,

a polgári liberálisok, és a klerikálisok) egyes kérdésekben követett azonos politika mellett is élesen elkülönült, abban elsődlegesen a munkásmozgalom polarizáló hatása játszott szerepet.

A turócszentmártoni konzervatívok

Az a szlovák polgári értelmiségi csoport, mely a kiegyezéssel való elégedetlenségének jeleként Pesttel megszakítva a kapcsolatokat Turócszentmártonba vonult vissza, a *Národnie noviny* és a *Slovenské pohľady* köré tömörült. Ügyvédek és újságírók szűk köre alkotta e csoportot, a Szlovák Nemzeti Pártot, az ország más területén főleg evangélikus papok s néhány ügyvéd képviselte őket. E jogászokon, evangélikus papokon és e papoktól függő evangélikus tanítókon kívül a falusi burzsoázia volt támaszuk. A „mártoniak” vezéregyénisége, szellemi és politikai irányítója SVETOZÁR HURBÁN VAJANSKY, mellette kiemelkedő szerepet játszott JOZEF ŠKULTÉTY, MUDROŇ PAVEL, PIETOR AMBRO, ŠTEFANOVIČ MILOŠ, DULA MATEJ, HALAŠA ANDREJ és mások.

VAJANSKÝ hallatlan tekintélynek örvendett mind pártján belül, mind a szlovák polgárság és értelmiség körében. Megnyilatkozásai hosszú időt át voltak követendő útmutatást jelentettek, bármily kérdésre vonatkoztak. Író és költő, de mindenekelőtt újságíró volt, elméleti politikus, akitől messze állt minden gyakorlati tevékenység. Irodalmi alkotásai között nincs talán egy sem, még versei között sem, amely ne foglalkozna aktuális kérdésekkel, regényei pedig egyenesen politikai programbeszédek. E csoport — különösen VAJANSKÝ konzervativizmusa — a feudális rend visszakívánását jelentette. Vallotta, hogy a szlovákságnak szüksége van nemességre a magyar nemességgel szemben, és szinte gyűlölettel ostromozta az „elfajzott” szlovákokat, akik beolvadtak a magyar nemességbe. A kiegyezés utáni időkben az asszimilációs folyamat éppen a szlovák nemesség maradványait, a hivatalnoki és értelmiségi rétegeket érintette, azokat, akik VAJANSKÝék szerint a szlovákság vezető elitjét kellene képezzék. Ezeket kell öntudatra ébreszteni, hogy megtérve nemzetükhöz, átvegyék vezetését; visszatérésükkel egycsapásra megoldódna sok lényeges probléma. Néhány regényét is oly célzattal írta, hogy bemutassa, az elfajzott nemesség milyen kárt okozott a szlovák nemzetnek [2]. Mindebből szükségszerűen következett idegenkedése a néptömegtől. Irodalmi alkotásai sem a népnek szóltak, hanem az „intelligenciának”, s az elnyomott tömegekkel szemben bizalmatlan volt. Számára a „nép” csupán elvont fogalmat jelentett, a „szlovák nemzet” alatt pedig csupán a vezető köröket értette. Erőteljesen hangoztatta, hogy a vezetőknél, mint a „nemzet virágának” el kell különülnie a tömegektől: „Mi nem politikai párt vagyunk, mi vagyunk a nemzet, pars pro toto, ahogyan a fej is mondhatja ezt az egész test helyett”, fogalmazta meg VAJANSKÝ egy mondatban társadalomszemléletét [3].

Hasonlóan merev és konzervatív VAJANSKÝék vallásossága is. A szlovákok ellenségei, vallották és írták, mind hitetlenek, ateisták, apostáták és racionalisták voltak s a maiak is azok, a jó szlovákok védtek és védik ellenük a hitet és az egyházat. Vagyis jó szlovák hazafi az, aki vallásos és minden újítással szemben védi az egyházat. Alapvető tétellé forr össze náluk a hit és nemzeti érzés, a kereszténység és nemzetiség [4]. VAJANSKÝ e vallásossága nem csupán a szülői ház öröksége. A megelőző korszakok szlovák vezető köreiben erősen élt a fatalizmus és messianizmus, a szlovákok valamilyen nagy külde-

tésébe és megváltásába vetett hite. Ez összefonódott a szláv küldetésbe vetett hittel, hogy nagy „vallási ideál” teljesítése vár rájuk. E hit öröklődött, a papok pedig erősítették a Bibliából vett idézetekkel. Igen kevés változtatással VAJANSKY és körének néhány tagja is átvette. (Ez tükröződik a „*Náladí a vjhlády*-ban.) Erősítette e túlzottan is konzervatív vallási felfogásukat az is, hogy a cári Oroszország klerikális köreivel voltak kapcsolatban, ezek külpolitikai érdekeinek is megfelelt e hit támogatása, ébrentartása. A neoszlávizmusból is elfogadták VAJANSKYék azokat a tételeket, amelyek Oroszországnak és a többi szláv népeknek a „barbár nyugat (értsd: fejlett kapitalista) megjavítását” irányozzák elő, annak ellenére, hogy a neoszlávizmus egészével nem értettek egyet.

Természetesen VAJANSKY-nak és körének megvolt külpolitikai koncepciója, mely a cári Oroszország felé való orientációban jutott kifejezésre. VAJANSKY Boszniában teljesített katonai szolgálatot, a délszlávok szabadságharcán és nemzeti mozgalmain keresztül ismerkedett meg a cári külpolitikával. Itt jutott arra az elgondolásra, hogy a szlovák érdekeket is a leghatalmasabb rokon szláv birodalom védelme alá kell helyezni. Természetesen a „cárofil” politikának hazai, korábbi időkre visszanyúló előzményei is voltak. Oroszországi utazásakor személyes kapcsolatot létesített a cári udvar egyes befolyásos, reakciós köreivel. Ehhez hasonlóan a délszláv politikusok közül is a konzervatívokkal tartott kapcsolatot. Tehát a cári Oroszországban és főként a cárban látták a szlovákok felszabadítóját, lehetséges szövetségését. Természetes, hogy az a hatás, amely a pétervári udvarból érte őket, a klerikális, konzervatív szellemet erősítette. Az innen átvett és átültetett elméletek a legfelső orosz arisztokrata körök elméletei voltak, élesen szembenállva nemcsak a munkásosztály ideológiájával, a kizsákmányolt tömegek érdekeivel, de a kapitalista fejlődéssel is. Magában Oroszországban is már idejétmúlt, halálra ítélt tételek voltak ezek. Fentebb említettük az ún. neoszlávizmustól való általános idegenkedésüket, csupán azért, mert a cári külpolitikai törekvéseket megpróbálták, bizonyos határig, a kapitalista fejlődés viszonyaihoz alkalmazni. A kapitalizmusban az erkölcsök megrontóját látták, a gépek uralmát az ember felett. Élesen szembefordultak a polgári demokratikus törekvésekkel, mozgalmakkal. Álláspontjukat félreérthetetlenül elsősorban az 1905–1907-es oroszországi polgári demokratikus forradalom idején fogalmazták meg. Véleményük szerint e forradalmat nem a szükség váltotta ki, csupán forradalmárok, terroristák szűk körű csoportjainak elítélendő próbálkozása volt [5]. Még az ennél enyhébb „alkotmányos” törekvéseket is elítélik [6]. E kérdésekben érdekesen alakult kapcsolatuk Tolsztojhoz és a tolsztojizmushoz. A Tolsztoj által hirdetett társadalmi tanokat elvetették és támadták. Különösen a földmagántulajdon jogszerűségét tagadó, az egyházi dogmákat, a hadsereget, az erőszakot elvető tételeit. („Ne állj ellen erőszakkal a gonosznak.”) Szemére vetették Tolsztojnak, hogy a cárizmus bírálataival a szlávok nyugati ellenségei kezébe ad fegyvert, és tanaival forradalmat szít. Ugyanakkor az 1905–1906-os években beszüntetik e bírálatot, s Tolsztoj Szlovákiában meglevő népszerűségét felhasználták, rá hivatkozva szállnak szembe a haladó mozgalmakkal. Felhasználták a megfélemyezett Tolsztoj érveit és nyilatkozatait [7].

A mártoni konzervatív csoport másik kiemelkedő egyénisége ŠKULTÉTY JOZEF is egyetértett VAJANSKY-val, kapcsolatban volt a fentebb említett orosz reakciós udvari körökkel. Különbőség közöttük csupán annyi, hogy tolenrán-

sabb Tolsztojjal szemben, az irodalomban pedig eljutott az orosz realisták, elsősorban Gogol és Csehov műveinek ismeretéig és megbecsüléséig [8].

A munkásmozgalomhoz, a munkásosztály elméletéhez való viszonyukat is az ellenséges szembenállás jellemezte. A kilencvenes évek elején csupán a szegényparasztnak és földmunkások mozgalmát vették figyelembe. VAJANSKÝ még 1894-ben is megnyugodva írta; szlovák ipari proletariátus nincs, mert ipar sincs, a gyári munkások helyzeténél rosszabb a földműves proletárok helyzete, akik a földtől kapják nemcsak a kenyeret, de a hitet, reményt és hazafiságot is [9]. Vagyis a kilencvenes évek első felében közömbösen szemléltek a munkásmozgalmat, a szegényparasztság megmozdulásait figyelték, mely elsősorban a szlováklakta területeken is a magyar nemzetiségű földesurak ellen irányult, és ebben ők a szlovák népnek az elnyomó magyarság elleni harcát látták. Azonban a kilencvenes évek második felében megindult a szlovák szociáldemokraták tevékenysége, gyakoribbá váltak a sztrájkok és tüntetések a szlováklakta területek gyáraiban, városaiban. A konzervatív burzsoázia feleszmélt, hogy új politikai erő jelentkezett, új ellensége született. A szociáldemokráciában ugyanakkor a magyarosítás eszközét látta, — amiben volt némi igazság —, s ez is növelte aggodalmukat. Ahogy a *Národnie noviny* írta a Szociáldemokrata Párt V. kongresszusa után, az SZDP-nak lesz annyi ereje, hogy a Tátra alatt is fellobbantsa az elégedetlenséget és megtörje a fennálló rendet — „lelkileg és anyagilag magyarosított emberekkel”. Az éles szembe fordulás mellett, — kisebb erővel és sikerrel, még kisebb meggyőződéssel ugyan, mint a polgári liberálisok —, megpróbálták az egyedül célszerűnek látszó politikai módszert alkalmazni: lefegyverezni a munkásmozgalmat azzal, hogy minden megmozdulásuknak nemzeti színezetet adjanak. 1897 május–júniusban számos cikk jelent meg a *Národnie noviny*-ban. Egyikben elismerik, hogy a szociális viszonyok egészségtelenek, de „gyógyítása nem történhet Lassalle és Marx receptje szerint”, s szerintük a szocialista eszmék csak a nép legalcsonyabb, fanatizált rétegeiben vertek gyökeret [10]. Júniusban már arra szólította fel őket a lap, hogy küzdjenek jogaikért, de „nemzeti alapon” s ne hagyják el a vallást, mert csak az ilyen szocializmus vezethet a kívánt eredményhez [11]. A XIX. század végén, a XX. sz. elején ez sikertelen kísérlet maradt, pl. a budapesti Szlovák Egyesület munkástagjainak nagy része szociáldemokrata szervezetekbe ment át. Később sem a turóczzsentsmártoni konzervatívoknak, hanem a liberális polgárságnak sikerült a szlovák szociáldemokrata pártvezetést a szlovák polgári nacionalizmus járszalagjára vinnie [12]

A fentebb említett „passzivitás kora” nem tekinthető teljes bezárkózásnak. Sajtóorgánumaikban, brosúráikban, irodalmi alkotásaikban éles harcot folytattak a nemzeti öntudat ébrentartásáért, a szlovák kultúra felemeléséért, e korban nem egy kiemelkedő irodalmi alkotás született, és küzdöttek a magyarosítás ellen. (Sajnálatos, hogy általános hangvételük alig különbözött a magyar sovíniszta sajtótól. Ez csupán a megbántott és állandóan támadott nemzeti önértékük okozta felháborodással tehető érthetővé. Az viszont már kevéssé, ami reakcióssá vált lényegükből fakadt, hogy a tüzet a magyarság egészére irányították osztálykülönbségre tekintet nélkül, éppoly kevéssé, mint ahogy az uralkodó magyar sovén körök megvetették a szlovákság egészét.) Az ilyen „elméleti politizálás” mellett már a kilencvenes évek elején jelentkezőnek óvatos jelzések, tapogatózások, melyek a gyakorlati politikai tevékenység lassú kibontakozására utalnak, illetve legalább arra, hogy kezdték észrevenni

a tömegbázis nélküli elzárkózás káros hatását. 1892. augusztus 17–18-án tartották a Szlovák Nemzeti Párt alakuló gyűlését, ahol a párt szervezeteinek kiépítéséről tanácskoztak. A tanácskozás határozatai szerint előbb a központot kell rendezni s csak utána lehet vidéken is megkezdeni a munkát. A munkálkodás céljaként a pártnak a közéleti tevékenységbe való belépését jelölték meg, tehát megjelenik az aktivitás felújításának igénye. A tevékenység, mondja tovább a gyűlés határozatairól szeptemberben kibocsátott körlevél, nem csupán általános politikai és kulturális kérdésekre fog irányulni, hanem közigazgatási, jogi, gazdasági, ipari kérdésekre is, vagyis mindenre „ami valamilyen formában befolyásolhatja nemzeti életünket. Különösen figyelmet akarunk fordítani a szlovák néprajzra is”. A továbbiakban ismerteti a szervezeti felépítést (központi vezetőség — vidéki bizalmiak) [13]. A szétküldött körlevelekre többségében az aktív politikát helyeslő válasz érkezett. Egyes helyekről aggódó hangok hallatszottak, hogy a szervezkedéshez, akciókhoz szlovák értelmiségre lenne szükség, holott sok megyében, pl. Sáros, Szepes, Abaúj, Zemplén megyékben ilyen nincsen, ráadásul e helyeken a mártoni lapok terjesztése is veszélyes [14]. 1894–95-ben különösen ŠTEFANOVIČ MILOŠ buzdította a párt vezetőit az aktív fellépésre. Sógorához, DULA MATEJHOZ, aki a pártvezetőség titkára volt, 1894-ben írt leveleiben a katolikus klérussal, a Zichy-féle Katolikus Néppárttal való összefogást javasolja a közelgő választásokon való sikeres fellépés érdekében [15]. Ez a szövetség létrejött. Az összefogásnak, amely rövid életű volt, megvolt a társadalmi, politikai, ideológiai — ugyanakkor taktikai — alapja. A szlovák vidéki burzsoázia és mártoni vezetői támaszt kerestek a dzsentri rétegek egyre élénkebb sovíniszta ízű támadásaival szemben. Konzervatív felfogásuknak megfelelt a Néppárt politikája és programja, és már a korábbi években összefűzte őket az egyházpolitikai törvények ellen folytatott küzdelem. A Szlovák Nemzeti Párt vezetői szembefordultak az egyházpolitikai reformokkal részben ortodox vallási felfogásuk eredményeként s a librealizmus előretörését, ugyanakkor a magyarosítás előmozdítóját látták benne. Sajtójukban, a szószékeken heves agitációt fejtettek ki [16]. Ugyancsak a szövetkezés felé vitte őket az a meggondolás, hogy kihasználva a szlovák parasztság vallásosságát, vallási alapon szervezkedő párt segítségével a munkásmozgalom eszméinek a falvakba behatolása elé gátat vessenek. Nem kis szerepet játszott a Néppárt programjának 13. pontja — az 1868. évi 44. törvénycikk életbeléptetésének követelése —, és az az ígérete, hogy küzdeni fog a „nemzetiségek jogaiért”. Szerepet játszott az a körülmény is, hogy a Néppárt, a megegyezéstől függetlenül a nemzetiségi vidékeken kezdte meg agitációját, „befolyási övezetének” kialakítását. Félő volt, hogy a mártoniak, akik különben sem rendelkeztek jelentős tömegbázissal, még a lehetőséget is elveszítik befolyásuk tágítására.

Így ír erről a tárgyalások és a megegyezés egyik tevékeny szervezője: „... nekünk ... az lebegett szemünk előtt, hogy vásárt ne csináljanak nélkülnk, hogy a népet kezeinkből ki ne eresszük, hanem, hogy számunkra használjuk fel azon erős mozgalmat és fellebbanást, mely jelenségeket a néppárt akciója a köznép között felidézett” [17]. Végül szerepet játszott összefogásuk megvalósulásában Bánffy Dezső agresszív nemzetiségi politikája. Az 1896. évi választások érdekében összefogásra irányuló tárgyalások már 1894-ben folytak. ŠTEFANOVIČ kapcsolatban volt ODESCALCHIVAL a választási program pontjainak egyeztetésére. A Szlovák Nemzeti Párt programjában szerepelne: 1. az

egyházpolitikai törvények revíziója; 2. az 1868. 44. tc. érvényesítése; 3. e törvény revíziója, hogy „valódi egyenjogúságot” adjon a nemzetiségeknek; 4. a választójog kiterjesztése. Nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a 2–3. pontokat a Néppárt is felvegye programjába, ugyanakkor a szlovákok még újabb követeléseket is felvennének: újságkaució megszüntetése, egyesülési szabadság, általános titkos választójog stb. [18]. 1895-ben a tapogatózások hivatalos tárgyalásokká alakulnak, MOLNÁR JÁNOS, a Néppárt választási irodájának igazgatója 20–30 választókerületet ajánlott a mártoniaknak, majd RAKOVSKÝ ISTVÁN, a Néppárt egyik vezetője folytatott megbeszéléseket [19]. Maga a választás a Szlovák N. P. részére sikertelen volt, valamennyi jelöltje megbukott a tisztán szlovák anyanyelvű, sőt evangélikus többségű kerületekben is. Következménye azonban nem volt jelentéktelen: lökést adott a passzivitás felszámolásához. Ennél jelentősebb az, hogy a klerikálisokkal való összefogás növelte a párton belüli ellentéteket, hozzájárult a liberális polgárság elkülönüléséhez, végül a néppárti befolyás hatására indult meg a szlovák klerikális csoport elkülönülése is.

A magyarországi nemzetiségekkel való kapcsolat gondolata is a kilencvenes évek elején újlult meg. Az összefogásnak egyik erőteljes mozgatója volt a már említett ŠTEFANOVIČ MILOŠ szlovák ügyvéd, aki kezdeményezett, szervezett, agitált [20]. A szlovák, román és szerb vezetők már 1893-ban előbb Bécsben, majd Budapesten ültek össze a kongresszus előkészítésére, de a román vezetők elítélése miatt a kongresszus elmaradt. Végül is 1895 augusztusában tartották meg s hozták meg közös határozataikat. A határozatokban a korábbi nyilvánosságra hozott programoktól és követelésektől (nyelvhatárokon alapuló területi, egyházi és iskolai autonómia; egyházpolitikai törvények revíziója; érdekeiket képviselő miniszter; választójog kiterjesztése stb.) eltérő, eddiginél radikálisabb pontokat is találunk. Már nem elégedtek meg az 1868. 44. tc. életbe léptetésével: „... megkövetelik az államhatalomtól, hogy az nemcsak tiszteletben tartsa azt, hanem, hogy az egyenjogúság értelmében bővítse ki a nemzetiségek érdekében”. (7. pontja.) A 19. pont pedig — miután a 7.-ben leszögezték: a törvényt, úgy látszik, azért hozták, hogy a külfölddel elhitesseék a türelmes nemzetiségi politikát — kimondták, hogy az európai közvéleményt az európai sajtó útján tájékoztatni fogják a tényleges nemzetiségi viszonyokról [21]. A kongresszus és a 4–4 tagból álló Végrehajtó Bizottság azonban nem tudott sem anyagi, sem erkölcsi, sem politikai erőre támaszkodva szembeállni Bánffyval. Programja semmi vonzót nem tartalmazott, amellyel az anyagi, szociális nehézségekkel küszködő nemzetiségi tömegeket maga mellé állíthatta volna. Így érthető, hogy később már csak a milleniumi ünnepségek (1896) és a községi nevek magyarosítása (1898) ellen irányuló manifesztumra, ill. nyilatkozatra futotta erejéből. A magyarországi nemzetiségek összefogásának élesztgetésében ismét csak azt kell látnunk, hogy a mártoni konzervatívok keresték a formát és módot, amellyel ellensúlyozhatnák elszigeteltségüket. „Saját” néptömegeiken kívül kerestek politikai támaszt. De a kilencvenes évek második felében már kettészakadt a szlovák burzsoázia tábor. A század utolsó éveiben egyre-másra a legsúlyosabb és legszenvedélyesebb bírálatok hangzottak el a mártoni csoport felé. Tehetetlenséggel, semmittevéssel vádolták őket, szemükre vetették reakciós, visszahúzó ideológiájukat, ruszofilizmusukat stb., s őket vádolták azért, hogy a szlovák nemzeti mozgalom zsákutcába jutott.

E súlyos bírálatok is arra készítették őket, hogy kilépjenek az elzárkózásból s aktív politikai tevékenységbe fogjanak. Feltették vezető szerepüket, melyhez oly makacsul ragaszkodtak. 1899 elején SZÉLL KÁLMÁN hatalomra jutását akarták kihasználni, hogy eredmények felmutatásával verhessék vissza a vádakat, 1901-ben pedig önálló pártként vettek részt a választásokon. Itt ismét felvetődött a Néppárttal való összefogás gondolata, de már óvatosabb formában. Okultak az 1895–96-os tapasztalatokon, csalódásokon, azon, hogy a Néppárt, ígéretei ellenére az eltelt 6 év alatt semmit sem tett a nemzetiségek érdekében. Egyrésztől egyes befolyásos személyiségek tárgyaltak a Néppárttal, „de csak do ut des alapon” [22]. Másik befolyásos vezetőjük olyan alapon, hogy a Néppárt még mindig jobb a többinél, s különösen azért, mert az „utolsó választásokon a Néppárt népünk tömegeit erősen, jó irányba rázta fel”, tegyék továbbra is ezt, de ügyelni kell, hogy ez a tömeg a „miénk legyen” [23]. A párt turóczzszenzmártoni értekezlete 1901 április elején lényegében elfogadta az együttműködést, majd a szeptemberi gyűlésen kimondták, melyik kerületben állítanak saját jelöltet s melyikben támogatják a Néppárt jelöltjét. Ugyancsak az áprilisi gyűlés határozott az aktív tevékenység megindításáról, és arról, hogy szervezkedésük kulturális, politikai, sőt gazdasági területre is ki fog terjedni [24]. A kidolgozott program 18 pontból állt. Az addig is ismert követelések (anyanyelvű oktatás; 1868. 44. tc. életbe léptetése; egyházpolitikai törvények revíziója és egyházi önkormányzat; községi-járási önkormányzat; ált. választójog; gyülekezési jog) mellett feltűnt az első pont: „valljuk magyar hazánk egységét, oszthatatlanságát és függetlenségét”, mellette sehol sem szerepel korábbi követelésük, a területi autonómia. Továbbá feltűnő bőséggel foglalkozik néhány szociális problémával: a parasztok védelmére birtokminimum megállapításának követelése, amely minimumot végrehajtás útján sem szabad elvenni (7. pont); olyan méltányos adórendezés, mely figyelembe veszi a felvidéki föld csekély termőképességét (8. pont); a felvidéki folyók szabályozása (9. pont); „megfelelő” cselédtörvény alkotása (10. pont); mindennemű uzsora megszüntetése és olcsó állami hitel a kisgazdáknak és kisiparosoknak (12. pont). Vagyis a felsoroltak a parasztság érdekeit voltak hivatva védelmezni. A 11. pont a közép- és kisiparosok, valamint a munkások érdekében szól: az állam védje meg az iparost és munkást a tőkések elleni küzdelmükben, szabályozza a munkaadó és munkás közötti viszonyt, hozzon a munkás és családja anyagi, erkölcsi, egészségi érdekeinek „gyámolítását célzó törvényeket”; ugyancsak az iparosok érdekében is szól az uzsora eltörléséről, olcsó kölcsönről szóló 12. és a fogyasztási és önszegélyző egyletek állami védelmében részesítéséről szóló 13. pont is [25]. Nos, a program kétségtelenül hatalmas fejlődést jelentett korábbi megnyilatkozásaikhoz viszonyítva. Tény, hogy nem tartalmazta követeléseik egészét, csak a főbbeket és egész politikájuknak csupán körvonalait. Az is kétségtelen, hogy Magyarország integritásához ragaszkodás, valamint a területi autonómia követelésének elhagyása nem valódi álláspontjukat tükrözte, csupán taktikai fogás (mint ŠROBÁRNÁL, a polgári liberálisok vezérének), hogy megszabadulva „a pánszlávizmus” veszélyes vádjától s az ezzel járó üldözés súlyától, sikeresebben vehessék fel a küzdelmet a polgári liberálisokkal. Ezt későbbi tevékenységük is bizonyítja. Persze hozzá kell tenni, a század elején nem volt olyan szlovák politikai csoport, amelynek világos, egyértelmű elgondolása, terve lett volna akár önálló államalapításra, akár a csehszlovák államegység megeremtésére. E terv körvonalai csak a

második évtizedben alakultak ki, főként az első világháború alatt. A Monarchia felbomlásának tendenciája kétségtelenül megfigyelhető már a századforduló idején, de vajmi kevés azok száma, kik e tendenciát felismerték. Hogy a nemzeti felszabadító mozgalom szempontjából ez káros volt-e, tehát negatívum [26], avagy hasznos, tehát pozitívum lett volna-e az integritás valamilyen formában történő nyílt tagadása, eldöntése legalábbis kétes értékű. Az integritáshoz ragaszkodás kinyilvánítása, vagyis mint a „megbékélésre” törekvés jele, mint „békejobb”, vitathatatlanul reakciós törekvést takart. Ugyanis nem a két nép elnyomott és kizsákmányolt osztályainak együttműködésére, kizsákmányolásának legalább enyhítésére irányult, hanem lévén konzervatív politikai irányzat, a békejobbot a tőkés — félf feudális uralkodó osztálynak és a bécsi udvarnak nyújtották. Így egyértelműen negatívan az Okolie követelésének feladását kell értékelni, ami feltétlenül visszafelé lépés volt. Szociális követeléseik kizárólag választási érdekből kerültek programjukba, elveik, politikai, társadalmi felfogásuk messze esett mind a parasztság, mind a kisiparosok, különösen pedig a munkásság érdekeitől. Csupán felemás polgári liberális követelések, amelyeket lényegében részben a Néppárttól, részben a hlasszistáktól vettek át, hogy megpróbálják kifogni a szelet vitorláikból.

A választások eredményeként a 13 szlovák jelöltből csak négyen jutottak a parlamentbe [27], ott lojális magatartást tanúsítottak, de rossz taktikával részben a magyar képviselőket fordították maguk ellen, részben a fontos kérdésekről terelték el a figyelmet azzal, hogy a vezényleti nyelv vitájában szembefordultak a magyar vezényleti nyelv követelésével. E magatartásukkal a bécsi udvar felé is bólintani kívántak.

Az 1901. évi program és a választás utolsó kétségbeesett kísérlete volt e csoportnak, hogy vezető helyét megőrizze. Nem sikerült. Nem találtak megértésre sem a szlovák néptömegek körében, sem a szlovák burzsoázia most már nagyobb részénél. Elszigetelődtek, terméketlen hírlapi csatákat vívtak. Mutatja ezt az is, hogy az 1905-ös választásokon a konzervatívok közül senki, 1906-ban pedig a 8 közül egy volt a mártoni, a többi liberális, ill. klerikális. Hasonló az 1910. évi választás is. Az orosz polgári demokratikus forradalom idején, a fellendülő munkásmozgalom és nemzetiiségi mozgalom idején már nem játszottak vezető szerepet. Az irányítás átmenet a liberális polgárság, ill. a Hlinka-féle szlovák néppárti csoport kezébe.

A polgári liberálisok (hlasziszta)

A múlt század kilencvenes éveiben a szlovák burzsoázia is erősödött. A magyarországi tőkés fejlődéshez, a magyar burzsoázia erejéhez viszonyítva ez az erősödés természetesen csekély, de már elérte ezt a fokot, hogy megindíthassa a kiélezett küzdelmet az uralkodó nemzet burzsoáziája ellen. E küzdelem célja a „saját nemzeti piac” megszerzése, biztosítása, saját parasztságuk és munkásosztályuk kizsákmányolásából eredő haszon kizárólagos megszerzése. Ilyen küzdelemhez már nem volt elegendő az eddigi harcnak sem formája, sem programja, sem ideológiája. Különösen nem felelt meg érdekeiknek a mártoniak passzív rezisztenciája, elvi politizálása, kizárólag nemzeti sérelmeket felhánytorgató hírlapi küzdelme; nem felelt meg szűk körök érdekeit kifejező programja, ideológiája és külpolitikai orientációja. Határozott,

aktív harcot kívánt érdekük, ehhez a szükséges külső társadalmi bázis kiszélesítését s az irreális cárvarás helyett a cseh burzsoázia segítségének biztosítását. A cseh burzsoázia kész volt e segítségre. Elősegítette volna messzemenő terveiket, hogy a Monarchia belső piacain az osztrák–magyar tőkével szemben vezető szerepet játsszon. Emellett más okok is közrejátszottak, amelyekről a legvilágosabban KAREL KÁLAL írt 1898-ban Salva „Od Šumavy k Tatrám” c. kiadványában: [28] a cseh „félszigetet” minden oldalról a németiség hullámai támadják; a cseheknek fenn kell tartani e veszély gondolatát a szlávoknál és segítségükre hivatkozni, a szlávok legnyugatibb határa nem lehet közömbös egy szlávnak sem, és a szlovákok jelentik a hidat a többi, különösen a legerősebb szláv állam felé. Vagyis a germanizálódás veszélyével szemben elsősorban a szlovákokra kívántak támaszkodni, őket tekintették etnográfiai tartalékuknak. A szlovákok felé fordulás, a „szlovákofilizmus”, helyet kapott az ifjú-cseh párt politikájában. E politikai és gazdasági törekvés jutott kifejezésre a *Československa Jednota* (Csehszlovák Egyesület) programjában és működésében. A szlovákok közül e korszakban SALVA KAREL [29] — már a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején — fejtett ki élénk agitációt a csehszlovák kölcsönösség érdekében. Állandó harcban állt a mártoni konzervatívokkal, akik élesen szembefordultak a cseh-orientációval. Lap- és könyvkiadói tevékenysége mellett rendszeresen járt Cseh- és Morvaországban előadó-körutakon. Előfutára volt e közeledésnek.

A kilencvenes évek közepére értek meg a feltételek a *Jednota* megalakítására (1896. V. 7.). Megalakításában, irányításában a kor vezető cseh politikusai, írói, tudósai vettek részt: HEYDUK, HOLEČEK, TÁBORSKY, POKORNÝ, VLČEK, PASTRNEK, RIEGER, ROTNAGL, HERBEN és mindenekelőtt MASARYK. Feléledtek a régi jelszavak, tudományos munkák születtek a csehek és szlovákok nemzeti, nyelvi egységének bizonyítására, költők, írók tettek hitet e felfogás mellett [30]. Kezdetben anyagi problémákkal küzdött az egyesület, az országos gyűjtések később széleskörű tevékenységet tettek lehetővé. Mondani sem kell, a *Jednota* anyagi fenntartója a „cseh kisember” (tisztviselők, tanárok, papok, kisiparosok, kiskereskedők, parasztok s csak csekély mértékben tőkések és bankárok). Mind a cseh, mind szlovák híveik főérve: a szlovák kultúra fejlődése csak a cseh kultúrával egységben lehetséges, ilyen kis nép nem elég erős külön kultúra fenntartásával járó terhek viselésére, „...arra vannak utalva, hogy valamely más kultúrában keressenek támaszt. A helyzet világos: vagy elmagyarosodnak... vagy pedig továbbra is a cseh nemzettestben maradnak meg” [31]. A *Jednota* gyakorlati munkájának programját 1901-ben KÁLAL fogalmazta meg. Lényege: minden iskolában — elemi, közép, egyetem — tanítsák a szlovák „népismeretet”, a sajtó állandóan foglalkozzék a szlovák problémákkal; turistautakat szervezzenek; cseh könyvekkel, újságokkal, naptárokkal kell elárasztani a szlovák helységeket, sőt cseh könyvkereskedést és cseh nyelvű lapot kell itt létesíteni; cseh színielőadások, hangversenyek, felolvasások rendezését; cseh értelmiségiek, parasztok, iparosok tevékenységének le szlovák területen, a cseh vállalatok pedig vigyék ide tőkéjüket [32]. Néhány év múlva különösen a gazdasági behatolás lehetőségeivel foglalkoztak, ezt vallja az 1907-ben alapított *Naše Slovensko* i.e. lap alapítását bejelentő körlevél is: állandóan figyelni a szlovákság gazdasági helyzetét s „...biztosan találunk gyors utat, melyeken az ottani nemzetgazdasági életben részesedéshez juthatunk a magunk és a szlovákok hasznára” [33]. A *Naše*

Slovensko (Szlovákiánk) 16 pontba foglalt programjában jelentékeny szerepet játszott e törekvés [34].

Azok a szlovák polgári értelmiségiek, akik a csehszlovák kölcsönösség híveiként a liberális csoportot alkották, nagyjából Prágában végezték tanulmányaikat, kisebb részük Bécsben, Budapesten. A prágai hallgatók alapították meg „Detván” nevű egyesületüket 1882-ben VLČEK JAROSLAV egyetemi tanár indítványára s őt választották elnökévé [35]. VLČEK vezette be a szlovák hallgatókat a cseh irodalom, történelem és politika problémáiba, igyekezvén erősíteni bennük az összetartozás gondolatát és érzését. A későbbi szlovák kulturális és politikai élet számos kiemelkedő személyisége kapta itt az első indítást [36]. Anyagi támogatást, viszonylag keveset, előbb a *Radhošt* nevű segélyegylettől, majd a *Jednotától* kaptak. Az ún. egyesületi élet kezdetben primitív. Vendéglőkben jöttek össze, a tagok kötelessége volt előadást tartani, bírálni valamely irodalmi jelenséget; legtöbbet természetesen az egyesületről, valamint a szlovákok helyzetéről beszélgettek. A cseh tudósokon, írókon — különösen MASARYKON kívül — nagy hatással volt rájuk a cseh radikális ifjúság mozgalma. Az ifjú-cseh párt radikális szárnyának fő támasza a diákság és a munkásifjúság egy része. E kispolgári-radikális és nacionalista ifjúság osztrák- és monarchia ellenes nézeteit az „Omladina” (Ifjúság) c. lapban fejtette ki, de tüntetéseket, gyűléseket szerveztek, brosrúkat, nyomtatványokat terjesztettek, provokálták a német burschokat stb. [37]. Az *Omladina* tevékenységében a szlovák diákok is részt vettek, s az irányítást végző Bizottságnak négy szlovák tagja volt: SMETANAY, NOVOMESTSKÝ, MINÁRIK és ŠROBÁR. Az osztrák hatóságok megtorló intézkedéseit ugyan kikerülték ők négyen, de a gyakorlati politikai munka módszereiből [30] sokat tanultak s ezt később a szlovák nemzeti mozgalomban hasznosították. Ugyancsak ezekben az években ismerkedtek meg a tolsztojizmussal, leginkább DUŠAN MAKOVÍČKY és A. ŠKARVAN kerültek hatása alá, de ŠROBÁR is. Olvasták, tanulmányozták Tolsztoj társadalmi tanait, persze kezdet-kezdetén mint ifjak, csak felületét ismerték s a fentebb említettek vezetésével a Detván tagjainak többsége vegetáriánus, absztinens életmódot folytatott. Szerény jövedelmük mellett nem is volt nehéz.

Elveikre, elképzelésükre mindezeknél döntőbb hatást gyakorolt T. G. MASARYK egyetemi tanár, az ifjú-cseh mozgalom vezetője. A *Detván* tagjai a kilencvenes évek elején még romantikus szemmel nézték a szlovák társadalmi és politikai életet, még nem figyeltek fel a mártoniak hibáira. E feladatot MASARYK végezte el, aki a *Detván*-nal nem tartott hivatalos kapcsolatot, nem látogatott el az egyesületbe, azok sem hívták meg. A tehetségesebb szlovák ifjakkal azonban sokat foglalkozott. Gyakran hívta meg őket lakására (ŠROBÁRT, NÁDAŠIT, SMETANAYT, BENCURT, ŰRSÍNYT stb.), beszélgetett velük az aktuális cseh és szlovák politikáról: a szlovák nép nyomoráról, az iskolai-, közigazgatási-, egyházi-, gazdasági magyarosításról és következményeiről, a szlovák értelmiség hanyatlásáról, a mártoniak passzív politikájának, ruszofilizmusának káros voltáról; valamint a cseh és szlovák egység szükségességéről. Felhívta figyelmüket a nép szellemi, anyagi felemelésének szükségességére s arra, hogy a nép erejében kell keresni a „megváltást”, nem pedig az „oroszságban”. A cseh példát állította eléjük: nem külső segítséggel, hanem saját erejükből akarnak felszabadulni. Folyóirat alapítására hívta fel figyelmüket „új ideálok”, a „szlovák újjászületés” hirdetésére és a mártoniak bírálatára. Ez a kb. 1890-ben lezajlott beszélgetés adta meg nekik az első in-

dítást, de szorosabb kapcsolat a leendő „hlasszisták” és MASARYK között a kilencvenes évek második felében alakult ki mind Prágában, mind Túrócbeszerccén (Bystrická), ahol MASARYK majd minden nyáron üdülés céljából tartózkodott. Szorgalmas olvasói lettek az ifjú-csehek lapjainak („Čas”: Idő; Naše Doba: Korunk), eljártak Masaryk egyetemi, és társadalmi egyesületekben tartott előadásaira, és fokról fokra kerültek „realizmusának” hatása alá. (Az átvett tanításokkal, politikai módszerekkel alább foglalkozunk.) Tehát „... a prágai *Detván*nak jutott a dicsőség — ŠROBÁR szavait idézve —, hogy a múlt század 90-es éveiben az ölében született meg az a mozgalom, amely meghozta a szlovák politikai, erkölcsi, kulturális és szociális élet újjászületését” [39]. Ez forradalmat jelentett az „öregek” ellen, folytatja ŠROBÁR, fatalisztikus politikájuk, a megváltóra — mely kívülről szabadítja fel a nemzetet — várákozásuk ellen; e harc csak a fiatalok győzelmével végződhetett, mert új, értékes kincset adott a nemzet birtokába: a nép közötti munkát, „az elhagyatott kisemberek” kulturális, gazdasági és szociálpolitikai szervezeteit [40]. Természetesen nem beszélhetünk „forradalmi” változásokról, mindenesetre a *Detván*-ból kinövő mozgalom alapvető változást jelentett a szlovák politikai életben [41].

A MASARYK által javasolt folyóirat 1898-ban Szokolcán került kiadásra, ezzel lépett a nyilvánosság elé, a politikai élet porondjára az ifjú-szlovák mozgalom, a radikális kispolgári értelmiség mozgalma, mely tényleges céljaként a szlovák területeken a cseh burzsoázia befolyása alatt a „modern” szlovák burzsoázia gyors fejlődésének feltételeit akarta megteremteni. A mártoni vezetők politikája nem hozta meg a kívánt sikert, ugyanakkor a szlovák burzsoázia látta a cseh burzsoázia sikereit, látta, hogy politikai pozícióinak javulását csak gazdasági pozícióinak javításával érheti el. A *Hlas* (Hang) kiadása előtt Túrócbeszerccén még egyszer felkeresték MASARYKOT, aki lényegében a néhány év előtt Prágában elmondott tanácsait ismételte meg, kiegészítve azzal, hogy tanulmányozzák a magyar politikát, túlkapásait itthon és külföldön hozták nyilvánosságra, gyűjtsenek adatokat a „nép, a zsellérség, az úr- és szolga” gazdasági erkölcsi viszonyairól. Szinte fenntartás nélkül fogadták elveit, nyíltan vallották mesterüknek: „MASARYK tanított bennünket az élet erkölcsi lényegének megbecsülésére... hogy megbecsüljük az ember szellemi alapját, a lelket és az értelmet.” [42] Hasonlóan írt később egy másik lap: „Ő hirdette és oltotta be fiataljainkba azt az elvet, hogy a politikának is igazságosnak és becsületesnek kell lennie, hogy minden embernek kötelessége saját körében embertársai jogaiért, felvilágosításáért tehetsége és képessége szerint küzdeni. A nacionalizmust nem abban kell fellelni, hogy ünnepeken élénkeljük a Hej Slováci-t... a szlovák nacionalizmus nem ünnepi ceremónia, hanem mindennapi... szociális, politikai, felvilágosító és gazdasági tevékenység.” [43] A *Hlas* cikksorozatban közölte MASARYK egy kisebb munkáját, mely 1901-ben „Ideály humanitné” címen könyvalakban is megjelent s MASARYK erkölcsi nézeteit ismerteti. MASARYK „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” végső konklúziójához jut, e szeretet a munkán alapul, a munka pedig apró mozzanatokból áll. Munkái (pl. a *Česka otázka*: Cseh kérdés) „realizmusának”, ideológiájának részletes magyarázatai, melyek tele vannak homályos kifejezésekkel, jelszavakkal: szociális humanizmus, szociális igazság „egyeztetése” a társadalomban, a „nép” felkarolása, a nép felvilágosítása, az „aprómunka” fontossága, stb. Mindezek a „klaszisták” elveinek is központjában állottak. MASA-

RYK nézetei erősen eklektikusak, át vannak szöve vallási misztikummal, kozmopolita vonásokkal, polgári demokratikus és konzervatív nézetekkel. Egyformán hatással volt rá Szent Ágoston és Tolsztoj, Hume, Comte és Pisarev, James pragmatizmusa, Bernstein, Kautsky, Adler reformizmusa. Nézetei a cseh burzsoázia ideológiai fegyverét jelentették az imperializmus korában a fellendülő forradalmi munkásmozgalommal szemben, a cseh burzsoázia érdekeinek ideológiai megfogalmazását.

Ezekre a nézetekre épültek a „hlaszisták”, a szlovák polgári liberálisok elvei és tevékenységük. Azok a fő elvi és gyakorlati problémák, amelyeket állandóan hangoztattak, a következők: erkölcs, igazság, önvád (önbírálat), az aprómunka, a felvilágosítás; nemzeti politika és nemzetgazdaság; a csehszlovák kölcsönösség. Nos, e kérdésekre, különösen ha világos elvi megfogalmazásukról volt szó, nem tudtak határozott választ adni. Fogalmaik homályosak, elsősorban példákon keresztül próbálták bemutatni. A sokféle filozófiai irányzatból tendenciózusan összeválogatott, lényegükben logikailag össze nem függő nézeteket vallottak a hlaszisták. A definíciók homályossága rájuk is vonatkozik s nem véletlenül írta ŠROBÁR Pauliny-Tóthoz intézett levelében a Hlas első számában írt programadó cikkéről: „...nem voltam biztos abban, hogy amit írok igaz szemlélet...” [44]. Az első tételsor, amelyet MASARYK után hirdettek: az erkölcs, az igazság, és az önvád. MASARYK nyomán a hangsúlyt a „szlovák ember *erkölcsi* újjászületésére” helyezték. ŠROBÁR bevezető cikkében kitért a meghatározás elől, nem mondta meg, *milyen* erkölcsöt hirdetnek, inkább példákra hivatkozott. Az erkölcs ismertetőjét — a „nép”-hez való viszonyban határozták meg. A „nagyúri életmód”, a felfuvalkodottság, a párbaj, a költséges sport, ivás, dohányzás, éjszakai mulatozás, prostitúció, egyik osztály uralma a másik felett — mindez erkölcstelen. Erkölcsös az igazság, a munka, a szeretet. A szlovák értelmiségnek — róluk van szó — újjá kell születnie, összhangba kell hoznia életét a keresztény igazság alapelveivel, a népiséggel, a jósággal és a „szociális szeretettel”. A *Hlas* későbbi számaiban sem mondtak többet, legfeljebb alkalmazni próbálták s BLAHO PAVEL, a fő- és felelős szerkesztő is csak ismételte ŠROBÁRT. Az „erkölcsi magyarázást” a legnagyobb veszélyként jelölte meg, amelynek csak az erkölcsileg újjászületett szlovák tud ellenállni. HODŽA is hasonlóan nyilatkozik a *Hlas* VI. évfolyamában „Realizmus nálunk” c. cikksorozatában, amikor írta, hogy a „be nem mocskolt” vallásból kell erkölcsi alapot merítenünk. Az *igazság* forrásának megjelölésében a „hlaszisták” a Szentíráshoz fordultak; ismerjétek meg az igazságot s az igazság megszabadít benneteket. E felhívással fordult ŠROBÁR a szlovák ifjúsághoz a *Hlas* második évfolyamának indulásakor, anélkül, hogy meghatározta volna az igazságot s mit ért az alatt, hogy az „igazság megszabadít”. Itt a „hlaszisták” forrását elsősorban Tolsztojnál kell keresni, aki minden társadalmi nyomor egyetlen orvosságának tekintette az „igazságot”. A tolsztojánus elvek miatt sok éles bírálat érte őket mind a mártoniak, mind a klérus részéről. A Masaryki „*szláv önvád*” [45] is élénken foglalkoztatta őket. Hangoztatták, a szlovákság csak akkor támaszkodhat saját erejére, ha beismeri saját hibáit, gyengeségeit és vétkeit. Ezért indítottak éles kritikát a mártoniak kulturális és politikai vezetőszerepe ellen. Tehát az erkölcs, igazság, „önbírálat” fölöttébb kódös megfogalmazása részben az angol moralisták behatolását — MASARYKON keresztül, részben az általuk közvetlenül ismert tolsztojánus elvek befolyását jelentette; a bur-

zsoá — és a „tisza” vallási etika, a tolsztoji misztikum keveredése kispolgári nacionalizmussal.

Elveik — egyben gyakorlati tevékenységük — középpontjában az „*aprómunka*”, a felvilágosító munka állott, ugyanúgy, mint MASARYKNÁL. Ideológiai eredetét a James W-féle pragmatizmusban találjuk meg, amelynek első megjelenése a szlovák szellemi, politikai életben SMETANAY által 1896-ban írt broszúrában található (Hlasi z Hané): minden elméletet és igazságot a gyakorlat hasznossága határoz meg, ezt SMETANAY a nemzeti eszmékre ültette át. Valószínű, hogy SMETANAY a James-féle pragmatizmussal MASARYK előadásain keresztül ismerkedett meg, BLAHO PAVEL pedig feltehetően 1893. évi amerikai útja alkalmával. MASARYK eszmefuttatását a munkáról a *Hlas* első számaiban közölte, mely abban a megállapításban csúcsosodik ki, hogy a „munka az igazság keresése” s a munka kell alkossa világnézetük magvát. MASARYK Zolából és Tolsztojból indul ki s eljut a pragmatizmushoz. A hlaszisták még megtoldották: „A munka és csak a munka tesz bennünket emberré és szlovákká” (ŠROBÁR). Az „*aprómunkán*”, melyet MASARYKNAK sem, BLAHÓNAK sem sikerült definiálnia, bár ez utóbbi többször megpróbálta [46], a gyakorlatban a következő tevékenységet értették: művelődési tanfolyamok tartása a népnek; egyéni tevékenység családi, baráti stb. körben — szabad beszélgetések formájában; egyesületekben, társaskörökben végzett munka; szakelőadások, könyvek és folyóiratok terjesztése, könyvtárak létesítése; hitel-, fogyasztási- s egyéb gazdasági szövetkezetek alapítása; és a közösségi bizottságokban öntudatosító munka [47]. Ebben nem hoztak újat a hlaszisták. (Előttük FÁNDLY, ŠTÚR, LICHARD és mások is hirdették). Csupán ideológiai megalapozásuk volt új, a burzsoázia és a munkásosztály fejlődésének megfelelően, valamint az, hogy tevékenységüket megpróbálták az egyes területek sajátos helyzetéhez igazítani (regionalizmus).

A *nemzeti politikai program* tekintetében is MASARYK „Cseh kérdésé”-ből indultak ki, csupán variálták és ismételték. ŠROBÁR, programadó cikkében kijelentette: [48] nem alapítanak pártot, támogatják a meglévőket, mert a „nempolitikai” apró-, gazdasági- és felvilágosító munkának kell megelőznie a „valódi” politikát. 1901-ben is óvja a választások szerény sikerén [49] felbuzdult Szlovák Nemzeti Pártot a „politikai délibábos” reményektől s a „felvilágosító munka” szervezeteinek, mint a politika alapjának kiépítésére figyelmeztet [50]. HODŽA MILÁN ugyan kétkedve fogadta a Masaryki „*aprómunkát*” és a hlaszistáktól lényeges vonásokban is eltért, szintén vallotta, hogy a parlamenti élet felé vezető utat csak társadalmi és kulturális munkával lehet előkészíteni. „Nem elég az ... hogy kölcsönösen szeretjük egymást ... Több kell. Az, hogy a nagy szlovák tömeg felébredjen ... gondolkozzék ... célirányosan dolgozzék” [51]. FEDOR HOUDEK még 1911-ben is hangsúlyozta: „... nálunk tisztán politikai szervezetre nem lehet gondolni ... politikai szervezetet csak a gazdasági szervezetekkel paralell lehet kiépíteni s ez utóbbi az első.” [52] A mártoniak, bár a fentebb említett 1901. évi választási programjukban szociális és gazdasági követeléseket is hangoztattak, a Národnie noviny hasábjain elítélték a hlaszisták politizálásának ilyen módját [53]. Ők a szlovákoknak, mint „hazai nemzet”-nek törvényes elismerését kívánták, hogy így biztosítsák maguk számára az alkotmányos elismerés előnyeit. A hlaszisták a „néphez” fordultak, hogy segítségükkel, szavazataikkal jussanak a parlamentbe. Ennek érdekében hangoztatták szociális elveiket, gazdasági erejük növelésére pedig törekedtek ban-

kok, pénzüzetek, takaré- és hitelszövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek, ipari vállalatok alapítására, az önálló, szlovák nemzeti ipar és kereskedelem megteremtésére. E vállalatalapítás aktivitás alapján véve a szlovák tőke erői viszonylagos növekedésének volt következménye és követelménye; a hlaszisták politikája e követelményt fejezte ki és képviselte. Ideológiájuk a cseh burzsoáziától származott, a cseh és szlovák burzsoázia meginduló együttműködésére támaszkodott.

Ez az együttműködés fejeződött ki a csehszlovák kölcsönösség elméletében. Korábban említettük, az egység nyílt propagálói, a hlaszisták fellépését megelőzően a szlovák SALVA és a cseh KÁLAL voltak. Megnyilatkozásaik közepontjában az a tétel állott, hogy a csehek és szlovákok egy nemzetet alkotnak, a két nyelv közötti különbség csupán nyelvjárásbeli eltérés. A szlovák kultúrát pedig majd egészében cseh eredetűnek vallották. A cseh burzsoázia magáévá tette e gondolatot, e szellemben működött a *Československa Jednota* s e szellemben nevelték a *Detvan* tagjait. Neves tudósok (NIEDERLE, PASTRNEK, VLČEK) fejtegették tanulmányaikban a csehek és szlovákok nemzeti és nyelvi azonosságát, sőt oly messze mentek — a szlovákok vegyék át a cseh irodalmi nyelvet —, ami még a szlovák polgári liberális értelmiségnek sem tetszett. Kiváló költők azonosították magukat e gondolattal — s erősen magyarellenes éllel. Felújított elmélet volt, gyökerei korábbi időkre nyúltak s új erőre kapott egy-egy időszakban. (Részben a kapitalista fejlődés alapján, akár a cseh, akár a szlovák burzsoázia politikai szükségleteinek megfelelően.) ADOLF HEYDUK 1876-ban így írt egyik versében:

„Jedno srdce máme, jednu sladkou řeč,
Majme jednu vuli...” [54]

Ugyanő 1907-ben írt „Černova” c. versében éles magyarellenesség szólal meg [55]. Hasonlóan írt SVATOPLUK ČECH „Tátrához” c. versében: „had tiporjanak Árpád unokái koponyáton patáikkal, mégis a miénk, örökké miénk. vagy Tátra” [56].

A hlaszisták részéről ugyan kevés nyilatkozat hangzott el, tevékenységük mégis a csehszlovák együttműködésen alapult. A gazdasági, kulturális együttműködés mellett azonban nem jelentkezett a nemzeti, ill. állami egyesülés gondolata sem a cseh, sem a szlovák burzsoázia részéről, ugyanígy nem jelentkezett a Magyarországtól ill. a Monarchiától elszakadás gondolata sem. Mind a csehek, mind a szlovákok a Monarchia és Magyarország integritásának fenntartása mellett foglaltak állást. ŠROBÁR cikke a Hlas első számában csak a cseh-szlovák kultúra egységéről szól. A század elején másik cikkében Magyarország integritása mellett foglalt állást: „Nem lehet szó politikai értelemben vett egyesülésről... elismerjük az ország integritását s kötelesek vagyunk ezt mindenki ellen megvédeni... a priori elutasítunk minden, a mi és a cseh nemzet politikai értelemben vett egyesítéséről szóló vitát...” [57] és szerinte egy irodalmi nyelvről sem lehet szó. A trializmust viszont erőteljesen támogatták, különösen M. HODŽA (aki egyébként a cseh agrárburzsoáziával állt szoros kapcsolatban) és A. ŠTEFÁNEK. HODŽA számos alkalommal volt kihallgatáson Ferenc Ferdinándnál s nagy reményeket fűzött a föderalista tervekhez, amelyek szerint a szlovákok területi autonómiát kaptak volna, sőt szó esett a cseh-morva-sziléziai és szlovák területek egységes autonóm területté alakításáról is. ŠTEFÁNEK is ezt tartotta „ideális” megoldásnak — a Monarchián belül. Magyarország föderalista átalakításának nyílt követelése a Szlovák Nemzeti Pártnak — hlaszis-

ták befolyása alatt készült — 1914. évi programjában jelenik meg, és a több százéves cseh—szlovák közös kulturális hagyományokra hivatkozva a csehekkel való legszorosabb gazdasági — kulturális együttműködés lehetőségét kéri.

Kétségtelen, az „egy nemzet” gondolata nem a valósághoz igazodott, s irreális volt az „egy nyelv” elmélete is. Ami a kölcsönösségben feltétlenül pozitív, az az, hogy a szlovákok a csehekben támaszt találtak a magyarosítás, a nemzeti elnyomás elleni küzdelemben [58]. Ugyanakkor a nemzeti elnyomás vetette felszínre a kölcsönösség gondolatát, ez az együttműködés pedig előkészítette a talajt a csehek és szlovákok állami egyesüléséhez. Ideológiájukat, tevékenységüket, bár a mártoniak társadalmi bázisához viszonyítva jelentősen kiszélesedett, nem szabad túlbecsülni. Szociális, reformista, részben polgári demokratikus nézeteik ugyan melléjük állított jelentős, főleg kispolgári rétegeket, a munkás és paraszttömegekre nem gyakorolt nagy befolyást, nem eredményezett sem helyzetükben, sem magatartásukban alapvető változást. A hlaszisták kritikájának éle a mártoniak ellen irányult, különösen a passzivitás politikáját és a „ruszofilizmust” vették célba, mint a bajok elsődleges forrásait. A *Hlas*-nak szinte minden száma bírálta VAJANSKÝÉkat, de később a *Hlas* megszűnése után más lapjaink és kiadványaink is (*Slovenský denník*, *Slovenský týždenník*, *Prúdy*, *Sborník slovenskej mládeže*, *Slovenský obzor*). Szinte semmi értéket nem találtak munkájukban, csupán kárt, sötétséget, „erkölcstelenséget”, korlátoztságot. HODŽA a megvetés hangján szól róluk: „A szlovák Nemzeti Párt oszlopai, a rettenthetetlen vidéki vezérek, a dolce far niente rendszer páncélos vitézei... egész évben óvakodnak a néptől... hermetikusan elzárkóznak, augusztusban pedig Mártonba tódulnak és világrengető beszédek eregetnek a szélbe a nacionalizmusról.” [59]. ŠROBÁR szemükre veti, hogy olyan elméleti politikusok lettek, akik megteremtették a „politikai fatalizmust” és nemtörődömséget, csak beszéltek de nem cselekedtek. „Politikai küzdelem hiányában elveszítették minden befolyásukat a nép körében, elveszítették a városi polgárságot, az iparosokat, elvesztették a nagyobb városokat, melyekből kiszorították a szlovák értelmiséget.” Szemükre vetette a tirannizmust, amellyel minden megmozdulást, mártoniaknak nem tetsző mozgalmat, vagy vállalkozást elnyomtak; továbbá a végzetben való megnyugvás, az alázat szellemét [60], A. ŠTEFÁNEK pedig főként a „retrospektív” fantáziát, a várakozást, a „modern” világtól idegenkedésüket. A bírálat hangneme, jelzői nem mondhatók mindig udvariasnak. A hlaszisták az aktivitáson részben a politikai aktivitást, elsősorban a választásokon való részvételt, részben a „nép” felvilágosítását és művelését, részben gazdasági szervezetek kiépítését értették [61]. A hlaszista mozgalom egységes volt ezekben a kérdésekben, azonban sokarcú számos más, lényeges kérdésben. Egyöntetűen szükségesnek látták az aktív tevékenységet, a kritikus szellemet, a gazdasági és szociális kérdésekkel való törődést, az „erkölcsi megújulást” stb. Lényeges eltérés volt közöttük a többi szláv népekhez való viszony kérdésében, a szlovák társadalmi és politikai kérdésekben, de még a csehekkel való együttműködés tartalmában és módszereiben is. Különösen kimutatható ez a tagoltság, sokarcúság a szláv népekhez, főként a cári Oroszországhoz való viszony vizsgálatánál. A *Hlas*, majd a későbbi lapok sokat foglalkoztak a szláv kölcsönösség kérdésével. Ellentétben a mártoniakkal, elvetették a „ruszofilizmust”, veszélyes utópiának nyilvánították, mely „álomba hipnotizálta a szlovák nemzeti erőket”; a szláv népek rokonságának gondolatát nem dobták félre, de meglátják a cári rendszer legkirívóbb hibáit, amellyel nem vállalnak közösséget.

ŠROBÁR fogalmazza meg világosan a hlaszisták álláspontját: „... rosszaljuk ... azt a pánszlávizmust, melyet nálunk Hurban ápol, ám kívánjuk a szláv kultúra, a tudomány, a szellemi élet megismerését — de nem a cári hatalom és cári erőszak istenítését ... nem az orosz százmilliókat szeretjük, hanem az orosz zseniket! Szeretjük a szlávságban azt, ami szellemében szép, igazságos és nemes, de nem szeretjük a hatalmat, az erőt és az ezzel való visszaélést — az erőszakot”. Későbbi tanulmányában elsősorban Tolsztojra hivatkozik, mint aki MASARYK mellett a legfontosabb ideológiai forrása volt a hlaszistáknak: tőle tanulták tisztelni Istent és felebarátaikat, a humanizmust — MASARYKTól tisztelni a józan ész [62]. Kétségtelen, abban az időben, mikor már látták a szlovák politikai és társadalmi élet bajait, Tolsztoj volt számukra a vezérfonal, sok társadalmi — s főleg erkölcsi tanítást vettek át mindaddig, míg a cseh burzsoázia és Masaryk befolyása alá nem kerültek. Később is megmaradtak néhány tétele mellett s megpróbálták összhangba hozni Masaryk racionalizmusával, pozitívizmusával. A. ŠTEFÁNEK a századfordulón még elnézte a cári Oroszország elnyomorodottságát és az orosz nép szellemi rabságát, tíz évvel később már az ausztrószlávizmus híve: „... Mi már csak itt maradunk a cár atyuska nélkül, pravoszláv propaganda nélkül, Trepov nélkül. Ilyenekből nálunk is sok van ...” Ugyanakkor az ausztrószláv és a cseh—szlovák kölcsönösség mellett a neoszlávizmust is hangsúlyozta, és elítélően nyilatkozott a cári külpolitika balkáni orientációjáról [63]. A neoszlávizmus legerőteljesebb propagálója B. PAVLŰ, leglelkesebb híve az orosz kadet-politikának és Struvenak, Struveban az orosz nemzeti felemelkedés vezetőjét (aki egyben a neoszlávizmus híve is) Struve lapjában e nagy jövő hirdetőjét látta. Ez a kapitalizálódó orosz nagybirtokosok és kereskedők érdekeit kifejező evolúciós irányzat és a neoszlávizmus gazdasági, kulturális programja. PAVLŰn keresztül szerztül néhány hívet mind a mártoniak, mind a hlaszisták körében. Számos cikkében ismertette e nézeteket [64]. A. ŠKARVAN és D. MAKOVICKY viszont meggyőződéses tolsztojánusok voltak [65]. Végül meg kell említeni FR. VOTRUBÁT, aki éles különbséget tett a nemzet és a kormányforma között, ez alapon ítélte el azokat, akik a szláv egység leple alatt a cári kormányzattal való együttműködést hirdetik; elítélte az oroszországi nemzetiségi elnyomást is. A későbbi időben eljutott a forradalmi munkásmozgalomhoz is [66].

Fentebb már szólottunk arról, hogy a hlaszisták egy része, különösen HODŽA és ŠTEFÁNEK az ausztrószlávizmus hívei, a monarchia és Magyarország integritását vallották — de a nemzetiségek nemzeti egyenjogúsága alapján. Politikai tevékenységük középpontjában szintén a választójogi küzdelem állt, kiterjesztésétől remélték, hogy bejuthatnak az „alkotmány sáncai” mögé, részesedhetnek a hatalomból. Támogatták ők is a Szlovák Nemzeti Párt törekvéseit, melyek egyes kormányokkal való megegyezést célozták (pl. 1910-ben és 1911-ben Khuen-Héderváryval). Különösen HODŽA az, aki nem ellensége a magyar—szlovák megegyezésnek, ausztrószláv álláspontja ellenére sem. Természetesen ehhez szükségük volt a tömegekre. Fő törekvésük a parasztság megnyerése volt, hogy szövetségest és szavazókat szerezzenek. Szervezni kell a népet, különösen a parasztságot — mondja FEDOR HOUDEK, a Szlovák N. P. kereskedelmi-ipari-pénzügyi szakosztályának titkára, — ez megkönnyíti a szervezetek kiépítését, különösen „gazdasági vállalatok” alapítását [67]). A legerősebb tevékenységet a parasztság szervezésében M. HODŽA fejtette ki. Abból indult ki — a národníkokhoz hasonlóan —, hogy a kapitalizmus elhanyagolhatóan gyenge,

a szlovák nemzetnek nincs kapitalista osztálya, a szociális tagolódásnak csak a „kontúrjai alakulnak”. HODŽA a középbirtokosokra, a kulákságra épített, ő indította meg a szlovák agrármozgalmat, a cseh agrárburzsoáziával létesített kapcsolatokat. A Slovenský denníkben, majd a Slov. Týždenníkben állandóan foglalkozott az agrármozgalom szükségességével. Segítségére volt P. BLAHO, aki Szokolcán és környékén fejtett ki hasonló tevékenységet: „a paraszt a nemzet gyökere, erkölce, az ország gazdagsága” és hasonló jelszavakkal. HODŽA sikertelen kísérletet tett arra is, hogy „összefogást” hozzon létre a választójog érdekében az „elnyomottak összes pártjai” között [68]. 1912-ben Budapesten alakították meg, mint a vidéki földművesszövetkezetek összefogó és irányító szervezetét, a Központi Szövetkezetet (feladata gazdasági felszerelések közvetítése, szövetkezetek alapítása, rövidlejáratú kis hitelek nyújtása), melynek vezetőségébe Blahon kívül egy bank- és egy gyárigazgató, egy építési vállalkozó és egy agronómus került. A gyűlésein a prágai Gazdasági Társulatok Központi Egyesülete is képviseltette magát, támogatta a szlovák törekvéseket s egy számvizsgálót küldött segítségükre [69]. HODŽA célja lényegében a szlovák agrártöke koncentrációja volt cseh mintára, hogy a szövetkezeteken, egyesületeken keresztül anyagi függésbe jutó parasztságot a szlovák tőke megerősítésére használhassák fel s a gazdasági függésen keresztül politikai eszközökké tegyék őket.

Ugyanilyen cézzal közeledtek a szlovák munkásmozgalomhoz is. A szlovák burzsoázia a munkáosztályban és erősödő mozgalmában látta egyik legfőbb ellenfelét. A veszély elleni küzdelemben a különböző csoportok között csupán módszerbeli különbség volt. A mártoniak és a klerikálisok nyíltan szembefordultak vele, a hlaszisták „politikussággal” foglaltak állást. Szociális követeléseik demagóg, jelszavaik révén befolyásuk alá akarták vonni s nem mindig sikertelenül, részben a munkástömegeket, részben a szociáldemokrata vezetőket; másrészt arra törekedtek, hogy a falut, a parasztságot elszigeteljék a munkásmozgalom elől. A „Nép” érdekeinek hangoztatásával lényegében az osztálybékét hirdették, hogy ezzel gyengítsék, lefegyverezzék a munkásmozgalmat. Masaryk „marxizmustól, materializmustól megtisztított” gondolatai voltak fő fegyvereik; a szeretet, a humanizmus, az erkölcsösség stb. mind egy-egy fegyverük volt a munkásmozgalom leszerelésére. Elsősorban a hlaszisták, részben pedig a klerikálisok tevékenységének eredménye, hogy a szlovák értelmiség körében nem terjedtek el a szocialista eszmék s csak jóval később jutott el egy-kettő (pl. VOTRUBA és HÁLEK) a forradalmi munkásmozgalom eszméinek hirdetéséig [70].

A klerikálisok (szlovák „néppárti” csoport)

E csoport tevékenysége az 1890-es évek második felében, a Néppárttal kötött szövetség idején kezdett kialakulni. Legjelentősebb alakja ANDREJ HLINKA, aki később, az 1930-as években elősegítette a fasizmus behatolását Szlovákiába. (Hlinka egyéniségének, szerepének taglalására egy másik tanulmányban kerül sor.) Az kétségtelen, demagógiájával sok hívet szerzett, főleg a parasztság körében. Programját, módszereit, sőt elveit is gyakran változtatta az alkalmi, a politikai változásoknak megfelelően: a Néppárt legharcosabb hívéből legszenvedélyesebb ellenfele lett; a magyarság harcos ellenfeléből egy időben a magyarsággal való megegyezés híve; a cseh és szlovák kölcsönösség el-

lenségéből a cseh klerussal való összefogás, majd a cseh—szlovák közös állam híve (a huszas években ezzel is szembe fordult). E változékony politikája csak részben magyarázható az egyéni érvényesülésre törekvéssel, az egyházi hierarchia befolyásával. Kétségtelenül meghatározó szerepe volt ebben a munkásmozgalom elleni küzdelemnek is. De gyökerei másutt is keresendők. Felderítése, mint erre fentebb utaltunk, külön tanulmány feladata. Az eddigi adatok arra utalnak, hogy igen homályosan ugyan, de megvolt benne az önálló Szlovákia gondolata. A kevés adat miatt azonban ez még csupán feltételezés.

Ők sem váltak el ténylegesen 1912-ig a Szlovák Nemzeti Párttól, bár 1905-ben a Katolícké Noviny-ban meghirdették a Szlovák Katolikus Néppárt megalakítását s a választásokra programot is kidolgoztak [71]. E programban, mely hasonlít az 1901-es programhoz, találunk politikai, gazdasági, szociális követeléseket egyaránt: ált. választójog, egyesülési és gyülekezési jog, közigazgatás reformja, az 1868. 44. tc. érvényesítése; egyházpolitikai törvények törlése; iskolareform; progresszív adórendszer, a hitelrendszer javítása, „ésszerű gazdaságpolitika; törvény az uzsora ellen, a kivándorlás megszüntetése munkaalakmak teremtésével stb. Lapjuk, kiadványaik „nemzeti” és „keresztény” jelzőszavakkal van tele: harcolunk Krisztusért, a nemzetért, a dolgozó népért és kenyéréért, az egyének és nemzetek szabadságáért, a szegények és gazdagok egyenjogúságáért, a királyért és a hazáért; a magyarosítás ellen stb [72]. Ideológiai fegyvertárunkban a Bibliától XIII. Leó pápa enciklikájáig minden megtalálható. Harcoltak, vagy inkább vagdalkoztak a mártoniak felé éppúgy, mint a hlazisták felé, a szlovák szociáldemokraták felé éppúgy, mint a magyar vagy cseh burzsoá pártok felé. Elvetették a ruszofilizmust, de ugyanilyen élesen léptek fel a tolsztojizmus vagy a neoszlávizmus, a legerélyesebben a marxizmus, a materializmus ellen. Vagyis minden olyan eszme és mozgalom ellen, amely a fennálló egyház bírálatát jelentette, amely progresszív volt — mégha csupán a burzsoázia érdekében állott is. „... a marxistákkal, tolsztojánusokkal, Masaryk — hívőkkel, hlazistákkal nem akarunk semmi közöset... ezek ássák a szlovák nemzet sírját.” [73] Ugyanakkor elfogadtak anyagi támogatást mind a csehektől, mind a magyar kormánytól. Az emiatt kirobbant botrány idézte elő a végleges szakadást, a klerikális csoporttal szemben a Szlovák Nemzeti Párt bojkottot hirdetett. Éles, egymást sárral dobáló viták után a klerikálisok elszakadtak, és 1912-ben önálló pártot alapítottak. A következő évben dolgozták ki szervezeti szabályzatukat, programjuk viszont maradt a régi [74].

JEGYZETEK

- [1] Národní hlásnik 1884, 6. sz. Příhlas k obecnstvu — Felhívás a közönséghez.
- [2] Letiace tiene (Repülő árnnyékok), Suchá ratolest (Szárak ág), Kotlin. Regényeinek hősei sematikusak, egyoldalúak. Pozitív hősei ügyesek, önzetlenek, jó szlovák hazafiak és szlávok, mélyen vallásosak és erkölcsösek, ellenségei minden „bűnös, újításnak; negatív hősei, az „elfajzottak”, magyarok, németek, tetőtől talpig romlottak és gonoszok és ellenségei a szlovákoknak. Irodalmi értékelését l.: SZIKLAY LÁSZLÓ, A szlovák irodalom története 1962.
- [3] VAJANSKÝ a Národníe noviny 1897 novemberi számaiban cikksorozatot közölt: Nálady a výhľady (Hangulatok és kilátások) címen, lényegében a passzivitás politikájának és eddigi tevékenységük eredménytelenségének védelmében. Az idézet ŠTEFAN JANŠÁK, Život dr. Pavla Blahu c. könyvéből; Trnava 1947. 334.

- [4] Národné nov. 1902. III. 22. és 1911. XII. 23. számokban fejtik ki e tanokat a legvilágosabban.
- [5] Národné nov. 1905. II. 14. k. és 16. sz.
- [6] Uo. 1905. II. 18. sz.
- [7] Például: Národné nov. 1905. II. 9 és 17 számok. E kérdésre vonatkozóan lásd Ema Panova: Ruska literatura v slovenských časopisoch koncom 19. a na začiatku 20. storočia. Z dejín Československo — Slovanských vzťahov. Slovanske štúdie II. SAV. Bratislava 1959. — Az orosz irodalom a 19. század-végi és a 20. század-eleji szlovák folyóiratokban. A csehszlovák—szláv kapcsolatok történetéből. Szláv tanulmányok.
- [8] L. Sziklay i. m.
- [9] Přehled Československých dejín, Díl II. Svazek 1. Praha 1960. 708. (A Csehszlovák történelem áttekintése II. rész 1. kötet.)
- [10] Národné nov. 1897. V. 4.
- [11] Uo. 1897. VI. 11.
- [12] E kérdésekre: L. HOLOŤÍK, Problém národnooslobodziteľho boja a politika Slovenskej buržoázie pred prvou svetovou vojnou; Historický časopis r. III. č. 1. 1955. MILOŠ GOSIOROVSKÝ: Dejiny slovenského robotníckeho hnutia (1848—1918), Bratislava 1956. Korespondencia Františka Votrubu, SAV Bratislava 1961. POLÁNYI IMRE, A szlovák szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereiről. A SZTF. Tud. Közl. 1963. ARATÓ ENDRE, K kospodárským dejinám Slovenska od r. 1849 do r. 1900. časopis 1953. HAPÁK PAVEL, Slovenké robotnícke hnutie v Budapešti, Hist. časopis 1955.
- [13] Literárni Archív Matice Slovenskej, Martin; C. V. (Hist. kult. Slov. národná strana. — A Szlovák Matica Irodalmi Levéltára, Martin; a továbbiakban LAMS, Martin ... A határozatot, ill. a körlevelet Mudroň Pavel — akit a párt elnökevé választottak —, Dula Matuš, Pietor Ambro, Svetozár Hurban Vajanský, Čajda D'uro, Škultéty Jozef és Halaša Andrej írták alá.
- [14] LAMS, Martin; korešp. A (Kabina Fr. 1892. VIII. 19.; korešp. A) Mišik Št. 1892. X. 27. Levele Halašához stb.
- [15] LAMS, Martin; korešp. A. I. Štefanovič M. 1895. IX. 8.
- [16] Pietor Ambro: Nápor-odpor. Turč.—Sv. Martin 1905. 91. — Támadás — ellenállás.
- [17] DR. MARKOVICS GYULA, A nyitrai politikai bűnper. 1903. 14.
- [18] LAMS, Martin; korešp. A. I. (Štefanovič M. Dulához) 1894. XII. 8.
- [19] LAMS, Martin; korešp. A. I. (Štefanovič M., továbbá uo. korešp. A. I.) Stodola E. 1896. VIII. 3. és Št. Archív Bojnice, Nyitra m. főisp. res. 182. II. 99/17.
- [20] LAMS, Martin; korešp. A. I. és A. II./Štefanovič M.
- [21] A határozatot közli KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész Bpest 1947. 142—7.
- [22] Štefanovič M. javasolta, hogy a Néppárt jelentkezése esetén folytatni kell 1896-os alapon, de pontosan körülhatárolva minden mozzanatot. Ha nem jelentkezik, a Szlovák Nemzeti Párt erejét a választásokon egy-egy biztosra vehető területre kell összpontosítani. LAMS, Martin; korešp. A. II./ŠTEFANOVIČ MILOŠ 1901. IV. 10. Halašához.
- [23] Uo. korešp. A/Pietor A. 1900. IX. 4. Fr. Sasinekhez.
- [24] Uo. korešp. A. I./Hlinka Ondrej 1901. IV. 13. M. Dulához.
- [25] A programot közli STEIER LAJOS, A tót kérdés; I.; Liptószentmiklós, 1912. 190—1.
- [26] Lásd Přehled ... II. 2.—949.
- [27] Valášek, Veselovský Fr, Ružiak J. és Kollár M.
- [28] Kivonatossan közli ŠT. JANŠÁK, Život ... 223.
- [29] Salva Gömörmegyében, Klenócson volt ev. tanító, állásából elbocsátották; Rózsahegyen alapított nyomdát, számos lapot adott ki — a csehszlovák kölcsönösség szellemében. Anyagi csődbe jutott és Amerikába vándorolt.
- [30] Erre vonatkozólag I. STEIER LAJOS i. m.; SOCHAŇ PAVOL, Založenie spolku „Detvan“ v Prahe r. 1882. — „Detván“ egyesület megalapítása ... — LAMS, Martin E/Spoločnosť, Praha—Detván; ANTON ŠTEFÁNEK, Jozef Rotnagl slovensky buditeľ. uo. Ev. č. 453. CZAMBEL SAMU, A cseh—tót nemzetegység múltja, jelene és jövője.
- [31] Kálal nyilatkozata, közli STEIER i. m. 176.
- [32] Česi a Slaváci, jejich vzájemnost; Hlas 1901.
- [33] STEIER i. m. 286.
- [34] Naše Slov. 1907. 3. sz. Jak budeme pracovať pro Slovensko.
- [35] Jaroslav Vlček Besztercebányán született, előbb Cseh- és Morvaországban középiskolai, majd a prágai egyetemen tanár, a Cseh Tud. Akadémia tagja.

- [36] Kukučín, Krásno, Tajovský, Nádaši Jégé, Slabej, Smetanay, Novomestský, D. Makovický, Š. Daxner, Škarvan, Ursíny, Šrobár, Skyčák, Hajduk, Socháň, Petrikovich, Minárik stb. — LAMS, Martin; A. ŠTEFÁNEK, Slov. študenti v Prahe; Ev. č. 453.; — Szlovák diákok Prágában —; M. Ursíny prof. Rozpomienka na slovenský akademický spolok Detván v Prahe (1886–95), uo.; Dr. VAVRO ŠROBÁR, Z mojho života, Praha 1946. 152–8.
- [37] Az Omladina sok tagja lépett be a Szociáldemokrata Pártba, kispolgári radikális nézetekkel több szoc. dem. vezetőre voltak hatással.
- [38] Meg kell jegyezni, a magyar kormány kérésére a Detván rendőri felügyelet alatt állt, mint a bécsi Tatran-egyesület, de a felügyelet igen elnéző volt, semmiféle következménnyel nem járt.
- [39] Dr. VAVRO ŠROBÁR, „Detván” a hlasisti; LAMS, Martin, E/Praha.
- [40] Uo.
- [41] BLAHO írja 1898-ban: „Biztos, hogy a „Hlas” forradalmat vált ki a szlovák társadalomban, de ez senkinek sem fog kárt okozni...” LAMS, Martin, korešp. A. I./BLAHO P. 12.
- [42] ŠROBÁR, V., Počiatky slovenského obrodzenia; Sborník slovenskej mládeže, 1909. — A szlovák újjászületés kezdetei.
- [43] Slovenský Denník 1910. 7. sz. „Professor T. G. Masaryk”.
- [44] LAMS, Martin; A. I./Šrobár V. 4. j. 1898. VI. 13.
- [45] „Slovanska sebaobžaloba”.
- [46] Hlas I. évf. 321. ... Mladež a drobna práca c. cikke.
- [47] „A népet kell művelni” —. VI. Černák: O hlasistoch. LAMS, Martin; C. V./Hist. kult. Hlasisti.
- [48] Hlas I. évf. 1. sz.
- [49] 4 szlovák képviselő jutott a parlamentbe.
- [50] Hlas IV. évf. 193.
- [51] Hodža, M., Pozdrav; Slovenský kalendár 1905. 12.
- [52] LAMS, Martin; korešp. A/Houdek Fedor 1911. VIII. 19.
- [53] Pl. VAJANSKÝ a Nár. nov. 1902. 140. számában.
- [54] J. M. HURBAN szerkesztette „Nitra” c. almanachban, „Obrazi z prítomnosti” —. „Képek a jelenből”. Az idézet nyers fordítása: „Egy szívünk van, egy édes nyelvünk, legyen egy akaratunk...”
- [55] A magyarok ölték meg édes gyermekeid atyja oldalán, anyja keblén ... lopta vagyonod, felgyújtotta kunyhóidat stb. Naše Slovensko 1907. 2. sz.
- [56] Naše Slovensko 1907. 6. sz.
- [57] Hlas IV. évf. 289.
- [58] E kérdésekre: Št. JANŠÁK i. m. I. k. 197–224; JOZEF JABLONICKÝ, Príspevok k česko-slovenským vzťahom od konca 19-stor. do roku 1914. Historické Študie IV. 1958. EÖTTEVÉNYI OLIVÉR, Ferenc Ferdinánd; Budapest 1942. 178–84.
- [59] Hodža, K aktivite Slovenskej národnej strany; Hlas 1901.
- [60] Dr. V. ŠROBÁR, Počiatky slovenského obrodzenia: — A szlovák újjászületés kezdetei —; Sborník slovenskej mládeže; 1909.
- [61] Jellemző erre Dr. BLAHO tevékenysége; az 1906-os választási felhívásában felsorolja, hogy 1905-ben 63 előadást tartott: a gazdálkodásról, a kisiparról, a háziiparról, a fogyasztási szövetkezetekről, a megélhetés új forrásairól, a kivándorlásról, az alkoholizmusról, betegségekről, a szervezkedésről stb. Közli Št. JANŠÁK i. m. II. 25–7.
- [62] Hlas 1901. évf. 292.; levele J. Jesensky-hez 1902. Közli Panova i. m. 301; és Počiatky ...
- [63] ŠTEFÁNEK cikkei a Hlas 1900. évf. 2–6. és 1901. évf. 7–9., a Slovenský denník 1910. évf. 87. számaiban.
- [64] Slovenský obzor I. évf. 3–4. sz.; Prúdy I. évf. 258. III. 6. Sborník slov. ml.
- [65] Lásd Hlas 1903. évf. 119, 248. Makovický 1904-től Tolsztoj háziorvosa volt, az ő révén jutottak el a hírek Tolsztojhoz Magyarország nemzetiségi problémáiról, ő szolgáltatta az anyagot a nagy író cikkeihez, melyben elítéli a magyar nemzetiségi politikát.
- [66] Prúdy I. 70, 104, 134.
- [67] LAMS, Martin; korešp. A/F. Houdek, 1911. 19. levele.
- [68] Blahora. Lásd LAMS, Martin; Dr. J. NOŽIČKA, Cesta k Československé jednote, Z dejin agrárne — demokratického usilie..., kézirat; Hodžára: Slov. denník 1900. szept. 12. sz.; Slov. Týždenník 1908. szept. 20. sz.
- [69] Slov. Týždenník 1911. nov. 24., 1912. jan. 19. számok és Nožička i. m.

- [70] E kérdésre lásd: L./HOŁOTIK, Problém národnooslobodzieho boja a politika Slovenskej buržoázie pred prvou svetovou vojnou, Historický Časopis r. III. č. 1.; GOSIOROVSKÝ, Dejiny slovenského hnutia (1848—1918), Bratislava 1956; POLÁNYI IMRE i. m., uő.: Adalékok a szlovákiai munkásság viszonyaihoz — Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1959.
- [71] Kat. Nov. 1905. dec. 1. és 1906. április 13. sz.
- [72] F. JURIGA, Blahozvestovanie; Skalica, 1905.
- [73] Hlinka cikke a Slovenské ľudové noviny-ben, 1913. I. 31. sz.
- [74] Elnöke Hlinka, alelnöke Fr. Skyčák, titkára F. Juriga; korábban is ők állottak a szlovák néppárti mozgalom élén.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ СЛОВАЦКОЙ БУРЖУАЗИИ В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ

И. Полани

Словацкое национальное движение в начале XX столетия вышло снова на арену политической жизни, оно первым активизируется из национальностей Венгрии. Однако обновленное движение явилось не просто неизменным продолжением старой политики. В результате капиталистического развития словацкая буржуазия разделилась, „старики”, т. е. группа консерваторов в городе Туроцсентмартон потеряла свою руководящую роль. Их взгляды — направленные на восстановление феодального строя, „благородное замыкание” от народных масс, царофилизм, — устарели. Появилась новая группа буржуазных либералов, сплотившихся вокруг журнала „Хлас”. Так называемые хласисты. Они стремились к укреплению экономических позиций словацкой буржуазии, обеспечению отечественного рынка для словацкого капитала — в противовес венгерскому и австрийскому капиталу. Они могли достичь этого только путем получения поддержки как масс, так и сильной чешской буржуазии, ищущей уже сильных зарубежных рынков. Они, опираясь на сказанные две силы, надеялись на сильное улучшение как экономических, так и политических своих позиций. Этой цели служила их программа, в которой главную роль играли „малмела” — деятельность, направленная главным образом на экономическую организацию, основание предприятий, а также демагогическое утверждение социальных требований. В этих целях возникла опять мысль о „чешско-словацком взаимности”, встретившая поддержку и со стороны чешской буржуазии, чтобы с одной стороны добиться поддержки против немецкой экспансии, с другой стороны завоевать новые рынки. Эта словацкая политическая группа приняла рациональную позитивистскую теорию Масарика, выражавшую интересы чешской буржуазии и пыталась ее применять к словацким условиям. Буржуазные либералы были сторонниками федерального преобразования Австро-Венгерской Монархии. Естественно и эта группа была расчленена в ряде вопросов общественных дел, а также внешней и внутренней политики. Также вышла на сцену в начале столетия третья группа, воспитывавшаяся венгерской католической Народной Партией Зичи, в дальнейшем представляющаяся клерикальное направление отдельной словацкой группы католической Народной Партии. Клерикалы выступали и против консервативов, но особенно хласистов и социал-демократов. Они были против всяких прогрессивных стремлений в защите интересов церковной иерархии. Причиной поляризации словацкой политической жизни — наряду с потребностями, охватывающимися развитием капитализма — прежде всего является усиливающееся рабочее движение, которое в одинаковой мере угрожало интересам венгерской, немецкой и словацкой буржуазии.

SLOWAKISCHE BÜRGERLICHE POLITISCHE GRUPPEN NACH DER JAHRHUNDERTSWENDE

Von

I. POLÁNYI

Die slowakische nationale Bewegung, die nach der Jahrhundertswende wieder auf den Schauplatz des politischen Lebens trat, war die erste unter den Nationalitäten Ungarns, die sich aktivierte. Die erneuerte Bewegung war aber bloss die unveränderte Fortführung der

alten Politik. Infolge der kapitalistischen Entwicklung hatte sich die slowakische Bourgeoisie geteilt, und die „Alten“, d. h. die konservative Gruppe von Turócszentmárton ihre führende Rolle verloren. Ihre Grundsätze — auf das Zurückwünschen der feudalen Ordnung, eine „vornehme Isolierung“ gegenüber den Volksmassen und auf Zaphilismus aufgebaut — waren veraltet. Es trat eine neue Gruppe der Bourgeoisie auf, die sich um die Zeitschrift Hlas vereinigenden Bürgerlich — Liberalen, die sogenannten Hlasisten. Ihre Bestrebungen waren auf die Stärkung der wirtschaftlichen Positionen der slowakischen Bourgeoisie gerichtet, auf die Sicherung der einheimischen Märkte für das slowakische Kapital — gegen das ungarisch—österreichische Kapital. Das war nur zu erreichen, wenn sie die Unterstützung der Massen und der bereits erstarkten, ausländische Märkte suchenden tschechischen Bourgeoisie gewannen. Auf diese beiden Kräfte gestützt erhofften sie eine kräftige Besserung ihrer Positionen, sowohl in wirtschaftlicher als in politischer Hinsicht. Diesem Ziele diente ihr Programm, in dem die „Kleinarbeit“, eine auf wirtschaftliche Organisation und Gründung von Unternehmungen gerichtete Tätigkeit, sowie die domogische Verkündung sozialer Forderungen eine primäre Rolle spielte. Zu diesem Zwecke wurde auch der Gedanke der „tschechisch—slowakischen Wechselseitigkeit“ wieder aufgeworfen, den auch die tschechische Bourgeoisie kräftig unterstützte, teils als Rückhalt gegen die deutsche Expansion, teils um neue Märkte zu gewinnen. Diese slowakische politische Gruppe übernahm die Interessen der tschechischen Bourgeoisie ausdrückende rationalistische, positivistische Theorie Masaryks und versuchte dieselbe auf die slowakischen Verhältnisse anzuwenden. Die Bürgerlich-Liberalen waren für die föderalistische Umgestaltung der Monarchie. Selbstverständlich war auch diese Gruppe in manchen gesellschaftlichen, wie auch aussen- und innenpolitischen Fragen gegliedert. Ebenfalls um die Jahrhundertswende trat die dritte Gruppe auf: die in der Zichyschen ungarischen katholischen Volkspartei erwachsene, dann eine besondere slowakische katholische Volkspartei-Gruppe bildende klerikale Richtung. Die Klerikalen wandten sich gegen die Konservativen, insbesondere aber gegen die Hlasisten und die Sozialdemokraten. Im Schutze der Interessen der kirchlichen Hierarchie waren sie gegen alle fortschrittlichen Bestrebungen. Die Ursache dieser Polarisierung des slowakischen politischen Lebens war — neben durch die kapitalistische Entwicklung bedingten Bedürfnissen — vor allem in der erstarkenden Arbeiterbewegung zu finden, welche die Interessen der ungarischen, deutschen und slowakischen Bourgeoisie gleichermassen gefährdete. Auch die „völkisch“, sozial und national gerichtete Politik der drei bürgerlichen politischen Gruppen ist dadurch zu erklären, dass sie versuchten, die Arbeiterbewegung abzurüsten und, den Interessen der Bourgeoisie entsprechend, in eine nationale, bzw. nationalistische Richtung zu lenken.

AZ 1707-ES OROSZ–MAGYAR TÁRGYALÁSOK ELŐZMÉNYEI*

Írta: VÁRADI-STERMBERG JÁNOS

A közelmúlt évek magyar történetírása szép eredményeket ért el a Rákóczi-szabadságharc tanulmányozásában. Azonban bizonyos fokig még adósak vagyunk a szabadságharc külpolitikájának feltárásával, a nemzetközi viszonyok széles körű bemutatásával. A legutóbbi évek folyamán megjelent egy értékes forráspublikáció, amely fontos iratokat tartalmaz a nemzetközi kapcsolatokról [1], napvilágot látott több részletkérdésre vonatkozó munka [2]. Azonban a problematika elégtelen tanulmányozása még mindig szembevetendő.

Az orosz–magyar kapcsolat alakulása nem tartozik a szabadságharc nemzetközi viszonyainak központi problémájához, de időszerűvé teszi mélyebb elemzését egyrészt szoros összefüggése a lengyel, francia, svéd, török viszonyok alakulásával, másrészt az orosz kapcsolatok bizonyos fokú figyelmen kívül hagyása a múltban, különösen a két világháború közötti időszakban.

Hézagpótló munka PERÉNYI JÓZSEF „II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei” c. 1956-ban megjelent tanulmánya. A szerző mint a lengyel történelem avatott szakértője helyesen ismerte fel, hogy a lengyel ügyek adnak kulcsot a probléma tisztázásához. Ugyanakkor sikertelen tanulmányában az orosz–magyar tárgyalásokat beilleszteni a XVIII. század eleji bonyolult diplomáciai történet keretébe és megmutatni helyét mind a szabadságharc vezetőinek külpolitikai akcióiban, mind az orosz külpolitikában. PERÉNYI nagy vonalakban jellemzi a kapcsolatok felvételének előzményeit. Mivel e kérdéssel a történetírás eddig alig foglalkozott, s az anyag is nehezen hozzáférhető, a szerző nem tűzhette ki céljául az előzmények szélesebb körű feltárását, például az orosz külpolitikai vonal alakulását a szabadságharc irányában.

Az alábbiakban az orosz források — jelentős részben levéltári anyag — alapján, megpróbáljuk elemezni a orosz–magyar viszonyt az 1703–1707 években, azaz a szabadságharc kezdetétől a diplomáciai kapcsolatok felvételéig.

Oroszország küzdelme a balti-tengeri kijáratért szerencsétlenül kezdődött. Dánia az angol–holland fegyveres közbelépés következtében már 1700 augusztusában kénytelen volt elállni az orosz szövetségtől. I. Péternek csak egy szövetségese maradt: II. Ágost szász választófejedelem, illetve lengyel király. 1700 novemberében az orosz csapatok vereséget szenvedtek a svédektől Nár-

* Az úngvári (Szovjetunió) Tudományegyetem és Főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

vánál, ennek következtében Oroszország nemzetközi helyzete még inkább meg-ingott.

Törökországnak érdeke volt Oroszország gyengítése, ez lehetővé tette volna számára, hogy revidiálják az 1700. évi isztanbuli békeszerződést, amelyben a szultán elismerte Azov orosz birtoklását. Nyugaton a spanyol örökösödési háborúban egymással szemben álló felek mintha megegyeztek volna orosz-ellenes külpolitikájukban. Franciaország a svéd győzelemre várt, hogy utána segítséget kapjon XII. Károlytól a „Nagyszövetség” elleni háborúban. Igaz, hogy 1702-ben XIV. Lajos Moszkvába küldte Baluze nevű követét, aki majd egy évig tartózkodott ott, és tárgyalásokat folytatott a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséről. Magyar szempontból fontos, hogy e tárgyalások folyamán felmerült egy orosz támadás terve Erdély irányában, a leendő magyar szabadságharc megsegítése céljából. Eredetileg a tervet az orosz szolgálatban levő Johann Reinhold Patkul livoniai nemes vetette fel, és ez mint francia ajánlat bekerült Baluze utasításába [3]. Baluze tárgyalásai nem vezettek különös eredményre, mert Oroszország fő kereskedelmi partnerei az angolok és a hollandok voltak, Franciaország nem tudott velük versenyezni. Ugyanakkor Anglia és Hollandia sem volt érdekeltve abban, hogy Oroszország kijáráthoz jusson a Balti-tengeren, inkább a svédek támogatása.

A mi szempontunkból fontos az orosz–osztrák viszony alakulása. Ennek kutatója A. FLOKOVSKIJ, a prágai egyetem professzora a kérdést tanulmányozó munkájában leszögezi, hogy „a kapcsolatok Oroszország és Ausztria között Nagy Péter uralkodása alatt általában véve kedvezőtlenül alakultak” [4].

A viszony a törökellenes háborúban, szövetséges két ország között a karlócai béke megkötése óta fokozatosan romlott. Erről Rákóczi 1711-ben Borisz Ivánovics Kurákin orosz diplomatával folytatott egyik beszélgetése során következőképpen nyilatkozott: (Kurákin érdemesnek tartotta feljegyezni a hosszúságos beszélgetést.) „A múlt időkben már láttuk, hogy az ausztriai udvar csel-szövéseivel mennyit ártott cár őfelsége érdekeinek, amikor szövetségesek voltak a török ellen. És amikor észrevették, hogy őfelsége a cár sikert ért el a török városok, Azov és más városok bevétele után, maguk békét kötöttek. Megkötve a karlócai békét a cár őfelségét cserbenhagyták és az azon voltak, hogy azokkal (a törökökkel M. S. J.) folytassa a háborút. Nagy nehézségbe ütközött az orosz udvarnak ezt befejezni és a békekötéskor (Isztambuli béke, 1700) egyes várakat kénytelen volt lerombolni. Ugyancsak a svéd érdekében jártak el a birodalomban és a Portán is, intrikáltak és amennyire tehették, a cár őfelsége érdekei ellen munkálkodtak.” [5].

Charles Whitworth, moszkvai angol követ, aki korábban Bécsben működött, kevésbé volt elfoglalt ebben a kérdésben. „Az orosz és a bécsi udvar közötti meg hasonlítás okairól” c. emlékiratában (melyet 1711-ben állított össze) ugyancsak rámutatott, hogy a cár elégedetlenségének kezdete az osztrákokkal szemben, a karlócai békéhez fűződik [6].

1701-ben a cár Bécsbe küldte Pjotr Alekszejevics Golicin herceget, hogy próbálja rávenni a császárt egy orosz–osztrák szövetség megkötésére, s hogy közvetítsen a svédekkel való megbékélés érdekében. A bécsi udvar, nem akarva rontani kapcsolatát a győzelmeskedő svéd királlyal, (különben is érdekelve volt, hogy az északi háború folytatódjék), hallani sem akart az orosz ajánlatokról. Golicin, akinek a császári fővárosban úton-útfélen megaláztatásban

volt része, jelentette: „Kaunitz gróf főminiszter még csak beszélni sem akar velem, de a többiekre sem lehet számítani, ezek csak nevetnek rajtunk” [7].

Az orosz–osztrák ellentétek különösen élesek voltak ez idő tájt Lengyelországban. Az osztrák diplomácia azon fáradozott, hogy II. Ágost királyt különbélre megkötésére bírja. Ez esetben a császár számíthatott volna a szász csapatok segítségére is a franciák ellen.

A megromlott osztrák–orosz viszony következtében az orosz diplomácia érdeke volt, hogy a bécsi udvarnak nehézségeket támasszon. Moszkvában nagy figyelemmel kísérték a magyar események alakulását, és rendszeres információkkal rendelkeztek, 1698-ban I. Péter, bécsi tárgyalásai alkalmával, mikor meggyőződött, hogy az osztrákok cserben hagyják őt a törökökkel folyó háborúban, elevenére tapintott tárgyaló partnerének, Kinsky osztrák kancellárnak, a beszélgetést a forrongó Magyarország felé terelve: „Illendő megfontolni miképp lázadtak fel a múlt évben a magyarok” az 1697. évi hegyaljai felkelésre célozva. Az érzékeny ponton érintett kancellár kitérő választ adott: „a múltra, ami már megtörtént, nincs mit visszatekinteni, a jövőről kell beszélni” [8]. Azonban a jövő nem hozott jót Magyarországon a Habsburgoknak, és a cár már 1702 nyarán hírt kapott a magyar mozgalom felújulásáról. Június 5-i, F. M. Aprakszin admirálishoz intézett, levelében [9] a cár kérte: „itt, habár még nem bizonyos, híre van, mintha Magyarban zendülés kezdődött volna” [10].

Felmerül a kérdés: volt-e Moszkvában egy olyan ember, aki közelebbről ismerte a magyar viszonyokat, és tájékoztathatta a kormányt? Ebben a tekintetben figyelemre méltó személy az ugoc sai Karács-falváról származó Zékány Iván, aki mint orosz tolmács 1699-ben részt vett a karlócai kongresszuson, majd Oroszországba ment, ahol jelentős szerepe volt a kulturális életben és a cár környezetében forgott [11]. Az ugoc sai vidékről, (amely a hegyaljai felkelés utóharcainak volt a színhelye) [12], származó ember jó információkat szolgáltatott a magyar mozgalomról, annál is inkább, mert Moszkvából továbbra is fenntartotta kapcsolatait ugoc sai rokonaival és ismerőseivel [13].

A szabadságharc kitörése után Lengyelországban fokozódott az osztrák nyomás Ágost királyra, hogy kössön békét a svédekkel és vezényelje át csapatait a magyar felkelés leverésére. Az orosz diplomácia kénytelen volt érelyesen fellépni, hogy ezt meggátolja. Johann Patkul, akit a cár azért küldött ki Varsóba, hogy egyengesse a szövetség megkötését Ágosttal, 1703 szeptemberében a következőket jelentette: „A császáriak, hollandok és az angolok munkálkodnak, hogy a cár őfelsége, és a lengyel király közti szövetséget meggátolják... a császári követ mondta a királynak, hogy ne siessen megkötni a szövetséget a cár őfelségével. A királynak pénzsegélyt ígérnek, csakhogy vezényelje át a csapatait Magyarországra. Azonban minden erőmmel ellene vagyok és meglátjuk a napokban, ki győzedelmeskedik.” [14].

A szász intervenció, amittől később is tartottak a magyar szabadságharc vezetői [15], nem következett be, bár tudjuk Charles Whitwort angol követ december 26-i jelentéséből, hogy Ágost felajánlotta a csapatait Bécsnek [16]. Az orosz diplomácia saját érdekeit követve elérte, hogy a szász csapatok továbbra is a svédek ellen harcoljanak.

A magyar felkelés eseményeit az orosz hivatalos körök fokozott figyelemmel kísérték. 1703 végén Gavriló Ivanovics Golovkin, a külügyi hivatal (Poszolszkij prikáz) vezetője utasítást adott a bécsi követnek, hogy „a magyar

dolgokról” részletes jelentéseket írjon [17]. Golicin herceg tájékoztatásai értékes, eddig fel nem használt anyagot adnak a szabadságharc kezdetének (1703–1704) tanulmányozásához. Szerzőjük egyoldalúan volt informálva egyes eseményekről, de jelentéseiben sok adatot találunk a bécsi udvar nehézségeiről, a felkelők sikereiről, érdekes részleteket a harcokról. Golicin a felkelést az elnyomott magyar parasztság fellépéseként értékelte. Tisztában volt a franciák különös érdekelttségével a mozgalom sikereiben. Ugyanakkor hamar felismerte a megmozdulás jelentőségét és átfogó jellegét [18].

Szeptember 7-i jelentésében [19] olvassuk: „Az a lázadás nem apad, hanem még inkább szélesedik, nagy rombolást visznek véghez, amitől az itteni császári udvar, az utóbbi hírek után, nagy kellemetlenségben és rettegésben van” [20]. Szeptember 14-én már azt írta, hogy Bécsben az ostromra készülnek, december 7-én pedig panaszkodott a nagy drágaságra és a szegénységre, amit azzal magyaráz, hogy a felkelők „igen gyorsan az itteni városhoz érhetnek” [21]. Részletes jelentést írt Golicin szeptember 3-án „Tudósítás a Rákóczi vezette magyar ellenszegülésről” címmel. Benne több a pontatlan adat, a fantasztikus elem, mint a konkrét eseményekről szóló tudósításaiban, de így is érdeklődésre tarthat számot [22].

Nagy figyelmet tanúsított a magyar események iránt az első orosz újság, az 1703-tól megjelenő „Vedomosztyi” (Közlöny), amelynek Magyarországról szóló hírei, főként az első időben az osztrák hivatalos közleményekre és a nyugati (német, angol, holland, olasz) újságokra voltak alapozva.

Az orosz diplomácia élénk figyelemmel kísérte az angol és a holland követ közvetítési kísérleteit is. Golicin egyik jelentésében, melyet 1704 márciusában írt, megjegyezte, hogy az angolok és a hollandok módfelett fáradoznak, hogy békét eszközöljenek ki a császárnak a lázadókkal [23]. Az orosz követ értesítette a külügyi hivatalt a béketárgyalások menetéről, jelentéseihez csatolta az osztrák és a magyar békeponthoz, az angol követ utasítását a közvetítés érdekében stb. [24]. A békeközvetítésről írt a „Vedomosztyi” is, amely egyik tudósításában jelentette, hogy „a császári udvar igen reméli és mindent megtesz, hogy angol és holland segítséggel megbékéljenek a magyar földön” [25]. Az 1704. évi tárgyalások sikertelen befejezése után Golicin egy kissé ironikusan jelentette, hogy a holland követ Magyarországról „minden öröm nélkül” tért vissza Bécsbe [26]. Az orosz diplomácia figyelemmel kísérte az 1705–1706. évi béketárgyalásokat is. A „Vedomosztyi” többször jelezte az angolok és a hollandok érdekelttségét a béke megkötésében, azért, hogy „a szövetségesek sikeresen tudják folytatni a háborút a franciák ellen” [27]. Andrej Artomonovics Matvejev orosz diplomata Hágából jelentette 1706-ban, hogy az angol királynő „nagy elégedetlenséggel fogadta . . . a magyarok lázadását, akik bécsi minisztere jelentései szerint, a császár kegyes kijelentése után sem mutatnak engedelmességet a császár iránt”. Matvejev szerint Hágában úgy értékelték a békeközvetítés kudarcát, hogy az a török beavatkozást fogja maga után vonni [28].

A török fővárosból érkező orosz jelentések különös érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek nemcsak a Porta magyarok iránti állásfoglalásáról és az Isztambulba akkreditált követek közt folyó harcról, hanem az orosz diplomácia ezzel kapcsolatos akcióiról is tartalmaznak értékes adatot. A „Vedomosztyi” még a szabadságharc megkezdése előtt hírt adott a törökök bécsi udvar iránti békeóhajáról, s arról hogy a szultán „nem engedi meg a magya-

roknak, hogy lázadást vagy zavargást okozzanak”. Ugyanakkor arról is írt, hogy ezeket a kijelentéseket szkeptikusan értékelik, és Bécsben nem hisznek a békében [29]. Az újság az isztanbuli francia követ tevékenységéről is tudósított [30]. Részletes tájékoztatásokat küldött Ferriol francia követ tevékenységéről Pjotr Adrejevics Tolsztoj, az első isztanbuli állandó orosz megbízott: „A francia követ mindenképp munkálkodik. Azonban az angol és holland követ is nyitva tartja szemét és ahogy tudják akadályozzák a franciát.” [31].

Krilova szovjet történész, aki külön tanulmányt szentelt az orosz diplomácia századeleji isztanbuli tevékenységének, megállapítja, hogy 1703 végén és 1704 elején a követek érdeklődésének központjában a magyar kérdés állt [32]. 1704. január 15-én kelt jelentésében Tolsztoj a Porta nagyméretű hadikészülődéséről [33] és a francia követnek arról az erőfeszítéséről írt, hogy a nagyvezért és a minisztereket a magyar ügyben beavatkozásra készítse, s arról, hogy a francia követ sok főurat „ajándékoz meg”. Ugyanebben a jelentésében az orosz követ magyar főnemesek megérkezéséről tudósít, akik a francia követnél laknak. Ezek nem akarnak többé a császár alattvalói lenni és „a Portától kérnek segítséget” [34].

Az elromlott osztrák–orosz viszony hozta magával, hogy Tolsztoj nemcsak rokonszenvvel kísérte a francia követ tevékenységét, hanem kész volt segídezni is. Február 3-án engedélyért fordult Moszkvához, hogy „bekapcsolódjon” a francia akcióba, és pénzt kért erre a célra, mert „a törökök azt nem ismerik el, aki ígér, azt szeretik, aki ad” [35].

A moszkvai külügyi hivatalban azon a véleményen voltak, hogy a törökök Oroszországtól távol tartásának legjobb módja, ha háborúba keverednek az osztrák császárral. Ebben az ügyben folytak tárgyalások a még mindig Moszkvában tartózkodó Baluze francia követ és Szavva Raguzinszkij isztanbuli orosz kereskedő és diplomáciai megbízott között, akik meg is egyeztek a francia–orosz közös isztanbuli akcióban, amely a „magyarok megsegítését” tűzte ki céljául [36]. Tolsztoj meg is kapta a még december végén keltezett rejtjelzett utasítást, amely előírja, hogy „Isten segítségét kérve” felhasználhat „háromszázezet, vagy akár többet is” arra, hogy a Porta „a magyar ügühöz csatlakozzon” [37]. A mellékelt részletes utasítás kifejti, hogy megbízható hír érkezett a „császár nehézségeiről magyar és erdélyi földön, ahol a lázadók kevés híján egész birtokát elfoglalták”. A Portán tartózkodó angol és holland miniszterek mindenképpen zavarni fognak, azonban a „franciák is figyelik az ügyet, hogy mi is történik Magyarországon és Erdélyi földön, s ha lehető lenne a törököt rávenni, hogy valamilyen irányban foglalt legyen, leginkább a császár irányában” [38].

A későbbi jelentéseiben Tolsztoj beszámolt a közös akció eredményeiről. Május közepén arról tudósított, hogy a törökök ösztönzik a magyarokat a franciákon keresztül, de mikor az utóbbiak megkérték a nagyvezért, hogy a maga nevében is írjon a magyaroknak, a nagyvezér nem teljesítette. Így a francia követ saját nevében írt [39]. Május 22-én Tolsztoj az osztrák ügyszóvivő tiltakozásáról tudósított, mikor az említett magyar követek kihallgatáson voltak a nagyvezérnél. Arra hivatkozott, hogy ezek a tárgyalások ellenkeznek a békeszerződéssel. A nagyvezér tagadta, hogy magyar követek érkeztek volna a török fővárosba, kijelentvén, hogy ő erről „mit sem tud”. Azonban a török ügyekben általában jól informált Tolsztoj szerint „azok a bizonyos magyarok a nagyvezérnél titokban jártak, s hogy mit tárgyalt velük, azt senki

sem tudja” [40]. Március 4-én Talman osztrák ügyvivő meglátogatta az orosz követet, később Sutton angol követ és Tolsztoj kölcsönösen felkeresték egymást. Ezek a látogatások Krilova szerint azzal voltak kapcsolatban, hogy a szövetséges államok képviselőinek figyelmét nem kerülte el Szavva Raguzinszkij terve a magyarok megsegítéséről és elhatározták, hogy „barátságos nyomást gyakorolnak” az orosz követre [41]. Április 4-én, mikor az orosz követ viszonzta Sutton látogatását, ez valóban a magyar szabadságharcra terelte a szót, megemlítvén, hogy „az a bizonyos magyar rebellió nem hagy fel”. Kijelentette, hogy a „császár őfelsége sok csapatot összpontosít” és „remény van leverni azokat a lázadókat”, mivel nekik még „nem sikerült hatalmukba venni megerősített városokat és csak a vidéket birtokolják”. Nehéz lenne megmondani, milyen választ várt erre az angol követ. Tolsztoj beírta azzal a kijelentéssel, hogy mikor ő „a császár kellemetlenségéről hall, igen bántva érzi magát... és azt kívánja, hogy a császári felségnek sikerüljön minél hamarabb lecsillapítania azon lázadásokat”. Ezzel véget ért az érdemleges beszélgetés [42].

Az ügy ezzel nem fejeződött be. A szövetséges hatalmak isztanbuli képviselői hamarosan elterjesztették a hírt, hogy Oroszország kész segédkezni a császárnak a magyar szabadságharc leverésében. Az álhír terjesztésével a „nagy szövetség” képviselői nemcsak a magyarok megfélemlítését akarták elérni, hanem a francia–orosz és a török–orosz viszony elmergesítését is, ami esetleg ezért tartotta szükségesnek Tolsztoj erőlesen visszautasítani e hírt. A konstantinápolyi patriárkához, Doszifejhez írt levelében (aki szoros kapcsolatot tartott fenn az orosz követséggel, és gyakran az orosz diplomácia szócsöveként lépett fel), az orosz követ kijelentette: „Itt, amint hallom, az angol és a holland követ azt terjeszti, mintha a fenséges cár hadait küldené a császár segítségére. Ez semmiképpen és soha nem lesz.” [43]. Tudjuk, hogy ez az ekkor még alaptalan hír elterjedet, és eljutott Magyarországra is [44].

A szövetséges hatalmak képviselői elérték fő céljukat: a törökök nem avatkoztak be a magyar felkelésbe. Amint Tolsztoj jelentette „a francia követ több mint százezer reált költött el, de hasznot semmit sem húzott” [45]. Ugyanakkor Tolsztoj maga is panaszkodott, hogy a törökök „apraja-nagya mind kapni akar és szemtelenül kéreget” [46]. Természetesen, nem lenne helyes túlbecsülni a „nagy szövetség” isztanbuli képviselőinek szerepét a török beavatkozás meggátolásában. A török álláspont kialakulására hatással voltak különböző tényezők, melyek az utóbbi kutatások alapján ismertek [47]. A kérdés tisztázásához azonban hozzájárultak azok a gondolatok is, amelyeket az említett Doszifej fejtett ki 1704. június 20-án kelt, Péter cárhoz intézett levelében. A patriárka szerint a törökök kívánják az osztrákok vereségét és a magyarok győzelmét, mert úgy gondolják, hogy győzelmük esetén „a rákócztárak vagy alávetik magukat (a töröknek), vagy később meghódíttatnak”. Hogy a török még sem nyújt segítséget, Doszifej azzal magyarázta, hogy a franciák megerősödésétől tart, és fél, hogy a fegyveres akció egy orosz támadást váltana ki Törökország ellen [48].

A továbbiak során mind kevesebbet beszéltek a Portán a magyarok megsegítéséről. 1704 második felében a török–francia, és török–magyar viszony nagyfokú elhidegülése észlelhető, ami odáig fajult, hogy augusztusban az osztrák ügyvivő már azt jelentette: a szultán felajánlotta csapatait a magyar szabadságharc leverésére [49]. Az orosz követ, aki mindinkább közeledett az

angol és holland kiküldöttekhez, szintén utasítást kapott Golovin kancellártól, hogy hagyjon fel a török császár elleni izgatásával, mert „úgysem tudunk semmit elérni, és csak eláruljuk magunkat” [50]. Az orosz diplomácia figyelmét különben sem kerülhette el a magyaroknak az a kísérlete, hogy megnyerjék a svéd király támogatását, amelynek elérése érdekében Rákóczi megbízottai a török fővárosban arra igyekeztek rábírni a szultánt, hogy indítsa hadait az oroszok ellen [51]. A magyar–svéd közeledésről tudtak Moszkvában. Erről tanúskodik egy érdekes adat, amely jól érzékelteti a magyar szabadságharc belső és nemzetközi problémái közti kapcsolatot is. 1704 novemberében az orosz külügyi hivatalban jelentkezett Pantyelejmon Bozsics „titeli szerb parancsnok”, aki a Magyarországon élő szerb vezetők nevében felajánlotta segítségüket a cárnak a „hitetlenek” ellen. Jelezte, hogy a magyarok felhívták őket, tartsanak együtt, de ők elfogtak egy követet, akit Leszczyński és XII. Károly küldött Rákóczihoz, így megtudták, hogy a magyarok a franciákkal és a svédekkel barátkoznak, ezért az ajánlatot visszautasították [52].

De az orosz diplomácia továbbra is érdekelve volt, hogy a törökök segítséget nyújtsanak a magyaroknak. Az 1705–1706. évek folyamán többször felvillant az orosz követjelentésekben és sajtóban a török beavatkozás lehetősége, sőt az orosz követ 1707 elején újabb utasítást kapott, hogy járjon közbe a segítség érdekében [53]. Pedig az orosz diplomácia ekkor már meggyőződhetett arról, hogy a szultán végleg várakozó álláspontra helyezkedett. 1706 végén Tolsztoj jelentette, hogy a török „felső körökben” forgolódo egyik embere megkérdezte a nagyvezért „megsegítik-e a magyarokat vagy sem”. A török főúr keleti közmondással válaszolt: „Amikor az ellenség derékig megy be a vízbe, ki kell nyújtani a kezünket, hogy kihúzzuk, mikor melléig ér a víz, lehet hagyni lubickolni, amikor pedig nyakig van benne, szépen a víz alá kell nyomni, hogy befulladásjon.” Ehhez még hozzátette: „mi figyelni fogjuk, hogy mi lesz a magyarok és a császár között” [54].

1706 végén nehéz megpróbáltatásokon ment keresztül az orosz diplomácia, amikor tudomásra jutott, hogy az egyetlen szövetségese, II. Ágost, már 1706 szeptemberében békét kötött a svédekkel és lemondott a lengyel koronáról. Az orosz kormány újabb széles körű diplomáciai akciót indított, tárgyalásokat kezdett az örökösödési háborúban szemben álló két féllel. Legfőbb célja volt áttörni Oroszország diplomáciai elszigeteltségét, s e cél elérését összekötötte egy másik feladat megoldásával, a lengyel trón betöltésének a kérdésével.

A tárgyalások még 1705-ben kezdődtek, amikor megérkezett Moszkvába Whitworth angol követ, és az orosz kormány kérte, hogy az angolok vállalkozzanak a közvetítő szerepre. Ismert okokból az angolok ezt megtagadták [55]. A tárgyalások 1706 végén–1707 elején Londonban folytatódtak, amikor odaérkezett Matvejev orosz követ. Matvejevet felhatalmazták, hogy ha Oroszországot felveszik a nagyszövetségbe, a cár hadsereget ad a franciák ellen „jó és könnyű kondíciók mellett, ott ahol ezekre szükség lesz... s különösen mivelhogy a magyar lázadás egész szövetségüknek nagyon árt és romboló hatása van, a franciáknak pedig pihenést biztosít” [56]. Az orosz diplomaták Bécsben pedig felajánlották a lengyel trónt Savoyai Eugén császári hadvezérnek.

Abba, hogy Oroszországot felvegyék a nagyszövetségbe, London és Bécs ezen az áron sem egyezhetett bele. 1706 végén, mikor a svéd csapatok bevo-

nultak Szászországba, Bécsben a szó legszorosabb értelmében rettegtek, hogy a svédek benyomulnak a birodalomba. Különböző források egybehangzóan tanúskodnak arról, hogy az európai diplomáciai körökben komolyan beszéltek XII. Károly osztrákellenes fellépésének lehetőségéről. Magyarországon is számoltak ezzel, óhajtották is ennek bekövetkeztét. Az orosz diplomácia szintén érdekelve volt abban, hogy a svédek „ott ragadjanak Ausztriában” s minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy ez megtörténjék [57].

Ilyen körülmények között Bécsben óvakodtak attól, hogy elmérgesítsék a viszonyt a svédekkel. A bécsi udvar meghunyászkodó viselkedése Czobor labanc gróf kiadatása ügyében, engedékenysége a birodalombeli protestánsok vallásszabadságának kérdésében, a lengyel trónra jelölés visszautasítása, mindez és más tények jól érzékeltetik a bécsi udvar félelmét a svéd támadástól. A bécsi udvart engedékenységre készítette a svédek iránt az angol diplomácia is. Maga Malborough herceg, útban XII. Károly szászországi hadiszállása felé, áprilisban átutazott Bécsen, és Huyssen bécsi orosz megbízott jelentése szerint figyelmeztette az osztrák minisztereket, hogy ne csináljanak semmit, ami „kiválthatná a svéd király elégedetlenségét” [58]. Ilyen körülmények között az orosz ajánlat süket fülekre talált Bécsben, habár halogatták az elutasító választ.

Reálisnak tartotta-e az orosz diplomácia Bécshez intézett kérésének teljesítését? Aligha. Annál is inkább, mert Huyssen részletes jelentéseiből tisztában volt az angol–osztrák állásponttal. A segítség felajánlása a magyarok ellen és Savoyai Eugén meghívása a lengyel trónra inkább azt a célt segítette, hogy szítsa az ellentéteket XII. Károly és a császár között, megakadályozza a svédek és a nagyszövetség közeledését.

Európa uralkodói egymás után ajánlották fel hadseregeiket a császárnak a „magyar lázadás” elfojtására. Fentebb már említettük II. Ágost ajánlatát és azt, hogy szóba jött még a szultán segítsége is. 1704 elején, mint a bécsi angol kiküldött jelezte, a svéd követ is felajánlotta csapatait a császárnak [59]. I. Péter cár sem akart elmaradni a többi uralkodótól, hiszen a szabadságharc céljai, vagy éppen antiabszolutisztikus jelszavai aligha váltották ki Oroszország korlátlan uralkodó cárijának rokonszenvét. Ugyanakkor I. Péter realizmusára vall, hogy tárgyalásokat kezdett a „lázadók” vezetőivel is. Az általa vezetett orosz diplomácia elgondolásaiban helyt kapott mint tárgyaló- és szerződő fél Rákóczi, jóllehet hivatalosan még XIV. Lajos sem ismerte el (aki a legközvetlenebbül volt érdekelve a küzdelemben), és nem is kötött vele szerződést. Az orosz közeledés okainak megértéséhez bizonyára figyelembe kell venni az orosz és a magyar érdekek fent vázolt egybeesését bizonyos nemzetközi kérdésekben. Számolni kellett azzal is, hogy a Rákóczi-szabadságharc majd négyéves háborújával s katonai sikereivel kivívta Európa népeinek elismerését [60]. Mindez biztosította Magyarország helyét a nemzetközi politika porondján. Kétségtelenül I. Péter politikai és diplomáciai tehetségére vall, hogy felismerte a szabadságharc nemzetközi jelentőségét, és beillesztette ezt külpolitikai elgondolásaiba.

A kérdéssel foglalkozó egyes történészek, így például Gaspariková szlovák történétíró, mint I. Péter hibás lépését értékelik tárgyalásait a magyarokkal, mivel a közeledésnek nem voltak meg az alapjai. Gaspariková szerint csak Péter diplomáciai járatlanságával magyarázható váratlan és hirtelen közeledése a magyarokhoz, mely kárt okozott mind a két félnek, mert elterelte a svéd király figyelmét Bécsről [61]. Itt nem tekintjük célunknak, hogy kifejejtsük

ez utóbbi állítás tarthatatlanságát (XII. Károly komolyan soha sem gondolt Bécs megtámadására), csak rá akarunk mutatni a magyar–orosz tárgyalások közvetlenebb előzményeire, mert azok beleilleszkedvén az orosz–magyar közeledés kialakulásába, azt mutatják, hogy a tárgyalások megkezdése nem hirtelen elhatározásból történt, hanem egy bizonyos folyamatnak következménye volt.

Az orosz–magyar közeledés kialakulása szempontjából figyelemre méltó az az ajánlat, amelyet II. Ágost tett Rákóczinak még 1706 elején, amikor a lengyel uralkodó I. Péter szövetségese volt. Ekkor Ágost kilátásba helyezte közvetítését kapcsolatok létesítése érdekében, Rákóczi és az orosz cár között [62]. Nincs kizárva, hogy az ajánlatot Ágost az orosz diplomácia tudtával tette meg, amely már ekkor számolhatott Rákóczi népszerűségével Lengyelországban, vagy pedig éppen a Portán levő magyar követek oroszellenes izgatása nyugtalanította.

Figyelemre méltó az a hír is, amely a „Vedomosztyi” c. lap 1707. február 4/15. számában jelent meg, és arról tudósít, hogy Lengyelországban már az év elején szó volt arról, hogy a cár segítségével Rákóczit válasszák meg a lengyel trónra. A szóban forgó tudósításban (január 4-i krakkói keltezésű) arról van szó, hogy Ágost lemondása után „a lengyelek nagy része kijelentette, hogy a cár őfelsége segítségével új választást fog eszközölni, és egyiket és másikat is ajánlották, de különösen Rákóczi fejedelmet” [63]. Sajnos, nem állt módunkban áttanulmányozni a lengyelországi orosz követ jelentéseit, melyek pontos választ adhatnának rá, mikor is merült fel először a cár oldalán álló lengyel magnások között Rákóczi jelöltsége. Mindenesetre az újsághírből is látszik, hogy erről szó volt már több hónappal a tárgyalások megkezdése előtt.

PERÉNYI az orosz–magyar tárgyalások kezdetét május elejére teszi, mikor Magyarországra érkezett Corbé Dávid [64].

Szerintünk helyesebb, ha ezeknek kezdetét Du Prés őrnagy megérkezésével kapcsoljuk össze. MÁRKI írja: „... mielőtt a fejedelem Korbét fogadhatta volna, Erdélybe jártakor fogadta... a cár emberét (voltaképpen Mensikov küldöttét) Du Prés” [65].

Du Prés, orosz szolgálatban álló francia tiszt utasítását március 30-án (április 10-én) állították ki, és megbízása az volt, hogy keresse fel Des Alleuit, a Rákóczi mellé küldött francia követet, és az ő révén közvetítésre kérje fel XIV. Lajost a cár és a svéd király között [66]. A valóságban ez csak ürügy lehetett, hiszen a cárnak lett volna más módja továbbítani ezt a kérést, és gondoljuk, hogy találhatott volna erre más megfelelőbb helyet is, mint a forrongó Magyarország. Du Présnek volt egy március 31-én kiállított német nyelvű ajánlólevele is Mensikovtól a fejedelem címére [67]. Másrészt Rákóczinak Debrecenből Bercsényihez intézett május 5-i leveléből tudjuk, hogy a fejedelem megbeszéléseket folytatott az orosz küldötttel s az utóbbi biztosította a cár jóakarataról, akitől, mint Rákóczi írta „minden jót várhatunk” [68].

Corbé május 1-i utasítását csak Du Prés visszatérése után állították ki, aki bizonyára jelezte Rákóczi pozitív érdeklődését a további tárgyalások iránt. Tehát nem hibázunk, ha Du Prés megbeszéléseit a fejedelemmel az orosz–magyar tárgyalások kezdetének vesszük. Rákóczi komolyan is vette ezeket a tárgyalásokat, és jellemző, hogy már április 15-én, rögtön Du Prés meg-

érkezése után utasította isztanbuli követeit, ne süssék többé a Portán a háborút az oroszok ellen [69]. Ugyanaznap értesítette hivatalos levélben a cárt és külön Golovin kancellárt, hogy elfoglalta Erdély fejedelmi székét [70].

Mikor a cár elindította Du Prést Magyarországra, még javában folytak a tárgyalások Bécsben, és a cári udvar még nem kapta meg Savoyai Eugén elutasító választát a lengyel jelöltségre vonatkozólag. Ez azt mutatja, hogy az orosz diplomácia nem fűzött valami vérmes reményeket a bácsi tárgyalásokhoz.

Itt felmerül egy másik kérdés. Mennyiben van igazuk azoknak a történészeknek [71], akik úgy vélik, hogy I. Péter csak azért bocsátkozott tárgyalásokba a magyarokkal, hogy ezáltal nyomást gyakoroljon a bécsi udvarra és általában a nagyszövetség tagjaira. Hiszen tudjuk, hogy az angolok hamar tudomást szereztek a magyarokkal folyó tárgyalásokról és kérdéssel is fordultak a cárhoz, aki nem tagadta ezeket, kijelentvén: „Akármely uralkodó maga és országának nyereségét és hasznát tartja szem előtt” [72]. Ilyen alapon a bécsi tárgyalásokat is lehetne úgy értékelni, hogy azokkal csak éket akartak verni a svédek és az osztrákok közé. Ugyanakkor a magyarországi tárgyalásokon az orosz diplomaták nem titkolták, hogy folynak megbeszélések Bécsben. Corbét utasításában pedig egyenesen szó volt Savoyai Eugén lengyel trónra jelöltetéséről, akinek megválasztása „a franciákra nézve is, de legfőképpen Rákóczihoz volna káros” [73].

Mi volt fontosabb a cárnak: a bécsi vagy a magyarországi tárgyalások sikere? Másrészt melyik eredményes kimeneteléhez fűzött több reményt? Mi úgy gondoljuk, hogyha I. Péter reálisan értékelte az esélyeket, a magyar utat járhatóbbnak tartotta. Bár ez az út egyenesen még nem vezette ki Oroszországot diplomáciai elszigeteltségből.

Vázoltuk az oroszok érdekeltségét a tárgyalásokban. A Rákóczi-szábad-ságharc ismert belső és nemzetközi problémái (kibékülés a szerbekkel, a szabadságharc nemzetközi jogi helyzete stb.) a másik oldalon érlelték a közeledést, mely a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez és később a varsói szerződés megkötéséhez vezetett.

JEGYZETEK

- [1] Ráday Pál iratai. Budapest. I—II. 1955—1961. A nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó anyagot BENDA KÁLMÁN rendezte sajtó alá.
- [2] PERÉNYI JÓZSEF, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar—oroszl történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956, uő. Franciszek Rákóczi II. i trón Polski (1707—1709). Mediaevalia w 50 rocznic pracy naukowej Jana Dobrowskiego. Warszawa, 1960, uő. Projets de pacification europeene de F. Rákóczi en 1708—1709. Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominata e. Sectio historica. t. VI. Budapest, 1964; BENDA KÁLMÁN, Rákóczi és a Vatikán. Történelmi szemle. 1959. 1. sz.; uő. II. Rákóczi Ferenc török politikájának kezdetei. (1702—1705), Történelmi Szemle 1962. 2. sz., uő. Le projet d'alliance hungaro—suédo-prussienne de 1704. Studia Historica. 25. Budapest 1960; J. I. STERNBERG, Ruszko—Vengerszkie otnosenyie perioda Poltavszkoj pobedi. Szb. Poltavszkaja Pobeda. M. 1959.; VÁRADI-STERNBERG JÁNOS, Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon. 1708-ban. Századok 1959. 2—4. sz.
- [3] Szbornyik Ruszkovo Imperatorszkovo Isztoriescszkovo Obscsesztva. T. 34. Szpb. 1881. sztr. 408—14. (A továbbiakban: Szbornik RIO.)
- [4] A. V. FLOROVSKIJ, Ruszko—avsztrijskie otnosenyija v epochu Petra Velikovo. Acta Universitatis Carolinae. II. Historica. 1955. v. Prage. 1955. sztr. 7.

- [5] Diplomaticseszkaja beszeda kn. B. I. Kurakina sz knyazem Ragoci. Archiv knyazja F. A. Kurakina. KN. 5. Szaratorov. 1894. sztr. 18.
- [6] Szbornik RIO. 61. I.
- [7] Sz. M. SZOLOVJEV, Isztorija Roszii sz drevnyejsich vremen. Kn. 8. M. 1962. sztr. 37. (A továbbiakban: Szolovjev VIII.)
- [8] Pizma i bumagi imperatora Petra Velikovo T. 1. Szpb. 1887. sztr. 261 (A továbbiakban: Pizma i bumagi.)
- [9] Az orosz jelentések ó-stílus után.
- [10] Pizma i bumagi II. k. 65.
- [11] TAKÁTS SÁNDOR, II. Péter cár magyar nevelője. A magyar múlt tarlójáról. Bp. é. n. 369—79; A. V. FLOROVSKIJ, I. A. Zejkan — nasztavnyik imperatora Petra II. Karpatoruszskij szbornyik. Uzsgorod. 1930. 112—22.
- [12] L. ESZE TAMÁS, Acta Reviczkjana. Levéltári Közlemények. Bp. 1954. 161.
- [13] J. I. STERNBERG, Novi materiali pro Ivana zejkana. Tezi dopovigyej ta povidomlennija. Uzsgorodskij Gyerzsavnyij Universitet. Szerija Iszoriczna. III. Uzsgorod 1959. sztr. 49—54.
Több levelet fedezett fel a levéltárban VÁRKONYI ÁGNES, a kuruckor ismert kutatója, amelyek arról tanúskodnak, hogy Zékány levelezett olyan személyekkel, akik később aktívan részt vettek a kuruc felkelésben. A publikálásra váró levelek fotókópiáját Várkonyi eljuttatta e sorok írójához, amiért köszönetünket fejezzük ki.
- [14] Pizma i bumagi II. 680.
- [15] Lásd Bercsényi levelét Rákóczihoz 1708. január 31-én. Archivum Rakoczianum. I. oszt. V. köt. 530.
- [16] Archivum Rakoczianum II. oszt. I. köt. 81—2.
- [17] Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Drovnyich Aktov. Moszkva. Avsztrijszkie gyela. 1704 god. gyelo 3. p. 33.
Régi okmányok Központi Állami Levéltára. Moszkva. Osztrák ügyiratok. 1704. év, 3. sz. 33. (A továbbiakban: Moszkvai Központi Levéltár.)
- [18] Uo. 4. sz. 611.
- [19] Golicin bécsi jelentéseit az új naptár szerint keltezi.
- [20] Uo. 76.
- [21] Uo. és 119.
- [22] Szövege: „A franciák felbújtatására és a lengyel slachta Sieniawski és Potocki támogatásával, akik mintegy 200 embert adtak, május 3-án megérkezett Rákóczi (Rágóczi) és társa Bercsényi (Berdzsényi) és betört a határmenti magyar városokba. Ott ő azon emberekkel három hetet tartózkodott, mindaddig, amíg ugyanilyen fajta tolvaj embereket háromszázat, vagy még többet összegyűjtött és köztűtük sok svéd és szász szőköt katoná van és sokat pénzzel csábítottak el. Mintegy 500-an a határon át a magyar alföldre léptek, ahol váratlanul megtámadván a szegény földművelő és méhészkedő embereket és rettegésbe hozva őket, néhány százat megnyert, másokat pedig, akik hozzá nem csatlakoztak és vele nem mentek, egytől-egytől rablással és tűzzel tönkre tett. Azon helyeken néhány napot tartózkodott és pátenseket írt, amelyeket több mérföldre köröskörül lejtuttatott, ígervén akármilyen rendű népnek örökre kötetlenséget és szabadságot, ugyancsak mentességet az adó és illetékpénz fizetésétől és szabad vallásgyakorlást. Habár sokat ígért, azonban kevés embert tudott maga oldalára csábítani és látván, hogy azon pátensei rossz hatást gyakoroltak és bűncselekményekre vezettek, mindent amit csak tudott azokon a helyeken felégetett. És azon vidékre küldtek neki Lengyelből 12 zászlót, amelyre a francia és az ő Rákóczi címere van hímezve és azon zászlókat az utakon kiterítve hirdetménnyel és ott azok akik csatlakoznak hozzá, személyesen átvehetik a pénzt és ott hirdetik, hogy rettegés és gondolkodás nélkül álljanak be hozzá. Ennek következtében azon népek napról napra szaporodnak. S köztük nagy részben cigányok, kozákok és mindenféle más országbéli emberek vannak és már fel a Tiszán a Duna folyóhoz közelednek és mindenütt irgalom és kímélet nélkül rabolnak és rombolnak. Azok az emberek, akik a pártjukra nem akarnak állni, a fosztogatás elől az erdőbe, a nagy városokba és a várakba menekülnek és azon ellenszegülők közül a beérkezett hírek szerint 600-at meggyilkoltak. De azon tűz napról napra ezekkel növekszik, mert Rákóczi francia támogatással ver pénzt a saját neve alatt és az emberek közt széjjel osztja és ezért itt nem kis veszélyben vannak, mert haszonlesés és erőszak következtében sok falu és város hozzá csatlakozik és napról napra mind több fegyvert szereznek és így nagy részük: fegyverrel van. És ha hamarosan azon tűz nem csitul el, nagy zavarban és kellemetlenségben lesz része a császári-udvarnak, mert emiatt nias

- országokból a hadak nagy részét, mely a franciák és a bajorok ellen volt irányítva, visszavonják és már több ezer katona Tirol és Bajor földről Magyar földre lett irányítva. Arról pedig, hogy a tavasz óta 600 lázadót megöltek és hogy milyen helyiségeket romboltak le, az előbbi levelekben minden világosan jelentve van. Azon lázadók közül, akik rablás végett a török határon átszöktek, mintegy ezert megöltek.” Uo. 78.
- [23] Moszkvai Központi Levéltár. Moszkvai Központi Levéltár Osztrák ügyiratok. 1704. év 4. sz. 28.
- [24] Uo. 38. kk.
- [25] Vedomosztyi 1704. No. 11.
- [26] Moszkvai Központi Levéltár osztrák ügyiratok 1704. év 4. sz. 53.
- [27] Vedomosztyi 1705. 5. sz. 1706. 21. sz.
- [28] Moszkvai Központi Levéltár. I. Péter kabinetje. VI. könyv, II. rész 1706. év, 725.
- [29] Vedomosztyi 1703. 4. és 5. sz.
- [30] Uo. 6. sz.
- [31] KRILOVA T. K., Ruszko—turekie otnosenijja vo vremja Szevernoj vojni. Isztorieseszkie zapiszki. Kn. 10. sztr. 261.
Ugyanezt jelezte az isztanbuli angol követ, Sutton is. L. Archivum Rakoczianum. II. Oszt. I. 37, 52—3.
- [32] KRILOVA T. K., Ruszkaja diplomatijja na Boszfore. Isztorieseszkie zapiszki. Ku. 65. sztr. 254.
- [33] Erről ugyanakkor egyöntetűen beszéltek a francia—osztrák és velencei követjelentések a török fővárosból. Ráday Pál Iratai I. köt. 122.
- [34] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. 2. sz. 8—9. l. Két magyar megbízott február 3-i szultáni kihallgatásáról tudósított Talman osztrák ügyvivő is. BENDA KÁLMÁN szerint erről „semmilyen más adatunk nincs s valószínűleg téves értesülés”. (BENDA KÁLMÁN, Rákóczi Ferenc török politikájának első éve. Történelmi Szemle 1962. 2. sz. 198.) Véleményünk szerint az orosz követ jelentései bár lehetséges, hogy ugyanabból a forrásból származnak, mint az osztrák ügyvivőé, valószínűvé teszik a magyar küldöttek jelenlétét.
- [35] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. 2. sz. 25—6.
- [36] KRILOVA, Ruszkaja diplomatijja ... 254.
- [37] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 3. sz. 40.
- [38] Uo.
- [39] Uo. 188—9.
- [40] Uo. 243.
- [41] KRILOVA, Ruszkaja diplomatijja 254—5.
- [42] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1804. 3. sz. 173—4.
- [43] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. 3. sz. 213.
- [44] BENDA KÁLMÁN, II. Rákóczi Ferenc, török politikájának első éve 203.
- [45] SZOLOVJOV i. m. VIII. köt. 64.
- [46] Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. év, 3. sz. 173—4.
- [47] L. BENDA KÁLMÁN, II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve. Történelmi Szemle 1962. 2. sz.
- [48] Piszma i bumáji II. 346.
- [49] BENDA i. m. 206.
- [50] Az utasítás április 30-án Péterváron lett kiállítva. Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. év, 3. sz. 286.
- [51] BENDA i. m. 206.; l. még: Le projet d’alliance hungaro—suédo-prussienne de 1704. c. cikkét.
- [52] SZOLOVJOV VIII. 299.
- [53] Uo. VIII. 165—6.
- [54] Uo. VIII. köt. 166..
- [55] NYIKIFOROV L. A., Ruszko—anglijszkie otnosenijja pri Petre I. M. 1950. sztr. 30.
- [56] Uo. 45. o.
- [57] KRILOVA T. K., Roszija i „Velikij sojuz”. Isztorieseszkie zapiszki. Kn. 13. sztr. 127.
- [58] Moszkvai Központi Levéltár. Osztrák ügyiratok. 1707. 4. sz. 233.
- [59] Ch. Whitworth 1704. február 27-i jelentése Bécsből. Archivum Rakoczianum II. oszt. I. köt. 148—53.
- [60] A „Vedomosztyi” c. lap többször hírt adott a kuruc katonai sikereiről. Így például 1705-ben a lap jelentette, hogy a kuruc hadseregben 70 ezer katona van, s közülük 30 ezer reguláris had. Vedomosztyi. 1705. 32. sz.

- [61] A. GAŠPARIKOVÁ, Povstanie Rákócziho a slovania. Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Roč. VII. Čís 55. Bratislava 1930.
- [62] Ráday Pál Iratai I. köt. 543.
- [63] „Vedomsztyi” 1707. 4. sz.
- [64] PERÉNYI JÓZSEF i. m. 72.
- [65] MÁRKI SÁNDOR, Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. VI. füzet. Budapest. 1913. 30.
- [66] Píszma i bumagi V. 556—557; MÁRKI i. h.
- [67] Moszkvai Központi Levéltár. Magyar ügyiratok. 1707. év, 1. sz. 1.
- [68] Archivum Rakoczianum I. oszt. I. köt. 73.
- [69] Ráday Pál Iratai. II. köt. 150—1.
- [70] Uo. 154.
- [71] Erre céloz FLOROVSKIJ i. m. 18.
- [72] KRILOVA, Roszija i ... sztr. 119.
- [73] Idézem: MÁRKI SÁNDOR i. m. 28.

СОБЫТИЯ ПРЕДШЕСТВОВАНИЯ РУССКО-ВЕНГЕРСКИМ ПЕРЕГОВОРАМ В 1707 ГОДУ

Я. Варади—Штернберг

Автор исследует мало освещенную в историографии проблему Освободительной войны Ракоци: русско-венгерские связи в 1703—1707 гг. Автор опирается на материалы оригинальных источников и современной печати. Он указывает на переговоры за кулисами и на то, как дипломаты некоторых стран стремились использовать освободительную войну в своих интересах. Автор характеризует и освободительную войну и стремления Петра I. в связи с развитием польских, французских, шведских и турецких событий. Автор сообщает особенно важные данные о русско-австрийских, русско-турецких и австрийско-турецких отношениях и переговорах. Путем раскрытия сложной сети европейской политики. Автор показывает пути и причины, приведшие к русско-венгерскому сближению и переговорам.

VORGESCHICHTE DER RUSSISCH—UNGARISCHEN UNTERHANDLUNGEN VON 1707

Von

J. VÁRADI—STERNBERG

Auf originale Quellen und zeitgenössische Druckschriften gestützt behandelt Verfasser ein mangelhaft geklärtes Problem der Rákóczi-Freiheitskämpfe: die russisch—ungarischen Beziehungen in den Jahren 1703—1707. Es werden die hinter den Kulissen geführten Unterhandlungen besprochen und gezeigt, wie die Diplomaten der einzelnen Länder bestrebt waren, den Freiheitskampf für ihre eigenen Zwecke auszunützen. Sowohl der Freiheitskampf als Peters I. Bestrebungen sind in Verbindung mit der Entwicklung der polnischen, französischen, schwedischen und türkischen Verhältnisse dargestellt. Besonders wichtige Daten werden über die russisch—österreichischen, russisch—türkischen, französisch—türkischen und österreichisch—türkischen Beziehungen und Unterhandlungen erbracht. Die Arbeit führt durch dieses komplizierte Netzwerk der europäischen Politik die Wege und Gründe vor, die zur russisch—ungarischen Annäherung und zum Abschluss eines Vertrages führten.

IV. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

ANYANYELVI OKTATÁS ÉS MOTIVÁCIÓ

Írta: BÉKÉSI IMRE—ZSOLNAI JÓZSEF

Az anyanyelvi oktatás tudatos tervezéséhez a legrealisabb alapokat máig is a pécsi nyelvművelő konferencián [1] elhangzott értékelések, javaslatok adják. Az ott megjelölt feladatokból egyre több valósul meg. Az eredmények közül jelentős a gimnáziumi irodalom- és nyelvtanórák szétválasztása, a IV. osztályos Stílus tankönyv megjelenése. Sokat ígér az elkészült Tanterv. A Magyartanítás több nivós cikke [2] is az öt év óta tapasztalható fejlődést jelzi.

A nyelvtanítás általános helyzetének és az egyre jelentősebb eredményeknek megismerése mellett minden oktatási szinten évről évre szembe kell nézni a sajátos lehetőségekkel és feltételekkel. Ennek legkönnyebben megvalósítható eszköze az írásbeli felmérés, amelyet a Magyar Nyelvészeti Tanszék is évenként rendszeresen alkalmaz.

Az 1964–65-ös tanévben nemcsak a hallgatók tudásszintjét vizsgáltuk, hanem azt is, hogy az I. éves tanárjelöltek visszatekintve milyennek látják a középiskolai nyelvtanórákat. Miben látják az eredmények és hibák okát.

A vizsgálatot írásos ankét módszerrel és kontrollként egyéni beszélgetéssel végeztük. Választ kerestünk az anyanyelvi oktatás valamennyi lényeges pedagógiai, metodikai összetevőjére, eredményt befolyásoló tényezőjére, így

az oktatás tartalmára, annak

alkalmazhatóságára,

a tartalmat közvetítő pedagógus személyiségére,

alkalmazott módszereire,

valamint tárgyunk helyére, szerepére a középiskolai nevelés-oktatás folyamatában.

Emellett olyan eredményeket is kutattunk, amelyek már a személyiség tulajdonságaiként léteznek, illetve hiányoznak. Ilyenek:

nyelvészeti érdeklődés,

a nyelvtanulás folyamatában kialakult aktivitás,

valamilyen speciális nyelvészeti adottság, képesség.

Kérdéseinkben nem használhattunk pedagógiai terminológiát. Csak olyan formában tehetjük fel őket, amelyek mindenki számára érthetőek, őszinteségre és állásfoglalásra (gondolkodásra) készítetnek. (A kérdéseket — a szokástól eltérően — dolgozatunk elemző részében, a vizsgálandó problémákkal összefüggésben mutatjuk be.)

A vizsgálatban részt vett valamennyi első éves magyar szakos hallgató. Számuk: 78. Nemek szerint: 69 leány, 9 fiú. Szakok szerint: 21 magyar-történelem; 42 magyar-orosz; 15 magyar-ének—rajz szakos.

A vizsgálatot a tanév első hetében végeztük, mielőtt a tanszék oktatói megkezdték volna munkájukat. Megítélésünk szerint sikerült megteremtenünk azt a bizalmas, őszinte hangulatot, amelyben a kérdéseinkre adott hallgatói válaszok reálisnak tekinthetők.

Dolgozatunkban a hallgatóknak feltett kérdéseket egyenként mutatjuk be, indokoljuk, statisztikusan értékeljük (ahol ennek értelme van), majd olyan egyénien megfogalmazott tipikus válaszokat közlünk, amelyekről hisszük, hogy jól reprezentálják az anyanyelvi oktatás egy-egy lényeges problémáját. Az így elemzett kérdések után a hallgatók jelzéseit pedagógiai rendszerbe foglaljuk, és belőlük néhány következtetést vonunk le.

1. *Az irodalom- vagy a nyelvtanórákat szerette-e jobban? Miért?* Összetett kérdésünk első felével az anyanyelvi oktatás olyan végső eredményére kérdeztünk, amely — a *feltételezett* szilárd ismereten és alkalmazni képes tudáson túl — a hallgatóknak tárgyunkhoz való szubjektív (intellektuális, emocionális) viszonyát hivatott felderíteni. E kényes problémára direkt módon nem kérdezhettünk, ezért a magyartanításban egységes feladatot alkotó irodalmat és nyelvtant (éppen a tanulói és nevelői szokásos szembeállítás hagyománya és lehetősége miatt) különválasztottuk. Az indoklásra késztető *miérttel* első-sorban az anyanyelvi oktatás tartalmára, az alkalmazott módszerekre, a pedagógus személyiségének néhány vonására (érdeklődésére, felkészültségére, nyelvtanhoz való viszonyára) kerestünk feleletet abból a nézőpontból, hogy valamennyi tényező hogyan lehet forrása, feltétele a sikernek vagy eredménytelenségnek.

A hallgatók válaszait a két tárgyhoz való érzelmi viszony szempontjából a következőképpen csoportosítottuk:

1. Szereti az irodalmat,
2. szereti a nyelvtant,
3. mindkét tárgyat szereti,
4. nem szereti az irodalmat,
5. nem szereti a nyelvtant.

A válaszok statisztikai csoportosítása:

	az irodalmat szereti %	a nyelvtant szereti %	mindkettőt szereti %	nem válaszolt %	összesen %
magyar— történelem	20 25,64	— —	1 1,28	— —	21 26,92
magyar— orosz	34 43,59	4 5,13	3 3,85	1 1,28	42 53,84
magyar— ének—rajz	12 15,38	2 2,56	1 1,28	— —	15 19,23
összesen	66 84,61	6 7,69	5 6,79	1 1,28	78 100,—

1. 49 hallgató ad magyarázatot. Ezek megoszlása:

a) Az irodalmat tartalmi értékei miatt szeretik 25-en, mert: „élményt ad, sokrétű, változatos, színes, élvezetes, érdekes, szép, vitára ad lehetőséget”.

b) A tanár személyiségével hozza összefüggésbe 11 hallgató: annak felkészültsége miatt 5-en, érdeklődése következtében 6-an.

c) A tanulóknál már meglevő érdeklődésre, adottságra, hajlamra utal 9 válasz.

d) Az irodalom szeretetét 4 hallgató a nagyobb óraszámmal magyarázza.

A statisztikával kimutatott fenti válaszokat a következő egyénien megfogalmazott vélemények teszik teljessé, élővé: „Az irodalom nem volt olyan száraz, az ember fantáziájának nagyobb teret adott.” „Az irodalomórákat jobban szerettük, mert nagyon sok vita alakult ki írókról és műveikről.” „Az irodalmi művek ismerete nagyobb mértékben hat az ember műveltségére, mint a nyelvtani dolgok ismerete.” „Az irodalomórakon több gyakorlati anyaggal foglalkoztunk, így egy-egy nem kötelező könyv ismertetése, megbeszélése vagy esetleg egy közösen megtekintett film elemzése.”

2. A nyelvtan szeretetét mindössze 6 hallgató jelezte. A válaszok a tanár szerepét hangsúlyozzák. Pedagógiai felkészültségét: „Szerettem a nyelvtant, mert tanárom érdekesen adta elő.” Feltehetőleg szakmai felkészültségét: „A nyelvtan iránt érdeklődöm, mert érdekelnek a nyelvtani szerkezetek problémái, hisz hasznát veszem az idegen nyelvek tanulásában. A mi iskolánkban foglalkoztunk is ezekkel a kérdésekkel.” A nyelvtanról és irodalomról alkotott helyes véleményre: „Az irodalom a nyelvtanon alapul, hiányos nyelvtani felkészültség mellett a stílus annyira rossz lehet, hogy még az egyszerű emberek számára sem nyújthat élvezetet, unalmassá, fárasztóvá válhat.”

3. A két tárgy együttes jelentőségét, szeretetét 5-en vallották. Oka a tanár felkészültsége, helyes szemlélete: „Sok példát igénybe véve magyarázta mindkét tárgyat tanárunk. A magyar szakkör munkájában egyenlő fontos volt a két tárgy.”

4. Egyetlen hallgató sem akadt, aki azt említette volna, hogy az irodalmat nem szereti, az a hat sem, aki elsősorban a nyelvtant érezte közel magához.

5. A nyelvtant nem szereti 66 hallgató. Adott válaszaik részletes taglalása tanulságos.

a) Közülük 9-en a nyelvtani anyagban látják az eredménytelenség forrását. A nyelvtan egyhangúságáról, „szárazságáról”, „újszerűségének hiányáról” szólnak. (Szerintünk ez csak részben tartalmi probléma. Erről majd később.)

b) Az oktatás módszerét kifogásolják a legtöbben. Az érdeklődés felkelésének hiányáról, felszínességről, az ellenőrzés elmulasztásáról írnak.

c) A tanár személyiségének szerepére, pontosabban a nevelőnek a nyelvtanításhoz való viszonyára mutatnak rá 16-an. „Csak részben voltak órák, a tárgyat mellékesen kezelték.”

d) A nyelvtan óraszámát kevésnek ítélik 9-en.

e) Az értékes általános iskolai nyelvtanórákhoz viszonyítva a színvonal süllyedéséről panaszkodnak 3-an.

f) Néhányan azért nem szeretik a nyelvtant, mert — az irodalomhoz viszonyítva — nagyobb felkészültséget kíván.

Hogy megnyugtatóbb részletességű képet rajzolhassunk, a tipikus válaszok közül többet közlünk. A tanár személyiségére utalnak: „A nyelvtan a gimnázium utolsó két évében sokkal közelebb került hozzám, mert új tanár tanította.” „A nyelvtant azért nem szeretem, mert tanárunk sem olyan len-

dülettel tartotta az órákat, mint az irodalmat, így a valóban száraz és kötött nyelvtant nem szerettük, ezért nem szívesen tanultuk. Azt hiszem, erről tanárunk is jórészt tehet." Az alábbi válaszok is lényegében a tanár személyiségének fontosságáról szólnak, amennyiben az általa alkalmazott módszereket kifogásolják. „A nyelvtant nem vettük komolyan. Megtanultuk a mindennapi anyagot, de tovább nem érdekelt bennünket.” „A nyelvtanórák potyaóráknak számítottak, semmi érdekesség, új nem volt bennük.” „Ritkán kértek számon, akkor is felületesen.” „A nyelvtanóra mindig egy szükséges rossz volt.” „A nyelvtanórák mondatelemzései egyformának, unalmasnak, verkliszzerűnek, hiábavalónak tűntek.” „A nyelvtant nagyon is készen, problémamentesen tárták eléink.” Ezek a válaszok külön elemzést nem igényelnek, önmagukért beszélnek!

2. *Hol volt nagyobb a követelmény, az irodalom- vagy a nyelvtanórán?*
Ezzel a kérdéssel az első problémakört szűkítettük. Az oktatási folyamatot tervező, irányító pedagógus két tárgyhoz való viszonyát kutattuk, arra a lényeges problémára kérdeztünk, ami egy tantárgy sorsát az eredményesség oldaláról nézve, rendszerint eldönti. A kérdéses probléma a támasztott követelmény. Ebben rendszerint felismerhető a pedagógus személyiségének néhány vonása (felkészültsége, érdeklődése, tárgyról alkotott véleménye), módszertani kulturáltsága. A válaszok statisztikai egybevetése — a nyelvtan felől szemlélődve — itt is árulkodó. Igazolják az első kérdésre adott válaszokat.

Irodalomórán volt nagyobb a követelmény: 53 hallgató, 67,94%.

Nyelvtanórán volt nagyobb a követelmény: 11 hallgató, 14,1 %.

Egyforma volt a követelmény: 11 hallgató, 14,1 %.

Nem válaszolt: 3 hallgató, 3,84%.

Nézzünk néhány tipikus választ! „Az irodalomórákon sokkal nagyobb volt a követelmény, szinte össze sem lehet hasonlítani a nyelvtannal.” „Nyelvtanórán nálunk meg lehetett élni az általános iskolában tanultakból.” „A nyelvtanórák kis száma, s megtartásuknak öltetszerű, esetleges volta miatt az irodalmi követelmények magasabbak voltak.”

3. *Az irodalmi vagy a nyelvtani ismeretei-e a biztosabbak?*

Ez esetben arra kerestünk választ, hogy hallgatóink milyen önmegítelő képességgel rendelkeznek nyelvtani ismereteik terén. Egybe esik-e azzal, amit a felvételi vizsgán tapasztaltunk? Kimutatható-e az összefüggés a második kérdésre adott válaszokkal? Lássuk a statisztikát!

Irodalmi ismeretei biztosabbak: 59 hallgató, 75,64%.

Nyelvtani ismeretei biztosabbak: 18 hallgató, 23,07%.

Egyforma: 1 hallgató, 1,28%.

A statisztika azt igazolja, hogy az eredmény csaknem azonosan következik a követelményből. A kettő között nagyon szoros összefüggés van. A kérdés az, miért kisebb a nyelvtanból támasztott követelmény. Hogyan függ ez össze a nevelő szerepével? (Később erre is szeretnénk választ adni.)

4. *Megtartották-e a nyelvtanórákat?*

Szembetűnően direkt kérdés. Azért tettük fel, mert a felvételi vizsgán többen is az órák elmaradásával mentgették fogyatékos felkészültségüket.

Az órákat rendszeresen megtartották: 34 hallgató, 43,59%.

Az órákat csak részben tartották meg: 38 hallgató, 48,71%.

Nem tartották meg: 3 hallgató, 3,83%.

Nem válaszolt: 3 hallgató, 3,83%.

Így nyilatkoztak a hallgatók. Kétkedéssel fogadjuk hármuk állítását, mely szerint egyáltalán nem volt nyelvtanórájuk. A tipikus válaszok közül szándékoltnak többet közlünk. „Lényegesen kevesebb órát tartottunk nyelvtanból, mint az előírt heti egy óra. Egy félévben talán ötöt.” „Nyelvtanórát csak év elején tartottunk. Ha volt is nyelvtanóra, csak általános dolgokról, ismétlésről volt szó.” „Nyelvtanórákat csak harmadik és negyedik osztályban tartottak, első és második osztályban csak elvétve volt nyelvtanóra.” „Legtöbbször más óra lett a nyelvtanból.” „Helyette sokszor vitaórákat tartottunk. Megnéztünk közösen egy filmet vagy színdarabot, azt tárgyaltuk meg.” „Nem volt nyelvtanóra, mert az osztály közösen szavazott az irodalomórára.”

Ezt a problémát az első kérdésnél (lásd 5. c) pont) a nevelő személyiségével hoztuk összefüggésbe. Úgy látszik, még annál is nyugtalanítóbb helyzetről van szó. Ha kétkedéssel fogadjuk is a hallgatók e témakörben adott válaszait, nem vonhatunk le más következtetést, mint hogy tárgyunkat a középiskolai nevelés-oktatás folyamatában még nem értékeli kellő módon. Úgy véljük, az igazgatás és a felügyelet sokat segíthetne ezen.

5. *Véleménye szerint mi volt a célja nyelvtant tanító tanárának? Elérte-e? Mivel érte el? Mivel érhetne volna el?*

Összetett kérdésünkkel azt akartuk megtudni, hogy tanáraink az anyanyelvi oktatás célrendszerét miben látják, hogyan tudatosítják, milyen módszertani felkészültséggel oldják meg. Az is érdekelt bennünket, hogy hallgatóink milyen nyelvi, pedagógiai adottságot, képességet hoztak magukkal. Mennyiben ismerték fel a középiskolában folyó céltudatos pedagógiai tevékenységet. („Mivel érte el? Mivel érhetne volna el?”)

Statisztika közlését nem látjuk indokoltnak. A hallgatók az alábbi célokat ismerték fel: a helyesírás megtanítása, az elemzési készség tökéletesebbé tétele, a nyelvtani ismeretek gyakorlatban való alkalmaztatása (egyetlen hallgató csupán!), — az „anyag leadása”. Egy tipikus válasz: „Tanárom célja csak az volt, hogy az elégséges emberekbe a helyesírást, a pontos elemzést beleverje. Ezt a célt elérte, mert az osztály helyesírása a könnyebb feladatok megoldása esetén sikeres volt. De azt, aki komolyabban, mélyebben szeretett volna a nehezebb nyelvtani problémákkal foglalkozni, nem elégítette ki az órán, sőt a gondolatait sem engedte kifejezésre juttatni.” Miért ilyen szegényes a kép? Valószínűen azért, mert hallgatóink nem ismerték fel volt tanáraik munkájában a céltudatosságot. Kérdés, hogy a tanárok törekedtek-e a tudatosításra. (Az aktivitás mellőzése!)

Az alkalmazott módszerek közül csak a helyesírás gyakoroltatását és az elemzést ismerték fel néhányan. Csupán egy hallgató válaszában ismerhetjük fel az alkotó nyelvtantanítás eredményét: „Tanárom célját elérte, mégpedig a rengeteg példával, mellyel igazolta mondanivalóját. Ezeket a gyakorlati életből (újásgból) állította össze. Szerettük hallgatni, mert nem volt benne könyvszerű.”

Az általuk elképzelt módszerekről, lehetőségekről („Mivel érhetne volna el?”) alig vagy csak semmitmondóan írtak. Emiatt még talán nem kell elkésrednünk!

6. *Milyen tantárgyak tanulásában, illetve az élet mely egyéb területein alkalmazták nyelvtani ismereteiket?*

Az anyanyelvi anyag alkalmazhatóságának körére, az alkalmazás módjára kérdeztünk. Adataink szerint:

Idegen nyelvek tanulásában felhasználta:	47,
helyesírásnál felhasználta:	29,
a logika tanulásában:	12,
az irodalom tanulásában:	10,
egyéb tárgyaknál:	9.

Ennél a kérdésnél a válaszokat százalékosan nem értékeltük, mert egy-egy hallgató többféle felhasználási lehetőséget is megjelölt. A válaszokból az derül ki, hogy az alkalmazásra elsősorban a más szaktárgyat tanítók hívták fel a figyelmet, illetve azt a hallgatók ismerték fel más tárgyak tanulásában. Meglepő, hogy milyen kevesen látják azt a lehetőséget, amelyet a nyelvtan az irodalom alaposabb megismeréséhez nyújthat. A hallgatók válaszai e kérdés körében meglehetősen szürkék. De tanulságos a következő: „A nyelvtanórákon tanultakat sokszor felhasználtam képesítés nélküli tanításom éveim során. De nem a szövegek, szabályok beszajkózását kértem tanulóimtól, hanem azok alkalmazását.”

7. Érdeklődik-e valamilyen nyelvészeti probléma iránt?

Olyan személyiségvonásra kérdeztünk, amelyről a felvételin — az idő rövidsége miatt — nem győződhettünk meg teljesen. A különböző előjelű válaszokat az anyanyelvi oktatás középiskolában elérhető végső eredményeként fogjuk fel.

Kérdésünkre 32-en határozott nemmel válaszoltak. 46-an az alábbi megoszlásban meg tudtak jelölni valamilyen nyelvészeti témakört. (Általában csak egyet.)

A magyar nyelv kialakulása, rokonsága, története iránt érdeklődik:	16,
nyelvművelés, főleg stilisztika iránt:	9,
leíró magyar nyelvtan és helyesírás:	11,
nyelvjárási kérdések iránt:	10.

Tanulságos azoknak a hallgatóknak a véleménye, akik nemmel válaszoltak: „Nyelvtani, nyelvészeti ismereteim olyan minimálisak, hogy az lenne a furcsa, ha érdeklődni tudnék iránta.” „Sajnos, még az alapfokkal sem vagyok tökéletesen tisztában, így nem ismerem azokat a problémákat, amelyek a nyelvészetet foglalkoztatják.”

8. Mit vár a főiskolai nyelvészeti oktatástól?

Záró kérdésünk, úgy véljük, összegezése az előzőknek. Miért? Mert ez esetben ismét exponálódik az érdeklődés, a tárgyhoz való érzelmi viszony; a képességeikkel, aktivitásukkal összefüggésben levő perspektíva. Az idézésre kiválasztott tipikus válaszok megindító ösztönzése miatt eltekintünk a szokásos tárgyalási menettől, s először ezeket mutatjuk be: „Nyelvészeti órákon azt szeretném, hogy ne csak a száraz elméleti anyagot tanuljuk, illetve gyakoroljuk, hanem érdekesebben és életszerűbben foglalkozzunk a nyelvészeti problémákkal. Úgy, hogy ne gondoljunk folyton arra, minek ez, úgy sem veszem semmi hasznát.” „Meglevő hiányosságaimat szeretném pótolni.” „Szeretném igazán megismerni az anyanyelvet, ezáltal pedig értékelni, igazán élvezni az irodalmi műveket.” „Távoli célom, ha egyszer pedagógus leszek, a nyelvtani anyagot épp úgy mint az irodalmat, egyenlő szinten tanítom diákjaimnak, mert aki a nyelvtant részletesen nem ismeri, az az irodalom szépségeit sem tudja

teljes mértékben élvezni.” „Szeretném úgy elsajátítani a nyelvet, hogy ne legyen problémám azt tanítani, ne legyen különösebb hiányossága annak a diáknak, akit tanítottam, amikor a középiskolába megy.”

A perspektívákat összesítve is érdemes bemutatni.

Alapos nyelvtani felkészültséget szerezni a pedagógus	
pályán való helytálláshoz:	21,
ismereteinek elmélyítését, tudatosítását várja:	19,
érdeklődésének felkeltését, a nyelvészet megszerettetését:	9,
a nyelv történetének megismerését:	6,
helyesírásának tökéletesítését:	4,
irodalmi műveltségének nyelvtani megalapozását:	4,
stilisztikai érdeklődésének kielégítését:	3,
pontatlanul, határozatlanul válaszolt:	12.

*

Az egyes kérdések bemutatásakor, értékelésekor nem bocsátkoztunk hosszúságos elemzésbe. Ennek oka:

A végső tanulság megfogalmazása célszerűbb a problémák együttes bemutatása után.

Az eddigi tanulságok, úgy véljük, egyetlen pedagógiai kérdésre terelik a figyelmet. *E kérdés a nyelvtanítás és a motiváció.*

A megnyugtató megoldás érdekében számot kell vetnünk néhány — még nem teljesen lezárt —, de témánkkal összefüggésben levő pedagógiai és pszichológiai gondolattal, illetve fogalommal. Ezek: mi a motiváció, mi a motiváció forrása, hogyan függ össze a motiváció a személyiségformálással, az aktivitással, az érzelmekek nevelésével. Hol van a motiváció helye az oktatás folyamatában? Elöljáróban leszögezzük, nem akarjuk a felvázolt problémákat megoldani. De a rendelkezésre álló szakirodalom alapján állást foglalunk, és az alább ismertetendő rendszerben kifejtjük elképzelésünket, majd rendezzük eddigi eredményeinket.

A *motiváció* szóval a pedagógiai gyakorlatban azt a nevelői törekvést jelöljük, amelynek célja a tanuló személyiségét egy-egy meghatározott irányba állítani, benne egy-egy állandó belső komponens (motivumot) kiépíteni. Ez a törekvés rendszerint a nevelő részéről értelmi (ritkábban érzelmi) úton indul. Ha a tevékenység eredményhez vezet, akkor a motivum a növendéknél általában érzelmi töltéssel, érzelmi színezettel együtt tudatosul [3].

Lássuk ezután a motivációval összefüggő egyéb problémákat a nevelési-oktatási folyamat rendszerében; a motivációnak a személyiségformálásban betöltött helyét és szerepét. Tehát a pedagógiai értelemben vett motivumokról, a motiváltság kérdéséről kell még szólnunk.

Pedagógiai motivumokon azokat a tényezőket értjük, amelyek a motiválásnak (mint a nevelési-oktatási folyamat komponensének) a feltételei. Ezek mindenkorai forrásai (*motivumforrások*): az oktatás-nevelés tartalma; a tartalomnak a gyakorlati életben való alkalmazhatósága; a nevelő pedagógiai és szaktárgyi (esetünkben nyelvészeti) felkészültsége, pedagógiai és szaktárgyi érdeklődése.

Motiváláson az oktatás folyamatát átszövő olyan pedagógiai tevékenységet értünk, amely során a nevelő (mint motiváló) szituációkat teremt a gondosan kiválasztott tananyag feldolgozásával és közvetítésével, ami igényt támaszt

a tanulóban (a motiváltban) az ismeretek megszerzésére, felhasználására, az ismeretekkel való további önálló foglalkozásra. Ha a motiválás eredményes, akkor a tanuló emocionális élete is fejlődik.

A motiválás alapfeltételei: A nevelő állandóan fokozza szaktárgyi és pedagógiai felkészültségét!

Állandóan érdeklődjék szaktudománya és a neveléstudomány új eredményei iránt!

Szeresse szaktárgyát!

Ismerje növendékeinek adottságait, lehetőségeit!

Lássa szaktárgya szerepét a nevelési-oktatási folyamat célrendszerében!

Az oktatási módszerek megválasztásában a tartalomhoz, a tanulók érdeklődéséhez és saját lehetőségeihez igazodik!

A szakirodalom tanulmányozása, saját tapasztalataink, valamint a dolgozatok elemzése eredményeként az a véleményünk alakult ki, hogy ha a tanár a motiválás ismertetett alapfeltételeinek eleget tud tenni, akkor az oktatás-nevelés folyamatában a következő *alkalmi motiválási lehetőségekkel* élhet:

A figyelem, a kíváncsiság felkeltése és fenntartása az anyagátadás életszerűségével (a tényanyag nyújtásánál és a gyakorlati alkalmazásnál), újszerűséggel (főleg a tények elemzésekor), érdekességével;

problémára utaló célkitűzéssel;

a tárgy perspektíváinak, lehetőségeinek feltárásával;

határozott — az előző motívumokra épített — követelményállítással;

a tevékenység állandó ellenőrzésével, értékelésével az oktatási folyamat minden szakaszában;

problémát tartalmazó és teljesíthető feladatok megjelölésével (tények, elemzésekor, a gyakorlati alkalmazásnál), a sikerélmény biztosításával;

a szaktárgy iránti pozitív érzelmi viszonyának feltárásával.

A *motiváltság* szóval jelöljük a motiválás hatására kibontakozó eredményt. Kialakulási sorrendben a következők: érdekelttség a tárgy tanulásában; pozitív érzelmi viszony a tantárgyhoz; érdeklődés; aktivitás; a kiépülő távlatok; alkotó tendenciák.

Az alkalmi motiválási lehetőségek részletes felsorolása után meg kell jegyeznünk, hogy oktatási-nevelési céljaink érdekében állandóan alkalmaznunk kell valamilyen motiválást, éberrel ügyelve a már kialakított motiváltsági szintre, nehogy a túlmotiválás telítődöttséghez vezessen, és visszafejlődjön az eddigi eredmény.

A motiváció elméletének ismeretében térjünk vissza vizsgálatunk tárgyára. Vizsgálatunk rámutatott az anyanyelvi oktatás eredménytelenségének egy igen lényeges előidéző okára, a kellő motiváció hiányára. A hivatalos pedagógiai álláspont a középiskolai magyar nyelvtan tantervi anyagának reformálásával törekszik a kérdés megoldására [4]. Ez kétségtelenül szükséges feltétel. Megvalósításához azonban olyan magyartanárokra van szükség, akik tudják, hogy motiválás nélkül sohasem lesz eredményes az anyanyelvi oktatás. Nekik szeretnénk vizsgálatunk eredményeinek összegezésével néhány támpontot adni.

A nyelvtantanítás a következő vonatkozásokban eredménytelen:

Tanulóink nagy többsége nem szereti eléggé a nyelvtant, hiányoznak a pozitív érzelmek. Vizsgálatunkban (85,89%).

Nem érdeklődik a nyelvészet iránt (41,02%).

Nem látja az anyanyelv *alkalmazásának* tág és nélkülözhetetlen lehetőségeit, szemléletükben az alkalmazás leszűkül a helyesírásra és az idegen nyelvek tanulására.

A nyelvtanulásban való tudatos részvételük foka minimális volt.

A nyelvészet területén mutatkozó öntevékenységre, kezdeményező képességre egyetlen adatot sem kaptunk.

Az eredménytelenség okát kutatva feltehetjük a kérdést: a motiválás milyen lehetőségeiről mondtak le magyartanáraink? Milyen motívumok hiánya akadályozta a motiválást?

A motiválás lehetőségei: Nyilvánvaló, hogy motiválásról szó sem lehetett ott, ahol az órákat csak részben tartották meg. (Vizsgálatunkban 48,71%.) Úgy véljük, a felügyeletnek, az iskolavezetésnek kell a tanárok körében alapos felvilágosító, „motiváló” munkát végezni, s méltó helyére tenni tárgyunkat a középiskolai nevelés-oktatás folyamatában. Itt kérdezzük meg, mi lehet az oka, hogy vannak tanárok, akik még az órák megtartásáról is lemondanak. Tantervi okok talán? Nem valószínű. Inkább a szemléletben van a hiba. De hol alakul ki magyartanáraink szemlélete? Meg kellene vizsgálni a felsőfokú nyelvészeti oktatást, hogyan tölti be motiváló szerepét!

Hallgatóink válaszait csoportosítva azt látjuk, hogy a tanárok lemondtak a motiválás alábbi lehetőségeiről:

A figyelem, a kíváncsiság felkeltéséről, mert az órák „unalmasak, egyformák, verkliszzerűek, nem érdekesek, egyhangúak, hiányzik az újszerűség”.

Problémát tartalmazó és teljesíthető feladatok kiválogatásáról, mert „az anyagot készen, problémamentesen tanították”.

A tevékenység állandó ellenőrzéséről, mert „ritkán és felületesen kértek számon”.

Lemondtak az előző motívumokra építhető követelményállításról. „Meg lehetett élni az általános iskolai anyagból is.”)

Hiányzott a tárgy perspektívájának, lehetőségeinek feltárása. („Az irodalomban volt kötelező olvasmány, a nyelvtanban csak egy tankönyv.”)

Lemondtak a szaktárgy iránti pozitív érzelmi viszony feltárásáról. („Látsozott rajta, nem szerette a nyelvtant.” „Nem olyan lendülettel tanított, mint irodalomórán.”)

Ha egy pillantást vetünk fenti összegezésünkre, könnyen szembetűnik a probléma. Mivel magyarázható a nyelvtantanítás eredménytelensége? Elsősorban a pedagógus személyiségével. Azzal a pedagógussal, aki nem ismeri fel az anyanyelvi oktatás tantervi anyagában a széles körű alkalmazhatóságot, az általános iskolához viszonyított újat, nem látja tárgya helyét a művelődési folyamat egészében, nem ismeri növendékei lappangó érdeklődését, adottságait. Nem látja be, hogy tanítványait nemcsak aktivitásra kell nevelni, aminek már eleve elengedhetetlen feltétele a motiváció [5], hanem kötelessége a tanítványok alkotó tendenciáinak feltérképezése, az alkotásra motiválás is [6].

Mindezek megoldása a szaktárgyunkban való elmélyülés mellett az eddiginél alaposabb pedagógiai elméleti felkészültséget igényel. S e vonatkozásban a felsőoktatás is még sokat tehet.

JEGYZETEK

- [1] Anyanyelvi műveltségünk. (Szerk. BENKŐ LORÁND) 1960.
- [2] SZEMERE GYULA, A nyelvtanítás néhány kérdése a kísérleti középiskolákban. Magyar-tanítás III, 1. 14. GYÁRFÁS IMRE, Az anyanyelvi műveltség fejlesztése a középiskolában. Magyar-tanítás III, 2. 14. MUSZTY LÁSZLÓ, Az anyanyelvi oktatás egysége: pedagógiai valóság. Magyar-tanítás VI, 5. 209.
- [3] A motiváció pszichológiai megközelítését I. DR. KARDOS LAJOS, Általános pszichológia. 1964. 234—42. SZILÁGYI LILLA, La motivation. A motiváció. Magyar Pszichológiai Szemle 1963. 303.
- [4] SZENDE ALADÁR, A középiskolai nyelvművelés didaktikai arculatáról. Magyar-tanítás V, 1. 20. uő. Az anyanyelvi képzés gondjai. Nyr. LXXXVII, 221.
- [5] SZOKOLSZKY ISTVÁN, Az aktivitás. Köznevelés 1964. 7. 263.
- [6] KISS TIVAMÉR, A tanulók alkotó tendenciái és alkotásra motiválás. Pedagógiai Szemle 1961. 987.

ПРЕПОДАВАНИЕ РОДНОГО ЯЗЫКА И МОТИВИРОВКА

И. Бекеш—Й. Жолнай

Данное исследование занимается тем вопросом, что является причиной недостаточной успешности преподавания родного языка. Авторы разрабатывали письменным анкетным методом опыт о преподавании грамматики в средней школе у студентов первого курса. Путем вопросов они искали ответа на самые существенные педагогические, методические компоненты; на содержание преподавания, его применимость, личность педагога, его методы и т. д.

Мнения студентов — помимо упоминания известных программных и организационных факторов — обращают внимание на единственный педагогический вопрос — на запущение мотивировки.

Вслед за подробным анализом, проблемы затем теоретических итогов авторы обрисовывают многочисленные возможности мотивировки в преподавании родного языка.

MUTTERSPRACHLICHER UNTERRICHT UND MOTIVATION

Von

I. BÉKESI und J. ZSOLNAI

Die Arbeit befasst sich mit der Frage, warum der Unterricht der Muttersprache nicht genügend erfolgreich ist. Mittels einer an die auf den I. Hochschuljahrgang des Fachgebietes Ungarisch aufgenommenen Hörer gerichteten schriftlichen Rundfrage wurden ihre Erfahrungen über den Sprachunterricht in der Mittelschule verarbeitet. Durch die Fragen wurden Antworten bezüglich der wesentlichsten pädagogischen und methodischen Komponenten und das Ergebnis beeinflussenden Faktoren gesucht, wie Inhalt des Unterrichts und dessen Anwendbarkeit, Persönlichkeit des den Inhalt vermittelnden Pädagogen, angewendete Methoden, usw.

Durch die Meinungsäußerungen der Hörer wird die Aufmerksamkeit — ausser bekannten, durch den Lehrplan bedingten und organisatorischen Faktoren — auf eine einzige pädagogische Frage gerichtet: die Vernachlässigung der Motivation. Nach eingehender Analyse und theoretischer Zusammenfassung des Problems werden die vielfachen Möglichkeiten der Motivation im Unterricht der Muttersprache geschildert.

A PEDAGÓGIA TANTERVÉNEK TÖRTÉNETE A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLÁN (1873–1947)

Összeállította: BERECSKI SÁNDOR

Az első, 1873-ban kiadott tanterv a „csoportok szerint kötelezett tantárgyak” között első helyen említi a pedagógiai tárgyakat ezzel az elnevezéssel: „Nevelés- és tanítástan és tanítási gyakorlatok.” Mivel a polgári iskolai tanítóképzés akkor 2 éves volt, így a pedagógiai tárgyakat is két évre osztották be. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1873. évi leirata értesíti a tanári kart arról, hogy a polgári iskolai tanítóképezde I. osztályának megnyitását tudomásul veszi, az elkészített tantervet és órarendet jóváhagyja azzal, hogy az 1872-ben elfogadott óraszámhoz kell a tanári karnak igazodnia. A tanárok ennek megfelelően módosítják az óraszámokat. Az elfogadott tantervek alapján az I. osztályban heti 5 órában tanították a pedagógiai tárgyakat, mely három csoportból tevődött össze: *a)* logikából, *b)* tanítástanból, *c)* a tanítás gyakorlásából a gyakorló iskolában. Amint látjuk, a tárgy elnevezésétől eltérően (nevelés és tanítástan) helyet kap az I. osztály anyagában a logika is. Ennek anyagát az 1873. tanterv így határozza meg: „A logika alapvonalai, különös tekintettel a tanításra. A logikai törvények synthetikai kifejtése a nevelés és tanítás körébe tartozó ismeretek és tapasztalatok anyagából és az ezen úton szerzett logikai ismeretek alapján analitikai irányban eszközölt bírálatos átvizsgálása a tanítói és nevelői eljárásoknak.” A logika anyagának ismeretéből láthatjuk, hogy a tárgy tanítása elsősorban az oktatástan érdekét szolgálta, bár a megfogalmazás eléggé átfogó, és nem ad közelebbi részletezést. Tankönyvül DIRTES Logikáját használták, melyet GYERTYÁNFY ISTVÁN, az intézet igazgatója és a pedagógiai tárgyak tanítója fordított le. A nevelés és tanítástan heti 5 órájából a logikára 1 órát fordítottak.

A nevelés és tanítástan másik, I. osztályban tanított tárgya a tanítástan volt. Ennek anyagát így jelöli meg a tanterv: „Az elemi tanítóságra készülés alkalmával szerzett lélektani, nevelés és tanítástani alapon tanítandók a tanítás általános és különös szabályai, egyes tantárgyak tanítási módszere, tekintettel a szakcsoportokra. Így az anyanyelv és idegen nyelvek, a földrajz és történelem, a mennyiség és természettan tárgyak, a rajzolás, a zene és ének, a testgyakorlás tanítási elveiről, tanításaik menetéről s ezekből folyólag mindenik tantárgynak képzési célra felhasználásáról.”

A tanítástan tehát az első tantervben nemcsak a didaktikát, hanem a módszertant is felölelte. Hivatkozik a tanterv arra is, hogy a tanítástant az elemi tanítóképzőben szerzett „lélektani, nevelés és tanítástani alapon” kell tanítani. A polgári iskolai tanítóképzőbe ugyanis hosszú időn keresztül azok iratkoztak be elsősorban, akik az elemi iskolai tanítóképzőt már elvégezték. Így a polgári

iskolai tanítóképző tanterve építhetett a korábban megszerzett ismeretekre, mivel a két intézet tanterve között szerves kapcsolat állt fent. Ez magyarázza meg azt is, hogy miért nem szerepel a lélektan a tantárgyak között. Az elemi iskolai tanítóképzőben ugyanis az I. osztályban a neveléstani tárgyak között szerepelt „A bevezetés a neveléstanba” c. rész, amely az ember testi és szellemi fejlődését tárgyalta — mint a tanterv mondja — „anthropológiai alapon”. Végül megjegyzi a tanterv: „az anthropológiai és módszertani fejtegetések közben szerzett lélektani ismeretek az év végén rendszerbe állítva is megtanítandók”. Nem tárgyalja azonban az elemi iskolai tanítóképzői tanterv sem a logikát, sem pedig az általános didaktikát, hanem a hangsúlyt az egyes tárgyak tanítási módszerére helyezi. Természetes tehát, hogy a polgári iskolai tanítóképzőben továbbtanulók számára szükséges a logikának és általános oktatástannak lélektani alapon való tanulása.

A tanítástanra az 5 órából heti 2 órát fordítottak. Kézikönyv nem volt az első években, helyette — éppenúgy, ahogyan a II. osztályban neveléstanból is — kézírásos jegyzetet használtak.

Az I. osztály nevelés- és tanítástani anyagába tartozott a tanítás gyakorlása a gyakorló iskolában. Tekintve, hogy a gyakorlati tanítás módjának elemzését külön szeretném elvégezni, ennek részletezését itt elhagyom.

A II. osztályban ismét 5 óra volt a pedagógiai tárgyak oktatására szánva. Ennek az osztálynak súlyponti tárgya a neveléstan volt. A tanterv így jelöli meg a neveléstan anyagát: „Az általános neveléstan rendszere. A nevelési céloknál a test és lélek fokozatos és összhangzatos kiműveléséről, a különféle nevelési célokról és rendszerekről, a nevelés eszközeiről, kiemelve ezek közt a tanítást, mint a testi, szellemi és erkölcsi nevelés legfőbb eszközét.” Itt is kihangsúlyozódik tehát a didaktikai oldal.

A II. osztály pedagógiai anyaga a neveléstanon kívül magában foglalja még a neveléstörténetet is, melynek anyagát egy mondatban így jelöli meg a tanterv: „A nevelés legkitűnőbb s korszakokat alkotott férfiainról.” Ugyancsak a II. évben került sor az iskolák szervezésének és igazgatásának ismertetésére is. Mind a neveléstörténetet, mind pedig az iskolaszervezetant azonban még nem különítik el a neveléstantól, hanem azzal szoros összefüggésben tárgyalják.

A II. évben folytatódott a tanítás gyakorlása az I. osztályban megkezdett módon.

A polgári iskolai tanítóképző intézet első tanterve azonban nem elégítette ki a tanári kar igényeit. A pedagógiai tárgyakkal kapcsolatban is az volt az észrevétel, hogy tulajdonképpen ismétli az elemi iskolai tanítóképzőintézeti tanterv anyagát s csak kis mértékben bővíti, mélyíti azt. Ennek a hibának megszüntetése céljából már 1874–75. tanévben megkezdtek az új tanterv s vele együtt az új képesítési szabályzat kidolgozását. Az elkészített terveket 1875/76-ban vitatja meg a tanári kar s felettes szerve: az igazgatótanács s így kerül azután a miniszterumba jóváhagyásra.

A második tantervet a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1877. január 26-án kelt 2305 sz. rendelete lépteti életbe s az 1877/78. tanévben már be is vezetik. Pedagógiai tárgyak tekintetében tartalmi változást lényegében nem hoz; csupán az anyagot rendezik el benne célszerűbben, amennyiben az elméleti tárgyakat az I. osztályba, a gyakorlati jellegű tárgyakat pedig a II. osztályba teszik. Ennek az elvnek megfelelően kerül a II. osztályból az I. osztályba — a változatlan szövegezéssel meghagyott logika mellé — a neveléstan

is változatlan megszövegezéssel, csupán az első tanterv mondataihoz kiegészítésként kapcsolják még hozzá a következő megjegyzést: „Ezzel kapcsolatosan meg kell ismertetni az oktatás általános alapelveit a kellő lélektani indokolásokkal.” Ez a mondat tulajdonképpen azt jelenti, hogy az 1877-es tanterv megszünteti a nevelés- és tanítástan eddig külön-külön osztályban való tanítását s mindkét pedagógiai tárgyat a neveléstan keretében kívánja tanítani. Az I. osztályban kerül feldolgozásra a neveléstörténet is a korábbi megfogalmazásban, kimarad azonban az iskolaszervezetan anyaga. A II. osztályt az új tanterv gyakorlati jellegűvé tette. Itt kerül sor a felső nép- és polgári iskolákban előadott összes tantárgyak tanítási módszerének tanítására „és pedig történeti alapon kifejtve”. A módszertan mellett a II. osztályban került sor a tanítási tervezetek készítésére és a gyakorlati tanításokra. (Az első tantervben a tanítási gyakorlatok már az I. osztályban megkezdődtek.)

A második tanterv mind a két osztály óraszámát változatlanul hagyta (I. o.: 5, II. o.: 5.)

Tankönyvek ehhez a tantervhez sem készültek.

A harmadik tantervet a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1882. február 6-án kelt 3999. sz. rendelete léptette életbe. Kiadására azért volt szükség, mert az eddig 2 éves polgári iskolai tanítóképzést 3 évre emelték fel. A harmadik tanterv kiadását — akárcsak a korábbi tanterveket — hosszas vita előzte meg. A pedagógiai tárgyak tekintetében ez a tanterv a következő változásokat hozta. Az I. osztályban heti 4 órát ad a nevelés- és tanítástan anyagának. Ebből heti 1 órát jelöl meg a logika tanítására, melynek tartalmát így jelöli meg: „A gondolkodás alapformáinak ismertetése. A fogalmak lényege és beosztása. Az értelmezések és beosztások. Az ítéletek és azok alkotásának főbb törvényei. A következtetések lényege és legszokottabb formái. A tudományos vizsgálódások módszerei.” Az anyag részletezése tehát sokkal pontosabb, mint a korábbi tantervekben volt. A részletezés után megadja a logika tanításának feladatát is. Ezt olvashatjuk: „Jegyzet. A tanítás fő feladatát az képezi, hogy egyfelől a tantervben felölt tudományágak felosztása, azok egymáshoz való viszonya és különböző módszerei, másfelől a tanítás és nevelés összes műveletei a szerzett logikai ismeretek által kellően megvilágíttassanak.” Ez a megjelölés meghagyja tehát a tárgy tanításának oktatási célt szolgáló feladatát, ugyanakkor azonban biztosítja tudományos jellegét is.

A logika mellett megmarad az I. osztályban a neveléstan tanítása ugyanazzal a megszövegezéssel, mint az 1877-es tantervben, csupán a címszóban változik, amennyiben „nevelés- és oktatástan” tárgyról beszél, a megelőző neveléstannal szemben. Az I. o. anyagaként jelöli még a tanterv a neveléstörténet tanítását is a már ismert megfogalmazásban. Tekintve, hogy a felsorolt tantárgyak mellé az I. osztályba újra visszahozza ez a tanterv a tanítási gyakorlatot — melynek keretében a hallgatók heti 2 órában hospitálnak —, így a nevelés- és oktatástanra 1 óra maradt.

A II. osztályban heti 4 óra állt ismét a neveléstan rendelkezésére. Ebben az osztályban kapták meg a hallgatók a módszertani oktatást, és kezdték meg gyakorlati tanításukat.

A III. osztályban pedig heti 2 órában ismerkedtek meg a hallgatók a felső nép- és polgári iskola tanterveivel, valamint az ezekre az iskolákra vonatkozó miniszteri rendeletekkel, utasításokkal.

A III. osztályban folytatódott a hallgatók tanítási gyakorlatai.

Az 1882-ben kiadott tanterv sem hoz tehát lényeges változást a pedagógiai anyag tartalmában. Megmaradt a korábbi összóraszám is a három évfolyamon: $4 + 4 + 2 = 10$. Változást csupán a gyakorlati tanítás szempontjából jelentett a tanterv, eleget tett a fokozatosság elvének. Az első évben a hallgatók csak hospitáltak, a második évben próbatanításokat tartottak, a harmadik évben pedig a gyakorló iskolai tanár mellett egyes könnyebben tanítható tárgyakat önállóan tanítottak. Emellett a III. évben a gyakorlati képzés céljából több intézkedést is tesz a tanterv. Ha összehasonlítjuk az 1882-ben kiadott tantervet azzal a javaslattal, amelyet a tanártestület 1881-ben készített el, akkor a kettő között csak annyi változást látunk, hogy a javaslatban a logika anyaga megegyezik az 1873., illetve 1877. tantervi anyaggal.

Az eddigi tantervekben nem szerepelt a lélektan mint önálló tantárgy, csupán hivatkoztak az egyes tárgyak anyagánál arra, hogy azt lélektani alapvetéssel kell tanítani. Az 1887. júl. 4-én megtartott tanári testületi ülésen, melyen az elmúlt tanév oktatási-nevelési tapasztalatait értékelték, felmerült annak szükségessége, hogy mind a szak-, mind a pedagógiai képzettség magasabb színvonala érdekében a hallgatók elmélyültebb filozófiai képzést kapjanak. A tanári kar elhatározza, hogy az egyes tárgyak módszertanát a szaktanárok adják elő, feldolgozzák a szaktárgyak polgári iskolai tananyagát is, s egyúttal kimondják, hogy a pedagógia szaktanára az általános módszertan mellett a hallgatók filozófiai képzésével behatóbban foglalkozik. Ilyen tartalmú felterjesztést készítenek az igazgatótanácshoz is. Érdemes megemlíteni, hogy ezen az ülésen veti fel először Gyertyánffy István a későbbi Apponyi kollégiumhoz hasonló képzési forma bevezetésének gondolatát.

1890-ben a tanári kar az eddigi szakpárosítás megváltoztatását kéri, mégpedig úgy, hogy a mennyiség- és természettudományi szakcsoport helyébe két újabb szakcsoportot: a) természettudományi-gazdaságtani és b) matematika-fizikai szakcsoportot szervezzenek meg. A kérelem oka a természettudományos szakos hallgatók nagyfokú túlterhelése. Ugyanakkor javasolják a korábbi rajzszakcsoport átszervezését rajz-geometriai szakcsoporttá. Változatlan maradna a tervek szerint a nyelv- és történettudományi szakcsoport.

Kidolgozták a szakcsoportosítás változása esetén követendő óratervet és tantárgyfelosztást is. Az elképzelések szerint a pedagógiai tárgyak a következő címen szerepelnének az új tantervben: „Nevelés-oktatástan, neveléstörténet, filozófiai propedeutika.” Nem határozzák meg azonban még akkor azt, hogy az egyes osztályokban melyik pedagógiai tárgyat tanítják. A pedagógiai tárgyakra fordított óraszámot így osztja fel az egyes évfolyamok között: I. évf.: 3, II. évf.: 3, III. évf.: 2 óra. Ezek az óraszámok a korábbival szemben (I. évf.: 4, II. évf.: 4, III. évf.: 2) az I. és II. évfolyamon 1–1 óra csökkenést jelentenek. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a módszertant kivették a pedagógiai tárgyak anyagából, másrészt az új tervezet a tanítási gyakorlatra is külön biztosít 2 órát, de csak a II. évfolyamon. Így a tanítási gyakorlat is jobban elkülönül az elméleti pedagógiai tárgytól.

A tervezet a pedagógiai tárgyak differenciálódását mutatja. Új benne a filozófiai propedeutikának felvétele és a neveléstörténetnek önálló tárgyként való szerepeltetése.

Lényeges változást jelent a tervezet az újonnan szervezett geometriai-rajzi szakcsoportnál (az 1882-es tantervben rajz-szakcsoport). Az 1882-es tanterv itt csak az I. évfolyamon említi a nevelés-oktatást heti 2 órában,

s a tanítási gyakorlatra sem szentel időt. Az 1890-ben kidolgozott tervezet ezzel szemben a többi szakcsoportban szereplő pedagógiai tárgyakat és óraszámot írja elő ennél a szakcsoportnál is.

A minisztérium az emlékiratra adott válaszában kifejti azt, hogy nem járulhat hozzá a tervezet megvalósításához, mivel még nem érkezett el az ideje a 3 szakcsoportra való bontásnak. Az elutasítást azzal indokolja, hogy a polgári iskolai tanítóképzés mélyre ható reformja nem előzheti meg a polgári iskola várható reformját. „Így elejtetik — mondja a leirat — a színvonalemelés és új elemekkel való gazdagítás érve.” De módot nyújt a minisztérium a matematika — természettudományos szakcsoportnál a túlterhelés megszüntetésére és egyben több időt nyújt a jelöltek gyakorlati kiképzésére. Ezért a nevelés — oktatástan óraszámát 10 óráról 8-ra csökkenti. Amint látjuk, a tervezett reformok, melyek színvonalemelést akartak elérni, a pedagógiai tárgyaknál óraszám-csökkenést eredményeztek.

A tanítás anyagával kapcsolatban kell megemlíteni azt a rendeletet, melyet a minisztérium 1890 nyarán ad ki, s amely elrendeli, hogy a tankönyvek helyett kézírásos jegyzeteket nem szabad használni. A polgári iskolai tanárképző tanári kara azonban kéri, hogy intézetükben továbbra is használhassanak jegyzeteket, tekintve azt, hogy kézikönyvek eddig sem voltak s ilyeneket egyik könyvkiadó sem ad ki, mivel csak ennek az egy intézetnek lenne rájuk szüksége.

Bár a minisztérium nem járult hozzá a kért módosításokhoz a pedagógiai tárgyaknál, mégis történtek változások. Nem állt rendelkezésemre adat arra vonatkozóan, hogy ezek a változások mikor következtek be, egyes jegyzőkönyvek utalásai azonban számot adnak a módosításokról. Azt is említik, hogy ezekhez a minisztérium külön-külön hozzájárult. Tanterv, óraterv azonban nem készült s így a tanári testületi jegyzőkönyvekre vagyunk utalva. Így 1891 júniusban tartott testületi értekezleten Kiss Áron számol be az 1890/91. tanévben elvégzett tananyagáról. Ekkor a következő anyagfelosztást említi: az I. évfolyamon végzett a logika, lélektan és neveléstan anyagával, a II. évfolyamon pedig a módszertannal, neveléstörténettel és a polgári iskolák szervezetének ismertetésével. Ebből láthatjuk, hogy a lélektan már helyet kapott a tantárgyak között. Erre elsősorban azért volt szükség, mert a hallgatók között egyre több volt az olyan hallgató, aki nem az elemi iskolai tanítóképzőből jött a polgári iskolai tanárképzőbe, hanem más iskolából. De látjuk azt is, hogy helyet kapott a pedagógiai tárgyak sorában a polgári iskolák szervezete is. Végül láthatjuk azt is, hogy a módszertan javasolt átadása a szaktanároknak nem történt meg. Ezt mutatja az 1892-ben (szept. 5.) megtartott tanári testületi értekezlete vitája is. Itt a következő határozatot fogadták el: A szaktárgyak részletes módszertana az egyes tanárok kezébe volna adandó. A módszertan óráira felhasználhatók lennének a II. és III. évfolyamon a gyakorlati tanításokra fenntartott órák, melyeken az illető szakcsoport nincs jelen. A részletes módszertani tételeit a szaktanárok dolgozzák ki s vitassák meg az egységes szempontok kialakítása érdekében.

A határozati javaslatra adott válaszában a minisztérium felhívja a tanárokat, hogy javaslatukat részletesebben dolgozzák ki, s mutassák ki azt, hogy végrehajtott reform következtében milyen változások történnek a tanterv anyagában és az óraszámokban. Kiss Áron egyedüli változásként említi meg azt, hogy amennyiben a módszertant kiveszik a pedagógiai tárgyak közül, akkor

a lélektan — „mely eddig a neveléstan keretében talált helyet” — külön tantárgyként volna tanítandó.

1894-ben intenzíven foglalkoznak hozzá a tanterv átalakításához. Erre alapot szolgáltatott az 1893-ban kiadott új tanárképesítő vizsgálati szabályzat, amely megkövetelte mindhárom évfolyam pedagógiai anyagának átvizsgálását és átdolgozását. A tanári testület 1894. március 15-én ülésén foglalkozik behatóan a tanterv revíziójával. A tanári kar úgy látja, hogy elérkezett az idő a tanterv egészének átalakítására, bár a minisztérium csak a rajzi szakcsoport, a mennyiségtan — természettudományi tárgyak, a német nyelv és irodalom tantervének, valamint a magyar nyelv és írálytannak — az utóbbinak mint általánosan kötelezett tárgynak tantervi anyagának ki-, illetve átdolgozására kéri fel a tanári kart. A tanári kar véleménye szerint azonban a felsorolt változtatások már majdnem magukban foglalják az egész tanterv átdolgozását is, és ezért célszerűnek tartaná az egész tantervet revízió alá venni s azután ebben az átdolgozott formában újra kiadni. Véleményüket azzal támasztják alá, hogy az 1882-ben kiadott tanterven nagyon sok változást hajtottak már végre, 1893-ban új képesítő vizsgálati szabályzat jelent meg, s végül az 1882-es tanterv sehol sem kapható már, s így a magántanulók nem tudják ezt megszerezni. Az átdolgozásnál a tanári kar három szempontot kíván figyelembe venni: *a)* az időközben tett változásokat, melyeket a felsőbb szervek annak idején jóváhagytak; *b)* a Köznevelési Tanács 1893-ban tett észrevételeit s végül *c)* az 1893-ban kiadott képesítő vizsgálati szabályzatot.

A fentiek figyelembevételével készítik el a pedagógiai-lélektani tárgyak tantervi anyagát is. A revíziót a minisztérium 1893-ban rendeli el, s a tanári testület februárban és márciusban foglalkozik a kérdéssel. Az ebből a célból kiküldött bizottság tervét megvitatják és elfogadják.

A pedagógia anyagában a következő változásokat teszik. Az I. osztályban heti 4 órát fordítanak a lélektani, logikai tanulmányokra, melyet összefoglaló néven bölceleti előtan címen vesznek be a tantervbe. A lélektan anyagáról itt találunk először pontos, részletezett útmutatást, s lényegében csak a lélektan önálló tárgyként való szerepeltetése különbözteti meg ezt a tantervjavaslatot a korábban érvényben volt tantervtől. A tanterv készítői láthatóan küszködnek a lélektani anyag részletezéseinél. Erre mutat az, hogy többféle elképzelést vetnek papírra. Az első tervezet szerint így alakult a lélektan tanítási anyaga: „Bölceleti előtan: *a)* lélektan, (heti 2 óra). „Az értelem, érzélem, akarat. A test és lélek. A tapasztalati lélektan és rokon tudományai. A tapasztalati lélektan ismeretforrása. A test és lélek közti kölcsönhatás. A lélektan felosztása. Az ismeret. A képzetek előidézése, visszaidézése, átváltozása. Az értelem. Az öntudat. Az érzélem. A törekvés. A vágy. Az akarat, Az ész. A jellem.” A másik elképzelés szerint a lélektan anyaga így épült volna fel: „A test és lélek. A tapasztalati lélektan és rokon tudományai. Az ismeret. Az értelem. Az öntudat. Az érzélem. A törekvés. A vágy. Az akarat.” S végül a harmadik változat szerint a lélektan anyaga: „A test és lélek, a tapasztalati lélektan és rokon tudományai. Idegrendszer. A lelki élet kifejlődése. Érzetek. Képzetek. Emlékezés. Gondolkodás. Tudat és öntudat. Kedélymozgalmak. Akarat.” A végleges tervezetbe ez az utóbbi került.

A bölceleti előtan másik tárgya volt a logika. Szintén heti 2 órában vették be az I. évf. tantervébe. Anyaga ugyanaz, mint az 1882. tanterv logikai anyagáé. A módosítások során tesznek benne javítást: „az értelmezések

és beosztások” című rész kimarad, helyet kap azonban a meghatározás, osztályozás és bizonyítás.

Lényeges változást jelent az I. évfolyam anyagában az, hogy az 1882. tantervvel szemben nem szerepel sem a nevelés és oktatástan, sem a neveléstörténet, sem pedig a tanítási gyakorlat. Megmarad azonban a heti 4 óra (2 óra lélektan, 2 óra logika).

A II. évfolyam anyagában is lényeges változtatást eszközölnek. Az 1882. tanterv 4 órájával szemben itt 3 órát biztosítanak a pedagógiai tárgyak tanítására. Az anyag tervezett részletezése a következő volt: „Bevezetésül a nevelés elméletének története. Nevelés és oktatástan és segédtudományai. Általános neveléstan. A tanítás mint a nevelés legfőbb eszköze. A felső nép és polgári iskolai tanítás terve és általános módszere.”

Kimaradt tehát az általános didaktika anyagából a módszertan (ezért is csökkentik a 4 órát 3-ra), melyet már olyan régen követeltek. A tantervtervezet jegyzetként meg is említi: „Az egyes tantárgyak részletes módszertana a szaktárgyak keretében adatik elő.”

A II. évfolyamon kezdődik meg a próbatanítás és bírálat, heti 2 órában.

A III. évfolyamon kap helyet a gyakorlati tanítás, heti 8–10 órában.

Az elkészült tantervtervezetet az Országos Közköztatási Tanácsnak terjesztik fel. A Közköztatási Tanács módosító javaslatokat tesz: a tantervnek tartalmazni kell a tananyag pontos részletezését, meg kell jelölni a tanítási célt és a tanítási eszközöket is, s végül ki kell dolgozni a tanítás irányára, módjára vonatkozó utasításokat is.

A minisztérium 1894-ben megengedi azt, hogy a fentebb ismertetett tantervtervezetet már az 1894/95. tanévben ideiglenes jelleggel bevezessék, ugyanakkor azonban utasítja a tanári kart arra, hogy a Közköztatási Tanács észrevételeinek figyelembevételével a tantervet végleges formában dolgozzák ki.

A tanári kar 1895 májusában állítja össze s egyben terjeszti fel a véglegesen megszövegezett tantervet, mégpedig kettőt. A második tantervet arra az esetre készítették, ha a minisztérium hozzájárul az ismét (1890-ben először) felvetett javaslat megvalósításához: a mennyiség és természettudományi szakcsoport kettéosztásához. Ennek szükségességét a kísérő levél ismét részletesen indokolja.

Mind a két felterjesztett tantervben a pedagógiai tárgyak elosztása, részletezése megegyezik az 1894/95-ben ideiglenesen bevezetett tanterv anyagával. Eltérés csak a II. évfolyamon van. I. évfolyamon ugyanis változatlanul meghagyják a bölcséleti előtan (lélektan, logika) 4 óráját, a II. évfolyamon azonban — a tantervi anyag megváltoztatása nélkül — az eddigi 3 órát 5 órára emelik fel, a tanítási gyakorlatra pedig a II. évfolyamon 2, a III. évfolyamon pedig 10 órát biztosítanak.

Az 1895-ben elkészített tanárképző intézeti szervezeti szabályzat is az 1894. tantervnek megfelelően sorolja fel a pedagógiai tárgyakat. Lényeges változást hoz azonban azzal, hogy kimondja: a pedagógia tanára kizárólag a polgári iskolai tanárképzőben tanítson. Ezzel megszűnik az a helyzet, hogy a tanár az elemi tanítóképzőben is és a polgári iskolai tanítóképzőben is tanította a pedagógiai tárgyakat.

A véglegesen megfogalmazott, kellően részletezett tantervet a Vallás- és Közköztatásügyi Miniszter 1896-ban fogadja el és az 1896. évi 58.031. sz. rendeletével engedélyezi annak kiadását. 1882-től 1896-ig tehát a sok terve-

zet csak kéziratos formában maradt fenn, ideiglenes, átmeneti jellegű volt, s így az 1896-ban kiadott tanterv jelenti az intézet negyedik tantervét.

Az új tanterv nagyon sok vonatkozásban tér el mind az 1882-es, mind az azt követő ideiglenes tantervektől. Az óraszámok az egyes évfolyamokon változatlanok maradnak: I. évf.: Bölcséleti előtan 4 óra, a II. évfolyamon nevelés és tanítástan 5 óra. Lényegesen kibővítették azonban az egyes tárgyak anyagát és a Közoktatási Tanács kívánságának megfelelően részletezték is.

Az I. évfolyamon megmaradt a bölcséleti előtan elnevezés s megmaradt ennek felosztása is lélektanra és logikára. A lélektan anyagát így részletezik: „A lélektan meghatározása, forrásai és felosztása. A test és lélek. A kettő közötti kölcsönhatás. Az idegrendszer. Az érzet. Az érzékek. Érzés és észrevétel. Az érzéssingerek természete. Az érzések és a külső hatások. Az érzetek viszonya egymáshoz. Egyszerű és összetett érzetek. A gondolat. A képzetek keletkezése, fennmaradása, elhomályosodása, visszaidézése. A képzettársulás. Az emlékezés. A képzelés. A képzetek, mint lelki erők. A tudat. A figyelem. Az apperceptio. Az észlelet.

„A gondolkodásról általában. A fogalmak. A fogalmak előállása és fajtái. Az ítéletek. A felvezető és levezető okoskodás. A gondolkodás fejlődése. Az értelem.

Az érzelmek. Az érzelmek keletkezése és osztályozása. Az érzelmek átöröklése. Hangulat. Kedély. Indulat.

Az akarat. Ösztönök. Vágyak. Szenvedélyek: jók és rosszak. Erkölcsi szabályok. Akarat és cselekedet. Megfontolás és elhatározás. Jellem. Az akarat szabadsága.

A képzelem. A képzelem viszonya a kedélyhez, művészethez, tudományhoz és valósághoz.

Az ész.”

A bölcséleti előtan másik tárgya a logika volt. Itt ismét — a lélektanhoz hasonlóan — lényeges tananyag-kibővülés történt. A logika anyagát a következőképpen taglalja a tanterv.

„A logika meghatározása, felosztása és használata.

A gondolkodás. Az észlelet. A külvilág észrevevése. Egyéni, elvont, közös nevek, fogalom. A fogalmak tartalma és terjedelme. A fogalmak tulajdonságai. Összeférhetetlen fogalmak. Azonos, egyjelentőségű és viszonylagos fogalmak. Alárendelt és különvált fogalmak. A fogalmak egyenrangúsága, ellentétessége, kereszteződése. A meghatározás. Értelmezések. Beosztások. Részletezés.

Az ítélet. Az ítéletek megkülönböztetése mennyiségük, minőségük, viszonyuk és módzatuk szerint. Analytikai, synthetikai, egyszerű és összetett ítéletek. Az ítéletalkotás alapelvei: az azonosság, az ellentmondás, a harmadik lehetőség kizárásának s a kielégítő oknak törvénye. Az ítéletek minőségének és módzatának átváltoztatása. Az ítéletek szembetétel, megfordítása. Alárendelés.

Az egyetemesítés. A fölvetel. A rész hasonlat.

A következtetés. A következtetés mivolta. A következtetések nemei és fajtái. A következtetések alkotásának törvényei. Hypothetikus következtetések. Vegyes, összetett következtetések. Helytelen okoskodás.

A tudományos módszerek.”

A második évfolyamon a nevelés- és tanítástant jelöli meg a tanterv. Az elnevezés azonban megtévesztő, mert magában foglalja a nevelés és tanítástanon kívül a nevelés és oktatástörténetet, valamint a magyar s ezentúl „egyes nagyobb műveltségű államok” népoktatásügyi szervezetének tanítását is. Ezekre a tárgyakra összesen heti 5 órát fordít a tanterv.

Ha a II. évfolyam pedagógiai tárgyainak részletezését vizsgáljuk meg, akkor néhány érdekes mozzanatra figyelhetünk fel. A neveléstan esetében láthatjuk, hogy az 1896-os új tanterv követi azt az elgondolást, mely már az 1877. tantervben is kifejezésre jutott. Azt ti., hogy az oktatást a neveléstan legfontosabb, legfőbb eszközének tekinti, s ennek megfelelően szervesen beleágyazza a neveléstan anyagába s attól mereven nem különíti el. Mind a neveléstani, mind az oktatástani anyag rendkívüli mértékben kibővül a korábbi évekhez képest. A neveléstanban a nevelésnek öt területét állapítja meg: 1. testi nevelés, 2. érzelmi nevelés, 3. kedélyi és szépieszteti nevelés. 4. az erkölcsi akarat nevelés. 5. vallásos nevelés. Az oktatást az értelmi nevelés során dolgozza fel.

Az anyagot a tanterv a következőképpen részletezi:

„A nevelés fogalma, célja. A nevelés az életkorok szerint. A család és a nőnevelés. A nemzeti nevelés. A nevelő. A neveléstudomány fogalma és felosztása.

A testi nevelés. A táplálkozás célja. A csecsemő és gyermek táplálása. A táplálás módja és rendszere. A lélegzés. A bőr ápolása. A mozgás különféle nemei. A játék és a torna. A pihenés és az alvás. Az idegek és érzékek fontossága. A testi nevelés főszabályai, tekintettel a szellemi nevelésre.

Az értelmi nevelés. Az elmének tartalommal való ellátása. A testi és szellemi fejlődés viszonya. A lelki tehetségek alapja. Az elme, értelem, ész, egyszóval a gondolkodó tehetőség. A gondolkodó tehetőség művelése. Az érzékek nevelése és az értelem. Az észrevétel, szemlélet, megfigyelés, észlelet. A tárgyas leckék. A figyelem. Az emlékezet. A képzelet.

Az elme működtetése. Az elvonás és fogalomalkotás. A beszéd és gondolkodás. Az ítélet és okoskodás. Nevelés a fogalomalkotásra. Az ítéző erő művelése. Az okoskodó tehetőség művelése.

A népiskolai oktatás és annak tárgyai. Az iskolai s különösen a népiskolai oktatás feladata. A nevelés és oktatás az iskolában. Mihez kell kötni az iskolai oktatást. Az oktatás első teendője a beszéd- és értelemgyakorlat. A közvetítő tárgyak. Az embernek egyéni jólétére szükséges tárgyak. Az embernek mint az egyház s az állam tagjának szükséges tárgyak.

A felsőbb népiskolai oktatás. A felső nép- és polgáriskola. A matematikai tudományok. A természettudományok. Természettan. Természet- és vegytan. Mezei gazdaság és kertészet. A nyelv- és történettudományok. Az anyanyelv. Az idegen élő nyelvek tanítása. A földrajz és a történelem.

Az oktatás módszere. A tanmód. A tanmenet. A tanalak.

Az egyes tantárgyak részletes módszertanát az illető szaktanárok előadásai keretében alkalmilag, vagy egyes nagyobb fejezetek után összefoglalólag adják elő.

A kedélyi és szépieszteti nevelés. Az érzelmek, hangulat, kedély, indulat. Az érzelmek meghatározása, felosztása. A hangulat, kedély s indulat.

Az érzelmi, kedélyi és szépieszteti nevelés. Az érzelmi nevelés fontossága, célja, törvényei. A testi érzelmek nevelése. A szellemi érzelmek nevelése. A közvetett érzelmek nevelése. A kultúrgyak által előidézett érzelmek. Az önszemélyünk által előidézett közvetett érzelmek. A mások személye által bennünk keltett érzelmek. A kedély nevelése. A szépieszteti képzés és annak általános és különös eszközei.

Az erkölcsi akarat nevelése. Az erkölcsi akarat. Az akarat meghatározása és indokai. Az akaratelhatározás keletkezése, jellemmé fejlődése. A jellem fajtái. Az erkölcsi jellem s a szabad akarat.

Az erkölcsi akarat nevelése. Fegyelemtan. A fegyelem meghatározása és felosztása. A megelőző fegyelem. Foglalkoztatás. Felügyelet. A kormányzó fegyelem. Erkölcsi belátás. Szoktatás.

Parancsolás. Engedelmség. Jutalmazás és büntetés. Természetes és mesterséges fegyelmi eszközök. Érzéki és szellemi jutalmak és büntetések. Az irányzó fegyelem. A nevelő hatása a gyermek társadalmi magaviseletére. A foglalkozás mint az erkölcsi értékbécslés megteremtője. Az erkölcsi eszmék tisztázása oktatás által. Az erkölcsi eszmék alkalmazásának akadályai. Az erkölcsi eszmék fejlesztése. Begyakorlás. Gyakorlati alapelvek. Erkölcsi jellem képzése.

A vallásos nevelés. A vallás. A vallásos érzelem, s az abból eredő vallás. Miből áll a vallásos nevelés s mikor kezdődjek az? A vallásitanítás az iskolában.”

A neveléstan keretén belül kap helyet a nevelés- és oktatástörténet is. Tulajdonképpen ez az első tanterve a polgári iskolai tanárképző intézetnek, amelyik a nevelés- és oktatástörténetnek önálló helyet s differenciált tárgyalást biztosít. Annak ellenére ugyanis, hogy a neveléstanba sorolják be most is, ez a beillesztés nem jelenti a korábbi évekhez hasonló beolvasztását a neveléstanba, hanem attól elkülöníti a neveléstörténet anyagát, pontosan megjelölve az egyes témákat. Megszünteti az 1894-es tantervben követett elgondolást is, hogy ti.: a neveléstörténet bevezetőként szerepeljen a nevelés- és oktatástan tanítása előtt.

A nevelés- és oktatástörténet anyaga tulajdonképpen három részből áll: a) a nevelés elméletének történetéből; b) a magyar népoktatásügy szervezetéből és c) a népoktatásügy szervezete egyes nagyobb műveltségű államokban.

A nevelés elméletének története felöleli az egyetemes és magyar neveléstörténet fontosabb korszakait és kiemelkedő egyéniségeit.

Az 1896-ban kiadott tanterv ismét az I. évfolyamtól kezdi meg a tanítási gyakorlatokba való bevezetést.

Az 1896-ban kiadott tanterv az anyagot nagyon részletesen közli s így betekintést ad a tanítási anyag részletproblémáiba is.

Az eredményesebb munkát nemcsak a tanterv pontos megfogalmazása tette lehetővé, hanem az is, hogy egyre több kézikönyv áll a hallgatók rendelkezésére. Az 1896/97. tanévben használt könyvek például a következők voltak: 1. Dittes: Logika (ford.: Gyertyánffy István); 2. Lindner: Psychológia (ford.: Klamarik János); 3. Kiss Áron — Öreg János: Nevelés és oktatástan; 4. Kiss Áron: Nevelés és Oktatástörténet.

1900-ban a polgári iskolai tanárképző intézet számára új tantervet ad ki a minisztérium. Ez ismét lényeges változást hoz mind a tantárgyak osztályok szerinti elrendezésében, mind óraszámában, mind pedig az egyes pedagógiai tárgyak tartalmában. Az új tanterv a bölcséleti előtannak csak egyik tárgyát: a lélektan hagyja meg az I. évfolyamon, míg a logikát (a bölcséleti előtan másik tárgyát) a II. évfolyamba helyezi. A lélektan heti 3, a logikát heti 2 órában kívánja taníttatni.

Mind a lélektan, mind a logika anyaga nagyon sok új részletet ölel fel a korábbi tanterv anyagához képest. A lélektan anyagának tartalma:

„I. 1. A lélektan fogalma. Feladata, forrása. Módszere.

2. A lelki élet fogalma. A testi és lelki jelenségek kapcsolata. Az idegrendszer funkciója. Az idegrendszer alakelemei. Az associatio- és projectio-rendszer. Az idegalkat. Individualitás. Az alvás, álmodás hypnotismus. Lelki betegségek.

II. A lelki jelenségek főbb csoportjai.

1. Az érzetek fogalma, határozmányai, okai. Az érzetingerék.

Az érzetek intenzitása, kvalitása.

Az érzethangulat formái: az érzéki ösztön, vágy, hajlam, ragaszkodás, megszokás. Az érzethangulat functioi: mozgásfolyamatok. Reflexmozgások és formái.

2. A képzetek. A képzetokról általában. A képzetek keletkezése, határozmányai. A képzetek minősége: Objectiv és subjectiv képzetek. Az érzékképzetek. Az általános érzék képzetei. Tér- és időképzet. A látás képzetei. A hallás képzetei. A szaglás és ízlés képzetei. Complex képzetek. Általános képzetek vagy közképek. Subjectiv képzetek: Emlékek, költői képek, phantasia-képek. Hallucinatio. Illusiok. Álomképek.

3. A képzetek intensitása. A tudat fogalma, fejlődése, feltételei. Physiologiai és psychologiai tényezők. A tudat egysége.

A tudat tartalma és térfogata. Figyelem.

Perceptio és apperceptio.

A képzetek váltakozása, e váltakozás feltételei, külső és belső okai. A külső érzéki benyomások appericipálása. Physiologiai idő. A képzetek összekapcsolása és elemeikre való újra szétbontása. A reproductio és associatio. A reproductio elmélete. Az emlékezet időmérő functioja. Az associatio elmélete. Psychologiai associatio és formái. A logikai associatio és formái.

A fogalomalkotás és ítézés.

4. A képzethangulat fogalma, természetének általános vonásai. Keletkezésének feltételei. A képzethangulat formái: a) Az érzelem, értelmezése, formái: Az aesthetica érzelem. Az értelmi, erkölcsi, vallási, társadalmi érzelmek.

b) Az indulat fogalma, keletkezésének értelmezése. Lekötő és feloldó indulatok. Hatásuk a szervezetre.

c) A vágy; fogalma; mozzanatai.

d) A hajlam, szenvedély.

5. A képzethangulat functioi. Az önkéntelen és önkéntes mozgástünemények. Kifejező mozgások. Az önkéntes mozgások. Jellemző tulajdonságaik. Psychologiai és mechanikai okság. Az akarat. Értelmezése. Functioja. Indeterminismus. Physikai determinismus. Szabad-akarat. Etyikai akarat. Character. Felelősség és beszámítás. Értelmük és alkalmazásuk.

6. Reflexiók. A psychogenesis tényei a lelki élet fejlődésére vonatkozólag. A gyermek érzéki és lelki életének periodusai. Jellemző vonásaik. Szervi érzetek összehalmozása mint a lelki élet kezdete. Az összes érzékek functioba lépése. Az öntudat kibontakozása. Beszéd. Az értelmi functiok kezdete. Abnormitások a lelki életben. Okaik. A subcorticalis gócpontok zavartalan functioja. A fehér állomány megbetegetésének következményei. A néplélek fejlődési stádiumai. A néplélektan feladata.

A társadalmi élet fejlődésének phasisai.”

A logikai anyag a következő:

„Bevezetés. A logika fogalma. Feladata. Formális és dialectikai logika. Fontossága, haszna. Felosztása.

A logikai képzetkapcsolat fogalma. A fogalom. Psychologiai motivumok, hogy a képzet fogalomértéket nyerjen. Az activ apperceptio. A repraesentativ képzet. Elemei. A nyelvfejlődés adatai. A fogalomfejlődés stádiumai. Az abstract fogalom kifejlődése.

A succesiv gondolatösszekötetések. A dualitas törvénye. Az egyszerű és összetett gondolat. Az egyszerű ítélet. A gondolatláncolat. Az associativ és apperceptiv láncolatok.

A gondolkodás általános formái.

A fogalmak. Értelmezésük. Feltételeik. Különböző nemeik. Abstract és concret fogalmak. Logikai kategoriák. Viszonyuk a grammatikai kategoriákhoz. A fogalomviszonyok öt csoportja: Subordinatio. Coordinatio: disjunct, correlat, conträr, contingent, interferierend. Függő viszony. Állító és tagadó viszony. Disparát fogalmak.

Az ítéletek. Kifejlődésük. Fogalmuk. Az ítéletek, analitikus műveletek. Az analitikai és szintetikai ítéletek. Az ítélet alkotórészei. Főkategoriák. A copula. Ítéletalakok. Alanyformák. Állítmány-formák. Alany és állítmány közti viszony formái. Az ítélet transformatioja.

A következtetések. Fogalmuk. Alkotórészeik. A következtetés primitív alakja; az észrevételi következtetés. A sillogismus. A következtetési formák osztályozása. Egyszerű következtetési formák: egyjelentésű, subsumtiv, feltételes következtetések. Jellegük. A fogalom vonatkozásait kifejező következtetések. Fogalomképző és szabályalkotó következtetések. Összetett következtetés-formák. Teljes összetett következtetés. Lánckövetkeztetés. A gondolatok láncolata. Logikai jelentőségük.

Az inductio. Az inductio lényege. Hibás inductio. Az inductio alapja. A természet megkérdezése. Természettörvények. A természeti jelenségek közötti viszony. Az okság törvénye. Az inductio bizossága.

A rendszeres gondolkodás formái. A meghatározás. Fogalma. Kellékei. A meghatározás analitikai művelet. A leíró és tudományos definitio. Név- és dologmeghatározás. E megkülönböztetés helytelensége. Az osztályozás. Fogalma. Functioja. Tudományos osztályozás. Két neme: a természetes és mesterséges osztályozás. Az osztályozás értékének mértéke. A természetes csoportoknak egy természetes sorozatba való elrendezése. Elvei. Gyakorlati kivitele. Typus felállítás.

A bebizonyítás. Fogalma. Célja. Functioja. A priori igazságok elmélete. Mill ellenérvei. A bizonyítás különböző nemei. Kísérleti és elméleti bizonyítás. Hypothesis. A hypothesis-alkotás feltételei. Deductiv és inductiv bizonyítás. Az analógiára és valószínűsésre alapított bizonyítás. Elméletük. Feltételeik. A nem valódi bizonyítások. Formáik.

A tudományok felosztása és a főbb módszerek. Általános tájékoztatás. Deductiv és inductiv tudományok. A megkülönböztetés alapja. Az okok összetétele és hatása.

Az inductiv kutatási módszer. Elméleti és valóságos analysis. Megfigyelés és kísérlet. Miben különböznek? Jelentőségük és alkalmazhatóságuk. Az inductio. Herschel, Whewell és Mill Stuart elméletei. A megegyezés, különbözés és a kettő egyesített módszere. A maradékok és a párhuzamos változások módszere, jelentőségük és alkalmazhatóságuk. Az okok többsége és az okozatok összeszővődése mint nehezítő körülmények.

A deductiv módszer. Elmélete. Különbözik a közönséges értelemben vett deductiótól. A deductio három művelete. E műveletek mivolta és nehézségei. Alkalmazhatóságuk feltételei. A deductio számítási művelet. Az igazolás fontossága. A természeti jelenségek magyarázata. Módjai. A tudományok további osztályozása és egyéb módszerek."

A nevelés és tanítástan, a nevelés és oktatástörténet, a magyar és külföldi népoktatásügyi szervezet tantervi anyagában nem történik változás s az szóról szóra megegyezik a korábbi tanterv tartalmával. Eltérés van azonban ezeknek a tantárgyaknak az egyes osztályok közt történő elosztásában és óraszámában. A nevelés és tanítástan megmarad a II. évfolyamon, pontosan megszabják azonban az erre fordítandó óraszámot: heti 2 órát. A nevelés és oktatástörténet mindhárom részét azonban a III. évfolyamba helyezik, s szintén 2 órát engedélyeznek tanításukra.

Az új tanterv változatlanul hagyja meg a tanítási gyakorlatok elosztását és szervezetét.

1901-ben ismét új tantervet ad ki a minisztérium. A kiadás szükségességét azzal indokolja a miniszter 498/1901. sz. leírataiban, hogy az eddig érvényben levő tanterven nagyon sok változtatást tettek az elmúlt időben. A tanterv újbóli kinyomása előtt éppen ezért szükséges volt annak anyagát felülvizsgálni s az időközben tett változtatásokat a tanterv anyagába szervesen beilleszteni.

Ezek a változtatások nem tették szükségessé a polgári iskolai tanárképző intézet szervezetének átalakítását, azonban hozzájárultak ahhoz, hogy emelkedjék a tudományos színvonal s ugyanakkor csökkenjen a hallgatók túlterhelése is. Az 1901-es tanterv a pedagógiai tárgyakat illetően a következő változásokat hozza.

A bölceleti előtan c. tárgynak (lélektan, logika) tartalmában változás nincs, csupán egy-két helyen megfogalmazásban tér el a korábbi tantervtől. Változás azonban az, hogy a logikát ismét az I. évfolyamba viszi vissza. Mindkét tárgyat heti 2–2 órában tanítják.

Alapvető azonban a változás a nevelés- és tanítástan anyagánál. A korábbi csoportosítás is megváltozik. A nevelés- és oktatástan az új tanterv szerint három részből áll:

- a) elméleti neveléstan II. évf., heti 2 óra,
- b) tanítástan II. évf., heti 2 óra,
- c) a nevelés elméletének és intézményeinek története. III. évf. heti 3 óra.

Ami ebben a csoportosításban az első pillanatra legszembetűnőbb az az, hogy a tanítástan végül is elkülönült a neveléstantól, megszűnt csupán az értelmi nevelés tartalmának lenni s így problémaköre kiszélesedett s maga a tárgy is önállósult.

Nagyon lényeges változás történt az egyes pedagógiai tárgyak tartalmában is. Ezt a változást úgy jellemezhetjük, hogy a korábbi tantervek anyaga az 1901-es tantervben korszerűsödött. Ez a korszerűsödés a lélektant és logikát illetően az 1900-as tantervben, a neveléstant, tanítástant, valamint a neveléstörténetet illetően pedig az 1901-es tantervben valósult meg.

Az elméleti neveléstan anyagát így határozza meg az 1901-es tanterv:

„A nevelés fogalma. A neveléstan meghatározása; forrása; segédtudományai. A nevelés határai. Nevelési irányeszmék a különböző korszakokban. Az öröklés ténye és hatása a nevelésre. A nevelés felosztása. A testi nevelés célja; alkalmazása a különböző korszakokban. A test növése és fejlődése. A táplálkozás. Az ápolás. A mozgás, játék, torna, atletika. A pihenés, alvás. A praeventív nevelés; szoktatás. Előrelátó gondoskodás. Gépies nevelés. Az értelmi nevelés. Az érzékek fejlesztésének és gyakorlásának fontossága az értelem fejlődésében. A tapintás, látás, hallás kifejlesztésének módja. Az értelem nevelésének általános főbb törvényei. A figyelem. A passív és aktív figyelem. Az aktív figyelem felébresztése és fejlesztése; felébresztésének és ébrentartásának módjai. Az emlékezet. A phantasia fejlesztése. Az értelem fejlesztése. Az érzelmek nevelése általában. Az esztétikai, vallási, erkölcsi érzelem nevelése. Az akarat nevelése. Az utánzás, megszokás. A cselekvések motívumai. Büntetések, jutalmak. A fegyelmezés. Az iskola szerepe az erkölcsi nevelésben. A szellem fejlesztése.”

Az önállósult tanítástan anyaga az 1901-es tantervben a következő:

„A tanítás. A mindenoldalú és egységes értelmi képzés. A polgári iskolai és felsőbb leányiskolai tantárgyak és képzőhatásuk. A tanítás technikájának főmozzanatai; a lélektani és logikai szempontok; a tanítás módjai. A tanterv feladata. A középsőfokú iskolák tanterve: gymnasium, reáliskola, felsőbb leányiskola, polgári iskola. Az egyes tantárgyak tanításának szempontjai. Az iskola. Az iskolák különböző fajtái hazánkban és a külföldön. Az iskola szervezete. Az iskolaépület és iskolafelszerelés. Iskolai egészségügy. A tanító egyénisége, kiképzése, jogai és kötelességei. A tanítótestület és a testületi értekezletek.”

Az 1901-es tanterv egészen felfrissíti a neveléstörténet anyagát is.

A tanítási gyakorlat terén ismét megszűnik az I. évfolyamon kezdődő gyakorlati kiképzés és ezt a II., illetve III. évfolyamon valósítják meg.

Az említett új vonásokon kívül meg kell még említeni az 1901-es tantervnek két olyan sajátosságát, amelyek a pedagógiai tárgyak szempontjából is fontosak. Az egyik az, hogy megszünteti a férfi- és a nőképzők tanterve között eddig meglevő különbséget. A másik új vonás az 1901-es tantervben az, hogy a pedagógia történetének keretén belül biztosítja a filozófia történetének elég alapos feldolgozását, s így segíti egyrészt a neveléstörténet filozófiai alapokra való helyezését, másrészt hozzájárul a hallgatók filozófiai műveltségének emeléséhez.

Az 1901-ben kiadott tantervet a minisztérium az 1901/02-es tanévtől lépteti életbe.

Az 1890-től gyorsan egymást követő tantervi változások után az 1901-es tanterv több évig marad érvényben. A neveléstudományi tárgyak anyagában, óraszámában, elrendezésében sem történik változás.

1910-ben újra szöbakerül a pedagógiai tárgyak tantervi anyagának megreformálása. Erre azért kerül sor, mert a tanárképző intézet tanári kara ismét elkészíti felterjesztését az eddigi két szakcsoport helyett három szakcsoport létrehozásának érdekében. Az alkalmat erre a minisztérium 1908-ban, illetve 1909-ben kiadott leirata szolgáltatja. A minisztérium ugyanis arról értesíti az intézet tanárait, hogy az általuk készített új szervezeti és rendtartási szabályzatot — melyben többek között kéri a főiskolai elnevezés megadását — addig nem hagyja jóvá, míg a főiskolai jellegnek megfelelő tantervet, az eddig tett változtatásokkal együtt s a három szakcsoportra való bontással át nem dolgozzák s jóváhagyás céljából fel nem terjesztik.

A tanári kar a szervezeti és rendtartási szabályzat tervezetét még 1908. decemberében felterjeszti. A tantervi munkálatok 1910-re készültek el s ennek tervezetét 1910 márciusában küldik fel a minisztériumba.

A pedagógiai tárgyak óraterve a tervezet szerint így alakult:

I. évfolyam: lélektan és logika	3½ óra
„ : tanítási gyakorlat	1 „
II. évfolyam: etika és szociológia	2 „
„ : neveléstan	2 „
„ : szeminárium	1 „
„ : tanítási gyakorlat	2 „
III. évfolyam: neveléstörténet	3 „
III. évfolyam: szeminárium	1 „
„ : tanítási gyakorlat	4 „
Összesen:	19½ óra

Szembevetendő a pedagógiai órák számának növekedése: a korábbi 15-tel szemben 19½ lett a három évfolyamon összesen. A tervezet készítői hangsúlyozzák azt, hogy munkájuk során az az elv vezérelte őket, hogy a hallgatók szaktudásának fokozása mellett pedagógiai tudásukat is mélyítsék.

1910-ben a felterjesztett tantervmódosítás mellett néhány, témánkhoz szorosan kapcsolódó változásról, eseményről is meg kell emlékezni.

Első helyen kell megemlíteni Imre Sándor tanulmányát: „A polgáriskolai tanárjelöltek pedagógiai tanulmányai” címen. (Megjelent: Polgáriskolai Közöny, 1910. 177, 209.) Imre Sándor ebben a tanulmányában ismerteti és elemzi az újonnan átdolgozott tanterv pedagógiai anyagát. Tanulmánya abból a szempontból is jelentős, hogy a felterjesztett javaslat jóváhagyása előtt betekintést

tesz lehetővé a legújabban kidolgozott tantervbe, tekintve azt, hogy az új tantervi törekvések — a tanterv kinyomtatása előtt — nem válhattak széleskörűen ismertté. Imre Sándor tanulmányának jelentősége azonban főleg abban van, hogy a tanárképző intézet történetében először veszi vizsgálat alá az egyes pedagógiai tárgyak tanításának célját, feladatát, egymáshoz való kapcsolódását, rendszerének elvi alapjait s tanításának néhány problémáját.

1911 novemberében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elrendeli, hogy a tanári kar az 1901-ben kiadott és érvényben levő tantervet, amely az eltelt 10 év alatt alig módosult, vizsgálja felül s a szükséges pótlások elvégzésével terjessze fel a minisztériumba. A miniszteri rendelet a következő szempontokra hívja fel a tanári kar figyelmét a tanterv revíziójánál: *a)* mivel a legtöbb tárgynál hiányzik az illető tárgy tanításának célja, a tanári kar minden tantárgynál állapítsa meg a tanítási célt, *b)* biztosítson nagyobb teret az etikának s vegye fel a szociológiát is s emellett a szociológiai szempont az egész tanterv anyagát hassa át, *c)* vezesse be a tanári kar a szemináriumokat és ezeket megfelelően hasznosítsa.

A minisztérium a tanterv revízióját annak érdekében rendeli el, hogy a tantervet a kor követelményeinek, az egyes tudományágakban történt fejlődésnek megfelelően alakítsák át, valósítsák meg jobban a különböző tantárgyak egységét és fokozzák a tanterv gyakorlatiasabb jellegét.

A két intézet (a tanár- és tanárnőképző) tanári kara közös ülésén vitatja meg a miniszteri rendelet elgondolásait figyelembevevő javaslatát s készíti el újra revideált tantervét, melyet 1911 decemberben terjeszt fel a minisztériumba.

A véglegesen kialakult tantervjavaslatot szükségesnek látom teljes szövegében közölni. Meg kell jegyezni, hogy ennek a tantervjavaslatnak csak egyetlen példányát sikerült megtalálnom s ezt is úgy, hogy az egyes lapok tiszta oldalát a későbbi években hivatalos iratok megfogalmazására használták fel s így a tanterv szétszóródott lapjait a legkülönbözőbb évek levéltári anyagából kellett összegyűjteni. Úgy gondolom, a további elemzés, értékelés érdekében hasznos lesz ezt a tantervi javaslatot közzétenni, nemcsak azért, mert így biztosíthatjuk tartósabb megőrzését, hanem azért is, hogy lássuk a lényeges különbséget az érvényben levő 1901-es tanterv anyaga, a javasolt tanterv, valamint az 1920-ban életbeléptetett tantervi anyag között.

„I. évfolyam. 1 félév. Bevezetés a tanulmányokba. 1. A polgári iskola feladata: az elemi és polgári iskolai nevelés eltérő vonásai, elemi és polgári iskolai tanító sajátos feladata. 2. A pedagógiai tanulmányok rendeltetése a polgári iskolai tanító (tanítónő) képző intézetben s kapcsolata a hallgatók eddigi pedagógiai tanulmányaival.

1. Lélektan. Heti 4 óra. Cél: *a)* a lelki életéről az elemi tanítóképzőben szerzett ismeretek egységessé válása: e közben *b)* a nevelés és oktatás lélektani feltételeinek, az individuális (egyénies) eljárás módjának megismerése.

I. A lélektan tudományának feladata, fejlődése, forrásai, módszerei. A lélektan viszonya *a)* a többi tudományokhoz, *b)* a nevelés elméletéhez, *c)* az iskolai munkához (lélektani kutatás, gyermektanulmányozás és az iskolai nevelés). II. A lélektan rendszeres tárgyalása.

2. félév. 2. Logika. Heti 3 óra. Cél: *a)* az emberi gondolkodás törvényeinek megismerése, az értelmi nevelés tudatossága érdekében; *b)* a tudományos gondolkodás és tudományos munka természetének megismerése. I. Lélektan és logika. A logika tárgya, feladata. Lélektani és logikai törvények sajátosságai. Logikai irányok. A logika jelentősége: *a)* tudományos, *b)* gyakorlati, *c)* iskolai nevelési szempontból. II. A logika rendszeres tárgyalása. .

II. évfolyam. 1—2. félév. 3. Tthika és sociológia. Heti 2 óra. Cél: a) a társadalom élete folyásának és erkölcsi törvényeinek megismerése; b) a nevelés elmélet sociológiai és etnikai alapjainak, az iskolai munka szociális feltételeinek és etnikai célzatának kifejtése.

A) Sociológiai alapvetés. I. A sociológia fogalma, feladata, módszere. Viszonya más tudományokhoz; főként a nevelés elméletéhez. Sociológiai ismeretek és az iskolai nevelés. II. A társadalom kialakulása: A társadalom fejlődésének tényezői. Társadalmi alakulatok: család, faj, rend, állam. Az állam és a nemzet. A nyelv és vallás szociális jelentősége. A társadalmi rend fogalma. Társadalmi törvények. III. Egyén és közösség. Az individualizmus és kollektívizmus. Az egyén fejlődése és a környezet hatása. A társadalmi osztályok sajátosságainak hatása az egyénre. A jog, a törvény s az állam. Az állam joga és kötelessége az egyénre nézve. Egyéni munka és szociális fejlődés. IV. Paedagógiai következmények.

B) Ethika. I. Az erkölcs, erkölcsiség fogalma. Az ethika fogalma, feladata, módszere. Viszonya a többi tudományokhoz. Az ethika jelentősége: a) a közéletben, b) a nevelés elméletében, c) az iskolai nevelésben. II. Áttekintés az erkölcsi eszme fejlődésén az emberi gondolkodás történetében. Erkölcsi felfogás és közviszonyok. Különböző életfelfogások és etnikai kérdések a jelenkorban. Az iskola viszonya ezekhez. III. A jó és rossz; erény és bűn. Egoizmus és altruizmus, az egyén és a közösség erkölcsi szempontjai. A kötelesség és a lelkiismeret. Az erkölcsi törvény. Az erkölcsi jellem. A vallás és az erkölcs viszonya. Az erkölcsi szabadság, erkölcsi bátorság. IV. Az egyéni élet erkölcsi eszméi. A közélet erkölcsi feltételei. V. Paedagógiai következmények. A nevelés erkölcsi célja.

II. évfolyam. 1—2. félév. 4. Neveléstan és tanítástan. Heti 2 óra. Cél: tudatosság és tervszerűség az iskolai munkában. I. Általános rész. A neveléstan mivolta, feladata; alaptudományok és segédtudományok. Neveléstan és iskolai munka kölcsönös hatása. A nevelés fogalma. A nevelés jelentősége az egyénre s a közösségre nézve. A nevelés célja, lehetősége, feltételei, tényezői. II. A köznevelés szervezete. Az iskola mivolta, kialakulása. A tanító hivatása, tanulmányai. Külső szervezet: Az iskola szervezet a fenntartók szerint: állami, községi, magán iskolák. b) Az egyes iskola fokok és fajok önálló rendeltetése, az egész szervezet egységes feladata. c) A polgári iskola helye a szervezetben; célja, sajátosságai. d) Más országok polgári iskolái. Belső szervezet: a) a felügyelet, b) az igazgatás: igazgató, tanítótestület, egyes tanítók hatásköre; az iskola és a szülői ház viszonya; c) az iskolai munka szervezete: évi munkaidő, országos tanterv, helyi tanterv, órarend; d) osztályfőnökség és szaktanítás; e) osztályozás és vizsgálatok. III. Az iskolai munka: A tanító személyisége (testi, értelmi, erkölcsi kifejelettsége) és középponti szerepe a nevelésben. Munkája részei: (a test gondozása, az értelem táplálása, a jellem fejlesztése). a) A testi nevelés kérdései: a) Az iskola egészségügye (épület, tanterem, padok, világítás, fűtés, az óráközi szünetek felhasználása; hibás és beteg gyermekekkel való bánás; egészségügyi felügyelet és alkalmi oktatások; a nemi kérdés. b) A testgyakorlás. b) Az értelem nevelése: a) A szellemi élet egészségtana, az oktatás pszichológiai feltételei. b) Az oktatásban általános kérdései (a cél: a nevelés és oktatás egysége; a tanterv elmélete és alkalmazása; a tanítás módszere általában.) Polgári iskolai oktatásban (a Paedagogiumban a polgári fiú- és leányiskolák, az Erzsébet-nőiskolában a polgári leány- és felsőbb leányiskolák érvényes tanterve alapján. (Az egyes tárgyak tanításának célja, módja, segédeszközei. Szemléltetés, kísérletezés, önmunkásság. Tanító és tankönyv. Ifjúsági könyvtár az oktatás szolgálatában. Erkölcsi nevelés, jellemnevelés. Az iskolai nevelés hatásának útjai, korlátai; Az erkölcsi nevelés pszichológiai feltételei. Érzelmek nemesítése, akarat nevelése. Fegyelem és rendtartás. A tanító és tanulók kölcsönös hatása. A tanító példája; érintkezése a tanulókkal; a törvények és a tanuló egyéniségének szabadsága; büntetés és jutalom; engedelmesség és önértzet nevelés; kötelesség, igazságérzet, kölcsönös jóindulat. IV. A tanító az iskolán kívül. Egyesületi (tanügyi), társadalmi foglalkozásának paedagógiai irányelvei. Önművelés; családi élet; a szünidők felhasználása.

III. évfolyam. 1. és 2. félév. Bölcsészeti és neveléstörténet. Heti 3 óra. Cél: A nevelési rendszerének, mai problémáinak történeti alapon, az emberi művelődés és a filozófiai gondolkodás körében való megértése. Tudatosság és tájékozottság az iskola feladataiban. I. A bölcsészettörténet és neveléstörténet fogalma; a filozófia a paedagogia fejlődésének kapcsolata. Az emberi gondolkodás és a nevelési intézmények kölcsönös hatása. II. A filozófia kezdetei. A nevelés őskora. A keleti népek gondolkodása és nevelése. A görög filozófia főeszméi; a paedagogiai gondolkodás fejlődése; az elmélet és közélet hatása a nevelési intézményeire. Plato és Aristoteles; ezek jelentősége a későbbi fejlődés szempontjából. A római élet hatása a gondolkodásra és nevelésre; Quintilianus; Róma befolyása az európai művelődésre. A keresztény világfelfogás filozófiai és paedagogiai jelentősége. A középkori gondolkodás és nevelés; az élet érvényesülése a nevelésben (egyházi cél, rendi cél, a polgárság városi iskolái, egyetemek). A renaissance és a reformáció hatása a filozófia és paedagogia fejlődésére. A magyar nevelés története kezdettől a XVII. sz. közepéig. III. A filozófia újkorának úttörői, a természettudományok, Bacon, s a paedagogiai gondolkodás új irányai, Montaigne, Ratke, Comenius, Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz. Az angol felvilágosodás. Locke. A francia felvilágosodás. Rousseau. A német felvilágosodás. Pestalozzi. A magyar nevelés története Apácai Cserei Jánostól 1790-ig. IV. Kant. A filozófia fejlődése Kanttól a XIX. sz. közepéig. A paedagogia fejlődése, filozófiai és politikai irányeszméi. Herbart. A magyar filozófia fejlődése a XIX. század közepéig. A magyar pedagógiai gondolkodás és a köznevelés kialakulása 1790-től a jelenkorig.

A pedagógiai tanulmányok befejezéséül: A filozófia és paedagogia legújabb irányai és problémái. A magyar polgári iskola története; polgári iskolai reformtörekvések.

Szemináriumi foglalkozás: a II. évfolyamon heti 1 órán a neveléstani és tanítástani előadásokkal kapcsolatban; a III. évfolyamon heti 1 órán a bölcsészeti és nevelés történeti előadásokkal kapcsolatban.

Tanítási gyakorlat (helyesebb cím volna: Gyakorlati előkészítés) az I. évfolyamon heti 1 órán látogatás a gyakorló iskolai tanítók rendes óráin; a II. évfolyamon heti 2 órán látogatás a gyakorló iskolai tanítók rendes óráin, próbatanítás, közös bírálat; a III. évfolyamon heti 4 órán látogatás a gyakorló iskolai tanítók rendes óráin s egymás tanításán, önálló tanítás, részvétel a kölcsönös bírálatokban. A gyakorlati képzés menetét külön rendelkezés szabályozza."

1912–13-ban kerül felszínre a főiskolai hallgatók túlterhelésének problémája. A tanári kar keresi a megoldás lehetőségeit úgy is, hogy esetleg csökkenti az egyes tárgyak óraszámát. Imre Sándor hozzászólásában kifejti azt, hogy a pedagógiai tárgyaknál az elfoglaltság csökkentése lehetetlen, hiszen a jelenlegi óraszámok azt a mennyiséget sem érik el, amely a hallgatók pedagógiai képzéséhez elegendő lenne. Szükségesnek látja azonban a rendelkezésre álló idő helyesebb felhasználását.

1913-ban vetődik fel a tanárképzés revíziójának gondolata, amelyik azután nagyon sokáig vitatott kérdés maradt. Az alapvető problémá az volt: hol történjen a polgári iskolai tanárképzés: a) az egyetemen, b) a főiskolán, c) az egyetemen és főiskolán is? A vita végül is — de nem megnyugtatóan — 1928-ban dőlt el úgy, hogy a polgári iskolai tanárképzést a főiskola az egyetemmel való kooperációban végzi. A polgári iskolai tanárképzés reformjával kapcsolatban két javaslat is felmerül: egyrészt az eddigi két szakcsoportról a három szakcsoportra való áttérés, másrészt a tanítási időnek három évről négy évre való emelése. 1914-ben a tanári kar ismét kéri a három szakcsoportra való áttérést. Meglátásuk szerint ennek megvalósítása már az 1914/15. tanévben sem jelentene problémát, hiszen már 1910-ben kidolgozták az ilyen jel-

legű változtatást is figyelembevevő tantervet — amelyet azonban a minisztérium még most sem hagyott jóvá. Imre Sándor 1914-ben ismét a pedagógiai óraszám felemelésére tesz javaslatot. Ezeket a javaslatokat a minisztérium azzal utasítja el, hogy megoldásuk jelenleg nem aktuális, mivel a polgári iskolák küszöbönálló reformja módosítani fogja a tanárképzést is. Csupán két — már korábban bevezetett — elgondoláshoz járul hozzá: *a)* a hospitálások engedélyezéséhez már az I. évfolyamon, valamint *b)* az olyan szellemű oktatást, amely hozzájárul a hallgatók pedagógiai gondolkodásának alakításához. A hospitálás bevezetése azonban több ok miatt csak 1915-ben kerül megvalósításra.

Az 1917-ben megjelenő polgári iskolai új tanterv ismét alkalmat ad a tanári karnak arra, hogy kérje a még 1910-ben kidolgozott tanterv, valamint a szervezeti szabályzat életbeléptetését. A minisztérium azonban most sem intézkedik.

1918-ban bővül a pedagógiai tárgyak témaköre: a minisztérium rendelete alapján biztosítani kellett az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem oktatását. Változást jelent az is, hogy a III. évfolyamon a pedagógiai tárgyak sorában önállóan (heti 1 órában) helyett kapott az új polgári iskolai tanterv ismeretése.

1918 novemberében a tanári kar régi törekvése vált valóra: intézetüket Tanárképző Főiskolává szervezték át. (1918. nov. 11.)

1920. április 25-én a főiskola újból kéri a három szakcsoportban történő oktatás elrendelését és egyben betervezi a tervezett óratervet is. A minisztérium 1920. augusztus 31-én végül is eleget tesz a régóta sürgetett reform megvalósításának. Elrendeli, hogy az 1920/21. tanévtől kísérletképpen a tanárképzés az eddigi két szakcsoport helyett három szakcsoportban történjen. Az átszervezésre elsősorban azért volt szükség, hogy a főiskolai tanárképzés jobban eleget tudjon tenni a megváltozott polgári iskolai tanterv követelményeinek. A pedagógiai tárgyak rendszere megegyezik azzal az előzetes tervvel, melyet a főiskola tanári kara már évekkal ezelőtt kidolgozott s melynek gyakorlati megvalósítására csak most kerül sor.

Az óraterv ennek megfelelően így alakult:

1. lélektan I. évf. 1. félév, 4 ó.
2. logika I. „ 2. „ 4 ó.
3. etika II. „ 1. és 2. félév, 2 ó.
4. nevelés és oktatástan II. évf. 1. és 2. félév, 3 ó.
5. bölcsélet és neveléstörténet III. évf. 1. és 2. félév, 3 ó.
6. tanítási gyakorlat II. évf. 2 ó., III. évf. 4 ó.

Ez a tanterv 1924-ig volt érvényben. 1924-től kezdve azonban több javaslat merült fel részben a tanterv, részben a szervezeti keretek megváltoztatására. A legfontosabb javaslatok a következők voltak:

1. 1924. jún. 27-én kéri a filozófiai és pedagógiai tanszék különválasztását. Ezt a kérdést a minisztérium azzal utasítja el, hogy nincs költség az új állás fedezésére. Az 1924. szeptember 2-án megtartott tanári ülés jegyzőkönyvében mégis azt olvashatjuk, hogy a pedagógiai-filozófiai tanszéket különválasztották.

2. 1924-ben a minisztérium elfogadta a főiskola újabb tantervmódosító javaslatait. Ezek a javaslatok nem érintették a pedagógiai tárgyak tantervi anyagát.

3. 1928-ban fontos változások történtek a főiskola életében. A minisztérium a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolát (Pedagógiumot) és a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolát (Erzsébet-nőiskolát) egyesítette, Szegedre helyezte, a képzési időt négy évre emelte s az egyesített Tanárképző Főiskolán folyó tanárképzést kapcsolatba hozta az egyetemmel. A tanítás idejének négy évre való felemelése ismét szükségessé tette a tanterv átalakítását. 1929-ben az igazgatótanács a végleges tanterv kidolgozására szólította fel a tanári kart, mivel eddig ideiglenes tanterv szerint tanítottak. Az igazgatótanács a tanári kar által kidolgozott tantervjavaslaton a következő változásokat tette:

1. Bevezetés a filozófiába, pszichológia, logika I. évf. 4 óra helyett 3 órát hagynak jóvá, mivel ezt a tárgyat a hallgatók már a középiskolában, tanítóképzőben tanulták, s azok pedig, akik más iskolából jöttek, felvételi vizsgát tettek ezekből a tárgyakból.

2. Etika II. évf. 2 félév, heti 2 óra. Az igazgatótanács ezt a tárgyat a IV. évfolyamba helyezi, egész éven át heti 1 órában.

3. Pedagógia II. évf. 3 óra. Változatlanul hagyják.

4. Filozófia története III. évf. 3 óra helyett 2 órát engedélyeznek.

5. A pedagógia története IV. évf. 3 óra helyett szintén csak 2 órában tanítandó.

Nemcsak az egyes tárgyak elhelyezésében, hanem tartalmában is lényeges változás volt a javasolt tanterv és a véglegesen jóváhagyott tanterv között, különösen lélektanból és logikából. A különbségek szembeállításaként közlöm mind a két tanterv lélektani és logikai anyagát.

A javasolt tanterv „Bevezetés a filozófiából, pszichológiából és logikából”:

„Bevezetés a filozófiába: A filozófia ágazatainak, irányainak és módszereinek tárgyalása.

Lélektan. A lélektan meghatározása, elosztása, feladata. A lélektan forrása és módszerei. A mai lélektan kifejlődése és fő irányai. A pedagógiai lélektan tárgya és irányai. A tudat. Az én-tudat és a tudatalatti. A lélek fogalma. Kant 3-féle én-je. A figyelem. Az érzet mibenléte. Az érzet erőssége. A Weber—Fechner-féle törvény. A szemlélet. A tér-, idő-, mozgás- és alakszemlélet. Csalódások. A képzet. Az emlékezet és tanulás. Az appercepció. A képzelet. Az intelligencia. A gondolkodás, fogalomalkotás. Az ítélet és következtetés lélektani elemzése. Az érzelem fogalma, elméleti, dimenziói. Az érzelmi világ törvényei. Az erkölcsi érzelmek fejlődése. A vallás és lélektana. A logikai és esztétikai érzelmek. A törekvés és akarás fogalma, funkciói, törvényei. A szabadság. A differenciális lélektan feladatai. A karakterológia alapvonalai: jellem és személyiség. A genetikus lélektan. A nő lélektana. A lelki fogyatékoságok felismerése és megelőzése.

Logika. A logika meghatározása, felosztása, módszerei, viszonya a pedagógiához, szerepe a tudományos életben. Az igazság logikai és lélektani fogalma. A gondolkodás fogalma, alpműveletei, fő törvényei. A logikai alapelvek. A fogalom alkotása és szerkezete. A meghatározás. Az osztályozás. A tétel és ítélet. Az ítélet felosztása. A következtetés. A következtetés felosztása. A bizonyítás és cáfolás. Paralogizmák és szofizmák. Valószínű következtetés. Analízis és szintézis, indukció és dedukció. A tudomány fogalma és felosztása. A tudományos módszertan alapfogalmai. A tudományos didaktika fő vonalai. Az ismeretkritika fő problémái. Az érzelmek logikája.”

Az elfogadott tanterv „Bevezetés a filozófiából, pszichológiából és logikából”:

„I. évfolyam.

Bevezetés a filozófiába, lélektan és logika (egész éven át heti 3 órában). Bevezetés a filozófiába. A filozófia feladata, felosztása és az egyes ágak irányai.

Lélektan. A lélektan feladata, felosztása, forrása és módszerei. A mai lélektan kifejlődése és fő irányai. A pedagógiai lélektan tárgya és irányai. A tudat és tudatalatti. A figyelem. A lelki jelenségek és a lélek. Az érzet minősége és erőssége. A szemlélet: a tér-, idő-, mozgás- és alakszemlélet. A képzet, az emlékezet: a bevésés és felidőzés feltételei, az asszociáció és appercepció. A képzelet. A gondolkodás és a nyelv. A fogalom, ítélet és következtetés. Az intelligencia fogalma és vizsgálata. Az érzelem fogalma, elméletei, törvényei, felosztása: érzület, indulat és hangulat. Az érzelmi világ törvényei. Az erkölcsi érzelmek fejlődése. A vallás lélektana. A logikai és esztétikai érzelmek. A törekvés és akarás fogalma, funkciói, törvényei. A szabadság. A differenciális lélektan feladatai. A karakterológia alapvonalai: jellem és személyiség.

Logika. A logika feladata, felosztása, módszerei, viszonya a pedagógiához, szerepe a tudományos életben. Az igazság logikai és lélektani fogalma. A logikai alapelvek. A fogalom alkotása, szerkezete és fajtái. A következtetés és fajtái. A bizonyítás és cáfolás. Paralogizmák és szofizmák. A tudomány fogalma és felosztása. A tudományos módszertan alapfogalmai. A tudományos didaktika. Az ismeretkritika fő problémái. Az érzelmek logikája."

A többi tárgyban a javasolt és a végleges tanterv anyagában lényeges eltérés nincs s így csak a véglegesen elfogadott tanterv részletezését közlöm:

„II. évfolyam.

Pedagógia (egész éven át heti 3 órában). A neveléstudomány fogalma és felosztása. A pedagógia segédtudományai. A nevelés fogalma, ágai, egymáshoz való viszonyuk. A nevelés célja, tényezői, határai. A nevelő személyisége. A testnevelés és az iskolai egészségügy. Az értelmi nevelés. Az akarat- és jellemnevelés: önismeret és önnevelés. Belátás, ösztönzés, szoktatás, jutalmazás és büntetés. Az esztétikai nevelés feladata és eszközei. A vallásos nevelés és oktatás. A nemzeti nevelés. A szociális szellemben való nevelés. Az oktatás fogalma és feladata alaki és tárgyi szempontból. A tanítás anyagának kiszemelése: általános- és szakműveltség. A tanítás anyagának elrendezése: tanterv, tanmenet és órarend. A tanítás módszere: figyelem és érdekkeltetés, megértés, megerősítés. A tanítási fokozatok elmélete. A tanítás alakjai: közlő, kérdve-kifejtő, ösztönző. Az egyes tantárgyak módszere. Szervezettani kérdések. Polgári iskolai tanterv és utasítás.

III. évfolyam.

A filozófia története (egész éven át heti 2 órában). A filozófiatörténet feladata és irányai. A keleti bölcsélet. A görög szellem: a görög filozófia és fő problémái. A kozmológiai korszak fő irányai. A szofisták. Sokrates és a sokratesi iskolák. Platon. Aristoteles. A hellenisztikus korszak: stoikusok, epikureusok, neoplatonizmus. A keresztény világnézet és filozófia. Szt. Ágoston. A középkori filozófia fő problémái; Aquinói Szt. Tamás, Scotus, Roger. Az újkor szelleme és a természettudományos irányzat. Descartes. Spinoza. Leibniz és a német felvilágosodás. Empirizmus, Locke, Hume. A francia felvilágosodás. Kant. A XIX. század fő irányai. A magyar filozófia története.

IV. évfolyam.

A pedagógia története (egész éven át heti 2 órában). A neveléstörténet fogalma, forrásai, irányai. A görög nevelés eszményei, irányai és elmélkedői. Jézus mint pedagógus, az egyházatyák, Szt. Ágoston. A középkori nevelés egyházi és világi intézményei. A renaissance-kori nevelés. Humanisztikus irány: Sturm, a jezsuiták. Realisztikus irány: Vives, Ratke, Comenius, Montaigne, Locke. A naturalizmus: Rousseau, a filantropok. Pestalozzi és a népoktatás. A tudományos pedagógia: Herbart és követői. Jelenkori irányok és törekvések. A magyar nevelés története. Realisztikus törekvések: polgári iskola.

Etika (egész éven át heti 1 órában). Az etika meghatározása, felosztása. A szabadság és korlátai: autonómia és heteronómia. Az erkölcsi kötelezettség és a jog. Az erkölcsiség

lényege: az etika érték. A cselekvés indító okai: emocionális és reflexiós etika. A cselekvés tárgya: hedonizmus, egoizmus, altruizmus, univerzalizmus, progresszizmus. Az etikai eszmék történeti fejlődése. Az egyéni etika. A társaság fogalma, alkotó elemei, felosztása. A családi élet etikája. Az állami élet, nemzetiségi elv, pártpolitikai erkölcsök. Az állam, iskola és az egyház. A nemzetközi jog, háború és béke, nemzetközi szerződések. A tanító etikája.”

Somogyi József a tanári kar 1931 februári ülésén az eredményesebb pedagógiai oktatás érdekében azt javasolja, hogy a felvételnél a pedagógiai tárgyakból magasabb követelményt állítsanak a jelentkezők elé. Ez lehetővé tenné, hogy kevesebb időt kellene hiányos ismereteik pótlására fordítani. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy mindazok a hallgatók, akik középiskolai érettségi bizonyítvánnyal rendelkeztek, pedagógiából (nevelés- és tanítástan, neveléstörténelem, iskolaszervezetan); azok a hallgatók pedig, akik felsőkereskedelmi vagy felsőmezőgazdasági iskolai érettségi bizonyítvánnyal rendelkeztek, filozófiából (lélektan és logika), valamint pedagógiából tettek felvételi vizsgát. A tanári kari ülés Somogyi javaslatát elfogadva kimondja, hogy a felvételi vizsgán a tanítóképzőben használt pedagógiai, lélektani tankönyv anyagát kell megkövetelni. 1933-ban hozzákezdenek az eddig ideiglenesnek tekintett tanterv végleges kidolgozásához. A szaktanárok elkészítették javaslatukat s ezeket az igazgatótanácshoz terjesztették fel. Az igazgatótanács 1934-ben készíti el s küldi meg a tantervet, melyet már az 1934/35. tanévben az I. és II. évfolyamon bevezettek. A III. és IV. évfolyam még a régi tanterv szerint folytatta tovább tanulmányait. Az 1934/35. tanévben bevezetett tanterv egészen 1947-ig marad érvényben minden változtatás nélkül.

A tananyag elrendezésében, óraszámában nem történt változás az ideiglenes tantervvel szemben csupán annyi, hogy a bevezetés a filozófiába, lélektan, logika mellett nagyobb hangsúlyt kap az ismeretelmélet. Ennek megfelelően a tárgy elnevezése a következőképpen hangzik: „Bevezetés a filozófiába, lélektan, logika és ismeretelmélet.” Az egyes tantárgyak tartalma azonban lényeges változáson mentek át. Az összehasonlítás érdekében itt közlöm — a többi tantervhez hasonló — kéziratos tantervet:

„I. évfolyam.

Bevezetés a filozófiába, lélektan, logika és ismeretelmélet (egész éven át heti 3 órában). Bevezetés a filozófiába. A filozófia mibenléte, felosztása, viszonya az egyes tudományokhoz. Az egyes filozófiai tudományágak problémaköre.

Lélektan. A pszichológia mibenléte, iránya, módszerei. A lelki jelenségek általános sajátosságai. A test és a lélek kapcsolata. Az idegrendszer. A lelki jelenségek felosztása. Az érzet általános sajátosságai, minősége, erőssége. Az érzetek egyes fajtái. A szemlélet. A térszemlélet. Időszemlélet. A képzet. A képzelet. A gondolkodás. Az asszociáció. Az emlékezet. A tanulás pszichológiája. A figyelem. Az érzelmek mibenléte, felosztásuk. Az érzelmek egyes fajtái. Az érzelmekkel kapcsolatos testi jelenségek. Az akarat. Az akarat szabadsága. Mozgás. Cselekvés. A jellem és típusai. A lelki élet rendellenességei.

Logika és ismeretelmélet. A logika mibenléte. A logika viszonya a pszichológiához és grammatikához. A fogalom. A fogalmak fajtái és viszonyai. A definíció. Az osztályozás. Az ítélet és fajtái. Az igazság. Az ítéletek viszonyai. A következtetés. A dedukció. A szillogizmus és fajtái. Az indukció. Az okság elve. A téves következtetések fajtái. Valószínűségi következtetések. A bizonyítás. A logikai alapelvek. A módszer és fajtái. A megfigyelés és kísérlet. A leírás és magyarázat. Hipotézis, teoria, fikció. A tudomány. A tudományok felosztása. Az ismeretelmélet problémái. Dogmatizmus, szkepticizmus, relativizmus, kritikai álláspont.

Szenzualizmus, empirizmus, racionalizmus, kriticismus, intuicionizmus. Realizmus, idealizmus, fenomenalizmus.

II. évfolyam.

Pedagógia (egész éven át heti 3 órában).

A pedagógia mibenléte. A pedagógia segédtudományai. A pedagógia viszonya a többi tudományokhoz. A pedagógia módszerei. A pedagógia felosztása. A pedagógiai elmélet és a gyakorlat viszonya. A nevelés meghatározása. A nevelés célja. A nevelés lehetősége és korlátai. Átöröklés és nevelés. Az eugénika. A környezet hatása. A pedagógiai pszichológia főbb problémái. A gyermeki lélek kialakulása. Tehetség, tehetségvizsgálat, tehetségvédelem. A testi, erkölcsi, és értelmi nevelés összefüggése. A testi nevelés. Az iskolai egészségügy. A fontosabb iskolai betegségek. A túlterhelés. Az erkölcsi nevelés. Az egyes tantárgyak nevelő hatása. Vallásos, hazafias, szociális nevelés. A sexual pedagógia. A koedukáció. A nevelő egyénisége. A fegyelmezés és eszköze: tekintély, jutalmazás, büntetés, szoktatás, felügyelet. Az esztétikai nevelés. Az értelmi nevelés. Általános és szakoktatás. Alaki és tárgyi képzés. A tanítás anyagának kiválasztása és elrendezése. Tanterv. Tanmenet. Órarend. Koncentráció. A tanítás módszere. A formális fokozatok. Szemléltetés. Magyarázat. Megerősítés. A tanulakok. A munkaiskola. A kérdés. Iskolai és házi dolgozatok. Iskolai kirándulások és ünnepek. Az osztályozás. A családi, nevelőintézeti és iskolai nevelés. A hazai közoktatásügy szervezete.

III. évfolyam.

A pedagógia története (egész éven át heti 2 órában).

A pedagógia történetének feladata. A keleti népek nevelésének története: kínaiak, egyiptomiak, hinduk, perzsák, zsidók. A görög nevelés története. A spártai nevelés. Az atheni nevelés. A görög nevelés elmélkedői: Xenaphon, Platon, Aristoteles, Plutarchos. A római nevelés története. A római nevelés elmélkedői: M. Portius Cato, M. Terrencius Varro Cicero. Seneca. Quintilianus. A keresztény nevelés története. A görög és latin egyházatyák. Szt. Ágoston. A szerzetesi nevelés kialakulása: Szt. Benedek, Cassiodorus. Nagy Károly. A középkori egyházi nevelés intézményei: a kolostori, székesegyházi és káptalani iskolák. A középkori világi nevelés intézményei: a lovagi nevelés, a céhek, a városi iskolák. A középkori nőnevelés. A scholasztika. Az egyetemek. A renaissance és humanizmus nevelési eszméi. Olasz renaissance-kori nevelők és nevelési elmélkedők. A magyarországi humanizmus. A francia humanizmus: Rabelais, Ramus, Montaigne. Az angol humanizmus: Morus, Vives. A német humanizmus: Erasmus. A reformáció: Melanchton, Trotzendorf. Sturm. A jezsuiták. Comenius. A Port-Royal iskolái. Locke. Rousseau. A francia forradalom. Pietisták. Filantropisták. Pestalozzi. Herbart. Újabb pedagógiai irányok. Magyarország közoktatásügyének kialakulása: Apáczai Csere János, Mária Terézia és II. József, a Ratio Educationis, A Norma Regia és Erdély közoktatásügye, újabb reformtörekvések.

Etika (egész éven át heti 1 órában).

Az etika tárgya, feladata és módszere. Az erkölcs. Az etikai irányok: Hedonizmus, eudaimonizmus, utilitarizmus, perfectionizmus, humanizmus, evolucionizmus, relativizmus, formalizmus, autonom etika. Az élet célja. A legfőbb jó. Az erkölcs és a vallás viszonya. A lelkiismeret. Probabilizmus, probabilitörizmus, aequiprobabilizmus, tutorizmus. Szándékoság. Erkölcsi beszámíthatóság. Erkölcsi érzelmek. Erkölcsi jellem. Az erkölcsi törvények. Az erkölcsi természettörvények. (lex Naturae). A jog. Kötelességeink önmagunk iránt. Kötelességeink mások iránt. Szeretet. Igazságosság. Igazmondás. Becsület. Párba. Öngyilkosság. A családi, társadalmi, állami és nemzetközi élet etikája. A tulajdonjog. A háború. Etika és pedagógia."

A teljesség kedvéért meg kell még említeni, hogy a főiskolai hallgatók egy része 1928 után — a Főiskolának Szegedre való költözése és az egyetemmel

való kooperáció után — az egyetemen is hallgatott filozófiai, lélektani, illetve pedagógiai előadásokat s ezekből kollokvált is. Az egyetemmel való kooperáció azt jelentette, hogy a főiskola hallgatói a főiskola tanulmányi rendjében megszabott előadásokon kívül választott szakcsoportjuk egyik szakköréből, illetve annak egyik szaktárgyából az egyetemen is kötelesek voltak — mint rendkívüli hallgatók — előadásokat hallgatni. A hallgatásra javasolt előadásokat az egyetem tanrendje alapján az igazgatótanács jelölte ki. Ugyancsak az igazgatótanács külön engedélyével választhatott bármely szakos hallgató szaktárgya egyike helyett filozófiát-pedagógiát is.

A teljesség kedvéért röviden ismertetnem kell még az Erzsébetnő-iskola, vagyis a polgári iskolai tanítónőképző intézet tantervének fejlődését is.

A polgári iskola tanárnőképzőt is 1873-ban hozták létre. Első tanterve tehát 1873-ban jelenik meg két évfolyamos képzési időre tervezve. Akárcsak a tanárképző intézetben, a pedagógiai itt is nevelés- és tanítástan elnevezéssel szerepel. A különbség a tanárképző és tanárnőképző tanterve között az volt, hogy a tanárnőképző tanterve az I. osztályban beiktatta az antropológiát, az emberi testnek és léleknek részletes ismertetését. Az I. osztályban ezenkívül az általános neveléstan szerepelt, a tanárképző tantervéhez hasonló megfogalmazással. A II. osztályban a logika és módszertan kapott helyet.

Az 1880-ban kiadott, három évfolyamra készített tanterv mindenben megegyezik a férfi tanárképző tantervével, ismét az antropológia kivételével, amely megmaradt az I. évfolyamon. A tanárnőképző tanterve 1892-ig sok módosításon ment át, ezek azonban a pedagógiai tárgyakat nem érintették. 1892-ben dolgozták át ismét a tantervet, melyet a minisztérium 1899-ben véglegesített.

Az új tanterv az I. osztályba vette fel a nevelés és tanítástant heti 4 órában. Ezen belül foglalkoztak test- és egészségattal, lélektannal; a II. osztályban heti 4 órában logikát és általános oktatástant és módszertant, a III. osztályban neveléstörténetet és iskolaszervezet-tant tanultak. Az egyes tantárgyak szövegezése — a test- és egészségattan kivételével — megegyezett a férfi tanárképző tantervével, mindenütt hangsúlyozták azonban a sajátos női jellegzetességeket, pl.: neveléstörténetnél: „A nőnevelési intézetek és leányiskolák fejlődéstörténete a jelen században.”

1901-től kezdve azonos a két intézet tanterve; 1928 óta pedig egy főiskolán, a Szegedi Tanárképző Főiskolán folyt a férfiak és nők képzése, közös tanterv alapján.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ ПО ПЕДАГОГИИ И ЕЕ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫМ НАУКАМ В ГРАЖДАНСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ (1873—1947)

Ш. Берепки

Целью настоящей работы является показать развитие материала учебных программ по педагогике двух пединститутов. Автор исследует в первую очередь то, что отдельные педагогические дисциплины когда, в каком количестве уроков, с каким содержанием, и главным образом, на основе каких принципов и потребностей образования получили место в учебных программах. Поэтому он анализирует, в чем отличается новая программа от старой учебной программы. Сравнение программных материалов двух пединститутов, ставших перед собой разную цель, дает возможность и для анализа изменений, произошедших в содержании цели и материала образования в педагогических дисциплинах. Исходя из вышесказанных, настоящая статья состоит из двух глав: первая — история материалов учебных программ с 1873 по 1947, вторая — с 1947 по 1964.

DIE ENTWICKLUNG DER PÄDAGOGISCHEN LEHRPLANES
IN DER PÄDAGOGISCHEN HOCHSCHULE
(1873—1947)

Von

S. BERECKZI

Das Ziel des Aufsatzes ist die Entwicklung des pädagogischen Lehrplans der pädagogischen Hochschulen zu zeigen. Verfasser versucht nachzuweisen wie und auf welchem Grund der Bildungsbedürfnisse sich der Lehrplan entwickelt hat, fernerhin vergleicht er die Lehrpläne verschiedener Zielsetzungen.

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓK SZLOVÁK SZÓKINCSE TEKINTETTEL A BILINGVIZMUSRA

Írta: DRAHOS ÁGOSTON

A szókincs jelentőségét egyetlen nyelvoktatási módszer sem vitatja. Egészen világos, hogy sem a beszéd megértésére, sem gondolataink kifejezésére nem vagyunk képesek megfelelő szóismeret nélkül. Minél gazdagabb szókészlettel, minél több kifejező eszközzel rendelkezünk, annál világosabban, szabatosabban — és egyúttal választékosabban — tudjuk kifejezni gondolatainkat. Ez teljes egészében áll az idegen nyelvre is, így a hazánkban élő nemzetiségek nyelvére is.

Szlovák szakos tanárjelöltjeink kétnyelvű környezetből jönnek hozzánk, és ugyancsak bilingvis környezetbe térnek vissza, hogy ott a szlovák nyelvet mint anyanyelvüket tanítsák. Így egész életük, működésük — kevés kivételtől eltekintve — kétnyelvű környezetben zajlik le. Hallgatóink tehát két nyelvi tudattal rendelkeznek [1], éppenúgy, mint az általános iskolában rájuk bízott tanulók. Ebből természetesen bizonyos következtetéseket kell levonnunk tanárképzésünk számára: figyelembe kell vennünk a bilingvizmus állapotát nemcsak hallgatóink nyelvi képzésében, hanem — főleg — a módszertan-oktatásban is.

Ismeretes, hogy hazánkban a szlovák ajkú állampolgárok nyelvszigeteken, tehát magyar nyelvi környezettől körülvéve, élnek [2]. Csak igen kevés azoknak a községeknek a száma, amelyek közvetlenül érintkeznek határokon túli összefüggő szlovák nyelvterülettel. A modern nyelvtudomány kétséget kizáróan megállapította, hogy a bilingvizmus körülményei, feltételei a nyelvhatár mentén elhelyezkedő szlovák nyelvterületen mások, mint a nyelvszigeteken. Míg az előbbi esetben a saját nyelvű összefüggő mögöttes terület bizonyos mértékben védi a nyelvet az idegen befolyástól, a nyelvjárási szigeteken más a helyzet: az idegen nyelv (esetünkben a magyar nyelv) számbeli fölényénél, helyzeténél fogva állandó és intenzív befolyást gyakorol a kisebbségben levő (esetünkben a szlovák) nyelvre [3]. Az etnikai, ill. nyelvhatár mentén a bilingvizmusnak rendszerint csak az első stádiuma, az ún. részleges kétnyelvűség alakul ki, a nyelvszigetekre viszont a teljes vagy tökéletes kétnyelvűség (totális bilingvizmus) jellemző.

Hallgatóinknak tisztában kell lenniük a kétnyelvűség kialakulásának különböző feltételeivel, tudniuk kell, hogy a kétnyelvűség csak hosszú, évtizedekre, esetleg évszázadokra terjedő együttélés után jön létre. Így a magyarországi szlovákok teljes kétnyelvűsége is — a szlovák egynyelvűség alapján — mintegy 100–150 év alatt alakult ki. Jelenleg tehát a hazánkban élő szlovákok általában tökéletes bilingvisták [4].

A nyelvi kölcsönhatásnak ebben a fázisában a két nyelv elemei igen nagymértékben keverednek, a kisebbségben levő anyanyelv sűrűn vesz át kifejezési eszközöket a befolyásoló, átadó nyelvtől. Így jön létre a két idegen nyelv keresztezéséből az ún. kevert („hibrid”) nyelvjárási [5].

A totális bilingvizmus megfelelő körülmények között igen sokáig fennmaradhat. E kétnyelvűség állandósulását elősegítheti pl. az anyanyelvnek az iskolákban való oktatása, nemzetiségi egyesületek, szövetségek kultúrmunkája, sajtótermékek kiadása stb. Az iskolai nyelvoktatással pl. el lehet érni, hogy a legifjabb nemzedék, amely a legfogékonyabb a befolyásoló nyelv elemeinek az átvételére, anyanyelvét jelentős mértékben elsajátíthatja, hiszen passzív nyelvtudása viszonylag nagy. Az asszimilációs folyamat így hosszú időre is elhúzódhat. Másrészt hallgatóink azt is megértik, hogy a tökéletes kétnyelvűség állapotában élő és a kevert nyelvet beszélő nyelvszigeteken a fejlődés ismét az egynyelvűség felé mutat, azaz a kisebbségben élő anyanyelv mind több és több elemet vesz át a többségben levő befolyásoló nyelvtől, és így lassan-lassan visszazorol, elveszti eredeti funkcióját: megszűnik a társadalmi érintkezés általánosan használt eszköze lenni [6].

Az új elemeket, kifejezési eszközöket átadó magyar nyelv hatása egyaránt érvényesül az átvevő szlovák nyelv hangrendszerében, grammatikájában és szókészletében. Témánknál fogva most minket a magyar–szlovák lexikális átvételek érdekelnek. A magyar nyelv hatása a szlovák nyelvszigetek lakóinak nyelvére a legjellegzetesebb módon abban nyilvánul meg, hogy szlovák nyelvű megnyilatkozásaikban számos magyar szót használnak. (L. a Jegyzetekben idézett munkák gazdag példatárát, ill. nyelvjárási szöveggyűjteményét [7.]) Rendkívül érdekes és tanulságos lehet a szlovák nyelvoktató tanár számára a nyelvszigeteken élő tanulóifjúság szókinccsének tanulmányozása. Didaktikai tevékenysége ugyanis szorosan összefügg az adott település lakóinak, ifjúságának szlovák nyelvi állapotával. Tudnia kell, milyen szókinccsel rendelkeznek az iskolába lépő tanulók, hogy erre építhesse a kezdeti nyelvoktatást. De a későbbiek folyamán is — a tudatos és tervszerű szókinccsbővítés érdekében — állandóan figyelemmel kell kísérnie szlovák szókészletük alakulását. Két dolgot azonnal tapasztal: a tanulók anyanyelvi szókinccse igen szűk; meglevő szókinccsükben is nagy számú a magyar szó, ill. a magyar nyelv közvetítésével átvett más idegen szó.

A következőkben szókinccskutatásunk néhány eredményét közöljük.

Az iskolába lépő gyermeknek — a bilingvizmusból adódóan — két különböző, egymástól gyakran mennyiségileg és minőségileg is eltérő szókinccse van: az egyik a szlovák (együttal anyanyelve is), melynek szavait főleg a családi körben szerezte meg, a másik a magyar, amely inkább a külvilággal, a magyarajkú gyermekekkel vagy felnőttekkel való érintkezés során alakult ki. Minket elsősorban a 6 éves gyermek szlovák nyelvi szókészlete érdekel, mert erre kell épülnie az 1.–2. osztály beszélgetési anyagának. Kérdés: mekkora ez a szókinccs és milyen szavakat foglal magában? Bizonyos, hogy a gyermek közvetlen környezetében előforduló legalapvetőbb fogalmakra, a leggyakrabban használt tárgyakra, jelenségekre megvan a kifejezése. Ismeri tehát

a *bázra és a ház részeire* vonatkozó szavakat, kifejezéseket: dom, chyža, izba, dvor, pitvor, maštaľ (staja), kuchyňa, komora, záhrada, studňa (stuňa), strom, drevo, plot stb.;

az *egyes helyiségek berendezésével* kapcsolatos szavakat: stôľ, lávka, stolec, skriňa, posteľ, hodiny, lampa, sviečka, oheň, vedro, metla, lopata, sito, nôž, lyžica, tanier, fľaška, košík, truhla, pec stb.;

a *ház lakóit, a szülőket, nagyszülőket* jelölő kifejezéseket: otec, mať, matka, starý otec (apouka), stára mať (mamouka), syn dcéra, brat, sestra, chlapec, dievča, vnuk, vnučka, žena, muž, svokor, svokruša stb.;

a *gazdasági felszerelési tárgyak, eszközök* neveinek egy részét: voz (koč), pluh, hrable, kladivo (mlačok), sekera (baltička), píla, reťaz, klinec, vidlica, kosa, brány, koleso stb.;

a *háziállatok* neveit: kôň, žriebä, krava, teľa, ovca, koza, pes, sliepka, hus, kohút, kačica, kura, holub, vrabec, vrana, lastovička, hniezdo stb.;

a *termesztett növényekre és az időjárásra* vonatkozó szavakat: raž, žito, ovos, kukurica, fazuľa, (bôb), mak, mrkva, kapusta, šalát, cibula, cesnak, rajčiak (paradički), reďkovka, čerešňa, hruška, slivka, zima, jar, leto, jeseň, vietor (vetor) stb.;

az *ételek, élelmiszerek* neveit: jedlo, polievka, mäso, chlieb, cesto, haluška, kľása, slanina, mlieko, vajce, syr, maslo, káva, med, lekvár, cukor, soľ, ocot, voda, masť, múka, kvasnice (drožďe) stb.;

a *ruházat körébe* tartozó tárgyak egy részét: šaty (hábi), čizmy, košeľa, kabát, suknja (geceľa), topánky (cipeľa), ručníčok (vreckovka) stb.

A konkrét tárgyakkal kapcsolatban a leggyakoribb mellékneveket és igéket is ismerik és használják a gyermekek. Igaz, hogy ezek is legtöbbször nyelvjárási alakjukban fordulnak elő. Az ismert szavak mennyisége azonban vidékenként, gyakran helységenként, településenként is változik. Hozzávetőlegesen 2–300-ra tehető, receptív szókincsük még ezt is meghaladhatja.

Ezt tapasztalta a dolgozat szerzője is, amikor meglátogatta az egyik Szarvas környéki tanyai iskolát. Az alsó tagozat összevont osztályaiban (1–4.) felolvasott egy könnyű szerkezetű, a tanuló számára érdekes állatmesét, a Červená sliepôčka (Piros tyúkocska) c. történetet. Mindnyájan nagy figyelemmel, élénk szemekkel hallgatták végig a kb. két oldal terjedelmű mesét. Felolvasás után azonnal jelentkeztek, és szlovákul beszélgettek a szereplőkről, kérdések alapján pedig csaknem hibátlanul reprodukálták az egész mese tartalmát. A beszélgetésben részt vettek természetesen az 1. osztályos tanulók is, akik szókincsük legnagyobb részét a családi környezetből hozták magukkal.

Tudomásunk szerint az iskolába lépés előtti szókincs felmérésére országosan eddig nem történtek kísérletek, tudunk azonban arról, hogy a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 1961-ben szókincsfelmérést szervezett a szlovák nyelvet oktató iskolákban. Az összegyűlt anyagot teljes egészében még nem dolgozták fel, így a végleges eredményt még nem ismerjük. Tanuságunk azonban feldolgozott néhány ilyen felmérő lapot [8], s az a megállapításunk, hogy a szókincsvizsgálat az esetek többségében reális helyzetet mutat. Szerintünk az összegyűjtött és feldolgozott anyag komoly segítséget nyújthatna az új tanterv összeállításához és a nyelvkönyvek megírásához; de hasznos következtetéseket lehetne belőle levonni a szókincstanítás módszerét illetően is. Feldolgozás és a konzekvenciák levonása előtt azonban helyesnek tartanók a kulcsfontosságú iskolák adatainak ellenőrzését. A következőkben néhány felmérő lap adatait elemezzük.

A szókincsvizsgáló lap mintegy 600 szlovák szót tartalmaz a következő témakörökre felosztva:

I. Az iskola (56), II. Az otthon (191), III. Az udvar (48), IV. A kert (38), V. A falu és környéke (69), VI. A város (16), VII. Egyéb (100), (ez utóbbin belüli alcsoportok: játék, természet, az emberi test, foglalkozások). Ettől függetlenül, tehát a hét tárgykörön kívül a szókincsfelmérő lap külön csoportban szerepelteti a leggyakrabban előforduló mellékneveket, névmásokat és határozószókat. Általában minden szófajtaból a legkonkrétabb szavak, kifejezések fordulnak elő. Most nem célunk bírálni a tárgykörök számát és felosztását, és azt sem, hogy az egyes témakörökben milyen és hány szó szerepel — mindez általában megfelel, kizárólag a kérdőlapra adott válaszok, tehát a tanulók meglevő szókincse érdekel bennünket.

A felmérés időpontja általánosságban november közepe, azaz két és fél hónappal előbb a tanuló még nem járt iskolába, ill. a 2., 3. stb. osztályos egy évfolyammal lejjebb járt. Az eredmény a következő:

Az Örménykúti (Szarvas melletti, Békés megyei község) Állami Általános iskola I. osztályában a szlovák nyelvet 10 tanuló tanulta (az osztály minden tanulója). A megvizsgált 600 szóból a tanulók zöme (6–10 tanuló) 480 szót ismert, ill. felismert irodalmi hangzása vagy magyar jelentése alapján. Ez az egész szómennyiségnek 80%-a. 93 szót, azaz a szómennyiség 16%-át a tanulók kisebbik része (1–5 tanuló) ismerte, s mindössze 27 (4%) olyan szó volt a jegyzékben, amelyet egyetlen tanuló sem ismert.

A tanulók által ismert vagy felismert szavakat nagyjából 3 csoportba oszthatjuk; olyanokra *a)* amelyek hangzása, ill. alakja többé-kevésbé meg-egyezik az irodalmi alakkal, *b)* amelyek tipikusan a középszlovák nyelvjárás jellegzetességeit tükrözik és *c)* amelyek idegen (magyar vagy más) eredetűek. A két utóbbi csoport szavai a felmérésben együtt szerepelnek, „eltérő szavak” megjelöléssel. Ilyenek az említett iskola 1. osztályában a következők:

A szó irodalmi alakja

A tanuló által ismert „eltérő” alak

okno ,ablak'	oblok
stena ,fal'	múr
dlážka ,padló'	pádiment
počítat ,számolni'	rátat
pozdravit ,köszönteni'	klaňat sa
poduška ,párna'	vankúš
izba ,szoba'	chiža
skriňa ,szekrény'	šifon
perina ,ágynemű'	duchna
prikryvka ,takaró'	pokrovec
záclona ,függöny'	firhang
zápaľky ,gyufa'	švibavke
rožtek ,rohlík ,kifli'	kiffa
jaternica ,hurka'	hurka
kvasnice ,élesztő'	drožďe
host ,vendég'	večierkár
šaty ,ruha'	gúňe, hábi
zašpiniť ,bepiszkitani'	zafúľat
hladidlo ,vasaló'	piglajz
ryľ ,ásó'	ášó (hášó)
ryľovat ,ásni'	kopat

brána ,kapu'	vráta
maštaľ ,istálló'	staja
voz ,szekér'	koč
fazuľa ,bab'	bôb
šošovica ,lencse'	lanča
reďkovka ,reték'	retkó
konár ,ág, gally'	haluz
marhufa ,kajsziparack'	kajsňa
priekopa ,árok'	garád
krovie ,bokor'	huština
komín ,kémény'	koch
obchod, predajňa ,áruda, bolt'	bód
pšenica ,búza'	žito
lúka ,legelő'	páško
mlátiť ,csépelni'	tlačiť
mótýľ ,lepke'	lietačka
les ,erdő'	hora
mesto ,város'	vároš, váraš
vlak ,vonat'	zeleznica
sneh ,hó'	sňach
šmýkať sa ,csúszkálni'	kľzkať sa
opätky ,cipősarok'	päta
lekár ,orvos'	doktor
hájnik ,csősz'	čejš
tesár ,ács'	kresár
neskoro ,későn'	pozďe
dole ,lent'	tudó (tu doų)
vzadu ,hátsó'	nazadku
vedľa ,mellett'	popri
vonku ,kint'	tamvo
vnútri ,bent'	tamnu (tanu)
ďaleko ,messze'	ďefako

stb.

Nézzünk meg most egy városi felmérést. A békéscsabai V. sz. Állami Általános Iskola 1/b. osztályában az említett évben 17 tanuló részesült szlovák nyelvtanításban. A felmérés adatai szerint a 600 szóból 158-at (26%) egyetlen tanuló sem ismert, 342 szó (57%) a tanulók kisebbik részének (1–8 tanuló) volt ismert, és 100 (17%) olyan szó akadt, amelyet a tanulók többsége (9–17) felismert.

Az „eltérő szavak” között többé-kevésbé megismétlődtek ugyanazok, amelyek az örménykúti felmérésben szerepeltek.

Az utóbbi felmérési adatok tehát inkább a városi vagy más, nagyobb mértékben asszimilálódott helyzetet tükrözik. Az ilyen helyzetre jellemző, hogy a megvizsgált szavaknak kb. egy negyede (158) teljesen ismeretlen a tanulók számára, a szavak jelentős részét (342) a tanulók kisebbik fele ismeri, a tanulók zöme pedig mintegy 100 szó jelentésével van tisztában. A szlovák nyelvtanítás viszonylatában azonban ez az utóbbi kép ritkábban fordul elő. Sokkal

jellemzőbbek a szlovákok lakta falvakra és még inkább a tanyavilágra az örménykúti felmérés adatai, ahol a kérdőíven szereplő 600 szóból csak 27 (4%) a teljesen ismeretlen.

Kísérjük meg a két elemzett példából levonni a megfelelő következtetést, és megközeleítően megállapítani az iskoláskor határán álló gyermek szlovák szókincsét. Azt hisszük, nem járunk messze a reális helyzettől, ha feltételezzük, hogy az ismeretlen szavak száma átlagosan 100, az ismerteké 500. Ebből a tanulók zöme 350-et, kisebbik része 150-et ismer. Ha meggondoljuk, hogy a felmérés elszigetelt szavakkal történt, a gyermekek szókincsét átlagosan 350–400 szóban állapíthatjuk meg, amely bizonyára nagyobb is lehetne, ha szövegösszefüggésben vizsgáltnók a szavakat. Így receptív szókincsük még a 350–400 szót is meghaladhatja. De maradjunk csak az előbbi 350–400 szónál. Ha ezt az alapot az alsó- és felsőtagozat osztályaiban évről évre 300 szóval bővítjük, az általános iskola elvégzésekor a tanuló szókincsé kb. 2800 szóból, kifejezésből áll. Ez viszont elegendő ahhoz, hogy a felsőtagozat osztályaiban az egyes olvasmányokkal, témákkal kapcsolatosan önálló beszélgetést, társalgást folytasson, de arra is képessé teszi a tanulókat, hogy további tanulmányait szlovák tanítási nyelvű (kétnyelvű) középiskolában végezhesék. Igaz, hogy ezt a viszonylag magas szintet nem mindig éri el, hiszen elég gyakori szokott lenni az évkihagyás, a nyelvoktatás szüneteltetése nevelőhiány vagy a nyelvoktató megbetegedése miatt, esetleg az alsótagozat befejezésekor a lemorzsolódás.

Tanulóink szlovák szókincsével kapcsolatos fejtegetéseink alapján arra az eredményre jutottunk, hogy az iskolába lépő tanulók szókincsével számolnunk kell még akkor is, ha az csak minimális (350–400 szó). Elsősorban a legkonkrétabb főnevekre, melléknevekre, igékre stb. terjed ki, és a legközelebbi környezet tárgyaira, jelenségeire vonatkozik. Igen jó alapul szolgál az alsótagozatos nyelvoktatáshoz, elsősorban az 1–2. osztályos beszélgetés tanításához.

A szülői házból, az otthoni környezetből hozott szókincs teszi speciálissá és egyúttal bonyolultabbá a szlovák nyelvoktatást. Különbözik ez az idegen nyelvoktatástól, de a csehszlovákiai magyar iskolákban folyó szlovák nyelvtanítástól is. Az ottani magyar anyanyelvű tanulók ugyanis — általános érvénnyel kijelenthetjük — iskolába lépésükkor nem tudják a szlovák nyelvet, az ő családi környezetük tisztán magyar, s a szlovák nyelvet csaknem teljesen idegen nyelvként tanulják. Az itt-ott megtalálható kevertnyelvű kifejezések, mint pl. megyek a „*výborba*” (tanácsra), a textilt „*bodira*” (jegyre) adták a beteget „*sanitkán*” (mentőn) szállították stb. nem változtatnak a tanulók egynyelvűségén.

Ilyen értelemben a Szlovákia területén a nyelvhatár mentén és a mögöttes magyar nyelvterületen élő magyarság még nem vált bilingvissé, azaz magyar anyanyelve mellett még nem beszéli a szlovák nyelvet. Ugyanezt talán nem mondhatjuk el a Szlovákia területén levő magyar nyelvszigetek (pl. a Nyitra-vidéki palócsziget) lakóiról, akik összefüggő szlovák nyelvi környezetben élnek. Ez a kérdés még további vizsgálatra vár [9].

JEGYZETEK

- [1] SULÁN BÉLA, A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai. Debrecen, 1863. 4.
- [2] JOZEF ŠTOLC, Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku (A magyarországi három szlovák sziget nyelvújása.) SAVU. Bratislava 1949. PAVEL ONDRUS, Stredoslovenské nárečie v Maďarskej ľudovej republike. (Középszlovák nyelvújítás a Magyar Népköztársaságban.) SAV. 1956.
- [3] SULÁN BÉLA i. m. 8.
- [4] JOZEF ŠTOLC i. m. 17—8, 55. DRAHOS ÁGOSTON, Magyar hangzók helyettesítése a hazai szlovák nyelvújítások jövevényszavaiban. Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1963. 103.
- [5] PAVEL ONDRUS, Triedenie a hodnotenie javov vzájomného vplyvu nárečí príbuzných jazykov. (A rokon és idegen nyelvek nyelvújításainak kölcsönhatásából eredő jelenségek osztályozása és értékelése.) Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava, 1959—60. 23.
- [6] PAVEL ONDRUS, Triedenie a hodnotenie... i. m. 21.
- [7] A már említetteken kívül gazdag adattárat találunk a következő munkákban: SIPOS ISTVÁN, Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges, Budapest, 1958, KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvújítás nyomtatott emlékei, Budapest, 1953., uő.: Beiträge zur Frage der Mundartmischung. Studia Slavica VIII. (1962), GREGOR FERENC, Pilisszántó nyelvújása. Kézirat. JOZEF SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských nárečiach. (Magyar elemek a szlovák nyelvújításokban.) 183 stb.
- [8] Felmérő lap az ált. iskolai tanulók szlovák szókinésének megállapításához. MM Nemzetiségi Osztálya 1961.
- [9] FR. SIMA, Z lexikálnych vplyvov slovenčiny na maďarské nárečia nitrianske. (A szlovák nyelv szókinésének hatása a nitrai magyar nyelvújításokra.) Linguistica Slovaca I. 169—82.

SLOVNÁ ZÁSoba ŽIAKOV VŠEOBECNOVZDELÁVACÍCH ŠKÔL VZHLADOM NA BILINGVIZMUS

Á. Drahos

Autor sa zapodieva otázkou slovnej zásoby tých žiakov všeobecnovzdelávacích škôl, ktorí pochádzajú z dvojazyčného prostredia. V úvode sa dotýka pokrokových náhľadov, týkajúcich sa problematiky bilingvizmu; medzitým často sa odvoláva na odbornú literatúru, ktorá sa podrobne zaoberá otázkami vzájomného vplyvu slovenského a maďarského jazyka.

V ďalšej časti svojej štúdie opisuje pokusy (výskum slovnej zásoby), uskutočnené v 1. triede všeobecnovzdelávacej školy, na základe ktorých dospeje k záveru, že žiaci pochádzajúci z dvojazyčného prostredia majú v svojej slovnej zásobe (v 1. ročníku) asi 350—400 slovenských slov.

To je tým základom, s ktorým treba počítať už pri počiatkoch vyučovania slovenského jazyka v školách s vyučovacím jazykom maďarským. Na tomto základe je nevyhnutné plánovite rozvíjať slovné bohatstvo žiakov nielen pri rozhovoroch v 1. a 2. triede, ale aj vo vyšších ročníkoch. Túto skutočnosť treba brať do ohľadu i pri vypracovaní nových učebných osnov, ako aj jazykových učebníc.

KÉTELYEK ÉS REMÉNYEK A KÖZÉPISKOLÁSOK ÁLMAIBAN

Írta: GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN

1959 óta foglalkozunk a különböző életkorú gyermekek érzelmi életének, élménytartalmainak, álmainak elemzésével. Arra törekszünk, hogy a különböző életkorban tipikusan jelentkező sajátosságokat fejlődéslélektani tekintetben is vizsgálat tárgyává tegyük. Eddigi kutatásaink elsősorban a félelem motívumainak lélektani vizsgálatára irányultak. Az általános és középiskolai anyag összehasonlító elemzése meggyőzött bennünket arról, hogy követett eljárásunkkal az életkori sajátosságok függvényeként jelentkező karakterisztikus megnyilvánulásokat feltárhatjuk, és ezekből a gyermekek érzelmi életének megismeréséhez fontos adalékokat nyerhetünk.

Ezen alkalommal sem törekszünk arra, hogy a különböző álomelméleteket bíráljuk, vagy az álom jelenségének pszichológiai elemzését elvégezzük. Az álom élménytartalmának feltárása, és az ebből jelentkező életkori sajátosságok elemzése, megítélésünk szerint értékelhető és hasznosítható forrásanyag mind a gyermeklélektan, mind a klinikai pszichológia számára.

Már a félelem motívumainak vizsgálatakor kiderült, hogy a 10—14, majd a 15—18 éves életkorig a konkrét megnyilvánulásokkal szemben inkább az absztraktabb motívumok jutnak vezető szerephez. Bizonyos mértékben a megismerési folyamatok analógiáját követi ez a fejlődési menet, amennyiben a konkrét, egyszerű, deskriptív jellegű élményanyagtól indul ki és egyre absztraktabb, érzelmi vonatkozásban az önértékelésig terjedő spektrumot ír le. A félelem is eleinte csupán konkrét tárgyakra, természeti jelenségekre irányul, majd a 12—14 éves korban egyre absztraktabb formát ölt, szituációs és fantázia-félelmek hatását figyelhetjük meg, megjelenik az élet, a halál, a háború, a megsemmisülés problémája. Az álomról gyűjtött tapasztalati anyagunk meggyőzött bennünket arról, hogy az általános iskolás tanulóknál ez a fejlődési menet nem csupán az éber, hanem az álombeli élménytartalmak tekintetében is hasonló összefüggést mutat. Természetesen figyelembe kell vennünk az álom sajátos nyelvezetét, az álombeli szituáció felismerésének, a reális helyzet értékelésének logikai hiányosságát az álmodó részéről, illetőleg a fennálló diffundáló gátlás következtében előálló sajátos helyzetet. Ennek ellenére bármilyen álomelmélet alapján állunk is, el kell ismernünk az álom jellemző és tanulságos tartalmi vonásait, az élet jelenségeihez való sajátos viszonyulás érdekes megnyilvánulási színhelyét. Éppen PAVLOV mutatott rá arra, hogy az úgynevezett örködési pontok milyen mértékben jellemzőek az álom mélységére és személyi összefüggéseire, illetőleg az egyént foglalkoztató napi ingerek hatásmechanizmusának érvényesülésére. Nem véletlen, milyen mértékű diffundálódást tapasztalunk a gátlásoknál, illetőleg milyen mértékben hatnak vissza a napi élet

eseményei magukra az álmokra. Az úgynevezett kulcsélmények közvetlen, vagy közvetett formában jelen lehetnek álmainkban, azoknak sokszor érzelmi színeződést is adnak.

Már az általános iskolai tanulók álmainak elemzésénél láttuk, hogy életük apróbb-nagyobb élményei, főképpen az otthoni és iskolai események, a velük járó érzelmek és vágyak, tervezgetések összefüggenek a tanulók életkori sajátosságainak megfelelő álmok jellegzetességével. A középiskolás álomtartalmak és korábban szorongásaik, félelmeik elemzése arról győzött meg bennünket, hogy mindez az életkori sajátosságoknak megfelelő absztraktabb formában, nagyobb énközpontúság mellett jelentkezik a középiskolásoknál.

Eljárásmódunk a középiskolásoknál is azonos maradt az eddig alkalmazott módszerrel, hogy összehasonlító alapunk legyen mind az egyes motívumok előfordulási százaléka, mind az élmény exponálása tekintetében. Másrészt azonban a talált motívumok alapján a feltárás és elemzés mikéntje megváltozott, követve az előfordulási csomópontok gyűrűzését. A korábbi életszakaszra jellemző motívumcsoportok és fejlődési sorrend csírájában természetesen itt is megtalálható, de az arány egyre jobban eltolódott az életkorra jellemző kulcsélmények, érzelmek, vágyak, életszemlélet szerint. A motívumcsoportokat tehát másképpen kellett rendeznünk. A polarizálódás alapján pozitív és negatív irányulást különítettünk el, ezen belül pedig az egyszerű és konkrét kiinduló ponttól az elvontabb, bonyolultabb szemléletmódot és élményanyagot tükröző motívumok felé haladtunk. A spektrum szélső színei igen összetett, etikailag is magasabb síkú tükrözést mutattak, az én központi helyzete, a pubertáskorra jellemző bölcsészeti és erkölcsi problémák vetületeképpen. Eljárásmódunkat röviden a következőkben ismertetjük.

A gyermekek élményanyagából kiragadtunk néhány jellegzetes csoportot. Vizsgáltuk, milyen módon kerülnek ezek felszínre fogalmazásaikban és rajzaikban. Adatainkat Orosháza, Szeged és Békéscsaba középiskolaiban nyertük. A vizsgált személyek és nemek szerinti megoszlása az alábbi volt:

Osztály	Fiúk	Lányok	Összesen
I.	158	67	225
II.	87	120	207
III.	110	88	198
IV.	153	45	198
Összesen:	508	320	828

A feladatot a következőképpen tártuk a gyermekek elé: „Kaptok egy rajzlapot. Az egyik oldalára fogalmazást írtok. Leírtátok mindazt, amit a címmel kapcsolatosan az utóbbi időben tapasztaltatok, átéltetek, gondoltok. A lap másik oldalára rajzoltok ezzel kapcsolatosan tetszésetek szerint. A fogalmazás és a rajz címe: Álmaim.”

Az egyes osztályokban a gyermekek az alábbi témákról írtak fogalmazást és készítettek rajzot. Félelem, bátorság, halál, álom, szeretet, barátság. Betekintést nyerhettünk az egyes életkorra jellemző érzélemvilágra, élményanyaguk motivációinak elemzése, a fogalmazásban és rajzban projiciálódott kifejezési formák segítségével. Választ keresünk arra is, vajon ezek a kifejezési formák párhuzamosan vagy eltérő jelleggel haladnak-e, illetőleg az oktatás során létrejött készségek milyen fejlődési menetet követnek. Az együttesen megalkotott rajz és fogalmazás azonos életkorú gyermekeknél, megegyező osztályban homogén talajt képez megállapításaink számára. Az összehasonlítás tehát jogos alapra épülhet. Mind a fogalmazás, mind a rajz elemzésénél kiemeltük az alapvető motívumokat, ezek előfordulását százalékosan kifejeztük, s egymáshoz is viszonyítottuk, rangsoroltuk. Minthogy a megvizsgált anyagok száma osztályok szerint változó volt, ezeket csak a rájuk eső motívumszámmal arányosítva hasonlítottuk össze egymással és így csoportokon belül kaptunk százalékkértéket. Ezek már összemérhető arányokat képviseltek.

Az általános iskolai gyermekanyag vizsgálatakor a következő típusú álmotartalmakat különítettük el:

- I. Mesék.
- II. A napi élet tárgyai, személyei, eseményei.
- III. Félelmi szituációk.
- IV. Vágyak és ábrándok.
- V. Az iskolai életből fakadó álmotartalmak.

Ezekben a motívumokban könnyen felismerhetjük, hogy a mesék, a napi élet egyszerű tárgyai, jelenségei domináló szerephez jutottak. A megjelölés, élményközlés eléggé deskriptív formában történt, az én állásfoglalása vagy egyenesen töprengése, problémázása, szemléletmódjának megfelelő etikai ítélete lényegében hiányzott. A félelmi szituációk, vágyak, ábrándok is ezekhez kapcsolódó, bár kétségtelenül magasabb szintű álmotartalmaknak bizonyultak. A napi élet tárgyait, jelenségeit, eseményeit tükröző motívumcsoportoknál a konkrét tárgyak, személyek, játékok, vagy az iskolai élet elemi problémái jutottak szóhoz. A mese-keret és irracionális-misztikus élményanyag alig érte el a romantika határmesgyéjét. Az általános iskolás gyermekek álmaiban csupán a félelmi szituációkban látszott egyfajta állásfoglalás, többnyire negatív irányú élmények hatására. Ezzel szemben a középiskolás tanulók álmainak élménytartalma más motívumcsoportok létrehozására készítetett bennünket. A középiskolás tanulók szorongásos álmaiban a negatív jellegű álmotmotívumok csoportja mellett egyre inkább erősödő mértékben helyet kaptak pozitív motívumcsoportok. Az általános iskolás korú tanulóknál ezek egyszerű vágy-formában jelentkeztek, s egy-egy konkrét tárgyra, személyre irányultak. A középiskolás tanulók motívumcsoportjaiban a következő szakaszokat tudtuk elkülöníteni:

Negatív motívumcsoportok (Az összes motívum 55,64%-a)
(Középiskolás tanulók szorongásos álmai)

1. Konkrét tárgyak (3,76%, 6,75%).*
2. Elemi csapásoktól, természeti erőktől való félelem (1,88%, 3,38%).

* Az első szám azt mutatja, hogy a motívumcsoport az összes motívumok hány %-át teszi ki.

A második szám mutatja azt, hogy a negatív motívumok hány %-a tartozik az illető motívumcsoportba.

3. Hallucinációs formák (4,59%, 8,25%).
4. Félelem az elbukástól (9,29%, 16,69%).
5. A betegség motívumának jelentkezése az álomban (4,07%, 7,32%).
6. A megsemmisüléstől való félelem, mint álomtartalom (16,18%, 29,09%),
 - a) a teljes megsemmisüléstől, a háborútól való félelem (7,72%, 13,88%),
 - b) a halál, mint álomtartalom (8,46%, 15,21%).
7. A feladattudat és lelkiismereti harc jelentkezése az álomban (15,87%, 28,52%),
 - a) iskola (11,38%, 20,45%),
 - b) egyéb etikai probléma (4,49%, 8,07%).

Pozitív motívumcsoportok (Az összes motívum 44,36%-a)
 (Vágyak és tervek jelentkezése a középiskolások álmaiban)

1. Mesemotívumok (1,15%, 2,59%).**
2. Primitív konkrét vágyak teljesülése (5,85%, 13,18%).
3. A másik nem iránti vonzalom (társkeresés) (3,65%, 8,24%).
4. Az utazás, kirándulás, a romantikus kalandvág a motívumok tükrében (11,79%, 26,59%).
5. Erőpróba (5,95%, 13,42%),
6. a) Az önállósulás (5,22%, 11,74%),
 b) tökéletesedés igénye (10,75%, 24,24%).

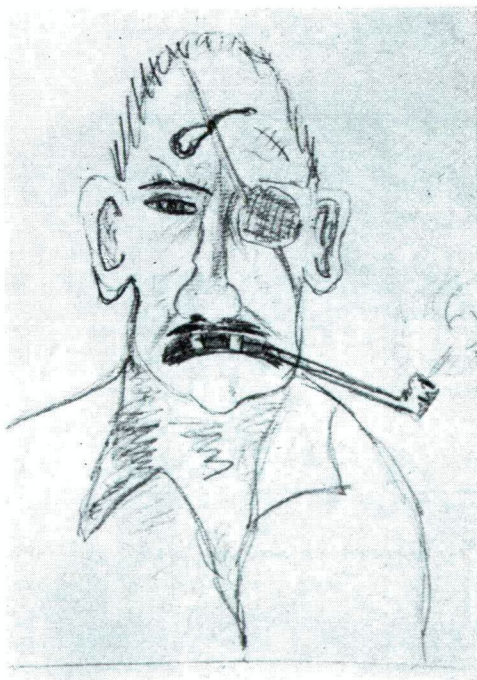
A következőkben indokoljuk ezeknek a motívumcsoportoknak a felvételét és a csoportok egymáshoz való viszonyát. A motívumcsoportok a konkrétól az absztrakt felé vezetnek. Egyszerű tárgyak, természeti jelenségek körétől haladnak az irracionális, hallucinációs formák felé és eljutnak a serdülő kor táján jelentkező énközpontúság, másrészt pedig a felelősségtudat, lelkiismereti kérdések és az élet nagyobb, filozófikus értelemben jelentkező problémáinak köréig. Az általános iskolás gyermekeknél is szerepel a betegség és a halál mint álomban jelentkező elemi élményanyag. Az elmúlástól való félelem, az önmaga erőtlenségéből fakadó és a fatális végzettől kísért aggodalom, a megsemmisülés filozófikus értelme csak a középiskolások álmaiban jelentkezik. Hasonlóképpen a lelkiismereti kérdések, a feladattudat, a pályaválasztás és az etikai kérdések itt szerepelnek először hangsúlyozottan a tanulóknál. A pozitív motívumcsoportoknál eltörpülnek a mesemotívumok, a primitív, konkrét, egyszerű vágyak, és megjelenik a másik nem iránti vonzalom, a társkeresés, a szexuális és szociális problémák és az ezzel kapcsolatos önvád, vagy éppen erkölcsi állásfoglalás. A romantikus kalandvág sem egyszerűen valami távoli tájra való eljutásban csúcsosodik ki, sokkal inkább az új, az ismeretlen terület felfedezésének és ezzel kapcsolatban az erőpróba, az egyéni képesség érvényesítésének a vágya jelentkezik. A középiskolás tanulók számára az élet erőpróba a szó szorosabb és tágabb értelmében. Az önállósulás és a tökéletesedés igénye, a társkeresés és pályaválasztás, a felnőttektől való elszakadás és ugyanakkor a hozzájuk való közelítés, „feljutás” igénye konkrétan és reálisan je-

** Az első szám azt mutatja, hogy a motívumcsoport az összes motívumok hány %-át teszi ki.

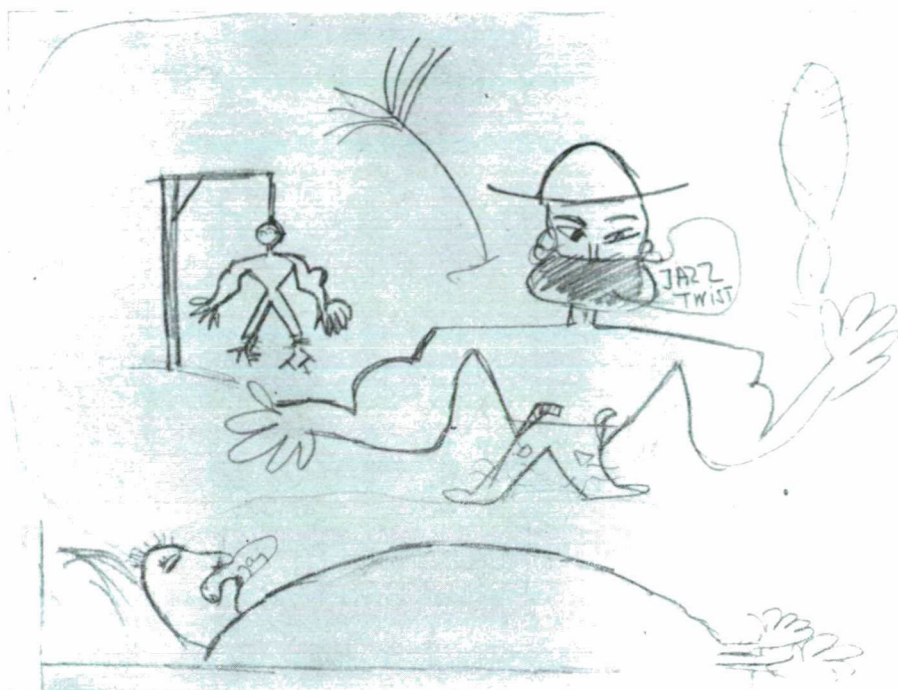
A második szám mutatja azt, hogy a pozitív motívumok hány %-a tartozik az illető motívumcsoportba.

1. sz. ábra

2. sz. ábra

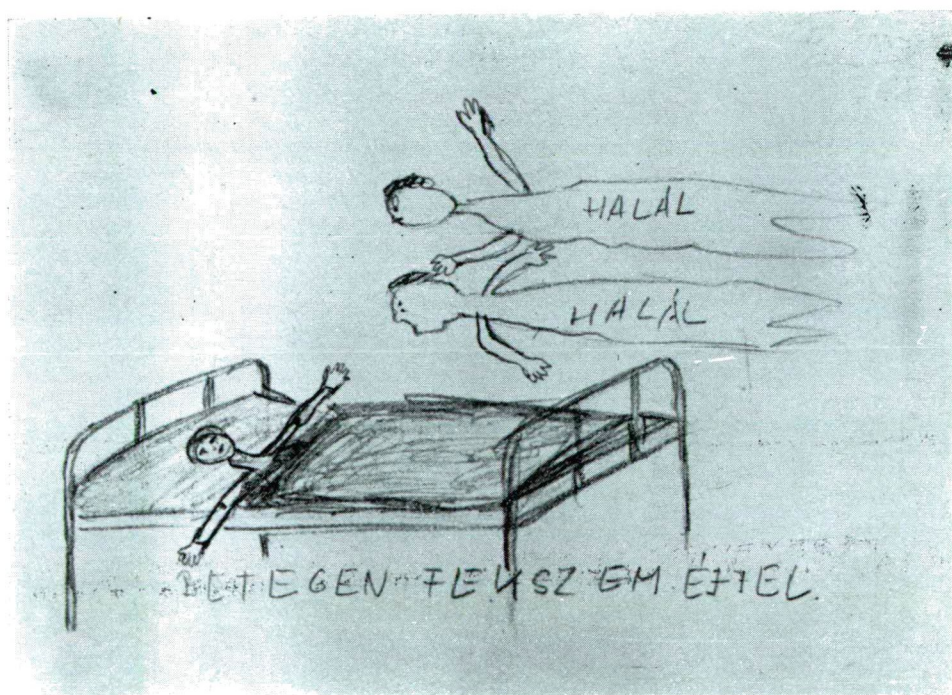
3. sz. ábra

4. sz. ábra

5. sz. ábra

6. sz. ábra

7. sz. ábra

8. sz. ábra

lentezik, mint elsődlegesen fontos életprobléma, mely természetszerűen a nap-pali és éjszakai élménytartalmakban egyaránt kimutatható. A motívumok pozitív és negatív csoportja tehát az érzelmek sajátos polarizáltságát is elénk vetíti.

A konkrét tárgytól való félelem sokkal kisebb százalékban fordul elő a középiskolások álmaiban, mint azt a korábbi időszakokban tapasztaltuk. Itt is megtalálható az állatoktól való félelem, oroszlántól, farkastól, kutyától elemi szituációkban pl. vadászaton. (1. sz. ábra.) Az átmeneti jellegnél fogva az idetartozó motívumok legnagyobb százaléka az első, legfeljebb a második osztályos tanulókban található.

A második motívumcsoporthoz ugyancsak főképpen a 14–15 éves első és másodosztályosok tartoznak. Az elemi csapásoktól, a természeti erőktől való félelem főleg egyszerű szituációs formában nyilvánult meg az alsóosztályos gimnazisták rajzaiban, írásaiban. Így pl. hóviharba kerültek és nehéz helyzetükben nem tudtak megszabadulni; tűzvésztől tartottak és féltek, hogy kitör a vulkán, hajón utaztak és viharba kerültek, s a vihar dühöngése következtében rettegtek. Felborultak egy csónakkal, mocsárba kerültek stb. Erre a csoportra jellemző például egy I. osztályos fiúnak az alábbi álmorészlete:

„Egy nagy létra állt egy felhőkarcolóhoz támasztva. A létrára fölmásztam, s mintha egy úrkabinba akartam volna lépni, de a létra el akart dőlni. Megkapaszkodtam egy nagy ágba, de ez reccsent s leszakadt. A létra most már igazán dőlt erősen, s erre kapaszkodtam a levegőbe, kalimpáltam, de zuhantam, s alattam egy hatalmas szakadék állt, mely mindjárt égő, folyó vulkánmasszává vált, s mire odaértem volna, most már tényleg megkapaszkodtam a paplan sarkába, s fölébredtem kínos álmomból.” (I. F. 206.)*

A harmadik csoportba osztottuk az úgynevezett hallucinációs álmformákat. A gyermekek féltek, mert megijesztették őket, pl. egy öregasszony megijesztette, vagy csontváz kergette a másikat az utcán, fekete kéz nyúlt felé, szörnyetegek és szellemek ijesztették, rémképek gyötörték. Itt is találkozunk olyan álmformákkal, mint például sötétben egyedül volt és félt, másíknál egy fekete alak közeledett felé és félelmetes arc jelent meg álmában, melytől irtózott, vagy az utcán megijesztették. Jellemző erre a formára egy II. osztályos fiúnak alábbi megnyilatkozása. „Minden ajtót bezártunk és amikor megyek ki a konyhába, egy ember áll az ajtó mögött. Erre gyorsan felsikírtam és szaladtam be a szobába. Utánam jött és fojtogatni kezdett. Azután hogy mi történt, nem tudom, mert felébredtem.” (II. F. 68.) Az ilyen hallucinációs formák sokszor egy-egy izgalmas regény, vagy film hatására is megjelennek az álomban. Pl. egy I. osztályos fiú a kollégiumban izgalmas regényt olvasott. Ennek hatására éjszaka üldözékes álmot álmodott. „Gyorsan a lovas elé ugrottam és leütöttem a lováról, ökölrel. A másik megijedt, elővette a pisztolyát és lövöldözött felém. Nekem se kellett több, elővettem a forgópisztolyt és védekeztem, én is lőttem a komát. Az ő golyói mind visszapattantak rólam, én pedig sosem töltöttem. A pisztolyommal csak állandóan lőttem. És nevettem, hogy a lovas mindig megsérül. A lovam lába megbotlott és én leestem róla. A lovas csak vágatott, úgy félig holtan vicsorogtatta a fogát. Elővette a bicskáját és véres kézzel jött felém. Én hánykolódtam a földön, próbáltam valahogy elbújni, odaérkezett a lovas és jött felém. Már a téglafal mellett voltam,

* A zárójelben levő szám a vizsgált gyermekek sorszáma. A római szám az osztályt jelzi, F = fiú, L = leány.

néztük egymást, ő közeledett felém, mikor egy téglát megfogott a kezem és hozzá akartam vágni, ekkor hangosan elordítottam magam, hogy ne bánts.” (I. F. 51.) Ehhez a motívumcsoporthoz tartozó rajzokat, jellemző képeket is bemutatunk. (2. sz. és 3. sz. ábra.) A 3. sz. ábra különösen jellemző a kamaszkori gyermekek hallucinációs álmaira. Ez a jazz, a twist, az akasztás, a bomba, az egzotikus háttér nyomasztó hatását kívánja ábrázolni.

A következő motívumcsoport már jellegzetesen elkülönül a korábbi életszakasz álomtartalmaitól. Az elbukástól való félelem ezekben az álmokban elsősorban azt fejezi ki, hogy a serdülőkorú gyermek azért is szorong, mert attól fél, hogy nem tudja magát megvédeni, ereje nem elégséges céljai eléréséhez. Az egyszerű álomformáktól a bonyolultabb szituációkig egyaránt találunk példát e motívumcsoportra. Pl. beestem a barlangba, elkaptak az indiánok, kalózkodok, zuhanok és nem tudok felemelkedni, futni akarok de képtelen vagyok rá, nincs erőm, hogy elmeneküljek, megtámadtak, elraboltak, lekötöztek, megvertek, üldöznek és nincs erőm felemelkedni, szembeszállni velük, elestem, elbuktam. Az előző korcsoporttal szemben ezekben az osztályokban az álomkifejtés nem csupán egyszeri küzdelmet, hanem a saját erejébe vetett hitből, vagy esetleg pesszimista álláspontból fakadó álomtartalmat is tükröz.

A serdülőkorú gyermek tele van akaraterővel, tervekkel, célokkal, de pozitív vonásai mellett megtalálható nála a pesszimista attitűd is: hátha célja nem sikerül. Jellemző erre egy II. osztályos fiú írása. (194. sz.) Futballozott és a labda mindig visszaszállt hozzá, s ezzel csapata „haragját” vonta magára. Ugyanezt a helyzetképet találhatjuk egy II. o. fiúnál, aki egy hegymászás kapcsán megijedt egy vadkantól és alig tudott álmában megmenekülni előle. „Elértük a hegy tetejét. Ott meguzsonnáztunk. Azután játszani kezdtünk. Az erdőben volt hely. Majdnem mindenki bújócskát játszott, én is játszottam az egyik csoporttal. Elbújtam jól bent az erdőben egy fa mögé. A fától lefelé elég meredek volt az út, jött a húnnyó, én le akartam hasalni, de a lábam alatt megcsúszott a kő. Én is lecsúsztam az alattam levő párkányig. Felkelek, akarok visszafelé indulni, de megláttam egy vadkant, mely felém futott. Én megijedtem, felmásztram a fára, amely mellettem volt. A disznó odaért, rágni kezdte a fát. A fa már dőlt, akkor én felébredtem.” (II. F. 66.)

Ezek az álmok természetesen összefüggnek a nappali élet eseményeivel. Az egyik III. o. fiú meg is magyarázza ilyen vonatkozású álmait és kapcsolatot keres a magasugrás terén mutatkozott rossz eredménye és az azt követő álombeli szorongó élményei között; „Álmaim gyakran kapcsolódnak ahhoz, amiről az elalvás előtti percekben gondolkoztam. Így előfordul, hogy kisebb-nagyobb torzítással végigálmodom az eltelt nap eseményeit. Leginkább azonban álmaim a sporttal kapcsolatosak, mivel ezek a gondolatok foglalkoztatnak legjobban. Elég jó futó vagyok. Álmaimban azonban gátlásaim vannak a futással szemben. Versenyen mindig lemaradok, ha kergetek valakit, soha nem tudom megfogni. Ugyanígy vagyok a magasugrással. Ha álomban át kell ugranom egy egész kicsi akadályt, sohasem sikerül.” (III. F. 84.) A következő álom leírása egy rakétás utazással függ össze. Az I. osztályos fiú plasztikusan írja le szorongásait. „Az álom azzal kezdődött, hogy egy rakétás utazásra készültem. Egy idegen bolygóra készültem. Nemsokára el is indultam. Fel-dübörögtek a rakéta hajtóművei és nemsokára elhagytam a földet. Hamarosan megérkeztem a bolygóra. Először nem találtam semmit, csak egy köves pusztaságot. Kutatni indultam, bár rettentően féltem. Egy városhoz hasonló telepü-

léshez érkeztem. Egyszer csak több fekete árnyat vettem észre. Menekülni szerettem volna, de mintha egész testemre súlyokat raktak volna, alig tudtam haladni. Egy magas lépcső tetejére kellett volna feljutni. Az idegesítő helyzetben egészen megizzadtam (álomban is éreztem). A fekete árnyak már majdnem elfogtak, amikor felértem a lépcső tetejére. Ekkor könnyűnek éreztem magam, majd azt éreztem, hogy zuhanok.” (I. F. 207.) Az egyik zuhanásos félelmi álmot érdekesen rajzolja meg egy II. o. fiú. 48. (4. sz. ábra.) Modern változatban jelentkezik ez a probléma a huligánoktól való félelemnél egy I. osztályos fiúgyermeknél (158). aki azt ábrázolja, hogy huligánok megtámadják és „izgalmas pillanatok” játszódnak le a verekedés közben. (5. sz. ábra.)

A motívumok következő csoportjaiban a betegség, a halál és a megsemmisüléstől való félelem különböző álmotartalmaival találkozunk.

Ebben a motívumcsoportban érdekes módon a mozgásos jellegű álmotartalmak dominálnak. Pl. leesnek a vonatról, vízbe zuhannak, szikláról csúsznak le, gödörbe, kútba buknak, vonaton szerencsétlenség történik, fölrobban a repülőgép, beázik a sátor és eldől stb. Ritkábban fordul elő az operációtól való félelem. A betegség kapcsán a halálfélelem sajátos formában jelentkezik egy II. osztályos leány rajzában. (6. ábra.)

A kisebb gyermekeknél a halál elemi formái, a sírok, a nagyszülők ravatala jelenik meg és kisebb mértékben foglalkoztatja őket álmaikban az emberiség elpusztulása, a háborúval járó borzalmak és felelősség problémája. A középiskolásoknál is megtalálható természetesen az ilyen jellegű álm. (Pl. az egyik lány nagymamája ravataláról álmodik.) (7. sz. ábra.) A halál különböző neveit élik át álmaikban: vízbe fúlnak, gyilkosság áldozataivá lesznek, temetést látnak, halottakkal találkoznak, felakasztják őket, elvesztik édesanyjukat, édesapjukat. Ezekkel szemben sokkal jellemzőbbek a középiskolásoknál azok az álmok, amelyekben a háború rémképei tárulnak eléjük.

Izgalmas kémtörténet nyomán találkozott pl. egy II. osztályú fiú a halállal. Egy másik fiú attól retteg álmában, hogy megölik. „Egy erdős vidékre érkeztem. Versenybajtársaimat vagy 50–60 km-re hagyva gondoltam egyet és bementem az erdő sűrűjébe. Már alig láttam, amikor hangus „uff-uff” kiáltások ütötték meg fületem. Összerezcentem, az indiánok elfogtak. Egy karóhoz kötöttek. Ordítottak, rohángásztak. Rőzsét szedtek és körém rakták. Arra gondoltam, hogy elevenen megsütnek. Mikor egy kicsit megfogott a láng, eloltották. Ezután következett a skalpolás szörnyű művelete, rögtön felébredtem. A fejemet és a hajamat fogdosva sírni kezdtem.” (I. F. 205.)

A háborútól való félelem magasabb szintű ellenkezést, szembenállást vált ki a középiskolás tanulók álmaiban. Féltik a családtagjaikat, hogy elhurcolják szüleiket, testvéreiket, ha kitör a háború. Az új világháborúban el kell hagyniok a családot, lelövik a repülőgépeket, a foglyokat elfogják, kivégzik, borzalmas szenvedéseknek lesznek tanúi, a világháború borzalmait kísértik őket. A család együttes negatív élményeinek, elbeszéléseinek hatását olvashatjuk egy II. osztályos leány álmairól írott feljegyzéseiben. „Otthon a II. világháború borzalmairól beszélgettünk egy este. Elmesélték, hogyan bombázták Békéscsabát, hogyan menekültek az emberek. Ez engem nagyon foglalkoztatott. Éjszaka én is háborúval álmodtam, együtt menekültem a többiekkel.” (II. L. 115.) Máskor a háborús filmek vagy rádióadás nyomán kerülnek elő a háborúval kapcsolatos rémképek, kellemetlen asszociációk. „Ha este rádiót hallgatok és valami rossz háborús rádiójátékot sugároz, vagy sűrűn repülőgépek

zúgnak el a ház felett, gyakran álmodom a háborúval. Ez borzalmas rossz és nem tudok szabadulni a gondolattól, nem pihenem ki magam és reggel fejfájással ébredek. Hiába akarok másra gondolni, nem sikerül. Ilyenkor kénytelen vagyok felkelni, felcsavarni a villanyt és valami vidám könyvet vagy mesekönyvet olvasni.” (II. L. 188.) Vagy pl. „A háborús filmek megnézése után nem tudok nyugodtan aludni. Minden félórában felébredek és utána tovább ugyanarról álmodom. Van úgy, mikor másik éjszaka is tovább folytatódik az álmom.” (II. L. 192.)

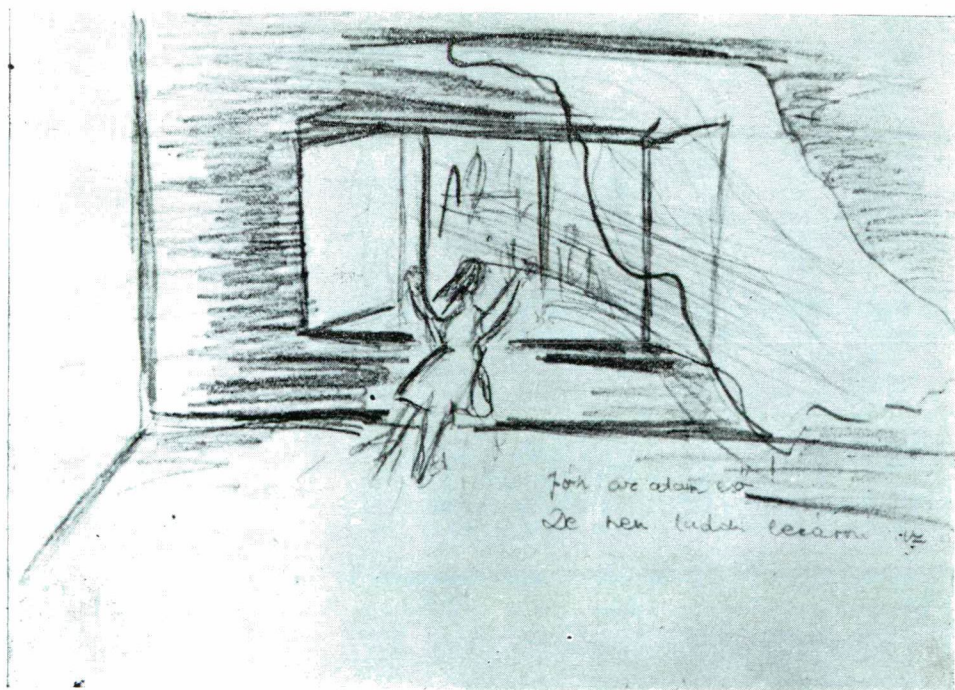
Önmagát állítja rajza középpontjába az az elsőosztályos leány is, aki még álmában is felemelt kézzel tiltakozik az eléje kerülő háborús borzalmakkal szemben. (8. sz. ábra.) A háború borzalmas, a föld meggyullad, nincs menekülés, az atom mindent elsöpör — vallják ezek az álmok. Álmában küzd az atomhamuval, befalazzák, elhurcolják a családot. Ehhez hasonló motívumok nagy számban jelentkeznek a gimnazisták tiltakozó jellegű álomtartalmaiban. Ennek a százaléka megdöbbenően magas. „Rettenes volt az az álom, küzdtem a robbantáskor keletkezett hamuval, de nem bírtam szabadulni tőle. Reggelre kimerülten ébredtem fel. Én még nem éltem át háborút, de az álmaimból következtetve borzalmas lehet. Bárcsak ne lenne több háború!” (III. L. 67.) Egy másik álom: „Nem szeretnék háborút. Ez is többször megjelenik előttem. Nagyon félek ilyenkor. Mindig elhurcolnak családunktól valakit, engem befalaznak vagy esetleg más módon kínoznak. Nem szeretném, ha ez megvalósulna.” (II. L. 1.) Az új világháború kitörését, a gyújtogatást, kivégzést, az atomeső borzalmait eleveníti meg álomképekben a két most következő idézet: „Azt álmodtam, hogy minden évben a katonák meg szokták támadni a kisebb falvakat, gyújtogatnak, és kivégzik az embereket. És amikor megláttam a katonákat, gyorsan átszaladtam a szomszédba, és ott bújtam el. Közben már minden ég és hazaszaladtam és látom édesanyámat az udvaron a földön feküdni és mellette a tolltartóm. Lángra lobbant a mamám, én kegyetlenül elkezdtem kiabálni. Ezt hallotta egy katona, odajött és megmentette a mamát. Sajnos a többire már nem emlékszem, mert fölébredtem.” (I. L. 111.) „Kitört a második világháború. E háborúban elfogtak a németek és főbelöttek, de mikor engem otthagytak, én csak lapítottam a földön. Amikor elmentek, én meg akartam szökní, azonban nem tudtam szaladni, mindig elestem. Amikor nagy nehezen átjutottam a front másik részére, akkor megint ki akartak végezni, de mégis megkegyelmeztek, nem lőttek agyon. Ekkor egy gépkocsira tettem és sebesültekkel lőszert szállítottam.” (I. F. 223.) Az új világháborúról, az atomesőről, az atombombáról emlékezik meg és rajzol két elsőosztályos tanuló. (9. sz. ábra.)

(10. sz. ábra.) Nyilvánvalóan látszik, hogy a gimnazista gyermekek, a középiskolás tanulók álmaiban ez a félelmet, szorongást jelentő mozzanat alapvető, hiszen egész jövőjük, sorsuk, létbiztonságuk veszélyeztettsége tükröződik benne.

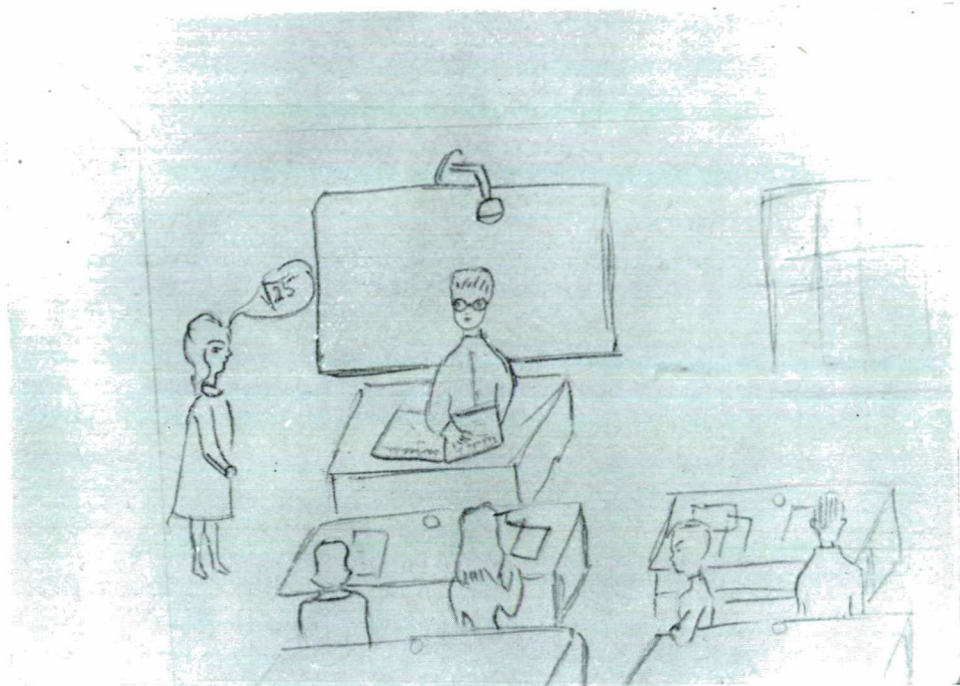
Egészen új színben jelentkezik az erkölcsi tartalom a középiskolások álmaiban. Mintegy „álmocenzúra” gyanánt állanak szemben álombeli élményeikkel és a végrehajtás előtt ellene szegülnek az erkölcsileg kifogásolható álom befejezésének. Az idetartozó iskolai álmokban határozottan felmerül a felelősség kérdése. Pl. nem tanulta meg a leckét és jogosan elmarasztalta a tanárnő. Ezeknek az erkölcsi tartalmát jól bizonyítja az a nyilatkozat, amely szerint álom hatására az egyik I. osztályos kislány elmaradt leckéjét éjszaka megcsinálta.

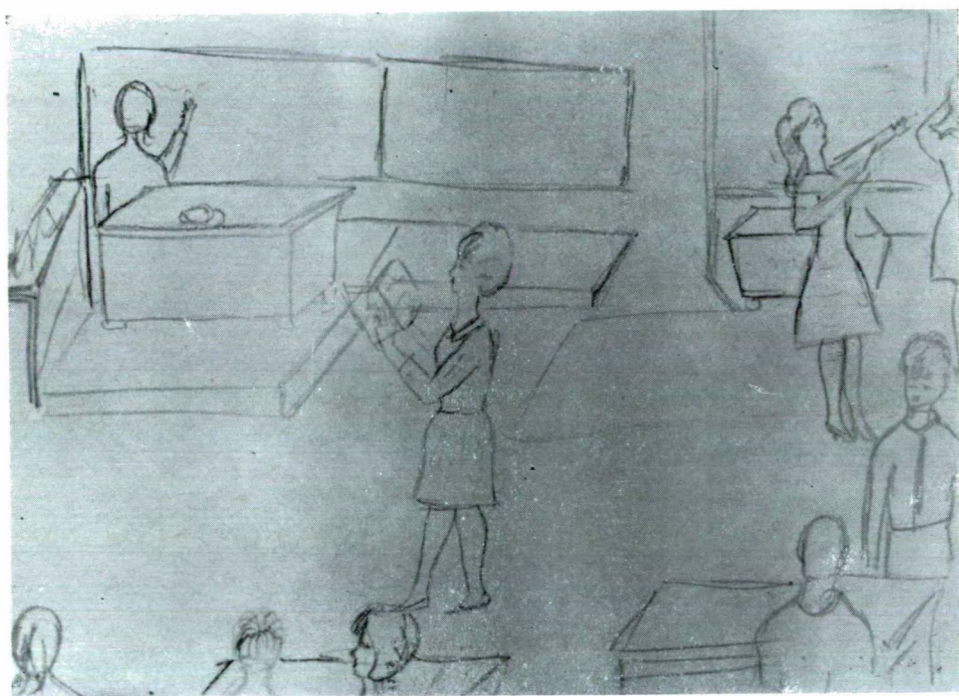
9. sz. ábra

10. sz. ábra

11. sz. ábra

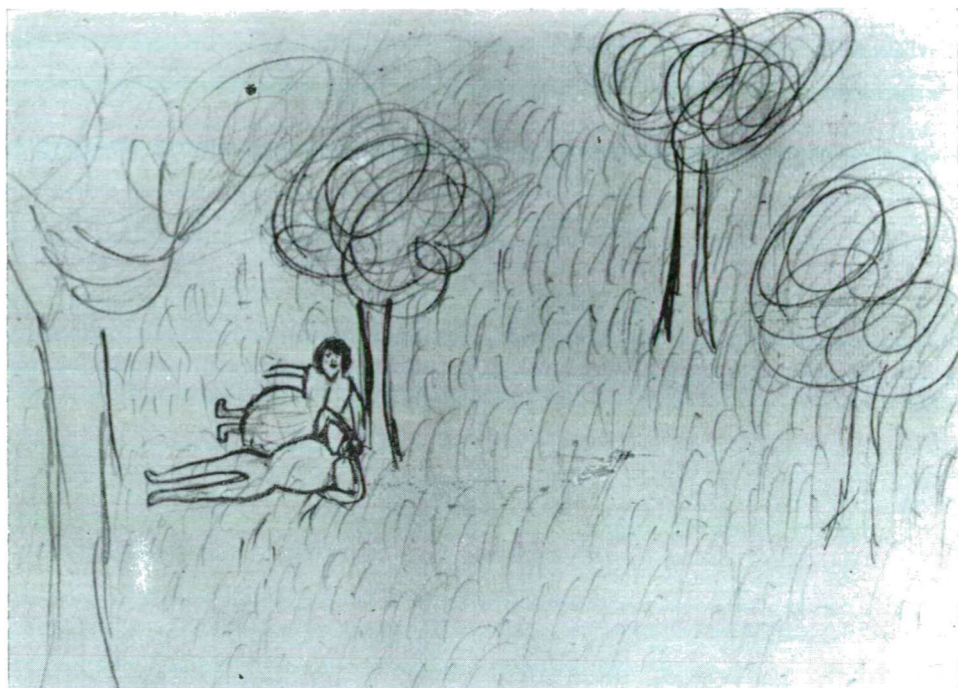
12. sz. ábra

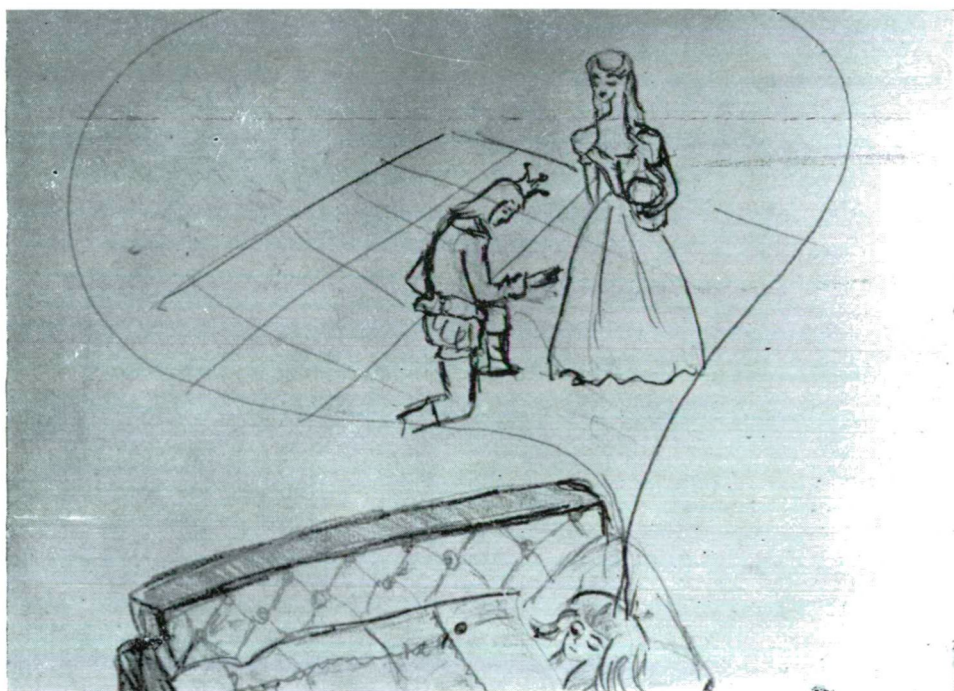
13. sz. ábra

14. sz. ábra

15. sz. ábra

16. sz. ábra

„Az álom hatása alatt egyszer azt álmodtam, hogy nem készítettem el rajzórára rajzomat, s egyest kaptam. Majd utána gyorsan kiugrottam ágyamból, s elkészítettem a rajzot.” (I. L. 115.) Majd egy másik: „Este nem egészen tanultam meg a leckét és olyan borzalmas álomom volt. A tanárnő kihívott és hatalmas egyest írt be. Arra ébredtem, hogy valaki sír. Mikor teljesen felocsúdtam, akkor láttam, én sírtam. Bár ez elég korán volt, de felkeltem és hozzákezdtam tanulni.” (I. L. 78.) Az álom ilyenkor sokszor nem az elmúlt eseménnyel kapcsolatos, hanem a jövőbe irányul, vagyis az őt foglalkoztató felelősségtudatra vonatkozik. „Álmaimban gyakran van a holnapi nappal kapcsolatos álom. Ha nem készülök fel elég jól, akkor állandóan felrezenek az álmaimból kifolyólag.” (I. F. 169.) Az álom nevelő hatása mutatkozik meg egy másik I. osztályos leány álmában. „Éppen arról álmodtam, hogy felelésem van matematikából. A tanár úr a naplóból a nevemet szólította. Hirtelen össze-reztem. Kint a táblánál kivert a veríték és dadogni kezdtem. Erre a tanár helyre küldött egy egyessel, hogy következő órán újra jelentkezzek. A csengő berregő hangjától hirtelen felébredtem. Ekkor jutott eszembe, hogy az egészet csak álmodtam. És én megfogadtam, hogy ezentúl mindig elkészülök rendesen az órákra.” (I. L. 168.)

Meggondolkodtató, hogy milyen mértékben veszi igénybe az iskola a tanulókat. A tananyag sokszor érzelmi vonatkozásban is súlyosan foglalkoztatja a tanulókat. Az iskolai túlterheléssel bizonyára összefüggésben vannak az ilyen jellegű álmok: „A téli szünetben gyakran álmodtam az iskoláról. Álmomban a megoldatlan matematika példák gyötörték és mikor felébredtem, jó érzés volt, hogy nem kell menni iskolába.” (IV. F. 14.)

A didaktogén álmokra jellemző az egyik I. osztályos leány álma. „Nemrégiben furcsa álomom volt. Rendesen megjelentem az iskolában, ott volt néhány osztálytársam is. Megkezdődött az óra, matematika. Csengettek. Ismét matematika és ez így ment tovább. Feleltem, dolgozatot írtunk, és ez többször megismétlődött. Az utolsó feleletem elégtelen lett. Erre felébredtem. Reggel aztán gondolkodtam a dolgon és rájöttem, nem is volt annyira véletlen az álomom. Ugyanis a matematika állandóan foglalkoztat. Ez az én mumustantárgyam.” (I. L. 117.) Az erkölcsi igazságérzet lázadása tükröződik egy III. osztályos leány álmában, aki vádolja tanárát, mert igazságtalan volt hozzá. „Nemrégén dolgozatot írtunk, és azt álmodtam, hogy egyes lett. Álmomban láttam a dolgozatomat, és a hibáimat, és álmomban tudtam, hogy jó a dolgozatom, mégis egyest kaptam rá. Álmomban mondtam a tanárnak, hogy igazságtalan.” (III. L. 40.)

Sajátos érzelmi szituációt él át álmában egy 16 éves leány, aki az öngyilkosság gondolatával foglalkozik, az osztályban elszenvedett negatív élmények hatására. „Ott állok az osztály előtt. Nevetnek rajtam, nini még az Edith is. Mindenki mutogat rám. Jaj nem bírom tovább! Olyan rossz érzés! Tanár néni jön felém. Valamit hoz a kezében. Hisz ez az ellenőrzőm. Biztos osztályfőnökit írt be. Ott jön a mamám meg a papám is. Milyen csúnyán néznek rám. Mind a kettő gyógyszeres csomagot tart a kezében. Kikapom a kezükből és megiszom mindet. Senki sem siet oda, hogy ne tegyem ezt. Nagyon rossz, érzem, hogy most már meg fogok halni. Úgy látszik, mindenki utál és örülnek, hogy megszabadulnak tőlem.” (II. L. 119.)

A gimnazista lányok nemcsak az iskoláról, a felelésről álmodnak, hanem az iskolával kapcsolatos felelősségtudat is kísérti őket. Pl. elkésik az iskolából,

megharagszik rá a tanárnő, a tanár igazságtalanul osztályozta, társai kiközösítették stb. Egy másik leány úgy érzi, hogy az osztálynapló kárörvendve vigyorog rá, mert nem készült, vagy nem ért időben az iskolába, mert későn kelt fel.

Egy ilyen mozgalmas és sokszor negatív érzellemmel színezett álmot tartalmat, iskolai szituációt fejez ki a két következő idézet: „Az osztálynapló, mintha kárörömmel vigyorogna rám. Észreveszem, hogy a napló egyik lapja lóg és éppen az én nevem van ráírva. Még a véletlen is ellenem játszik, hiszen így hamar észrevehető, hogy nincs jegyem és...! A napló természetesen kinyílik. Felszólítanak. Én nem akarom elhinni, hogy éppen én felelek, aki mindig készül, csak erre az órára nem. Elsötétedik minden előttem, semmit nem tudok. A lányok hiába súgnak, nem megy, semmit nem értek az egészből, pedig én értem a sűgást a legjobban. Már látom előre, hogyan vésik a talpas egyest, amikor megszólal a csengő. A tanár megkegyelmezett. Óriási kő esett le a szívemről. Még mindig csengetnek, felébredek. Oh, hiszen ez csupán egy borzasztó álom.” (IV. L. 37.) (11. sz. ábra.) „Mióta a gimnáziumba járok, legtöbbször az osztállyal kapcsolatban álmodok. Egyik éjjel a következőket álmodtam: Édesanyám későn keltett fel és én nagyon féltem, hogy lekésem a vonatot. Siettem ki az állomásra és nagyon meglepődtem, mert sötét volt még, de egy vonat már bent volt az állomáson. Nem tudtam mit tegyek, beszálljak-e vagy ne? Ugyanis azt mondta az állomásfőnök, hogy a vonat Békéscsabára és Orosházára is indul. Végül nem tudom hogyan, de eljutottam az iskolába. Itt senki sem szólt hozzám és nagyon fájt ez. Mindenki mérges volt rám és arrébb löktek mindenűnnen. Nagyon furcsa volt az, hogy édesanyám hangját hallottam és azt mondta: „ne félj kislányom, ez csak álom.” (I. L. 102.) (12. sz. ábra.) Az érettségi minden vonatkozásával felmerült ezekben az álmokban.

A motívumok utolsó csoportja jellegzetesen a középiskolai tanulók álmaira vonatkozik. Ezeknek magasabb szintű erkölcsi tartalma nyilvánvaló. Vádolják magukat, hogy lekésték a vonatot, nem tudtak időben eljutni az iskolába, vagy valami rosszat csináltak erkölcsi vonatkozásban, nemi téren. Nem végezték el a feladatukat és ezért „a nagy számok meg akarták ölni”. Gyötrődtek álmukban, hogy nem sikerül nekik semmi az életükben. Töprengnek, hogy tudnak-e megfelelő munkát végezni. Az engedély nélküli távozás, a felelősség elől való menekülés, épp úgy szerepel álmaikban, mint a gyötrődés amiatt, hogy kinevetik őket. A lopás, betörés, és az erkölcsi rend elleni véttség sűrűn jelentkezik ezekben az álmokban.

Az erkölcsi értékrend elleni büntett marcangolja álmában azt a tanulót, aki az álom során betört a kirakatba és ennek következtében a kutya rá akart rohanni, hogy levegye róla az ellopott szép karórát. „Ahogy járkálok, a kirakatban meglátok egy szép karórát, ezt valahogy fölcsatolom a kezemre, de mikor menni akartam ki, sehol se találtam azt a részt, ahol bejöttem. Mikor azután valahogy kijutottam, láttam vagy öt kutyát, meg akartak engem harapni. Szaladni akartam, de mindig egy helyben álltam, s a kutyák pedig mindig közelebb értek. Mikor már teljesen odaértek, akkor meg akartam rúgni, de hiába érte el a lábam a kutyát, csak jött felém és akkor hirtelen eltűnt négy és egy nagy fekete lompos kutya jött és egyenesen a kezemhez ugrott, hogy levegye az órát a kezemről. Én odakaptam, de már késő volt, elvitte.” (I. F.

221.) Egy másik fiú arról számol be, (II. F. 153.), hogy éjszaka a sógora motorját akarta kilopni a garázsból, de mikor ez sikerült volna, felébredt.

Az élet értelméről, a magányról való töprengés és gond mint filozófikus jellegű álomtartalom jelenik meg sajátos formában egy III. osztályos fiú rajzában és írásában. A magány a pusztulással, a halál gondolata a háborúval függ össze ebben a sajátosan bölcséleti jellegű álomtartalomban. „Amerre a szem ellátott, mindenütt egyhangúság, sehol egy magaslat, vagy egy domb, ahová felemelkedhet az ember. És az élet mily szomorú... Sehol egy teremtet lélek, akivel szót válthat az ember, csak a magány, a legszörnyűbb a világon, csak az maradt a társam. Éreztem, ha elcsitul is a vihar, én már nem leszek boldog soha.” Ezek a negatív motívumcsoportok tehát sokkal magasabb síkon, az egyénnek a társadalomban elfoglalt felelősségének, erkölcsi állásfoglalásának vetületeképpen jelennek meg az egyes álomtartalmakban.

A pozitív motívumcsoportok sorában fejlődési szempontból legjobban hasonlítanak a korábbi korosztályokhoz a mesemotívumok. Boszorkányok, tündérek, törpék szerepelnek, mintegy a régebbi időkben maradó reminiscenciák, emlékek gyanánt. Ezért magasabb szintűek azok a mesemotívumok, amelyek primitív és konkrét tárgyakra vonatkoznak. Jutalomról álmodnak, lottótálatláról. Pl.: „Egyszer álmomban vettem egy lottószelvényt, melyet kitöltöttem. Szorongva vártam az eredményt, mely nagyon érdekes volt, mert ötös találatot nyertem. Ezt a pénzt egy szép villára fordítottam, és vettem még egy Trabant autót. A lakásomat berendeztem egyszerűen, de szépen. Első vasárnap itt éltem.” (II. F. 45.) Máskor arról számolnak be, hogy pénzt találtak, csomagot kaptak, csokoládét ettek, kedvenc ételükhöz jutottak hozzá. Jelentős százalékban álmodnak autóról, motorról. A vidéki gyermekek álmukban otthon vannak szüleiknél.

Az iskolával kapcsolatos vágyálom, hogy elmarad egy nehéz óra. Jellemzők ebben a csoportban a ruhára vonatkozó álmok. Szép ruhát kaptak, pulóvert, jól felöltözködtek. „Szebbnél-szebb pulóvert mutattak, nem tudtam eldönteni, hogy melyiket válasszam. A pult alól elővett az elárúsító egy gyönyörű tiszta gyapjú fekete-fehér norvég mintásat.” (I. F. 134.) (13. sz. ábra.)

Egyik fiú (III. F. 186.) rajzában egy „választás”-sal találkozunk, vagy egy autóhoz szeretne hozzájutni álmában, vagy pedig „egy nőt szerezni.” (14. ábra.)

A vágyálmok sorában sajátos formában jelenik meg ebben a korban a társkeresés, a másik nem iránti vonzalom. Az egyszerű társkeresés mellett megtaláljuk már a kifejezetten szexuális vonatkozású álomtartalmakat is.

A következő motívumcsoportban kétségtelenül fellelhető a fiatalember vágyódása, egyben azonban a negatív mozzanat, kisebbségi érzés, vagy egyenesen az erőbe vetett bizalom hiánya is megmutatkozik. A társkeresés a másik nem iránti vonzalom tekintetében olyan motívumcsoportok is megjelennek, mint pl. „kevesen értenek meg”, „szerelmes vagyok és nem viszonzózzák érzelmemet”, „haragusznak rám”, „elhagynak”, „megcsalnak”. Ebben a társkeresésben van egyfajta kíváncsiság is. Jellegetesen fejezte ki ezt egy I. osztályos fiú, aki álmában hárembe került s a „vetélytársaknál” különbnek érezte magát. A társkeresés néha a romantikus kirándulással függ össze; a szórakozás, közös kirándulás élménye vezette pl. azt a kislányt, aki egy szerelmes film hatására önmagát képzelte bele a hősnő szerepébe. „Ha szerelmes filmet látok, nagy hatással van rám. Mindig azt álmodom, hogy én vagyok az, akibe szerel-

mes volt az illető." Egy I. osztályos fiú így ír álmáról: „Én újabban legtöbbször arról álmodom, hogy letettem a motorvizsgát és motorozom a Nagy Ő-vel. Az az érdekes, hogy soha nem szaladok semminek neki.” (I. F. 1.) Hasonló szituációt ábrázol az egyik I. osztályos fiú. (15. sz. ábra.) Érdekes ennek a rajznak a szóbeli kifejtése is. „Álmomban egy gyönyörű virágos ligetben találtam magam. Olyan levegő volt, amilyen a képzeletben sem létezik. Lefeküdtem az egyik fa tövébe és azt álmodtam, hogy egy oroszlán a fejemet nyalogatta. Nagyon megrémültem és el akartam rohanni. Ijedtemben fölébredtem és nem mertem kinyitni a szemem, s magamban nagy örömmel mondtam: jaj de jó, hogy csak álmodtam. Amint kinyitom a szemem, látom, hogy egy leány ül mellettem. Bemutatkoztunk egymásnak. Ő elmondta, hogy nem messzire van egy szórakozóhely. Beleegyeztem, hogy elmegyünk oda. Amint odaértünk, látom, hogy nagyon sok fiú és lány van egy csoportban, s valami virágkoszorút fonnak. Mi is szedtünk különböző virágokat és fonnunk egy gyönyörű koszorút. Amikor készen lettünk, két nagyobb fiú négy szelíd oroszánt vezetett elő. Az a kislány, akivel odamentem, megnyugtatót: ne félj, te buta, ezek nem is morognak az emberre, olyan szelídek.” (I. F. 225.) Minden belemagyarázás nélkül tipikus álomtartalommal találkozunk: a bátoratlan és félszeg kamaszfiú tart a leány esetleges férfi ismerőseitől. Az álmombeli herceg megjelenését rajzolta le egy III. osztályos leány. (16. sz. ábra.)

Ezekben az álmokban egy különös „cenzúra”, „örkődési pont” működése is fellelhető. Az egyik gyermek azt álmodta, hogy kirándultak és iszogattak, megjelent az osztályfőnök is. „Szép nyári vasárnap volt, egy nagy erdőben voltunk fiúkkal, s egy örült nagy medve közeledett felénk, mindenki megijedt, rémülten szaladt jobbra-balra, sőt egyesek fára is másztak. Csak mi ketten maradtunk ott a közelben egy fa mögött, s lestük a hatalmas jószágot. Az megszólalt, és emberi hangon mondta, ne féljeteik gyermekek. Uram Jézus, ő volt az osztályfőnök. Azután a következő órákon együtt játszottunk Tell Vilmost. Miután elfáradtunk, úgy döntöttünk, hogy elmegyünk az erdőben levő turistaházba egy kevés szeszes italért. Jóízűen iszogattunk az osztályfőnökkel, s beszélggettünk a női nemről. Sajnos tovább folytatni nem tudom, mert mikor belépett egy nagyon csinos nő, csengett az óra.” (I. F. 212.)

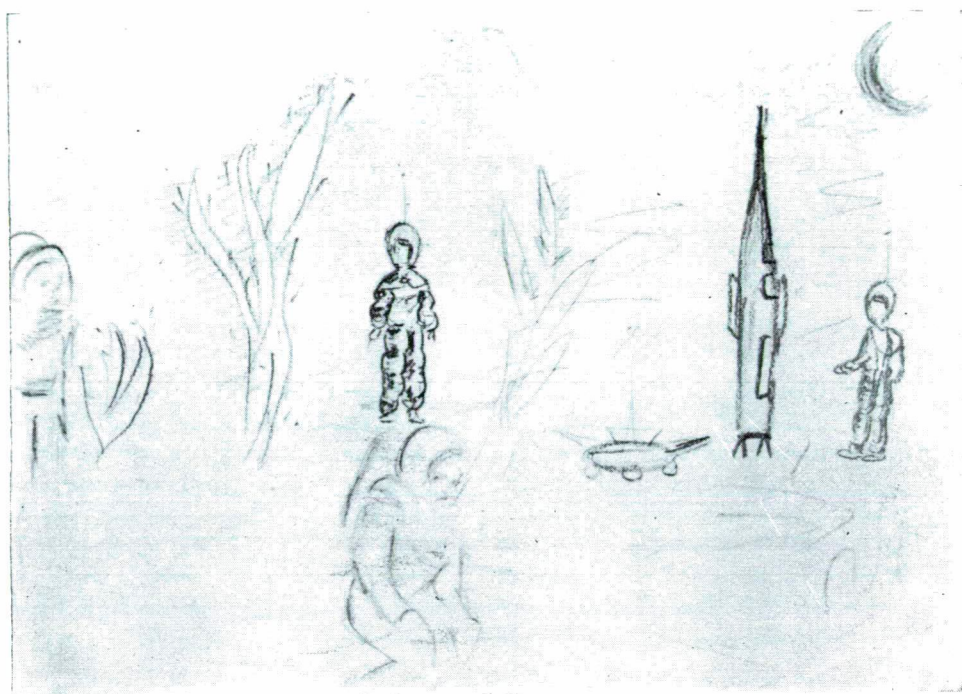
A kifejezetten szexuális álom is megtalálható náluk a szórakozásnak, a táncnak különböző formáival. A szórakozás igénye sajátos rajzban jelentkezik egy II. osztályos leány rajzában. (17. sz. ábra.) Kifejezetten szexuális jellegű álmáról számolt be egy III. osztályos fiú. (18. sz. ábra.) Vágyálmában „a pénz, a kalandok és a nők” tűnnek elő. A romantikus utazás, kirándulás és kalandvágy motívumainak előfordulása igen magas. A gimnazisták álmaiban gyakran fordul elő, hogy ismeretlen, szép helyre kerülnek, ahol horgásznak, fürödnek, máskor pedig vitorlásra utaznak, vagy egyenesen repülőgépen szállnak. Többször arról álmodnak, hogy lakatlan helyre vetődnek, ahol egyedül rendezik be életüket. Nagy jégtáblákon siklanak, vagy Afrikában járnak, esetleg űrpilótaként felszállnak a magasba. Jellemző erre egy I. o. fiúnak álomtartalma: „Az egyik este azt álmodtam, hogy bolygóközi utazásra indult az osztályom. Ez igen érdekesnek ígérkezett. Az indulás előtt beöltöztünk különleges ruhánkba. Egy nagy rakétába szálltunk be. Nagy nehezen elhelyezkedtünk, ami egy ilyen osztálynál nem is olyan könnyű. Az indulás után fellepett a súlytalanság. Ennek igen sokan örültek és fel — le lebegtek a levegőben. A tanár úr nem tudott senkit beírni, mert nem fogott a tolla. Az erős doh-

17. sz. ábra

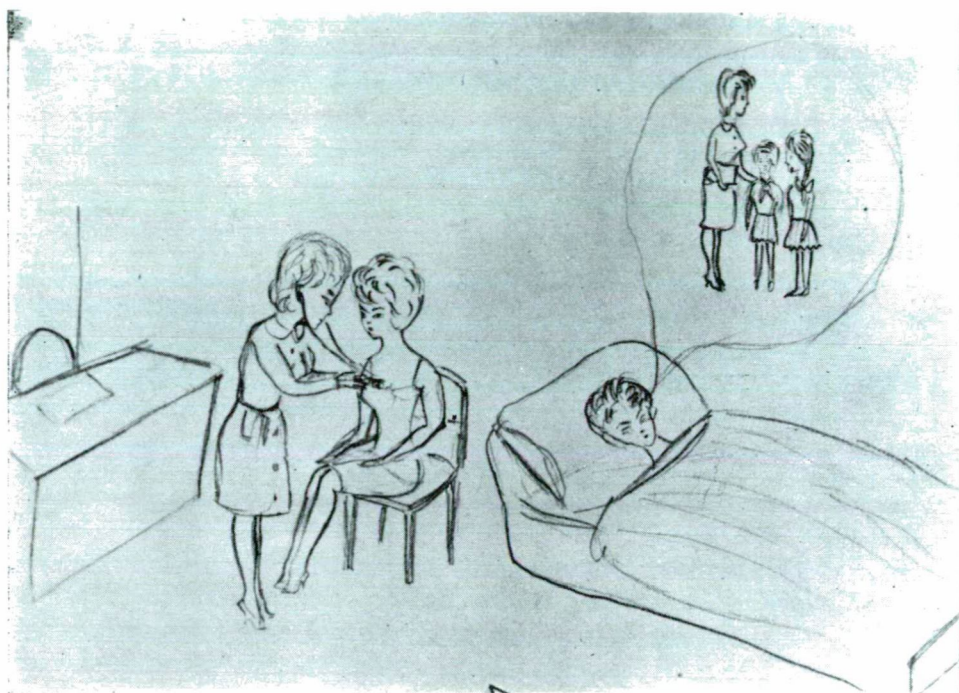
18. sz. ábra

19. sz. ábra

20. sz. ábra

21. sz. ábra

nyosok igen szenvedtek, mert az úrhajóban nem lehetett dohányozni... Az útunk vége felé összeütköztünk egy nagy meteorral és én felébredtem.” (I. F. 191.) Hasonló helyzetet ír le és ábrázol egy II. osztályos kisleány (19. sz. *ábra*) „Láttam magam egy egészen különös úrruhában, érdekes környezetben. ... Minden valami misztikus kék árnyalatban látszott. Furcsán éreztem magam.” (II. L. 113.)

Jellegzetes formában különül el az egyik ismeretlen, romantikus helyet kereső leánynak és egy fiúnak álmotartalma. A leány álmában egy csendes, romantikus, kiegyensúlyozott harmonikus vágytartalmat találunk. „Egyszer álmomban kirándultam az erdőbe, ismeretlen helyen hegyet is másztam, sétáltunk és az erdőben a lánytársaimmal egy tavat találtunk, gyönyörű tavirózsákat és hattyúkat láttunk. Minden szép volt, tavasz volt.” (III. L. 45.) A következő idézet a fiú vágyálmát mutatja be, a küzdés, saját erejébe vetett hit romantikáját. „Úgy éreztem, hogy én vagyok a legboldogabb, távol valahol egy egzotikus erdőben jártam. Valami tarka-barka szörme borította testem. Ha állatokkal találkoztam, nem bántottak, hanem szeretettel vetek körül, kivéve a tigrist. Kedvenc állatom a kígyó volt, mert ő megvédett minden gonosszal szemben. Sokszor — menekülés közben — úgy éreztem, hogy nem tudok elmenekülni, s a legkritikusabb pillanatban testem szinte súlytalan lett és én egyre magasabbra szálltam. Oly kellemes érzés volt számomra repülni és magasról belátni mindent. Leestem és keserű szájjal ébredtem föl, látván magam körül az unalmas, rideg valóságot.” (IV. F. 23.)

A 17–18 évesek álmaira általánosan jellemző az erőpróba. Ahogyan a kirándulásban, új tájak felkeresésében, utazásban erőpróbát találhatunk, úgy a közvetlen sportban, versenyben is megtalálható ez a motívumcsoport. Mérközösen vesznek részt, különös sportágakban győznek, eredményesen ugor-nak le a repülőgépből ejtőernyővel, bajnokságot nyernek, vagy rádióadót építenek, megbirkóznak vadállatokkal, győznek a rablótámadókkal szemben. Igen magas százalék álmodik a repülésről, hogy mint pilóta eredményes bravúrokat hajt végre fent a levegőben.

Ezek az erőpróbák sokszor a választott hivatással függenek össze. Az egyik tizenöt éves gyermek pl. a közösség javára akar nagy tettet véghezvinni. (I. F. 36.) Egy I. osztályos leány azt álmodja, hogy karmester volt. „Egyszer egy koncerten én voltam a karmester, s kedvenc darabomat, Liszt II. Magyar Rapszódiaját vezényeltem. Nagyon jól ismerem ezt a zeneművet, hangjegyről-hangjegyre ugyanaz volt az álombeli rapszódia, mint az eredeti. Álmomban már sok olyan dolgot megcsináltam, amire életben nem vagyok képes.” (I. L. 83.) Egy másik fiú álmában viaskodik és győz a német fasisztákkal szemben, s hősként ünneplik. „Mikor végre elszenderedtem, azt álmodtam, hogy háborúban vagyunk és barátaimmal partizánnak álltunk be. A falunkat is meegtámadták a németek és a védőőrséget megfutamították, hatalmas géppuskaropogás és gránátrobbanás közepette. Ezután bevonultak a faluba és szedték össze a gyermekeket, öregeket, felnőtteket, hogy amikor sokat összeszedtek, kivégezzék őket. Már éppen a mi utcánkba jöttek be, amikor kerítésekén mászva és hason csúszva elértünk odáig. Borzasztó volt látni a nagy vértócsákat és ismerősök holttesteit. A németeket sikerült hátbatámadni és hatalmas csatát vívtunk velük. Szerencsére mindenkinek jó búvóhelye volt és így a németek golyója senkit sem ölt meg. A mieink azonban annál többet.

A németek közül egy sem menekült meg. Az ijedtségtől vacogó emberek nagy örömjongással fogadtak bennünket, a megmentőiket.” (I. F. 216.)

Több fiú álmodik arról, hogy a sportban, különösen a futballban komoly eredményt ért el. Pl.: „Az álom így történt: futballoztunk. Nekem ment a legjobban. Egy erős lövés után a labda a levegőben magasan lebegett. Majd zuhanni kezdett. Egy akácfára felakadt. Nagy riadalom támadt. Csak én voltam nyugodt. Azt a tanácsot adtam, hogy fújjuk le a labdát. Neki is álltunk. De a labda nem mozdult. Én nekiszaladtam és szinte repülve felugrottam a labdát tartó fáig. Elkaptam az ágat. Az ág hirtelen recsent és eltört, én meg zuhantam lefelé. De hirtelen megnyílt alattam a föld és egy tóba estem. A tóból kímászva eltűnt a víz. Tovább játszottunk. Én védtem. Nem tudtak gólt rúgni a társaim nekem. Hirtelen esni kezdett az eső, hamarosan bőrig áztak a haverok. Csak én meg a föld nem volt vizes.” (I. F. 213.) Egy másik: „Azt álmodtam, hogy a falu csapatában a nézőközönség előtt nagy sikert arattam. Nem tudtam a labdát sohasem az egyik lábamról áttenni a másikra. Ezt álmomban szépen sokszor megcsináltam.” (I. F. 26.)

Az egyik III. osztályos fiú álmában motort konstruált. „Este általában mindig egy olyan motorról álmodom, amit teljesen én csináltam és nincs párja az egész országban. Mindenki megnézi, mikor megállok vele. Olyan gyorsan szeretek vele hajtani, hogy olyan gyorsan nem szoktak közönséges motorral menni. Mindig bravúroskodom vele. Nagy versenyekre megyek, ahol persze vagy megnyerem a versenyt, vagy nagyon elesem a motorral, úgy, hogy az nagy javításra szorul. Általában, ha nincs verseny, egy kislánnyal megyünk el motorozni.” (III. F. 75.) Igen jellemző egy harmadik osztályos fiú álma, aki már a felelősségérzet, magasabbrendű erkölcsi életforma kontroll hatásáról tanúskodik álmai kapcsán. „Mai napjaimat tekintve már a jövőbelátás és az életem további haladása, a családos élet megalapozása és nem utolsósorban az iránt a leány iránt érzett vonzalom (lehet ez kölcsönös is) volt a téma, akiről úgy gondoltam, hogy szeretni tudnék. Annak a faliúsnak a letépése, amelyen az én rossz tulajdonságom van feltüntetve és menekülés a felelősségre vonás elől.” (III. F. 87.)

Ebben az életszakaszban igen sok álom foglalkozik az életpályával; az önállósodás és tökéletesedés igénye mutatkozik meg ezekben az álmokban. A reális pályaválasztással foglalkozó realiztikus álmok mellett még mindig megtalálhatók a romantikus pilóta-, vagy űrhajós-álmokképek is. Nagyon sokszor előfordulnak azonban olyan esetek, mikor az álmodó közvetlenül jövőjéről, továbbtanulásáról álmodik. Érthető módon megmutatkozik ez az érettségi előtt álló tanulóknál. A legkülönbözőbb foglalkozási ágakról számolnak be a tanulók álmukban.

Legjellegzetesebb a leánytanulóknál az az álmotartalom, amelynek során beszámolnak a pedagógus hivatással járó örömeikről: gyermekekkel foglalkoznak, tanítják őket. Az egyik IV. osztályos leány pl. így írja le álmát: „Csodálatosan szép tájon a szabadban ülünk, én és a gyermekek, akiket tanítok. A fákon száz meg száz madár dala szólt, a kis tarka pillangók körülröpdösték a kisleányok és kisfiúk bájos arcocskáját. Az álmombeli kisfiúk és kisleányok nem voltak rosszak, szemtelenek, hanem szelídek és odaadón figyeltek rám. Előző délután arról álmodoztam édesanyámmal, milyen jó lenne, ha felvennének a tanítóképzőbe. Valószínű ezért is álmodtam ilyet.” (20. sz. *áb.*) Egy másik kisleány álmában a gyermekorvosi feladatok szépsége tűnik fel. (21. sz. *áb.*)

Érdekesen fogalmazza meg ezt a pubertás korra jellemző önismerettel, problémalátással egy I. osztályos leány. „Az én álmaim általában mindig a választott pályával kapcsolatosak. Elképzelem magam azon az úton, amelyen szeretném elérni a kitűzött célokat. Álmomban erős vagyok. Sokszor egy műtéten veszek részt, vagy gyógyszerekkel kísérletezem. Ezen álmaim jelen pillanatban nem vezetnek a megvalósuláshoz, mert a pubertás korom következtében sokszor ingadozó vagyok az akaraterő tekintetében.” (I. L. 103.)

A serdülőkor táján természetesen találkozunk az erőbe vetett bizalom álmaival is. Ezek a motívumok jellegzetesen tanúsítják az erejét kibontakoztatni akaró fiatalember jövőbe vetett hitét. Pl. „álomban erős vagyok”, „nagy zenekarban játszom”, „angolul beszélek”, „emberek vezetője vagyok”, „győzők a mérkőzéseken, motorvizsgán”, „filmekben főszerepet játszok”, „regényhős vagyok”, „filmdarabot írok”, „nagy ember vagyok”, „művész vagyok”. Az egyik I. osztályos fiú álmaiban a jövő és az emberiség fejlődésének kérdése jelenik meg. „Én általában a jövőről szoktam álmodozni. Pl. mi lesz néhány száz év múlva. A technika és a tudomány óriási léptekben fejlődik. Hasznosítják a magfúziót, automatizálnák. Az űrben óriásrakéták közel fénysebességgel száguldanak céljaik felé. Földünk tudósai felveszik a kapcsolatot más nem földi homo sapiensekkel.

A középiskolások álmai tehát sajátos módon különülnek el az általános iskolás korú gyermekek álmaitól. Az erőbe vetett bizalom és a jövő problémáinak megjelenése egyre nagyobb teret nyer ezekben az álmokban. A régi álmotartalmak konkrét, apró, realisztikus jellegétől egyre jobban elszakadnak. A problematizáló, moralizáló álmotartalmakban a jövő romantikája, a pályaválasztás, a továbbtanulás, a társválasztás igénye is egyre nagyobb szerephez jut.

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

- BAUMANN RUDOLF, *Physiologie des Schlafes und Klinik der Schlaftherapie*. Berlin, 1953. 227.
 GATES, JERSILD, McCONNEL, CHALMANN, *Educational Psychology*. Washington, 1942.
 GERÉB GYÖRGY—BÁCSKAI JÓZSEFNÉ, Complex-munka szükségessége a gyermekek neurológiai és pszichológiai gondozásában. *Orvosi Hetilap* 29. 1958. 977—81.
 GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Eljárásmód a félelem motívumainak lélektani vizsgálatára különböző korú általános iskolai tanulóknál. *Szegedi Pedagógiai Főisk. Évk.* 1962. 169—81.
 GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Az álmok élménytartalmának lélektani elemzése ált. iskolai tanulóknál. *Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl.* 1963. 249—79.
 GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Ein Verfahren zur psychologischen Untersuchung der Motive der Angst bei Elementarschülern verschiedenen Alters. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, Göttingen, 1963. 146.
 GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, A félelem motívumainak lélektani vizsgálata középiskolai tanulóknál. 1964. *Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl.* 1964. 285—308.
 JAKOBSZON P. M., *Az érzelmek pszichológiája*. Budapest, 1962. 418.
 LIEBERMANN LUCY, *Pavor nocturnus*. *Gyermekegyógyászat* 1957.
 LJUBLINSKAJA, A. A., *Die psychische Entwicklung des Kindes*. Berlin 1961. 626.
 MIKÓ ESZTER, A gyermek félelmei. *Lélekt. Tanulm.* IV. 1940. 73—8.
 NAGY LÁSZLÓ, A háború és a gyermek lelke. *Magyar Gyermektanulmányi Társaság Budapest, 1916.*
 NOWOGOROTZKI TADEUSZ, *Fejlődéslélektan*, 1961. 182.
 PŘIHODA VACLAV, *Bevezetés a pedagógiai pszichológiába*. Bp. 1960. 390.
 RUBINSTEIN S. L., *Grundlagen der Allgemeinen Psychologie*. Berlin, 1958.
 TRAMER MORITZ, *Pavor sceleris*. *Z. Kinderpsychiatrie*, 26. 1959. 129—40.
 WALLON Henri, *A gyermek lelki fejlődése*. Budapest, 1958. 171.

СОМНЕНИЯ И НАДЕЖДЫ В СНОВИДЕНИЯХ У УЧЕНИКОВ СРЕДНИХ ШКОЛ

Д. Гереб—З. Сабо

Авторы с 1959 года занимаются анализом эмоциональной жизни, содержания переживаний, сновидений детей разного возраста. В уже опубликованных статьях авторы со своим методом анализировали страхи и сновидения у учеников восьмилетней и средней школ. Подопытные лица писали сочинения на данную тему и делали к ним рисунки. На основе наличия процентов некоторых мотивов так же, как и данных по содержанию исследовались связи психологии развития, в области исследования эмоциональной жизни.

В настоящей работе авторы анализировали данные 828 учеников (508 мальчиков и 320 девочек). Они учитывали следующие группы мотивов:

Группы отрицательных мотивов: (Притесняющие сновидения у учеников средних школ)

1. Конкретные предметы. 2. Страх перед стихийным бедствием, явлением природы. 3. Формы галлюцинаций. 4. Страх перед провалом на экзаменах. 5. Появление мотива болезни в сновидении. 6. Страх перед гибелью, как содержание сновидения: а) страх перед полной гибелью и войной, б) смерть, как содержание сновидения. 7. Сознание задачи и борьба совести в сновидении: а) школа, б) другие этические проблемы.

Группы положительных мотивов: (Желания и замыслы в сновидениях у учеников средних школ) 1. Сказочные мотивы. 2. Исполнение примитивных конкретных желаний. 3. Влечение к другому полу (искание партнера). 4. Путешествие, экскурсия, жажда романтических приключений в свете мотивов. 5. Проба сил: а) Требование самостоятельности, б) и усовершенствования.

Авторы устанавливали, что ход психологии развития характеризуется все более сложным и отвлеченным содержанием.

ZWEIFEL UND HOFFNUNGEN IN DEN TRAUMEN VON MITTELSCHÜLERN

Von

G. GERÉB und Z. SZABÓ

Die Verfasser beschäftigen sich seit 1959 mit der Analyse des Gefühlslebens, der Erlebnisinhalte, der Träume von Kindern verschiedenen Alters. In vorhergehenden Veröffentlichungen wurden die Furchtmotive, sowie die Träume von Grund- und Mittelschülern mit der Methode der Verfasser analysiert. Die untersuchten Personen hatten über das gegebene Thema einen Aufsatz zu schreiben und zugleich eine Zeichnung zu verfertigen. Auf Grund der prozentuellen Häufigkeit der einzelnen Motive auf den Inhalt bezüglichen Angaben wurden entwicklungspsychologische Zusammenhänge auf dem Gebiete der Untersuchung des Gefühlslebens gesucht.

In gegenwärtiger Arbeit sind die Daten von 828 Schülern (508 Knaben und 320 Mädchen) verarbeitet. Es wurden folgende Motivgruppen unterschieden:

Negative Motivgruppen. (Angsträume von Mittelschülern) 1. Angst vor konkreten Gegenständen. 2. Angst vor Elementarkatastrophen und vor Naturkräften. 3. Halluzinative Formen. 4. Furcht vor dem Durchfallen. 5. Erscheinen des Krankheitsmotivs im Traume. 6. Furcht vor Vernichtung als Traumgehalt: а) Furcht vor totaler Vernichtung, vor dem Krieg, б) der Tod als Traumgehalt. 7. Erscheinen des Bewusstseins einer Aufgabe, des Wissenskampfes im Traume: а) Schulprobleme, б) andere ethische Probleme.

Positive Motivgruppen. (Erscheinen von Wünschen und Plänen in den Träumen von Mittelschülern) 1. Märchenmotive. 2. Erfüllung primitiver konkreter Wünsche. 3. Zuneigung zum anderen Geschlecht (Suche nach einem Gefährten). 4. Reisen, Ausflüge, romantische Abenteuerlust im Spiegel der Träume. 5. Kraftproben: а) Anspruch auf Vervollständigung, б) auf Vervollkommenheit.

Verfasser gelangen zu dem Ergebnis, dass der entwicklungspsychologische Vorgang durch immer kompliziertere und abstraktere Traumgehalte charakterisiert wird.

A MANUALITÁS TERÉN MUTATKOZÓ ELTÉRÉSEK ELSŐÉVES HUMÁN ÉS REÁL SZAKOS HALLGATÓKNÁL

Írta: GERÉB GYÖRGY—TIMÁR ANDRÁSNE

A hallgatók teljesítményének munkalélektani vizsgálata szerves tartozéka a felsőoktatás pszichológiai kérdéseinek. A képzés eredményességét jelentős mértékben befolyásolja a hallgatók helyes kiválasztása a felvételi vizsgák alkalmával.

A tanárjelöltek képzésében fontos szerepet foglalnak el a gyakorlatok, ezek közül is a manualitást igénylő tevékenységi formák. A műszaki ismeretek, kémia, fizika, biológia szakok különösen nagyfokú manualitást feltételeznek. A főiskolai hallgatók felvételekor a testnevelés- és zeneszakosoknál az egyes készségek jellegéről, fokáról a tanszékek már az eddigiekben is tájékoztak. Kellő zenei adottságok, ritmusérzék, hallás stb. nélkül nyilvánvalóan nem vehetnek fel hallgatókat az ének-zene szakra. Az izomzat bizonyos fokú fejlettségét, alkati igényeket is számba vesznek a testnevelés szakosok felvétele alkalmával. Sokszor menet közben derül ki, hogy a reálszakon és a műszaki ismeretek keretében a hallgatók az elemi manuális készségekkel sem rendelkeznek. Ha ezt a hallgatók felvételekor a pszichológiai vizsgálatok már kimutatják, más szakra irányíthatják őket, és a hallgatók sok sikertelen kísérletezés és ezzel járó kellemetlen élménytől mentesülhetnek.

A felsőoktatás pszichológiájának keretén belül tehát a felvételi vizsgák eredményességét kívánjuk segíteni munkalélektani vizsgálatainkkal is. Az alkalmassági és bevételei vizsgálatok jelentősége annál is inkább megnőtt, mert a gimnáziumokból a felsőoktatásba irányuló tanulók létszáma egyre szaporodik, ezért az igazságosság és méltányosság érvényesülését kellő pszichológiai vizsgálattal is elő kell segítenünk. A felsőoktatás dolgozói több alkalommal kifejezték azt a véleményüket, hogy nem állnak rendelkezésükre a középiskolából olyan megbízható vélemények, melyek egy-egy hallgató esetében elősegítenék a reális döntést.

Nem állítjuk, hogy közölt eljárásmodunk mindenben maradéktalanul megoldja ezeket a kérdéseket, csupán arra törekedtünk, hogy módszerünk ismertetésével és közölt adatainkkal támpontokat szolgáltassunk a fenti fontos kérdés megoldásához.

Jelen közleményünk kiindulópontja vizsgálati sorozatainknak, kísérleteinknek. Elsőéves humán- és reálszakos hallgatók manualitását vizsgáltuk meg. Olyan megbízható paraméterek kidolgozására törekedtünk, amelyek szignifikánsan eltérő jelleget mutatnak a manualitást feltételező, megkívánó vagy egyes pályáknál nélkülözhető esetekben. Egyúttal bizonyos fokú standardizálásra is törekedtünk eljárásmodunkban, hogy a jelenlegi alapfelvételekhez képest vizsgált személyeinknél a későbbiek során a folyamatot is nyomon követhessük. Megadott szint lemerése után ugyanis évenként megvizsgáljuk a hu-

mán- és reálszakos hallgatókat, a most fellelhető különbségek változásának felmérésével támpontot kívánunk nyerni az egyes hallgatók manualitásának fejlődéséről. Az egyes reálszakok gyakorlati órái a transzfer jelenséggel magyarázhatóan bizonyára úgy fejlesztik a hallgatók készségeit, hogy nemcsak a kiindulópontnál található különbség, hanem az önmaguk értékeihez való viszonylagos javulás is fejlődést tükröz. Az egyes évfolyamok longitudinális vizsgálataival kívánunk ezen kérdés tisztázásához hozzájárulni.

Az alábbi ismert pszichológiai módszereket használjuk.

1. A Moede-féle fonaltábla segítségével a csukló hajlékonyságát, a megfigyelés és kézbiztonság gyorsaságát és a tevékenység során előállott hibákat vizsgáltuk.

2. Az Omega-Szupport felhasználásával a két kéz koordinációs mozgultainak biztonságát és gyorsaságát követtük nyomon.

3. A már másutt ismertetett mozgásvizsgálattal összekötött tremometerrünk segítségével több alapvető tevékenységi formát vizsgálunk [1]. A vizsgált személynek arra kellett törekednie, hogy a vájatokon ceruzaszerűen kiképzett írószerkezetet vezessen végig. Az első alkalommal azt az utasítást kapta, hogy minél gyorsabban és lehetőség szerint minél kevesebb hibával haladjon végig ezeken a vájatokon. Ekkor az idő- és hibafaktorok tetszőleges felhasználását regisztráltuk. A második alkalommal megkötöttük a rendelkezésre álló időt: 30 sec. alatt kellett a vájatokon a ceruzát végigvezetni, és csak a hibát, valamint az elért teljesítményt regisztráltuk. Egy harmadik alkalommal megváltoztattuk a vízszinteshez képest 45° -ra, illetőleg 25° -ra a tábla alapsíkját és az ehhez való elhelyezkedés és alkalmazkodás mértékét az előbb említett eredmény változásában vizsgáltuk. A feladatokat jobb- és balkézrel kellett elvégezniük, hogy a két kéz munkáját összehasonlíthassuk.

4. Egyszerű mm-es skálára beosztott rúd segítségével a különbségi küszöbértékének mérését végeztük el. A vizsgált személynek két méter távolságból meg kellett állapítania, hogy a lécs egyik oldalán rögzített tolómérce milyen távolságban van a középponttól. A másik tolómércének a középponttól való távolságát ugyanis a vizsgált személy utasítására állítottuk be. Az előírt távolság és a vizsgált személy által megjelölt távolság különbségét mm-ekben fejeztük ki. A megvizsgált hallgatók száma 90, vagyis az összes érintett elsőéves humán- és reálszakos hallgatók. (44,4%- és 55,6%-os arányban.) Az összpopuláció 23,3%- férfi, 76,7%- nő. A humánszakos hallgatók közül ugyanis csupán a magyar-történelem, a magyar-ország, és magyar-nemzetiségi szakos hallgatókat vettük számításba, mivel pl. a rajz- és énekszakosoknál részint a rajzolás technika, részint pedig a zenetanulás külön manuális fejlesztő hatást is mutat, és így nem képezhet összehasonlítási alapot.

A reál- és humánszakosok eredménye közti különbség az egyes munkapróbák tükrében kisebb-nagyobb szignifikancia érték mellett, de egyértelmű tendenciával jelentkezett.

A jobb- és balkéz együttes munkájának eredménye feltűnően jobb volt a reálszakos hallgatóknál, mint azt a humánszakosoknál tapasztaltuk. Így pl. a reálszakosok tremor- és mozgásvizsgálataiban a jobb- és balkéz munkája közti átlagkülönbség időben 3,6 sec., a humánszakosoknál pedig 4,3 sec. A hibakülönbségnél is nagyobb eltérést találunk a humánszakosoknál. (4,6 hiba-átlaggal szemben, 2,4-et.) Mindössze egy esetben volt jobb a humánszakosok eredménye a reálszakosokénál, de ez az eltérés csupán 0,2 értékrendben jelent-

kezett. (1. sz. táblázat helye.) A Moede-féle fonaltábla esetében is lényeges ez a különbség.

A Szupport-vizsgálatoknál közismerten a két kéz együttes munkája érvényesül. Az eredményekben tehát a jobb- és balkéz koordinációja is lényeges szerepet játszik. A reálszakosok eredménye időben 44,9%-kal jobb a humánszakosokénál, a hibaátlagok különbsége pedig 37,7%-ot tesz ki. (2. sz. táblázat helye.)

Ez a különbség időben erős szignifikanciát mutat, hiba tekintetében is gyengén szignifikáns. (3–5. sz. táblázatok helye.)

Ez azt jelenti, hogy a két kéz munkáját igénylő Szupport-vizsgálatoknál tehát lényegesen jobban dolgoztak a reálszakosok: rövidebb idő alatt kevesebb hibával végezték el feladatukat. Hasonló eredmény mutatkozott a többi munkapróbánál is. (6., 7. sz. táblázat helye.)

Ezen értékek segítségével adatokat kaptunk részint az alkalmazkodás jellegére, részint a két kéz koordinációjára és a megterhelés elviselésére vonatkozóan. Előzetes vizsgálataink ugyanis arra engednek következtetni, hogy a megterhelés hatására kisebb mértékben romlik a több gyakorlatot végző reálszakosok munkaeredménye, mint a humánszakosoké, akik másirányú tevékenységet folytatnak. Nyitott kérdés marad azonban, hogy a hosszabb vagy rövidebb megterhelés esetében miként változnak ezek az eredmények. További vizsgálatoknak kell mindezt tisztázni. Ismeretes ugyanis, hogy az automatizált cselekvéssornál a részselekvésekre fordított idő és a fáradtság mértéke más törvényszerűségeket mutat, mint hosszabb napi, vagy napszaki és heti vonatkozásban [2]. Ennek a kérdésnek eldöntéséhez nem csupán a fáradtság törvényszerűségét, hanem a fáradtsághoz hasonló ún. pseudoexhaustios jelenségeket (monotónia, telítettség, stb.) is vizsgálat tárgyává kell tenni.

A feladatokhoz való alkalmazkodás tanulmányozása érdekében a tremor és mozgásvizsgálatoknál az alapsíkot 45°, majd 25°-kal megdöntöttük. Ebben az esetben tehát újabb alkalmazkodási feladat elé állítottuk a vizsgált személyt. Megkötöttük a rendelkezésre álló időt és az elkövetett hibákat, valamint az elért teljesítmény cm-ben kifejezett értékét rögzítettük. A reálszakosok hibaátlaga a teljesítmény növekedésével arányosan emelkedett, a jobb kéz esetében 45°-os szögállásnál, de lényegesen jobb eredményt mutatott a 25°-os állításnál. A gyakorlás tényezője a transzfer-jelenség alapján is nagyobbfokú alkalmazkodási képességet tesz ugyanis náluk lehetővé.

Közölt eljárás módunkat kiindulópontnak szántuk reálszakos hallgatók alkalmasságvizsgálatához, a szokásos felvételi vizsgáknál. A humán- és reálszakos hallgatók eredményeinek összevetése egyértelműen igazolja, hogy már induláskor, a pályaválasztás alapján is eltérés van a két szaktárgyhoz tartozó hallgatók adataiban, a manualitás vonatkozásában. Folyamatban levő kísérleteink arra a következtetésre adnak lehetőséget, hogy ez a különbség bizonyos vonatkozásban az alkalmazkodás és a teherbíróképesség mértékére is fényt vethet. A továbbiak során ezen csoportok eredményeit több éven át regisztráljuk és az értékek összehasonlítása, valamint a teljesítmény és osztályzati eredményeik figyelmen kívül hagyásával a munka átalakító hatására is következtethetünk. Kísérletünket egyben felsőoktatási-módszertani kezdeményezésnek is szántuk. Meggyőződésünk szerint ugyanis a felsőoktatásban is jelentős szerepet kell kapnia az alkalmasságvizsgálatoknak, hogy a felvételi eljárás ezzel is méltányosabb és realisabb legyen.

JEGYZETEK

- [1] GERÉB, GYÖRGY, Munkalélektani vizsgálatok reflexometriás és tremometriás eljárás alkalmazásával. Magyar Pszichológiai Szemle 1960. 164—70.
 [2] GERÉB, GYÖRGY, Kísérletek a fáradtság lélektanának köréből Budapest, 1962. 215.

1. sz. táblázat

Tremor- és mozgásvizsgálatok átlaga

n: 90

Szakcsoport	Jobb kéz		Bal kéz		45°-os szög állásnál		250°-os szög állásnál	
	idő átl. sec.-ban	hiba átl.	idő átl. sec.-ban	hiba átl.	telj. átlag	hiba átlag	telj. átl.	hiba átl.
Reál	41,4	7,5	44,8	9,9	281,7	7,4	315,3	5,1
Humán	44,4	7,3	48,7	11,9	273,7	7,1	306,4	6,8
Össz- átlag	42,9	7,4	46,7	10,9	277,7	7,25	310,85	5,95

2. sz. táblázat

Szupport-vizsgálatok átlaga

n: 90

Szakcsoport	idő átlaga	hiba átlaga
Reál	165	22,8
Humán	260,5	33,4
Összátlag	212,75	28,1

Reál szakos hallgatók értékei

Sor- szám	Név	hiba	idő mp
1.	B K	2	163
2.	J A	6	150
3.	Cs J	23	107
4.	Á M	9	103
5.	J Gy	11	142
6.	J Gy	8	207
7.	H M	8	157
8.	Á M	2	162
9.	F A	1	124
10.	A Gy	2	183
11.	B E	6	156
12.	G M	15	208
13.	G J	119	90
14.	A E	59	232
15.	Cs É	110	155
16.	H J	6	132
17.	Cs E	63	147
18.	F Zs	27	158
19.	T E	68	95
20.	Cs M	14	217
21.	F M	18	365
22.	B G	16	205
23.	N Z	5	65
24.	Sz J	88	97
25.	Sz A	95	222
26.	Sz J	25	202
27.	V Gy	—	140
28.	K J	6	157
29.	L E	41	198
30.	Sz J	3	168
31.	L J	1	171
32.	M P	7	151
33.	P J	8	131
34.	P M	4	225
35.	Sz M	1	118
36.	N J	6	173
37.	L J	5	252
38.	V A	12	184
39.	P R	20	156
40.	P K	7	148

Humán szakos hallgatók értékei

Sor-szám	Név	hiba	idő mp
1.	K M	47	96
2.	Z M	23	269
3.	K E	40	147
4.	K Zs	8	190
5.	B K	23	227
6.	J M	140	195
7.	P R	8	215
8.	M J	74	205
9.	D Zs	82	180
10.	Sz M	2	302
11.	M M	4	276
12.	B N	3	265
13.	B E	22	263
14.	F K	6	215
15.	K G	3	298
16.	P M	73	185
17.	L A	24	260
18.	T M	106	290
19.	F K	3	217
20.	M J	4	237
21.	H R	35	181
22.	J M	21	215
23.	J E	113	216
24.	J E	83	537
25.	K J	21	212
26.	K M	3	204
27.	K J	35	292
28.	K Gy	2	180
29.	K J	33	309
30.	K Á	28	351
31.	K J	64	354
32.	K Zs	18	272
33.	K E	17	367
34.	K K	112	540
35.	K E	3	321
36.	K É	14	145
37.	K K	14	206
38.	N E	3	252
39.	P É	12	391
40.	R Zs	11	220
41.	S K	33	564
42.	Sz Gy	45	293
43.	Sz J	36	151
44.	V J	16	142

4. sz. táblázat folytatása

Humán szakos hallgatók értékei

Sor-szám	Név	hiba	idő mp
45.	V E	24	299
46.	V J	8	199
47.	Zs M	91	311
48.	T O	40	173
49.	T R	25	164
50.	P A	14	258

5. sz. táblázat

	Reál szakos hallgatók	Humán szakos hallgatók	
Hiba	$t = 1,403$ $0,1 < P < 0,2$		gyengén szignifikáns
Idő	$t = 5,309$ $P < 0,001$		erősen szignifikáns

* A szignifikancia-számításban nyújtott segítségért köszönetet mondunk Vaskor Andrásnak, a Matematika Tanszék tanársegédének.

6. sz. táblázat

Moede-féle fonaltábla átlaga

n: 90

Szak-csoport	Jobb kéz ide-jének átlaga	Hiba átlaga	Bal kéz ide-jének átlaga	Hiba átlaga
Reál	54,7	1,67	50,1	0,55
Humán	68,2	4,2	68,4	3,2
Össz-átlag:	61,45	2,93	59,25	1,87

Szak- csoport	A középponttól való távolság cm-ben	
	18 cm-nél Eltérések átlaga cm-ben	20 cm-nél Eltérések átlaga cm-ben
Reál	6,84	5,7
Humán	7,9	6,7
Össz- átlag:	7,37	6,2

ОТНОШЕНИЕ В ОБЛАСТИ НАВЫКОВ РУК
У СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНОЙ И ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЙ
СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПЕДИНСТИТУТА

Д. Гереб—М. А. Тимар

Авторы исследовали навыки рук у студентов гуманитарной и физико-математической специальностей. Процентное отношение двух группы: 44,4 и 55,6.

Авторы исследовали координацию работы правой и левой рук так же, как степень навыков рук с помощью таких проб труда, в которых можно было регистрировать факторы времени и ошибок. Применившиеся методы: доска для накручивания шнуров по Меде, Омега—Суппорт, их тренометр, подвергающий испытанию движение (тренометр Гереба), мерка порога различия.

Из их результатов оказывается, что результаты у студентов физико-математической специальности в отношении и качества и количества лучше чем у студентов гуманитарной специальности. В отношении выработки и усталости вопрос имеет и свои последствия, исследование которых проводится.

UNTERSCHIEDE AUF DEM GEBIETE DER MANUALITÄT BEI HÖRERN
DES I. JAHRGANGES DER HUMANEN UND DER REALEN FACHGRUPPEN

Von

G. GERÉB und M. A.—TIMÁR

Die Verfasser untersuchten die Manualität von Hörern der humanen und der realen Fachgruppen. Der prozentuelle Anteil der untersuchten Hörer der beiden Gruppen betrug 44,4 bzw. 55,6%.

Es wurde die Koordination der Arbeit der rechten und der linken Hand sowie der Grad der Manualität mittels Arbeitsproben untersucht, bei denen die Zeit- und Fehlerfaktoren registriert werden konnten. Die angewendeten Verfahren waren die folgenden: Moedesche Fadentafel, Omega-Support, das für Bewegungsuntersuchungen entworfene Tremometer der Verfasser (Geréb-sches Tremometer) und Messung der Differenzschwelle. Aus den Ergebnissen geht hervor, dass die Hörer der realen Fachgruppen im Vergleich mit denjenigen der humanen Fächer sowohl in quantitativer als auch in qualitativer Hinsicht (bezüglich der Fehler) bessere Resultate erzielten. Das Problem hat aber auch Konsequenzen hinsichtlich der Leistung und der Ermüdung, deren Untersuchung in Angriff genommen wurde.

ÜBER DIE WIRKSAMKEIT DER ZEUGNISBEURTEILUNG AUF DEN SCHÜLER*

(Ein Beitrag zur Psychologie der Schülerbeurteilung)

KURT ZEHNER—MARTIN BUGDAHN

Im Mittelpunkt der Forschungsarbeit des Instituts für Psychologie der Pädagogischen Hochschule Potsdam stehen Probleme der Schülerbeurteilung. Wir halten diese Fragen für außerordentlich bedeutsam, weil die richtige Beurteilung sowohl eines jeden einzelnen Schülers als auch des Klassenkollektivs eine unerläßliche Voraussetzung für die erfolgreiche Erziehungs- und Bildungsarbeit in der Schule ist.

Bereits der russische Pädagoge Uschinski wies darauf hin, daß man den Menschen in jeder Hinsicht genügend kennen müsse, um ihn in jeder Hinsicht erziehen zu können. Wir sind zur Zeit in der Deutschen Demokratischen Republik dabei, ein einheitliches sozialistisches Bildungssystem aufzubauen, um die Erziehung der jungen Generation zu sozialistischen Persönlichkeiten auf allen Entwicklungsstufen zu sichern. Die Entwicklung junger Menschen kann aber nur dann zielstrebig und verantwortungsbewußt erfolgen, wenn der Pädagoge jederzeit den erreichten Entwicklungsstand überblicken und dem sozialistischen Maßnahmen mit Sachkenntnis festlegen kann.

Wir führen heute in den verschiedensten Bereichen der Technik Werkstoffanalysen durch, um das Material kennenzulernen, das wir bearbeiten; um wieviel sorgsamer und gewissenhafter müssen wir aber noch die Analyse des viel kostbareren „Werkstoffes“ Mensch durchführen, wenn wir ihn nicht schlechthin aufwachsen lassen, sondern erziehen wollen.

Deshalb sollte sich der Lehrer intensiv mit jedem einzelnen Schüler beschäftigen, dessen Stärken und Schwächen kennenlernen, über die häuslichen Lebensbedingungen und über den bisherigen Entwicklungsgang des Schülers informiert sein. Wir betrachten die kontinuierliche Beurteilung aller Schüler — nicht nur der auffälligen — als einen Spezialfall psychologischer Diagnostik, als ein echtes Anliegen der Psychologie, als ein unmittelbares Wirksamwerden psychologischer Erkenntnisse in der pädagogischen Praxis.

Aus Einsicht in den Nutzen der Schülerbeurteilung für die tägliche praktische Arbeit des Pädagogen wurde eine entsprechende Forderung in der Deutschen Demokratischen Republik festgelegt. In den „Verfügungen und Mitteilungen des Ministeriums für Volksbildung der DDR“ (1961 Nr. 2) heißt es:

* A potsdami (NDK) Pedagógiai Főiskola és Főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

„Auf jedem Zeugnis ist eine *Gesamteinschätzung des Schülers durch ein Worturteil* vorzunehmen. Die Gesamteinschätzung soll das Charakteristische erfassen, vor allem die positiven Erscheinungen im Verhalten hervorheben und darauf hinweisen, wie diese weiterzuentwickeln sind.

Zu beurteilen ist vor allem das Verhalten

beim Lernen in der Schule und im Betrieb
bei der gesellschaftlich-nützlichen Arbeit,
unter anderem auch bei der Selbstbedienung
in der Schule und im Schulort,
bei der außerunterrichtlichen Tätigkeit

und die Einstellung des Schülers

zum Lernen und zur Arbeit,
zu den Lehrern und Erziehern
zum Kollektiv und zu den Erwachsenen,
zum sozialistischen Eigentum.

In der Gesamteinschätzung auf dem Halbjahreszeugnis sind auch Hinweise über besondere Schwierigkeiten aufzunehmen, die zu einem etwaigen Zurückbleiben des Schülers führen können. Bei Schülern, die das Klassenziel nicht erreicht haben, sind die Ursachen dafür in der Gesamteinschätzung zu erläutern. Im Halbjahres- und Jahreszeugnis ist besonders zu vermerken auf welchen Gebieten eine intensive Förderung notwendig ist. Die Gesamteinschätzung ist als fortlaufender Text zu formulieren und darf keine Aufzählung charakterologischer Begriffe sein.“ [1]

Schließlich wird in der „Schulordnung der Deutschen Demokratischen Republik“ unter § 20 festgelegt, daß jeder Klassenleiter in enger Zusammenarbeit mit seinen Fachlehrern und anderen Erziehern verpflichtet ist, *laufende schriftliche Aufzeichnungen* zum Zwecke der Schülerbeurteilung anzufertigen.

Wir sind der Meinung, daß diese gesetzlich festgelegte Forderung nach kontinuierlicher Schülerbeurteilung richtig ist und im Laufe der Zeit fester Bestandteil der pädagogischpsychologischen Arbeit in jeder Schulklasse werden muß. Natürlich gibt es noch Schwierigkeiten in der Durchführung, aber über die Notwendigkeit und Bedeutung der Schülerbeurteilung bestehen wohl kaum noch grundsätzliche Zweifel. Gute Lehrer führen bereits seit Jahren mit zunehmendem Erfolg ein sogenanntes „Pädagogisches Tagebuch“, in dem sie systematisch die notwendigen Unterlagen für eine gewissenhafte Beurteilung ihrer Schüler sammeln [2].

Es ist nun eine wichtige Aufgabe der Psychologie, den Lehrern bei der Erfüllung dieser Aufgabe zu helfen und sie zu befähigen, treffende und aussagekräftige Schülerbeurteilungen anzufertigen. Eine Analyse in der Praxis zeigt, daß die Handhabung der pädagogisch-psychologischen Aufzeichnungen noch sehr uneinheitlich erfolgt und in der Regel noch längst nicht in dem Maße zur Verbesserung der Bildungs- und Erziehungsarbeit genutzt wird, wie es von der Sache her möglich wäre. So finden wir zum Beispiel in den Personalpapieren eines Schülers folgende, vom Klassenleiter eingetragenen „Beurteilungen“:

Klasse 1: Gute Befähigung. 1 Tag unentschuldigt gefehlt, versetzt.

Klasse 2: Sehr befähigtes Kind, jedoch undiszipliniert, unhöflich

Klasse 3: Mitarbeit und Leistungen sind gut, entsprechen aber nicht den Fähigkeiten

Klasse 4: gar keine Eintragung vorhanden

Klasse 5: Leistungen können bei konzentrierter Mitarbeit besser sein usw. usw.

Es ist ganz offensichtlich, daß derartige Aussagen keine echten Beurteilungen sind. Sie vermitteln weder ein echtes Persönlichkeitsbild über den Schülern noch geben sie dem Lehrer eine Hilfe für die weitere wirksame Gestaltung seiner Bildungs- und Erziehungsarbeit.

Unsere Bemühungen um die Verbesserung der Schülerbeurteilung gehen vor allem in zwei Richtungen:

1. Die Lehrer sind zu befähigen, solche Persönlichkeitsbeurteilungen über ihre Schüler anzufertigen, die auf soliden psychologischen Kenntnissen beruhen und verantwortungsbewußte Aussagen über Entwicklungsstand und Entwicklungsperspektive des Schülers enthalten. Dazu gehören unter anderem außer gründlichen Kenntnissen in allgemeiner und Entwicklungspsychologie auch die Handhabung diagnostischer Methoden (Beobachtung, Exploration, Experiment, Tätigkeitsanalyse, Anamnese u. a.) sowie die Fähigkeit zur Verarbeitung der gewonnenen Daten zum Persönlichkeitsbild, das nicht einfach eine Aufzählung, eine Summierung einzelner Eigenschaften sein darf, sondern ein strukturiertes Persönlichkeitsbild des Schülers unter Beachtung seiner Entwicklungstendenz sein muß.

2. Manche Lehrer sind selbst noch nicht davon überzeugt, daß die verbale Gesamteinschätzung auf dem Zeugnis für den Schüler wirklich etwas bedeutet, von ihm beachtet wird. Sie sehen nicht, daß die *Beurteilung* in gleicher Weise wie die Zensur *als Bewertung* wirkt, also ein wichtiges Erziehungsmittel ist, das nicht unüberlegt formuliert und nur formal hingeschrieben werden darf. *Es ist also sehr wichtig nachzuweisen, welche Wirkung die verbale Beurteilung auf dem Zeugnis tatsächlich auf den Schüler ausübt.* Denn nur, wenn die Wirkung erkannt ist, kann sie auch als ein Erziehungsmittel in der Hand des Lehrers dienen.

Um der oben genannten Fragestellung näher nachzugehen, führte der wissenschaftliche Mitarbeiter unseres Instituts, Diplom-Pädagoge Martin Bugdahn, in Potsdamer Schulen eine Untersuchung über die Wirksamkeit der Schülerbeurteilung auf dem Schulzeugnis durch, die im folgenden ausführlich mitgeteilt werden soll [3].

Darstellung der Untersuchung

Es sollte ermittelt werden, wie Schüler verschiedener Altersstufen die Zensuren und die Textbeurteilung auf dem Jahreszeugnis erleben. Diese Fragestellung geht von der Voraussetzung aus, daß das Zeugnis als Erziehungsmittel nur dann den gewünschten Einfluß auf die Tätigkeit und Entwicklung der Schülerpersönlichkeit gewinnt, wenn das Zeugnis vom Schüler auch in irgendeiner Weise als bedeutsam erlebt wird, und wenn dieses Bedeutsamkeitserlebnis eine orientierende und aktivierende Verhaltensregulation bewirkt. Es muß also zunächst interessieren, welche Bedeutung die Schüler den Zensuren und der Texteinschätzung auf dem Zeugnis beimessen, wenn beide Beurteilungsformen erzieherisch wirksam werden sollen.

An drei verschiedenen Schulen wurde eine schriftliche Befragung bei Schülern mehrerer Klassenstufen durchgeführt, und zwar einen Tag vor der Zeugniserteilung (im Juli 1963). Zu diesem Zeitpunkt waren die Zeugnisse bereits von den Klassenleitern ausgefertigt und die Schüler hatten sich innerlich auf den unmittelbar bevorstehenden Zeugnisempfang eingestellt. Die Befragung

erfolgte nach einheitlichem Fragespiegel und gleichlautender Instruktion durch die Lehrer.

Im folgenden werden einige Befragungsergebnisse für das 5. bis 9. Schuljahr ausgewertet, das sind insgesamt 404 Schüler, davon 170 Jungen und 234 Mädchen.

A) Auswertung der Hauptfrage

Die erste Frage an die Schüler lautete: Was ist für dich auf dem Zeugnis wichtiger — die Zensuren oder die Gesamteinschätzung? [4] Warum? Oder ist dir beides gleich wichtig? Warum?

In der folgenden Tabelle wird zunächst eine quantitative *Auswertung der Entscheidungen* dargestellt. Dabei bedeuten die Abkürzungen: Z=Entscheidung für die Zensuren, T=Entscheidung für die Textbeurteilung, Z+T=Entscheidung für beide Formen.

Tabelle 1: Entscheidungen der Schüler über die Wichtigkeit von Zensuren und Textbeurteilungen auf dem Zeugnis
(Anzahl der Schüler in Prozent)

Klassenstufe		Z	T	Z+T	Summe
5	(n= 56)	25	11	64	100%
6	(n=120)	13	3	84	100%
7	(n= 79)	16	9	75	100%
8	(n= 96)	24	7	69	100%
9	(n= 53)	13	19	68	100%
Gesamt	(n=404)	18	8	74	100%
Jungen	(n=170)	27	9	64	100%
Mädchen	(n=234)	11	8	81	100%

Wie aus Tabelle 1 ersichtlich, hält die Mehrheit aller Schüler (74%) die Zensuren und die Textbeurteilungen auf dem Zeugnis für gleichermaßen bedeutsam. Die Zensuren werden von 18% der Schüler als wichtiger erachtet, für eine größere Bedeutung der Textbeurteilung entscheiden sich 8%.

Eine alterstypische Tendenz in den Entscheidungen kann an diesem Material nicht festgestellt werden. Einige Unterschiede zeigen sich in den Entscheidungen der Jungen und Mädchen. Vergleichsweise entscheiden sich mehr Jungen für eine Bevorzugung der Zensuren (27% : 11%), während die Zahl der Mädchen größer ist, die sich für eine gleiche Bedeutung von Zensuren und Textbeurteilungen entscheiden (81% : 64%). Bemerkenswert sind Häufigkeitsunterschiede, die sich in den Entscheidungen der einzelnen Klassen ergeben, und zwar unabhängig von der Altersstufe. Die klassentypischen Unterschiede treten besonders deutlich hervor, wenn Parallelklassen derselben Schule mit zahlgleicher Zusammensetzung von Jungen und Mädchen verglichen werden.

Trotz derartiger Unterschiede scheint das Gesamtergebnis einen allgemeingültigen Sachverhalt widerzuspiegeln: *Die Mehrheit unserer Schüler erlebt nicht nur die Zensuren auf dem Zeugnis als bedeutsam, sondern ebenso auch die Textbeurteilungen.* 74% der befragten 404 Schüler entscheiden sich so, wie

es den pädagogischen Erwartungen entspricht. Die Entscheidung für eine gleiche Bedeutung der Zensuren und der Textbeurteilungen auf dem Zeugnis muß also — wenn sie bewußt und ernsthaft erfolgt — als der pädagogisch wünschenswerte Normalfall betrachtet werden. Das einseitige Bevorzugen einer dieser Formen wäre dagegen als eine pädagogisch auffällige Norm-Abweichung anzusprechen, die sehr verschiedene Ursachen haben kann und der Korrektur bedarf.

Ein tieferes Eindringen in diese Problematik wird ermöglicht durch eine *Auswertung der Gründe*, die von den Schülern für ihre Entscheidungen angegeben werden. Im folgenden werden die hauptsächlichsten Begründungen zusammengefaßt dargestellt.

Bei einer Analyse der Gründe für alle drei Entscheidungsfälle (Zensuren — Textbeurteilung — beide Formen) lassen sich vom inhaltlichen Bezug her gleiche Begründungskategorien ermitteln. Derartige Gruppen von Begründungen sollen im folgenden anhand von Schüleraussagen erläutert werden.

a) Die meisten Schüler begründen ihre Entscheidung mit einer Bezugnahme auf den Orientierungswert für die eigene schulische Tätigkeit. Bei der Entscheidung für eine größere Wichtigkeit der Zensuren dominiert die Orientierung auf schulische Leistungen in den Unterrichtsfächern. Hierzu lauten die Antworten: „Weil ich wissen möchte, wie meine Leistungen sind“ (5. Klasse) oder: „Damit ich sehen kann, in welchen Fächern ich besser geworden bin“ (8. Klasse). — Bei der Entscheidung für eine größere Wichtigkeit der Textbeurteilungen dominiert dagegen die Orientierung auf schulisches Verhalten. Es heißt dann z. B. „Weil in ihr etwas über Fleiß, Pionierarbeit und Lernen berichtet wird“ (7. Klasse) oder: „Weil sie Wegweiser ist, was ich im nächsten Jahr verbessern muß“ (8. Klasse). — Schüler, denen beide Formen gleichermaßen bedeutsam sind, begründen dies mit einer entsprechenden Kombination: „Für mich ist beides gleich wichtig. An den Zensuren erkenne ich, welche Leistungen ich im vergangenen Jahr erreicht habe, die Gesamteinschätzung zeigt mir, wie ich mich verhalten habe“ (8. Klasse).

b) Eine zweite Gruppe von Begründungen bezieht sich auf den perspektivischen Nutzen und die gesellschaftliche Beachtung beider Zeugnisformen. — Die Entscheidung für die größere Bedeutung der Zensuren wird damit begründet, daß die Versetzung oder die Berufswahl vorrangig von den Leistungsnoten abhängig gemacht würden und nicht von der Texteinschätzung: „Wenn man schlechte Zensuren hat, aber eine gute Gesamteinschätzung, bleibt man trotzdem sitzen“ (Junge). „Auf dem Zeugnis sind für mich die Zensuren wichtiger, denn wenn man mal in einen Betrieb kommt, wird zuerst auf die Leistungen gesehen“ (Mädchen). — Es wird von diesen Schülern also verglichen, wie die beiden Zeugnisformen in der Gesellschaft beachtet werden und welche Konsequenzen sich daraus für sie ergeben. In diesem Vergleich erleben sie die größere Bedeutsamkeit der Zensuren, wobei einige Erlebnisbedingungen noch ungeklärt bleiben. — Es zeigt sich nämlich, daß bei anderen Schülern derselbe Vergleich zu einer entgegengesetzten Auffassung über die Wichtigkeit der beiden Beurteilungsformen führt. Einige Schüler begründen ihre Entscheidung für die Textbeurteilungen gerade damit, daß diese ja für die Versetzung oder den Beruf ausschlaggebend sein würden. So schreibt zum Beispiel ein Schüler der 7. Klasse: „Die Beurteilung ist mir wichtiger. Sie ist ausschlaggebend für den späteren Beruf und das ganze Leben.“

In gleicher Weise begründen nun aber auch andere Schüler ihre positive Entscheidung für beide Formen: „Für mich ist beides wichtig, weil man später die Zensuren und auch die Gesamteinschätzung für einen Beruf braucht“ (Mädchen).

c) Eine interessante Kategorie von Aussagen ergibt sich bei den Schülern, die ihre Entscheidungen mit einer Bezugnahme auf unterschiedliche Urteilmöglichkeiten der beiden Zeugnisformen begründen (Bezugnahme auf Qualitätsunterschiede). In der Entscheidung für die Zensuren wird zum Beispiel angegeben, daß diese objektiv seien, oder daß die Fachnoten ausschlaggebend sind für den Inhalt der Gesamteinschätzung. Andere Schüler meinen, die Noten für Betragen, Fleiß, Mitarbeit, Ordnung und Gesamtverhalten würden zur Beurteilung genügen und eine Textbeurteilung überflüssig machen.

Auch hierzu einige Schüleraussagen:

„Ich schätze die Zensuren als wichtiger, weil ich daran sehen kann, wo ich mich verbessern muß. Meist ist in der Gesamteinschätzung das Betragen drin, aber dafür bekomme ich ja auch eine Zensur“ (Mädchen, 6. Klasse).

„Für mich sind die Zensuren wichtiger, weil man später nur nach den Leistungen sieht, das Benehmen usw. ändern sich mit der Zeit“ (Junge, 7. Klasse).

„Mir sind auf dem Zeugnis die Zensuren wichtiger, da man aus den Zensuren so ungefähr die Gesamteinschätzung ersehen kann“ (Junge, 8. Klasse).

„Ich halte die Zensuren für wichtiger, denn nicht immer wird der Schüler in der Gesamteinschätzung objektiv eingeschätzt“ (Mädchen, 9. Klasse).

Im Gegensatz hierzu entscheiden sich Schüler für die Textbeurteilung deshalb, weil ihnen diese interessanter zu lesen sei und mehr ausdrücken könne als die Leistungs- und Verhaltensnoten. Andere meinen, die fachlichen Leistungen können auch in der Texteinschätzung beurteilt werden, oder noch andere sagen, daß nur die Textbeurteilung eine Selbsteinschätzung des Charakters ermöglicht.

Zur Veranschaulichung wiederum einige Zitate:

„... Das Betragen kann nur in der Gesamteinschätzung am besten zum Ausdruck kommen. Zwar kann der Lehrer dem Kinde eine schlechte Zensur im Gesamtverhalten und in Betragen geben, aber das nützt nicht viel, denn die Eltern wissen nicht, wie das gekommen ist...“ (Mädchen, 5. Klasse).

„... Ich bin der Meinung, daß zwei gänzlich verschiedene Menschen trotzdem die gleiche Zensur haben können. Erst wenn ein Fremder die Gesamteinschätzung gelesen hat, kann er den Schüler beurteilen...“ (Mädchen, 9. Klasse).

„Für mich ist die Gesamteinschätzung wichtiger als die Zensuren. Die Zensuren kann ich mir schon ungefähr ausrechnen. Die Gesamteinschätzung gibt besonders den Charakter an, und diesen an sich selbst zu prüfen und zu kennen ist eine nicht leichte Aufgabe, besonders in unserem Alter...“ (Mädchen, 9. Klasse).

Schüler, die sich für beide Formen gleichermaßen entscheiden, begründen dies ebenfalls mit einem Hinweis auf die Urteilmöglichkeiten beider Zeugnisformen:

„Für mich sind die Zensuren und die Gesamteinschätzung gleich wichtig, denn man muß über beides Bescheid wissen, und nur nach den Zensuren kann man einen Schüler nicht beurteilen.“ (Mädchen, 8. Klasse).

An dieser dritten Begründungskategorie zeigt sich besonders deutlich, daß die Schüler — wohl hauptsächlich infolge ihrer unterschiedlichen Erfahrung — sehr widersprüchliche Auffassungen über den Wert der Zensuren und Textbeurteilungen auf dem Zeugnis haben. An den Begründungen aus diesem Wertvergleich wird aber auch deutlich, worin die spezifische Wirksamkeit der beiden Beurteilungsformen besteht oder bestehen muß, und gleichzeitig ergeben sich Konsequenzen für die pädagogische Arbeit der Schule hinsichtlich der Zeugniserteilung.

d) Der Häufigkeit nach an 4. Stelle kann eine Aussagengruppe festgestellt werden, in der die Schüler ihre Entscheidungen mit einer ausschließlichen Bezugnahme auf die Eltern oder auf ihre undifferenzierten Wünsche begründen.

Die Begründungen lauten dann je nach der Entscheidung etwa so: „Weil ich lieber gute Zensuren haben möchte“, „damit die Eltern wissen, wie man leistungsmäßig steht und wie man in der gesellschaftlichen Arbeit ist“.

Die Begründungen der positiven Entscheidung für beide Formen auf dem Zeugnis beziehen sich bei einigen Schülern nicht auf den gleichen Typ, sondern sie begründen mit einer Mischung der beschriebenen Kategorien. So heißt es z. B.: „Die Zensuren sind wichtig für den Beruf, die Gesamteinschätzung ist wichtig für mich“.

Zusammenfassend kann auf der Grundlage des gewonnenen Materials festgestellt werden: Die Schüler erleben die Bedeutung der Zeugnisnoten und Textbeurteilungen im Zusammenhang

1. mit ihrem Orientierungswert für die eigene schulische Tätigkeit,
2. mit ihrer allgemeinen gesellschaftlichen Bedeutung und ihrem perspektivischen Nutzen für den Schüler,
3. mit ihren qualitativ unterschiedlichen Urteilsmöglichkeiten und inhaltlichen Gestaltungen,
4. mit den Haltungen der Eltern und den eigenen (undifferenzierten) Wünschen gegenüber den Zeugnissen.

Eine quantitative Auswertung der Begründungen hinsichtlich der genannten Haupttypen bereitet einige Schwierigkeiten, denn die schriftlichen Aussagen der Schüler können infolge ihrer Mehrdeutigkeit und Begrenztheit den realen psychischen Sachverhalt des Erlebens zum Teil sehr verdecken. Dennoch erlaubt das vorliegende Material, auf zwei Tendenzen hinzuweisen: Die Zensuren werden stärker unter dem Aspekt der *Nützlichkeit* erlebt (etwa 50 : 20), die Textbeurteilungen dagegen stärker unter dem Aspekt der *Selbsterziehung* (etwa 70 : 40). Mit zunehmendem Alter werden die Zensuren und Textbeurteilungen auf den Zeugnissen immer kritischer hinsichtlich ihres Wertes erlebt [5], wobei die Schüler den Textbeurteilungen z. T. eine größere Bedeutung beimessen, als das von den Lehrern vielfach angenommen wird.

Die genannten Begründungstypen könnten nach verschiedenen Kriterien weiter differenziert und umstrukturiert werden. Aber schon diese erste Ordnung weist auf pädagogisch bedeutsame Einstellungen der Schüler hin, die sich bei ihnen gegenüber den Zensuren und den Textbeurteilungen auf dem Schulzeugnis herausgebildet haben. In den meisten Fällen ist diese Einstellungsbildung sehr spontan und ohne bewußte pädagogische Einflußnahme vor sich gegangen. Ein Grund dafür ist sicherlich in der bisherigen Unterschätzung dieser Problematik durch die wissenschaftliche Forschung und durch die psychologische Ausbildung der Lehrer zu suchen.

B) Einige Bemerkungen zu weiteren Befragungsergebnissen

In sehr viel kürzerer Form sollen einige Ergebnisse zu zwei weiteren Fragen mitgeteilt und kommentiert werden.

a) Es war den Schülern folgende Frage gestellt worden: „Wie wirkt es auf dich, wenn auf dem Zeugnis Bemerkungen stehen über deine guten oder schlechten Seiten?“

Mit dieser Frage sollte die motivbildende Wirksamkeit der Zeugnisbeurteilung erfaßt werden. Während bei der vorigen Frage also vorwiegend die grundsätzliche Einstellung der Schüler zur Zeugnisbeurteilung im Vergleich mit den Zeugnisnoten ermittelt wurden, sollten die Antworten auf diese Frage erkennen lassen, inwieweit von den Zeugnisbeurteilungen verhaltensregulierende Wirkungen ausgehen. Dabei kam es darauf an, die These zu überprüfen, daß die Schülerbeurteilung ein Mittel ist, „die richtigen Verhaltensweisen zu festigen und die unerwünschten zu beseitigen“ [6].

Eine Analyse der Antworten auf die gestellte Frage nach der Wirkung ergibt folgende Aussagetypen:

1. Bei den guten freue ich mich, bei den schlechten ärgere ich mich. — Den Formulierungen nach drückt dieser Typ eine *emotionale* Reaktionsweise aus.

2. Die guten sollen so bleiben, die schlechten werde ich im nächsten Jahr verändern. — In diesem Typ kommt eine *willentliche* Reaktionsweise zum Ausdruck, die durch Vornahmen gekennzeichnet ist.

3. Die Bemerkungen wirken sich bei mir nicht besonders aus. — Die Antworten dieses Typs können als eine *gleichgültige* Reaktion bezeichnet werden.

Eine quantitative Auswertung der Antworten hinsichtlich dieser drei Typen ist in Tabelle 2 dargestellt.

Tabelle 2: Reaktion auf Beurteilungen positiver und negativer Verhaltensweisen
(Anzahl der Aussagen)

Reaktionsweise	bei positiven Urtr.	bei negativen Urtr.
emotional	193	110
willentlich	86	231
gleichgültig	9	8
keine Antwort	116	55
Summe	404	404

Tabelle 2 läßt folgendes erkennen:

Die Zahl der Schüler aus den 5. bis 9. Klassen, die auf diese Frage keine Antwort geben, ist relativ hoch. Dagegen ist die Zahl der Schüler, die eine gleichgültige Reaktion ausdrücken, sehr gering. Dieses Ergebnis kann sowohl von der Schwierigkeit der Frage als auch von den Umständen der Befragung mitbestimmt sein.

Hinsichtlich der negativen Bemerkungen sind die Aussagen zahlreicher als hinsichtlich der positiven. Außerdem zeigt sich die Tendenz, auf negative Bemerkungen stärker mit einer willentlichen Vornahme zu reagieren als auf positive. Diese Erscheinungen deuten u. a. wohl darauf hin, daß in der

Erziehungspraxis der Schule und des Elternhauses die negativen Verhaltensweisen stärker beachtet werden als die positiven. (Aber das scheint auch in den sozialen Beziehungen der Erwachsenen der Fall zu sein und stellt somit eine weit allgemeinere Erscheinung dar.)

Insgesamt weist das Ergebnis zu dieser Frage darauf hin, daß die Mehrheit der Schüler auf die Zeugnisbeurteilung in der Weise reagiert, daß richtige Verhaltensweisen gefestigt und unerwünschte gehemmt werden.

b) Besonders aufschlußreich sind die Antworten auf folgende Frage: Welche Bemerkungen erwartest du in diesem Jahr auf dem Zeugnis? (Was könnte wohl darauf stehen?)

Diese Frage ist deshalb so interessant, weil mit ihrer Beantwortung vielfältige Probleme der weiterführenden Untersuchung aufgeworfen werden können. An dieser Stelle soll jedoch mit der gebotenen Kürze nur eine begrenzte Auswahl derartiger Probleme dargestellt werden. Zunächst seien aber einige Beispiele von Schülerantworten angeführt:

„Ich denke, es steht wieder darauf, daß ich besser mitarbeiten soll.“ (Junge, 6. Klasse).

„In diesem Jahr könnte in der Gesamteinschätzung stehen, daß ich mich im nächsten Schuljahr sehr anstrengen muß, und daß die Leistungen, der Fleiß und die Pionierarbeit besser werden müßten.“ (Junge, 7. Klasse).

„Auf meinem Zeugnis könnte stehen, daß ich bei größerem Fleiß bessere Leistungen schaffen könnte.“ (Mädchen, 8. Klasse).

„In diesem Jahr rechne ich mit einer etwas besseren Beurteilung. Trotzdem wird darauf stehen: könnte besser sein“ (Mädchen, 9. Klasse).

Eines zeigen diese Antworten recht deutlich: Die Erwartungen der Schüler sind wesentlich von ihren bisherigen Erfahrungen mit den vorangegangenen Beurteilungen geprägt. Je nach dem Inhalt dieser Beurteilungen haben sich bestimmte Einstellungen zu den Zeugnisbeurteilungen gebildet. Das zeigt u. a. ein Vergleich der erwarteten Beurteilungen durch die Schüler mit den tatsächlich abgefaßten Beurteilungen durch die Lehrer. In den meisten Fällen ergab der Vergleich eine Übereinstimmung in den wesentlichen Inhalten. Dabei waren einige Lehrer sehr überrascht, als sie ihre Formulierungen derart bei den Schülern widerspiegelt fanden.

Die Auswertung dieser Frage läßt u. a. folgende Mängel in den Zeugnisbeurteilungen erkennen:

Die Inhalte sind meist sehr begrenzt und zu stereotyp. Das aber führt bei den Schülern zu einer gleichgültigen Einstellung gegenüber den Beurteilungen und mindert demzufolge ihre Wirkung.

Positive Veränderungen im Verhalten der Schüler während des Schuljahres werden in den Beurteilungen noch zu wenig berücksichtigt, obwohl sie von den Schülern erwartet werden. Das führt zu Enttäuschungserlebnissen und mindert ebenfalls die motivbildende Wirkung der Beurteilungen.

Vielen Lehrern ist die psychische Wirkung der von ihnen erteilten Zeugnisse auf die Schüler zu wenig bekannt. Das hemmt ihre Initiative für eine inhaltsreiche und wirksame Gestaltung der Zeugnisbeurteilungen.

In diesem Zusammenhang sei eine Erfahrung bei weiterführenden Untersuchungen zu diesem Problem mitgeteilt. Als nach einem Jahr geprüft werden sollte, wieviel die befragten Schüler von den Beurteilungsinhalten des Vorjahres noch behalten hatten, wehrten einige Lehrer mit dem Bemerkten ab, daß dieses

Bemühen doch wohl zwecklos sei. Mit Erstaunen mußten sie jedoch feststellen, daß die Mehrheit der Schüler bei dieser völlig unerwarteten Befragung nach einem Jahr die wesentlichen Beurteilungsinhalte sofort reproduzieren konnte [7].

C) Einige Schlußfolgerungen aus den Ergebnissen

a) Thesen über die Wirksamkeit der Zeugnisbeurteilung

1. Im Unterschied zur Benotung auf dem Schulzeugnis ermöglicht die Textbeurteilung eine *differenzierte Orientierung* für die Selbsteinschätzung des Schülers und für die Regulation seiner schulischen Tätigkeit. Das liegt sowohl im Wesen als auch in den Anwendungsmöglichkeiten des Notensystems begründet. Gegenwärtig ist es so, daß auf dem Zeugnis neben den Leistungsnoten in den Unterrichtsfächern auch Zensuren für Fleiß, Mitarbeit, Betragen, Ordnung und Gesamtverhalten erteilt werden. Auch diese Benotung ermöglicht es dem Schüler nicht, sich in pädagogisch hinreichendem Maße über die Entwicklung seiner Leistungs- und Verhaltenseigenschaften orientieren zu können. Das betrifft sowohl den Umfang als auch den Inhalt der Orientierung.

In diesem Zusammenhang muß der Auffassung entgegengetreten werden, daß die Zensurierung Einfluß nimmt auf die fachlichen Leistungen, die Textbeurteilungen dagegen auf die sozialen Verhaltensweisen des Schülers. Vielmehr ist die Textbeurteilung in ihrer Wirkung auf die Tätigkeit und Entwicklung der Gesamtpersönlichkeit zu betrachten. Indem die Texteinschätzung alle Seiten der Persönlichkeit beurteilt, vermag sie besser als die Benotung auch zur Entwicklung der Leistungseigenschaften des Schülers beizutragen. Andererseits treten die Anwendungsgrenzen des Notensystems als Mittel des Ansporns bei der Charakterentwicklung besonders deutlich in Erscheinung. Das darf jedoch nicht zu einer inhaltlichen Beschränkung der Textbeurteilung auf soziale Verhaltenseigenschaften führen.

2. Die Zeugnisbeurteilungen bewirken im Unterschied zu allen anderen Wertungsformen in der Schule (vor allem Lob und Tadel) auch eine *umfassende Orientierung* des Schülers. Die umfassendere Wirkung ergibt sich vor allem dadurch, daß die Schulzeugnisse die Tätigkeit des Schülers für einen längeren Zeitraum beurteilen, wobei von unwesentlichen Situationen abstrahiert wird. Das betrifft auch die in allen pädagogischen Situationen enthaltenen Wertungen. Daß dieser Sachverhalt von den Schülern erlebt wird, zeigt sich in ihren Begründungen über den Wert der Textbeurteilungen. Es häufen sich Formulierungen dieser Art: „Weil in ihr steht, wie ich mich während den ganzen Jahres verhalten habe.“

Mit Hilfe der Zeugnisbeurteilungen können sich also die Schüler über wesentliche Veränderungen im zeitlichen Ablauf ihrer schulischen Tätigkeit orientieren.

3. Im Unterschied zu allen anderen Erziehungsmitteln der Schule bewirkt die Textbeurteilung eine *intensive Orientierung* des Schülers auf die Herausbildung von gesellschaftlich wertvollen Persönlichkeitseigenschaften. Zweifellos sind alle Maßnahmen der Schule darauf gerichtet, daß sich solche Eigenschaften beim Schüler entwickeln, denn die gesamte Erziehungsarbeit unserer Schule ist am Menschenbild der sozialistischen Gesellschaft orientiert, und die Zeugnis-

beurteilungen sind darin nur ein Bestandteil von vielen. Die spezifische Wirksamkeit der Zeugnisbeurteilungen im Gesamtprozeß der Erziehung besteht wohl hauptsächlich darin, daß dem Schüler sein jeweiliger Stand in der Entwicklung sozialistischer Persönlichkeitseigenschaften in schriftlich fixierter Form zusammengefaßt mitgeteilt wird. Dadurch, daß die Schulzeugnisse für die Gesellschaft als offizielle Information und Dokumentation gewertet werden, wirken die positiven und negativen Urteile in der Textbeurteilung besonders intensiv.

4. Die Zeugnisbeurteilungen wirken nicht nur deshalb verhaltensbestimmend, weil die Schüler deren Bedeutung im Zusammenhang mit der allgemeinen gesellschaftlichen Wertschätzung der Zeugnisse erleben, sondern die Wirkung ist von weiteren spezifischen inneren und äußeren Bedingungen abhängig. Zu den wesentlichen inneren Bedingungen gehören: die grundsätzliche Einstellung des Schülers zur Textbeurteilung auf dem Zeugnis sowie die individuellen und alterstypischen Besonderheiten des Schülers bei der inneren Annahme und Realisierung der Urteile. Von den spezifischen äußeren Bedingungen sind vor allem zu nennen: die Einstellungen der vom Kinde anerkannten sozialen Umwelt zur Zeugnisbeurteilung (besonders Elternhaus und Schulklasse), der relevante Inhalt aller vorangegangenen Beurteilungen und die Einbezogenheit der Zeugnisbeurteilungen in die gesamte Erziehungssituation des Kindes.

Alle diese inneren und äußeren Bedingungen können jeweils so beschaffen sein, daß die Wirksamkeit der Zeugnisbeurteilungen gefördert oder gehemmt wird. Dabei existiert kein Bedingungsfaktor isoliert für sich, sondern immer im Zusammenhang eines ganzen Bedingungsgefüges.

b) Schlußfolgerungen für Lehre und Forschung

1. Als eine allgemeine Schlußfolgerung für die Forschung ergibt sich, daß die Problematik der Zeugniswirkung durch methodisch vielfältige Untersuchungen zunehmend aussagekräftiger zu lösen ist. Diese Aufgabe ist von unserem Institut im Rahmen der zentralen Forschungsthematik über die Psychologie der Schülerbeurteilung in Angriff genommen worden.

2. In der Lehreraus- und Weiterbildung sollte zum Thema „Schülerbeurteilung“ stärker als bisher die Textbeurteilung auf dem Zeugnis beachtet werden. Es empfiehlt sich, drei Arten von Schülerbeurteilungen zu unterscheiden:

- a) die Beurteilung auf dem Schülerbogen,
- b) die Beurteilung auf dem Schulzeugnis,
- c) die Beurteilung zu bestimmten Anlässen.

Aus einer solchen Unterscheidung ergeben sich Konsequenzen für Inhalt, Aufbau und Form der einzelnen Arten. Damit kann aber dem Lehrer für seine praktische Arbeit mehr geholfen werden, als mit einer globalen Darstellung. Es muß vor allem geklärt werden, welche Urteile in den Schülerbogen gehören und welche aufs Zeugnis. Dabei müßte gesagt werden, daß diese Entscheidung wesentlich durch die erzieherisch beabsichtigte Wirkung der Zeugnisbeurteilung bestimmt sein muß, und zwar von der indirekten Wirkung auf den Schüler über die Eltern und von der direkten Wirkung im Sinne der Selbsterziehung.

c) *Schlußfolgerungen für die praktische Arbeit an den Schulen*

Als wichtigste Schlußfolgerung ergibt sich, daß die Textbeurteilungen auf dem Zeugnis in der Arbeit aller Klassenleiter und Direktoren stärkere Beachtung finden müssen als das oftmals geschieht.

Dazu können folgende Hinweise gegeben werden:

1. Den Schülern ist die Textbeurteilung auf dem Zeugnis ebenso bedeutsam zu machen, wie die Zeugnisnoten. Denn die erzieherische Wirksamkeit der Zeugnisse hängt in starkem Maße von den positiven Einstellungen der Schüler zu beiden Beurteilungsformen ab.

2. Die Textbeurteilungen auf dem Zeugnis sollten nicht als ein abgeschlossener Akt bei der Zeugniserteilung behandelt werden, vielmehr sind sie in die gesamte pädagogische Arbeit einzubeziehen. Das betrifft vor allem die Zusammenarbeit mit den Eltern, aber auch eine ähnliche Bezugnahme gegenüber den Schülern während des Schuljahres, wie das für die Zeugnisnoten sehr häufig geschieht.

3. Die Textbeurteilungen auf dem Zeugnis müssen inhaltsreicher werden, denn davon hängt das Interesse der Schüler und Eltern an diesen Beurteilungen ab. Es muß vor allem darauf geachtet werden, daß der Inhalt der Beurteilung nicht aus einer textlichen Wiederholung der Verhaltens- und Leistungsnoten besteht.

4. Die Textbeurteilungen müssen aber auch wahre und pädagogisch wesentliche Urteile enthalten. Das ist die hauptsächliche Bedingung dafür, daß die Urteile von Schülern und Eltern innerlich akzeptiert und somit für die Erziehung wirksam werden.

5. Die wichtigste Schlußfolgerung muß also darin bestehen, die inhaltliche Gestaltung der Textbeurteilungen zu verbessern. Das wiederum ist nur dann möglich, wenn der Lehrer gründliche Kenntnisse über jeden einzelnen Schüler erwirbt.

ANMERKUNGEN

[1] Auf Grund der höheren gesellschaftlichen Anforderungen genügt heute nicht mehr der Hinweis, vor allem zurückgebliebene Kinder zu beachten und zu fördern. Es ist vielmehr genau so wichtig, spezielle Fähigkeiten der Schüler frühzeitig zu erkennen und sie maximal zu entwickeln.

[2] Über die Erfahrungen der Lehrer in der Arbeit mit dem Pädagogischen Tagebuch siehe Zeitschrift „Pädagogik“, Verlag Volk und Wissen Berlin 1962, 3. Beiheft.

[3] Methoden und Ergebnisse wurden von M. Bugdahn auf der 1. Arbeitstagung der Sektion Pädagogische Psychologie der Gesellschaft für Psychologie in der DDR von 14—16. 11. 1963 in Berlin vorgetragen.

[4] Die offizielle Bezeichnung der Textbeurteilung auf den Zeugnissen lautet „Gesamteinschätzung“.

[5] als Beispiel:

Klasse:	5/6	7	8/9
Typ 3:	13%	16%	29%

[6] Vgl. KRUTEZKI: „Psychologie“ (sowjetisches Lehrbuch für Pädagogische Institute) deutsche Übersetzung, Berlin 1960, 471.

[7] Die Dauer des Behaltens ist aber nicht mit der Dauer der Regulationswirkung zu verwechseln. Das zeigt folgende Aussage eines Schülers: „Die Bemerkungen auf dem Zeugnis wirken nur eine kurze Zeit. In dieser Zeit mache ich anständige Hausarbeiten und mein Betragen ist dann besser als in der anderen Zeit. Aber dann wird mein Betragen immer schlechter und meine Leistungen ebenfalls.“ (Junge, 8. Klasse).

A BIZONYÍTVÁNYBELI ÉRTÉKELES HATÁSA A TANULÓKRA

Írta: Zehner Kurt—Bugdahn Martin

A tanulóknak az osztályfőnök által való folyamatos értékelése nélkülözhetetlen feltétele a nevelési és képzési folyamat rendszeres kialakításának a szocialista személyiség kifejllesztése közben. Ennek a felismerésnek az alapján a Német Demokratikus Köztársaságban törvény írja elő, hogy minden bizonyítványban az osztályzatokon kívül a tanuló általános értékelését is meg kell adni szöveges vélemény formájában, amelynek a tanuló jellegzetes vonásait, főként a pozitívakat, kell tartalmaznia.

A végrehajtás során főként kétféle szempontból adódnak nehézségek: 1. a tanítók ki nem elégítő lélektani ismeretei és neveléslélektani diagnosztikai képességei és készsége folytán; 2. annak következtében, hogy nem ismerjük kellőképpen a szóbeli értékelésnek, mint nevelési eszköznek a tanulóra gyakorolt tényleges hatékonyságát.

Szerzők 404 5—9. osztálybeli tanulón kimutatják, hogy azok az osztályzatokat és a szóbeli értékelést mind saját iskolai tevékenységükre vonatkozó tájékoztatásként, mind általános társadalmi jelentőségük szempontjából intenzíve átélik. Eközben a tanulók teljes tudatában vannak a kétféle értékelési lehetőség minőségileg különböző ítéletalkotási lehetőségének és tartalma által adott kifejezőmódjának. A tanulók életkorának növekedésével a szóbeli értékelés mind nagyobb jelentőségre tesz szert önértékelésük és önnevelésük szempontjából.

A vizsgálat további kérdései az értékelések motívumképző hatékonyságát tárták fel, főként az emocionális és akarati szférában, mindezek pedagógiai következményeivel együtt. Differenciált és konkrét következtetéseket vonnak le, melyek azt a célt szolgálják, hogy a tanulók értékelésének pszichológiája mind a tanítóképzésben és a kutatásban, mind pedig az iskola gyakorlati munkájában megkapja jogos jelentőségét.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok a társadalomtudományok köréből

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS

<i>Kovácsné Rózsa Klára: Az Újszegedi Kender-Lenszövő Vállalat fejlődése a felszabadulástól 1960-ig</i>	3
<i>Szabó István: A szegedi ipar fejlődésének néhány fejezete</i>	19
<i>Vidács Ferenc: Feladataink a kelet—nyugati kereskedelem növelése területén</i>	39

II. NYELV ÉS IRODALOM

<i>Benkő László: Az írói szókincs vizsgálata</i>	51
<i>Benkő Loránd: A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai</i>	69
<i>Csukás István: Petőfi és a szlovákok</i>	77
<i>Inczei Géza: A földrajzi nevek tipológiájáról és vele összefüggő kérdésekről</i>	124
<i>Krisztof Štefan: A magyar nyelv hatása a csejkői jegyzőkönyvek szlovák nyelvére (1644—1768)</i>	135
<i>Mucsi Józsefné: A tudományos terminológia és a grammatikai szakszótár kérdései</i>	145
<i>Sziklay László: Jelentős összefoglaló mű Nyugat- és Kelet-Európa irodalmi kapcsolatairól</i>	155
<i>Török Gábor: Egy fejezet a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak hangtörténetéből</i>	175
<i>Zsolnai József: Az épületek nevének változása Ásotthalmán</i>	195

III. TÖRTÉNELEM

<i>Hrancsák I. M.: A magyar munkásmozgalom helyzete az 1920-as évek közepén</i>	199
<i>Kávássy Sándor: Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben</i>	209
<i>Kováts Zoltán: A népesség korösszetétele Somogyban a XVIII. század közepén</i>	237
<i>Polányi Imre: A szlovák polgári politikai csoportok a századforduló után</i>	258
<i>Váradi-Sternberg János: Az 1707-es orosz—magyar tárgyalások előzményei</i>	281

IV. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

<i>Békési Imre—Zsolnai József: Anyanyelvi oktatás és motiváció</i>	295
<i>Bereczki Sándor: A pedagógia tantervének története</i>	305
<i>Drahos Ágoston: Az. ált. isk. tanulók szlovák szókincse</i>	329
<i>Geréb György—Szabó Zoltán: Kételek és remények a középiskolások álmaiban</i>	337
<i>Geréb György—Timár Andrásné: A manualitás terén mutatkozó eltérések elsőéves humán és reál szakos hallgatóknál</i>	353
<i>Zehner Kurt—Bugdahn Martin: A bizonyítványbeli értékelés hatása a tanulókra</i>	361

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи по общественным наукам

I. Марксизм—ленинизм

Ковач К. Р.: Развитие Конопляно-льнопрядильной фабрики от освобождения до 1960 года	3
Сабо И.: Некоторые главы развития промышленности в городе Сегед.	19
Видач Ф.: Наши задачи в области расширения торговли с Западом и Востоком. ..	39

II. Язык и литература

Бенке Ласло: Изучение запаса слов писателя.	51
Бенке Лоранд: Выводы географических названий с аспекта истории языка.	69
Чукаш И.: Петефи и словаки.	77
Инцефи Г.: О типологии географических названий и о вопросах, связанных с ними. ...	124
Криштоф Ш.: Влияние венгерского языка на словацкий язык протоколов в с. Чейке 1644—1761.	135
Мучи Э. Й.: Вопросы научной терминологии и грамматического словаря.	145
Сиклаи Л.: Подытоживание о литературных связях Запада и Востока.	155
Терек Г.: Из истории звуков венгерских диалектов в области Бержень.	175
Жолнан И.: Изменение названий зданий в деревне Ашотхалом.	195

III. История

Гранчак И. М.: Рабочее движение в Венгрии середины 20-х годов XX. в. в освещении советской печати.	199
Кавашин Ш.: Директория в области Шомодь в 1919 году.	209
Ковач З.: Возрастной состав населения в области Шомодь в середине 18 века.	237
Полани И.: Политические группы словацкой буржуазии в начале XX столетия. ...	258
Варади—Штернберг Я.: События предшествования русско-венгерским переговорам в 1707-ом году.	281

IV. Педагогика и психология

Бекеш И.—Жолнан И.: Преподавание родного языка и мотивировка	295
Берецки Ш.: Историческое развитие учебных программ по педагогике и ее вспомогательным наукам в Гражданском Педагогическом Институте (1873—1947). ..	305
Драхош А.: Запас словацких слов у учеников восьмилетней школы.	329
Герей Д.—Сабо З.: Сомнения и надежды в сновидениях у учеников средних школ. ...	337
Тимар М. А.—Герей Д.: Отклонения в области навыков рук у студентов гуманитарной и физико-математической специальностей Пединститута.	353
Ценер К.—Бугдан М.: Влияние табельных оценок на учеников восьмилетней школы. ...	361

INHALTSVERZEICHNIS

Studien aus dem Bereich der Gesellschaftswissenschaften

I. MARXISMUS—LENINISMUS

Kovács K.: Die Entwicklung des Újszegeder Hanf- und Leinenweberei-Betriebes von der Befreiung bis 1960.	3
Szabó I.: Einige Abschnitte der Entwicklung der Szegeder Industrie	19
Vidács F.: Unsere Aufgaben auf dem Gebiete der Steigerung des Handels zwischen Ost- und West	39

II. SPRACHE UND LITERATUR

<i>Benkő, L.</i> : Die Erforschung des schriftstellerischer Wortschatzes	51
<i>Benkő, L.</i> : Sprachgeschichtliche Lehren der geographischen Namen	69
<i>Csukás, I.</i> : Petőfi und die Slowaken	77
<i>Inczei, G.</i> : Über die Typologie der ON und damit verbundene Fragen	124
<i>Mucsi, E. J.</i> : Probleme der wissenschaftlichen Terminologie und des grammatischen Fachwörterbuchs	145
<i>Sziklay, L.</i> : „Europa und die Slaven“	155
<i>Török, G.</i> : Ein Artikel aus der Lautgeschichte der ungarischen Mundarten von der Gegend des Börzsönys	175
<i>Zsolnai, J.</i> : Änderung der Gebäudenamen in Ásotthalom	195

III. GESCHICHTE

<i>Hrancisák, I. M.</i> : Die Lage der ungarischen Arbeiterbewegung um die Mitte der zwanziger Jahren	199
<i>Kávássy, S.</i> : Das Direktorium des Komitats Somogy in 1919	209
<i>Kováts, Z.</i> : Altersgliederung der Bevölkerung in Somogy um die Mitte des 18. Jahrhunderts	237
<i>Polányi, I.</i> : Slowakische bürgerliche politische Gruppen nach der Jahrhundertswende	258
<i>Váradi-Sternberg, J.</i> : Vorgeschichte der russisch—ungarischen Unterhandlungen von 1707	281

IV. PÄDAGOGIK UND PSYCHOLOGIE

<i>Békési, I.—Zsolnai, J.</i> : Muttersprachlicher Unterricht und Motivation	295
<i>Bereczki, S.</i> : Die Entwicklung der Pädagogik und ihrer Hilfswissenschaften in der Pädagogischen Hochschule (1873—1947)	305
<i>Drahos, A.</i> : Slovakischer Wortschatz von Schülern	329
<i>Geréb, Gy.—Szabó, Z.</i> : Zweifel und Hoffnungen in den Träumen von Mittelschülern	337
<i>Geréb, Gy.—Timár, M. A.</i> : Unterschiede auf dem Gebiete der Manualität bei Hörern des I. Jahrganges der humanen und der realen Fachgruppen	353
<i>Zehner, K.—Bugdahn, M.</i> : Über die Wirksamkeit der Zeugnisbeurteilung auf den Schüler	361

